

THE
DHARMA SUTRA
(THE SACRED LAW OF THE HINDUS

BY
APASTAMBA'

WITH THE COMMENTARY CALLED
UJJVALA

OF
HARADATTA MISRA

AND
WITH 'BARE TEXT' SEPARATELY ADDED

To be useful for

Succinct Reading Parayana,

EDITED AND PUBLISHED

BY
PUNDIT

R. HALASYANATHA SASTRY

OF MALAKUDI
Sanskrit Pundit, Native High School

Kumbakonam.

PRINTED AT THE 'SRI VIDYA PRESS', KUMBAKONAM

All Rights Reserved.

॥ श्री. ॥

॥ शिवाम्बा नमः ॥

इदं

श्रीमदापस्तम्बमहर्षिप्रणीतं ॥ धर्मसूत्रम् ॥

आपस्तम्बव्याख्यालङ्कर्मिणधिपण श्रीमद्धरदत्तमिश्रलिङ्गाचतया

उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या

संवलित

श्रीमद्गौरीमायूरदक्षिणपार्श्वप्रवहद्वीरचोळनदीदक्षिणतारमण्डनायि-

नाचलकुटीममाख्याग्रहाराभिजनेन श्रीमद्वायुलवशमुक्ता-

फलश्रीमद्भङ्गावरमुदीमणे पौत्रेण राजशास्त्र्यपर-

नामकश्रीमन्मृत्युञ्जयसुधमिणेः चरमेण

तनुभुवा वृद्धाम्बिकागर्भजन्मना श्री-

कुम्भघोणनगरविराजमानत्वेदश-

हूणवाणीपाठशालागीर्वाण-

वाण्युपा-यायपदमाव-

तिष्ठता

रा०. हालास्यनाथशास्त्रिण.

षष्ठा प्रतिवृत्तास्मम्पाय सम्यक्समशो-य

म्यूलाक्षर पारायणोपयोगितमापस्तम्बधर्मसूत्रपाठ

संयोज्य च

कुम्भघोणस्थश्रीविद्यामृदाक्षरशालायां

मृदाक्षरैरङ्कयित्वा प्राकाश्यं नीत

समुद्रमति नमान ।

र-२२दा ८५९६ ।

[एतद्ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणाधिकारः (१८६७) वात्सरिक
(२५) राजकीयनियमानुसारेण रा०. हालास्यनाथशास्त्रिणा
स्वायत्तीकृतः ।]

TO
AGAD GURU
SRIMAT SACHCHIDANANDA SIVABHINAVA
NARASIMHA BHARATI SWAMI
OF
SRINGARI

This work is dedicated

BY
THE EDITOR
R HALASYANATHA SASTRY.

श्रीशारदादेव्यै नमः ।

अयं प्रबन्धः

अखिलभूमण्डलमण्डनायमानतुंगभद्रातरंगाशिशरीकृत-
परिसरश्रीमच्छृंगगिरिक्षेत्रविराजमानश्रीमच्छंकरभगवत्पाद-
प्रतिष्ठापितश्रीशारदापीठाधिपश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचा-
र्येत्यादिबिरुदांकितवैदिकमतधर्मपरिपालकपरमाचार्यमहाम-
हेशशालिश्रीमज्जगद्गुरुसच्चिदानन्दशिवाभिनवनरसिंहभा-
रतीस्वामिदिव्यसन्निधानाय सादर साविनयं च उपहारत्वेन
साष्टांगपूजापूर्व समर्पित

एतद्ग्रन्थप्रकटयित्रा रा. हालास्यनाथशास्त्रिणा.

• आपस्तम्बमहर्षिणा विरचितं धर्म सहैवोज्ज्वला-
वृत्त्या श्रीहरदत्तमिश्रकृतया लुप्तप्रसृत्याधुना ।
सम्मुद्रयोज्ज्वलनागराख्यालिपिभिर्धर्मज्ञतुष्ट्य मुदा
भक्त्या सादरमार्पितं हि जगदाचार्येन्द्रसत्सन्निधौ ॥१॥
ये श्रीशृंगगिरौ जगद्गुरुरूपदे राजन्ति वन्द्येऽखिलै
योगीन्द्रैरपि चित्तशुद्धिमहिता श्रीमन्नृसिंहाह्वया ।
येषां दिश्रु यशच्छटातिविमला शिष्यौघसंलालिता
विश्रान्ति लभते यदीयकरुणा शिष्यान् प्रशस्त्यन्वहम् ॥२॥
ये श्रीशंकरसन्मतस्थपरमाकूतोपदेशार्दाभि
नित्यं शिष्यगणानवन्ति निखिलान्दिग्जैत्रयात्रोत्सवे ।
तेऽमी वैदिकधर्मपालनकलाधुर्यान्तरंगा मुदा
स्वीकृत्यैनमनुग्रहं वितनुयुर्दीने किशोरे मयि ॥३॥
ईश सद्गुरुरूपइत्युपदिशन्त्याप्तोक्तयोऽकृत्रिमाः
तस्मात्कर्मसमर्पणं समुचितं श्रीमद्गुरोस्सन्निधौ ।
इत्यालोच्य विधाय यत्नममितं दिष्ट्याद्य संसाधितं
कर्मैतद्विनिवेश्य शंकरगुरुष्वासादयं धन्यताम् ॥४॥
श्रीमच्छंकरभगवत्स्थापितपीठाधिपत्यधृतशोभाः ।
सर्वाभीप्सतासिद्धिं कुर्युर्नरसिंहभारतीपादा ॥५॥

इत्थम् एतद्ग्रन्थप्रकटयिता

श्रीमच्छंकरभगवत्पादचरणाम्बुजसेवा-

परमानन्दीनिर्भरस्वान्त-

रा. हालास्यनाथशास्त्री.

॥ भू मि का ॥

आर्याः धर्ममार्मिका विद्वन्मणयः प्रभवश्च?

विदितमेव हि भवतां यदहं प्राचीनलुप्यमानलोकोत्तरसत्प्रबन्धप्र-
कटने धृतव्यवासाय सद्दयानां सत्प्रभूणां साहाय्येन सम्मुद्य प्राकट्यं रसि-
करञ्जनीटिका सहितं कुवलयानन्दनामधेयमथालिङ्कारप्रबन्धरत्नम् ।

अनन्तरमांकलय्य वैदिकधर्मप्रतिष्ठापकानाम् आर्षधर्मप्रबन्धानां प्र-
चारवैरल्यं पुस्तकदौर्लभ्यञ्च तादृशमापस्तम्बगौतमबोधायनादिमहर्षिप्र-
णीतानां प्रबन्धानां क्रमेण मुद्रणे महदुत्पद्येत सुकृतमिति धियः धृतोत्सा-
हः समभवं प्रथमतः आपस्तम्बधर्मस्य सवृत्तिकस्य प्रकटनारम्भे । तत्र च
समाप्तादिनां त्रिस्रः संप्रतिपन्नाः प्रतिकृतयः । यास्वन्यतमा प्रतिकृतिर-
स्मत्पितृपितामहादिपरिशिलिता शिथिलशिथिलाप्यनुपजातवर्णलोपा प्राय-
स्सुबद्धपाठा च । यासु च एकतमा कुम्भघोण डबीर्वीधी वास्तव्या-
नां धर्मशास्त्रपारावारपारीणधिषणानां श्रोत्रियशिखामणीनां परित्यक्तप-
रान्नप्रतिग्रहादिदुष्कर्मणां शिष्टाग्रेसराणां कम्पङ्कुटि वैद्यनाथशास्त्रिणां
गृहकोशगता कुम्भघोणगवर्मेण्डु कालेजभिधानहूणवाणीमहापाठ-
शालाद्वैतीयकोषाध्यायपदमलंकुर्वतामाश्रितजनरक्षणैकतानमानसानामविर-
तसमाचर्यमाणसद्यवसायसाहाय्यानामन्वर्थसाधुशब्दोपपदमहितनामधेयानां
राजबहुदूर्बिरुदसमलंकृतानां सत्प्रभूणां शेषार्याणां निकटादासादि-
ता प्रायस्सुबद्धपङ्क्तिरपि क्वचित् क्वचित् लेखकप्रमादकलुषाकृता च ।

यासु चान्यतमा कुम्भघोणान्तर्गतबाणपुरीवास्तव्यानां परिशीलितधर्म-
शास्त्रप्रबन्धानां गायजूकानां कोविलुणि चक्रपाणिदीक्षितानां सका-
शादुपलब्धा अशिथिलतालपत्रापि बहुशः विच्छिन्नपङ्क्तिः प्रायस्सुबद्धा च ।

अन्यच्चात्र प्रतिकृतित्वेनोत्तरकृतं बहोः कालात्पूर्व (GEORGE BUHLER)
जार्जबहुलराभिरुयेन वैदेशिकपण्डितोत्तमेन मुम्बापुर्या मुद्रयित्वा प्रक-
टीकृतमुज्ज्वलावृत्तिसंग्रहयुक्तं कुम्भघोणस्थ गवर्मेण्डुकालेजगीर्वाणवाण्युपा-
ध्यायपदमण्डनायमानैः धर्मशास्त्रमर्मसवस्वकूलङ्कषधिषणैः चतुस्तन्त्रपारावा-
रवारीणशेमुषीविशेषवित्ताम्मत्प्राचार्य मुडुम्बिकुलसम्भूत श्रीकृष्णमाचार्य
तनूजन्मभिः अभिरूपशेखरैः पेरुवाळुन्द नभिजनैः रङ्गाचार्यैः सानुग्रहं समर्पि-

तमापस्तम्बधर्मसूत्रप्रबन्धरत्नम् । एताः प्रतिकृतीः सम्यक्परिशील्य परिशो-
ध्य च महता प्रयासेन समग्रोज्ज्वलवृत्तमवलितममुमापस्तम्बधर्मसूत्रप्रबन्धं
पारायणोपयोगिना स्थूलाक्षरमद्विनेन केवलपूत्रपाठेनापि संयोज्य समनयं
मुद्रणपरिष्कारम् । अत्र च सूत्रविभागः प्रायः उज्ज्वलवृत्त्यानुगुणेन वि-
हितोऽपि क्वचित् क्वचित् बम्बानगरीमुद्रितसूत्रपाठेन विप्रेतिपद्येत । यद्यप्य-
यं प्रबन्धः मुद्रणकाले असकृत्परिशोधित एव । आजानसिद्धतया वा अ-
बोवावभ्रमयोः पुरुषचित्तस्य कार्यान्तरवैयर्थ्यजनितेन मच्चित्तानवधान
दोषेण वा क्वचित् क्वचिदक्षरच्युतिप्रभृतयो दोषाः समजनिपतैवास्मात् जानन्
पुनः परिशोध्य काञ्चन शुद्धाशुद्धपत्रिकामपि समयोजयम् ।

यदीनान्येऽपि दोषा दृश्येरन्नसंशोधिताः तान् मर्षयन्तु नः सुहृद इति
साञ्जालिबन्धमभ्यर्थये । अत्र विषये पुस्तकान्तरप्रदानेन कृतोपकाराणां
पूर्वोद्दिष्टनामधेयानां वैद्यनाथशास्त्रिप्रभृतीनामेतच्छोधनविषये असकृद्वि-
रचितोपदेशानामव्याजकरुणार्णवानां मतिमन्दरपरिलोडितपाणिनितत्त्र पा-
रावारममुद्धृततत्त्वार्थगीयूपममनुगृहीतविद्यामृताभ्यर्थिभूमुरनिकराणाम् अ-
भिज्ञांश्वामणीनामम्पदाचार्यचरणानां श्रीमच्छठक्रांदाचार्यमणीना-
ञ्च प्रत्युपकाराशक्ततयोपहारयानि बहून् प्रणामान् । धनिकजनैकसा-
ध्ये महति मुद्रणव्यवसाये प्रवृत्तस्य मम द्रव्यसहाय्यादिना महान्तमुप-
कारमातन्वता तज्ज्ञासम्भानमध्यप्रवहत्कवेरकन्यकाक्षिणतटमण्डनायित(ति-
रुशावदुतुरै) नामकश्रीमद्रोमुक्तिक्षेत्रविराजमानश्रीकैलासपरंपरागतनन्दिके-
शारिष्ठिश्रीशैवमठाधिपानामविरतमातन्यमानसद्यवसायसाह्याना धार्मिक-
शिखामणीना श्रीमदम्बलवाणदेशिकाभिधपण्डारचूडामणीनां महत्सा-
हाय्यमेव एतादृशव्यवसायजीवानुभूतमिति सञ्जातकार्तृश्यः तेषामविरत-
नुपचीगमानं धर्मसंपत्तिशिष्यसपत्यादिकमभ्युदयजालमुत्तरोत्तरमभिवृद्धं भू-
यादिति समभ्यर्थये भगवन् भवानीपरिवृढम् ॥

एतत्परिशोधने अकारादिक्रमेण सूत्रानुक्रमणिकादिखने च विहितसाहा-
य्याय शिष्यसम्मिताय सुन्दरशास्त्रिणे महान्तं प्रत्युपकारं धारयामि ।
इत्यलमविपल्यितेन ॥ इत्थं रा. हालास्यनाथशास्त्री.

आपस्तम्बधर्मप्रतिपाद्यविषयसङ्ग्रहसूचिका

प्रथमप्रश्ने

१. प्रथमपटले—
(ख०१-२-३-४)
प्रमाणस्वरूपम् । वर्णानामानुपूर्व्येण विभागः । तेषां धर्मः ।
उपनयनशब्दार्थविचारः । गायत्रीप्रशंसा । आचार्यलक्षणम् ।
मातापितृतोऽप्याचार्यस्य श्रेष्ठ्यप्रतिपादनम् । वर्णानुपूर्व्येण
उपनयनकालः । काम्योपनयनकालः । उपनयनकालातिक्रमप्रा-
प्यश्चित्तम् । पितृपितामहप्रपितामहादीनामुपनयनाभावे तत्कु-
लोत्पन्नानां पातियम् । इच्छतां तेषां प्रायश्चित्तम् । गुरुकु-
लवासकालः । ब्रह्मचर्यविधिर्विस्तृतः । आचार्यनिकटे शिष्येण
स्थातव्यक्रम इति ॥
२. द्वितीयपटले—
(ख०१-६-७-८)
नियमस्य श्रेष्ठ्यम् । तदतिक्रमे प्रत्यवायः । गुरुशुश्रूषाप्राश-
स्यम् । गुरुशुश्रूषाक्रमः विस्तृतः गुरुदक्षिणाहरणप्रकारः ।
समावृत्तनियमः । गुरुसन्निधौ स्थातव्यक्रमः । आचार्य-
प्राचार्यसन्निपाते कर्तव्यपूजाक्रमः । आचार्योपसर्पणविधिः ।
शिष्यपरिपालनं चेति ॥
३. तृतीयपटले—
(ख०९-१०-११)
अध्ययनानध्ययनकालः । तत्कर्तव्यप्रकारश्च । अध्ययनकाले
श्रोत्रियाभ्यागमे अनुष्ठेयक्रमः । नित्यप्रश्नाध्ययनप्रकार इति ॥
४. चतुर्थपटले—
(ख०१२-१३-१४)
नित्यप्रश्नप्रशंसा । कर्मकालोच्चरितानां मन्त्राणामनध्यायाभा-
वनिरूपणम् । पञ्चयज्ञस्वरूपम् । तदनुष्ठानप्रकारः । अभिवा-
द्याभिवादनस्वरूपम् । कुशलप्रश्नादिप्रकारश्चेति ॥
५. पंचमपटले—
(ख०१५-१६-१७)
गुवादीनामुपामने जपहोमादिषु च यज्ञसूत्रधारणप्रकारः । आ-
चमनकालः । तत्प्रकारः । अभोज्यपदार्थनिर्णयः विस्तृतः ।
पदार्थशुद्धिप्रकार इति ॥
६. षष्ठपटले—
(ख०१८-१९)
दुर्भिक्षे भोज्यस्वीकारक्रमः । अभोज्यान्नानां परिगणनम् ।
भोज्यान्नस्वरूपम् इति ॥
७. सप्तमपटले—
(ख०२०-२१)
दाम्भिकनिन्दा । ब्राह्मणस्य वाणिज्यनिषेधः । दुर्भिक्षकाले
वाणिज्यस्याप्यनुष्ठेयत्वनिरूपणम् । पतनीयकर्मपरिगणनम् ।
पतितनिन्दा चेति ॥
८. अष्टमपटले—
(ख०२२-२३)
अध्यात्माविचारः । भूतदाहोयदोषपरित्यागस्य आवश्यकता ।
भूतदाहोयदोषपरिगणनम् । तत्प्रतिद्वान्द्वगुणपरिगणनं चेति ॥
- नवमपटले—
(ख०२४-२५)
वर्णानुपूर्व्येण हत्याप्रायश्चित्तम् । गुरुहैननप्रायश्चित्तम् । गु-

(ख० २४-२५ २६-
२७)

१०. दशमपटले—
(ख० २८-२९)

११. एकादशपटले—
(ख० ३०-३१-३२)

रुतल्पगमनप्रायश्चित्तम् । सुरापानप्रायश्चित्तम् । स्वर्णस्तेय-
प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियादीनां ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् । वायसा-
दिनिर्यक्प्राणिहननप्रायश्चित्तम् । अनिन्यनिन्दानृतोच्चारणा-
दिप्रायश्चित्तम् । मिथ्याधीतप्रायश्चित्तम् । अभोज्यभोजनप्रा-
यश्चित्तम् । कृच्छ्रद्वादशरात्रविधिः । अपतनीयप्रायश्चित्तमिति ॥
स्तेयस्वरूपम् । पतिते आचार्ये स्थातव्यक्रमः । पतितायां
मातरि स्थातव्यक्रमः । अधर्माहितभोगानुज्ञाप्रायश्चित्तम् ।
पतनीयप्रायश्चित्तम् । मतभेदेन गुरुतल्पगप्रायश्चित्तम् । दार-
व्यतिक्रमिणः प्रायश्चित्तम् । भर्तृव्यतिक्रमप्रायश्चित्तम् । भ्रूण-
घ्नः प्रायश्चित्तम् । अभिशस्तप्रायश्चित्तम् । अभिशस्तैः पुत्रेषु
स्थातव्यक्रमः । पतितापत्यस्य पातित्यविषयविचारः । पतनी-
यवृत्ते प्रायश्चित्तम् इति ॥

समावर्तनविधिः । स्नातकव्रतानि विस्तृतानि । गृहस्थ-
सामान्यधर्मा विस्तृताः इति ॥

॥ द्वितीयप्रश्ने ॥

१ प्रथमपटले—
(ख० १-२)

२. द्वितीयपटले—
(ख० ३-४-५)

३. तृतीयपटले—
(ख० ६-७)

४ चतुर्थपटले—
(ख० ८-९)

दम्पत्योर्नियमः । स्थालीपाकप्रकारः । दारोपगमनकालः ।
दारोपगमने नियमः । सन्निपातानन्तरकालिकशुद्धिप्रकारः ।
स्वधर्मानुष्ठानप्रशसा । तत्फलम् । पुण्यपापकर्मानुगुण्येन जन्मा-
न्तरप्राप्तिः । चण्डालोपस्पर्शनप्रायश्चित्तमिति ॥

अन्नसंस्कारे अधिकारिणः । तेषांनियमः । आर्याधिष्ठितानां
शूद्राणामपि अन्नसंस्काराधिकारः । तेषांनियमश्च । वैश्वदेव-
करणप्रकारः विस्तृतः । अतिथिभोजनम् । अतिथ्युपासनस्य
आवश्यकत्वम् । अनर्धायानस्य ब्राह्मणस्य आतिथ्यप्रकारः ।
अतिथिभूतस्य शूद्रादेः आतिथ्यप्रकारः । ब्राह्मणस्य आपदि
क्षत्रियादेरप्यध्ययनस्य कर्तव्यत्वम् । अतिथिभूतस्याचार्यादेरु-
पासनप्रकारः । शिष्येभ्यो विद्याप्रदाननियमः । तत्फलश्चेति ॥

अतिथेर्जात्याचारसशये तत्परिज्ञानप्रकारः । अतिथिलक्षणम् ।
तदुपासनप्रशसा । तदुपासनप्रकारश्च । अतिथ्युपासनस्य ५
हत्वनिरूपणम् । आहिताग्नेर्गृहस्थस्य अतिथ्युपासनप्रकारः
अतिथ्युपासनपुण्यप्रशसाचेति ॥

अतिथिभेदेन आतिथ्यप्रकारस्य नानात्वम् । अतिथ्यनुगमन-
प्रकारः । वैश्वदेवान्नगाग्निः । आश्रमभेदेन प्रासनिरूपणमिति ॥

५. पंचमपटले— याचननिमित्तानि । दानप्रकारः । वर्णभेदेन वृत्तिविवेचनम् । अ-
(ख० १०-११-१२) याज्यस्वरूपम् । शास्त्रोक्तद्विनां प्रायश्चित्तविधानम् । तदतिवर्ति-
नां राजादिमुखेन शिक्षाकरणम् । राज्ञा कर्तव्यो दण्डप्रकारः ।
मध्येमार्गं मिलितानामधिकारिभेदेन मार्गप्रदानप्रकारः । ज-
घन्यवर्णस्य स्वधर्मानुष्ठानतः उत्तमवर्णत्वप्राप्तिः । उत्तमवर्ण-
स्य अधर्मानुष्ठानतः जघन्यवर्णत्वप्राप्तिः । द्वितीयपाणिग्रह-
णनिमित्तम् । कन्यादानप्रकारः । कन्यादानप्रतिग्रहयोः वर्जनी-
यनिरूपणम् । ब्राह्मादिविवाहस्वरूपनिरूपणम् । अग्न्युपासनप्र-
कारः । गृहस्थधर्माणां केषाञ्चिन्निरूपणम् । अभिनिर्मुक्ताभ्यु-
दितादीनां गर्हणम् इति ॥
६. षष्ठपटले— यथाशास्त्रमनुष्ठितविवाहायाः पत्न्याः तदपत्यानां च प्रशंसा ।
(ख० १३-१४-१५) बीजिप्राधान्यम् । दायविभागप्रकारः । भार्यादिमरणे अनुष्ठे-
यनियमः । होमप्रकारः । होमे अधिकारिणोऽर्धाधिकारिण-
श्चेति ॥
७. सप्तमपटले— श्राद्धस्वरूपम् । श्राद्धविषये अपरपक्षस्य श्रेष्ठ्यम् । अपरप-
(ख० १६-१७) क्षे किंप्रमाणस्य श्राद्धस्य प्रथमाद्यानुपूर्व्येण फलनिरूपणम् ।
श्राद्धार्हद्रव्यस्वरूपम् । श्राद्धे भोजनीयानां स्वरूपम् । श्राद्धे
निमन्त्रणप्रकारः । निमन्त्रणे वर्जनीयानां ग्राह्याणां च परि-
गणनम् । श्राद्धकालविवेचनम् इति ॥
८. अष्टमपटले— श्राद्धे वर्जनीयानां पदार्थानां परिगणनम् । श्राद्धे अनुष्ठेयो
(ख० १८-१९-२०) नियमः । काम्यस्य श्राद्धस्य अनुष्ठानप्रकारः । भोजने निय-
मः । मासिश्राद्धविधिः । केषाञ्चिद्धर्माणां निरूपणं चेति ॥
९. नवमपटले— आश्रमविभागः । परिव्रजनप्रकारः । परिव्राड्धर्माः । वान-
(ख० ११-२२-२३-२४) प्रस्थस्वरूपम् । वानप्रस्थधर्माः । ऊर्ध्वरेतःप्रशंसा । पुण्यकृ-
तां प्रशंसा । पापकृतां निन्दा चेति ॥
१०. दशमपटले— राज्ञो गृहादिविन्यासप्रकारः । राज्ञा कर्तव्यो दण्डादिप्रणयन-
(ख० २५-२६-२७) प्रकारः । राजधर्माः । दम्पत्योः परस्परमव्यतिक्रमः । व्य-
तिक्रमे प्रत्यवायः दण्डश्च । पुरुषवधस्तेयादिषु अपराधेषु
दण्डप्रकारश्चेति ॥
११. एकादशपटले— भूम्यादिपरस्वहारिणां दण्डप्रणयनविधिः । अदण्ड्यस्वरूपम् ।
(ख० २८-२९) अपराधिस्वरूपम् । अपराधसन्देहे निश्चयक्रमः । अनृताद्यु-
क्तौ दण्डप्रकारः । सत्यप्रशंसा । स्त्र्यादिभ्योऽपि धर्मशेषस्य
अवगन्तव्यतेति च एवंमादयो धर्माः बहवः आनुपूर्व्यान्न्य-
रूपयिष्यन्ति । यथामति मया पटलक्रमेण तत्प्रतिपाद्यविषयाणां
दिवप्रदर्शनं कृतमिति विदन्तु सहृदयाः ॥

॥ सूचीपत्रम् ॥

भकरः शूत्रियः.	190	12	अथ पत्नीयानि	77	14
भक्तप्रातराश	42	15	अथ परिव्राजः	176	23
भक्तीत्यर्थः	76	22	अथ पुराणे	182	24
भसूयोऽहो	85	18	"	72	5
भसूयधनः.	13	3	अथ ब्रह्मचर्य	9	21
भगः भस्वे	10	7	अथ ब्राह्मणोक्ताः	47	13
अग्नि वा प्रविशेत्	91	4	अथ भूतदाहीयान्	85	5
अग्नि नाप्रयतः	57	6	अथ भृत्यो	191	10
अग्निपूजा च	187	21	अथ भ्रूणहा	99	23
आग्नेमपञ्च न	147	3	अथ यः पूर्वो	18	15
अग्निम्	106	3	अथ यदि वा वातो	45	21
अग्निमादित्यमपा	106	11	अथ यस्य पिता पितामह	7	3
अग्निमिध्वा	17	4	अथ यस्य प्रपितामहादि	8	5
अग्नि ब्राह्मणम्	146	26	अथ वानप्रस्थः	179	23
अग्निरिव ज्वलन्	129	20	अथ वानप्रस्थस्यैव	180	21
अग्निहोत्रमतिथयः	51	10	अथ सम्प्रयोगः	98	19
अर्माषौमयिसस्थायां	69	20	अथ स्नातकव्रतानि	104	13
अग्न्यर्थ	182	9	अथातस्सामयाचारिकान्	1	9
अप्र च	123	25	अथाध्याप्यः	7	2
अग्लोस्तु	13	2	"	7	26
अज्ञानां तु	136	9	अथाप उपस्पृशेत्	59	10
अज्ञानि न	10	13	अथापर	96	6
अजनवादशील	12	17	अथापि तस्मात्	158	24
अजिन त्वे	12	13	अथापि न	102	6
अत एव	176	25	अथापि नित्यानुवाद	158	27
"	179	24	अथापि प्रजापते	185	16
अतिक्रान्ते	6	20	अथापि ब्राह्मणं	38	10
अतिथि	136	19	अथापि वाजसनेयि	45	5
अतिथिनेव	123	26	अथापि स एवायं	185	2
अतिव्यवहारः	97	16	अथापि सङ्कल्प	183	10
अतृप्तिश्च	113	18	अथाप्यस्य प्रजातिम्	184	22
अताऽऽयानि	78	21	अथाप्युदाहरन्ति	72	23
अप्र ह्यधिकारः.	12	20	"	91	12
अथ काम्यनि	6	7	"	106	13
अथ गृहमेधोप	8	12	"	111	15

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
			अनाक्रोभ्य	92	23
	138	14	अनाप्रीते मृण्मये	63	4
”	150	1	अनामयं	53	25
”	166	5	अनायुष्यं त्वेव मुखस्य	172	4
”	101	19	अनार्यवपैशुन	93	13
अथाभिशस्ताः	78	9	अनार्या शयने	96	10
अथाशुचिकराणि	124	25	अनावि.स्रगनु	110	4
अथास्मै दद्यात्	17	26	अनासन्नो	24	27
अथाहरहः	103	20	अनिदृत्तौ	18	12
अथाव्रतेनाष्टाचत्वारिंशत्	7	16	अनुगमनं च	125	21
अथोपनयनं तत	6	26	अनुज्ञातः	23	18
अथापनयम्	20	15	अनुज्ञातेन	91	2
अथो यत्किञ्च	196	9	अनुज्ञाप्यवा	147	2
अदण्डय.	10	6	अनुपस्तीर्णे	182	11
अदिवास्वापी	142	16	अनुपस्थकृतः	24	15
अधर्मचर्या	78	7	अनुभाविनां च	38	3
अधर्माणां तु	98	11	अनुवाति वाते	24	16
अधर्माहतान्	114	16	अनूत्याय	24	1
अधश्च शयीयातां	10	1	अनूद्भासि	105	5
अधासनशयी	119	21	अनृते राज्ञा	198	5
अधिकमहरहः	126	5	अनृत्तदर्शी	12	14
अधीत्य चाविप्रक्रमणं	39	6	अन्तश्शवम्	35	19
अधीयानेषु	169	24	अन्तश्शवे च	61	5
अधोनाभ्युपरिजान्वा	24	23	अन्ततः प्रवृत्तानि	180	14
अधोनिर्वीतः	131	1	अन्तरस्यां पुरि	187	9
अध्ययनसांवृत्तिः	51	15	अन्तरालेऽपि	116	17
अध्ययनार्थेन यं	79	5	अन्तर्धिने वा	14	27
अध्यात्मिकान्	39	3	अन्तश्चाण्डालम्	35	20
अध्यापयेद्वा	46	9	अन्तेवास्यनन्तेवासी	33	2
अध्यायानध्यायं	24	7	अन्धमूकबाधिर	190	21
अध्यापनस्तु	177	22	अन्नस्सकर्तारं	131	14
अनामिरनिकेतः	110	19	अन्नेन चान्नस्य	76	13
अनध्यायो	44	1	अन्यं वा समुदेतम्	127	4
अननक्तं	24	20	अन्यच्चापरिगृहीतम्	139	22
अनपाश्रितोऽन्यत्र	62	14	अन्यतराभावे	142	22
अनर्हद्भिर्वा	54	1	अन्यतरोऽभिषेचनं	130	22
अनष्ट वैश्यम्	18	4	अन्यतोपसंग्रहणात्	28	27
अनसूयः	74	4	अन्यद्वामेध्यम्	61	17
अनसूयुर्दुष्प्रलम्भः					

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
अन्वारुह्य	53	4	अमेध्यैरवमृष्टम्	61	21
अपः	106	9	अयाज्योऽनर्घायानः	140	6
अपरपक्षस्य	163	20	अरण्ये च स्त्रियम्	54	4
अपराधेषु	33	11	अर्थ वा	147	23
अपरेणार्गिन	121	27	अर्धपञ्चमा	34	15
अपरेष्टुर्द्वितीयम्	166	21	अर्धेन	9	1
अपि वा लेपान्	117	5	अलङ्कारो भार्यायाः	158	18
अपि वा लोमनि	91	27	अलङ्घ्योपवास	88	23
अपि वा व्याहृतिभिः	7	25	अवगाहनमपां	118	22
अपि वाष्टमांश्वेव	119	26	अवरोधनं चास्य	195	15
अपि वा मूत्र	125	5	अवशिनः	195	5
अपि सत्सु	36	1	अविचिकित्सा	50	2
अप्रतिकृष्ट च	105	8	अविधिना च प्रव्रजितः	70	7
अप्रतिवातम्	25	3	अविशिष्ट हि	192	12
अप्रतिष्टब्ध	24	18	अविहितमनुवाका	42	4
अप्रतीभायां	137	3	अविहितश्चैतेषाम्	76	10
अप्रयतेन नाभेवाद्यम्	53	9	अविहेता ब्राह्मणस्य	75	8
अप्रयतेन तु	61	12	अशक्तौ भर्मा	14	23
अप्रयतोपहतमन्त्र	61	7	अशिष्टपतितमत्तो	142	5
अर्पातुश्चेदभिदग्धे	63	6	अशूद्राणामदुष्ट	3	14
अप्सु च	106	2	अश्मान लोष्ट	106	7
अप्सु वा प्रविशेत्	14	24	अश्राद्धेन तु	40	9
अर्षाद्वर्षमलकृतो	190	26	अष्टमे पुष्टिः	164	12
अभक्ष्यश्चेदो	66	11	अष्टाचत्वारिंशद्	8	25
अभाव उदकम्	135	11	अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां ने	183	5
अभावे तैल	173	9	अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजामी	182	25
अभावे भूमिरुदकम्	124	7	असमापत्तौ	194	13
अभिप्राते उपवाम	33	12	असमुदेतश्चेत्	134	9
अभिनिर्मुक्तान्युदित	148	6	अस्तमिते च बहिः	106	24
अभिनिस्सृतानान्तु	35	22	अस्तमिते च स्नानं	110	12
अभिर्भाषितस्त्वासीनः	23	25	अहन्यसवेशनं	115	21
अभिमुखोऽनभिमुखम्	24	25	अहरहर्मूतबालि	47	23
अभिमुखो मूत्र	106	5	अहविर्याजी	70	4
अभिवादनायेव	124	19	अहविष्यमनृत	169	17
अभिविक्तश्च	181	13	अहविष्यस्य होम	162	5
अभिचारानुव्यवहारौ	102	27	अहोरात्रावमावास्यासु	36	24
अभोज्यं भुक्त्वा	95	13	आ		
अभ्र चापत्तौ	43	14	आकाशे स्वयम्	182	10

पृष्ठ	पङ्क्ति	पृष्ठ	पङ्क्ति
१७२	२२	६०	४
४०	७	४६	१२
२६	१३	११९	५
१३५	४	१८८	२०
१९४	१५	११९	१६
३२	५	१४	२५
९	२१	१४५	२२
१३५	७	१३१	९
३८	१६	१८७	२४
३३	८	१२	७
८९	६	११	५
१४७	१८	८९	१४
१६०	२६	६	१२
१७४	१३	१२६	२१
८२	२२	१९४	१२
८४	१	५८	१९
२८	१९	२५	१०
७९	२०	१५	१२
८७	२४	१३३	७
१९८	१४	२३	१३
१७४	१२		
१०६	४	१४१	९
१४२	२७	१६१	१५
३४	२२	१३३	३
११०	१८	१८१	१७
१६२	१३	२१	१
१२५	१८	१०३	१०
७५	१०	१८३	९
३१	२४	१३९	९
१६२	१६	५७	७
६३	६	९५	१०
१८५	१२	१६६	१३
६७	१३		
१८९	१	३०	२२
८८	१	२९	१३
१६८	२७	१२०	२१
१०६	२१	१२२	७
५४	२	१२२	१५

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
टत्तरीर्षमदने	122	17	ऋत्वेवा	128	9
टत्तिष्ठेत्तृणो	26	16	ए		
टत्तीर्ष	55	25	एकबुगोर्	65	8
उत्पादगितु. पुनः	149	27	एकधनेन ज्येष्ठ	152	19
उन्मत्तभाग	10	11	एकगत्र	134	3
उन्मिच्छन्तदःक	115	12	एकादशे	164	15
उदकोपस्पर्शनं च सह	119	23	एकव्यायी	25	4
उदकोपस्पर्शनम्	117	1	एकेन द्वाभ्यां	43	5
उदगयन	173	22	एको वा	181	6
उदधानमन्त्रिणी	122	3	एतदेवा	98	21
उदाशरणम्	30	6	एतमेवाभ्यसेत्	96	4
उदिने त्यादिये	22	15	एतान्यपि नानन्तेवास्या	67	10
उदीच्यवृत्तिस्त्वामन	167	8	एतान्यपि पतनीयानि	78	9
उद्गतान्यत्रानि	131	18	एतान्येव क्षत्रियस्य	139	25
उद्गतानामप्रा च	167	14	एतेन ग्राम्यारण्याना	165	6
उद्यन्तमस्त यन्त	108	12	एतेन देशकुलवर्मा	160	7
उपनयन विद्यार्थस्य	4	3	एतेन दोषफला	118	2
उपवृत्ति	36	8	एतेन पर	179	15
उपसङ्काश	22	18	एतेन ह्यह योगेन	51	2
उपाकरणममापन	11	8	एतेनान्तेवासिनो	165	26
उपाकरणायोत्सर्जन	128	6	एतेनान्ये दोषफलै	118	13
उपानहा	26	25	एतेनान्ये नियमा	16	2
उपासने गुरुणा	54	12	एतेनान्ये दूरा.	189	18
उपेय र्वाणा	137	13	एतेनेव विधिना	99	9
उपेयस्याचायकले	8	21	एतेनेवोत्तमान्	99	25
उभयतः परिषेचनम्	121	11	एव सवत्सर	170	25
उभयतः उपसङ्ग्रहण	39	4		174	8
उभयान्यश्वात	171	9	एव सव्यायसमयेन	46	5
उभयान्ये गोमा	22	25	एववृत्तावनन्तर्लाकौ	124	13
उद्गाक्षारमृगी	64	17	एव वृत्तो	141	17
ऊ			एवमध्याया	148	2
ऊर्जं पृष्टि	132	10	एवमन्येष्वपि	94	17
ऊर्ध्वगत्रादुया	110	23		100	22
ऊर्ध्वमधगत्रादि योके	36	18	एवमभ्यासे	193	16
ऋ			एवमवरोऽवरः	185	11
ऋगं च	115	22	एवमहरहरा	174	4
ऋत्विक्श्वशू	52	12	एवमुभौ	75	6
ऋषभश्वाश्वधिक	87	2		175	8

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
एव बलीना	121	16	कृतभूमौ तु	63	2
ओ			कृताकृतम्	171	13
ओङ्कारः	49	3	कृतार्त्तं पर्युषित	63	22
ओपनयनार्	162	10	कृतान्नस्य वा	67	14
ओपधिवनस्पतीनां	26	22	कृत्वा च	28	17
ओ			कृत्वा विद्या	28	6
ओदुम्बराश्रमसः	172	7	कृष्टे	106	2
ओपवस्तमेव	113	23	कृष्णश्च स्वाभाविकम्	105	4
ओपासने	121	2	कृष्णं चेदनु	12	3
क			कृष्णधान्य	169	14
क अभ्यासः	70	25	केशानङ्ग	119	2
कम्बलश्च	12	8	केशान्प्रकीर्ण	161	2
कलञ्जपलाण्डु	65	1	कोऽभिशस्ताय	88	18
कर्तृपद्यमनायुष्य	19	22	कयाक	65	7
कर्मोप्सु वर्जयेत्	106	3	कव्यादः	65	19
काण्डसमापने	40	18	क्रोधादीश्च	109	16
काण्डोपाकरणे	10	14	क्रोधा हर्षो	85	7
काममन्युभ्यां	91	21	क्रोशो ग्रामेभ्य	190	3
काममपाशगीत	111	2	कलीब	70	1
काममात्रान	138	8	क्ष		
काममुद्ध्यता	166	16	क्षत्रियं हत्वा	86	17
कारणादभोज्यम्	68	11	क्षत्रियवदभ्यस्य	139	27
कालागर्भो	113	11	क्षुब्धान् क्षुद्रा	111	6
काले स्वामिना	124	4	क्षत्र परिगृह्य	195	1
काषाय चै	11	16	क्षेमकृदाजा	189	5
क कर्वाणि	26	14	ख		
कि तु सुविचित	141	14	खट्वाया	57	16
कीटोऽमध्य	61	22	खड्गोपस्तरणे	165	11
कुक्कुटो	65	14	खण्डेन	88	16
कुड्मिनी	197	5	ग		
कुत्सयित्वा	62	21	गच्छन्तम्	24	3
कुमागश्च	190	15	गर्भेनावकीर्णी	94	2
कुमार्या तु	191	9	गर्भश्च	87	22
कुलाय हि	192	5	गवाश्चापरोधे	36	19
कुशलमवर	53	22	गार्दभ यान	112	6
कृच्छ्रद्वादशरात्र	95	21	गाश्च रक्षेत्	68	24
कृच्छ्रसवत्सर	91	10	गा देवताश्च	106	5
कच्छाधर्म	198	18	गुणहान्या तु	165	23

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
गर्भं दृष्ट्वा	४१	२२	जात्याचारसंशये	१२९	६
गर्भं ग्राह्यं	५०	५	जायमानं	१५९	१७
गर्भं ग्राह्यं वा	५८	२५	जायमानं चाप्यवाप्तं	१७४	१९
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	२०	२३	जिह्वच्छेदन	१९३	२२
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	३१	४	जायमाने तु नस्मिन्नेव	३५	२
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	२७	२३	जायमाने वयोवशेषे	५२	२५
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	१५५	४	ज्या राजन्य	११	३
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	१२	२१	ज्येष्ठो दायाद	१५८	११
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	७८	१	ज्वलिता वा सर्पि	९०	१८
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	२०	१२	त		
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	१८१	३			
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	२५	२२	त योऽनन्तिदेत्	८३	१९
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	१३५	२	तच्च तद्व	१४८	२०
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	१०७	८	तच्छास्त्रवि	५१	५
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	७१	२०	त	१५८	२०
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	११	१८	त	१७९	५
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	३१	२६	तच्छेष्टं जन्म	५	२५
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	१५९	२२	तत्तु न सक्षेत्	१९५	९
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं			तत्तु न प्रवृत्तिवत्	८	१५
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	१९१	६	तत्तु न प्रवृत्तिवत्	१२५	२५
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	१६१	१	तत्तु न प्रवृत्तिवत्	१८१	१९
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	१९३	१७	तत्तु न प्रवृत्तिवत्	११७	११
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	१६१	२०	तत्तु न प्रवृत्तिवत्	६	२७
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	१७५	१०	तत्तु न प्रवृत्तिवत्	९८	१८
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	३	६	ततोऽग्निमुपस्पृशेत्	१७२	२
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	६८	१६	ततो नाना	११७	
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	१९१	२०	ततोऽग्नि	१८०	१
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	३७	१	ततो मल	१८०	१
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	७०	६	ततो मल	१८२	२
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	७२	१६	ततो मल	८	१
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	२५	१३	तत्र गुणान्म	१३९	
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं			तत्र दृष्ट्याणि	१६४	२
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	१३५	१५	तत्र नवानि	१७०	१
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	३९	२१	तत्र पितरो	१६३	१
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	१०५	२२	तत्र यन्मु	१९०	
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं			तत्र ये पापकृतः	१८५	
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	१०	२३	तत्र ये पुण्यकृतः	१८६	१
गर्भं ग्राह्यं वाप्यवाप्तं	९४	२३	तत्र लक्षण	१९८	

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
तत्र श्रयते	44	23	तदेतेन	102	9
तत्रात्पलाभीयाञ्छ्लोकान्	81	21	”	186	8
तत्रापि	119	16	तद्व्याणां	30	13
तत्प्रत्यय	161	6	तयाम्ने	73	10
तत्सप्तगत्वेणा	95	16	तद्व्यतिक्रमे	192	16
तत्समाह्वयो	14	6	तपस्स्वाध्याय	44	21
तत्सुभूत	120	10	तपरिवाश्च	190	18
तथा कौलालौष	64	26	तमाभिश्चा	55	11
तथा क्षार	10	5	तमाभिमुखो	130	13
तथा गुरुर्मसु	23	10	तमसो वा	4	26
तथा चात्मनो	138	11	त भोजयित्वा	15	13
तथा नृणामाद्रेषु	56	13	तयोर्गुणमते	197	9
तथा धर्माहेतेन	164	27	तयोर्नाता	123	6
तथानृत्यिताया	60	25	तस्मान्मृत्तित	183	19
तथान्यथा	35	9	तस्माद्वयो	19	24
तथाऽपपात्रेः	77	13	तस्मिन्च	5	10
तथाप्यक्षय्य	163	22	तस्मिन् गुणोद्भिन्	32	22
तथा पशुपदा	195	11	तस्मान्न तदाद्येत	139	12
तथा पुण्याक्यापु	100	25	तस्मिन्नामजनाव	5	1
तथा पुण्यफलपु	159	21	तन्वै	5	21
तथा प्रदग्देक	55	10	तस्य चेच्छास्त्र	110	14
तथा प्रामादे	63	1	तस्य द्वन्द्व	181	19
तथा वदुपादे	30	23	तस्य विविप	87	27
तथा रमाना	63	17	तस्य पन्था	88	10
तथावगतम	162	2	तस्य परस्तात्	187	11
तथा वृक्षमाहट.	12	2	तस्य पादौ	130	18
तथा श्रुतचले	165	13	तस्य प्रजायां	130	11
तथाष्टवन	106	2	तस्य मुक्तमा	178	10
तथा सम्बन्धेयु	37	20	तस्य विधि.	42	14
तथा समादष्टे	29	6	तस्य शाखान्तरे	45	19
तथैलक	64	16	तस्य शब्द	94	9
तथापधि	41	1	तस्यापि	68	21
तदतिक्रमे	19	8	तस्यारण्यमा	180	11
तदनुवर्तमानो	47	11	तस्यारण्यनै	181	26
तद्वीक्ष्य	151	10	तस्योत्तगर्धे	171	7
तदभाव	158	5	तस्योदक	130	24
तद्विरा	35	25	तस्योपचारः	114	19
तदिन्द्रिय	192	8	तस्योपदिशन्ति	177	21

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्ति	पृष्ठ	पङ्क्ति
		तैष्यां	34	11
		त्रयाणां	68	8
मानं च	180	1	185	17
तावन्तं कालं •	170	20	161	17
न मा निरुक्रमण	41	21	166	24
निरुत्तण्डुग	88	25	9	2
निरुति च	76	5	168	7
निरुताचामेन	25	8	58	21
निरुन मव्येन.	58	10	174	7
निरुण	126	25	183	25
तीक्ष्णं वा तप	171	18	95	23
तन्वगणयु	91	1		
तृष्णी	166	16	21	19
तणकाष्टै	52	16	122	23
तणच्छेदन	77	2	187	7
तृतीयमामन्त्रणम्	112	11	22	20
तृताये	166	22	59	2
वनिश्चा	161	3	187	13
तेन प्रदिष्ट	114	3	28	16
ने क्षिष्टपु	11	8	60	19
तेषां स	185	6	102	14
तेषां यथागण	119	18	135	10
तेषां तेजोविशेषेण	188	1	164	13
तेषां त्रय	151	7	52	18
तेषामभ्योगमन	146	13	53	19
	7	8	87	1
	8	8	36	15
तेषामिच्छतां	7	12	151	14
तेषामुत्तमं लोदेन	170	26	12	26
तेषामुत्तर	180	19	149	8
तेषां पुरुषा	189	25	193	7
तेषां पुत्र	3	12	99	12
तेषां मन्त्रा	120	15	127	16
तेषां महायज्ञा.	47	16	124	20
तेषु चादक्रोप	38	1	62	6
तेषु सर्वेषु ज्ञात	104	7	172	25
तेषु सर्वेषु	175	25	105	19
तैविप्रवासे •	14	12	42	3
तैलसर्पिषां	63	19		

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
दिवादित्य.	108	15	धुर्यवाह	92	18
दीक्षितो	69	17	धनूभव्येयेव	107	18
दुहिता वा	158	9	धनाश्चानिर्द	64	24
दुहितृमत.	146	7	ध वनदुहोर्भक्ष्य	65	11
दृढवृत्तिः	13	1	धेन्वनुहोश्चाकारणान्	92	15
दृश्यते	16	14	न		
दृष्टो धर्म	151	3	न कुसृत्या	109	1
दृष्टा	88	13	नक्तञ्चारण्ये	43	26
देवताभिधानं	107	1	नक्तमेवात्तमेन	123	10
देवमित्राचार्य	24	11	न क्षारत्वण	161	27
देवभ्यः	48	1	न खट्वायां	23	20
देशतः	161	21	नखैश्च	174	20
देशविशेषे	158	14	न गतिर्वि	50	14
देशत्वा	26	2	नगरप्रवेश	111	11
देहि-याम	122	12	नमो वा	55	21
देवे	145	24	न च तस्यां	110	2
दोषफल	147	27	न च नक्त	168	25
दोष बध्वा	78	23	न च मुखशब्द	172	20
दोष णा तु	84	26	न च सन्देहे	141	13
द्वन्द्वानामे	181	23	न चान्येनापि	172	9
द्वादश वर्षाणि	89	1	न चात ऊर्व	181	11
द्वादशावगार्यम्	9	3	न चातदृणाय	170	23
द्वादशे	164	16	न चान्येनापि भोक्त	172	9
द्वितीये स्तेनाः	164	3	न चास्मद्भो	97	21
द्विगित्येक	58	25	न चास्मिन् दोष	51	18
	59	1	न चास्मै	15	24
द्विषन्दि	131	23	न चास्य विषये	188	6
द्वौ द्वितीये	174	6	न चास्य सकाशे	23	23
			न	25	18
	28	4	न चेदु	24	9
धर्मकृत्येषु	142	11	न चैनमध्ययन	52	26
धर्मचर्यया	2	16	न चैनमभिप्रसा	23	19
धर्मज्ञसमयः	142	19	न चैनमुपधमेत्	57	9
धर्मप्रजासम्पन्ने	16	19	न चैन प्रत्युत्तिष्ठेत्	25	24
धर्मविप्रतिपत्ता	89	16	न चोच्छिष्ट	14	21
धर्मार्थसन्निपाते	129	23	न तु धर्मसन्निवाप.	98	5
धर्मिण	190	8	न धर्माधर्मो	74	11
धर्म्य	24	3	न नाम्ना	53	16
धवन्तमनु					

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
न नात्रि	62	25	नानाम्रीना	147	4
न पत्र	108	9	नानुदेश्य	10	4
न पानिमा	97	19	नानुपेत	162	21
न पानत	77	9	नानुमानन	13	24
न प्रक्षेप	26	20	नाणीयम	63	14
न वाहदे	50	6	नापपयावर्तेत	26	18
न ब्रह्मचारिणि	9	11	नापगगामु	110	25
न भद्र	107	21	नाप्राक्षतमि	56	3
नरकश्चा	198	8	नासु श्वायम न	10	18
न रमान गृहे	134	21	नासु प-	5	23
न वरु, पुरु	164	13	नावाक्षणायो	109	10
न वर्षाचारस्वा	55	7	नाम्रा	26	3
नवे मध्ये	182	12	नागण्यमभ्या	182	7
न श्मश्रुमिह	59	20	नावच्च	112	11
न मशये	148	5	नाश्य आचार्य	192	24
न समावृत्ते	48	26	नासम्भाय	54	3
न सुभक्षा स्यु	67	16	नाममयेन	19	20
न सोपाननीयत	24	4	नामो मे	108	3
	53	12	नास्त्वमिते	17	1
न सोपानन्यात्त्र	106	1	नास्यास्मिन्	54	21
न स्त्री	162	12		156	4
न स्मरत	27	2	निगमेष्वव्ययन	31	20
न हि	159	25	नित्य लोक	111	25
न हृदयन	27	7	नित्यप्रश्नस्य	12	10
ना हाणान्	27	8	नित्यमहं त	59	12
नातकतल्य	78	5	नित्यमन्त्र	125	3
नाग यदकशेषेण	17	11	नित्यमदधाना	115	11
नाधिपतयदवरुध्य	195	20	नित्यश्राद्ध	170	1
नात्मप्रयोजन	14	15	नित्या च पना	52	1
नात गार्थमभिरूप	134	26	नपणोऽणायान	51	
नायतमन्व	67	24	नियमातिरामिण	194	
	77	4	नियमातस्मे	147	2
नायेन ।	107	17	नियमागम्भणो	192	19
नायापनम्		13	नियमप	19	6
नानानयोगपूर्व	72	2	निर्लिखित	63	10
ना नचापमृ	140	1	निर्वर्गम्युपाये	191	14
नानभिभासतो	31	14	निवर्तयद्वा	18	14
नानहृद्भयो	137	10	निवृत्त	33	18

निवेत्ते वृत्ते
निवेशे हि वृत्ते
निष्फला
नेन्द्रधनुगिति
नेम
नैयमिक तु
नैचंद
नोदरुमाहारयेत्
नोपजिघ्रेत्
न्यस्तायुधप्रकीर्ण

प

पञ्चदशे
पञ्चत्त्वाना
पञ्चमे
पतनीयश्रुतिस्तु
पतनीयाविति
पतिवयसः
पथि
पदा पादस्य
पदा वापदतम्
पयउपमेचन
परिकृष्ट
परिमृष्ट
परिक्षार्थोऽपि
परिषं
परिक्षमत्र
परिषितस्तण्डुलेः
परिणि वा
परिसु
परिणश्च
परिग्रहणादधि
परिग्रहणाद्ध
परिसंक्षब्धेन
परिसमूह
परिनम्
परिमान
परिशमासनं
परिशो

पृष्ठे	पङ्क्तौ	
50	23	पितृर्ज्येष्ठस्य
51	7	पण्य इति को म.
73	15	पण्यं प्रशान्त
108	7	पण्यस्याप्य गन्मतो
73	13	पण्यस्यात्मना
173	6	पण्याह प्रातरग्नौ
74	1	पत्रमिव
130	26	पु न सन्निपाय
27	5	पुत्राभाव य
110	11	पुन प्रमादे
		पुन मर्गे
161	21	पुमान्नि गे तस्य
66	4	पुरुषवय
164	6	प प्राणन
103	5	पजा वर्णज्याय
103	3	पानग ध
53	11	पर्वयोवर्णया.
106	2	पर्ववन्ध्यामस
174	16	पर्वस्मिन् पर्वस्मिन्
61	26	पवण प्राणा
132	14	पर्वश्रुतिवेदनम्
69	5	पुष्टतश्चात्मन.
63	7	पुष्टाहृ
101	3	प्रक्षालयीत
107	3	प्रक्षाल्य वा
120	3	प्रजापतेर्ऋ
40	22	प्रतिपादयिता च
91	26	प्रातपरुष
113	21	प्रतिपुखमग्निं
172	21	प्रतिपद्वानां
113	2	प्रतिपेधादतर
159	18	प्रथम
17	17	प्रथमेऽहनि
116	23	प्रदोषे
8	26	”
131	27	प्रभतैधोदके
110	13	प्रमादादरण्ये
11	0	प्रमादादनाग्नौ

पृष्ठे	पङ्क्तौ	
16	18	
71	4	
107	23	
71	22	
71	21	
197	21	
32	23	
101	26	
152	16	
195	27	
185	13	
133	15	
191	3	
81	24	
48	14	
39	23	
87	11	
149	13	
4	9	
104	15	
166	19	
147	9	
36	23	
101	14	
57	1	
186	10	
175	1	
7	18	
147	6	
78	11	
32	11	
91	22	
164	1	
40	1	
44	7	
57	18	
195	24	
18	2	

प्रयत्नः प्रसन्नमनाः	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
प्रयोगिता	165	16	ब्राह्मणस्त्वाचार्यः	125	15
प्रवचनयुक्ता	196	18	ब्राह्मणमात्रश्च	87	21
प्रश्नश्च.	109	23	ब्राह्मणवचनाच्च	116	22
प्राक्	III	13	ब्राह्मणस्य	107	4
प्राङ्मुखोऽन्नानि	17	12	ब्राह्मणाश्च	147	1
प्राञ्जलि	106	15	ब्राह्मणाया	194	16
प्राप्तनिमित्ते	21	21	ब्राह्मणाक्ता	47	2
प्रिया	196	13	ब्राह्मे	145	15
प्रीतिर्ह्यु	132	19	ब्राह्मणम्	106	4
प्रेङ्गावन्तरेण च	16	15	ब्राह्मणस्वान्युप	189	12
प्रेङ्गोलनम्	107	27	भु		
प्रेतसंस्कृतम्	174	18	भक्तापचयेन	91	6
प्रेतस्तर्कम्	40	3	भर्ता	28	2
प्रेतस्तर्कम्	28	21	भवत्पर्वया	14	1
प्रोक्ष्य वातः	56	14	भवदन्त्यया	14	4
प्रोदकयोश्च	40	2	भुवनमध्यया	14	3
प्रोपता भेक्षात्	15	4	भस्मतुषा	174	15
प्राप्य च	21	16	भार्याया	160	23
"	52	7	भागं	119	9
प्लव	65	17	भिक्षणे	139	1
प्लवन च	21	26	भिक्षु	69	15
फ			भुक्त्वा चास्य	26	10
फाणितपृथुक	63	25	भुक्त्वा स्वयममन्न	14	19
ब			भुज्जान	62	11
बलविशेषेण	141	4	भुज्जापेषु	62	16
बलीनां	120	23	भूमिगतास्व	54	21
बस्त्राजन	12	6	भूय उद्धर	132	22
बहिर्गामात्	170	14	भूयास वा	182	18
बासावृद्धान्	124	1	भूयांसमतो	165	4
बाहुभ्या	112	10	भृत्यानां	189	9
बुद्धिपूर्व	191	3	भक्ष	15	10
बुद्धे क्षेमप्रापणम्	178	25	भोक्ता	175	7
बुद्धे चेत्येव	179	11	भोक्ष्यमाणस्तु	59	11
बुद्ध्या	176	8	भ्रातृषु	52	9
ब्रह्मणि	50	19	म		
ब्रह्मवर्धन	50	22	मघासु चाधिकम्	173	11
ब्रह्मशुद्धिभेदम्	12	11	मत्त उन्मत्तो	70	19
ब्रह्माध्यैष्यमाणो	35	12	मध्येऽगारस्य	122	5

	पृष्ठ	पङ्क्तौ		पृष्ठ	पङ्क्तौ
मध्वाम	67	4	मृदु	12	24
मनसा चानं	23	11	मेध्यमानडुह	65	12
मनसा वास्वयम्	42	20	मैथुन न	10	8
मनसा वाचा	110	21	मैथुनवर्जन	114	17
मनसा वाधीयीत	128	21	मौञ्जामेखला	10	25
मनु पुत्रेभ्यो	111	4	मौञ्जा वायोमिश्रा	11	4
मनुष्यप्रकृतीना	158	22	य		
मनुष्याणा	40	19	य आस्याद्विन्दव	59	21
मनुष्यात्रसान्	78	16	य ईप्सेदिति	71	2
मनुष्यैः	75	16	य एतानव्यग्रो	123	19
महान्त	62	23	य कश्चिन्	71	7
माञ्जिष्ठ	171	11	य प्रमत्तो	100	16
मातरमाचार्य	11	20	य वा प्रयत	55	3
मातर पितरमाचार्य	53	16	यच्चान्यन्परिचक्षते	65	4
मातरि	32	20		112	17
	37	24		174	23
	52	3	यच्चनयो	114	4
मातापितरावेव	160	20	यज्ञार्थे वा	69	25
माता पुत्रत्वस्य	97	27	यज्ञेषु	19	10
माता भर्ता	28	2	यज्ञोपवीर्ता	24	21
मातुश्च योनि	141	3	यत कुतश्चा	71	26
	160	11	यत्काण्डमुपा	11	4
मान	171	3	यत्किञ्च	20	10
नाल्यालिप्तम्	29	22	यत्तु श्मशान	184	13
मामिमामि	163	19	यत्र क चाग्नि	115	2
मासिशाद्धे	173	14	यत्र तु	47	8
मियन्मान्	145	26	यत्र भुज्यते	125	7
मिथुनीभय	109	24	यत्राप्रागश्चित्त	68	12
मिथ्याधीन	91	11	यत्समाधयति	133	1
मिथ्यैतदिति	99	3	यत्मान्त्वयति	132	26
	102	13	यथा कथा च	97	1
मुञ्जबन्धजै	77	1	यथा क्षारलवण	15	26
मुहूर्त्तचाचार्य	32	15	यथागम यज्ञे	63	12
मुहूर्त्त विरते	43	23	यथागम शि	128	14
मृदस्वस्तरे	56	5	यथा चाण्डालोप	118	19
मृत्र कृत्वा	57	23	यथा दन्तप्रक्षालनो	30	10
मृल तल	111	16	यथा प्रयममेव	11	22
मृषिकलाङ्ग	61	23		133	95

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
यथा प्रथमेऽति	7	14	यानमुक्तोऽध्वन्य	31	4
यथा ब्रह्मचारिणो	29	21	यावन्तमा	136	26
यथा युक्तो	146	16	यानस्य	141	26
यथा वर्ष	183	12	यावता वा दिशो	162	17
यथावकाशं	25	6	यावत्सन्निपात	116	26
यथा विद्यार्थस्य	176	13	यावदासीनो	25	1
यथा भ्रतेषु	6	14	यावद्वास	172	12
यथा श्रुति	138	4	यावद्भूमिर्व्युद	13	3
तथा श्वेतकेतुः	20	5	यावन्न हस्तेनोप	59	21
यथोक्तमन्य	44	13	यावन्नानु	137	1
यथैषधिवनस्पति	117	23	युद्धे तद्योगा	140	8
यदनीतिष्ठ	132	23	ये च विद्यार्था	190	16
यदन्यानि	15	18	ये च शस्त्र	69	9
यदि त्वरेत	126	8	ये च्चाधिम्	69	11
यदिदमिदिहेदिह	82	12	येन कृतावसथ	134	17
यदि प्रयच्छेदन्तान्	109	12	ये नित्यभाक्तिका	138	5
यदि प्रविशेन्नमो रुद्राय	109	2	ये भूमौ	60	2
यदि स्मयेतापि	27	3	ये व्यर्था	190	22
यदि हि	71	10	येषु कर्मसु	182	3
यदुच्छिष्टं	15	15	येष्वाभिषक्त्यं	93	10
यदुपावर्तते	133	2	यैरन्न	170	19
यदृच्छायामसवृत्तौ	51	21	योक्ता च	174	25
यदृच्छासन्निपात	97	23	योऽतिथीनामग्निः	132	6
यदेकरात्रेण	96	17	यो भूय	197	3
यन्ता चार्तीयं	175	3	यो हिमार्थ	101	6
य त्वार्या	74	19	यो हि	162	16
यया विद्यया	128	1	यो ह्यात्मान	99	5
यश्च सर्वान्	70	11			
यश्चाग्नीन	70	8	रक्ष्ये चान	191	12
यस्त्वधर्मेण	159	12	रजस्वलो	27	10
यस्माद्धर्मानाचि	5	17	रथः	158	17
यस्मिन्चात्रे	61	14	रहर्शील	12	19
यस्मिन्स्त्व	26	6	राजन्यवैश्व्यौ	124	21
यस्य कुले	60	22	राजान गमयेत्	140	25
यस्याग्ना	161	25	राजान चेदतिथि	133	4
यस्योद्धृतेषु	133	21	राजा पुगेहित	140	26
या विद्यां	27	14	राज्ञ पन्था ब्राह्मणेन	141	21
यानन्यान्पश्यता	27	19	राज्ञां प्रेषकरः	70	2

सूचीपत्रम् ।

२७

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
रिक्तपाणिर्वयसः	55	14	वृद्धतराणां च	48	17
रौद्र उत्तरो	122	26	वृद्धतरे च	29	8
रौरव राजन्यस्य	12	5	वृद्धानां तु	50	16
ल			व्रीहियवपश्चाज्यपय.	184	4
लुप्यते	32	12	वेदाश्च	2	23
लोके च	49	13	वैरमणे	37	10
व			व्याख्याताः सर्ववर्णान्	187	1
वत्सतन्तीं च	107	24	व्युपतोदव्युपजाप	31	16
वध्यश्शद्र	192	26	श		
वक्ष्यानाश्च	36	21			
वर्णज्यभ्यसां	142	4	शक्तिविषयेण	146	4
वसन्ते ब्राह्मण	6	5	शक्तिविषये न मुहूर्त	55	19
वाक्येन वाक्यस्य	127	19	शक्तिविषये नाबहु	130	16
वाचि पथि	193	27	शत वैश्ये	86	25
वायसप्रचलाक	92	7	शनैरपोऽभ्यु	181	14
वायुर्घोषवान् भूमौ	41	13	शब्दार्थारम्भाणा	136	1
वार्धुषिक	69	17	शम्योषा	97	7
वाध्राणसस्य च	165	14	शयानश्चाध्यापने	109	26
वास	11	12	शय्यादेशे	122	12
विकथा	49	7	शय्यासने	30	26
विदुषो वासस	196	8	शरीरमेव मातापितरौ	6	2
विद्यया च	127	25	शास्त्रान्तरे च	39	17
विद्यया स्नाति	103	17	शाणां क्षामा	11	13
विद्या प्रत्यनध्याय	46	22	शान्त	12	25
विद्या समाप्य	180	24	शास्तुश्चानागमा	28	23
विद्याव्रतेन	103	23	शास्त्रैरधिगतानाम्	140	12
विद्युति चाभ्यग्रा	42	21	शिखाजटो	10	24
विद्युत्स्तनयित्नु	43	1	शिगस्तु	105	13
विप्रतिषेधे	104	26	शुक्त च	63	24
विप्रवासे	14	9	शुक्त चापरयोग	64	6
विप्रोध्य च तदहरेष	32	3	शुचीन्मन्त्रवत	161	17
विलयन मथित	169	10	शुद्धा भिक्षा	71	15
विवादे	197	12	शुना वापपात्रेण	62	2
विवाहे दुहितृमते	152	3	शुनोपहत	56	16
विषमगतायागुरवे	53	1	शुनोमनुष्यस्य	78	13
विषमगते	28	10	शुश्रूषा शूद्रस्य	4	7
वृत्तिं प्राप्य	67	25	शक्त चात्म	39	24
	77	8	शूद्रगमनमार्य	78	10

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
शूद्रमभ्यागत	124	23	सत्तेषु तु	83	16
शूद्रश्च पादावने	190	20	सत्याकृते	178	16
शूद्रस्य सप्तरात्र	93	1	सत्ये स्वर्ग	198	11
शूद्रायां तु	35	7	मदा निशायां गुरु	23	16
शूद्रोच्छिष्टमप	78	17	मदा निशाया दार	110	6
शेषभोजननिधीना	134	22	मदा महान्तमपर	21	8
श्मशानिवच्छूद्र	35	4	सदागण्यादेवा	16	23
श्मशाने सर्वत	34	24	सदैवाभिवादनम्	22	17
श्यावान्तपर्यन्तः	59	16	सन्त्यपवादा	97	5
श्राद्धभोजन	42	25	सन्दर्शने च	35	23
श्राद्धे हि	171	11	सन्देहे लिङ्गत	197	17
श्रावण्या पूर्णमास्या	31	2	सन्धावनुस्तनिते	36	2
”	95	7	सन्ध्या	41	25
श्रुतप्रयस्नु	20	3	सन्ध्याश्च	101	19
श्रुतिर्हि	16	6	सन्निपाते	191	6
श्रोत्रियसंस्थाया	38	19	सन्निहिते	127	8
श्रोत्रियाभ्यागमने	35	23	सप्तमि पावमानीमि	7	21
श्वगर्दभनादा	39	10	सप्तमे कर्पे	101	11
श्वमिगपपात्रैश्च	167	29	सप्तमे ब्रह्मवर्च	6	8
श्वकिंदिशपिविष्ट	167	22	सप्तद्व्यचारिणि	38	22
श्वो भते यथामनुस	136	4	स द्वाहणान्	141	1
श्वो भते स्वात्पात्र	114	18	समास्ममाजा	12	15
ष				111	8
षट्दो	135	13	समानिकष	31	6
षष्ठेऽवशान्यो	164	10	समाया मध्ये	188	14
म्			समाज चत्	111	9
स ण्य प्राजापत्य	132	3	समादिष्टमध्या	50	8
स ण्य ब्रह्मचारिणो	15	21	समाधिर्विशेषात्	101	11
संवत्सर गव्येन	165	2	समानग्रामे च	21	13
संवत्सरमाचार्य	94	12	समानागार	35	6
सप्तश च	107	14	समावृत्तवेदाचार्यो	126	12
सकृदुपस्पृशेत्	59	1	समावृत्तस्याप्येतदेव	29	16
स गुप्त्वा	18	3	समावृत्तेन सर्वे	52	5
सगोत्रस्थानीया	191	23	समावृत्तो मात्रे	27	27
सगोत्राय	144	1	समिद्धमग्निम्	17	9
सग्रहीताश्च	175	5	समुदेताश्च	170	22
सद्धानाम	69	4		173	20
सति सप	121	21	समेत्य	141	24

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
सम्भोजनी	166	7	सर्वे हि धर्मयुक्ता	159	10
स य एव प्रणिहितात्मा	18	19	सलावृक्षयामेक	43	25
स यत्प्रतर्पयन्दिने	132	21	सवर्णा पूर्वशास्त्र	149	1
सर्पिशीर्षी	66	13	सवर्णायामन्यपूर्वाया	193	11
सर्पिर्मासमिति	173	8	सशिरावमञ्जन	110	8
सर्पिर्वा प्राश्य	39	22	सहदेवनुमध्या	163	1
सर्व लाभमाहर्गन्	13	5	सहस्रसन्सायम्	32	1
सर्वजनपदेष्वेकान्त	74	24	सहस्रकल्पेन	100	19
सर्वश्चोपांशु	182	5	सहस्र्येतागात्रि	108	25
सर्वतः परिमोक्ष	178	12	सहि विद्यातस्तञ्जनयति	5	23
सर्वत प्रतिष्ठिते	30	24	साधताञ्चेत्प्रतिजानीते	129	11
सर्वतोपेत	71	18	सानिष्टा	162	22
सर्वतो योजन	190	1		198	12
सर्वत्रतु प्रत्युत्थाय	53	7	सान्त्वयित्वा तर्पयेत्	131	5
सर्वत्रानुमति	97	18	सायमेवामिपूजेत्येके	17	8
सर्वदा शूद्रत	28	12	सायप्रातरुद	16	22
सर्वनाम्ना स्त्रियो	53	14	सार्वकालिकमाम्नातम्	44	11
सर्वभूतपरीवादा	127	22	सावृत्तिः	88	21
सर्वभूतेषु यो	83	5	सिचावा	62	1
सर्व मध्यमपेयम्	64	12	सिचावोपहतम्	62	5
सर्ववर्णाना	68	18	मिद्धेऽन्ने	120	7
	117	8	सिलोज्ज्वलेन	181	9
सर्ववर्णानाञ्च	190	13	सुरापोऽग्निस्पर्शा	90	20
सर्वविद्यानां	126	1	सुवर्णन्दत्वा	69	3
सर्वाण्युदकपूर्वाणि	138	2	सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे	43	7
सर्वा रात्रि	36	4	सैरीतामली	11	7
सर्वान्नागान्	105	2	सोत्तराच्छादन	173	3
सर्वान्विध्यदेवे	137	6	स्तुतिश्च गुणे	110	16
सर्वाभावे	158	10	स्तुहतीश्चगा	107	12
सर्वान् सुयुक्तो	23	3	स्तेनः प्रकीर्ण	90	23
सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यो	4	19	स्तनोऽभिशस्तो	118	7
सर्वेषाञ्च शिल्पा	69	7	स्तेय कृत्वा	91	13
सर्वेषामनूत्सर्गो	176	5	स्तेयमाभिशस्त्यं	77	16
सर्वेषामुपनयन	176	3	स्त्रियो तुभर्तृव्यतिक्रमे	99	17
सर्वेषु च शब्दकर्मसु	39	19	स्त्रीणां चैवम्	93	3
सर्वेषु वृत्तेषु	167	1	स्त्रीणां प्रत्याचक्षाणाना	13	13
सर्वेष्ववाजस्त्रा	187	19	स्त्रीभिर्यावदर्थसम्भाषी	12	22
सर्वेष्वेवापरपक्ष	163	23	स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णेभ्य	198	26

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
स्त्रावानमैव	116	24	स्वर्गमायुश्चेप्सन्	21	18
स्त्रापु चनेषां	87	9	स्वा तु छायां	105	25
स्थानामन*	127	6	स्वाध्यायधृग्धर्म	21	2
स्थालीपाकानुद्देश्या	173	1	स्वरिकर्मसु च	30	9
स्नातस्तु काले	80	17	„	41	22
स्नेहवृत्ति	164	24	ह		
स्फोटप्रानि च	174	21	हविरुच्छिष्टमेव	15	17
स्मृतिश्च	162	24	हस्तेन चाकाशगत	107	6
स्यात्तु कर्मावयवेन	186	19	हारिणमैणेय वा	11	21
स्वकर्म ब्राह्मणस्य	139	14	हारिद्र वैश्यस्य	11	20
स्वधर्मयुक्त	130	3	हिंसार्थेनासिना	60	17
स्वपन्नभिनिर्मुक्तौ	147	10	हिनकारी	9	25
स्वपन्नभ्युदितौ	147	15	हित्वा व्रजमादिन	195	17
स्वप्नञ्च वर्जयेत्	17	23	हुताया वा वपाया	69	22
स्वप्न वा पापक	147	22	हृष्टो दर्पति	48	20
स्वप्नपर्यान्त	36	5	हेमन्तशिशिरयो	95	19
स्वप्ने क्षत्रधौ	60	4	हीमान्	12	27
स्वयमप्यवृत्तौ	67	19			

उज्ज्वलासंहितापञ्चमधर्मसूत्रस्य शोधनपत्रिका—

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१९	वियम	नियम
२	७	भणो	गुणो
५	७	सम्भवे	सम्भवे
१०	७	स्वप्स्यात्	स्वप्यात्
११	८	क्वचर	क्वचरे
१५	१७	यान	यान
२१	२३	ड	ऊ
२२	२५	एतत्क	एतत्कु
२२	२६	पीड	पीडय
३९	२४	शूक्त	शुक्त
३९	२५	शूक्त	शुक्त
५२	१७	गपि	मपि
५२	१९	पुरो	पुरे
५६	२०	गात्	गां
५७	९	यमेत्	धमेत्
५९	३	णीत्युप	ण्युप
६०	१६	मिदत्	मिद
६०	२२	निर्देश	निर्दश
६०	२४	निर्देश	निर्दश
६२	२४	शूक्त	शुक्त
६४	६	शूक्त	शुक्तं
६४	२६	कीलल	कीलाल
६४	२६	कीलल	कीलाल
६८	१८	निर्वषे	निर्वेषे
६९	२२	यांवपा	यावावपा
८०	२	काशे उदकमिति	काशे क्षीरममुष्मिन्नवकाशे उदकमिति

* अस्मिन्पुटे विद्यमानास्सर्वे शूक्तशब्दाः शुक्त इत्येव पठनीयाः

उज्ज्वलासहितापस्तम्बधर्मसूत्रस्य शोधनपत्रिका ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
९४	१०	श्यायात्	श्रियात्
९५	१९	वौदक	रुदक
९६	७	त्पा	न्पा
१००	१	वेदसा	वेदस्या
१०१	२४	शीता	शित
१०३	२	ण्यवहार	व्यवहार
१०७	२७	स्तम्भ	स्तम्भा
११६	१०	वगा	वमा
११७	०७	यक्त	गुक्त
११८	७	हान	हीन
१२७	१४	मद्गुमलि	मद्गुलि
१३०	१८	दिकगि	दिकमि
१३२	७	नियिन	तिर्याना
१४०	२७	धान	धाने
१४३	२६	ननि	नमि
१४९	२४	भरि	मरि
१५०	१९	व्यभ	त्रिम
१५२	२१	व्यभ	त्रिम
१५५	३	जय	चय
१५६	१५	व्यन्	व्यम्
१६०	११	माद्य	मात्पुरुषाद्य
१६०	२०	भर्ता	हर्ता
१६०	२१	भर्ता	हर्ता
१६५	१३	बलेर्म	बलेर्म
१७१	१४	निवेद	हिवेद
१७२	७	प्रशातः	प्रशास्त
१७२	९	प्रशान	प्रशास्त
१७२	१३	शक्य	शक्य
१७४	२०	आन्या	अन्या
१७४	२३	व्येष	व्येष

॥ शिवाभ्या नमः ॥

॥ आपस्तम्बीयधर्मसूत्राणि ॥

॥ प्रथमप्रश्नप्रारम्भः ॥

ॐ अथातः सामयाचारिकधर्मान्व्याख्यास्यामः ॥१॥
धर्मज्ञसमयः प्रमाणम् ॥२॥ वेदाश्च ॥३॥ चत्वारोवर्णाब्रा-
ह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः ॥४॥ तेषाम्पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रे-
यान् ॥५॥ अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपायनं वेदाध्ययन-
मग्नचाधेयं फलवन्ति च कर्माणि ॥६॥ शुश्रूषा शूद्रस्येतेरे-
षां वर्णानाम् ॥७॥ पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन्वर्णे निश्रेयसं भूयः
॥८॥ उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कारः ॥९॥ सर्वे-
भ्यो वै वेदेभ्यस्सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥१०॥
तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चावि-
द्विनेति हि ब्राह्मणम् ॥११॥ तस्मिन्नग्निजनविद्यासमुदेतं
समाहितं संस्कर्तारमीप्सेत् ॥१२॥ तस्मिँश्चैव विद्याकर्मा-
न्तमविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः ॥१३॥ यस्माद्धर्मानाचिनोति
त आचार्यः ॥१४॥ तस्मै न द्रुह्येत्कदाचन ॥१५॥ स हि
विद्यातस्तं जनयति ॥१६॥ तच्छ्रेष्ठं जन्म ॥१७॥ शरीरमे-

व मातापितरौ जनयतः ॥१८॥ वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत
 ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यं गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं गर्भेकादशे-
 षु राजन्यं गर्भेद्वादशेषु वैश्यम् ॥१९॥ अथ काम्यानि ॥२०॥
 मसमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं
 दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुका-
 मम् ॥२१॥ आ षोडशा ब्राह्मणस्यानात्यय आ द्वाविंशा-
 त्त्रयस्या चतुर्विंशाद्वैश्यस्य ॥२२॥ यथा व्रतेषु ममर्थ-
 मस्याद्यानि वक्ष्यामः ॥२३॥ अतिक्रान्ते मावित्र्याः काल
 ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥२४॥ अथोपनयनम् ॥२५॥
 ततस्मंवत्सरमुदकोपस्पर्शनम् ॥२६॥ अथाध्याप्यः ॥२७॥
 अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां ते ब्रह्महमं-
 स्तुताः ॥२८॥ तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च
 वर्जयेत् ॥२९॥ तेषामिच्छता प्रायश्चित्तम् ॥३०॥ यथा प्र-
 थमेऽतिक्रम ऋतुरेवं मंवत्सरः ॥३१॥ अथोपनयनम् ॥३२॥
 तत उदकोपस्पर्शनम् ॥३३॥

॥ इति प्रथमा खण्डिका प्र० प० १ ख० १ ॥

अतिपूरुषं मरुत्याय मंवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः ॥१॥
 मसभिः पावमानाभिर्यदन्ति यच्च दूरक इत्येताभिर्यजु-
 ष्यवित्रेण सामपवित्रेणाङ्गिरमेनेति ॥२॥ अपि वा व्याह-
 तिभिरेव ॥३॥ अथाध्याप्यः ॥४॥ अथ यस्य प्रपितामहा-

दि नानुस्मर्यत उपनयनं ते श्मशानसंस्तुताः ॥५॥ तेषाम-
भ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रा-
यश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं
तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिः ॥६॥ अथ गृहमेधो-
पदेशनम् ॥७॥ नाध्यापनम् ॥७॥ ततो यो निवर्तते तस्य-
संस्कारेणैव प्रथमेऽतिक्रमे ॥९॥ तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवत् ॥१०॥
उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवामः ॥११॥ अष्टाचत्वारिं-
शद्वर्षाणि ॥१२॥ पादूनम् ॥१३॥ अर्धेन ॥१४॥ विभिर्वा
॥१५॥ द्वादशावर्यम् ॥१६॥ न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य
परोपवासोऽस्ति ॥१७॥ अथ ब्रह्मचर्यविधिः ॥१८॥ अचा-
र्याधीनस्स्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः ॥१९॥ हितकारी गुरोर-
प्रतिलोमयन्वाचा ॥२०॥ अधामनशायी ॥२१॥ नानुदेश्यं
भुञ्जीत ॥२२॥ तथा क्षारलवणमधुमांमानि ॥२३॥ अदिवा-
स्वप्नी ॥२४॥ अगन्धमेवी ॥२५॥ मैथुनं न चरेत् ॥२६॥
उत्तमन्नश्लाघः ॥२७॥ अङ्गानि न प्रक्षालयीत ॥२८॥ प्र-
क्षालयीत त्वशुचिलिप्तानि गुणैर्मन्दर्शने ॥२९॥ नाप्सु
श्लाघमानः स्नायाद्यदि स्नानायाद्दण्डवत्प्लवेत् ॥३०॥
जटिलः ॥३१॥ शिखाजटो वा वापयेदितरान् ॥३२॥ मौ-
ञ्जी मेखला त्रिवृद्धाक्षणस्य शक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम्
॥३३॥ ज्या राजन्यस्य ॥३४॥ मौञ्जी वायोमिश्रा ॥३५॥

आवीसूतं वैश्यस्य ॥३६॥ सौरी तामली. वेत्येके ॥३७॥
 पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैयग्रोधः स्कन्धजोऽवाङ्गो
 राजन्यस्यं बादर औदुम्बरो वा वैश्यस्य वाक्षो दण्ड इ-
 त्यवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति ॥३८॥ वासः ॥३९॥ शा-
 नीक्षौमाजिनानि ॥४०॥ काषायं चैके वस्त्रमुपदिश-
 न्ति ॥४१॥

॥ इति द्वितीया खण्डिका (प्र० १ प० १ ख० २) ॥

माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ॥१॥ हारिद्रं वैश्यस्य ॥२॥ हारिणमैणे-
 यं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य ॥३॥ कृष्णं चेदनुपास्तीर्णसिनशा-
 यी स्यात् ॥४॥ रौरवं राजन्यस्य ॥५॥ वस्त्राजिनं वैश्यस्य
 ॥६॥ आत्रिकं सार्ववर्णिकम् ॥७॥ कम्बलश्च ॥८॥ ब्रह्मवृ-
 द्धिमिच्छन्नजिनान्येव वमीत क्षत्रवृद्धिमिच्छन् वस्त्रा-
 ण्येवोभयवृद्धिमिच्छन्नुभयमिति हि ब्राह्मणम् ॥९॥ अ-
 जिनं त्वेवोत्तरं धारयेत् ॥१०॥ अनृत्तदर्शी ॥११॥ सभाः
 समाजांश्चागन्ता ॥१२॥ अजनवादशीलः ॥१३॥ रह-
 शशीलः ॥१४॥ गुरोरुदाचारेष्वकर्ता स्वैरिकर्माणि ॥१५॥
 स्त्रीभिर्यावदर्थसम्भाषी ॥१६॥ मृदुः ॥१७॥ शान्तः ॥
 १८॥ दान्तः ॥१९॥ ह्रीमान् ॥२०॥ दृढवृत्तिः ॥२१॥ अ-
 ग्लान्नुः ॥२२॥ अक्रोधनः ॥२३॥ अनसूयुः ॥२४॥ सर्व
 लाभमाहरन् गुरवे सायम्प्रातरमत्रेण भिक्षाचर्यञ्चरेद्विष-

प्रथमःप्रश्नः

प्राणोऽन्यत्रापपात्रेभ्योऽभिशस्ताच्च ॥ २५ ॥ स्त्रीणां प्र-
त्याचक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दत्तं हुतं प्रजां पशून्
बृहवर्चसमन्नाद्यं वृङ्क्ते । तस्मादुहवै ब्रह्मचास्मिद्धं चरं-
न्तं न प्रत्याचक्षीतापि हैष्पेवंविध एव व्रतः स्यादिति हि ब्रा-
ह्मणम् ॥ २६ ॥ नानुमानेन भैक्षमुच्छिष्टं दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥
२७ ॥ भवत्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ २८ ॥ भवन्मध्यया रा-
जन्यः ॥ २९ ॥ भवदन्त्यया वैश्यः ॥ ३० ॥ तत्समाहत्योपानि-
धायार्चाय प्रब्रूयात् ॥ ३१ ॥ तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ ३२ ॥
विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय ॥ ३३ ॥ तैर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽ-
पि श्रोत्रियेभ्यः ॥ ३४ ॥ नात्मप्रयोजनश्चरेत् ॥ ३५ ॥ भु-
क्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयीत ॥ ३६ ॥ न चोच्छिष्टं कुर्यात् ॥
३७ ॥ अशक्तौ भूमौ निखनेत् ॥ ३८ ॥ अप्सु वा श्रवेशयेत्
॥ ३९ ॥ आर्याय वा पर्यवदध्यात् ॥ ४० ॥ अन्तर्धिने वा शू-
द्राय ॥ ४१ ॥ प्रोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीत ॥ ४२ ॥ भैक्षं
हविषी संस्तुतं तत्राचार्यो देवतार्थे ॥ ४३ ॥ आहवनीया-
र्थे च ॥ ४४ ॥ तं भोजयित्वा ॥ ४५ ॥

॥ इति तृतीया खण्डिका (प्र० १ प० १ ख० ३.) ॥

यदुच्छिष्टं प्राश्नाति ॥ १ ॥ हविरुच्छिष्टमेव तत् ॥ २ ॥ य-
दन्यानि द्रव्याणि यथालाभमुपहरति दक्षिणा एव ताः ॥
३ ॥ स एष ब्रह्मचारिणो यज्ञो नित्यप्रततः ॥ ४ ॥ न चास्मै

श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्यात् ॥५॥ यथा क्षारलवणम-
 धुमांसादीनि ॥६॥ एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः ॥७॥
 श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमानिकादाचारात् ॥८॥ दृश्यते चा-
 पि प्रवृत्तिकारणम् ॥९॥ प्रीतिर्ह्युपलभ्यते ॥१०॥ पितुर्ज्येष्ठ-
 स्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम् ॥११॥ धर्मविप्रतिपत्ताव-
 भोज्यम् ॥१२॥ सायंप्रातरुदकुम्भमाहरेत् ॥१३॥ सदार-
 ण्यादेधानाहत्याधो निदध्यात् ॥१४॥ नास्तमिते समि-
 द्धारो गच्छेत् ॥१५॥ अग्निमिद्ध्वा परिसमूह्य समिध
 अदध्यात्सायं प्रातर्यथोपदेशम् ॥१६॥ सायमेवाग्निपूजे-
 त्येके ॥१७॥ समिद्धमग्निं पाणिना परिसमूहेन समूह-
 न्या ॥१८॥ प्राक्तु याथाकामी ॥१९॥ नाग्न्युदकशे-
 षेण वृधां कर्माणि कुर्वीताचामेढा ॥२०॥ पाणिसंक्षु-
 ब्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नाचामेत् ॥२१॥ स्व-
 प्रं च वर्जयेत् ॥२२॥ अथाहरहराचार्यं गोपायेद्धर्मार्थ-
 युक्तैः कर्मभिः ॥२३॥ स गुप्त्वा संविशन्ब्रूयाद्धर्मगोपा-
 यमाज्गुपमहमिति ॥२४॥ प्रमादादाचार्यस्य बुद्धिपूर्व-
 वा नियमातिक्रमं गृह्णन् बोधयेत् ॥२५॥ अनिवृत्तौ स्व-
 यं कर्माण्यारभेत् ॥२६॥ निवर्तयेद्वा ॥२७॥ अथ यः पूर्वो-
 त्थार्यो जघन्यसंवेशी तमाहुर्न स्वपितीति ॥२८॥ स य ए-
 वं प्राणिहितात्मा ब्रह्मचार्यत्रैवास्य सर्वाणि कर्माणि फल-

न्यवाप्तानि भवन्ति यान्यपि गृहमेधे ॥२९॥

(इति तुरीया खण्डिका) (प्र० १ प० १ख० ४)

इति चापस्तम्बवर्मसूत्रेषु प्रथम प्रश्ने प्रथम पटलः ॥१॥

नियमेषु तपश्शब्दः ॥१॥ तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्रव-
ति ब्रह्म सहापत्यादेतस्मात् ॥२॥ कर्तृपत्यमनायुष्यञ्च ॥
२॥ तस्मादृषयोऽवरेषु न जायन्ते नियमातिक्रमात् ॥४॥
श्रुतर्षयस्तु भवन्ति केचित्कर्मफलशेषेण पुनस्सम्भवे ॥५॥
यथा श्वेतकेतुः ॥६॥ यत्किञ्च समाहितोऽब्रह्म प्याचार्यादु-
पयुङ्क्ते ब्रह्मवदेव तस्मिन् फलं भवति ॥७॥ अथो यत्कि-
ञ्च मनसा वाचा चक्षुषा वा सङ्कल्पयन्ध्यायत्याहाभिवि-
पश्यति वा तथैव तद्भवतीत्युपादिशन्ति ॥८॥ गुरुप्रसाद-
नीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसंवृत्तिः ॥९॥ इत्यतो-
ऽन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणः कर्माणि ॥१०॥ स्वाध्या-
यधृग्धर्मरुचिस्तपस्व्यूजुर्मृदुः सिध्यति ब्रह्मचारी ॥
११॥ मदा महान्तमपरात्रमुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्प्रातरभि-
वादमभिवादयीतासावहम्भो इति ॥१२॥ संमानग्रामे
च वसतामन्येषामपि वृद्धतराणां प्राक्प्रातराशात् ॥१३॥
प्रोष्य च समागमे ॥१४॥ स्वर्गमायुश्चेप्सन् ॥१५॥ दक्षिणं
बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयीतोरस्समं रा-
जन्यो मध्मसमं वैश्यो नीचैश्शूद्रः ॥१६॥ प्राञ्जलि ॥
१७॥ प्लावनञ्च नाम्नोऽभिवादनप्रत्यभिवादने च पूर्वै-

षां वर्णानाम् ॥१८॥ उदिते त्वादित्य आचार्येण समेत्योप-
सङ्ग्रहणम् ॥१९॥ सदैवाभिवादनम् ॥२०॥ उपसंग्राह्य आ-
चार्य इत्येके ॥२१॥ दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्ता-
दभ्यधिमृश्य सकुष्ठिकमुपसंगृहीयात् ॥२२॥ उभाभ्या-
मेवोभावभिपीडयत उपसंग्राह्यावित्येके ॥२३॥ सर्वा-
ह्णं सुयुक्तोऽध्ययनादनन्तरोऽध्याये ॥२४॥ तथा गुरुक-
र्मसु ॥२५॥ मनसा चानध्याये ॥२६॥ आहूताध्यायी च
स्यात् ॥२६॥

(इति पञ्चमी खण्डिका ॥ (प्र० १ प० २ ख० ५))

सदा निशायां गुरुं संवेशयेत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य संवाह्य
॥१॥ अनुज्ञातस्संविशेत् ॥२॥ न चेनमभिप्रसारयति ॥३॥
न खट्वायां सतोऽभिप्रसारणमस्तीत्येके ॥४॥ न चास्य स-
काशे संविष्टो भाषेत ॥५॥ अभिभाषितस्त्वासीनः प्रति-
ब्रूयात् ॥६॥ अनूत्थाय तिष्ठन्तम् ॥७॥ गच्छन्तमनुग-
च्छेत् ॥८॥ धावन्तमनुधावेत् ॥९॥ न सोपानद्वेष्टित-
शिरा अवहितपाणिर्वासीदेत् ॥१०॥ अध्वापन्नस्तु क-
र्मयुक्तो वासीदेत् ॥११॥ न चेदुपसीदेत् ॥१२॥ देवमि-
वाचार्यमुपासीताविकथयन्नविमना वाचं शुश्रूषमाणोऽ-
स्य ॥१३॥ अनुपस्थकृतः ॥१४॥ अनुवाति वाते वीतः
॥१५॥ अप्रतिष्ठब्धः पाणिना ॥१६॥ अनपाश्रितोऽन्य-

प्रथमः प्रश्नः

त्र ॥१७॥ यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः ॥१८॥ अधोनिवीत-
स्त्वेकवस्त्रः ॥१९॥ अभिमुखोऽनभिमुखम् ॥२०॥ अंनः
सन्नोऽनतिदूरे च ॥२१॥ यावदासीनो बाहुभ्यां प्राप्नु-
यात् ॥२२॥ अप्रतिवातम् ॥२३॥ एकाध्यायी दक्षिणं
बाहुं प्रत्युपसीदेत् ॥२४॥ यथावकाशं बहवः ॥२५॥
तिष्ठति च नासीतानासनयोगविहिते ॥२६॥ आसीने
च न संविशेत् ॥२७॥ चेष्टति च चिकीर्षस्तच्छक्तिवि-
षये ॥२८॥ न चास्य सकांशेऽन्वक्स्थानिन उपसंगृह्णी-
यात् ॥२९॥ गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥३०॥ न चैनं प्रत्युत्ति-
ष्ठेदनूत्तिष्ठेद्वापि चेत्तस्य गुरुस्स्यात् ॥३१॥ देशात्वासनाच्च
संसर्पेत् ॥३२॥ नाम्ना तदन्तेवासिनं गुरुमप्यात्मन इ-
त्येके ॥३३॥ यस्मिंस्त्वन्याचार्यसम्बन्धाद्गौरवं वृत्तिस्त-
स्मिन्नन्वक्स्थानीयेऽप्याचार्यस्य ॥३४॥ भुक्त्वा चास्य
सकांशे नानूत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥३५॥ आचामेद्वा
॥३६॥ किं करवाणीत्यामन्त्र्य ॥३७॥

॥ इति षष्ठी खण्डिका (प्र० १ प० २ ख० ६.) ॥

उत्तिष्ठेत्तूष्णीं वा ॥१॥ नापपर्यावर्तेत गुरोः प्र-
दक्षिणीकृत्यापेयात् ॥२॥ न प्रेक्षेत नम्रं स्त्रियम् ॥३॥
ओषधिवनस्पतीनामाच्छिद्य नोपजिघ्रेत् ॥ ४ ॥ उपा-
नहौ छत्वं ग्रानमिति वर्जयेत् ॥ ५ ॥ न स्मयेत् ॥६॥
यदि स्मयेतापि गृह्य स्मयेतेति हि ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥ नौ-

पजिघ्रेत् स्त्रियं मुखेन ॥८॥ न हृदयेन प्रार्थयेत् ॥९॥
 नार्काणादुपस्पृशेत् ॥१०॥ रजस्वलो रक्तदन्सत्यवा-
 दी स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥११॥ यां विद्यां कुरुते गु-
 रौ तेऽध्यस्याचार्या ये तस्यां गुरोर्वश्याः ॥१२॥ यान-
 न्यान्पश्यतोऽस्योपसंगृहीयात्तदात्वे त उपसंग्राह्याः
 ॥१३॥ गुरुसमवाये भिक्षांयामुत्पन्नायां यमनुबद्धस्तदधी-
 ना भिक्षा ॥१४॥ समावृत्तो मात्रे दद्यात् ॥१५॥ मांता
 भर्तारं गमयेत् ॥१६॥ भर्ता गुरुम् ॥१७॥ धर्मकृत्येषु
 वोपयोजयेत् ॥१८॥ कृत्वा विद्यां यावतीं वेदद्रक्षिणा-
 माहरेद्धर्मतो यथाशक्ति ॥१९॥ विषमगते त्वाचार्य
 उग्रतः शूद्रतो वाहरेत् ॥२०॥ सर्वदा शूद्रत उग्रतो
 वाचार्यास्याहरणं धर्म्यमित्येके ॥२१॥ दत्त्वा च ना-
 नुकथयेत् ॥२२॥ कृत्वा च नानुस्मरेत् ॥२३॥ आ-
 त्मप्रशंसां परगर्हामिति च वर्जयेत् ॥२४॥ प्रेषितस्त-
 देव प्रतिपद्येत ॥२५॥ शांस्तुश्चानागमाद्वृत्तिरन्यत्र ॥२६॥
 अन्यत्रोपसंग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्चाचार्यवदाचार्यदारे वृ-
 त्तिः ॥२७॥ तथा समादिष्टेऽध्यापयति ॥२८॥ वृद्धं-
 तरे च सब्रह्मचारिणि ॥२९॥ उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्य-
 वदाचार्यपुत्रे वृत्तिः ॥३०॥ समावृत्तस्याप्येतदेव सा-
 मयाचारिकमेतेषु ॥३१॥

यथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ १ ॥ माल्यालिप्तमुख
उपलिप्तकेशश्मश्रुरक्तोऽभ्यक्तो वेष्टित्युपवेष्टिती का-
ञ्चुक्युपानही पादुकी ॥ २ ॥ उदाचारेषु चास्यैतानि न
कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥ स्वैरिकर्मसु च ॥ ४ ॥ यथा दन्तप्र-
क्षालनोत्सादनावलेखनानीति ॥ ५ ॥ तद्द्व्याणां च न
कथयेदात्मसंयोगेनाचार्यः ॥ ६ ॥ स्नातस्तु काले यथा
विध्यभिहतमाहूतोऽभ्येतो वा न प्रतिसंहरेदित्येके ॥ ७ ॥
उच्चैस्तरां नासीत् ॥ ८ ॥ तथा बहुपादे ॥ ९ ॥ सर्वतः प्र-
तिष्ठिते ॥ १० ॥ शय्यासर्ने चाचरिते नाविशेत् ॥ ११ ॥
यानमुक्तोऽध्वन्यन्वारोहेत् ॥ १२ ॥ सभानिकषकट-
स्वस्तरांश्च ॥ १३ ॥ नानभिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रि-
यादन्यत् ॥ १४ ॥ व्युपतोदव्युपजापव्यभिहासौदामन्त्र-
पनामधेयग्रहणप्रेषणानीति गुरोर्वर्जयेत् ॥ १५ ॥ आ-
पद्यर्थं ज्ञापयेत् ॥ १६ ॥ सहवसन्सायं प्रातरनाहूतो गु-
रुं दर्शनार्थो गच्छेत् ॥ १७ ॥ विप्रोष्य च तदहरेव प-
श्येत् ॥ १८ ॥ आचार्यप्राचार्यसन्निपाते प्राचार्यायोपसं-
गृह्योपसञ्जिघृक्षेदाचार्यम् ॥ १९ ॥ प्रतिषेधेदितरः ॥ २० ॥
लुप्यते पूजा चास्य सकाशे ॥ २१ ॥ मुहुंश्चाचार्यकुलं
दर्शनार्थो गच्छेद्यथाशक्त्यधिहस्त्यमादायापि दन्तप्र-
क्षालनानीति ॥ २२ ॥ मातरं पितरमाचार्यमग्नींश्च गृहा-
णि च रिक्तपाणिर्नोपगच्छेद्वाजानं चेन्न श्रुतमिति ॥ २३ ॥

तस्मिन्गुरोर्वृत्तिः ॥ २४ ॥ पुत्रमिवैनमनुकांक्षन् सवेधमे-
 ष्वनपच्छादयमानः सुयुक्तो विद्यां ग्राहयेत् ॥ २५ ॥
 न चैनमध्ययनविघ्नेनात्मार्थेषूपरुन्ध्यादनापत्सु ॥ २६ ॥
 अन्तैवांस्यनन्तेवामी भवति विनिहितात्मा गुरावनै-
 पुणमापद्यमानः ॥ २७ ॥ आचार्योऽप्यनाचार्यो भव-
 ति श्रुतात्परिहरमाणः ॥ २८ ॥ अपराधेषु चैनं सततमु-
 पालभेत ॥ २९ ॥ अभित्रास उपवास उदकोपस्पर्शन-
 मदर्थनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ॥ ३० ॥ निवृ-
 त्तं चरितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरो भवेत्यतिसृ-
 जेत् ॥ ३१ ॥

(इति अष्टमी खण्डिका) (प्र० १ प० २ ख० ८)

इति आपस्तम्बव्रतसूत्रम् प्रथमप्रश्न द्वितीय पटलः ॥ २ ॥

श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं
 प्रदोषे नाधीयीत ॥ १ ॥ तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां
 वा विरमेत् ॥ २ ॥ अर्धपञ्चमांश्चतुरो मासानित्येके ॥
 ३ ॥ निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥ आनडुहेन वा
 शकृत्पिण्डेनोपालिप्तेऽधीयीत ॥ ५ ॥ श्मशाने मर्वतश्श-
 म्याप्रामात् ॥ ६ ॥ ग्रामेणाध्यवसिते क्षेत्रेण वा नान-
 ध्यायः ॥ ७ ॥ ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाधी-
 यीत ॥ ८ ॥ श्मशानवच्छूद्रपतितौ ॥ ९ ॥ समानागार
 इत्येके ॥ १० ॥ शूद्रायान्तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानाध्या-

यः ॥११॥ तथान्यस्यां स्त्रियां वर्णव्यतिक्रान्तायां मै
थुने ॥१२॥ ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्धाससेच्छन् सम्भा
षितुं ब्राह्मणेन सम्भाष्य तथा सम्भाषेत सम्भाष्य तु
ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याधीयीत एवं तस्याः प्रजानिश्रे-
यसम् ॥१३॥ अन्तश्शवम् ॥१४॥ अन्तश्चाण्डालम् ॥१५॥
अभिनिस्सृतानान्तु सीमन्यनध्यायः ॥१६॥ सन्दर्शने
चारण्ये ॥१७॥ तदहरागतेषु च ग्रामं बाह्येषु ॥१८॥
अपि सत्सु ॥१९॥ सन्धावनुस्तनिते रात्रिम् ॥२०॥ स-
र्वा रात्रिं नाधीयीत ॥२१॥ स्वप्नपर्यान्तं विद्युति ॥२२॥
उपव्युषं यावता वा कृष्णां सेहिणीमिति शम्याप्रासा-
द्विजानीयादेतस्मिन् काले विद्योतमाने सप्रदोषमहर-
नध्यायः ॥२३॥ दद्वेऽपररात्रे स्तनयित्नुना ॥२४॥ ऊ-
र्ध्वमर्धरात्रादित्येके ॥२५॥ गवां चावरोधे ॥२६॥ व-
ध्यानाञ्च यावता हन्यन्ते ॥२७॥ पृष्ठारूढः पशूनां
नाधीयीत ॥२८॥ अहोरात्रावमावास्यासु ॥२९॥

(इति नवमी खण्डिका ॥ (प्र०-१ प० ३ ख० ९)

चातुर्मासीषु च ॥१॥ वैरमणे गुरुष्वष्टांशक्य औ-
पाकरण इति त्र्यहाः ॥२॥ तथा सम्बन्धेषु ज्ञातिषु ॥३॥
मातरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहाः ॥४॥ तेषु चोद-
कोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥५॥ अनुभाविनाञ्च परि-
वापनम् ॥६॥ न समावृत्ता त्रपेरन्नन्यत्र विहारादित्येके

॥७॥ अथापि ब्राह्मणम् । रिक्तो वा एषोऽनपिहितोऽयं
मुण्डस्तस्यैतदपिधानं यच्छिखेति ॥८॥ सूत्रेषु तु व-
चनाद्वपनं शिखायाः ॥९॥ आचार्ये त्रीनहोरात्रानि-
त्येके ॥१०॥ श्रोत्रियसंस्थायामुपरिसंवत्सरायामेकाम् ॥
॥११॥ सब्रह्मचारिणीत्येके ॥१२॥ श्रोत्रियाभ्यागमेऽ-
धिजिगांसमानोऽधीयानो वा नुज्ञाप्याधीयीत ॥१३॥
अध्यायेद्वा ॥१४॥ गुरुसन्निधौ चाधीहि भो इत्यु-
क्त्वाधीयीत ॥१५॥ अध्यापयेद्वा ॥१६॥ उभयत उप-
संग्रहणमधिजिगांसमानस्याधीत्य च ॥१७॥ अधीया-
नेषु त्वा यत्रान्यो व्यपेयं देतमेव शब्दमुत्सृज्याधीयी-
त ॥१८॥ श्वगर्दभनादाः सलावृक्येकंसृकोल्लूकशब्दा-
स्सर्वे वादितशब्दा रोदनगीतसामशब्दाश्च ॥१९॥ शा-
खान्तरे च साम्नामनध्यायः ॥२०॥ सर्वेषु च शब्दक-
र्मसु यत्र संसृज्येरन् ॥२१॥ छर्दयित्वा स्वप्नान्तम् ॥
२२॥ सर्पिर्वा प्राश्य ॥२३॥ पूतिगन्धः ॥२४॥ शुक्तं
चात्मसंयुक्तम् ॥२५॥ प्रदोषे च भुक्त्वा नाधीयीत ॥
२६॥ प्रोदकयोश्च पाण्योः ॥२७॥ प्रेतसंकलप्तं चान्नं
भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ॥२८॥ आच विपाकात् ॥
२९॥ अश्राद्धेन तु पर्यवदध्यात् ॥३०॥

(इति दशमी खण्डिका) (प्र० १ प० ३ ख० १०)

काण्डोपाकरणे चामातृकस्य ॥१॥ काण्डसमा-

पने चापितृकस्य ॥२॥ मनुष्यप्रकृतीनां च देवानां
यज्ञे भुक्त्वेत्येके ॥३॥ पर्युषितैस्तण्डुलैराममांसेन च
नानध्यायः ॥४॥ तथौषधिवनस्पतिमूलफलैः ॥५॥
यत्काण्डमुपाकुर्वीत तस्य चानुवाक्यं कुर्वीत न तत्तदह-
रधीयीत ॥६॥ उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य ता
विद्याम् ॥७॥ वायुर्घोषवान्भूमौ तृणसंवाहो वर्षति वा
यत्र धाराः प्रवहेत् ॥८॥ ग्रामारण्ययोश्च सन्धौ महा-
पथे च विप्रोष्य च समध्ययनं तदहः ॥९॥ स्वैरिकर्मसु
च ॥१०॥ यथा दन्तप्रक्षालनोत्सादनानुलेखनानीति
॥११॥ तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा ॥१२॥ स-
न्ध्योः ॥१३॥ तथा वृक्षमारूढोऽप्सु चावगाढो नक्तं चा
प्रावृते ॥१४॥ दिवा च पिहिते ॥१५॥ अविहितमनु-
वाकाध्ययनमाषाढवासन्तिकयोः ॥१६॥ नित्यप्रश्नस्य
चाविधिना ॥१७॥ तस्य विधिः ॥१८॥ अकृतप्रात-
रश उदकान्तं गत्वा प्रयतश्शुचौ देशेऽधीयीत यथा
ध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥१९॥ मनसाचानध्याये ॥२०॥
विद्युति चाभ्यग्रायां स्तनयित्वावप्रायत्ये प्रेतान्ने नीहारे च
मानसं परिचक्षते ॥२१॥ श्राद्धभोजन एवैके ॥२२॥ वि-
द्युत्स्तनयित्नुर्वृष्टिश्चापत्तौ सन्निपतेयुस्त्र्यहमनध्यायः
॥२३॥ यावद्भूमिर्व्युदकेत्येके ॥२४॥ एकेन द्वाभ्यां वै-
तेषामाकालम् ॥२५॥ सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे भूमिचले-

ऽपस्वान् उल्कायमग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्यानां
 सार्वकालिकमाकालम् ॥ २६ ॥ अभ्रं चापत्तौ सूर्या-
 चन्द्रमसोः परिवेष इन्द्रधनुः प्रति सूर्यमत्स्यंश्च वा
 ते प्रतिगन्धे नीहारे च सर्वेष्वेतेषु तावत्कालम् ॥ २७ ॥
 मुहूर्तं विरते वाते ॥ २८ ॥ सलावृक्यामेकसृकइति
 स्वप्नपर्यन्तम् ॥ २९ ॥ नक्तं चारण्येऽनग्नावहिरण्यै
 वां ॥ ३० ॥ अननूक्तं चापत्तौ छन्दसो नाधी-
 यीत ॥ ३१ ॥ प्रदोषे च ॥ ३२ ॥ सार्वकालिकमाम्ना-
 तम् ॥ ३३ ॥ यथोक्तमन्यदतः परिषत्सु ॥ ३४ ॥

(इति एकादशी खण्डिका) प्र० १ प० ३ ख० ११ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने तृतीयः पदलः ॥ ३ ॥

तपःस्वाध्याय इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ तत्र श्रू-
 यते—स यदि तिष्ठन्नासीनः शयानो वा स्वाध्यायम-
 धीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति ॥ २ ॥
 अथापि वाजसनेयिब्राह्मणम् । ब्रह्मयज्ञो ह वा एष यत्स्वा-
 ध्यायस्तस्यैते वषट्कारा यत्स्तनयति यद्विद्योतते यदव-
 स्फूर्जति यद्वातो वायति तस्मात्स्तनयति विद्योतमां-
 नेऽवस्फूर्जति वाते वा वायत्यधीयीतैव वषट्काराणाम-
 च्छमवट्कारायेति ॥ ३ ॥ तस्य शाखान्तरे वाक्यसमा-
 प्तिः ॥ ४ ॥ अथ यदि वा वातो वायात्स्तनयेद्वा विद्यो-
 तेत वावस्फूर्जेद्वैकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा समभिव्याह-

रेद्वर्भुवस्सुवस्सत्यं तपः श्रद्धायां जुहोमीति वैतत्
तेनो हैवास्यैतदहः स्वाध्याय उपात्तो भवति ॥ ५ ॥
एवं सत्यार्यसमयेनाविप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥ अध्यायानध्या-
यं ह्युपदिशन्ति । तदनर्थकं स्याद्वाजसनेयिब्राह्मणं चे-
द्वेक्षेत ॥ ७ ॥ आर्यसमयो ह्यगृह्यमानकारणः ॥ ८ ॥ वि-
द्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥ ९ ॥
ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीय-
न्ते ॥ १० ॥ यत्र तु प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति
॥ ११ ॥ तदनुवर्तमानो नरकाय राध्यति ॥ १२ ॥ अथ ब्रा-
ह्मणोक्ता विधयः ॥ १३ ॥ तेषां महायज्ञा महासत्वाणीति
च संस्तुतिः ॥ १४ ॥ अहरहर्भूतबलिर्मनुष्येभ्यो यथाश-
क्तिदानम् ॥ १५ ॥

॥ (इति द्वादशी खण्डिका ॥ (प्र० १ प० ४ ख० १२) ॥

देवेभ्यः स्वाहाकार आकाशात्पितृभ्यः स्वधाकार
ओदपात्रादृषिभ्यः स्वाध्याय इति ॥ १ ॥ पूजा वर्णज्या-
यसां कार्या ॥ २ ॥ वृद्धंतराणाञ्च ॥ ३ ॥ हृष्टो दर्पति दृ-
ष्टो धर्ममतिक्रामति धर्मातिक्रमे खलु पुनर्नरकः ॥ ४ ॥
न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥ ५ ॥ ओङ्कारस्स्वर्गद्वारं
तस्माद्ब्रह्माध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत ॥ ६ ॥ वि-
कथां चान्यां कृत्वैवं लौकिक्या वाचा व्यावर्तते

ब्रह्म ॥७॥ यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवाः ॥८॥ लोके
 च भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्यथा पुण्याहं
 स्वस्त्युद्धिमिति ॥९॥ नासमयेन कृच्छ्रं कुर्वीत त्रिःश्राव-
 णं त्रिस्सहवचनमिति परिहाप्य ॥१०॥ अविचिकि-
 त्सा यावद्ब्रह्म निगन्तव्यमिति हारीतः ॥११॥ न
 बृहिवेदे गतिर्विद्यते ॥१२॥ समादिष्टमध्यापयन्तं यां-
 वदध्ययनमुपसङ्गहीयात् ॥१३॥ नित्यमर्हन्तमित्येके ॥
 १४॥ न गतिर्विद्यते ॥१५॥ वृद्धानां तु ॥१६॥ ब्र-
 ह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥१७॥ ब्रह्म व-
 र्धत इत्युपदिशन्ति ॥१८॥ निवेशे वृत्ते संवत्सरेसं-
 वत्सरे द्वादौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेद्भूयः
 श्रुतमिच्छन्निति श्वेतकेतुः ॥१९॥ एतेन ह्यहं यो-
 गेन भूयः पूर्वस्मात्कालाच्छ्रुतमकुर्वीति ॥२०॥ त-
 च्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥२१॥ निवेशे हि वृत्ते नैयमिका-
 नि श्रूयन्ते ॥२२॥

॥ (इति त्रयोदशी खण्डिका) ॥ (प्र० १ प० ४ सू० १३) ॥

अग्निहोत्रमतिथयो यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥१॥
 अध्ययनार्थेन यं चोदयेन्न चैनं प्रत्याचक्षीत ॥२॥ न
 चास्मिन् दोषं पश्येत् ॥३॥ यदृच्छायामसंवृत्तौ ग-
 तिरेव तस्मिन् ॥४॥ मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषा
 ॥५॥ समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसङ्गाह्याः ॥६॥ प्रोष्य च

समागमे ॥७॥ भ्रातृषु भागिनीषु च यथापूर्वमुपसंग्रहण-
म् ॥८॥ नित्या च पूजा यथोपदेशम् ॥९॥ ऋत्वि-
कञ्चशुरपितृव्यमातुलानवरवयसः प्रत्युत्थायाभिवाद-
त् ॥१०॥ तूष्णीं वोपसंगृहीयात् ॥११॥ दशवर्षं पौरुष-
स्यं पञ्चवर्षं तु चारणम् । त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवाद-
नमर्हति ॥१२॥ ज्ञायमाने वयोत्रिशेषे वृद्धतरायाभि-
वाद्यम् ॥१३॥ विषमगतायागुरवे नाभिवाद्यम् ॥
१४॥ अन्वारुह्य वाभिवादयति ॥१५॥ सर्वत्र तु प्र-
त्युत्थायाभिवादनम् ॥१६॥ अप्रयतेन नाभिवाद्यं त-
था प्रयतायाप्रयतश्च न प्रत्यभिवाद- ॥१७॥ पति-
वयसः स्त्रियः ॥१८॥ न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहि-
तपाणिर्वाऽभिवादयति ॥१९॥ सर्वनाम्ना स्त्रियो राज-
न्यवैश्यौ च ॥२०॥ न नाम्ना ॥२१॥ मातरमाचार्यदारं
चेत्येके ॥२२॥ दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च क्षत्रियः । पि-
ता पुत्रौ स्म तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥२३॥
कुशलमवरवयसं वयस्यं वा पृच्छेत् ॥२४॥ अनाभयं
क्षत्रियम् ॥२५॥ अनष्टं वैश्यम् ॥२६॥ आरोग्यं शूद्रम्
॥२७॥ नासम्भाष्य श्रोत्रियं व्यतिव्रजेत् ॥२८॥ अ-
रण्ये च स्त्रियम् ॥२९॥

॥ (इति चतुर्दशी खण्डिका) प्र० १. प० ४ ख० १४. ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥४॥

उपासने गुरुणां वृद्धानामतिथीनां होमे ज-
प्यकर्मणि भोजन आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवी-
ती स्यात् ॥१॥ भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति ॥
२॥ सं वा प्रयत आचामयेत् ॥३॥ न वर्षधारास्वा-
चामेत् ॥४॥ तथा प्रदरोदके ॥५॥ तप्ताभिश्चा-
कारणात् ॥६॥ रिक्तपाणिर्वयस उद्यम्याप उपस्पृशेत् ॥
७॥ शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात् ॥८॥ न-
मो वा ॥९॥ नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते ॥१०॥ उत्तीर्य
त्वाचामेत् ॥११॥ नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात् ॥
१२॥ मूढस्वस्तरे चासंस्पृशन्नन्यानप्रयतान्प्रयतो म-
न्येत ॥१३॥ तंथातृणकाष्ठेषु निखातेषु ॥१४॥ प्रोक्ष्य
वांस उपयोजयेत् ॥१५॥ शुनोपहतः सचेलोऽवगाहे-
त ॥१६॥ प्रक्षाल्य वा तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षा-
ल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥१७॥ अग्निं नाप्र-
यत आसीदेत् ॥१८॥ इषुमात्रादित्येके ॥१९॥ न
चैनमुपधमेत् ॥२०॥ खट्वायां च नोपदध्यात् ॥२१॥
प्रभूतैधोदके ग्रामे यत्रात्माधीनं प्रयमणं तत्र वासो
धाम्यो ब्राह्मणस्य ॥२२॥ मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्रपुरी-
षलेपानन्नलेपानुच्छिष्टलेपान्नेतसश्च ये लेपास्तान् प्र-
क्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥२३॥

तिष्ठन्नाचामेत्प्रद्वो वा ॥१॥ आसीनस्त्रिराचामे-
 ष्टृदयङ्गमाभिराद्भिः ॥२॥ विरोष्ठौ परिमृजेत् ॥३॥ द्वि-
 रित्येके ॥४॥ सकृदुपस्पृशेत् ॥५॥ द्विरित्येके ॥६॥
 दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाणी-
 त्युपस्पृशेत् चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च ॥७॥ अथाप
 उपस्पृशेत् ॥८॥ भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेद्विः
 परिमृजेत्सकृदुपस्पृशेत् ॥९॥ श्यावान्तपर्यन्तावोष्ठांबु-
 पस्पृश्याचामेत् ॥१०॥ न श्मश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्य-
 न्तरास्ये सद्भिः ॥११॥ यावन्न हस्तेनोपस्पृशति ॥१२॥
 य आस्याद्विन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वचमनं वि-
 हितम् ॥१३॥ ये भूमौ न तेष्वचामेदित्येके ॥१४॥ स्व-
 प्रेक्षवथौ शिङ्गाणिकाश्र्वालम्भे लोहितस्य केशानामग्ने-
 र्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्र्वालम्भे महापथं च गत्वामेध्यं
 चोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यं नीवीञ्च परिधायाप उप-
 स्पृशेत् ॥१५॥ आर्द्रं वा शकृदोषधीर्भूमिं वा ॥१६॥
 हिंसार्थेनासिना मांसं च्छिन्नमभोज्यम् ॥१७॥ दद्विर-
 पूपस्य नपच्छिन्द्यात् ॥१८॥ यस्य कुले म्रियेत न तत्रा-
 निर्दशे भोक्तव्यम् ॥१९॥ तथानुत्थिताया सूतिका-
 याम् ॥२०॥ अन्तश्शवे च ॥२१॥ अप्रयतोपहतमन्न-
 मप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥२२॥ अप्रयतेन तु शूद्रेणोप-
 हतमभोज्यम् ॥२३॥ यस्मिंश्चान्ने केशस्स्यात् ॥२४॥

अन्यद्वा मेध्यम् ॥२५॥ अमेध्यैस्वमृष्टम् ॥२६॥ की-
 रोऽमेध्यसेवी ॥२७॥ मूषिकलाङ्गं वा ॥२८॥ पदां वो-
 पहतम् ॥२९॥ सिचा वा ॥३०॥ शुना वापपात्रेण वा दृ-
 ष्टम् ॥३१॥ सिचा वोऽहतम् ॥३२॥ दास्या वा नक्तमा-
 हतम् ॥३३॥

† इति षोडशी खण्डिका (प्र० १ प० ५ ख० १६) ।

भुञ्जानं वा यत्र शूद्र उपस्पृशेत् ॥१॥ अनर्ह-
 द्विर्वा समानपङ्क्तौ ॥२॥ भुञ्जानेषु वा यत्रानूत्थायोच्छिष्टं
 प्रयच्छेदाचामेद्रा ॥३॥ कुत्सयित्वा वा यत्रान्नं दंशुः ॥
 ४॥ मनुष्यैस्वघ्रातमन्येर्वामेध्येः ॥५॥ न नावि भु-
 ञ्जीत ॥६॥ तथा प्रासादे ॥७॥ कृतभूमौ तु भुञ्जीत ॥
 ८॥ अनार्शीने मृन्मये भोक्तव्यम् ॥९॥ अप्रीतं चेदभि-
 दग्धे ॥१०॥ परिमृष्टं लौहं प्रयतम् ॥११॥ निर्लिखितं
 दारुमयम् ॥१२॥ यथागमं यज्ञे ॥१३॥ नापणीयम्-
 न्नमश्नीयान् ॥१४॥ तथा रसानाममांसमधुलवणानीति
 परिहाप्य ॥१५॥ तैलसार्पिषो तृणयोजयेदुदकेऽवधाय ॥
 १६॥ कृतान्नं पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥१७॥ शुक्तं च ॥
 १८॥ फाणितपृथुकतण्डुलकर्म्वभरूजसक्तुशाकमांस-
 पिष्टक्षीरात्रिकागैषाधिवनस्पतिमूलफलवर्जम् ॥ १९ ॥
 शुक्तं चापरयोगम् ॥२०॥ सर्वमद्यमपेयम् ॥२१॥ त-

थैलकं पयः ॥२२॥ उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीरसन्धिनीक्षीरयम-
सूक्षीराणीति ॥२३॥ धेनोश्चानिर्दशायाः ॥२४॥ तथा
कीलालौषधीनां च ॥२५॥ कलञ्जपलण्डु ररासीकाः ॥२६॥
यच्चान्यतरिचक्षते ॥ २७ ॥ क्याक्कभोज्यमिति हि ब्राह्मण-
म् ॥२८॥ एकखुरोष्ट्रं गवयग्रामसूकरशरभगवाम् ॥२९॥
धेन्वनडुहोर्भक्ष्यम् ॥३०॥ मेध्यमानडुहमिति वाजस-
नेयकम् ॥ ३१ ॥ कुक्कुटो विकिराणाम् ॥३२॥
प्लवः प्रतुदाम् ॥३३॥ क्रव्यादो हंसभासचक्रवाकंसुप-
र्णाश्च कुञ्जक्रौञ्च वार्ध्राणसलक्ष्मणवर्जम् ॥ ३४ ॥ पञ्च-
नखात्ता गोधाकच्छपश्चाविद्वर्त्यक तड्गशशप्रतिष-
वर्जम् ॥३५॥ अभक्ष्यश्चेटो मत्स्यानाम् ॥३६॥ सर्प-
शीर्षी मृदुरः क्रव्यादो ये चान्ये विकृता यथा मनुष्य-
शिरसः ॥३७॥

H (इति सप्तदशी खण्डिका) ॥ (प्र० १ प० ५ ख० १७) ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हंस्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रले पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

मध्वामं मार्गं मांसं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गव्यू-
तिर्निवेशनं युग्यघासश्चोग्रतः प्रतिग्राह्याणि ॥ १ ॥
एतान्यपि नानन्तेवास्याहतानीति हारीतः ॥ २ ॥ आ-
मं वां गृहीरन् ॥ ३ ॥ कृतान्नस्य वा विरसस्य ॥ ४ ॥
न्न सुभिक्षाः स्युः ॥ ५ ॥ स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं दत्त्वा
पशुं वा भुञ्जीत ॥ ६ ॥ नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ७ ॥ वृ-

त्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ८ ॥ त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृ-
 तीनां समावृत्तेन न भोक्तव्यं प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भो-
 क्तव्यम् ॥ ९ ॥ कारणादभोज्यम् ॥ १० ॥ यत्राप्रायश्चित्त-
 त्तं कर्मासेवते प्रायश्चित्तवति ॥ ११ ॥ चरितनिर्वेषस्य
 भोक्तव्यम् ॥ १२ ॥ सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानां
 भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ॥ १३ ॥ तस्यापि धर्मोपनत-
 स्य ॥ १४ ॥ सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत नात्यन्तम-
 न्ववस्येद्वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ १५ ॥ सङ्खान्नमभोज्यम्
 १६ ॥ परिक्रुष्टं च ॥ १७ ॥ सर्वेषां च शिल्पाजीवानाम् ॥
 १८ ॥ ये च शस्त्रमाजीवन्ति ॥ १९ ॥ ये चाधिम् ॥
 २० ॥ भिषक् ॥ २१ ॥ वार्धुषिकः ॥ २२ ॥ दीक्षितोऽक्री-
 तराजकः ॥ २३ ॥ अग्नीषोमीयसंस्थायामेव ॥ २४ ॥ हु-
 तायां वा वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥ २५ ॥ यज्ञा-
 र्थे वा निर्दिष्टे शेषान्भुञ्जीरन्निति हि ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥
 क्लीबः ॥ २७ ॥ राज्ञां प्रेषकरः ॥ २८ ॥ अहविर्याजी ॥
 २९ ॥ चारी ॥ ३० ॥ अविधिना च प्रव्रजितः ॥ ३१ ॥
 यश्चाग्नीनिपास्यति ॥ ३२ ॥ यश्च सर्वान्वर्जयते स-
 र्वान्नी च श्रोत्रियो निराकृतिर्वृषलीपतिः ॥ ३३ ॥

॥ (इति अष्टादशी खण्डिका ॥ (प्र० १ प० ६ ख० १८) ॥

मत्त उन्मत्तो बद्धोऽणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्यु-
 पवेशयते तावन्तं कालम् ॥ १ ॥ क आश्यान्नः ॥ २ ॥

य ईप्सेदिति कण्वः ॥३॥ पुण्य इति कौत्सः ॥ ४ ॥ यः
 कश्चिद्दद्यादिति वाष्पायणिः ॥ ५ ॥ यदि हि रजः
 स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ चेच्चलं दानेन निर्दोषो भ-
 वति ॥ ६ ॥ शुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैककुणिकौ काण्व-
 कुत्सौ तथा पुष्करसादिः ॥७॥ सर्वतोपेतं वाष्पायणी-
 यम् ॥ ८ ॥ पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम् ॥९॥ पुण्यस्याप्य-
 नीप्सतो न भोक्तव्यम् ॥ १० ॥ यतःकुतश्चाभ्युद्यतं
 भोक्तव्यम् ॥११॥ नाननियोगपूर्वमिति हारीतः ॥१२॥
 अथ पुराणे श्लोकाबुदाहरन्ति—उद्यतामाहुः भिक्षां
 पुरस्तादप्रवेदिताम् । भोज्यां मेने प्रजापतये दुष्कृ-
 तकारिणः ॥ न तस्य पितरोऽश्नन्ति दश वर्षाणि पञ्चच ।
 न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यधिमन्यते ॥ इति ॥१३॥
 चिकित्सकस्य मृगयोश्शल्यकृन्तस्य पाशिनः । कुल-
 टायाम्पण्डकस्य च तेषामन्नमनाद्यम् ॥१४॥ अथाप्युदा-
 हरन्ति—अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि अनेना अभिशंसति ।
 स्तेनः प्रमुक्तो राजनि याचन्ननृतसङ्करे ॥ इति ॥१५॥

इति एकोनविंशतितमी खण्डिका (प्र० १ प० ६ ख० १९)

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

—

नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्माश्चरेत् ॥१॥ नि-
 ष्फला ह्यभ्युदये भवन्ति ॥ २ ॥ तद्यथाम्रे फलार्थे नि-

मित्ते छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते । एवं धर्ममपि चर्य-
माणमर्था अनूत्पद्यन्ते ॥३॥ नो चेदनूत्पद्यन्ते न धर्म-
हानिर्भवन्ति ॥४॥ अनसूयुर्दुष्प्रलम्भः स्यात्कुहकशठ-
नास्तिकबालवादिषु ॥५॥ न धर्माधर्मौ चरत आवं स्व
इति न देवगन्धर्वा न पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽयम-
धर्म इति ॥६॥ यं त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स ध-
र्मो यं गर्हन्ते सोऽधर्मः ॥ ७ ॥ सर्वजनपदेष्वेकान्तस-
माहितमार्याणां वृत्तं सम्यग्विनीतानां वृद्धानामात्मव-
तामलोलुपानामदाम्भिकानां वृत्तसादृश्यं भजेत ॥८॥
एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ ९ ॥ अविहिता ब्राह्मण-
स्य वणिज्या ॥१०॥ आपदि व्यवहरेत पण्यानाम-
पण्यानि व्युदस्यन् ॥ ११ ॥ मनुष्यान्त्रसात्रागान्गन्धा-
नन्नं चर्म गवां वशां श्लेष्मोदके तोक्मकिण्वे-
पिप्पलीमरीचे धान्यं मांसमायुधं सुकृताशां च ॥ १२ ॥
तिलतण्डुलांस्त्वेव धान्यस्य विशेषेण न विक्रीणीयात्
॥१३॥ अविहितश्चैतेषां मिथो विनिमयः ॥१४॥ अन्नेन
चान्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यैरसानां च रसैर्गन्धानां
च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥ १५ ॥ अक्रीतपण्यै-
र्व्यवहरेत ॥१६॥

मुञ्जबल्वजैर्मूलफलैः ॥१॥ तृणकाष्ठैरविकृतैः ॥२॥
 नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥३॥ वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ४ ॥ न
 पतितैस्संव्यवहारो विद्यते ॥५॥ तथाऽपपात्रैः ॥६॥ अथ
 पतनीयानि ॥७॥ स्तेयमाभिशस्त्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं
 गर्भशातनं मातुः पितुरिति योनिसम्बन्धे सहापत्ये
 स्त्रीगमनं सुरापानमसंयोगसंयोगः ॥८॥ गुर्वीसखिं गु-
 रुसखिं च गत्वान्यांश्च परतल्पान् ॥९॥ नागुरुतल्पे प-
 ततीत्येके ॥१०॥ अधर्माणां तु सततमाचारः ॥११॥
 अथाशुचिकराणि ॥१२॥ शूद्रगमनमार्यस्त्रीणाम् ॥
 १३॥ प्रतिषिद्धानां मांसभक्षणम् ॥१४॥ शुनो म-
 नुष्यस्य च कुक्कुटसूकराणां ग्राम्याणां क्रव्यादसाम्
 ॥१५॥ मनुष्याणां मूत्रंपुरीषप्राशनम् ॥१६॥ शूद्रो-
 च्छिष्टमपपात्रगमनं चार्याणाम् ॥१७॥ एतान्यपि
 पतनीयानीत्येके ॥१८॥ अतोऽन्यानि दोषवन्त्यशु-
 चिकराणि भवन्ति ॥१९॥ दोषं बुद्ध्वा न पूर्वः परे-
 भ्यः पतितस्य समाख्याने स्याद्वर्जयेत्त्वेन धर्मेषु ॥२०॥

॥(इति एकविंशतितमी खण्डिका ॥ (प्र० १ प० ७ ख० २१) ॥

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

ओं अध्यात्मिकान्योगाननुतिष्ठेन्न्यायसंहिताननै-
 श्वारिकान् ॥१॥ आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥२॥ त-

त्रात्मलाभीयाञ्छ्लोकानुदाहरिष्यामः ॥३॥ पूंः प्रा-
 णिनः सर्व एव गुहाशयस्याहन्यमानस्य विकल्मष-
 स्याचलं भलनिकेतं येऽनुतिष्ठन्ति तेऽमृताः ॥४॥ य-
 दिदमिदिहेदिह लोके विषयमुच्यते विधूय कविरेतद-
 नुतिष्ठेद्गुहाशयम् ॥५॥ आत्मन्नेवाहमलब्ध्वैतद्धितं से-
 वस्व नाहितम् । अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमज्ञ-
 पेक्षया । महान्तं तेजस्कायं सर्वत्र निहितं प्रभुम् ॥६॥
 सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवः । अनङ्गोऽ-
 शब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाञ्छुचिः । स सर्व परमा
 काष्ठा स वैषुवतं स वै वैभाजनं पुरम् ॥७॥ तं योऽ-
 नुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदाचरेत् । दुर्दर्शं निपुणं
 युक्तो यः पश्येत्स मोदेत विष्टपे । इति ॥८॥

॥ (इति द्वाविंशतितन्मी.खाण्डिका ॥ (प्र० १.प० ८ ख० २२) ॥

आत्मन् पश्यन् सर्वभूतानि न मुह्येच्चिन्तयन्
 कविः । आत्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत्स वै ब्रह्मा
 नाकपृष्ठे विराजति ॥१॥ निपुणोऽणीयान् विसोर्णाया
 यस्सर्वमावृत्य तिष्ठति । वर्षीयांश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्व-
 मारभ्य तिष्ठति । स इन्द्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञानादन्योऽन-
 न्यस्य ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजः । तस्मात्कायाः प्रभव-
 न्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः ॥२॥ दोषाणां

तु निर्घातो योगमूल इह जीविते । निर्हृत्य भूतदाही-
यान् क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥३॥ अथ भूतदाहीया-
न्दोषानुदाहरिष्यामः ॥४॥ क्रोधो हर्षो रोषो लोभो
मोहो दम्भो द्रोहो मृषोद्यमंत्याशपरीवादावसूया का-
ममन्यू अनात्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्घातः ॥५॥
अक्रोधोऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽदम्भोऽद्रोहः सत्यव-
चनमनंत्याशोऽपैशुन्यमनसूया संविभागस्त्याग आज-
वं मार्दवं शमो दमः सर्वभूतैरविरोधो योग आर्यमानृ-
शंस्यं तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समयपदानि तान्यनुति-
ष्ठन्विधिना सार्वगामी भवति ॥६॥

॥ इति त्रयोविंशतितमी खण्डिका (प्र० १ प० ८ ख० २३) ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने अष्टमः पटलः ॥८॥

क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं वैर्यातनार्थं दद्यात्
॥१॥ शतं वैश्ये ॥२॥ दश शूद्रे ॥३॥ ऋषभश्चात्राधि-
कः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थः ॥४॥ स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥५॥
पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायं हत्वा सवनगतं वाभिश्चस्तः ॥
६॥ ब्राह्मणमात्रं च ॥७॥ गर्भं च तस्याविज्ञातम् ॥८॥
आत्रेयीं च स्त्रियम् ॥९॥ तस्य निर्वेषः ॥१०॥ आर-
ण्यके कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरध्वजोऽर्धशाणीपक्ष-
मधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य ॥११॥ तस्य पन्था अन्त-

रा वर्त्मनि ॥१२॥ दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् ॥१३॥ खण्डे-
न लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत् ॥१४॥ कोऽभि-
शस्तार्य भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत् ॥१५॥ सां
कृत्तिः ॥१६॥ अलब्ध्वोपवांसः ॥१७॥ गाश्च रक्षेत् ॥
१८॥ तासां निष्क्रमणंप्रवेशने द्वितीयो ग्रामेऽर्थः ॥१९॥
द्वादश वर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा सिद्धः सद्भिः सम्प्रयो-
गः ॥२०॥ आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगव्योऽप-
जिगीषमाणो वसेत्त्रिः प्रतिराद्धोऽपजित्य वा मुक्तः ॥
२१॥ आश्वमेधिकं वावभृथमवेत्य मुच्यते ॥२२॥ ध-
र्मार्थमन्निपातेऽर्थग्राहिण एतदेव ॥२३॥ गुरुं हत्वा श्रो-
त्रियं वा कर्मसमाप्तमेतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्च-
रेत् ॥२४॥ नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं
तु निर्हण्यते ॥२५॥

॥ (इति चतुर्विंशतितमी-खण्डिका) ॥ (प्र० १ प० ९ ख० २४) ॥

गुरुतल्पगामी सवृषणं शिश्रं परिवास्याञ्जला-
वाधाय दक्षिणां दिशमनावृत्तिं व्रजेत् ॥१॥ ज्व-
लितां वा सूर्मिं परिष्वज्य समाप्नुयात् ॥२॥ सुरा-
पोऽभिस्पर्शां सुरां पिबेत् ॥३॥ स्तेनः प्रकीर्णकेशो-
ऽसे मुसलमाधाय राजानं गत्वा कर्माचक्षति । ते-
नैनं हन्याद्वधे मोक्षः ॥४॥ अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः

स्पृशाते ॥५॥ अग्निं वा प्रविशेत् ॥६॥ तीक्ष्णं वा
तप आयच्छेत् ॥७॥ भक्तापचयेन वात्मानं समा-
प्नुयात् ॥८॥ कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरेत् ॥९॥ अथा-
प्युदाहरन्ति ॥१०॥ स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुद्वारं
च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजि-
नः स्युरपोऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानासना-
भ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैरपपापं नुदन्ते ॥११॥ प्र-
थमं वर्णं परिहाप्य प्रथमं वर्णं हत्वा सङ्ग्रामं गत्वाव-
तिष्ठेत् तत्रैनं हन्युः ॥१२॥ अपि वा लोमानि त्वचं
मांसमिति हावयित्वाग्निं प्रविशेत् ॥१३॥ वायसप्रच-
लाकबर्हिणचक्रवाकहंसभासमण्डूकनकुलहेरिकाश्वहिं-
मायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् ॥१४॥

॥ (इति पञ्चविंशतितमो खण्डिका) ॥ (प्र० १ प० ९ ख० २५) ॥

धेन्वनडुहोश्चाकारणात् ॥१॥ धुर्यवाहप्रवृत्तौ
चेतरेषां प्राणिनाम् ॥२॥ अनाक्रोश्यमाक्रुश्यानृतं वो-
क्त्वा विरात्रमक्षीराक्षारलवणभोजनम् ॥३॥ शूद्रस्य
सप्तरात्रमभोजनम् ॥४॥ स्त्रीणां चैवम् ॥५॥ येष्व-
भिषस्त्यं तेषामेकाङ्गं छित्वाप्राणहिंसायाम् ॥६॥ अ-
नार्यवपैशुनप्रतिषिद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेयप्राशने ।
शूद्रायां च रेतसि सक्त्वा योनौ च दोषवच्च कर्मा-

भिसन्धिपूर्वं कृत्वानभिसन्धिपूर्वं वाब्लिङ्गाभिरप उ-
पस्पृशेद्धारुणीभिर्वान्यैर्वा पवित्रमन्त्रैर्यथा कर्माभ्या-
सः ॥७॥ गर्दभेनावकीर्णीं निऋतिं पाकयज्ञेन यजे-
त ॥८॥ तस्य शूद्रः प्राश्नीयात् ॥९॥ मिथ्याधीत-
प्रायश्चित्तम् ॥१०॥ संवत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो
वाचं यच्छेत्स्वाध्याय एवेत्सृजमानो वाचमाचार्य
आचार्यदारे वा भिक्षाचर्ये च ॥११॥ एवमन्येष्वपि
दोषवत्स्वपतनीयेषूत्तराणि यानि वक्ष्यामः ॥१२॥ का-
ममन्युभ्यां वा जुहुयात्कामोऽकार्षीन्मन्युरकार्षीदिति
॥१३॥ जपेद्वा ॥१४॥ पर्वणि वा तिलभक्ष उपोष्य-
वा श्वोभूत उदकमुपस्पृश्य सावित्रीं प्राणायामश-
स्सहस्रकृत्व आवर्तयेदप्राणायामशो वा ॥१५॥

॥ इति षड्विंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ९ ख० २६ ॥

श्रावण्यां पौर्णमास्यां तिलभक्ष उपोष्य श्वो
वा भूते महानदमुदकमुपस्पृश्य सावित्र्या समित्स-
हस्रमादध्याजपेद्वा ॥१॥ इष्टियज्ञकृतून्वा पवित्रार्था-
नाहरेत् ॥२॥ अभोज्यं भुक्त्वा नैष्परीष्यम् ॥३॥
तत्सप्तरात्रेणावाप्यते ॥४॥ हेमन्तशिशिरयोर्वोभयोस्स-
न्ध्योर्वोदकमुपस्पृशेत् ॥५॥ कृच्छ्रद्वादशरात्रं वा चरेत्
॥६॥ त्र्यहमनक्ताश्यदिवाशी ततस्त्र्यहं त्र्यहमयाचि-

तत्रतस्यहं नाश्राति किञ्चनेति कृच्छ्रं द्वादशरात्रस्य
विधिः ॥७॥ एतमेवाभ्यस्येत्संवत्सरं स कृच्छ्रसंवत्स-
रः ॥८॥ अथापरं बहून्यप्यपतनीयानि कृत्वा त्रिभि-
रनश्रत्पारायणैः कृतप्रायश्चित्तो भवति ॥९॥ अना-
र्यी शयने विभ्रद्ददृद्धिं कषायपः । अब्राह्मण इव
वन्दित्वा तृणेष्वासीत पृष्ठतप् ॥१०॥ यदेकरात्रेण क-
रोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानश्चतुर्थकाल
उदंकाभ्यवायी त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् ॥११॥

॥ इति सप्तविंशतितमी खण्डिका (प्र० १ प० ९ ख० २७) ॥

॥ इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने नवमः पटलः ॥९॥

यथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो हं
भवतीति कौत्सहारीतौ तथा काण्वपुष्करसादी ॥१॥
सन्त्यपवादाः परपरिग्रहेष्विति वाष्यायणिः ॥२॥ श।
म्योषा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥३॥
अतिव्यवहारो वृद्धो भवति ॥४॥ सर्वत्रानुमतिपूर्व-
मिति हारीतः ॥५॥ न पतितमाचार्यं ज्ञातिं वा द-
र्शनार्थो गच्छेत् ॥६॥ न चास्माद्भोगानुपयुञ्जीत ॥७॥
यदृच्छासन्निपात उपसंगृह्य तूष्णीं व्यतिव्रजेत् ॥८॥
माता पुत्रत्वस्य भूयांसि कर्माण्यारभते तस्यां शुश्रूषा

नित्या पतितायामपि ॥९॥ न तु धर्मसन्निवापः
 स्यात् ॥१०॥ अधर्माहतान्भोगाननुज्ञाय न वयं चा-
 धर्मश्चेत्यभिव्याहृत्याधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रिष-
 वणमुदकमुपस्पृशन्नक्षीराक्षारलवणं भुञ्जानो द्वादश
 वर्षाणि नागारं प्रविशेत् ॥११॥ ततः सिद्धिः ॥१२॥
 अथ सम्प्रयोगस्स्यादार्यैः ॥१३॥ एतदेवान्येषामपि प-
 तनीयानाम् ॥१४॥ गुरुतल्पगामी तु सुषिरं सूर्मिं प्र-
 विश्योभयत आदीप्याभिदहेदात्मानम् ॥१५॥ मि-
 थ्यैतदिति हारीतः ॥१६॥ यो ह्यात्मानं परं वाभिम-
 न्यतेऽभिश्नोति एव स भवति ॥१७॥ एतेनैव विधि-
 नोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेन्नास्यास्मिल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते
 कल्मषं तु निर्हण्यते ॥१८॥ दारव्यतिक्रमी खराजिनं
 बहिलोमं परिधाय दारव्यतिक्रमिणे भिक्षामिति स-
 प्रागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः षण्मासान् ॥१९॥ स्त्रि-
 यास्तु भर्तृ(र्तु)व्यतिक्रमे कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासस्ता-
 वन्तं कालम् ॥२०॥

॥ इति अष्टाविंशतितर्मा खण्डिका । (प्र० १. प० १०. ख० २८ ॥)

अथ भ्रूणहा श्वाजिनं खराजिनं वा बहिलो-
 मं परिधाय पुरुषशिरः प्रतीपानार्थमादाय खट्वाङ्गं
 दण्डार्थं कर्मनामधेयं प्रब्रुवाणश्चङ्कयेत् को भ्रूणघ्ने

भिक्षामिाते । ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्य शून्यागारं
वृक्षमूलं वाभ्युपश्रयेन्न हि म आर्यैः सम्प्रयोगो वि-
द्यते ॥१॥ एतेनैवोत्तमादुच्छासाच्चरेत् नास्यास्मि-
ल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते । कल्मषं तु निर्हण्यते ॥२॥
यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं दोषफलम् ॥३॥ सह सङ्कल्पेन
भूयः ॥४॥ एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु ॥५॥
तथा पुण्यक्रियासु ॥६॥ परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आ-
युधं नाददीत ॥७॥ यो हिंसार्थमभिक्रान्तं हन्ति
मन्युरेव मंन्युं स्पृशति न तस्मिन् दोष इति पुरा-
णे ॥८॥ अथाभिशास्ताः समवसाय चरेयुर्धार्म्यमि-
ति सांशित्येतेतरयाजका इतरेतराध्यापका मिथो वि-
वहमानाः ॥९॥ पुत्रान् सन्निष्पाद्य ब्रूयुर्विप्रव्रजताः
स्मदेवं ह्यस्मत्स्वार्यास्सम्प्रत्यपत्स्यतेति ॥१०॥ अथा-
पि न सेन्द्रियः पतति ॥११॥ तदेतेन वेदितव्यमङ्ग-
हीनो हि साङ्गं जनयति ॥१२॥ मिथ्यैतदिति हा-
रीतः ॥१३॥ दधिधानीसधर्मा स्त्री भवति ॥१४॥ यो
हि दधिधान्यामप्रयतं पय आतच्य मन्थति न तेन
धर्मकृत्यं क्रियत एवमशुद्धि शुक्लं यन्निवर्तते न तेन
सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥१५॥ अभीचाराबुव्यवहारा-
वशुचिकरावपतनीयौ ॥१६॥ पतनीयाविति हारीतः
॥१७॥ पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादशमासान्

द्वादशार्धमासान् द्वादशं द्वादशाहान् द्वादश सप्ता-
हान् द्वादश त्र्यहान् द्वादशाहं सप्ताहं त्र्यहमेकाह
म् ॥१८॥ इत्यशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासः ॥१९॥

॥ इति एकोनत्रिंशत्तमी खण्डिका । (प्र० १ प० १० ख० २९ ॥)

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने दशमः पटलः ॥१०॥

विद्यया स्नातीत्येके ॥१॥ अथाव्रतेनाष्टाच-
त्वारिंशत्परीमाणेन ॥२॥ विद्याव्रतेन चेत्येके ॥३॥
तेषु सर्वेषु स्नातकवद्वृत्तिः ॥४॥ समाधिविशेषाच्छ्रु-
तिविशेषाच्च पूजायां फलविशेषः ॥५॥ अथ स्ना-
तकव्रतानि ॥६॥ पूर्वेण ग्रामान्निष्क्रमणप्रवेशनानि
शीलयेदुत्तरेण वा ॥७॥ सन्ध्योश्च बहिर्ग्रामादासनं
वाग्यतश्च ॥८॥ विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥९॥
सर्वान्नागान्वाससि वर्जयेत् ॥१०॥ कृष्णं च स्वामा-
विकम् ॥११॥ अनूद्वासि वासो वसीत ॥१२॥ अप्र-
तिकृष्टं च शक्तिविषये ॥१३॥ दिवा च शिरसः प्राव-
रणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्य ॥१४॥ शिर-
स्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्यात् भूम्यां किञ्चिदन्तर्धाय
॥१५॥ छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥१६॥
स्वां तु छायावमेहेत् ॥१७॥ न सोपानन्मूत्रपुरीषे

कुर्यात् ॥१८॥ कृष्टे ॥१९॥ पथि ॥२०॥ अप्सु च ॥२१॥
 तथा धेवनमैथुनयोः ॥२२॥ कर्माप्सु वर्जयेत् ॥२३॥
 अग्निम् ॥२४॥ आदित्यम् ॥२५॥ अपः ॥२६॥ ब्राह्म-
 णम् ॥२७॥ गा देवताश्च ॥२८॥ अभिमुखो मूत्रपुरी-
 षयोः कर्म वर्जयेत् ॥२९॥ अश्मानं लोष्टमार्द्रानोष-
 धिवनस्पतीनूर्ध्वानाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः शुन्धने वर्ज-
 येत् ॥३०॥ अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं गा देवता द्वांरं
 प्रति पादं च शक्तिविषये नाभिप्रसारंयीत ॥३१॥ अ-
 थाप्युदाहरन्ति ॥३२॥

॥ इति त्रिंशत्तमी खण्डिका ॥ (प्र० १ प० ११ ख० ३० ॥)

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतोच्चरेद्दक्षिणामुख उद-
 ङ्मुखो मूत्रं कुर्यात्प्रत्यक्पादावनेजनमिति ॥१॥ आ-
 राच्चावसथान्मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिशं दक्षिणापरां
 वा ॥२॥ अस्तमिते च बहिर्ग्रामादारादावसथाद्वा मू-
 त्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥३॥ देवताभिधानं चाप्रय-
 तः ॥४॥ पुरुषं चोभयोर्देवतानां राज्ञश्च ॥५॥ ब्राह्म-
 णस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं वर्जयेत् ॥६॥ हस्तेन चा-
 कारणात् ॥७॥ गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परीवादान्वर्ज-
 येत् ॥८॥ स्तृहतीं च गां नाचक्षीत ॥९॥ संसृष्टां च व-
 त्सेनानिमित्ते ॥१०॥ नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् ॥११॥

धेनूभव्येत्येव ब्रूयात् ॥१२॥ न भद्रं भद्रमिति ब्रूयात्
 ॥१३॥ पुण्यं प्रशास्तमित्येवं ब्रूयात् ॥१४॥ वत्सतन्तीं
 च नोपरिगच्छेत् ॥१५॥ प्रेङ्खावन्तरेण च नातीयात्
 ॥१६॥ नासौ मे सपत्न इति ब्रूयाद्यदसौ मे सपत्न इ-
 ति ब्रूयाद्विषन्तं भ्रातृव्यं जनयेत् ॥१७॥ नेन्द्रधनुरिति
 परस्मै प्रब्रूयात् ॥१८॥ न पततः सञ्चक्षीत ॥१९॥
 उद्यन्तमस्तं यन्तं चादित्यं दर्शने वर्जयेत् ॥२०॥
 दिवादित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमास्तस्मा-
 दमावास्यायां निशायां स्वार्धीय आत्मनो गुप्तिमि-
 च्छेत् प्रायत्यब्रह्मचर्यकालेचर्यये च ॥२१॥ सह ह्ये-
 तां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ॥२२॥ न कुसृत्या
 ग्रामं प्रविशेत् ॥२३॥ यदि प्रविशेन्नमो रुद्राय वा-
 स्तोष्पतय इत्येतामृचं जपेदन्यां वा रौद्रीम् ॥२४॥
 नांब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥२५॥ यदि प्रयच्छेद्द-
 न्तान्स्कुप्त्वा तस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् ॥२६॥ क्रोधा-
 दींश्च भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत् ॥२७॥

॥ (इति एकत्रिंशत्तमी खण्डिका) प्र० १ प० ११ ख० ३१ ॥

प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं मेषुनं वर्जयेत् ॥१॥
 मिथुनीभूय च न तया सह सर्वा रात्रिं शयीत ॥२॥

शयानश्चाध्यापनं वर्जयेत् ॥३॥ न च तस्यां शय्या-
यामध्यापयेद्यस्यां शयीत ॥४॥ अनाविःस्रगनुलेप-
णस्स्यात् ॥५॥ सदा निशायां दारं प्रत्यलङ्कुर्वीत ॥
६॥ सशिरा वमज्जनमप्सु वर्जयेत् ॥७॥ अस्तमि-
ते च स्नानम् ॥८॥ पालाशमासनं पादुके दन्तप्रक्षा-
लनमिति च वर्जयेत् ॥९॥ स्तुतिं च गुणोस्समक्षं
यथा सुस्नातमिति ॥१०॥ आ निशाया जागरणम्
॥११॥ अनध्यायो निशायामन्यत्र धर्मोपदेशाच्छिष्ये-
भ्यः ॥१२॥ मनसा वा स्वयम् ॥१३॥ ऊर्ध्वमर्धरात्रा-
दध्यापनम् ॥१४॥ नापररात्रमुत्थायानध्याय इति सं-
विशेत् ॥१५॥ काममपाशयीत ॥१६॥ मनसा बांधी-
यीत ॥१७॥ क्षुद्रान् क्षुद्रचरितांश्च देशान्न सेवेत ॥
१८॥ सभास्समाजांश्च ॥१९॥ समाजं चेद्गच्छेत्प्रदक्षि-
णीकृत्यापेयात् ॥२०॥ नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ॥
२१॥ प्रश्नं च न विब्रूयात् ॥२२॥ अथाप्युदाहरन्ति ॥
२३॥ मूलं तूलं बृहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशूनायतनं
हिनस्ति । धर्मप्रह्लादन कुमालनाय रुदन् ह मृत्युर्व्यु-
वाच प्रश्नम् । इति ॥२४॥ गार्दभं यानमासेहणे वि-
षमारोहणावरोहणानि च वर्जयेत् ॥२५॥ बाहुभ्यां च
नदीतिरणम् ॥२६॥ नावं च सांशयिकीम् ॥२७॥ तृण-

च्छेदनलोष्टविमर्दनष्टेवनानि चाकारणात् ॥२८॥ य-
च्चान्यत्परिचक्षते यच्चान्यत्परिचक्षते ॥२९॥

॥ (इति द्वात्रिंशत्तमी खण्डिका) ॥ (प्र० १ प० ११ ख० ३२) ॥

॥ इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने एकादशः पटलः ॥

॥ प्रथमप्रश्नश्च समाप्तः ॥

॥ द्वितीयप्रश्नप्रारम्भः ॥

पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्व्रतम् ॥१॥ का-
लयोर्भोजनम् ॥२॥ अतृप्तिश्चान्नस्य ॥३॥ पर्वसु चो-
भयोरुपवासः ॥४॥ औपवस्तमेव कालान्तरे भोजन-
म् ॥५॥ तृप्तिश्चान्नस्य ॥६॥ यच्चैनयोः प्रियं स्या-
त्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीयाताम् ॥७॥ अधश्च शयीया-
ताम् ॥८॥ मैथुनवर्जनं च ॥९॥ श्वो भूते स्थाली-
पाकः ॥१०॥ तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः ॥

११॥ नित्यं लोकं उपदिशन्ति ॥१२॥ यत्र क्व चा-
 मिमुपसमाधास्यन् स्यात्तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्र-
 स्तिस्रो रेखा लिखित्वाद्विरदोक्ष्यामिमुपसमिन्ध्यात् ॥
 १३॥ उत्सिच्यैतदुदकमुत्तरेण पूर्वेण वान्यदुपदध्यात्
 ॥१४॥ नित्यमुदधानान्यद्विररिक्तानि स्युर्गृहमेविनो-
 ब्रतम् ॥१५॥ अहन्यसंवेशनम् ॥१६॥ ऋतो च सन्निपातो
 दारेणानुब्रतम् ॥१७॥ अन्तरालेऽपि दार एव ॥१८॥
 ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनम् ॥१९॥ स्त्रीवाससैव सन्नि-
 पातस्स्यात् ॥२०॥ यावत्सन्निपातं चैव सहशय्या ॥
 २१॥ ततो नाना ॥२२॥ उदकोपस्पर्शनम् ॥ २३ ॥

(इति प्रथमा खण्डिका) ॥ (प्र. २ प. १ ख. २)

अपि वा लेपान्प्रक्षाल्याचम्य प्रोक्षणमङ्गानाम् ॥१॥
 सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम् ॥२॥
 ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं
 मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते त-
 च्चक्रवदुभयोर्लोकयोः सुख एव वर्तते ॥३॥ यथौषधि-
 वनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे फलपरिवृद्धिरेव-
 म् ॥४॥ एतेन दोषफलपरिवृद्धिरुक्ता ॥५॥ स्तेनोऽ-
 भिशस्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा परस्मैल्लोके
 परिमिते निस्ये वृत्ते जायन्तं चाण्डालो ब्राह्मणः पौ-

लकंसो राजन्यो वैणो वैश्यः ॥६॥ एतेनान्ये दोष-
फलैः कर्मभिः परिध्वंसा दोषफलासु योनिषु जाय-
न्ते वर्णपरिध्वंसायाम् ॥७॥ यथा चाण्डालोपस्पर्शने
सम्भाषायां दर्शने च दोषस्तत्र प्रायश्चित्तम् ॥८॥
अवगाहनमपामुपस्पर्शने सम्भाषायां ब्राह्मणसम्भा-
षा दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥९॥

॥ (इति द्वितीया ग्वण्डिका) ॥ (प्र० २ प० १ ख० २) ॥

॥ इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

—

आर्याः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नसंस्कर्तारः स्युः ॥१॥
भ्रूषां कासं क्षवथुमित्यभिमुखोऽन्नं वर्जयेत् ॥२॥ के-
शानङ्गं वासश्चालभ्याप उपस्पृशेत् ॥३॥ आर्याधिष्ठि-
ता वा शूद्रास्संस्कर्तारः स्युः ॥४॥ तेषां स एवाचमन-
कल्पः ॥५॥ अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनखवाप-
नम् ॥६॥ उदकोपस्पर्शनं च सह वाससा ॥७॥ अ-
पि वाष्टमीष्वेव पर्वसु वा वपेरन् ॥८॥ परोक्षमन्नं
संस्कृतमग्नावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत्तद्देवपवित्रमित्याचक्षते
॥९॥ सिद्धेऽन्ने तिष्ठन् भूतमिति स्वामिने प्रब्रूयात् ॥
१०॥ तत्सुभूतं विराडन्नं तन्मा क्षायीति प्रतिवचनः
॥११॥ गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा बलयश्च स्व-
र्गपुष्टिसंयुक्ताः ॥१२॥ तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशा-

हमधश्शय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च ॥१३॥ उत्त-
मस्यैकरात्रमुपवासः ॥ १४ ॥ बलीनां तस्यतस्य देशे सं-
स्कारो हस्तेन परिमृज्यां वोक्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम्
॥१५॥ औपासने पचने वा षड्भिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन
जुहुयात् ॥१६॥ उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥
१७॥ एवं बलीनां देशेदेशे समवेतानां सकृत्सकृद-
न्ते परिषेचनम् ॥१८॥ सति सूपसंसृष्टेन कार्याः ॥
१९॥ अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥२०॥
उदधानसन्निधौ नवमेन ॥२१॥ मध्येऽगारस्य दश-
मैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥२२॥ उत्तरपूर्वे देशेऽगा-
रस्योत्तरैश्चतुर्भिः ॥२३॥

॥ इति तृतीया खण्डिका (प्र० २ प० २ ख० ३ ॥

शय्यादेशे कामलिङ्गेन ॥१॥ देहिन्यामन्तरि-
क्षलिङ्गेन ॥२॥ उत्तरेणापिधान्याम् ॥३॥ उत्तरैर्ब्रह्मसद-
ने ॥४॥ दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्यवाचीन
पाणिः कुर्यात् ॥५॥ रौद्र उत्तरो यथा देवताभ्यः ॥६॥
तयोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् ॥७॥ नक्तमेवोत्तमेन
वैहायसम् ॥८॥ य एतानव्यंग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्य
स्वर्गः पुष्टिश्च ॥९॥ अग्रं च देयम् ॥१०॥ अतिथीने-
वाग्रे भोजयेत् ॥११॥ बालान्वृद्धान्नोगसम्बन्धान्स्त्रीश्चा-
न्तर्वर्त्तीः ॥१२॥ काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचक्षी-

याताम् ॥१३॥ अभावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी
वागित्येतानि वै संतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचनेति ॥
१४॥ एषं वृत्तावनन्तलोकौ भवतः ॥१५॥ ब्राह्मणाया-
नधीयानायासनमुदकमन्नमिति देयं न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥१६॥
अभिवादनायैवोत्तिष्ठेदभिवाद्यश्चेत् ॥१७॥ राजन्यवै-
श्यौ च ॥१८॥ शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ॥
१९॥ अथास्मै दद्यात् ॥२०॥ दामा वा राजकुलादाह-
त्यातिथिवच्छूद्रं पूजयेयुः ॥२१॥ नित्यमुत्तरं वासः
कार्यम् ॥२२॥ अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थं ॥२३॥ य-
त्र भुज्यते तत्समूह्य निर्हृत्यावोक्ष्य तं देशममत्रेभ्यो
लेपान् मङ्गुष्याद्भिः संमृज्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्राय
निनयेदेवं वास्तु शिवं भवति ॥२४॥ ब्राह्मण आचा-
र्यः स्मर्यते तु ॥२५॥ आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वै-
श्ये वाध्ययनम् ॥२६॥ अनुगमनं च पश्चात् ॥२७॥
तत ऊर्ध्वं ब्राह्मण एवाग्रे गतौ स्यात् ॥२८॥

॥ इति चतुर्थी खण्डिका (प्र०२ प०२ ख०४) ॥

सर्वविद्यानामप्युपनिषदामुपाकृत्यानध्ययनं त-
दङ्गः ॥१॥ अर्वात्य चाविप्रक्रमणं मद्यः ॥२॥ यद्वि-
त्त्वेन गुरोः समीक्षायां स्वाध्यायमधीत्य कामं ग-
च्छेदेवमुभयोः शिवं भवति ॥३॥ समावृत्तं चेदाचा-
र्योऽभ्यागच्छेत्तमभिमुखोऽभ्यागम्य तस्योपसङ्गृह्य न

बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् पुरस्कृत्योपस्थाप्य य-
थोपदेशं पूजयेत् ॥४॥ आसने शयने भक्ष्ये भोज्ये
वाससि वा सन्निहिते निहीनतरवृत्तिः स्यात् ॥५॥
तिष्ठन् सव्येन पाणिनानुगृह्याचार्यमाचामयेत् ॥६॥
अन्यं वा समुदेतम् ॥७॥ स्थानासनचङ्क्रमणस्मिते-
ष्वनुचिकीर्षन् ॥८॥ सन्निहिते मूत्रपरीषवातकर्मोच्चै-
र्भाषाहासष्टेवनदन्तस्कवननिःशृङ्खणभ्रूक्षेपणतालननि-
ष्ठ्यानीति ॥ ९ ॥ दारे प्रजायां चोपस्पर्शनभाषा-
विस्रम्भपूर्वाः परिवर्जयेत् ॥१०॥ वाक्येन वाक्यस्य
प्रतिघातमाचार्यस्य वर्जयेच्छ्रेयसां च ॥११॥ सर्वभू-
तपरीवादाक्रोशांश्च ॥१२॥ विद्यया च विद्यानाम् ॥
१३॥ यया विद्यया न विरोचेत पुनराचार्यमुपेत्य नि-
यमेन साधयेत् ॥ १४ ॥ उपाकरणाद्योत्तमर्जनादध्याप-
यितुर्नियमो लोमसंहरणं मांसं श्राद्धं मैथुनमिति व-
र्जयेत् ॥१५॥ ऋत्वे वा जायाम् ॥ १६ ॥ यथागमं शि-
ष्येभ्यो विद्यासम्प्रदाने नियमेषु च युक्तः स्यादेवं वर्त-
मानः पूर्वापरान् सम्बन्धानात्मानं च क्षेमे युनक्ति ॥१७॥
मनसा वाचा प्राणेन चक्षुषा श्रोत्रेण त्वक्छिद्रोदरार-
म्भणानास्रावान् परीवृञ्जानोऽपृतत्वाय कल्पते ॥ १८ ॥

इति पञ्चमी खण्डिका ॥ (प्र० २ प० २ ख० ५ ॥)

॥ इति चापस्तम्बीयवर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥१॥

जात्याचारसंशये धर्मार्थमागतमभिमुपसमाधाय
 जातिमाचारं च पृच्छेत् ॥१॥ साधुतां चेत्प्रतिजानीते-
 ऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रोताऽऽदित्योऽनुख्याता साधुतां
 चेत्प्रतिजानीते साध्वस्मा अस्तु वितथ एष एनस
 इत्युक्त्वा शास्तुं प्रतिपद्येत ॥२॥ अग्निरिव ज्वलन्नति-
 थिरभ्यागच्छति ॥३॥ धर्मेण वेदानामेकैकां शाखा-
 मधीत्य श्रोत्रियो भवति ॥४॥ स्वधर्मयुक्तं कुडुम्बिन-
 मभ्यागच्छति धर्मपुरस्कारो नान्नप्रयोजनः सोऽति-
 थिर्भवति ॥५॥ तस्य पूजायां शान्तिः स्वर्गश्च ॥६॥
 तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयस्समेत्य तस्यासनमाहा-
 रयेत् ॥७॥ शक्तिविषये नाबहुपादमासनं भवतीत्ये-
 के ॥८॥ तस्य पादौ प्रक्षालयेच्छूद्रमिथुनावित्येके ॥
 ९॥ अन्यतरोऽभिषेचने स्यात् ॥१०॥ तस्योदकमा-
 हारयेन्मृण्मयेनेत्येके ॥११॥ नोदकमहारयेदसमावृत्तः
 ॥१२॥ अध्ययनसांवृत्तिश्चात्राधिका ॥१३॥ सान्त्व-
 यित्वा तर्पयेद्रसैर्भक्ष्यैरद्विरवराध्यैनेति ॥१४॥ आवस-
 थं दद्यादुपरिशय्यामुपस्तरणमुपधानं मावस्तरणमभ्य-
 ज्ञनं चेति ॥१५॥ अन्नमंस्कृत्तारिमाहूय व्रीहीन् यवा-
 न्वा तदर्थान्निर्वपेत् ॥१६॥ उद्धृतान्यन्नान्यवेक्षेतेदंभू-
 याऽऽऽ इदऽऽऽमिति ॥१७॥ भूय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥
 १८॥ द्विषन्द्दिषतो वा नान्नमश्नीयाद्दोषेण वा मीमां-

समानस्य मीमांसितस्य वा ॥ १९ ॥ पाप्मानं हि स
तंस्य भक्षयतीति विज्ञायते ॥२०॥

॥ (इति षष्ठी खण्डिका ॥ (प्र० २ प० ३ ख० ६) ॥

स एष प्राजापत्यः कुडुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततः
॥१॥ योऽतिथीनामग्निः स आहवनीयो यः कुडुम्बे स
गार्हपत्यो यस्मिन्पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः ॥२॥ ऊ-
र्जं पुष्टिं प्रजां पशूनिष्टापूर्तमिति गृहाणामश्नाति यः
पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥६॥ पयउपमेचनमन्नमग्निष्टोमस-
म्मितं सर्पिषोकथ्यसम्मितं मधुनातिरात्रसम्मितं मांसे
न द्वादशाहसम्मितमुदकेन प्रजावृद्धिरायुषश्च ॥४॥
प्रियाप्रियाश्चातिथयः स्वर्गं लोकं गमयन्तीति विज्ञा-
यते ॥५॥ स यत्प्रातर्मध्यंदिने मायमिति ददाति स-
वनान्येव तानि भवन्ति ॥६॥ यदनुतिष्ठत्युदवस्यत्ये-
व तत् ॥७॥ यत्सान्त्वयति सा दक्षिणा प्रशंसा ॥८॥
यत्संसाधयति ते विष्णुक्रमाः ॥९॥ यदुपावर्तते सोऽ-
वभृथः ॥१०॥ इति ब्राह्मणम् ॥११॥ राजानं चेदतिथि-
रभ्यागच्छेच्छ्रेयसीमस्मै पूजामात्मनः कारयेत् ॥१२॥
आहिताग्निं चेदतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रू-
याद्ब्रात्य कावात्सीरिति ब्रात्योदकमिति ब्रात्य.तर्पयं-
स्त्विति ॥१३॥ पुराग्निहोत्रस्य होमादुपांशु जपेद्ब्रात्य

यथा ते मनस्तथास्त्विति ब्रात्य यथा ते वंशस्तथा-
 स्त्विति ब्रात्य यथा ते प्रियं तथास्त्विति ब्रात्य यथा ते
 निकामस्तथास्त्विति ॥१४॥ यस्योद्धृतेष्वहुतेष्वग्निष्व-
 तिथिरंभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् ब्रात्यातिसृ-
 ज होष्यामीत्यतिसृष्टेन होतव्यमनातिसृष्टं चेज्जुहुया-
 द्दोषं ब्राह्मणमाह ॥१५॥ एकरात्रं चेदतिथीन्वासये-
 त्पार्थिवल्लोकानभिजयति द्वितीययान्तरिक्ष्यांस्तृतीय-
 या दिव्यांश्चतुर्थ्या परावतो लोकानपरिमिताभिरप-
 रिमिताल्लोकानभिजयतीति विज्ञायते ॥१६॥ अस-
 मुदेतश्चेदतिथिर्ब्रुवाण आगच्छेदासनमुदकमन्नं श्रोत्रि-
 याय ददामीत्येव दद्यादेवमस्य समृद्धं भवति ॥१७॥

॥ इति मत्तमी खण्डिका (प्र० २ प० ३ ख० ७) ॥

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥३॥

येन कृतावसथः स्यादतिथिर्न तं प्रत्युत्तिष्ठेत्प्र-
 त्यवरोहेद्वा पुरस्ताच्चेदभिवादितः ॥ १ ॥ शेषभोज्यति-
 थीनां स्यात् ॥ २ ॥ न रसान् गृहे भुञ्जीतानवशेषम-
 तिथिभ्यः ॥ ३ ॥ नात्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥४॥
 गोमधुपर्काहो वेदाध्यायः ॥ ५ ॥ आचार्य ऋत्विक्स्ना-
 तको राजा वा धर्मयुक्तः ॥ ६ ॥ आचार्यायार्तिं जे-
 श्वशुराय राज्ञ इति परिसंवत्सरादुपतिष्ठद्भ्यो गौर्मधु-
 पर्कश्च ॥७॥ दधिमधुसंसृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधु-

संसृष्टम् ॥८॥ अभाव उदकम् ॥९॥ षडङ्गो वेदः ॥
१०॥ छन्दः कल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शीक्षा,
छन्दोविचितिसिति ॥ ११ ॥ शब्दार्थारम्भाणां तु क-
र्मणां समाम्नायस्समाप्तौ वेदशब्दस्तत्र सङ्ख्या विप्रति-
षिद्धा ॥१२॥ अङ्गानां तु प्रधानैरव्यपदेश इति न्या-
यवित्समयः ॥१३॥ अतिथिं निराकृत्य यत्रगते भो-
जने स्मरेत्ततो विरम्योपोष्य ॥१४॥

॥ इति अष्टमी खण्डिका (प्र० २ प० ३ ख० ८)॥

श्वो भूते यथामनसं तर्पयित्वा संसाधयेत् ॥
१॥ यानवन्तमा यानात् ॥२॥ याः नानुजानीया-
दितरः ॥३॥ अप्रतीभायां मीम्रो निवर्तेत ॥४॥ स-
र्वान्वैश्वदेवे भागिनः कुर्वीता श्वचण्डालेभ्यः ॥५॥-
नानर्हज्यो दद्यादित्येके ॥६॥ उपेतः स्त्रीणामनुपेत-
स्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥७॥ सर्वाण्युदकपूर्वाणि दा-
नानि ॥८॥ यथाश्रुति विहारे ॥९॥ ये नित्यभाक्ति-
कास्तेषामनुपरोधेन संविभागो विहितः ॥१०॥ का-
ममात्मानं भार्यां पुत्रं वोपरुन्ध्यान्न त्वेव दासकर्म-
करम् ॥११॥ तथा चात्मनोऽनुपरोधं कुर्याद्यथा कर्म-
सु समर्थस्स्यात् ॥१२॥ अथाप्युदाहरन्ति— ‘अष्टौ
ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशतं

गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः । आहिताग्निरन्नङ्गां-
श्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः । अश्नन्त एव सिध्यन्ति नै-
षां सिद्धिरनश्नतामिति ॥१३॥

॥ इति नवमी खण्डिका । (प्र० २ प० ४ ख० ९ ॥)

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥४॥

भिक्षो निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो माता-
पित्रोर्बुभूषार्हतश्च नियमविलोपः ॥१॥ तत्र गुणान्
समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥२॥ इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भि-
क्षणमनिमित्तम् ॥३॥ तस्मान्न तदाद्रियेत ॥४॥ स्वक-
र्म वायगम्याव्ययनमव्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रति-
ग्रहणं दायाद्यं हि श्रेष्ठम् ॥५॥ अन्यच्चापरिगृहीतम् ॥६॥
एतान्येव क्षत्रियस्याव्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति प-
रिहाप्य दण्डयुद्धाधिकानि ॥७॥ क्षत्रियवद्वैश्यस्य द-
ण्डयुद्धवर्जं कृषिगोरक्ष्यवणिज्याधिकम् ॥८॥ नाननू-
चानमृत्विजं वृणीते न पणमाणम् ॥९॥ अयाज्योऽनधी-
यानः ॥१०॥ युद्धे तद्योगा यथोपायमुपदिशन्ति तथा
प्रतिपत्तव्यम् ॥११॥ न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राञ्जलिप-
राडावृत्तानामार्या वधं परिचक्षते ॥१२॥ शास्त्रैरधिगता-
नामिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां शास्ता निर्वेषमुप-
दिशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ॥१३॥ तस्य चेच्छास्त्रमतिप्र-

वर्तेरन् ॥१४॥ राजानं गमयेत् ॥१५॥ राजा पुरोहितं
धर्मार्थकुशलम् ॥१६॥ स ब्राह्मणान्नियुञ्ज्यात् ॥१७॥
बलविशेषेण वधदास्यवर्जं नियमैरुपशोषयेत् ॥१८॥

॥ इति दशमी खण्डिका (प्र० २ प० ५ ख० १०) ॥

इतरेषां वर्णानामप्राणविप्रयोगात्समवेक्ष्य तेषां
कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् ॥१॥ न च सन्देहे दण्डं
कुर्यात् ॥ २ ॥ सुविचितं विचित्या दैवप्रश्नेभ्यो
राजा दण्डाय प्रतिपद्येत ॥३॥ एवंवृत्तो राजोभौ लो-
कावभिजयति ॥४॥ राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनारुमेत्य ॥
५॥ समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥६॥ यानस्य भा-
राभिनिहितस्यातुरस्य स्त्रिया इति सर्वेर्दातव्यः ॥७॥
वर्णज्यायसां चेतैर्वर्णैः ॥८॥ अशिष्टप्रतितमत्तोन्मत्ता-
नामात्मस्वस्त्ययनार्थेन सर्वैरेव दातव्यः ॥९॥ धर्मच-
र्यया जघन्यो वर्णः पूर्वपूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृ-
त्तौ ॥१०॥ अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं
वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ ११ ॥ धर्मप्रजासम्पन्ने
दारे नान्यां कुर्वीत ॥१२॥ अन्यतराभावे कार्या प्राग-
ग्न्याधेयात् ॥१३॥ आधाने हि सती कर्मभिस्सम्ब-
ध्यते येषामेतदङ्गम् ॥१४॥ सगोत्राय दुहितरं न प्र-
यच्छेत् ॥१५॥ मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः ॥१६॥ ब्राह्मे

विवाहे बन्धुशीलश्रुतारोग्याणि बुध्वा प्रजां सहत्वक-
र्मभ्यः प्रतिपादयेच्छक्तिविषयेणालंकृत्य ॥१७॥ आर्षे
दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयौ ॥१८॥ दैवे यज्ञतन्त्र
ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥१९॥ मिथः कामात्सांवर्तेते स
गान्धर्वः ॥२०॥

॥ इति एकादशी खण्डिका (प्र० २ प० ५ ख० ११) ॥

शक्तिविषयेण द्रव्याणि दत्वावहेरन् स आसुरः
॥१॥ दुहितृमतः प्रोथयित्वावहेरन् स राक्षसः ॥२॥ ते-
षां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वःपूर्वः श्रेयान् ॥३॥ य-
थायुक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति ॥४॥ पाणिस-
मूढं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्षितमभितिष्ठेत् ॥५॥ अग्निं ब्रा-
ह्मणं चान्तरेण नातिक्रामेत् ॥६॥ ब्राह्मणांश्च ॥७॥
अनुज्ञाप्य वातिक्रामेत् ॥८॥ अग्निमपश्च न युगपच्छा-
स्यीत् ॥९॥ नानाग्नीनां च सन्निवापं वर्जयेत् ॥१०॥
प्रतिमुखमग्निमाहियमाणं नाप्रतिष्ठितं भूमौ प्रदक्षिणी-
कुर्यात् ॥११॥ पृष्ठतश्चात्मनः पाणी न संश्लेषयेत् ॥१२॥
स्वपन्नभिनिर्मुक्तो नाश्वान्वाग्यतो रात्रिमासीत् श्वो
भूत उदकमुपस्पृश्य वाचं विसृजेत् ॥१३॥ स्वपन्नभ्यु-
दितो नाश्वान्वाग्यतोऽहस्तिष्ठेत् ॥१४॥ आतमितोः
प्राणमायच्छेदित्येके ॥१५॥ स्वप्नं वा पापकं दृष्ट्वा ॥

१६॥ अर्थं वा सिसाधयिषन् ॥१७॥ नियमातिक्रमे
चान्यस्मिन् ॥१८॥ दोषफलसंशये न तत्कर्तव्यम् ॥१९॥
एवमध्यायानध्याये ॥२०॥ न संशये प्रत्यक्षवद्भूयात् ॥
२१॥ अभिनिर्मुक्ताभ्युदितकुनखीश्यावदाग्रदिधिषुदि-
धिषूपतिपर्याहितपराष्टपरिवित्तपरिविन्नपरिविविदानेषु
चोत्तरोत्तरस्मिन्नशुचिकरनिर्वेषो गरीयान् गरीयान् ॥
२२॥ तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमित्येके ॥२३॥

॥ इति द्वादशी खण्डिका ॥ (प्र०२ प०५ ख०१२) ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने पञ्चम पटलः ॥८॥

सवर्णापूर्वशाम्प्रविहितायां यथर्तु गच्छतः पु-
त्रास्तेषां कर्माभिस्मम्बन्धः ॥१॥ दायेन चाव्यतिक्रं-
मश्चोभयोः ॥२॥ पूर्ववत्याममंस्कृतायां वर्णान्तेरे च
मैथुने दोषः ॥३॥ तत्रापि दोषवान् पुत्र एव ॥४॥
उत्पादयितुः पुत्र इति हि ब्राह्मणम् ॥५॥ अथाप्यु-
दाहरन्ति—इदानीमेवाहं जनकः स्त्रीणामीर्ष्यामि नो-
पुरा । यदा यमस्य सादने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् ।
रेतोधाः पुत्रं नयति पुरेत्य यममादने । तस्माद्वा-
र्या रक्षन्ति विभ्यन्तः पुरेदमः । अप्रमत्ता रक्षथ
तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परवीजानि वाप्सुः । जनयितुः
पुत्रो भवति साम्पगाये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेत-

मिति ॥६॥ दृष्टो धर्मव्यतिक्रमस्माहसं च पूर्वेषाम्
 ॥७॥ तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥८॥
 तदन्वीक्ष्यं प्रयुञ्जानस्मीदत्यवरः ॥९॥ दानं क्रयधर्म-
 श्रापत्यस्य न विद्यते ॥१०॥ विवाहे दहितृमते दानं
 काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्मादुहितृमतेऽतिरथं शतं दे-
 यं तन्मिथुयाकुर्यादिति तस्यां क्रयशब्दस्संस्तुतिमा-
 त्वं 'धर्माद्धि सम्बन्धः ॥११॥

॥ इति त्रयोदशी खण्डिका (प्र० २ प० ६ ख० १३) ॥

एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा जीवन् पुत्रेभ्यो
 दायं व्यभजेत् ममं क्लीवमुन्मत्तं पतितं च परिहा-
 प्य ॥१॥ पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः ॥२॥
 तदभाव आचार्य आचार्याभावे अन्तेवासी हत्वा
 तदर्थेषु धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥३॥ दहिता वा
 ॥४॥ सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥५॥ ज्येष्ठो दा-
 याद् इत्येके ॥६॥ देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः
 कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ॥७॥ गृथः पितुः परिभाण्डं च
 गृहे ॥८॥ अलङ्कारो भार्यायाः ज्ञातिधनं चेत्येके
 ॥९॥ तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥१०॥ मनुः पुत्रेभ्यो
 दायं व्यभजं दित्यविशेषेण श्रूयते ॥११॥ अथापि
 तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवमाययन्तीत्येकवच्छ्रूयते

॥१२॥ अथापि नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविदो
यथा तस्मादजावयः पशूनां सहचरन्तीति । तस्मा-
त् स्नातकस्य मुखं रेफायतीति । तस्मात् वस्तश्च
श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमाविति ॥ १३ ॥ सर्वे हि ध-
र्मयुक्तां भागिनः ॥ १४ ॥ यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्र-
तिपादयति ज्येष्ठोऽपि तमभागं कुर्वीत ॥ १५ ॥ जा-
यापत्योर्न विभागो विद्यते ॥ १६ ॥ पाणिग्रहणाद्धि-
सहत्वं कर्मसु ॥ १७ ॥ तथा पुण्यफलेषु द्रव्यपग्निहे-
षु च ॥ १८ ॥ न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने
स्तेयमुपदिशन्ति ॥ १९ ॥

॥ इति चतुर्दशी खण्डिका । (प्र० २ प० ६ ख० १४) ॥

एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ॥ १ ॥ मातु-
श्च योनिसम्बन्धेभ्यः पितुश्चामसमाद्यावता वा स-
म्बन्धो ज्ञायते तेषां प्रेतेषूदकोपस्पर्शनं गर्भान्परिहा-
प्यापरिसंवत्सरान् ॥ २ ॥ मातापितरावेव तेषु भर्तार-
श्च ॥ ३ ॥ भार्यायां परमगुरुसंस्थायां चाकालमभो-
जनम् ॥ ४ ॥ आतुरव्यञ्जनानि कुर्वीरन् ॥ ५ ॥
केशान्प्रकीर्य पांसूनोप्यैकवाससो दक्षिणामुखाम्स-
कृदुपमज्ज्योत्तीर्योपविशन्त्येवं त्रिः ॥ ६ ॥ तत्प्रत्य-
यमुदंकमुत्सिच्याप्रतीक्षा ग्राममेत्य यत्स्त्रिय आ-

हुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥ इतरेषु चैतदेवैक उपादिश-
 न्ति ॥ ८ ॥ शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥
 ९ ॥ देशतः कालतः शौचतः सम्यक्प्रतिग्रहीतृत इ-
 ति दानानि प्रतिपादयति ॥ १० ॥ यस्याग्नौ न क्रि-
 यते यस्य चाग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥
 न क्षारलवणहोमो विद्यते ॥ १२ ॥ तथावरान्नसंसृष्टस्य
 च ॥ १३ ॥ अहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्मा-
 पोह्य तस्मिञ्जुहुयात्तद्धुतमहुतं चाग्नौ भवति ॥ १४ ॥
 न स्त्री जुहुयात् ॥ १५ ॥ नानुपेतः ॥ १६ ॥ आन्न-
 प्राशनादग्निं नाप्रयता भवन्ति ॥ १७ ॥ आ परिसंवत्सरा-
 दिष्वेते ॥ १८ ॥ यावता वा दिशो न प्रजानीयुः ॥
 १९ ॥ ओपनयनादित्यपरम् ॥ २० ॥ अत्र ह्यधिकार-
 शशास्त्रैर्भवति ॥ २१ ॥ सा निष्ठा ॥ २२ ॥ स्मृतिश्च ॥ २३ ॥

॥ इति पञ्चदशी खण्डिका (प्र० २ प० ६ ख० १५) ॥

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

सह देवमनुष्या अस्मिँल्लोके पुरा बभूवुः ।
 अथ देवाः कर्मभिर्दिवं जग्मुरहीयन्त मनुष्याः । तेषां
 ये तथा कर्माण्यारभन्ते सह देवैर्ब्रह्मणा चामुष्मिन्
 लोके भवन्ति । अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच ।
 प्रजानिश्श्रेयसाय च ॥ १ ॥ तत्र पितरो देवता ब्राह्मणा-

स्त्वाहवनीयार्थे ॥ २ ॥ मासिमामि कार्यम् ॥ ३ ॥ अप-
 रपक्षस्यापराह्णः श्रेयान् ॥ ४ ॥ तथापरपक्षस्य जघन्या-
 न्यहानि ॥ ५ ॥ सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहस्सु क्रियमाणे पि-
 तृन् प्रीणानि । कर्तुस्तु कालाभिनिनियमात्फल्गुविशेषः ॥ ६ ॥
 प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्ये जायते ॥ ७ ॥
 द्वितीये स्तेनाः ॥ ८ ॥ तृतीये ब्रह्मवर्चसिनः ॥ ९ ॥ चतुर्थे
 क्षुद्रपशुमान् ॥ १० ॥ पञ्चमे पुमांसो बहुपत्यो न चान-
 पत्यः प्रमीयते ॥ ११ ॥ षष्ठेऽध्वशीलोऽश्वशीलश्च ॥ १२ ॥
 सप्तमे कर्पे राद्धिः ॥ १३ ॥ अष्टमे पुष्टिः ॥ १४ ॥ नवम
 एकखुराः ॥ १५ ॥ दशमे व्यवहारे राद्धिः ॥ १६ ॥ एका-
 दशे कृष्णायसं त्रपुसीसम् ॥ १७ ॥ द्वादशे पशुमान्
 ॥ १८ ॥ त्रयोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो
 युवमारिणस्तु भवन्ति ॥ १९ ॥ चतुर्दश आयुधे राद्धिः
 ॥ २० ॥ पञ्चदशे पुष्टिः ॥ २१ ॥ तत्र द्रव्याणि तिलमाषा
 ब्रीहियवा आपो मूलफलानि च ॥ २२ ॥ स्नेहयति त्वे-
 वान्ने तीव्रतरा पितृणां प्रीतिर्द्राघीयांसं च कालम् ॥ २३ ॥
 तथा धर्माहतेन द्रव्येण तीर्थप्रतिपन्नेन ॥ २४ ॥ संव-
 त्सरं गव्येन प्रीतिः ॥ २५ ॥ भूयांसमतो माहिषेण ॥ २६ ॥
 एतेन ग्राम्यारण्यानां पशूनां मांसं मेध्यं व्याख्यतम्
 ॥ २७ ॥

खड्गोपस्तरणे खड्गमांसेनानन्त्यं कालम् ॥
 १॥ तथा शतबलेर्मत्स्यस्य मांसेन ॥२॥ वाध्राणस-
 स्य च ॥३॥ प्रयतः प्रसन्नमनास्सृष्टो भोजयेद्ब्राह्मणा-
 न् ब्रह्मविदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान् ॥
 ४॥ गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः सोदर्योऽपि भो-
 जयितव्यः ॥५॥ एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः ॥
 ६॥ अथाप्युदाहरन्ति ॥७॥ सम्भोजनी नाम पि-
 शाचभिक्षा नैषा पितॄन् गच्छति नोत देवान् ।
 इहैव सा चरति क्षीणपुण्या शालान्तरे गौरिव नष्ट-
 वत्सा ॥ ८ ॥ इहैव सम्भुञ्जती दक्षिणा कुलात्कुलं
 विनश्यतीति ॥ ९ ॥ तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेष्ठान् द्र-
 व्यकृशश्चेप्सन् ॥ १० ॥ पूर्वद्युर्निवेदनम् ॥ ११ ॥ अ-
 परेद्युर्द्वितीयम् ॥ १२ ॥ तृतीयमामन्त्रणम् ॥ १३ ॥
 त्रिःप्रायमेके श्राद्धमुपदिशन्ति ॥ १४ ॥ यथाप्रथममेवं
 द्वितीयं तृतीयं च ॥ १५ ॥ सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतस्समव-
 दाय शेषस्य ग्रासावरार्ध्यं प्रार्थनीयाद्यथोक्तम् ॥ १६ ॥
 उदीच्यवृत्तिस्त्वासनगतानां हस्तेषूदपात्रानयनम् ॥ १७ ॥
 उद्ध्यतामग्नौ च क्रियतामित्यामन्त्रयते ॥ १८ ॥ का-
 ममुद्ध्यतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृष्ट उद्धरेज्जु-
 हुयाच्च ॥ १९ ॥ श्वभिरपपात्रैश्च श्राद्धस्य दर्शनं परि-
 चक्षते ॥ २० ॥ श्वित्रिशिपिविष्टः परतल्पगाम्यायुधी-

द्वितीयः प्रश्नः ।

यपुत्रशूद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामित्येते श्राद्धे भुञ्जानाः प-
ङ्क्तिदूषणा भवन्ति ॥२१॥ त्रिमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिणाचि-
केनश्चतुर्मेधः पञ्चामिज्यैष्ठसामिको वेदाध्याम्यनूचान-
पुत्रः श्रोत्रिय इत्येते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिपावना भ-
वन्ति ॥ २२ ॥ न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीत ॥२३॥ आ-
रब्धे चाभोजनमासमापनादन्यत्र राहुदर्शनात् ॥२४॥

॥ इति सप्तदशी खण्डिका (प्र० २ प० ७ ख० १७) ॥

॥ इति चापस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥७॥

—

विलयनं मथितं पिण्याकं मधु मांसं च वर्जयेत्
॥ १ ॥ कृष्णधान्यं शूद्रान्नं ये चान्ये नाश्यसम्मताः
॥ २ ॥ अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत् स्मृति-
मिच्छन् यशो मेधां स्वर्गं पुष्टिं द्वादशैतानि वर्जयेत्
॥ ३ ॥ अधोनाभ्युपरिजान्वाच्छात्र त्रिषवणमुदक-
मुपस्पृशन्ननग्निपक्ववृत्तिरच्छायोपगतस्थानासनिकस्सं-
वत्सरमेतद्रूतं चरेदेतदष्टाचत्वारिंशत्सम्मितमित्याचक्षते
॥४॥ नित्यश्राद्धम् ॥ ५ ॥ बहिर्ग्रामाच्छुचयः शुचौ दे-
शे संस्कुर्वन्ति ॥ ६ ॥ तत्र नवानि द्रव्याणि ॥ ७ ॥
यैरन्नं संस्क्रियते येषु च भुज्यते ॥ ८ ॥ तानि च भु-
क्तवद्भयो दद्यात् ॥ ९ ॥ समुदेतांश्च भोजयेत् ॥ १० ॥
न चातद्गुणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ११ ॥ एवं संवत्सर-

म् ॥ १२ ॥ तेषामुत्तमं लोहेनाजेन कार्यम् ॥ १३ ॥
 मानं च कारयेत्प्रतिच्छन्नम् ॥ १४ ॥ तस्योत्तरार्धे ब्रा-
 ह्मणान् भोजयेत् ॥ १५ ॥ उभयान्पश्यति ब्राह्मणांश्च
 भुञ्जानान्माने च पितृनित्युपदिशन्ति ॥ १६ ॥ कृता-
 कृतमत ऊर्ध्वम् ॥ १७ ॥ श्राद्धेन तृप्तिं निवेदयन्ते
 पितरः ॥ १८ ॥ तिष्येण पुष्टिकामः ॥ १९ ॥

॥ (इति अष्टादशी खण्डिका) ॥ (प्र०२ प०८ ख०१८) ॥

गौरसर्षपाणां चूर्णानि कारयित्वा तैः पाणि-
 पादं प्रक्षाल्य मुखं कर्णौ प्राश्य च यद्वातो नातिव्रान्ति
 तदासनोऽजिनं वस्तस्य प्रथमः कल्पो वाग्यतो दक्षि-
 णामुखो भुञ्जीत ॥ १ ॥ अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य भोज-
 नं मातुरित्युपदिशन्ति ॥ २ ॥ औदुम्बरश्चमसः सुवर्ण-
 नाभः प्रशास्तः ॥ ३ ॥ न चान्येनापि भोक्तव्यः ॥ ४ ॥
 यावद्ग्रामं सन्नयन्नस्कन्दयन्नापजिहीत वा कृत्स्नं ग्रामं
 ग्रसीत महाङ्गुष्ठम् ॥ ५ ॥ न च मुखशब्दं कुर्यात् ॥ ६ ॥
 पाणिं च नावधूनुयात् ॥ ७ ॥ आचम्य चोर्ध्वौ पाणी
 धारयेदाप्रोदकीभावात् ॥ ८ ॥ ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥
 ९ ॥ दिवा च न भुञ्जीतान्यन्मूलफलेभ्यः ॥ १० ॥ स्था-
 लीपाकानुद्देश्यानि च वर्जयेत् ॥ ११ ॥ सोत्तराच्छाद-
 नश्चैव यज्ञोपवीती भुञ्जीत ॥ १२ ॥ नैयमिकं तु श्राद्धं

स्नेहवदेव दद्यात् ॥१३॥ सर्पिर्मांसमिति प्रथमः कल्पः
॥१४॥ अभावे तैलं शाकमिति ॥१५॥ मघासु चाधि-
कं श्राद्धकल्पेन सर्पिर्ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥१६॥

॥ इति एकोनाविंशतितमो खण्डिका । (प्र० २ प० ८ ख० १०.) ॥

मांसि श्राद्धे तिलानां द्रोणंद्रोणं येनोपायेन
शक्नुयात् तेनोपयोजयेत् ॥१॥ समुदेतांश्च भोजयेन्न
चातद्गुणायोच्छिष्टं दद्यात् ॥ २ ॥ उदगयन आपूर्यमा-
णपक्षस्यैकरात्रमवरार्ध्यमुपोष्य तिष्येण पुष्टिकामः स्था-
लीपाकं श्रपयित्वा महाराजमिष्ट्वा तेन सर्पिष्मता ब्रा-
ह्मणंभोजयित्वा पुष्ट्यर्थेन सिद्धिं वाचयति ॥ ३ ॥ एद-
महरहरापरस्मात्तिष्यात् ॥ ४ ॥ द्वौ द्वितीये ॥५॥ त्रीं-
स्तृतीये ॥ ६ ॥ एवं संवत्सरमभ्युच्चयेन ॥ ७ ॥ महा-
न्तं पोषं पुष्यति ॥ ८ ॥ आदित एवोपवामः ॥ ९ ॥
आत्ततेजसां भोजनं वर्जयेत् ॥ १० ॥ भस्मतुषाधिष्ठा-
नम् ॥ ११ ॥ पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्ज-
येत् ॥ १२ ॥ प्रेङ्खोलनं च पादयोः ॥ १३ ॥ जानुनि
चात्याधानं जङ्घायाः ॥ १४ ॥ नखैश्च नखवादनम् ॥
१५ ॥ स्फोटनानि चाकारणात् ॥ १६ ॥ यच्चान्यत्परि-
चक्षते ॥ १७ ॥ योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च
१८ ॥ प्रतिपादयिता च तीर्थे ॥ १९ ॥ यन्ता चातीर्थे

यतो न भयं स्यात् ॥ २० ॥ सङ्गृहीता च मनुष्यान् ।
 २१ ॥ भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान् भोगान् ॥ २२ ॥
 एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ २३ ॥

॥ इति विंशतितमी खण्डिका (प्र० २ प० ८ ख० २०) ॥

इति चापस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने अष्टमः पटलः ॥८॥

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्र-
 स्थ्यमिति ॥१॥ तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः
 क्षेमं गच्छति ॥ २ ॥ सर्वेषामुपनयनप्रभृति समान
 आचार्यकुले वासः ॥ ३ ॥ सर्वेषामनूत्सर्गो विद्यायाः ॥
 ४ ॥ बुद्ध्वा कर्माणि यत्कामयते तदारभेत ॥ ५ ॥ यथा
 विद्यार्थस्य नियम एतेनैवान्तमनूपसीदत आचार्यकुले
 शरीरन्यासो ब्रह्मचारिणः ॥ ६ ॥ अथ परिव्राजः ॥७॥
 अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति ॥ ८ ॥ तस्योपदिश-
 न्ति ॥ ९ ॥ अनग्निरनिकेतस्स्यादशर्माशरणो मुनिः
 स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रति-
 लभ्यानिहोऽनमुत्रश्चरेत् ॥ १० ॥ तस्य मुक्तमाच्छादनं
 विहितम् ॥११॥ सर्वतः परिमोक्षमेके ॥ १२ ॥ सत्यानृते
 सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्वि-
 च्छेत् ॥ १३ ॥ बुद्धे क्षेमप्रापणम् ॥ १४ ॥ तच्छास्त्रै-
 र्विप्रतिषिद्धम् ॥ १५ ॥ बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणमिहैव न
 दुःखमुपलभेत ॥ १६ ॥ एतेन परं व्यख्यातम् ॥ १७ ॥

अथ वानप्रस्थः ॥ १८ ॥ अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्र-
जति ॥ १९ ॥ तस्योपदिशन्त्येकाग्निरनिकेतस्स्यादशर्मा-
शरणो मुनिः स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचम् ॥ २० ॥

॥ इति एकविंशतितमी खण्डिका (प्र० २ प० ९ ख० २१) ॥

तस्यारण्यमच्छादनं विहितम् ॥ १ ॥ ततो मू-
लैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयंश्चरेत् ॥ २ ॥ अन्तर्तः
प्रवृत्तानि ॥ ३ ॥ ततोऽपो वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत्
॥ ४ ॥ तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः फलतो विशिष्टः ॥ ५ ॥
अथ वानप्रस्थस्यैवानुपूर्वमेक उपदिशन्ति ॥ ६ ॥
विद्यां समाप्य दारं कृत्वाग्निज्ञायाय कर्माण्यारभते
सोमावराध्यानि यानि श्रूयन्त ॥ ७ ॥ गृहान् कृत्वा
सदारम्सप्रजस्सहाग्निभिर्बहिर्ग्रामाद्वसेत् ॥ ८ ॥ एको
वा ॥ ९ ॥ सिलोञ्छेन वर्तयेत् ॥ १० ॥ न चात ऊर्ध्व
प्रतिगृहीयात् ॥ ११ ॥ अभिषिक्तश्च जुहुयात् ॥
१२ ॥ शनैर्योऽभ्युपेयादभिघ्नन्नभिमुख आदित्यमु-
दकमुपस्पृशेत् ॥ १३ ॥ इति सर्वत्रोदकोपस्पर्शनवि-
धिः ॥ १४ ॥ तस्य द्वन्द्वं द्रव्याणामेक उपदिशन्ति
पाकार्थभोजनार्थवासिपरशुदात्रकाजानाम् ॥ १५ ॥
द्वन्द्वानामेकैकमादायेतराणि दत्वारण्यमवतिष्ठेत् ॥ १६ ॥
तस्यारण्येनैवात ऊर्ध्व होमो वृत्तिः प्रतीक्षाच्छादनं च

॥ १७ ॥ येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चरवस्तेषु कार्याः ॥ १८ ॥
 सर्वं चोपांशु सह स्वाध्यायेन ॥ १९ ॥ नारण्यमभ्या-
 श्रावयेत् ॥ २० ॥ अग्न्यर्थं शरणम् ॥ २१ ॥ आकाशे
 स्वयम् ॥ २२ ॥ अनुपस्तीर्णं शय्यासने ॥ २३ ॥ नवे
 सस्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ २४ ॥

॥ इति द्वाविंशतिनमी खण्डिका (प्र० २ प० ९ ख० २२ ॥

भूयांसं वा नियममिच्छन्नन्वहमेव पात्रेण सा-
 यंप्रातरर्थमाहरेत् ॥ १ ॥ ततो मूलेः फलैः पर्णैस्तृणै-
 रिति वर्तयंश्चरेदन्ततः प्रवृत्तानि ततोऽपो वायुमाका-
 शमित्यभिनिश्रयेत् । त्रेवाऽनुत्तर उत्तरस्संयोगः फलतो
 विशिष्टः ॥ २ ॥ अथ पुराणे श्लोकाबुदाहरति—अष्टा-
 शीतिसहस्राणि ये प्रजामीषिरऋषयः । दक्षिणेनार्य-
 म्णः पन्थानं ते श्मशानानि भेजिरे ॥ ३ ॥ अष्टाशी-
 तिसहस्राणि ये प्रजां नेषिर ऋषयः । उत्तरेणार्यम्णः प-
 न्थानं तेऽमृतत्वं हि कल्पते ॥ ४ ॥ इत्यूर्ध्वरेतसां प्रशं-
 सा ॥ ५ ॥ अथापि सङ्कल्पसिद्धयो भवन्ति ॥ ६ ॥ यथा
 वर्षं प्रजादानं दूरेदर्शनं मनोजवता यच्चान्यदेवं यु-
 क्तम् ॥ ७ ॥ तस्माच्छ्रुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टा-
 नाश्रमानेतानेके ब्रुवते ॥ ८ ॥ त्रैविद्यवृद्धानां तु वे-
 दाः प्रमाणमिति निष्ठा तत्र यानि श्रूयन्ते ॥ ९ ॥ व्री-

हियवपश्चाज्यपयःकपालपत्नीमम्बन्धान्युच्चैर्नीचैः का-
र्यमिति तैर्विरुद्ध आचारेऽप्रमाणमिति मन्यन्ते ॥१०॥
यत्तु श्मशानमुच्यते नानाकर्मणाभेदोऽन्ते पुण्यमंस्का-
रो विधीयते ॥ ११ ॥ ततः परमनन्दं फलं स्वर्ग्यशब्दं
श्रूयते ॥ १२ ॥

॥ इति त्रयोविंशतितमो खण्डिका (प्र० २ प० ७ ख २३) ॥

अथाप्यस्य प्रजातिमवृतमाम्नाय आह । प्रजा-
मनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यपूतपिति ॥ १ ॥ अथापि
म एवायं विरुद्धः पृथक्प्रत्यक्षेणोपलभ्यते दृश्यते चापि
सारूप्यं देह-वशेषा-यन ॥ २ ॥ ते शिष्टेषु कर्मसु वर्त-
मानाः पूज्येणाम्नायैव कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥३॥
एवमवरोऽवरः परमाद् ॥ ४ ॥ आभूतसंज्ञाते स्वर्ग-
जितः ॥ ५ ॥ पुनस्मर्गे योजार्था भवन्तीति भविष्य-
त्पुराणे ॥ ६ ॥ अथापि प्रजापतेर्वदनम् ॥ ७ ॥ त्रयीं
विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजातिं श्रद्धां तपो यज्ञमनुप्रदानम् ।
य एतानि कुर्वते तेऽस्मिन्महर्गो रजो भूया वंस्ततेऽ-
न्यत्प्रशंसन्ति ॥ ८ ॥ ततः च सापेक्षतस्त एव ध्वं-
मन्ति यथा पर्णं वनस्पतेर्न पशून् हिंसन्ति ॥९॥ ना-
स्यास्मिन्लोके कर्मभिन्नमन्यो विद्यते तथा परस्मिन्
कर्मफलैः ॥१०॥ तदेतेन वेदितव्यम् ॥११॥ प्रजापते

ऋषीणामिति सर्गोऽयम् ॥ १२ ॥ तत्र ये पुण्यकृतस्ते-
पां प्रकृतयः परा ज्वलन्त्य उपलभ्यन्ते ॥ १३ ॥ स्यात्तु
कर्मावयवेन तदसा वा कश्चित्सशरीरोऽन्तवन्तं लोकं
जयति सङ्कल्पसिद्धिश्च स्यान्न तु तज्ज्यैष्ठ्यमाश्रमा-
णाम् ॥ १४ ॥

इति चतुर्विंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ९ ख० २४ ॥

इति चास्तम्बधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने नवमः पटलः ॥ ९ ॥

व्याख्याताः सर्ववर्णानां साधारणवैशेषिका ध-
र्माः । राज्ञस्तु विशेषाद्वक्ष्यामः ॥१॥ दक्षिणाद्वारं वेश्म
पुरं च मापयेत् ॥ २ ॥ अन्तरस्यां पुरि वेश्म ॥ ३ ॥ त-
स्य पुरस्तादावसथस्तदामन्त्रणमित्याचक्षते ॥ ४ ॥ द-
क्षिणेन पुरं सभा दक्षिणोदग्द्वारा यथोभयं सन्दृश्येत
बहिरन्तरं चेति ॥ ५ ॥ सर्वेष्वेवाजसा अग्नयस्स्युः ॥६॥
अग्निपूजा च नित्या यथा गृहमेधे ॥७॥ आवसथेश्रो-
त्रियावराध्यानि तिथीन् वासयेत् ॥ ८ ॥ तेषां यथागु-
णमावसथाः शय्यान्नपानं च विदेयम् ॥ ९ ॥ गुरुन-
मात्यांश्च नातिर्जीवेत् ॥ १० ॥ न चास्य विषये क्षुधा
रोगेण हिमातपाभ्यां वावसीदेदभावाद्बुद्धिपूर्वं वा क-
श्चित् ॥ ११ ॥ सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धत्यावोक्ष्या-
क्षान्नित्रपे शुग्मान् वैभीतकान् यथार्थान् ॥१२॥ आर्याः
शुचयस्सत्यशीला दीवितारस्स्युः ॥१३॥ आयुधग्रहणं

नृत्तगीतवादित्राणींते राजाधीनेभ्योऽन्यत्र न विद्येरन्
॥ १४ ॥ क्षेमकृद्राजा यस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा तस्कर-
भयं न विद्यते ॥ १५ ॥

॥ इति पञ्चविंशतितमी खण्डिका प्र० २ प० १० ख० २९ ॥

भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च ददद्ब्राह्मणे-
भ्यो यथाहमनन्ताल्लोकानभिजयति ॥१॥ ब्राह्मणस्वा-
न्यपजिगीषमाणो राजा यो हन्यते तमाहुरात्मयूपो य-
ज्ञोऽनन्तदक्षिण इति ॥२॥ एतेनान्ये शूरा व्याख्याताः
प्रयोजने युध्यमानास्तनुत्यजः ॥३॥ ग्रामेषु नगरेषु
चार्याञ्जुचीन् सत्यशीलान् प्रजागुप्तये निदध्यात् ॥४॥
तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः ॥ ५ ॥ सर्वतो योजनं
नगरं तस्करेभ्यो रक्ष्यम् ॥ ६ ॥ क्रोशो ग्रामेभ्यः ॥७॥
तत्र यन्मुप्यते तैस्तत्प्रतिदाप्यम् ॥ ८ ॥ धाम्यं शुल्क-
मपहारयेत् ॥९॥ अकरः श्रोत्रियः ॥ १० ॥ सर्ववर्णा-
नां च स्त्रियः ॥ ११ ॥ कुमारश्च प्राक् व्यञ्जनेभ्यः ॥
१२ ॥ ये च विद्यार्था वसन्ति ॥ १३ ॥ तपस्विनश्च
ये धर्मपराः ॥ १४ ॥ शूद्रश्च पादावनेक्ता ॥ १५ ॥ अ-
न्धमूकबधिररोगाविष्टाश्च ॥ १६ ॥ ये व्यर्था द्रव्यपरिग्र-
हेः ॥ १७ ॥ अबुद्धिपूर्वमलंकृतो युवा परदारमनुप्रवि-
शन् कुमारीं वा वाचा बाध्यः ॥ १८ ॥ बुद्धिपूर्वं तु दु-
ष्टभावो दण्ड्यः ॥ १९ ॥ सन्निपाते वृत्ते शिशुश्छेदनं

सवृषणस्य ॥ २० ॥ कुमार्यां तु स्वान्यादाय नाशयः ॥
 २१ ॥ अथ भृत्ये राज्ञाञ्च ॥ २२ ॥ रक्ष्ये चात ऊर्ध्वं मैथुनात्
 ॥ २३ ॥ निर्वेषा जुषावे तु स्वर्गमिन्द्रोऽवसृजेत् ॥ २४ ॥

इति षड्विंशति त्वां पठित्वा । ५०२ पद १० अ. २६ ॥

चरिते यथापुं धर्माद्धि नम्रन्धः ॥ १ ॥ मगो-
 त्रस्थानीयाञ्च परेभ्यस्ममाचक्षते ॥ २ ॥ कुलाय हि
 स्त्रीं प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ ३ ॥ तदिन्द्रियदौर्बल्या-
 दिप्रतिषन्नम् ॥ ४ ॥ अविशिष्टं हि परत्वं पाणेः ॥ ५ ॥
 तद्व्यतिक्रमे लल्लु हुनकमयांर्जस्कः ॥ ६ ॥ नियमास्मभ-
 णो हि वर्णानाम्भुदय एवमाश्रमणादपत्यात् ॥ ७ ॥
 नाशय आर्यश्शूद्रायाम् ॥ ८ ॥ शूद्रश्शूद्र आर्यायाम् ॥
 ९ ॥ दातुं चास्य कर्तव्यम् ॥ १० ॥ मवर्णमिन्द्रोऽवसृजेत्
 यां सकृत्प्रतिपाते वादः पततीत्युपदिशन्ति ॥ ११ ॥ ए-
 वमभ्यामे वादः पादः ॥ १२ ॥ चतुर्थं सर्वम् ॥ १३ ॥
 जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यार्थं धार्मिकमाक्रोशतः ॥ १४ ॥
 वाचि पथि शय्यायामामन इति समीभवतो दण्डता-
 डनम् ॥ १५ ॥ पुरुषवधे स्तेये भूम्यादाने इति स्वान्या-
 दाय वध्यः ॥ १६ ॥ चक्षुर्निरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥
 १७ ॥ नियमातिक्रमिणमन्यं वा रहसि बन्धयेत् ॥ १८ ॥
 आममापत्तेः ॥ १९ ॥ असमापत्तौ नाशयः ॥ २० ॥

आचार्य ऋत्विक्स्नानको राजेति त्राणं स्युरन्यत्र वक्ष्या-
त् ॥ २१ ॥

॥ इति सप्तविंशतितमो खण्डिका ॥ (प्र० २ प० १० ख० २७) ॥

॥ इति चापस्तम्बवर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने दशमः पटलः ॥ १० ॥

क्षेत्रं परिगृह्योत्थानाभावात्फलाभावे यस्मिन्मृच्छ
स्स भावितइपहार्यः ॥ १ ॥ अवशिनः कीनाशस्य
कर्मन्यामे दग्धताडनम् ॥ २ ॥ तथा पशुस्य ॥ ३ ॥
अवरोधनं चाभ्य पशूनाम् ॥ ४ ॥ हित्वा ब्रजमादि-
नः कर्शयेत्पशून् ॥ ५ ॥ नातिपातयेदवरुध्य पशून्मा-
रणे नाशने वा स्वामिभ्योऽवमृजेत् ॥ ६ ॥ प्रमादादारण्ये
पशूनुत्सृष्टान् दृष्ट्वा ग्राममानीय स्वामिभ्योऽवमृजेत् ॥
७ ॥ पुनः प्रमादे मरुदवरुध्य ॥ ८ ॥ तत ऊर्ध्वं न
सूक्ष्मेत् ॥ ९ ॥ परपरिग्रहमविद्रानाददान एवोदके मूले
पुष्पे फले गन्धे ग्रामे शाक इति वाचा वाध्यः ॥ १० ॥
विदुषो वामनः परिमोयणम् ॥ ११ ॥ अदण्ड्यः कामकृते
तथा प्राणसंशये भोजनमाददानः ॥ १२ ॥ प्राप्तनिमित्ते
दण्डाकर्मणि राजानमेनस्स्पृशति ॥ १३ ॥

॥ इति अष्टाविंशतितमो खण्डिका (प्र० २ प० ११ ख० २८) ॥

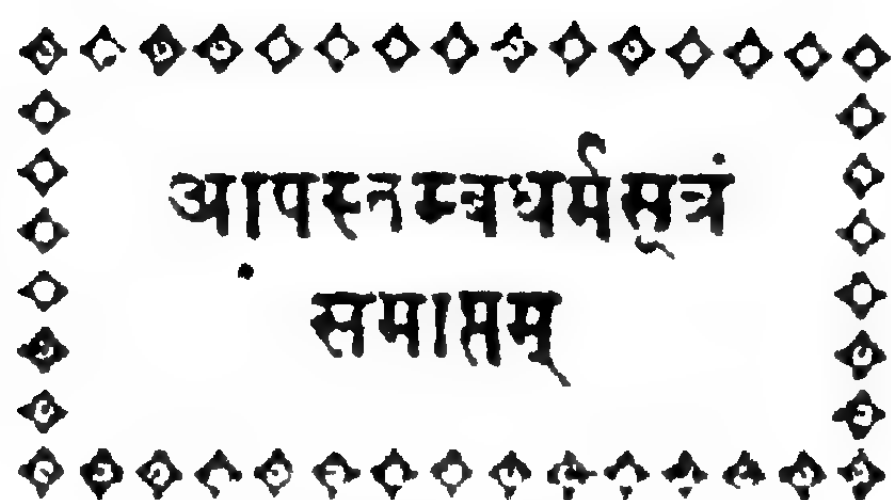
प्रयोजयिता मन्ता कर्तेति स्वर्गनरकफलेषु क-
र्मसु भागिनः ॥ १ ॥ यो भूय आरभते तस्मिन् फल-
विशेषः ॥ २ ॥ कुडुम्बिनौ धनम्येशाते ॥ ३ ॥ तयोऽ-

नुनतेऽन्येऽपि तद्धितेषु वर्तेरन् ॥ ४ ॥ विवादे विद्याः
 भिजनसम्पन्ना वृद्धा मेधाविनो धर्मेष्वविनिपातिनः ॥
 ५॥ सन्देहे लिङ्गतो दैवेनेति विचित्य ॥ ६॥ पुण्याहे
 प्रातरग्नाविद्धऽपामन्ते राजवत्युभयतस्समाख्याप्य स-
 र्वानुमते मुख्यस्सत्यं प्रश्नं ब्रूयात् ॥ ७ ॥ अनृते
 राजा दण्डं प्रगयेत् ॥ ८॥ नरकश्चात्राधिकः साम्पराये
 ॥ ९॥ सत्ये स्वर्गस्सर्वभूतप्रशंसा च ॥ १०॥ सा निष्ठा
 या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु च ॥ ११॥ आथर्वणस्य वेदस्य
 शेष इत्युपादिशन्ति ॥ १२॥ कृच्छ्रा धर्मममाप्तिस्समाम्ना-
 नेन लक्षणगर्हणा तु समाप्यते ॥ १३ ॥ तत्र लक्षणम् ।
 सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्गाणां वृत्तं सम्यग्वि-
 र्नातानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदाभिकानां
 वृत्तसादृश्यं भजेन । एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ १४ ॥
 स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णेभ्यश्च धर्मशेषान्प्रतीयादित्येक इत्येके ॥
 ॥ १५ ॥

॥ इति एकोनत्रिंशत्तमी खण्डिका । प्र० २ प० ११ ख० २३ ॥

॥ इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने एकादशः पटलः ॥ ११ ॥

॥ द्वितीयप्रश्नश्च समाप्तः ॥

आपस्तम्बधर्मसूत्रपाठस्य शोधनपत्रिका ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०.	१२	चार्यास्या	चार्यार्थस्या
१२	१७	पालिप्ने	पलिप्ने
१२	२१	नाध्या	नध्या
१३	३	तथा	तया
१४	७	अध्याये	अध्यापय
१५	४	तस्य	यस्य
१६	१	उल्कायम	उल्कायाम
२१	४	णीत्युप	ण्युप
२४	१४	शेषान्धु	शेषाद्भु
३२	१२	न्ध्योर्वोद	न्ध्योरुद
३३	१५	वृद्धो	व्यूद्धो
३५	१८	अशुद्धि	अशुचि
३७	७	शुन्धने	शुन्धन
५४	१०	व्यभजेत्	विभजेत्
५५	१३	माद्या	मात्पुरुषाद्या
५५	१५	भर्तारश्च	हर्तारश्च
६०	५	निवेदयन्ते	हि वेदयन्ते
६३	५	मच्छादन	माच्छादनं

शिवाभ्यां नमः

॥ आपस्तम्बप्रणीतं धर्मसूत्रम् ॥

॥ हरदत्तमिश्रविरचितया उज्ज्वलारूपावृत्या सहितम् ॥

प्रथमप्रश्नप्रारम्भः

मातामहमहाशक्ति महम्मर्दापि ॥ मह्यम् ।
कारण जगता वन्दे कण्ठादुपरि वारणम् ॥
प्रणित्य महादेव हरदत्तं न वामता ।
वर्माभ्यप्रश्नयोरैवा क्रियते वृत्तिरुज्ज्वला ॥

ओंम् ॥ * अथातः सामयाचारिकान्वर्मान् व्याख्यास्यामः ॥१॥
अथशब्द आनन्तर्ये । अथशब्दो हेतोः । उक्तान् श्रुतानि गार्ह्याणि च
कर्माणि । तानि च वक्ष्यमाणान् धर्मानपेक्षन्ते । कथम् । 'आचान्तेन क-
र्मे कर्तव्यं शुचिना कर्तव्यमिति वचनादाद्यमनर्गोचादीनपेक्षन्ते । 'मन्ध्या-
हीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मम् ।' इति वचनात् मन्ध्यावन्दनम् । एवम्
'अशुचिकरनिर्वेषः ।' 'द्विजातिकर्मभ्यां हानिः पतनम्' इति वचनात् ब्रह्मह-
त्यादिप्रायश्चित्तानि च । एवंमन्येष्वपि यथासम्भवमपेक्षा द्रष्टव्या । अत-
स्तदनन्तरम् । सामयाचारिकान्वर्मान् व्याख्यास्यामः । पौरुषेयी व्यवस्था
समयः । स च त्रिविवः । विधिर्नियमः प्रतिषेध इति । तत्र प्रवृत्तिप्रयो-
जनो विधिः । 'मन्ध्याश्च बहिर्ग्रामादामनं वाग्यनश्च'त्यादिः (१-११-३
-८) । निवृत्तिप्रयोजनावितरौ । 'प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीते'ति वियमवि-
धिः (१-११-३१-१) । अदुपवाताथी भोजने प्रवृत्तिः । शक्यं च य

१. 'आचान्तेन कर्तव्यं तथा शुचिना च पात्रत्रपाणिना च यज्ञोपवीतिना च कर्त-
व्यमिति वचनादाद्यमनादिचतस्रस्यमपेक्षन्ते ।' इति पाठास्तरम् ।

त्किञ्चनदिङ्मुखेनापि भुञ्जानेन क्षुद्रपहन्तुम् । तत्र नियमः क्रियते प्रा-
ङ्मुख एव भुञ्जीत न दक्षिणामुख इति । परिसङ्ख्या तु नियमस्यैव कि-
यानपि भेदः । एवं द्रव्यार्जने रागात्प्रवृत्तं प्रति नियमः क्रियते 'याजना-
ध्यापनप्रतिग्रहैरेव ब्राह्मणो द्रव्यमार्जयेत् न कृषिवाणिज्यादिने'ति । 'ब्रा-
ह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं च वर्जये'दित्यादिः (१-११-३१-६) प्र-
तिषेधः । समयमूला आचारास्समयाचाराः तेषु भवाः सामयाचारिकाः ।
एवम्भूतान् धर्मानिति । कर्मजन्योऽभ्युदयनिश्चयसहेतुरपूर्वाख्य आत्ममुणो
धर्मः । तद्धेतुभूतकर्मव्याख्यानमेव तद्व्याख्यानम् । तत्र विधिषु तावद्विष-
यानुष्ठानाद्धर्म इति नास्ति विप्रतिपत्तिः । नियमेष्वपि नियमानुष्ठानाद्धर्म
इति प्रतिषेधेष्वपि तत्र न अर्थानुष्ठानाद्धर्म इति केचित् । अत एव धर्मा-
नित्यविशेषेणाह । अन्ये तु, विधिष्वेव धर्मः । इतरयोस्तु विपरीतानुष्ठाना-
द्धर्मः केवलं, न तु विषयानुष्ठानात् कश्चिद्धर्मः । न ह्यप्रतिगृह्यन्नपिबन्वा
सुरा धार्मिक इति लोके प्रसिद्धः । सूत्रे तु धर्मग्रहणमधर्मस्याप्युपलक्षण-
मिति स्थितिः ॥ इति ॥ १ ॥ किं च भो समयोऽपि प्रमाणं, यदि प्रमाण-
मिदमपि प्रमाण भवितुमर्हति 'चैत्य वन्देत् स्वर्गकामः । प्रगे भुञ्जीत ।
केशानुल्लुञ्छेत् । तिष्ठन् भुञ्जीत । न स्नाया'दिति । तत्राह— *धर्मज्ञस-
मयः प्रमाणम् ॥ २ ॥ न हि ब्रूमः समयमात्रं प्रमाणमिति । किं तर्हि । धर्मज्ञा-
ये मन्वादयस्तेषां समयः प्रमाणं धर्माधर्मयोः । कथं पुनरिदमवगतं मन्वा-
दयो धर्मज्ञा न बुद्धादय इति । यद्युच्यते बुद्धादीनामतीन्द्रियेऽर्थे ज्ञानं
न सम्भवतीति, मन्वादिष्वपि समानम् । अथ तेषां धर्मज्ञानातिशयादती-
न्द्रियेऽपि ज्ञानं सम्भवतीति, तत् बुद्धादिष्वपि समानम् । यथाह—'सुग-
तो यदि धर्मज्ञः कपिलो नेति का प्रमा । तावुभौ यदि सर्वज्ञौ मतिभेदः कथं
तयोः ॥' इति । वक्तव्यो वा विशेषः ॥ २ ॥ तमाह— *वेदाश्च ॥ ३ ॥ चोऽवधा-
रणे । वेदा एव मूलप्रमाणं धर्माधर्मयोः । न च नित्यनिर्दोषेषु वेदेषूक्तोपा-
लम्भसम्भवः । स्वतःप्रमाणस्य हि शब्दस्य न वक्तृदोषनिबन्धनमप्रामा-

प्यम् । तदिहास्मदादीनां धर्मज्ञसमयः प्रमाणं धर्मज्ञाना तु वेदाः प्रमाण-
म् । मनूरप्याह—‘वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचा-
रश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥’ गौतमोऽपि—‘वेदो धर्ममूलं तद्विदां
च स्मृतिशीले ।’ इति । यद्यपि अप्रत्यक्षो वेदो मूलभूतोऽस्मदादिभिर्नोपल-
भ्यते । तथापि मन्वादिभिरुपलभ्यते इत्यनुमीयते । वक्ष्यति च ‘तेषामुत्सन्नाः
पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते’ इति ॥ ३ ॥ * चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रि-
यवैश्यशूद्राः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणाद्याश्चत्वारो वर्णसंज्ञकाः । ते च सामयाचा-
रिकैर्धर्मैरधिक्रियन्ते । चतुर्णामेवोपदेशेऽपि पुनश्चतुर्ग्रहणं यथाक्रमं चतु-
र्वन्तर्भूतानामपि ग्रहणार्थम् । ततश्च ‘ब्राह्मणः क्षत्रियां वैश्य’ इति बोधा-
यनादिभिरुक्तानामनुलोमादीनामप्यत्र ग्रहणं मतम् । तथा च गौतमः प्र-
तिलोमानामेव धर्मेऽनधिकारमाह—‘प्रतिलोमान् धर्महीना’ इति ॥ ४ ॥
* तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान् ॥ ५ ॥ जन्मत इति वचनान् सद्वृत्ता-
दपि शूद्राद्वैश्यब्रुवोऽपि श्रेयान् । एव वैश्यान् क्षत्रियः क्षत्रियान् ब्राह्मणः
॥ ५ ॥ * अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपायनं वेदाध्ययनमग्न्याधेयं फल-
वन्ति च कर्माणि ॥ ६ ॥ शूद्रवर्जितानां त्रयाणां वर्णानामदुष्टकर्मणामुपा-
यनादयो धर्माः । उपायनमुपनयनम् । नात्र त्रैवर्णिकानामुपनयनादि विधीय-
ते । प्राप्तत्वात् । नापि शूद्राणां प्रतिषिध्यते । प्राप्यभावात् । तथाहि—
उपनयनं तावद्द्रव्यं ‘गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयते’त्यादिना त्रैवर्णिकानामेव
विहितम् । इहापि तथैव विज्ञेयम् । अध्ययनमपि ‘उपेतम्याचार्यकुले ब्र-
ह्मचारिवाम’ इत्यारभ्य विनानान् अनुपनीतम्याप्राप्तमेव । किं च ‘श्मशान-
वच्छूद्रपातिता’विति अध्ययननिषेधो वदते । यम्ययम्य समीपे नाध्येयं स-
सकथं स्वयमध्येतुमर्हति । अग्न्याधेयमपि ‘वसन्ते ब्राह्मण’मित्यादि त्रैवर्णि-
कानामेव विहितम् । ‘फलवन्ति चाग्निहोत्रादीनि कर्माणि त्रयाणां वर्णानां’-
मित्युक्तत्वात् त्रैवर्णिकानामेव नियतानि । विद्याग्न्यभावाच्च शूद्राणामप्रस-

१ ‘मन्वादय उपलब्धवन्त इत्यनुमीयते’ इति पाठान्तर्गमः ।

२ ‘वर्णानामपदेशेऽपि पुनश्चतुर्ग्रहणं यथाकथञ्चित्चतुर्वन्तर्भूतानामपि’ इति पाठान्तर्गमः ।

क्तानि । उक्तो विद्याभ्यभावः । तस्मादुष्टकर्मप्रतिषेधार्थं सूत्रम् । तथा शास्त्रान्तरे—‘द्विजादिकर्मभ्यो हानिः पतन’मिति । अप्रतिषेधे तु दुष्टकर्मणामप्यविकारो भवत्येव । फलवन्ति च कर्माणित्यभिधानात् क्रियत इति कर्मेति निर्वचनानात् ‘प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्ष’ इति गौतमस्मरणं ब्रह्महत्याद्विमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्मत्वसम्भवात् अदुष्टकर्मणामुपनयनमुक्तम् । शूद्रप्रतिषेधस्तु, प्राप्तानुवादः ॥६॥ यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनादयो धर्माः प्रधानभूताः तादृश शूद्रस्य कर्माह—* शुश्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥७॥ इतरेषां ब्राह्मणादीनां वर्णानां या शुश्रूषा सा शूद्रस्य परमो धर्मः ॥ ७ ॥ तत्र विशेषः—* पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्वर्णे निश्चेयसं भूयः ॥ ८ ॥ सर्वप्रकार कृताया अपि वैश्यशुश्रूषायाः मात्रयापि कृता क्षत्रियशुश्रूषा बहुतर फल सावयति । एव क्षत्रियशुश्रूषाया ब्राह्मणशुश्रूषा ॥८॥ उपनयन वेदाध्ययनमित्यादि यदुक्तं अस्मिन् क्रमे उपनयने विशेषमाह—* उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कारः ॥९॥ विद्या अर्थः प्रयोजन यस्य स विद्यार्थः । तस्याय श्रुतिविहितसंस्कारः उपनयनं नाम । ‘विद्यार्थस्ये’ति वचनात् मूकादेर्न भवति । तथा च शङ्खलिखितौ ‘नोन्मत्तमूकान् सम्कुर्यात्’ इति । लिङ्गस्य विवक्षितत्वात् स्त्रिया अपि तन्न भवति । यद्यपि तस्या ‘अग्ने गृहपते’ इत्यादिकया विद्यया अर्थः । श्रुतित इति वचनं तदतिक्रमे श्रौतातिक्रमप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् ॥९॥ अनेकवेदाध्यायिनां वेदव्रतवदुपनयनमपि प्रतिवेद भेदेन कर्तव्यमिति प्राप्ते उच्यते—* सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥१०॥ ‘त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पाद पादमदूदृहत् । तदित्यूचोऽस्याम्मावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥’ इति मनु । ततश्चोपनयने यत्पावित्र्या अनुवचन तन्मुखेन सर्ववेदा अनूक्ता भवन्तीत्यगृह्यमाणविशेषत्वादेकमेवोपनयनं सर्वार्थमिति । अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणमपि भवति । ब्राह्मणमेव पठितम् ॥ आथर्वणस्य वेदस्य पृथगुपनयनं कर्तव्यम् । तथा च तत्रैव श्रुतम् ‘नान्यसंस्कृतो भृग्वङ्गिरमोऽधीर्यते’ति ॥१०॥ विद्वानेवापनेवाभिगम्यत इति विधानुमविद्वषां निन्दामाह—* तममो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

यथा कश्चित् तमस्सकाशात्तम एव प्रविष्टो न किञ्चिज्जानाति एवमेषः यं मा-
णवकमविद्वानुपनयते तथा यश्चाविद्वान् । उपनीयते इत्यपेक्ष्यते । यश्च स्वय-
मप्यविद्वान् सन्नुपनीयते सोऽपि तमस एव तमः प्रविशति । अस्मिन्नर्थे ब्रा-
ह्मणमपि भवतीति ॥ ११ ॥ कीदृशस्तर्ह्युपनेताभिगम्यस्तमाह—*तस्मिन्नाभि-
जनविद्यासमुदेतं समाहितं संस्कर्तारमीप्सेत् ॥ १२ ॥ अविच्छिन्नत्वेद-
वित्सम्बन्धे कुले जन्म अभिजनः । षड्भिरङ्गैस्सहैव यथावदर्थज्ञानपर्यन्तम-
धीतो वेदो विद्या । सर्वासम्भवे वेद एव वा । तस्मिन्नुपनयने कर्तव्ये ताभ्यां
अभिजनविद्याभ्यां समुदेतं सम्पन्नम् । समाहितं विहितप्रतिषिद्धेष्ववहितमनुस-
म् । संस्कर्तारमाचार्यमीप्सेत् । इच्छया करण लक्ष्यतोऽप्यनुयादभिगच्छेदि-
ति ॥ १२ ॥ *तस्मिन्श्चैव विद्याकर्मान्तमविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥ तस्मि-
न्नेव चोपनेतरि विद्याकर्म विद्याग्रहण कर्तव्यम् । आन्तमासमाप्तेः । अ-
विप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः । यद्याचार्यो धर्मेभ्यो न प्रच्युतो भवति । प्रच्युते तु
तस्मिन्नसम्पर्कार्हे अन्यतोऽपि विद्याकर्म भवत्येव । येषां चाचार्यकरणवि-
धिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यते । कथमुपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भाव-
येदिति । सकृदुपनीतस्य माणवकस्य न पुनरुपनयनसंस्कारः सम्भवति । तं
कथमन्योऽध्यापयेत् । एतेन मध्ये आचार्यमरणे माणवकस्य तदन्तमध्ययनं
नाचार्यान्तरात् सम्भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ आचार्यशब्दनिर्वचनमाह—*य-
स्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः ॥ १४ ॥ यस्मात्पुरुषादयं माणवकः
धर्मानाचिनोति शिक्षते स आचार्यः । 'अप्यक्षरसामान्यानि ब्रूयादि'ति च-
कारमात्रेणेदं निर्वचनम् । अनेन प्रकारेण माणवकमाचार्यः शौचाचारांश्च
शिक्षयेदित्युक्तं भवति ॥ १४ ॥ *तस्मै न द्रुह्येत्कदाचन ॥ १५ ॥ तस्मै एवभूता-
चार्याय कदाचन कदाचिदपि न द्रुह्येत् । तद्विषयमपकारं न कुर्यात् ॥ १५ ॥
कस्मादित्यत आह— *स हि विद्यातस्तं जनयति ॥ १६ ॥ स ह्याचार्यः तं
माणवकं विद्यातो जनयति । यथा पिता मातृतः । 'अत्राभ्य माता सावित्री
पिता त्वाचार्य उच्यते ।' इति शास्त्रान्तरम् ॥ १६ ॥ *तच्छ्रेष्ठं जन्म ॥ १७ ॥

१ 'आचार्यविधिकरण' इति पाठान्तरम् ।

२. 'तद्वृत्तमध्ययन' 'तद्वृत्तमध्ययनम्' इति च क्वचित्पाठः ।

तद्विद्यातो जन्म श्रेष्ठं प्रशस्ततमम् । अभ्युदयनिश्रेयसहेतुत्वात् ॥ १७ ॥ माता-
 पितृभ्यामाचार्यः श्रेष्ठ इत्याह—*शरीरमेव मातापितरौ जनयतः ॥ १८ ॥
 मातापितरौ शरीरमात्रमेव काष्ठकुड्यादिसमं जनयतः । आचार्यस्तु, स
 र्वपुरुषार्थक्षम रूप जनयति । ‘आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणा’मिति गौतमः ॥ १८ ॥
 *वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरादि वैश्यं गर्भाष्टमेषु ब्रा-
 ह्मणं गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥ १९ ॥ वसन्ते ब्रा-
 ह्मणमित्यादि गृह्ये गतम् ॥ १९ * ॥ अथ काम्यानि ॥ २० ॥ कामनिमित्तानि
 उपनयनानि वक्ष्यन्ते ॥ २० ॥ *सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं नव-
 मे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकामम्
 ॥ २१ ॥ ब्रह्मवर्चसकाममित्यादीनि षट्सूत्राणि स्पष्टार्थानि । सर्वत्रोपनयी-
 तेत्यपेक्ष्यते ॥ १ ॥ ‘आचार्याधीनम्या’दित्यादीनि यानि ब्रह्मचारिणो व्रतानि
 वक्ष्यन्ते तेष्वसमर्थानां कुमाराणां वर्णक्रमेणानुकल्पमाह —*आषोडशा-
 द्ब्राह्मणस्यानात्यय आढाविशात्क्षत्रियस्याचतुर्विंशद्वैश्यस्य ॥ २२ ॥
 यथा व्रतेषु समर्थः स्याद्यानि वक्ष्यामः ॥ २३ ॥ आकारोऽभिविधौ ।
 अत्ययोऽतिक्रमः । स एवाऽत्यय तदभावोऽनात्यय । यादृच्छिको दीर्घः ।
 आर्षो वा प्रयोगः । प्रकरणानुपनयनकालम्येति गम्यते । यथा व्रतेषु सम-
 र्थः स्यात् तथा एतावान् कालः प्रतीक्ष्यः । पूर्वमेव तु सामर्थ्ये सति अष्ट-
 वर्षाद्यतिक्रमे वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तमव भवति । एवं षोडशादिभ्य ऊर्ध्व कि-
 यन्तश्चित्कालमसमर्थानां पश्चात्सामर्थ्ये सति प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥ २२ २३ ॥ त-
 दानीं प्रायश्चित्तमाह—*अतिक्रान्ते सावित्र्याः कालं ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्म-
 चर्यं चरेत् ॥ २४ ॥ यम्य य सावित्र्या काल उक्त तदतिक्रमे त्रैविद्य-
 कं व्यवयवा विद्या तामवीयते त्रैविद्या तेषामिदं त्रैविद्यकम् । ‘गोत्रचरण-
 द्वयञ्च चरणान्धर्माग्नाययोरिति वृज्ज । एतन्मृत ब्रह्मचर्यम् अग्निपरिचर्या-
 मध्ययन गुरुशुश्रूषामिति परिहाप्य सकल ब्रह्मचर्यवर्मं चरेत् । कियन्तं
 कालम् ऋतु कालाध्वनोरत्यन्तसंगोगे द्वितीया । ऋतुमिति वचनादृत्वारम्भे प्रा-
 यश्चित्तारम्भमिच्छन्ति ॥ २४ ॥ * अथोपनयनम् ॥ २५ ॥ एव चरितव्रत उपने-
 तव्यः ॥ २५ ॥ ततस्संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम् ॥ २६ ॥ ततः उपनयनादा-

रभ्य संवत्सरमुदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । शक्तस्य त्रिषवणं स्नानम् ।
 अन्यस्य यथाशक्ति ॥२६॥* अथाध्याप्यः ॥ २७॥ एवं चरितव्रतः पश्चा-
 दध्याप्यः ॥२७॥* अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां ते ब्रह्मह-
 संस्तुताः ॥ २८ ॥ यस्य माणवकस्य पिता पितामहश्चानुपेतौ स्यातां स्व-
 यं च ते । तथाविधा माणवका ब्रह्महसस्तुताः ब्रह्महण इत्येव कीर्तिताः ब्र-
 ह्मवादिभिः । अस्मिन् तच्छब्दयोगस्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः । एवं च 'श्मशानवच्छू-
 द्रपतिना' वित्यध्ययननिषेधप्रकरणे वक्ष्यते । ततश्च ब्रह्म यथा ब्रह्महसमीपे
 नाध्येयमेवमेवामपीति ॥२४॥* तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च व-
 र्जयेत् ॥२५॥ तेषामेतेषामभ्यागमनमाभिमुख्येन गमनम् । मातापितृपुत्रदारश-
 रीररक्षणार्थमपि वर्जयेत् । यद्यपि भिक्षा सर्वत्र प्रतिग्राह्येति वक्ष्यते । भो-
 जनमुद्यतमपि वर्जयेत् । 'अपि दुष्कृतकारिण' इति सत्यपि वचने विवाहं च
 वर्जयेत् । यद्यपि 'स्त्रीरत्न दुष्कुलादपी'ति मानवस्मरणम् ॥२६॥* तेषामि-
 च्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३० ॥ इच्छनामिति वचनान्न बलात्कारेण प्रायश्चि-
 त्तं कारयितव्यम् ॥३०॥* यथा प्रथमेऽतिक्रम ऋतुरेवं संवत्सरः ॥ ३१ ॥
 यथा प्रथमेऽतिक्रमे ब्रह्मचर्यस्य ऋतुःकालः एवमन्यम्मिन्नतिक्रमे संवत्सरः
 कालः ॥३१॥* अथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनम् ॥३२॥३३॥गते॥३४॥
 ॥३३॥ ॥ इति प्रथमा खण्डिका ॥ प्र० १ प० १ ख० १ ॥

* प्रतिपूरुषं सङ्ख्याय संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः ॥ १ ॥
 यदि पितैवानुपेतः तत संवत्सरमेक अथ पितामहोऽपि ततो द्वौ । अथ स्व-
 यमपि यथाकालमनुपेतः तत संवत्सरानिति ॥१॥ अथोदकोपस्पर्शने मन्त्राः—
 * सप्तभिः पावमानीभिर्यदन्ति यच्च दृग्क इत्येताभिर्यजुष्पवित्रेण
 सामपवित्रेणाङ्गिरसेनेति ॥२॥ पवमानः सोमो देवता यासा ताः पावमा-
 न्यः, यजुष्पवित्रेण 'आपो अम्मात्मातरः शुन्धन्तिव'त्यनेन, सामपवित्रेण 'क-
 या नश्चित्र आभुवदि'त्यादिगीतेन वामदेव्येन साम्ना, आङ्गिरसेन 'हंसःशु-
 चिषदि'त्यनेन एतैरञ्जलिना शिरभ्यपोऽवसिञ्चेत् ॥२॥ * अपि न्वा व्या-
 हृतिभिरेव ॥ ३ ॥ पूर्वैः सह व्याहृतीनां विकल्पः ॥३॥ * अथाध्या-

प्यः ॥ ४ ॥ गतम् ॥ तत्र 'यस्य पिता पितामह' इत्युपक्रमे यस्येत्येकवचनमन्तेऽप्यध्याप्य' इति । मध्ये तु 'ब्रह्महसंस्तुताः' तेषामभ्यागमनं तेषामिच्छतामिति बहुवचनम् । तत्रोपक्रमोपसंहारानुसारेण माणवकस्यैव प्रायश्चित्तमुपनयनमध्यापनं च । बहुवचनं तु तथाविधमाणवकबहुत्वापेक्षमित्युच्यते ॥ ४ ॥ * अथ यस्य प्रपितामहादि नानुस्मर्यत उपनयनं ते श्मशानसंस्तुताः ॥ ५ ॥ प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं च यथा कालमिति । ते तथाविधा माणवकाः श्मशानसंस्तुताः । एतेन 'श्मशाने सर्वतः शम्याप्रासा'दित्यध्ययननिषेधात्तेषामपि सन्निधौ भवति ॥ ५ ॥ * तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिः ॥ ६ ॥ गतम् । पावमान्यादिभिरित्यनेनैव प्रतिपूरुषं सङ्ख्याय सवत्सरानित्येतदपि द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ * अथ गृहमेधोपदेशनम् ॥ ७ ॥ गृहमेधो गृह्यशास्त्रं गृहस्थधर्मो वा ॥ ७ ॥ * नाध्यापनम् ॥ ८ ॥ कृत्स्नस्यैवदस्य । किं तु गृह्यमन्त्राणामेवेति ॥ ८ ॥ * ततो यो निवर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे ॥ ९ ॥ ततः एवं कृतप्रायश्चित्तात् गृहस्थो भूनात्ततो यो निवर्तते उत्पद्यते तस्योपनयनसंस्कारः कर्तव्यः । कथम् । यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतु त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चारयित्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥ * तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवत् ॥ १० ॥ ततः यो निवर्तते तस्य प्रकृतिवत् यथा प्राप्तमुपनयनं कर्तव्यमिति । यस्य प्रपितामहस्य पितुरारभ्य नानुस्मर्यत उपनयनं तत्र प्रायश्चित्तं (चा) नोक्तम् । धर्मज्ञैरूहितव्यम् । एवं ततः पूर्वेष्वपि निरूपितमुपनयनम् ॥ १० ॥ अथाध्ययनविधिः—* उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवासः ॥ ११ ॥ एव यथाविध्युपेतस्य ब्रह्मचारिणस्सत आचार्यकुले वासां भवति । ब्रह्मवेदस्मदर्थं ब्रतं चरतीति ब्रह्मचारी । अध्ययनाङ्गानि ब्रतानि चरता आचार्यकुले वस्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥ तत्रकालः—* अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ॥ १२ ॥ चतुर्णां वेदानामध्ययनकाल एषः । प्रतिवेदं द्वादश ॥ १२ ॥ * पादूनम् ॥ १३ ॥ स एव कालः पादूनं वा प्रत्येतव्यः । पादेनो न पादूनम् । पररूपं कतन्तवत् । षट्त्रिंशद्वर्षाणि । प्रतिवेदं नव ॥ १३ ॥

*अर्थेन ॥ १४ ॥ ऊनमिति समस्तमप्यपेक्षते । चतुर्विंशतिः वर्षाणि । प्रतिवेदं षट् ॥ १४ ॥ *त्रिभिर्वा ॥ १५ ॥ पादैरूनमिति प्रकरणाद्गम्यते । द्वादशवर्षाणि । प्रतिवेदं त्रीणि ॥ १५ ॥ *द्वादशावराध्यम् ॥ १६ ॥ अवराध्यशब्दोऽवरमात्रेत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । द्वादशवर्षाणि अवरमात्रा यथा भवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुले वस्तव्यमित्युक्तम् । पूर्वेणैव सिद्धे यो ब्रह्मचार्यतिमेधावी तथा चतुरोऽपि वेदानितोऽल्पीयसा कालेन गृह्णाति तेनाप्येतावन्त कालं गुरुकुले वस्तव्यम् । 'विद्यया स्नाती'त्येतस्मिन्पक्षे नातिस्वरितेन स्नातव्यमित्येवमर्थमिदमारभ्यते । एतेन एकस्य वेदस्य त्रीणि वर्षाणि ब्रह्मचर्यमवश्य भावीत्यर्थात्सिद्धम् । मनुरप्याह—'षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैविद्यकं व्रतम् । तदर्धकं पादिकं वा गृहाणान्तिकमेव वा ॥' इति । त्रयाणां वेदानां षट्त्रिंशत् । एकैकस्य द्वादश । तदर्धकं त्रयाणामष्टादश । एकैकस्य षट् । पादिकं वा त्रयाणां नव । एकैकस्य त्रीणि । गृहाणान्तिकमेव वेति एकैकस्य त्रिभ्य ऊर्ध्वमनियमः । न प्रागित्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ १६ ॥ * न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य परोपवासोऽस्ति ॥ १७ ॥ ब्रह्मचारिविद्यार्थयोरर्थ उक्तः । यो ब्रह्मचारी विद्यार्थो भवति न तेन दिवसमात्रमपि परस्य समीपे वस्तव्यम् । आचार्यस्य समीप एव वस्तव्यमित्युक्तं भवति । विद्यार्थस्येति वचनात् नैष्ठिकस्य कदाचिदन्यत्र वामो न दोषः । यद्वा द्विर्भोजननिवृत्तिरेवोपवासः । परलोकार्थ उपवासः परोपवासः विद्यार्थस्य न भवति । नैष्ठिकस्य तु दोषः । अत्र पक्षे 'आहिताग्निरनङ्गानि'ति विद्यार्थब्रह्मचारिविषयः ॥ १७ ॥ * अथ ब्रह्मचर्यविधिः ॥ १८ ॥ ब्रह्मवेदस्तदर्थं यद्व्रतं चरितव्यं तद्ब्रह्मचर्यं तदधिक्रियते ॥ १८ ॥ * आचार्याधीनस्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः ॥ १९ ॥ आचार्याधीनो भवेत्युपनयनान्ते यत् संशामन तत्सिद्धैवाचार्याधीनतानूद्यते । 'अन्यत्र पतनीयेभ्यः' इति विशेषं वक्ष्यामीति । करणे प्रत्ययः । अमुमरातिं ब्राह्मणमित्थं व्यापादयेत्याचार्येण चोदितोऽप्येवमादि न कुर्यादिति ॥ १९ ॥ * हितकारी गुरोरप्रतिलोमयन्वाचा ॥ २० ॥ आचार्येण प्रयुक्तोऽप्यप्रयुक्तोऽपि तस्मै हितमेव कुर्यात्वाचा प्रातिलोम्यमकुर्वन् ॥ २० ॥ * अधासन-

शायी ॥ २१ ॥ शयनं शायः । कृत्यल्युटो बहुलमिति वचनात् घञ् । अध आसनशायो यस्य सः अधासनशायी । गुरुसन्निधावध आसीत अधश्च श-
 यीतेत्युक्तं भवति । अधश्शब्दस्य सवर्णदीर्घश्छान्दसः । अपपाठो वा । तृ-
 णेषु प्रस्तरेषु चासनशयने शिष्टाचारसिद्धे ॥ २१ ॥ * नानुदेश्यं भुञ्जीत ॥ २२ ॥
 अनुदेश्यं श्राद्धार्थं देवतार्थं वा उद्दिष्टं न भुञ्जीत ॥ २२ ॥ * तथा क्षारलवणम-
 धुमांसानि ॥ २३ ॥ न भुञ्जीतेत्येवाक्षारादीनि गृह्ये गतानि ॥ २३ ॥ * अदि-
 वास्त्रापी ॥ २४ ॥ न दिवा स्वप्स्यात् ॥ २४ ॥ * अगन्धसेवी ॥ २५ ॥ च-
 न्दनादीनि गन्धद्रव्याणि न सेवेत् ॥ २५ ॥ * मैथुनं न चरेत् ॥ २६ ॥ “उप-
 चारक्रिया केली स्पर्शा भूषणवाससाम् । एकशय्यासन क्रीडा चुम्बना-
 लिङ्गने तथा ॥ ” इत्यादिस्सर्वस्योपलक्षणं मैथुनग्रहणम् ॥ २६ ॥
 * उत्सन्नश्लाघः ॥ २७ ॥ श्लाघा शोभा सा उत्सन्ना यस्य स
 उत्सन्नश्लाघः । एवभूतो भवेत् । मृत्कल्कादिना मुखादिकं उज्ज्वलं न
 कुर्यात् । इति ॥ २७ ॥ * अङ्गानि न प्रक्षालयीत ॥ २८ ॥ स्नानसमये आ-
 मलकादिभिर्न क्षालयेत् ॥ २८ ॥ * प्रक्षालयीत त्वशुचिलिप्तानि गुरोरस-
 न्दर्शने ॥ २९ ॥ यानि तु मूत्रपुरीषाद्यशुचिलिप्तान्यङ्गानि तानि कामं मृदा-
 द्विः प्रक्षालयेत् । यावद्गन्धो लेपश्चापैति । तदपि गुरोरसन्दर्शने यत्र स्थि-
 तः गुरुं न पश्यति । अत्र आचार्यप्रकरणे गुरुग्रहणात् पित्रादीनामपि ग्रहण
 म् ॥ २९ ॥ * नाप्सु श्लाघमानः स्नायाद्यदि स्नायादण्डवत्प्लवेत् ॥ ३० ॥
 स्नाने प्राप्तं न श्लाघमानः स्नायात् । किं तु दण्डवदाप्लवेदित्युक्तम् । न
 स्नानीयैर्मलापकर्षणं श्लाघा क्रीडा वा जले । अपर आह—‘अङ्गानि न प्र-
 क्षालयीते’त्यासमावर्तनान्नित्यस्नानस्य प्रतिषेधः । ‘प्रक्षालयीत त्वशुचिलिप्ता-
 नी’ति नैमित्तिकस्य विधिः । ‘नाप्सु श्लाघमानः स्नाया’दिति तत्रैव
 श्लाघाप्रतिषेध इति ॥ ३० ॥ * जटिलः ॥ ३१ ॥ सर्वानेव केशान् जटां कृत्वा
 बिभृयात् ॥ ३१ ॥ * शिखाजटो वा वापयेदितरान् ॥ ३२ ॥ अथवा शिखा-
 मेव जटां कृत्वा इतरान्केशान् वापयेत् नापितेन ॥ ३२ ॥ * मौञ्जी मेखला
 त्रिवृद्वाहणस्य शक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम् ॥ ३३ ॥ मुञ्जानां वि-

कारो मौञ्जी । त्रिवृत त्रिगुणा । एवम्भूता ब्राह्मणस्य मेखला भवति । सा च शक्तिविषये शक्तौ सत्यां दक्षिणावृत्तानां प्रदक्षिणावृत्तानां कर्तव्या । तद्धितार्थे गुणभूतानामपि मुञ्जानामेवैतद्विशेषणम् ॥३३॥* ज्या राजन्यस्य ॥३४॥ स्पष्टम् ॥३४॥* मौञ्जी वायोमिश्रा ॥३५॥ अथवा अयोमिश्रा क्वचित्तु कालायसेन बद्धा मौञ्जी मेखला भवति राजन्यस्य ॥३५॥* आवीसूत्रं वैश्यस्य ॥३६॥ अविर्गुणायुः कम्बलप्रकृतिः तत्सम्बन्धिनी ऊर्णा आवी तत्कृतं मूलं आवीसूत्रम् । सा मेखला वैश्यस्य भवति ॥३६॥* सैरी तामली वेत्येके ॥३७॥ सीरा वाहयोक्त्व रज्जुः । तामलो मूलोदकसंज्ञो वृक्षः । तस्य त्वचा ग्रथिता तामली ॥३७॥* पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैयग्रोधस्कन्धजोऽर्वाङ्गो राजन्यस्य वादर औदुम्बरो वा वैश्यस्य वार्धो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति ॥ ३८ ॥ पालाशो दण्ड इत्यादि गृह्ये गतम् ॥३८॥* वामः ॥३९॥ वस्यते कौपीनमाच्छाद्यते येन तद्वामः । तद्वस्यते ॥३९॥* शाणीभौमाजिनानि ॥४०॥ शाणस्य विकारः शाणी पटी । क्षुमा अतमी तस्या विकारः क्षौमम् । श्वेतपट्टाख्यवासोविशेष इत्यन्ये । अजिन यस्य कस्यचिन्मेध्यस्य पशो । त्रीण्येतानि वर्णानुपूर्व्येण वासांसि ॥४०॥* कापायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ॥४१॥ एके आचार्या वस्त्रं त्वबोधायच्छाद्यमुपदिशन्ति । वस्त्रं कार्पासम् । कषायेण रक्तम् । ब्राह्मणस्येत्यर्थाद्गम्यते । इतरयोर्विद्यमानत्वात् ॥४१॥

॥ इति द्वितीया खण्डिका ॥ प्र० १ प० १ ख० ३ ॥

माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ॥ १ ॥ मञ्जिष्ठया रक्तं माञ्जिष्ठम् ॥१॥ हारिद्रं वैश्यस्य ॥ २ ॥ हरिद्रया रक्तं हारिद्रम् ॥२॥ हारिणमैणेयं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य ॥ ३ ॥ एतान्युत्तरीयाणि । 'बस्ताजिन'मिति वक्ष्यमाणत्वात् इहाप्यजिनमिति गम्यते । 'अजिनमुत्तरमुत्तरये'त्युपनयने यदजिनमुक्तं धार्यं तद्वारणं ब्राह्मणस्य । हरिणो मृगस्त्वस्य विकारः हारिणम् । ऐणेयं वा कृ-

१. अवाङ्ग = 'अवाचीनमस्य यस्य दण्डस्य' इति तात्पर्यदर्शने व्याख्यातम् ।

२. अवर्णमयोगेन = सर्वेषां वर्णानामविशेषेण इत्यर्थः ।

णम् । एणी मृगी तस्या विकार ऐणेयम् । एण्या दञ्ज । द्विविधा एणाः । कृष्णा
 श्व गौराश्च । अतो विशेष्यते कृष्णमैणेयमिति ॥ ३ ॥ अस्मिन् पक्षे विशेषमाह
 — * कृष्णं चेदनुपस्तीर्णासनशायी स्यात् ॥ ४ ॥ कृष्ण चेद्विभृयात्
 न हारिणं तनस्तस्मिन्नुपस्तीर्णे नामीत न च शयी । अयं तावदर्थः । शब्दनि-
 र्वाह 'स्त्वधासनशायी'त्यत्र कृतः ॥ ४ ॥ * रौरवं राजन्यस्य ॥ ५ ॥ रुरुर्विन्दु-
 मान्मृग ॥ ५ ॥ * वस्ताजिनं वैश्यस्य ॥ ६ ॥ वस्तश्छाग ॥ ६ ॥ * आवि-
 कं सार्ववर्णिकम् ॥ ७ ॥ अविरूणायुः । स एवाविकः । तस्य चर्माविकं
 तत्सर्वेषामेव वर्णानाम् । अयं हारिणादिभिर्विकल्पः ॥ ७ ॥ * कम्बलश्च ॥ ८ ॥
 अयमप्याविक एव । प्रावरणमेव सर्वेषाम् ॥ ८ ॥ 'काषाय चैके वस्त्रमुपादिशन्ती'
 त्पारम्य वासांसि अजिनानि च विहितानि । तत्र कामवशेन विशेषमाह—
 * ब्रह्मवृद्धिमिच्छन्नजिनान्येव वसीत क्षत्रवृद्धिमिच्छन्वस्त्राण्येवोभय-
 वृद्धिमिच्छन्नुभयमिति हि ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥ ब्रह्मवृद्धिः ब्राह्मणवृद्धिः क्ष-
 त्रवृद्धिः क्षत्रियवृद्धिः ॥ ९ ॥ अथ स्वपक्षमाह— * अजिनं त्वेवोत्तरं धार-
 येत् ॥ १० ॥ उत्तरमुत्तरीयम् । तदजिनमेव धारयेत् ॥ १० ॥ * अनृत्तद-
 र्शी ॥ ११ ॥ नृत्त न पश्येत् ॥ ११ ॥ * सभाः समाजांश्चागन्ता ॥ १२ ॥
 द्यूतादिस्थान सभा । उत्सवादिषु समवायः समाजः । ताम्सभास्समाजाश्च
 ताच्छील्येन न गच्छेत् । यदृच्छया गमने न दोषः ॥ १२ ॥ * अजनवा-
 दशीलः ॥ १३ ॥ जनवादः परिवादः लोकवार्ता वा तच्छील्येन न स्यात् ॥
 ॥ १३ ॥ * रहःशीलः ॥ १४ ॥ सति विभवे रहःशीलः स्यात् ॥ १४ ॥
 * गुरोरुदाचारेष्वकर्ता स्वैरिकर्माणि ॥ १५ ॥ येषु प्रदेशेषु गुरुरुदाच-
 रति पौनःपुन्येन चरति तेषु स्वैरिकर्माणि मैत्रप्रसाधनादीनि न कुर्यात्
 ॥ १५ ॥ * स्त्रीभिर्यावदर्थसम्भाषी ॥ १६ ॥ स्त्रीभिस्सह यावत्प्रयोजनं
 तावदेव सम्भाषेत । न प्रसक्तानुप्रसक्तमतिचिरम् । 'बलवानिन्द्रियग्रामो
 विद्धासमपि कर्षती'ति । अतिबालाभिरतिवृद्धाभिश्च न दोषः ॥ १६ ॥ * मृदुः
 ॥ १७ ॥ क्षमावान् ॥ १७ ॥ * शान्तः ॥ १८ ॥ इन्द्रियाणामसद्विषये प्र-
 वृत्त्यभावः शमः । तद्वान् शान्तः ॥ १८ ॥ * दान्तः ॥ १९ ॥ विहितेषु क-
 र्मस्वग्लानिर्दमः । तद्वान् दान्तः ॥ १९ ॥ * हीमान् ॥ २० ॥ हीलज्जा ॥

२० ॥ *दृढधृतिः ॥ २१ ॥ लब्धे नष्टे मृते वा धृतावेवावस्थितः स्यात् न हृ-
 प्येत् न विषीदेत् ॥ २१ ॥ *अग्लान्नुः ॥ २२ ॥ उत्साहसम्पन्नः । ग्लानि-
 स्थश्च स्नुः । अत्रानुस्वारः छान्दसोऽपपाठो वा ॥ २२ ॥ * अक्रोधनः ॥ २३ ॥
 न कस्मैचिदपि कुप्येत् ॥ २३ ॥ * अनसूयुः ॥ २४ ॥ परभाग्यानुसन्तापः
 असूया । तच्छीलो न स्यात् ॥ २४ ॥ * सर्वं लाभमाहरन् गुरवे सायं प्रातर-
 मत्रेण भिक्षाचर्यं चरेद्भिक्षमाणोऽन्यत्रापपात्रेभ्योऽभिशस्ताच्च ॥ २५ ॥
 अपपात्राः प्रतिलोमाः रजकादयः । अपगतानि हितेषां पात्राणि पाका-
 दर्थानि चतुर्भिर्वर्णैस्सह । अभिशस्तान्वक्ष्य 'त्यथ पतनीयानी'त्यादिना । तन्न-
 भयान्वर्जयित्वा अन्यत्र भिक्षेन । भिक्षमाणः सर्वं लाभं यच्च यावच्च ल-
 ष्ठं गोहिरण्यादि तत्सर्वं गुरवे आहरन् । एवं अहरहः कुर्वन् सायं प्रात-
 रमत्रेण न हस्तादिना भिक्षाचर्यं भिक्षाचरणं चरेत् कुर्यात् । 'सायं प्रात'-
 रिति वचनान्न सायं गृहीतेन प्रातराशः नापि प्रातर्गृहीतेन सायमाशः ॥ २५ ॥
 अथ भिक्षाप्रत्याख्यानं निन्दितु ब्राह्मणमाकृष्यते—* स्त्रीणां प्रत्या-
 चक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दत्तं दृतं प्रजां पशून्ब्रह्मवर्चसभ-
 नाद्यं वृद्धे । तस्मादुहर्वं ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न प्रत्याचक्षीतापि
 हैप्वेवंविध एवंव्रतः स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥ व्याख्यातः
 समाहितः । समाहितो ब्रह्मचारी यामिः भिक्षा प्रत्याख्यायते तासां प्रत्या-
 चक्षाणानां स्त्रीणामिष्टं यागैरार्जितं धर्मं दत्तं दानेनार्जितं धर्मं दृतं दर्वि-
 होमैश्च गार्होप्यैरार्जितं सर्वमेव धर्मं वृद्धे आच्छिनत्ति । यस्मादेवं तस्मात्
 ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न प्रत्याचक्षीत । उह वा इति निपातौ वाक्यालङ्कारा-
 र्थौ । अपि ह शब्दौ कदाचिदित्येतमर्थं द्योतयत । एषु सङ्घीभूतेषु ब्रह्म-
 चारिषु कदाचिदेवंविधः समाहित एवंव्रतः 'अथ ब्रह्मचर्यविधि'रित्यारभ्य
 यान्युक्तानि तद्वान् ब्रह्मचारी स्यात् । सम्भावेन लिङ् । सम्भवेत् । तस्मा-
 न्न प्रत्याचक्षीतेत्येव ब्राह्मणं भवतीति ॥ २६ ॥ * नानुमानेन भैक्षमुच्छिष्टं
 दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥ २७ ॥ भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । न तल्लिङ्गाभासेनोच्छिष्टं
 मन्तव्यम् । किं तु दृष्टश्रुताभ्यामेव । दृष्टमात्मनः प्रत्यक्षम् । श्रुतमाप्तोपदेशः
 ताभ्यामेव तदुच्छिष्टमवगन्तव्यम् । अयमंशः प्राप्नानुवादः पूर्वमंशं

विधातुम् । यथा 'नानुवषट्करोत्यपिवोषांश्चनुवषट्कुर्यात् । इति ॥ २७ ॥ * भव-
 त्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ २८ ॥ ब्राह्मणो ब्रह्मचारी भवत्पूर्वया वाचा
 भिक्षेत भिक्षां याचेत 'भवति भिक्षां देही'ति ॥ २८ ॥ * भवन्मध्यया राज-
 न्यः ॥ २९ ॥ 'भिक्षां भवति देही'ति राजन्यो भिक्षेत ॥ २९ ॥ * भवदन्त्य-
 या वैश्यः ॥ ३० ॥ 'भिक्षां देहि भवती'ति ॥ ३० ॥ सर्व लाभमाहरन् गुरव
 इत्युक्तम् । अथाहृत कि कर्तव्यमित्यत आह — * तत्समाहृत्योपनिधाया
 चार्याय प्रब्रूयात् ॥ ३१ ॥ तत् भैक्षं समाहृत्य समीपे निधायाचार्याय
 प्रब्रूयात् इत्थमित्थमाहृतमिति ॥ ३१ ॥ * तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ ३२ ॥
 तेन आचार्येण प्रदिष्टं सौम्य त्वमेव भुङ्क्ष्वेत्युक्तं भुञ्जीत ॥ ३२ ॥ * विप्र-
 वासे गुरोराचार्यकुलाय ॥ ३३ ॥ यदि गुरुर्विप्रोषितोऽसन्निहितः स्यात्
 तत् आचार्यकुलायाचार्यस्य चत्कुल भार्यापुत्रादि तस्मै ब्रूयात् । तेन
 प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ ३३ ॥ * तैर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः ॥ ३४ ॥
 तैस्त्वकुलैस्सह विप्रवासे अन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः प्रब्रूयात् । तैः प्रदिष्टं
 भुञ्जीतेति विपरिणामनान्वयः । गौतमोऽप्याह — 'अमन्त्रिषां तद्भार्यापु-
 त्राय ब्रह्मचारिणि' इति ॥ ३४ ॥ * नान्मप्रयाजनश्चरत् ॥ ३५ ॥ आत्मा प्र-
 योजनं प्रयोजक यस्य स आत्मप्रयोजनः । एव भिक्षा न चरेत् आत्मार्थं न
 चरेदित्यर्थः । अस्य प्रयोजनं यदा श्रोत्रिया अपि न लभ्यन्ते तदा 'प्रो-
 षितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीते'ति वक्ष्यमाणमप्रोषितेऽपि यथा स्यादिति
 ॥ ३५ ॥ * भुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयीत ॥ ३६ ॥ अमत्रं भोजनपात्रम् ।
 भुक्त्वेति सन्निधानात् तत्स्वयमेव प्रक्षालयीत प्रक्षालयेत् । भिक्षापात्रस्या-
 न्येन प्रक्षालने न दोषः । उभयोरपि पात्रयोरित्यन्ये ॥ ३६ ॥ * न चोच्छि-
 ष्टं कुर्यात् ॥ ३७ ॥ यावच्छक्नोति भोक्तुं तावदेव भोजनपात्रे कृत्वा भु-
 ञ्जीत ॥ ३७ ॥ * अशक्तौ भूमौ निखनेत् ॥ ३८ ॥ भोजनं प्रवृत्ता यदि
 तावद्वोक्तुं न शक्नुयात् तदा तदन्नं भूमौ निखनेत् ॥ ३८ ॥ * अप्सु वा
 प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥ प्रक्षिपेत् ॥ ३९ ॥ * आर्याय वा पर्यवदध्यात् ॥ ४० ॥
 आर्यस्त्रैवर्णिकः तस्मै अनुपनीताय पर्यवदध्यात् सर्वमेकस्मिन्पात्रेऽवधाय
 तत्समीपे भूमौ स्थापयेत् ॥ ४० ॥ * अन्तर्धिने वा शूद्राय ॥ ४१ ॥ अन्त-

र्धनमन्तर्धिः सोऽस्यास्तीति । व्रीह्यादित्वादिनिः । अन्तर्धी दासः । अ-
न्तर्हितं हि तस्य शूद्रत्वम् । आशौचेषु स्वामितुल्यत्वात् । प्रकरणादा-
चार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय वा शूद्राय पर्यवदध्यात् ॥ ४१ ॥
*प्रोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीत ॥ ४२ ॥ यदि शिष्य आचार्यार्थे-
मात्मार्थं वा प्रोषितः स्यात् । तदा भैक्षान् किञ्चिदादायाग्नौ कृत्वा प्राक्षिप्य
शेषं भुञ्जीत । श्रोत्रियाणां सद्भावे असद्भावे च 'अन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्य' इत्ये-
तन्न भवति । यदि स्यात्तत्रैवाथ द्वया 'तदभावेऽग्नौ कृत्वा भुञ्जीते'ति । य-
द्यपि तत्राचार्यस्य प्रवासः तथापि न्यायसाम्याच्छिष्यस्यापि विप्रवासे म-
विष्यति ॥ ४२ ॥ अथ ब्रह्मचारिणो यज्ञं विधातुं हविरादीनि सम्पादयति -
*भैक्षं हविषा-संस्तुतं तत्राचार्यो देवतार्थं ॥ ४३ ॥ भैक्षं हविष्येन सं-
स्तुतं कीर्तितम् । तत्र तस्मिन् हविषि आचार्यो देवतार्थं देवताकार्यं तत्प्रीत्य-
र्थत्वात्तस्य ॥ ४३ ॥ *आहवनीयार्थं च ॥ ४४ ॥ तस्य जठराग्नौ हूयमा-
नत्वात् ॥ ४४ ॥ *तं भोजयित्वा ॥ ४५ ॥ गतम् ॥ ४५ ॥

॥ इति तृतीया खण्डिका ॥ प्र०१ प०१ ख०३ ॥

*यदुच्छिष्टं प्राश्नाति ॥ १ ॥ अनुवादेषु सर्वत्र विधिः कल्प्यते ।
तं भोजयेत् । भोजयित्वा तस्योच्छिष्टं प्राश्नीयात् प्राश्नाति । अकारपाठ-
श्छान्दसः । शादिति जुत्वप्रतिषेधान् ॥ १ ॥ *हविरुच्छिष्टमेव तत् ॥ २ ॥
इडाभक्षणादिस्थानीयमित्यर्थः ॥ २ ॥ *यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभ-
मुपहरति दक्षिणा एव ताः ॥ ३ ॥ यदन्यानि द्रव्याणि गवादीनि भिक्षा-
चरणे लब्धानि समिदादीनि च स्वयमाहृतानि यथालाभमुपहरति दक्षिणा
एव ताः । दक्षिणासामानाधिकरण्यात्ता इत्युक्तम् ॥ ३ ॥ *स एष ब्रह्म-
चारिणो यज्ञो नित्यप्रवृत्तः ॥ ४ ॥ स एष एवंभूतो यज्ञः ब्रह्मचारिणा
नित्यं प्रतायते । एव कुर्वता ब्रह्मचारिणा यज्ञ एव नित्यं क्रियत इत्यर्थः ॥ ४ ॥
*न चास्मै श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्यात् ॥ ५ ॥ अस्मै शिष्याय आ-
चार्यः श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न दद्यात् । शास्त्रविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न
दद्यात् ॥ ५ ॥ किं पुनस्तत्—*यथा क्षारलवणमधुमांसानीति ॥ ६ ॥

यथेतिवचना 'च्छ्रुतिविप्रतिषिद्ध'मिति लक्षणतः प्रतिषेधाच्च क्षारादिग्रहणमेवं-
विधस्योपलक्षणम् ॥ ६ ॥ * एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः ॥ ७ ॥ अ-
भ्यङ्गशेषो गन्धशेषो माल्यशेष इत्यादयो ब्रह्मचारिणः प्रतिषिद्धाः आचा-
र्येण न देया इत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥ केचित्तु श्रुतिविप्रतिषिद्धमाचार्यशेष-
मुपयुज्जाना दृश्यन्ते पूर्व, पूर्व आचार, प्रमाणमिति वदन्तः । तान्निराकरो-
ति—* श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमानिकादाचारात् ॥ ८ ॥ अनुमानाय प्र-
भवतीत्यानुमानिकः । आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्वाऽनुमीयते । तस्मादानुमानि-
कादाचारात्प्रत्यक्षश्रुतिर्बलीयसा । तद्विरोधे तु नानुमातुं शक्यते । अनुमान-
बाधित इति न्यायान् । एवं च ब्रुवता ब्रह्मचारिणः क्षारलवणादिप्रतिषेधः
प्रत्यक्षब्राह्मणमूल इति दर्शितं भवति । यद्यपि क्षारादिप्रतिषेधश्रुतेरुच्छि-
ष्टव्यतिरिक्तो विषयः सम्भवति । तथापि सङ्कोचोऽपि तस्या अविशेषप्रवृत्ता-
या आनुमानिकादाचारादयुक्तः ॥ ८ ॥ ननु परस्परविरुद्धा अपि श्रुतय उ-
पलभ्यन्ते 'गृह्णाति न गृह्णाती'ति । तत्किमाचारात् सङ्कोचिका श्रुतिर्नानुमी-
यते । अत आह —* दृश्यते चापि प्रवृत्तिकारणम् ॥ ९ ॥ स्यादेवं अ-
यमाचारो गृह्यमाणकारणं स्यात् । गृह्यते तु कारणं किं तत् ॥ ९ ॥ * प्री-
तिर्ह्युपलभ्यते ॥ १० ॥ क्षारादिभोजने भुज्जानम्य प्रीतिर्भवति । ततश्च प्री-
त्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति । तदनुवर्तमानो नरकाय राध्यतीति
न्यायान्न सङ्कोचिका श्रुतिरनुमीयत इति ॥ १० ॥ * पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रा-
तुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥ स्पष्टम् ॥ ११ ॥ * धर्मविप्रतिपत्ताव-
भोज्यम् ॥ १२ ॥ यदि तयोर्धर्माद्विप्रतिपत्तिरपायो भवति ततो न भोज्य-
म् । यद्वा भुज्जानम्य ब्रह्मचारिणो धर्मविप्रतिषेधो भवति मधुमांसादिमिश्र-
त्वेन ततो न भोज्यमिति ॥ १२ ॥ * सायं प्रातरुदकुम्भमाहरेत् ॥ १३ ॥
आचार्यस्य स्नानपानाद्यर्थम् ॥ १३ ॥ * सदारण्यादेधानादृत्याधो निद-
ध्यात् ॥ १४ ॥ सदा प्रत्यहमरण्यात् न पित्रादिगृहात् एधान् काष्ठादी-
नि आचार्यगृहे पाकाद्यर्थमाहरेत् आहृत्य चाधो निदध्यात् । अधोनिधा-
नमाचार्यपुत्रादिषु पतनशङ्कया । अपर आह—आत्मनस्समिदाधानार्थमि-
धमाहरणमिति । उक्तं गृह्ये — 'एवमन्यस्मिन्नपि सदारण्यादेधानाहृत्य' इति ।

तदनुवादेनाधोनिधानमत्र विधीयते दृष्टार्थमदृष्टार्थं वेति ॥ १४ ॥ *नास्तमिते समिद्धारो गच्छेत् ॥ १५ ॥ * अस्तमित आदित्ये समिध आहर्तुं न गच्छेत् । चोरव्याघ्रादिसम्भवात् । 'समिद्धार' इति 'अण् कर्मणि चे'ति तुमनर्थे अण्प्रत्ययः ॥ १५ ॥ *अग्निमिद्धा परिसमूह्य समिध आदध्यात्सायं प्रातर्यथोपदेशम् ॥ १६ ॥ परिसमूहनं परितो मार्जनम् । विप्रकीर्णस्याग्नेरेकीकरणमित्यन्ये । यथोपदेश यथा गृह्य उक्तं, तथा समिध आदध्यात् ॥ १६ ॥ गृह्ये विहितमपि समिदाधानं विधीयते सर्वाचरणार्थम् । सायं प्रातरित्यादिकान्विशेषान्वक्ष्यामीति चाह—*सायमेवाग्निपूजेत्येके ॥ १७ ॥ एके आचार्यास्सायमेवाग्निपूजा कार्या, न प्रातरिति मन्यन्ते ॥ १७ ॥ *समिद्धमग्निं पाणिना परिसमूहेन्न समूहन्या ॥ १८ ॥ समिदाधाने समिद्धमग्निं पाणिनैव परिसमूहेत् । न समूहन्या । समूहनी सम्मार्जनी दर्भनिर्मिता वेदाकृतिः । आचारात् ॥ १८ ॥ *प्राक्तु याथाकामी ॥ १९ ॥ प्राक्समिदाधानात् परिसमूहने याथाकामी भवति । यथाकामस्य भावो याथाकामी । प्यञ् षित्वादीकारः ॥ १९ ॥ *नाग्न्युदकशेषेण वृथाकर्माणिकुर्वीताचामेद्वा ॥ २० ॥ अग्निपरिचर्यायां परिसमूहने परिषत्तने च यदुपयुक्तमुदकं, तच्छेषेण वृथाकर्माणि अदृष्टप्रयोजनरहितानि पादप्रक्षालनादीनि न कुर्वीत । नाप्याचामेत् । अवृथाकर्मत्वादस्य पुनःप्रतिषेधः ॥ २० ॥ *पाणिसंक्षुब्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नाचामेत् ॥ २१ ॥ पाणिसंक्षुब्धं पाणिना संक्षोभितं तेनोदकेन नाचामेत् । इदं तटाकादिषु स्वयमाचमने । यदा पर आचामयति, तदा एकेन पाणिना यदावर्जितं तेन नाचामेत् । किं तु उभाभ्यां हस्ताभ्यां करकादि गृहीत्वा यदावर्जितमुदकं, तेनैवाचामेत् । एव च स्वयं वामहस्तावर्जितेनापि नाचामेत् (अलाबुपात्रेण नालिकेरजेन वैणवेन चर्ममयेन ताम्रमयेन वा पात्रेणाचमनमाचरन्ति शिष्टाः) ॥ २१ ॥ *स्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २२ ॥ पूर्व- 'मदिवास्वापी'त्यनेन दिवास्वप्नप्रतिषेधः । अनेन रात्रावपि यावदाचार्यो न स्वपिति, तावन्तं कालं स्वापः प्रतिषिध्यते । स्वप्नकथनं वर्जयेदित्येके ॥ २२ ॥ अथाहरहराचार्यं गोपायेद्धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः ॥ २३ ॥ अथ स्वप्नस्य प्रकृतत्वात् स्वप्नानन्तरं ब्राह्मे मुहूर्तं उत्थायेत्यर्थः । अहरहः नित्यमाचार्यं

गोपायेत् रक्षेत् । किं दण्डादि गृहीत्वा नेत्याह—धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः । धर्मयुक्तानि कर्माणि समित्कुशपुष्पाहरणादीनि अर्थयुक्तानि युग्यघासाहरणादीनि ॥ २३ ॥ *स गुप्त्वा संविशन्ब्रूयाद्धर्म गोपायमाज्जगुपमहमिति ॥ २४ ॥ स ब्रह्मचारी न्याय्यादुत्थानात् न्याय्याच्च संवेशनात् एवमाचार्यं गुप्त्वा संविशन् शयनं भजनं 'धर्मगोपाय माज्जगुपमह'मितीमं मन्त्रं ब्रूयात् । धर्म गोपायतीति धर्मगोपायः आचार्यः तमहमाज्जगुपमाभिमुख्येन रक्षितवानस्मि, इदानीं तु संविशामीति मन्त्रार्थः । अपर आह—हे धर्म मा मां गोपाय रक्ष आज्जगुपमहमाचार्यमेतावन्त कालमिति ॥ २४ ॥ *प्रमादादाचार्यस्य बुद्धिपूर्वं वा नियमातिक्रम रहसि बोधयेत् ॥ २५ ॥ प्रमादोऽनवधानम् । प्रमादात् बुद्धिपूर्वं वा आचार्यस्य यो नियमातिक्रमस्तं रहसि बोधयेत् । इत्थमयं नियमः पूज्यपादैरतिक्रम्यत इति ॥ २५ ॥ *अनिवृत्तौ स्वयं कर्माण्यारभेत ॥ २६ ॥ यदि बोधितोऽप्याचार्यस्ततो न निवर्तते, ततः स्वयमेव कर्तव्यानि ब्रह्मयज्ञादीनि कर्माण्यारभेत कुर्यात् ॥ २६ ॥ *निवर्तयेद्वा ॥ २७ ॥ प्रसह्य वा स्वयं निवर्तयेत् । पित्रादिभिर्वा निवर्तयेत् ॥ २७ ॥ *अथ यः पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी तमाहुर्न स्वपितीति ॥ २८ ॥ यः पूर्वमाचार्यादुत्तिष्ठति प्रतिबुध्यते । जघन्यशब्दः पश्चादर्थे । जघन्यश्च संविशति, न ब्रह्मचारिणं न स्वपितीति धर्मज्ञा आहुः । प्रयोजनमुपनयने 'मा सुषुप्था' इति संशासनस्थायमर्थः । न स्वापस्यात्यन्ताभाव इति । अथशब्दश्च वाक्योपक्रमे ॥ २८ ॥ *स य एवं प्रणिहितात्मा ब्रह्मचार्यत्रैवास्य सर्वाणि कर्माणि फलवन्त्यवाप्तानि भवन्ति यान्यापि गृहमेधे ॥ २९ ॥ 'आचार्याधिनिः स्या'दित्यारभ्य यस्य नियमा उक्ता, स ब्रह्मचारी, एवमुक्तेन प्रकारेण । प्रकर्षेण निहित आचार्यकुले स्थापित आत्मा येन स तथोक्तः । प्रकर्षश्च आत्मनस्तत्रैव शरीरन्यासः । वक्ष्यति च 'आचार्यकुले शरीरन्यास' इति । अस्यैवविधस्य ब्रह्मचारिणः अत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे सर्वाणि फलवन्ति ज्योतिष्तोमादीनि कर्माणि अवाप्तानि भवन्ति । तत्फलावाप्तिरेव तदवाप्तिः । यान्य-

पि कर्माणि गृहमेधे गृह्यशास्त्रे विवाहाद्यष्टकान्तानि, तान्यवाप्तानि भव-
न्ति । तदेवं नैष्ठिकब्रह्मचारिविषयमिदं सूत्रम् ॥ २९ ॥

॥ इति तुरीया खण्डिका ॥ प्र० १-प० १-ख० ४ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

*नियमेषु तपश्शब्दः ॥ १ ॥ 'आचार्याधीनः स्या'दित्यादयो ये
नियमाः अस्मिन्ब्रह्मचारिप्रकरणे, तपश्शब्दस्तेषु द्रष्टव्यः, न कृच्छ्रदिषु
॥ १ ॥ *तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्रवति ब्रह्म सहापत्यादेतस्मात्
॥ २ ॥ तेषां नियमानामतिक्रमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्रवति
गृहीतं वेदं निःस्रावयति । कुतः, एतन्मान्नियमातिक्रमेणाध्येतुः पुरुषात् ।
न केवलात् । किं तर्हि, सहापत्यात् अपत्येन सह वर्तते इति सहापत्यः ।
'वोपसर्जनस्ये'ति सभावाभावे रूपम् । अपत्यादपि ब्रह्म निःसारयति । यद्य-
प्यपत्यं नियमातिक्रमे न भवति, तथापि पितृदोषादेव ततोऽपि ब्रह्म निःसा-
रयति । नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वते पुरुषात् सहापत्यात् गृहीतं
ब्रह्म निःसरतीति ब्रह्मयज्ञादिषूपयुज्यमानमप्यकिञ्चित्करं भवतीत्यर्थो विव-
क्षितः । स्रवते सकर्मप्रयोगो भाष्ये दृष्टः । 'स्रवत्युदकं कुण्डिकेति ।
(विमृजति गम्यते इति)' । अपर आह—तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्रवतीति नि-
यमातिक्रमेण विद्याग्रहणं न कर्तव्यम् । कुतः, निःस्रवति ब्रह्म निःसारयती-
त्यर्थः, शेषं समानमिति । विद्याकर्म निःस्रवति ब्रह्म च निःस्रवतीत्यन्ये ।
कुर्वते इति वाध्याहार्यम् । तदतिक्रमेण विद्याकर्म कुर्वतो ब्रह्म निःस्रव-
तीति ॥ २ ॥ न केवलमकिञ्चित्करं नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणम् । प्रत्यु-
तानर्थकारीत्याह—* कर्तव्यमनायुष्यं च ॥ ३ ॥ कर्त इति श्वभ्राभि-
धायी नरक उपलक्ष्यते । पतत्यनेनेति पत्यम् । एवंभूतं विद्याग्रहणं नरक-
पातहेतुर्भवति । अनायुष्यं च अनायुष्करं च ॥ ३ ॥ तस्मादृषयोऽवरेषु
न जायन्ते नियमातिक्रमात् ॥ ४ ॥ अत एवावरेषु अर्वाचीनेषु कलियु-

गवर्तिषु ऋषयो न जायन्ते मन्त्रदृशो न भवन्ति । नियमातिक्रमस्येदानी
मवर्जनीयत्वात् ॥४॥ कथं तर्ह्यद्यत्वे अतिक्रान्तोऽपि नियमानल्पेनैव यत्नेन
चतुरो गृह्णाति वेदान् युगान्तरे सम्यगनुष्ठितस्य नियमकर्मणः फलविशेषे-
णेत्याह—*श्रुतर्षयस्तु भवन्ति केचित्कर्मफलशेषेण पुनःसम्भवे ॥५॥
पुनस्सम्भवः पुनर्जन्म ॥५॥ अत्रोदाहरणम्—* यथा श्वेतकेतुः ॥६॥ श्वे-
तकेतुर्ह्यल्पेनैव कालेन चतुरो वेदाञ्जग्राह । तथा छान्दोग्यम्—“श्वेतकेतुर्ह्यरु-
णेय आस तं ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽन-
नूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति । स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षस्सर्वान्वे-
दानशीत्य महामना अनृचानमानिम्स्तब्ध एधाये”ति ॥६॥ एवं नियमातिक्रमे
दोषमुक्त्वा तदनुष्ठाने सिद्धिमाह—*यत्किञ्च समाहितोऽब्रह्म प्याचार्या-
दुपयुङ्क्ते ब्रह्मवदेव तस्मिन् फलं भवति ॥७॥ अब्रह्मपि अब्रह्मापि । प-
ररूपम् । कतन्तवत् । अपेर्वा अकारलोपः । पिहितपिनद्धादिवत् । वेदव्य-
तिरिक्तमपि यत्किञ्चित् विषमन्त्रादि समाहितो नियमवान् भूत्वा आचा-
र्यादुपयुङ्क्ते गृह्णाति तस्मिन् वेदव्यतिरिक्ते ब्रह्मवदेव फलं भवति ॥ ७ ॥
निग्रहानुग्रहशक्तिरप्यस्य भवतीत्याह—* अथो यत्किञ्च मनसा वा-
चा चक्षुषा वा सङ्कल्पयन्ध्यायत्याहाभिविपश्यति वा तथैव तद्भवती-
त्युपदिशन्ति ॥ ८ ॥ अथो अपि च यत्किञ्च निग्रहात्मकं वा सङ्कल्पयन्
चिकीर्षन् मनसा निर्दयेन शिवेन वा ध्यायति इत्थमिदमस्यास्त्विति तथैव
तद्भवति । तथा यत्किञ्च सङ्कल्पयन्वाचा घोरया मधुरया वा आह इत्थ-
मिदमस्यास्त्विति तथैव तद्भवति । एवं यत्किञ्च सङ्कल्पयन् चक्षुषा घोरेण
वा मैत्रेण वा अभिविपश्यति तथैव तद्भवतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥८॥ अ-
वश्य धर्मयुक्तेनाध्येतव्यमित्युक्तम् । इदानीं ते धर्मा लक्षणतस्त्रिविधा इत्या-
ह—* गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसंवृत्तिः ॥९॥
यैरनुष्ठितैः गुरुः प्रसीदति तानि गुरुप्रसादनीयानि पादप्रक्षालनादीनि । स्व-
स्तीत्यविनाशिनाम् । तत्प्राप्तिमाधनं स्वस्त्ययनम् । तच्च त्रिविधं दृष्टार्थमदृ-
ष्टार्थमुभयार्थं चेति । दृष्टार्थं बाहुनदीतरणादिनिषेधः । अदृष्टार्थं क्षारादिनि-
षेधः । उभयार्थं भिक्षाचरणादि । अध्ययनसंवृत्तिरधीतस्य वेदस्याभ्यासः ॥९॥

* इत्यतोऽन्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणः कर्माणि ॥१०॥ इत्येतेभ्य
 अन्यानि कर्माणि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणो न कर्तव्यानीत्यर्थः ॥१०॥ * स्वा
 ध्यायधृग्धर्मरुचिस्तपस्व्यूजुर्मृदुः सिद्ध्यति ब्रह्मचारी ॥११॥
 स्वाध्यायधृक् अधीतस्य स्वाध्यायस्य धारयिता अविमर्ता । धर्मे रुचि-
 र्यस्य स धर्मरुचिः । तपस्वी नियमेषु तपश्शब्दः तद्वान् । ऋजुः अ-
 मायावी । मृदुः क्षमावान् । एवंभूतो ब्रह्मचारी सिद्ध्यति सिद्धीः प्रा-
 प्नोति । 'अथो यत्किञ्च मनसे'त्युक्ता सिद्धिः । अत्रोक्तानां पुनर्वचनमादरार्थम् ।
 तदनुष्ठाने फलभूमा अतिक्रमे च दोषभूमेति तात्पर्यम् ॥११॥ * सदा महा-
 न्तमपररात्रमुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्प्रातरभिवादमभिवादयीतामावहं भो
 इति ॥१२॥ सदा प्रतिदिनं महान्तमपररात्र रात्रे पश्चिमे याम उत्तिष्ठेत् ।
 उत्थाय च समीपे तिष्ठन् गुरोः प्रातरभिवादनमभिवादयीत । 'असावहं भो'
 इति ब्रुवन् । असावित्यत्र आत्मनो नामनिर्देशः । यथा 'अभिवादये यज्ञश-
 र्माहं भो' इति ॥१२॥ * समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतरा-
 णां प्राक्प्रातराशात् ॥१३॥ अन्येषामप्याचार्यव्यतिरिक्तानाम् । प्राक्प्रातरा-
 शात् प्रातर्भोजनात्प्राक् प्रातरभिवादमभिवादयीत । ते चेत् समानग्रामे वस-
 न्ति ॥१३॥ * प्रोप्य च समागमे ॥१४॥ यदा स्वयं प्रोप्य समागतो भ-
 वति आचार्यादयो वा तदाप्यभिवादयीत । इदं नैमित्तिकम् । पूर्वमित्यम्-
 ॥१४॥ अथ काम्यम्—* स्वर्गमायुश्चेप्सन् ॥१५॥ अभिवादयीतेत्ये-
 व ॥१५॥ अभिवादनप्रकारवर्णानुपूर्व्येणाह—* दक्षिणं बाहुं श्रोत्रस-
 मं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयीतोरस्समं राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नी-
 चैश्शूद्रः ॥१६॥ प्राञ्जलि ॥१७॥ ब्राह्मणोऽभिवादयमानः आत्मनो द-
 क्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य अभिवादयीत । उरस्समं राजन्यः । दक्षिण प्र-
 सार्य अभिवादयीतेत्यत्रानुवर्तते । एवमुत्तरयोरपि । मध्यसममुदरसमम् । उ-
 रसममित्यन्ये । नीचैः पादसमं शूद्रोऽभिवादयीत । प्राञ्जलि यथा भवति
 तथा अभिवादयीत । अञ्जलि कृत्वेत्यर्थः । प्राञ्जलिरिति युक्तः पाठः ॥१६॥
 ॥१७॥ * प्लावनं च नाम्नोऽभिवादनप्रत्यभिवादाने च पूर्वेषां वर्णा-
 ताम् ॥१८॥ अभिवादनस्य यत्प्रत्यभिवादनं तत्राभिवादयितुर्नाम्नः प्लाव

नं कर्तव्यं प्लुतः कर्तव्य इत्यर्थः । पूर्वेषां वर्णानां शूद्रवर्जितानामभिवादय-
मानानाम् । 'प्रत्यभिवादेऽशूद्र' इति पाणिनीयस्मृतिः । तत्र 'वाक्यस्य टे' रित्यनुवृ-
त्तेः प्रत्यभिवादवाक्यस्यान्ते नामप्रयोगः तस्य टेः प्लुतः । 'आयुष्मान् भव
सौम्ये'ति प्रयोक्तव्यम् । स्मृत्यन्तरवशान्नाम्नश्च पश्चादकारः । तथा च मनुः
—“आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने । अकारश्चास्य ना-
म्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥” इति ॥ 'आयुष्मान् भव सौम्य देव-
दत्त ३ अ' इति प्रयोगः । शम्भुर्विष्णुः पिनाकपाणिश्चक्रपाणिरित्यादीनां ना-
म्नां सम्बुद्धौ गुणे कृते 'एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्याहुत्तरस्येदुतौ'
इत्थं विधिर्भवति । अन्ते अकारः । 'तयोर्वावचि'संहितायाम्' इति यका-
रवकारौ च भवतः । शम्भा ३ व विष्णा ३ व । पिनाकपाणा ३ य । चक्रपा-
णा ३ य । अत्र सूत्रे 'प्रत्यभिवादने चे'ति चकारस्यार्थं न पश्यामः । अपर
आह—‘अभिवादने प्रत्यभिवादने च प्यावन'मिति । अस्मिन्नपि पक्षे द्वन्द्वे-
नाभिहितत्वाच्चशब्दोऽनर्थक एव । अभिवादने च शास्त्रान्तरे न क्वापि प्लु-
तो विहितः । तस्मादनर्थक एव चकारः । अनर्थकाश्च निपाता बहुलं प्रयु-
ज्यन्ते ॥ १८ ॥ * उदिते त्वादित्य आचार्येण समेत्योपसङ्ग्रहणम् ॥ १९ ॥
उदिते त्वादित्ये आचार्येण अध्ययनार्थं समेत्य वक्ष्यमाणेन विधिनोपसङ्ग्रहं
कुर्यात् ॥ १९ ॥ * सदैवाभिवादनम् ॥ २० ॥ अन्यदा सर्वदा पूर्वोक्तप्रकारे
णाभिवादनमेव ॥ अयमनुवाद उत्तरविवक्षया ॥ २० ॥ * उपसंग्राह्य
आचार्य इत्येके ॥ २१ ॥ अभिवादनप्रसङ्गे सदैव उपसंग्राह्य
आचार्य इत्येके मन्यन्ते ॥ २१ ॥ किमिदमुपसंग्रहणं तदाह— * दक्षि-
णेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्तादभ्यधिमृश्य सकुष्ठिकमुपसंगृ-
हीयात् ॥ २२ ॥ आत्मनो दक्षिणेन पाणिना आचार्यस्य दक्षिण पादं
अधस्तादभ्यधिमृश्य अधिशब्द उपरिभागे अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाभिमृश्य । स-
कुष्ठिकं सगुल्फम् । साङ्गुष्ठमित्यन्ये । उपसंगृहीयात् । इदमुपसंग्रहणम् ।
एतत्कर्त्यात् ॥ २२ ॥ * उभाभ्यामेवोभावाभिपीडयत उपसङ्ग्राह्या-
वित्येके ॥ २३ ॥ उभाभ्या पाणिभ्या उभावेवाचार्यस्य पादौ अभिपीड-
तो माणवकस्य उपसंग्राह्यावित्येके मन्यन्ते । अभिपीडयतइति कृत्यानां

कर्तरि वेति कर्तरि षष्ठी । अत्रमनुः—‘व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं
गुरोः । सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥’ इति ॥ २३ ॥
* सर्वाहं सुयुक्तोऽध्ययनादनन्तरोऽध्याये ॥ २४ ॥ सर्वं च तदहश्च सर्वा-
हम् । ‘राजाहस्सखिभ्यष्टच् ।’ ‘अहोऽह एतेभ्यः’ इत्यंहादेशः ।
‘अहोदन्ता’दिति णत्वम् । ‘अत्यन्तसयोगे द्वितीया ।’ सर्वाहं सदा
सुयुक्तः समाहितः अनन्यचित्तः । अध्ययनादनन्तरः अन्तरयतीत्य-
न्तरः । अध्ययनाद्यथा आत्मानं नान्तरयति यथा अध्ययनं न विच्छिद्यते त-
था स्यात् । अध्याये स्वाध्यायकाले । अध्याय इत्यनुवादः । ‘मनसा चान-
ध्याय’ इति विशेषविधानात् । ‘अध्याये’दिति प्रायेण पठन्ति । तत्र तका-
रोऽपपाठश्छान्दसो वा ॥ २४ ॥ * तथा गुरुकर्मसु ॥ २५ ॥ गुरुकर्मसु च तथा
स्यात् सुयुक्तोऽनन्तरश्च स्यात् ॥ २५ ॥ * मनसा चानध्याये ॥ २६ ॥ अन-
ध्यायकाले मनसा च अध्यायादनन्तरं स्यात् । सन्देहस्थानानि मनसा नि-
रूपयेत् । अध्ययनविषयमेव चिन्ता कुर्यात् ॥ २६ ॥ * आहूताध्यायी च
स्यात् ॥ २७ ॥ आचार्येणाहूतस्सन्नधीयीत नाध्यापने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥ २७ ॥

॥ इति पञ्चमी खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० २ ख ० ५ ॥

* सदा निशायां गुरुं संवेशयेत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य संवाह्य ॥
१ ॥ सदा प्रत्यहं निशायां अतिक्रान्ते प्रदोषे गुरुं संवेशयेत् । कथं त-
स्य गुरोः पादौ प्रक्षाल्य संवाह्यं च । संवाहनं मर्दनम् ॥ १ ॥ * अनुज्ञातः
संविशेत् ॥ २ ॥ गुरुणानुज्ञातस्तु स्वयं संविशेत् शयीत ॥ २ ॥ * न चैन-
मभिप्रसारयीत ॥ ३ ॥ एनमाचार्यं प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ ३ ॥ * न
खट्वायां सतोऽभिप्रसारणमस्तीत्येके ॥ ४ ॥ यदा तु गुरुः खट्वायां शेते
तदा तं प्रति पादयोः प्रसारणं न दोषायेत्यन्ये मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तत्रापि
दोष इति ॥ ४ ॥ * न चास्य सकाशे संविष्टो भाषेत ॥ ५ ॥ अस्याचा-
र्यस्य सकाशे स्वयं संविष्टः शयानो न भाषेत । कार्यवेदनादावुत्थायैव
भाषेत ॥ ५ ॥ * अभिभाषितस्त्वासीनः प्रतिब्रूयात् ॥ ६ ॥ आचार्येणा-

मिभाषितस्त्वासीनः प्रतिब्रूयात् । एतदाचार्ये शयाने वा ॥ ७ ॥ * अनू-
 त्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ७ ॥ यदा त्वाचार्यस्तिष्ठन् ब्रूते तदा तमनूत्थाय प्रब्रू-
 यात् । उत्तरे द्वे सूत्रे स्पष्टार्थे ॥ ७ ॥ * गच्छन्तमनुगच्छेत् ॥ ८ ॥ धा-
 वन्तमनुधावेत् ॥ ९ ॥ * न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वासी-
 देत् ॥ १० ॥ उत्तरत्रोपानत्प्रतिषेधा 'नसोपान'दित्यनुवादः । 'अध्वापन्न-
 स्त्वि'ति प्रतिप्रस्थातुमाचार्य न सोपानत्क आसीदेत् । नापि वेष्टितशिराः ।
 अवहितपाणिः दात्रादिहस्त एवंभूता नासीदेत् ॥ १० ॥ * अध्वापन्नस्तु
 कर्मयुक्तो वासीदेत् ॥ ११ ॥ अध्वान प्राप्तोऽध्वापन्नः कर्मणि दात्रा-
 दिसाध्ये प्रवृत्त एवंभूतस्तु सोपानत्कोऽप्यासीदेत् ॥ ११ ॥ * न चेदुपसीदेत्
 ॥ १२ ॥ न चेदाचार्यस्समीपे सीदेत् उपविशेत् । यदि तूपविशेदध्वापन्नः
 कर्मयुक्तो वा तदोपानत्प्रभृतीनि विहायोपविशेत् ॥ १२ ॥ * देवमिवा-
 चार्यमुपासीताविकथयन्नविमना वाचं शुश्रूषमाणोऽस्य ॥ १३ ॥
 यो य देवं भजेत स तद्वावनया तमिवाचार्यमुपासति । अविकथयन् व्यर्था क-
 थामकुर्वन् । अविमनाः अविक्षिप्तमना । अस्याचार्यस्य वाचं शुश्रूषमाणः
 ॥ १३ ॥ * अनुपस्थकृतः ॥ १४ ॥ उपस्थकरणं प्रसिद्धम् । तत्कृत्वा
 नोपासीत ॥ १४ ॥ * अनुवाति वाते वीतः ॥ १५ ॥ वाते अनुवाति सति
 वीतः पर्यायेणेतः उपासति । प्रतिवातं तु वक्ष्यमाणेन प्रतिषिध्यते । मनुरप्याह
 'प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सहे'ति ॥ १५ ॥ * अप्रतिष्ठब्धः पाणिना ॥
 १६ ॥ पाणिना प्रतिष्ठब्धो न स्यात् पाणितलभूमौ कृत्वा पाण्यवलम्बनो नासीत ।
 * अनपाश्रितोऽन्यत्र ॥ १७ ॥ अन्यत्र कुड्याद्यपाश्रितो न स्यात् । कु-
 ड्याद्यपाश्रितो नासीत ॥ १८ ॥ * यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः ॥ १८ ॥ य-
 दा द्विवस्त्रस्तदा वाससान्यतरेण यज्ञोपवीती स्यात् । अपि वा सूत्रमेवोपवी-
 तार्थ इत्येष कल्पस्तदा न भवति ॥ १९ ॥ * अधोऽनिवीतस्त्वेकवस्त्रः ॥ १९ ॥
 यदात्वध एकवस्त्रो भवति तदा अनिवीतः स्यात् । न तस्य दीर्घस्याप्येक-
 देशेन उत्तरीय कुर्यात् ॥ २० ॥ * अभिमुखोऽनभिमुखम् ॥ २० ॥ स्व-
 यमाचार्याभिमुखः आत्मानं प्रत्यनभिमुखमाचार्यमुपासीत । स्वयमाचार्य-
 मपश्यन् आचार्यस्य पुरतः आर्जवेनासीत ॥ २० ॥ * अनासन्नोऽनति-

दूरे च ॥ २१ ॥ अत्यासन्नो न स्यादतिदूरे च न स्यात् ॥ २१ ॥ * या-
वदासीनो बाहुभ्यां प्राप्नुयात् ॥ २२ ॥ यावत्पन्तराले आसीन आ-
चार्यं बाहुभ्यां प्राप्तुं शक्नुयात् तावत्यासीत् ॥ २२ ॥ * अप्रतिवा-
तम् ॥ २३ ॥ आचार्यस्य प्रतिवातं नासीत् ॥ २३ ॥ * एकाध्यायी द-
क्षिणं बाहुं प्रत्युपसीदेत् ॥ २४ ॥ यदा एक एवाधीते तदा आचार्य-
स्य दक्षिणं बाहुं प्रति दक्षिणे पार्श्वे उपसीदेत् उपविशेत् ॥ २४ ॥ * य-
थावकाशं बहवः ॥ २५ ॥ बहवस्तु शिष्या यथावकाशमुपसीदियुः । २५ ।
* तिष्ठति च नासीतानासनयोगविहिते ॥ २६ ॥ आसनयोग आसन-
कल्पना । आसनयोगेन विहितस्सम्भावित आसनयोगविहितः । आसन-
योगेनासम्भाविते आचार्ये तिष्ठति सति स्वयं नासीत् ॥ २६ ॥ * आसीने
च न संविशेत् ॥ २७ ॥ आसन इति पूर्वानुसारेण गम्यते । शयनयो-
गेनासम्भावित आचार्ये आसीने स्वयं न संविशेत् न शयीत् ॥ २७ ॥
* चेष्टति च चिकीर्षस्तच्छक्तिविषये ॥ २८ ॥ व्यत्ययेन परस्मैपद-
म् । आचार्ये चेष्टति सति स्वयमपि तच्चिकीर्षन् स्यात् । किमविशेषेण, श-
क्तिविषये । यद्याचार्येण क्रियमाणमात्मनश्शक्तेर्विषयो भवति । 'चिकीर्ष'-
न्निति सन्प्रयोगादिच्छामेव प्रदर्शयेत् नाच्छिद्य कुर्यात् । प्रदर्शितायां-
त्विच्छायामाचार्यश्चेदनुजानीयात् कुर्यात् । अशक्तिविषये नेच्छापि प्र-
दर्शयितव्या । चिकीर्षेदिति युक्तः पाठः ॥ २८ ॥ * न चास्य सकाशे-
ऽन्वक्स्थानिन उपसङ्गृहीयात् ॥ २९ ॥ आचार्यव्यतिरिक्ता गुरवोऽ-
न्वक्स्थानिन इति स्मार्तो व्यवहारः । आचार्यः श्रेष्ठो गुरूणाम् । तमपे-
क्ष्यान्वक्स्थानं पदमेषामिति कृत्वा आचार्यस्य सन्निधौ अन्वक्स्थानिनं नोप-
सङ्गृहीयात् ॥ २९ ॥ * गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥ ३० ॥ न चैनमन्वक्स्था-
नितं गोत्रेणाभिजनकुलादिना वा कीर्तयेत् न स्तुवीत् 'भार्गवोऽयं महाकुलप्र-
सूत' इति ॥ ३० ॥ * न चैनं प्रत्युत्तिष्ठेदनुत्तिष्ठेद्वापि चेत्तस्य गुरुः
स्यात् ॥ ३१ ॥ प्रत्युत्थानमप्यस्य न कर्तव्यमाचार्यस्य सकाशे । यदा-
पुनरसावाचार्यसकाशे त्वासित्वा गमनायोत्तिष्ठति तदानुत्थानमपि न कर्तव्य-
म् । यद्यप्यसौ तस्य माणवकस्य मातुलादिः गुरुः स्यात् । 'आचार्यप्रा-

चार्यसन्निपात' इति वक्ष्यति । तेनैव न्यायेन मातुलादिप्रसङ्गे इदमुक्तम् ॥३१॥
 *देशात्वासनाच्च संसर्पेत् ॥ ३२ ॥ किं तु देशादासनाच्च संसर्पेत्तस्य स-
 म्मानार्थम् ॥३२॥ *नाम्ना तदन्तेवासिनं गुरुमप्यात्मन इत्येके ॥३३॥
 तस्याचार्यस्थान्तेवासिनं नाम्नैव कीर्तयेत् 'यज्ञशर्मन्नि'ति । यद्यप्यसा-
 क्तात्मनो गुरुर्भवति इत्येवमेके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु गुरोर्नामग्रहणं न कर्त-
 व्यमिति ॥ ३३ ॥ *यस्मिन्स्त्वनाचार्यमम्बन्धाद्गौरवं वृत्तिस्तस्मिन्नन्व-
 कस्थानीयेऽप्याचार्यस्य ॥ ३४ ॥ यस्मिन्तु पुरुषे शिष्याचार्यभावमन्तर-
 णापि विद्याचारित्र्यादिनापि गौरवान् लोकिकानां गौरवं तस्मिन्नन्वकस्था-
 नीयप्याचार्यं या प्रवृत्तिस्सा कर्तव्या । अन्वकस्थानीयोऽप्यन्वकस्थान्ये-
 व ॥ ३४ ॥ *भुक्त्वा चास्य सकाशे नानृत्यायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥३५॥
 आचार्यस्य भुञ्जानस्याभुञ्जानस्य वा सकाशे भुक्त्वा । अनृत्याय छान्दसेन दीर्घः ।
 उत्थानमकृत्वा उच्छिष्टं न प्रयच्छेत् । 'आर्याय वा पर्यवदध्या'दिति य-
 द्विहितम् ॥ ३५ ॥ * आचामेद्वा ॥ ३६ ॥ आचमनमप्यनुत्थाय न कु-
 र्यात् ॥ ३६ ॥ * किं करवाणीत्यामन्व्य ॥ ३७ ॥ ३७ ॥

॥ इति षष्ठी खण्डिका ॥ प्र० १-प० २-ख० ६ ॥

* उत्तिष्ठेत्तूष्णीं वा ॥ १ ॥ किं करवाणीति गुरुमामन्व्य उत्ति-
 ष्ठेत् । तूष्णीं वा । विकल्पः । आमन्व्येति लिङ्गात् । उत्थायाप्याचा-
 मन्नाचार्यसकाश एवाचामेत् ॥ १ ॥ * नापपर्यावर्तेत गुरोः प्रदक्षि-
 णीकृत्यापेयात् ॥ २ ॥ उत्थाय कार्यवत्तया गन्तुमिच्छन् गुरोरपसव्यं न
 पर्यावर्तेत । किं तु प्रदक्षिणीकृत्यापेयात् ॥ २ ॥ * न प्रेक्षेत नग्नां
 स्त्रियम् ॥ ३ ॥ या प्रेक्षमाणस्य मनसो विकारो भवति तां नग्नां नेक्षेत ॥३॥
 * ओषधिवनस्पतीनामाच्छिद्य नोपजिघ्रेत् ॥ ४ ॥ ओषधयः फल-
 पाकान्ताः । वनस्पतयो ये पुष्पैर्विना फलन्ति । वीरुद्रवृक्षाणामप्युपलक्ष-
 णम् । तेषां पत्रपुष्पाण्याच्छिद्य नोपजिघ्रेत् । 'आच्छिद्ये'तिवचनाद्यादृच्छिका-
 घ्राणे न दोषः ॥ ४ ॥ * उपानहौ छत्रं यानमिति वर्जयेत् ॥ ५ ॥ यानं
 शकटादि । इतिशब्द एवंप्रकाराणामुपलक्षणार्थः । तत्र गौतमः—'वर्जयेन्मधु-

मांसगन्धमाल्यदिवास्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जनयानोपानच्छत्रकामक्रोधलोभमोहवाद-
 वादनस्नानदन्तधावनहर्षनृत्तगीतपरिवादभयानी'ति ॥ ५ ॥ *न स्मयेत् ॥ ६ ॥
 स्मितं न कुर्यात् ॥ ६ ॥ *यदि स्मयेतापि गृह्य स्मयेतेति हि ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥
 यदि हर्षातिरेकं धारयितुं न शक्यते अपि गृह्य हस्तेन मुग्वं पिधाय स्मयेत् ।
 इति ब्राह्मणम् । 'न स्मयेते'त्यारभ्य ॥ ७ ॥ *नोपजिघ्रेत् स्त्रियं मुखेन ॥
 ८ ॥ स्नातामनुलिप्तां वा स्त्रियं बालामपि मुग्वेन नोपजिघ्रेत् । 'मुखेने'ति
 वचनाद्याट्टच्छिके गन्धाघ्राणे न दोषः ॥ ८ ॥ *न हृदयेन प्रार्थयेत् ॥ ९ ॥
 हृदयेन मनसा स्त्रियं न प्रार्थयेत् अपीय मम म्यादिति ॥ ९ ॥ *ना-
 कारणादुपस्पृशेत् ॥ १० ॥ कारणेन विना स्त्रियं नोपस्पृशेत् । कारणं
 योक्त्वसन्नहनविषमपतनधारणादि ॥ १० ॥ *रजस्वलो रक्तदन्सत्यवा-
 दी स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥ रजस्वलो मलिनगात्रः । रक्ता दन्ता
 यस्य स रक्तदन् । छान्दसो दन्नादेशः । पङ्क्तिदन्त इत्यर्थः । एवमुभय 'मुत्सन्न-
 श्लाघ' इत्यनेन गतमपि पुनरुच्यते श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् । 'अनृतं वो-
 क्त्वे'ति प्रायश्चित्तं वक्ष्यति । मृत्यवादी स्यादिति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥ *यां
 विद्यां कुरुते गुरौ तेऽप्यस्याचार्या ये तस्यां गुरोर्वश्याः ॥ १२ ॥ आ-
 त्मीये गुरौ या विद्यां कुरुते अधीते तस्यां विद्याया गुरोर्वश्यास्तेऽप्यस्य
 माणवकस्याचार्या । यद्यपि साक्षात्तभ्यो न गृह्यते विद्या तथापि आचार्य-
 वदुपचरितव्या । 'तस्या'मिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वश्यास्तेषु नाय विधिः ॥
 १२ ॥ यानन्यान्पश्यतोऽस्योपसङ्गृहीयात्तदात्वे त उपसङ्गाह्याः ॥
 १३ ॥ अस्य माणवकस्य पश्यतः । अस्मिन्माणवके पश्यति यानन्यानाचार्य
 उपसङ्गृहीयात्ते माणवकस्याप्युपसङ्गाह्या । किं सदा नेत्याह—तदात्वे
 तस्यां दशायाम् । अपर आह—तदाप्रभृति त उपसङ्गाह्या । तुशब्दात्
 समावृत्तेनापि ॥ १३ ॥ *गुरुसमवाये भिक्षायामुत्पन्नायां यमनुबद्ध-
 स्तदधीना भिक्षा ॥ १४ ॥ यदा द्वितीय तृतीय वा वेदमधीयानस्य मा-
 णवकस्य गुरुसमवायो भवति गुरवः समवेता भवन्ति, तदा भिक्षायामुत्पन्ना-
 यां यं गुरुमिदानीमनुबद्धो माणवकः यतोऽधीते तदधीना भिक्षा, यच्च यावच्च
 लब्धं तत्तस्मै निवेदनीयम् । ततश्च विनियोगः ॥ १४ ॥ *समावृत्तो मा-

त्रे दद्यात् ॥ १५ ॥ कृतसमावर्तनो विवाहात्प्रागार्जितं मात्रे दद्यात् ॥ १५ ॥
 * माता भर्तारं गमयेत् ॥ १६ ॥ माता पति प्रापयेत् ॥ १६ ॥ * भर्ता
 गुरुम् ॥ १७ ॥ प्रापयेत् । माणवकस्य गुरुम् । माणवकार्जितं द्रव्यं
 तद्गामि युक्तम् ॥ १७ ॥ * धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥ १८ ॥ धर्मकृ-
 त्यानि विवाहादीनि । तेषु वोपयोजयेत् । गुरोरभावे भर्ता तदभावे माता
 सर्वेषामभावे समावृत्तस्त्वयमेव वा ॥ १८ ॥ * कृत्वा विद्यां यावतीं वेद-
 दक्षिणामाहरेद्धर्मतो यथाशक्ति ॥ १९ ॥ यावतीं विद्यां शक्नुयात् वेदं
 वेदौ वेदान्वा तावती कृत्वा अधीत्य गुरवे दक्षिणामाहरेत् दद्यात् । य-
 थाशक्ति धर्मत उपलब्धां न्यायार्जिताम् ॥ १९ ॥ धर्मत इत्यस्यापवादः—
 * विषमगते न्वाचार्य उग्रतः शूद्रतो वाहरेत् ॥ २० ॥ यदा त्वाचार्यो
 विषमगतः आपद्रतः तदा उग्रतः शूद्रतो वापि प्रतिगृह्य दक्षिणामाहरेत् ।
 वैश्याच्छूद्राया जात उग्र, उग्रकर्मा वा द्विजातिः ॥ २० ॥ * सर्वदा
 शूद्रत उग्रतो वाचार्यार्थस्याहरणं धर्म्यमित्येके ॥ २१ ॥ सर्वदा आ-
 पद्यनापदि च । आचार्यार्थस्याचार्याय यो देयोऽर्थः तस्य । उग्रतः शूद्रतो
 वा हरणं धर्म्य धर्मादनपेतमित्येके मन्यन्ते । 'धर्म्य'मिति पाठे स्वार्थे प्यञ्
 ॥ २१ ॥ * दत्त्वा च नानुकथयेत् ॥ २२ ॥ आचार्याय एवमाहृत्य दत्त्वा न
 कीर्तयेत्, एतन्मया दत्तमिति ॥ २२ ॥ * कृत्वा च नानुस्मरेत् ॥ २३ ॥
 गुरवे प्राणमंशयादौ महान्तमप्युपकार कृत्वा नानुस्मरेत् नानुचिन्तयेत् ।
 अहो मयैतत्कृतमिति ॥ २३ ॥ * आत्मप्रशंसां परगर्हामिति च वर्जयेत्
 ॥ २४ ॥ इतिकरणादेवप्रकाराणामात्मप्रशंसादीनामपि प्रतिषेधः ॥ २४ ॥
 * प्रेषितस्तदैव प्रतिपद्येत ॥ २५ ॥ इदं कुर्वित्याचार्येण प्रेषितस्तदैव
 प्रतिपद्येत कुर्यात् क्रियमाणमपि कर्म विहाय । यद्यपि तदाचार्यस्य भव-
 ति ॥ २५ ॥ * शास्तुश्चानागमाद्वृत्तिरन्यत्र ॥ २६ ॥ तस्मिंश्च 'विद्याकर्मा-
 न्त'मित्यस्यापवादः । यद्यधिगन्तुमिष्टा विद्या शास्तुः शासितुराचार्यस्य स-
 म्यङ्नाधिगच्छति तदा तस्यानागमात् अन्यत्र पुरुषान्तरे वृत्तिर्भवत्येव ।
 यस्य सम्यगागच्छति 'येषामाचार्यविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यत'
 त्यवोचाम ॥ २६ ॥ * अन्यत्रोपसङ्ग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्चाचार्यवदाचा-

र्यदारे वृत्तिः ॥२७॥ अन्यत्रेत्युभयोः शेषः । आचार्यवदाचार्यदारे वृत्तिः कर्तव्या । किमविशेण । अन्यत्रोपसङ्ग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्च, पादोपसङ्ग्रहणमुच्छिष्टाशनं च इत्येतदुभयं वर्जयित्वा । अत्र मनुः—‘गुरुवद्गुरुपत्नीषु युवतीर्नाभिवादयेत् ।’ इति । गौतमस्तु, ‘तद्भार्यापुत्रेषु चैवं नोच्छिष्टाशनस्नापनप्रसाधनपादप्रक्षालनोन्मर्दनोपसङ्ग्रहणानि’ इति । ‘दार’ इत्येकवचनं छान्दसम् ॥२७॥* तथा समादिष्टेऽध्यापयति ॥२८॥ य आचार्येण समादिष्टो नियुक्तोऽध्यापयति तस्मिन्नाचार्यदारवृत्तिः । ‘अध्यापयती’ति वर्तमाननिर्देशाद्यावदध्यापनमेवायमतिदेशः ॥ २८॥* वृद्धतरे च सब्रह्मचारिणि ॥२९॥ अध्यापयतीति नानुवर्तते । तरनिर्देशात् । ज्ञानवयोभ्यामुभाभ्यां वृद्धो गृह्यते । सब्रह्मचारी सहाध्यायी, समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीति । तस्मिन्नपि आचार्यदारवृत्तिः । ‘आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया । पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादं कालेन पठ्यते ॥’ इत्यध्ययने उपयोगसम्भवात् ॥२९॥* उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचार्यपुत्रे वृत्तिः ॥३०॥ ‘उच्छिष्टाशनवर्ज’मिति वचनान् उपसङ्ग्रहणं भवति । एतच्च ज्ञानवयोभ्यामुभाभ्यां वृद्धः । तदर्थं वृद्धतर इत्यनुवर्तते । गौतमीयस्तूपसङ्ग्रहणप्रतिषेधो वृद्धतरादन्यविषयः ॥३०॥* समावृत्तस्याप्येतदेव सामयाचारिकमेतेषु ॥ ३१ ॥ कृतसमावर्तनस्याप्येतदेव तदुक्तमेव । एतेष्वाचार्यादिषु पुत्रान्तेषु सामयाचारिकं सामयाचारप्राप्तं वृत्तमान्तात् । समादिष्टे त्वध्यापयतीति विशेष उक्तः ॥

॥ इति सप्तमी खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० २ ख ० ७ ॥

*यथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ १ ॥ समावृत्तस्येति वर्तते । ब्रह्मचारिणः कृतविवाहस्य यथा वृत्तं वर्तनं तथा वक्ष्यामः ॥ १ ॥ *माल्यालिप्तमुख उपलिप्तकेशश्मश्रुरक्तोऽभ्यक्तो वेष्टित्युपवेष्टिती काञ्चुक्युपानही पादुकी ॥ २ ॥ माली मालावान् । आलिप्तमुखश्चन्दनादिना । मुखग्रहणमुपलक्षणम् । ‘मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पती’त्याश्लायनवचनात् । सुगन्धिभिरामलकादिभिर्द्रव्यैरुपलिप्तानि संस्कृतानि केशश्मश्राणि

यस्य सः । अक्तः अञ्जनेनाक्षणोः । अभ्यक्तः तैलेन । वेष्टिती वेष्टितशि-
 णः । कटिप्रदेशो द्वितीयेन वाससा वेष्टितो यस्य सः उपवेष्टिती । कञ्चुकश्चो-
 पानञ्च कञ्चुकोपानहम् । 'द्वन्द्वोपनापगर्ह्यात्प्राणिम्यादिनिप्रत्ययः । प्रसिद्धे
 पाठे कञ्चुकमेव काञ्चुकं तद्वान् काञ्चुकी । उपानद्वानुपानही । ब्रीह्या
 दित्वादिनिः । पादुके दारुमये पादरक्षणे तद्वान् ॥ २ ॥ *उदाचारेषु
 चास्यैतानि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥ अस्याचार्यादेः पुत्रान्तस्य
 उदाचारेषु दृष्टिगोचरेषु देशेषु एतानि माल्यादीनि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥
 *स्वैरिक्कर्मसु च ॥ ४ ॥ एतानि न कुर्यात् कारयेद्वा ॥ ४ ॥ तत्रोदा-
 हरणम्— *यथा दन्तप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानीति ॥ ५ ॥ द-
 न्तप्रक्षालनं दन्तधावनम् । उत्सादनमुद्धर्तनम् । अवलेखनं कङ्कतादि
 ना केशानां विभागावस्थापनम् । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । तेन स्नान
 भोजनमृत्रोत्सारणादिष्वपि प्रतिषेधः ॥ ५ ॥ *तद्रव्याणां च न कथ-
 येदात्मसंयोगेनाचार्यः ॥ ६ ॥ तस्य शिष्यस्य गृहस्थभृतस्य यानि द्र-
 व्याण्युपस्थापितानि तेषां मध्ये एकेनापि द्रव्येण यथात्मा सयुज्यते तथा न
 कथयेत् । आचार्यः शिष्यग्रहमेत्य अहो दर्शनीय भोजनपात्रमित्यादि ई-
 प्सा यथा गम्यते तथा न कथयेदिति ॥ ६ ॥ *स्नातस्तु काले यथा-
 विध्यभिहृतमाहृतोऽभ्येतो वा न प्रतिसंहरेदित्येके ॥ ७ ॥ 'वेदमधीत्य
 स्नास्य'न्नित्यनेन विधिना स्नातस्तस्मिन्काले यथाविध्यभिहृतमाबद्ध स्वगादि
 आचार्येणाहृतः स्वयमेव वा तत्समीपमभ्येतो न प्रतिसहरेत् न विमुञ्चेदित्ये-
 के मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तदपि मुञ्चेदिति । 'काले यथाविध्यभिहृत'मिति वच-
 नादपरेद्युरारभ्य प्रतिसंहरेदेव ॥ ७ ॥ *उच्चैस्तरां नासीत् ॥ ८ ॥ स्वार्थे
 तरप् । आचार्यामनादुच्चामने नासीत् ॥ ८ ॥ *तथा बहुपादे ॥ ९ ॥
 नीचेऽप्यासने बहुपादे नासीत् ॥ ९ ॥ *सर्वतःप्रतिष्ठिते ॥ १० ॥
 आसने आसीत् । आचार्यमपि पीठादावुपवेश्य स्वयं वेत्रासना-
 दावासीत् । तद्धि भूमौ सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥ *शय्यासने
 चाचरिते नाविशत् ॥ ११ ॥ आचार्येणाचरित उपभुक्ते शय्या

सने नाविशेत् । शयने न शयीत आसने नासीत । पित्रादिष्वपि गुरुषु
समानमिदम् । तथा च मनुरपि विशेषेणाह—‘शय्यासने अध्युषिते श्रेय-
सा न समाचरेत् ।’ इति । गतं समावृत्तस्य वैशेषिकम् । अथ ब्रह्मचर्यविधेरेव
शेषः ॥ ११ ॥ * यानमुक्तोऽध्वन्यन्वारोहेत् ॥ १२ ॥ यानं शंकटादि ।
आरोहेत्युक्तो गुरुणा पश्चादारोहेत् । ‘छत्रं यानमिति वर्जये’दिति पूर्वो-
क्तस्य प्रतिषेधस्यापवादः । यानं च गुर्वारूढमन्यद्वा ॥ १२ ॥ * सभा-
निकषकटस्वस्तरांश्च ॥ १३ ॥ उक्तोऽध्वन्यन्वारोहेदित्येव । ‘सभास्समाजां-
श्चे’त्यस्यापवादार्थः सभाग्रहणम् । निकपो नाम कृषीवलानामुपकरणं, कृ-
ष्टं क्षेत्रं येन समीक्रियते । यच्च कस्मिंश्चिदारूढे केनचिदाकृष्यते ।
तत्र गुरुणा आकृष्यमाणेऽपि तेनोक्तस्सन्नारोहेत् । न त्वनौचित्यभयान्ना-
रोहेदिति । कटो वीरणनिर्मिता शय्या । तत्र गुरुणोक्तस्सन् सहासीत ।
उत्सवादावेष आचारः । स्वस्तरो नाम पलालशय्या । ‘न स्वस्तरे सं-
विशन्ती’ति दर्शनात् । तत्रापि गुरुणोक्तस्सन् सहामनादि कुर्यात् ॥ १३ ॥
* नानभिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रियादन्यत् ॥ १४ ॥ गुरुणानभि-
भाषितो गुरु प्रति न किञ्चित् ब्रूयात् । प्रियं तु ब्रूयात् । यथा ते पुत्रो-
जात इति ॥ १४ ॥ * व्युपतोदव्युपजापव्यभिहासोदामन्त्रणनामधेयग्र-
हणप्रेषणानीति गुरोर्वर्जयेत् ॥ १५ ॥ व्युपतोदः अङ्गुल्यादिवट्टनं य-
दा आभिमुख्यार्थं क्रियते । व्युपजापः श्रोत्रयोर्मुहुर्मुहुः जल्पनम् । वका-
रश्छान्दसोऽपपाठो वा । व्यभिहासः आभिमुख्येन हसनम् । उदामन्त्रण-
मुच्चैस्सम्बोधनम् । यथा बधिर प्रति । नामधेयग्रहणं दशम्यां पितृविहि-
तस्य नाम्नो ग्रहणम् । न पूज्यनाम्नो भगवदादेः । प्रेषणमाज्ञापनम् । ए-
तानि गुरुविषये न कर्तव्यानि । इतिकरणादेवप्रकाराणामन्येषामपि प्र-
तिषेधः । यथाह मनुः — ‘नोदाहरेत्तस्य नाम परोक्षमपि केवलम् । न चै-
वाप्यनुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १५ ॥’ इति ॥ * आपद्यर्थं ज्ञा-
पयेत् ॥ १६ ॥ आपदि व्युपतोदादिभिरप्यर्थमभिप्रेतं ज्ञापयेत् । असति
पुरुषान्तरे वचनेनैव बोधयेत् । न साक्षात्प्रेषयेत् । यथा शूलतीक्ष्णो मे
भवति स चाग्निना शाम्यति न चात्र कश्चित्सन्निहितः किं करोमि मन्दभा-

ग्य इति ॥ १६ ॥ उत्तरे सूत्रे समावृत्तविषये—* सहवसन्सायं प्रात-
 रनाहूतो गुरुं दर्शनार्थो गच्छेत् ॥ १७ ॥ एकस्मिन् ग्रामे वसन् सायं
 प्रातरनाहूतोऽपि गुरुं दर्शनार्थो नान्यप्रयोजनो गच्छेत् ॥ १७ ॥ *वि-
 प्रोप्य च तदहरेव पश्येत् ॥ १८ ॥ यदा ग्रामान्तरं गतः प्रत्यागच्छति
 तदा तदहरेवाचार्यं पश्येत् ॥ १८ ॥ * आचार्यप्राचार्यसन्निपाते प्रा-
 चार्यायोपसंगृह्योपसञ्जिघृक्षेदाचार्यम् ॥ १९ ॥ आचार्यस्याचार्यः प्रा-
 चार्यः प्रपितामहवत् । यदा आचार्यस्य प्राचार्यस्य च कार्यं
 वशात् सन्निपातो मेलनं भवति, तदा प्राचार्याय द्वितीयार्थे चतुर्थी । प्राचा-
 र्यं पूर्वमुपसंगृह्य पश्चात्प्राचार्यमुपसङ्गृहीतुमिच्छेत् । न केवलं मनसा । कि-
 न्तु यथा आचार्यो जानाति मामयमुपसञ्जिघृक्षतीति तथा चेष्टेत । अन्यथा
 अदृष्टार्थमुपदिष्टं स्यात् ॥ १९ ॥ *प्रतिषेधेदितरः ॥ २० ॥ इतर आ-
 चार्यः प्रतिषेधेत् 'वत्स मोपसङ्गृही'रिति ॥ २० ॥ *लुप्यते पूजा चास्य
 सकाशे ॥ २१ ॥ अस्य प्राचार्यस्य सन्निधौ आचार्यस्य पूजा लुप्यते
 न कार्या । न केवलमुपसङ्ग्रहणमेव । उत्तरसूत्रं समावृत्तविषयम् ॥ २१ ॥
 * मुहंश्चाचार्यकुलं दर्शनार्थो गच्छेद्यथाशक्त्यधिहस्त्यमादायापि
 दन्तप्रक्षालनानीति ॥ २२ ॥ मुहंश्चेत्यनुस्वारदीर्घो छान्दसौ । वीप्सालो-
 पश्चात्र द्रष्टव्यः । ग्रामान्तरे वसन्नपि मुहुर्मुहुराचार्यकुलं दर्शनार्थमागच्छेत् ।
 यथाशक्ति गोरसापूपाद्यधिहस्त्य हस्ते भवमादाय स्वयमेव गृहीत्वेत्यर्थः ।
 अपिशब्दोऽभावे विधिं द्योतयति गोरसाद्यभावे दन्तकाष्ठान्यपीति ।
 इतिशब्दः अन्तेवासिधर्माणां समाप्तिद्योतनार्थः ॥ २२ ॥ *मातरं
 पितरमाचार्यमग्नींश्च गृहाणि च रिक्तपाणिर्नोपगच्छेद्राजानं चेन्न
 श्रुतामिति ॥ २३ ॥ *तस्मिन्गुरोर्वृत्तिः ॥ २४ ॥ तस्मिन्नन्तेवासिनि गुरो-
 र्वृत्तिः प्रकारो वक्ष्यते ॥ २४ ॥ *पुत्रमिवैनमनुकाङ्क्षन्सर्वधर्मेष्वनपच्छा-
 दयमानः सुयुक्तो विद्यां ग्राहयेत् ॥ २५ ॥ एनं शिष्यं पुत्रमिव अस्या-
 भ्युदयः स्यादिति अनुकाङ्क्षन् सर्वेषु धर्मेषु किञ्चिदप्यनपच्छादयमानः
 अगूहन् सुयुक्तः सुष्ठुवहितः तत्परो भूत्वा विद्यां ग्राहयेत् ॥ २५ ॥ *न-
 चैनमध्ययनविघ्नेनात्मार्थेष्वपरुन्ध्यादनापत्सु ॥ २६ ॥ न चैनं शिष्यम-

ध्ययनविघ्नेनात्मप्रयोजनेषूपरुन्ध्यात् । उपरोधः अस्वतन्त्रीकरणम् । ‘अ-
नापत्स्वि’तिवचनादापद्यध्ययनविघातेनाप्युपरोधे न दोषः ॥ २६ ॥ * अन्ते-
वास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरावनैपुणमापद्यमानः
॥ २७ ॥ ‘आपद्यमान’ इति अन्तर्भावितव्यर्थः । योऽन्तेवासी विनिहितात्मा
द्वयोराचार्ययोर्द्विविधं निहितात्मा गुरावनैपुणमापादयति नानेनायं प्रदिशः
सम्यगुक्त इति सोऽन्तेवासी न भवति । स त्याज्य इत्यर्थः । अपर आह—
योऽन्तेवासी वाङ्मनःकर्मभिरनैपुणमापद्यमानो गुरौ विसदृशं निहितात्मा
भवति अनुरूपं न शुश्रूषते सोऽन्तेवासी न भवति ॥ २७ ॥ * आचार्यो-
ऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः ॥ २८ ॥ त्याज्य इत्यर्थः । किं
कुर्वन् । श्रुतात्परिहरमाणः । तेन तेन व्याजेन विद्याप्रदानमकुर्वन् ॥ २८ ॥
* अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ॥ २९ ॥ अपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्यं
सततमुपालभेत इदमयुक्तं त्वया कृतमिति ॥ २९ ॥ * अभित्रास उपवास
उदकोपस्पर्शनमदर्शनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ॥ ३० ॥ अभि-
त्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः । उदकोपस्पर्शनं शीतोदके
स्नापनम् । अदर्शनं यथात्मानं न पश्यति तथाकरणम् । सर्वत्र प्यन्तात्
प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यावत्पराधमात्रा तदनुरूप
व्यस्ताः समस्ताश्च । आनिवृत्तेः यावदसौ ततोऽपराधान्निवर्तते तावदेते द-
ण्डाः ॥ ३० ॥ * निवृत्तं चरितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरो भवे-
त्यतिसृजेत् ॥ ३१ ॥ एव चरितब्रह्मचर्यं निवृत्तं गुरुकुलात् कृतसमा-
वर्तनमित्यर्थः । एवंभूतमन्येभ्यो धर्मेभ्यो यमसावाश्रमं प्रपित्सते तत्र ते-
भ्योऽनन्तरो भव यथा त्वमन्तरितो न भवसि तथा भवेत्पुक्त्वातिसृजेत् ।
त तमाश्रमं प्रतिपत्तुमुत्सृजेत् ॥ ३१ ॥

॥ इति अष्टमी खण्डिका ॥ प्र०१ प०२ ख०८ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

एवमध्येतुरध्यापयितुश्च धर्मा उक्ताः । अथ देशकालकृता अध्ययनधर्मा उच्यन्ते—*श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत ॥ १ ॥ 'मेषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते । चान्द्रमासास्तत्तदन्ताश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः । तेषु याया पौर्णमासी सासा चैत्रादिका स्मृता । कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥' तदेवं सिंहस्थे सवितरि याऽमावास्या तदन्ते चान्द्रमसे मासे या मध्यवर्तिनी पौर्णमासी सा श्रावणी । श्रवणयोगस्तु भवतु वा मा वा । तस्यां श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य गृह्योक्तेन विधिनोपाकर्म कृत्वा स्वाध्यायमधीयीत । अधीयानश्च मासमेकं प्रदोषे प्रथमरात्रिभागे नाधीयीत ग्रहणाध्ययनं धारणाध्ययनं च न कुर्यात् । प्रदोषग्रहणाद्रात्रावप्यूर्ध्वं न दोषः ॥ १ ॥ * तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत् ॥ २ ॥ तिष्यः पुष्यः तेन युक्ता पौर्णमासी तैषी श्रावणीवत् । तस्यां विरमेत् उत्सर्जनं कुर्यात् । तस्यापि प्रयोगो गृह्य एवाक्तः । रोहिण्यां वा, तैषमासि तिष्यात्पूर्वा या रोहिणी तस्यां वा विरमेत् । अनयोः पक्षयोः पञ्चमासानधीयीत ॥ २ ॥ * अर्धपञ्चमांश्चतुरो मासानित्येके ॥ ३ ॥ अर्ध पञ्चम येषां ते अर्धपञ्चमाः । अर्धाधिकाश्चतुरो मासान् । अधीयीतेत्यपेक्ष्यते । इत्येके मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे प्रोष्ठपद्यामुपाकरणं शास्त्रान्तरदर्शनात् । उत्सर्जनस्य वा प्रतिकर्षः । उत्सर्जने च कृते श्रावण्याः प्राक् शुक्लपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य, कृष्णपक्षेषु व्याकरणाद्यङ्गाध्ययनं पुनः श्रावण्यामुपाकृत्यागृहीतभागस्य ग्रहणाध्ययनमिति । प्रपञ्चितमेतद्गृह्ये ॥ ३ ॥ * निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥ निगमाश्चत्वरः । निर्गमनमार्गा वा नियमेन गम्यते तेष्विति । तेषु सर्वप्रकारमध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥ * आनडुहेन वा शकृत्पिण्डेनोपलिप्तेऽधीयीत ॥ ५ ॥ अनडुत्सम्बन्धिना वा शकृत्पिण्डेनोपलिप्य निगमेष्वप्यधीयीत ॥ ५ ॥ * श्मशाने सर्वतः शम्याप्रासात् ॥ ६ ॥ श्मशाने चाध्ययनं वर्जयेत् । सर्वतः सर्वासु दिक्षु । शम्याक्षिप्ता यावति देशे पतति ततोऽर्वागिति पञ्चमीनिर्देशाद्गम्यते ॥ ६ ॥ * ग्रामेणाध्यवासिते क्षेत्रेण वा नान-

ध्यायः ॥७॥ यदा श्मशानं ग्रामतया क्षेत्रतया वा अध्यवसितं स्वीकृतं भवति तदा अध्येतव्यमेव ॥७॥ * ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाधीयीत ॥ ८ ॥ यदा तु तदध्यवसितमपि श्मशानं ज्ञायते अयं स प्रदेश इति तदा तावत्येव प्रदेशे नाधीयीत । न शम्याप्रासात् ॥ ८ ॥ * श्मशानवच्छूद्रपतितौ ॥ ९ ॥ शूद्रपतितसकाशेऽपि शम्याप्रासान्नाध्येयम् ॥ ९ ॥ * समानागार इत्येके ॥ १० ॥ एके मन्यन्ते समानागारे शूद्रपतितौ वज्र्यौ, न शम्याप्रासादिति ॥ १० ॥ शूद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानध्यायः ॥ ११ ॥ शूद्रायां तु यदा परस्परं प्रेक्षणं भवति तदैवानध्यायः । न समानागारे नापि शम्याप्रासादिति ॥ ११ ॥ * तथान्यस्यां स्त्रियां वर्णव्यतिक्रान्तायां मैथुने ॥ १२ ॥ शूद्रव्यनिरिक्तापि या स्त्री मैथुने वर्णव्यतिक्रान्ता नीचगामिनी तस्यामपि प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरनध्यायः ॥ १२ ॥ * ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्वाससेच्छन् सम्भाषितुं ब्राह्मणेन सम्भाष्य तया सम्भाषेत । सम्भाष्य तु ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याधीयीत एवं तस्याः प्रजानिः श्रेयसम् ॥ १३ ॥ यो वेदमध्येष्यमाणो रजस्वलया सह सम्भाषितुमिच्छति स पूर्व ब्राह्मणेन सम्भाष्य पश्चात्तया सम्भाषेत । सम्भाष्य च पुनरपि ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याधीयीत । किमेव सति भवति । एवं तस्यां मलवद्वासस आगामिनी या प्रजा तस्या नि श्रेयसमभ्युदयो भवति । प्रजारूपं वा नि श्रेयस तस्या भवति । 'प्रजानि श्रेयस' मिति वचनात् विधवादिभिः सम्भाषणे नैतत्कर्तव्यम् ॥ १३ ॥ * अन्तश्शवम् ॥ १४ ॥ अन्तश्शवो यत्र ग्रामे तत्र नाध्येयम् । एतेनान्तश्चाण्डालमिति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ * अन्तश्चाण्डालम् ॥ १५ ॥ चाण्डाल एव चाण्डालः । उभयत्र प्रथमा सप्तम्यर्थे । अव्ययीभावो वा विभक्त्यर्थे द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥ * अभिनिस्सृतानां तु सीमन्यनध्यायः ॥ १६ ॥ यदा शवाः सीम्नि अभिनिस्सृता भवन्ति तदा तत्रानध्यायः ॥ १६ ॥ * सन्दर्शने चारण्ये ॥ १७ ॥ अरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्चाण्डालो वा सन्दृश्यते तावत्यनध्यायः ॥ १७ ॥ * तदहरागतेषु च ग्रामं बाह्येषु ॥ १८ ॥ बाह्याः उग्रनिषादादयः परिपन्थिनः तेषु च ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः ।

तस्मिन्नहनि नाध्येतव्यम् ॥ १८ ॥ अपि सत्सु ॥ १९ ॥ ये विद्याचरित्रा-
दिभिर्महान्तः सन्तः तेष्वपि ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः ॥ १९ ॥ *सन्ध्याव
नुस्तनिते रात्रिम् ॥ २० ॥ सन्धिः सन्ध्या तस्मिन् सन्धौ । अनुस्तनिते मे-
घगर्जिते सति रात्रावनध्यायः ॥ २० ॥ *सर्वो रात्रिं नाधीयीत ॥ २१ ॥ व-
र्षताविदम् । अन्यस्मिन्नधिक वक्ष्यति ॥ २१ ॥ * स्वप्नपर्यान्तं विद्युति ॥
२२ ॥ अन्त्यो दीर्घ उपान्त्यो ह्रस्वः । विपर्यामिच्छान्दसोऽपपाठो वा । सन्धौ
विद्युति स्वप्नपर्यन्तां रात्रिमनध्यायः । स्वप्नपर्यन्ता रात्रिः प्रहरावशिष्टा रा-
त्रिः ॥ २२ ॥ एवं सायंसन्ध्यायामुक्तं प्रातस्सन्ध्यायामाह—* उपव्युषं याव-
ता वा कृष्णां रोहिणीमिति शम्याप्रासाद्विजानीयादेतस्मिन्काले
विद्योतमाने सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २३ ॥ उपव्युषं उषस्समीपं तत्र वि-
द्योतमाने विद्युति सत्यामपरेद्युस्सप्रदोषमहरनध्यायः । प्रदोषादूर्ध्वमध्ययनम् ।
यावता वा कालेन शम्याप्रासादूर्वागवस्थितां वा कृष्णामिति वा रोहिणी
मिति वा विजानीयात् । एतस्मिन्काले उपव्युषं विद्योतमान इत्यन्वयः ।
रोहिणी गौरवर्णा । इतिशब्दप्रयोगे द्वितीया प्रयुज्यते । तत्रान्वयप्रका-
राश्चिन्त्यः ॥ २३ ॥ *दद्वेऽपररात्रे स्तनयित्नुना ॥ २४ ॥ रात्रेस्तृती-
पो भागः सर्वोऽपररात्रः । तस्य त्रेधा विभक्तम्याद्योऽशो महारात्रः । अ-
न्त्यो दहूः । तस्मिन्नपररात्रे स्तनयित्नुना निमित्तेन सप्रदोषमहरनध्यायः ॥
२४ ॥ *ऊर्ध्वमर्धरात्रादित्येके ॥ २५ ॥ अर्धरात्रादूर्ध्वमनन्तरोक्तो वि-
धिरित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दहएवेति ॥ २५ ॥ * गवां चावरोधे ॥ २६ ॥
दस्युप्रभृतिभिरवरुद्धासु गोषु तावन्तं कालमनध्यायः । अवरोधो ग्रामनिर्गम-
निरोधः ॥ २६ ॥ * वध्यानां च यावता हन्यन्ते ॥ २७ ॥ वधार्हाणां चो-
रादीनामवरोधे यावता कालेन ते हन्यन्ते तावन्तं कालमनध्यायः ॥ २७ ॥
* पृष्ठारूढः पशूनां नाधीयीत ॥ २८ ॥ हस्त्यश्वादीनां पशूनां पृष्ठा-
रूढः सन्नाधीयीत ॥ २८ ॥ *अहोरात्रावमावास्यासु ॥ २९ ॥ अमावा-
स्यासु द्वावहोरात्रौ नाधीयीत । तासु च पूर्वद्युश्चतुर्दशीषु च । तथा च
मनुः—‘अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ।’ इति ॥ २९ ॥

॥ इति नवमी खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० ३ ख ० ९ ॥

*चातुर्मासीषु च ॥ १ ॥ चतुर्षु मासेषु भवाश्चातुर्मास्यः । सज्ञैषा तिसृणां पौर्णमासीना यासु चातुर्मास्यानि क्रियन्ते । काः पुनस्ताः फाल्गुन्याषाढीकार्तिक्क्यः । चातुर्मास्यो यज्ञः तत्र भव इति वर्तमाने 'संज्ञायामणि'त्यणप्रत्ययः । तासु चातुर्मासीषु पूर्ववद्वावहोरात्रावनध्यायः । गौतमस्तु, स्वशब्देनाह—'कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्णमासी'ति । पौर्णमास्यनन्तरप्रतिपत्सु च शास्त्रान्तरवशादनध्यायः । यथा होशनाः—'पर्वणीतिहासवर्जितानां विद्यानामनध्याय' इति । 'प्रतिपत्सु न चिन्तये'दिति च । एवं चतुर्दशीमात्रस्य वर्जने शास्त्रान्तरं मृग्यम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—'पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।' इति ॥ १ ॥

*वैरमणे गुरुष्वष्टाक्य औपाकरण इति त्र्यहाः ॥ २ ॥ विरमणमुत्सर्जनं तदेव वैरमणम् । तस्मिन् वैरमणे । प्रथमान्ते पाठे सप्तम्यर्थे प्रथमा । गुरुषु श्वशुरादिषु । संस्थितेष्विति प्रकरणाद्गम्यते । अष्टकैवाष्टक्यं स्वार्थिकः प्यञ् । आदौ प्राप्ता वृद्धिर्मध्ये कृता । उपाकरणमेवौपाकरणम् । एतेषु निमित्तेषु त्र्यहा अध्ययनरहिताः । अत्र गुरुषु मरणदिनमारभ्य त्र्यहाः । इतरेषु पूर्वद्युरपरेद्युस्तस्मिंश्च दिने नाधीयीत । अत्र गौतमः—'तिस्त्रोऽष्टकास्त्रिरात्रमभितो वार्षिक'मिति । उपाकरणादूर्ध्वं प्रागुत्सर्जनादध्ययनं तद्वार्षिकम् । तदभितस्तस्यादावन्ते च यत्कर्म क्रियेत तत्रापि त्रिरात्रमित्यर्थः । औशनसे च व्यक्तम्—'उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्र्यहमनध्याय' इति । मानवे च व्यक्तम्—'उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ।' इति ॥ २ ॥

*तथा सम्बन्धेषु ज्ञातिषु ॥ ३ ॥ ये सन्निकृष्टा ज्ञातयः भ्रातृतत्पुत्रपितृव्यादयः । तेष्वपि मृतेषु त्र्यहमनध्यायः । ब्रह्मचारिणो विधिरयम् । आशौचवता तु यावदाशौचमनध्यायः शास्त्रान्तरसिद्धः । तत्र मनुः—'उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्येत । दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥' इति । उभयत्र जनने मरणे च ॥ ३ ॥

*मातरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहाः ॥ ४ ॥ मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः । अयं विधिर्गृहस्थानामपि । केचिदाशौचमपि तावन्तं काश्चिच्छीन्ते । नेति वय-

म् । अनध्यायप्रकरणात् ॥ ४ ॥ * तेषु चोदकोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥ ५ ॥
 मात्रादिष्वधिकं तावन्तं कालमहरहस्नानमपि कार्यम् । न केवलमनध्या-
 यः ॥ ५ ॥ * अनुभाविनां च परिवापनम् ॥ ६ ॥ अनु पश्चात् भूता जाता
 अनुभाविनः मृतापेक्षयावरवयसः । तेषां परिवापनमपि भवति केशाना-
 म् । 'कृत्यच' इति प्राप्तस्य णत्वस्य 'णेर्विभाषे'ति विकल्पः । अन्ये तु शावं
 दुःखमनुभवतां सर्वेषां परिवापनमिच्छन्ति । अपर आह — अनुभा-
 विन उदकार्हाः । तेषां मरणे परिवापनमिति ॥ ६ ॥ * न समावृत्ता
 वपेरन्नन्यत्र विहारादित्येके ॥ ७ ॥ विहारो यागदीक्षा । ततोऽन्यत्र न समा-
 वृत्ता वपेरन्नित्यन्ये मन्यन्ते । स्वमतं तु वपेरन्नेवेति ॥ ७ ॥ तत्र वपनस्याङ्गत्वं
 गुणविधिना परिहार च वक्तुं ब्राह्मणमुदाहरति— * अथापि ब्राह्म-
 णम् । रिक्तो वा एषोऽनपिहितोऽयं मुण्डस्तस्यैतदपिधानं यच्छि-
 खेति ॥ ८ ॥ रिक्तः अन्तःशून्यो घटादिः । सोऽनपिहितः पिधान-
 रहितो यादृशः तादृश एषः अयं मुण्डो नाम । तस्य रिक्तस्यापिधानमेतत्
 यच्छिखा । अनेन चैतद्दर्शितं निषेधशास्त्रं सह शिखाया वपनप्रतिषेधपर-
 मिति ॥ ८ ॥ कथं तर्हि सत्रेषु शिखाया वपनं, वचनसामर्थ्यादित्याह—
 * सत्रेषु तु वचनाद्वपनं शिखायाः ॥ ९ ॥ स्पष्टम् ॥ ९ ॥ * आ-
 चार्यं त्रीनहोरात्रानित्येके ॥ १० ॥ आचार्ये सस्थिते त्रीनहोरात्रा-
 नध्ययनं वर्जयेदित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु, द्वादशाहः पूर्वमुक्तः ॥ १० ॥
 * श्रोत्रियसंस्थायामुपरिसंवत्सरायामेकाम् ॥ ११ ॥ श्रोत्रियं वक्ष्य-
 ति । तस्य संस्थाया परिपूर्णमवत्सराया श्रुतायामेकां रात्रिमेकमहोरात्र-
 मध्ययनं वर्जयेत् । अत्र संस्थाश्रवणाद्गुर्वदिष्वपि सैव निमित्तम् ॥ ११ ॥
 * स ब्रह्मचारिणीत्येके ॥ १२ ॥ एके तु स ब्रह्मचारिणो मरण एवानन्तरो-
 क्तमनध्यायमिच्छन्ति । न श्रोत्रियसामान्यमरणे ॥ १२ ॥ * श्रोत्रिया-
 भ्यागमेऽधिजिगांसमानोऽधीयानो वानुज्ञाप्याधीयीत ॥ १३ ॥ श्रोत्रिये
 अभ्यागते अध्येतुकामोऽधीयानश्च तमनुज्ञाप्याधीयीत ॥ १३ ॥ * अध्या-
 पयेद्वा ॥ १४ ॥ अध्यापयितुकामोऽध्यापयन्वेति प्रकरणाद्रम्यते । सोऽपि

तमनुज्ञाप्याध्यापयेदिति ॥ १४ ॥ *गुरुसन्निधौ चाधीहि भो इत्युक्त्वा-
धीयीत ॥ १५ ॥ धारणाध्ययनं पारायणाध्ययनं वा कुर्वन् गुरौ सन्निहिते
सति 'अधीहि भो' इत्युक्त्वाधीयीत ॥ १६ ॥ *अध्यापयेद्वा ॥ १६ ॥ अ-
ध्यापयन्नपि तत्सन्निधौ एवमेवोक्त्वाध्यापयेत् ॥ १६ ॥ *उभयत उपसं-
ग्रहणमधिजिगांसमानस्याधीत्य च ॥ १७ ॥ उभयतः अध्ययनस्या-
दावन्ते च उपसंग्रहणं कर्तव्यं यथाक्रमम् ॥ १७ ॥ *अधीयानेषु वा य-
त्रान्यो व्यवेयादेतमेव शब्दमुत्सृज्याधीयीत ॥ १८ ॥ बहुवचनमतन्त्र-
म् । अधीयानेषु च यत्रान्यो व्यवेयादन्तरागच्छेत् । तत्राप्यधीहि भो'
इत्युच्चार्याधीयीत । प्रत्येकमुपदेशादेकवचनम् । अधीयीरन् ॥ १८ ॥
*श्वगर्दभनादास्सालावृक्येकसृकोलूकशब्दास्सर्वे वादितशब्दा रोद-
नगीतसामशब्दाश्च ॥ १९ ॥ शुनां च गर्दभानां च बहूना नादः ।
बहुवचननिर्देशात् । सालावृकी वृकजानाववान्तरभेदः । कोष्ठीत्यन्ये ।
लिङ्गस्याविवक्षितत्वात्पुंसोऽपि ग्रहणम् । 'इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्य'
इत्यादौ दर्शनात् । सर्वत्रादिस्वरो दीर्घः । स एवायं विकृतः । एकसृकः
एकचरः सृगालः । उलूको दिवाभीतः । एतेषा च शब्दाः । वादितानि
वादित्राणि वीणावेणुमृदङ्गादीनि । तेषां च सर्वे शब्दाः । रोदनशब्दाद-
यश्च । एते श्रूयमाणा अनध्ययनस्य हेतवः ॥ १९ ॥ *शाखान्तरे च सा-
म्नामनध्यायः ॥ २० ॥ वेदान्तरसकाशे साम्नामनध्ययनम् । गीतिषु सा-
मारूपा तद्योगाद्वेदवचन इत्यन्ये ॥ २० ॥ *सर्वेषु च शब्दकर्मसु यत्र
संसृज्येरन् ॥ २१ ॥ आक्रोशपरिहासादिषु सर्वेषु शब्दकर्मसु अनध्या-
यः । यत्राध्ययनशब्देन ते संसृज्येरन् ॥ २१ ॥ *छर्दयित्वा स्वप्नान्तम्
॥ २२ ॥ छर्दन वमनम् । तत्कृत्वा स्वप्नान्तं यावन्नाधीयीत ॥ २२ ॥ *स-
र्पिर्वा प्राश्य ॥ २३ ॥ अथ वा सर्पिः प्राश्याधीयीत ॥ २३ ॥ *पृतिग-
न्धः ॥ २४ ॥ दुर्गन्धश्चोपलभ्यमानोऽनध्यायहेतुः ॥ २४ ॥ *शूक्तश्चात्म-
संयुक्तम् ॥ २५ ॥ यत्पक्वं कालपाकेनाम्ल जातं तच्छूक्तम् । तद्यावदात्म-
संयुक्तं स्वोदरस्थमजीर्णं, यावत्तदनुगुण उद्गारस्तावदनध्यायहेतुः ॥ २५ ॥

*प्रदोषे च भुक्त्वा नाधीयीत ॥ २६ ॥ तेनाधीत्यैव भुञ्जीत ॥ २६ ॥
 *प्रोदकयोश्च पाण्योः ॥ २७ ॥ भुक्त्वेत्येव । भुक्त्वा यावत्प्रोदकौ पा-
 णौ आर्द्रौ तावन्नाधीयीत । केचित् भुक्त्वेति नानुवर्तयन्ति ॥ २७ ॥ *प्रे-
 तसंकलृप्तं चान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २८ ॥ यो मृतोऽस-
 पिण्डीकृतस्स प्रेतः । तदुद्देशेन दत्तमन्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहर्नाधीयीत ।
 प्रदोषादूर्ध्वं न दोषः । अत्र मनुः—‘यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च ति-
 ष्ठति । विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥’ इति ॥ २८ ॥ *आ-
 च विपाकात् ॥ २९ ॥ यदि तावता कालेन तदन्नं पक्वं जीर्णं न भवति,
 तत आविपाकात् तस्य नाधीयीत ॥ २९ ॥ * अश्राद्धेन तु पर्यवदध्यात्
 ॥ ३० ॥ जीर्णे अजीर्णे च तस्मिन् अश्राद्धेनान्नेन पर्यवदध्यात् तस्योपर्य-
 श्राद्धमन्नं भुञ्जीतेत्युक्तं भवति । केचित् अत्र ‘अश्राद्धेने’ति वचनात् पूर्वं
 त्रापि प्रेतान्नमिति श्राद्धमात्रं विवक्षितं मन्यन्ते ॥ ३० ॥

॥ इति दशमी खण्डिका ॥ प्र० १-प० ३-ख० १० ॥

* काण्डोपाकरणे चामातृकस्य ॥ १ ॥ काण्डोपाकरणं काण्ड-
 व्रतादेशनम् । तस्मिन्नहनि अमातृकस्यान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ।
 अपर आह—भुक्त्वेति नानुवर्तते । यथाचोत्तरत्र भुक्त्वाग्रहणम् । काण्डोपाक-
 रणे अमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषमहरनध्यायः । एतेनोत्तरं व्याख्यातम्
 ॥ १ ॥ *काण्डसमापने चापितृकस्य ॥ २ ॥ काण्डसमापनं व्रतविसर्गः
 ॥ २ ॥ *मनुष्यप्रकृतीनां च देवानां यज्ञे भुक्त्वेत्येके ॥ ३ ॥ ये मनुष्या
 भूत्वा प्रकृष्टेन तपसा देवास्सम्पन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो नन्दिकुबेरादयः । तेषां
 यज्ञे तत्प्रीत्यर्थं ब्राह्मणभोजने भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्याय इत्येके मन्यन्ते ।
 मनुष्यमुखेन देवेष्विज्यमानेष्वित्यन्ये ॥ ३ ॥ * पर्युषितैस्तण्डुलैराममां-
 सेन च नानध्यायः ॥ ४ ॥ प्रेतसंकलृप्तं चान्नमित्यस्यापवादः । पर्यु-
 षिता रात्र्यन्तरिताः । प्रतिगृहीतेषु तण्डुलेष्वद्य पक्त्वा भुज्यमानेषु नानध्या-
 यः । तथा आममासेन तदहर्भक्षितेनापि नानध्यायः । पर्युषितेनेत्येके ।

‘पर्युषितै’रिति वचनात्तदहर्भक्षितैः सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ ४ ॥ *तथौष-
धिवनस्पतिमूलफलैः ॥ ५ ॥ ओषधिग्रहणेन वीरुधोऽपि गृह्यन्ते ।
वनस्पतिग्रहणेन वृक्षमात्रम् । तेषां मूलैः सूरणकन्दादिभिः फलैश्चाग्रादि-
भिः पक्कैरपक्कैश्च तदहर्भक्षितैरपि नानध्यायः ॥ ५ ॥ * यत्काण्डमुपा-
कुर्वीत यस्य चानुवाक्यं कुर्वीत न तत्तदहरधीयीत ॥ ६ ॥ यस्मि-
न्नहनि यत्काण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । तथा श्रावण्यां पौर्णिमा-
स्यामुपाकृत्य प्रशस्तेऽहरन्तरे यस्य काण्डस्यानुवाक्यमध्येता गुरुरारम्भं कु-
र्वीत न तत्तदहरधीयीत । अहरित्यहोरात्रोपलक्षणम् ॥ ६ ॥ * उपा-
करणसमापनयोश्च पारायणप्य तां विद्याम् ॥ ७ ॥ अनेकवेदाध्या-
यी यद्येकस्य वेदस्य पारायणं कुरुते तदा तस्य पारायणस्य ये उपाक-
रणोत्सर्जने, तयोः कृतयोस्तां विद्यां तदहर्नाधीयीत । एतदेव ज्ञापकं
पारायणस्याप्युपाकरणोत्सर्जने भवत इति । ‘तां विद्यामि’ति वचनाद्वि-
द्यान्तराध्ययने न दोषः ॥ ७ ॥ * वायुर्घोषवान् भूमौ तृणसंवाहो वर्ष-
ति वा यत्र धाराः प्रवहेत् ॥ ८ ॥ घोषवान् कर्णश्रव । भूमाववस्थितानि
तृणानि संवहति उत्क्षिप्य गमयतीति तृणसंवाहः वर्षति वा देवे धाराः
प्रवहेत् विक्षिपेत् । यत्र देशे एवं विधौ वायुस्तत्र तावन्तं कालं नाधीयीत ।
अत्र मनुः—‘कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा वासुसमूहने ॥’ इति ॥ ८ ॥ उत्तरे द्वे
सूत्रे निगदसिद्धे—* ग्रामारण्ययोश्च सन्धौ महापथे च विप्रोप्य-
च समध्ययनं तदहः ॥ ९ ॥ यदा सहाधीयानाः कारणवशाद्विप्रव-
सेयुः । केचिच्चाचार्येण वा सङ्गतास्तदा समध्ययनं सहाधीयमानं प्रदेशं
तदहर्नाधीयीत । विप्रोपितानां यदहः पुनर्मेहन तदहर्नाधीयीतेत्यन्ये ॥ ९ ॥
स्वैरिकर्मसु च ॥ १० ॥ नाधीयीतेत्येव ॥ १० ॥ अत्रोदाहरणम्— यथा-
दन्तप्रक्षालनोत्सादनानुलेखणानीति ॥ ११ ॥ णत्वमाकस्मिकम् । अ-
पपाठो वा ॥ ११ ॥ * तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा ॥ १२ ॥ तेषु
स्वैरिकर्मसु तावन्तं कालमध्ययनमध्यापनञ्च वर्जयेत् ॥ १२ ॥ *सन्ध्योः ॥ १३ ॥
सज्योतिषोऽज्योतिषोऽदर्शनात् उभे सन्ध्ये । तयोस्तावन्तं कालं नाधी-

यीताध्यापयेद्वा । एवमुत्तरत्राप्यनुवृत्तिः ॥ १३ ॥ उत्तरे द्वे सूत्रे निगद-
 सिद्धे— * तथा वृक्षमारूढोऽप्सु चावगाढो नक्तं चापावृते ॥ १४ ॥
 विवृतद्वारमपावृतम् । तत्र नक्तं नाधीयीत ॥ १४ ॥ * दिवा च पिहिते ॥ १५ ॥
 संवृतद्वारं पिहितम् । तत्र दिवा नाधीयीत ॥ १५ ॥ * अविहितमनुवाकाध्य-
 यनमांषाढवासन्तिकयोः ॥ १६ ॥ वासन्तिको वसन्तोत्सवः । स
 च चैत्रे मासि शुक्लत्रयोदश्या भवति । आषाढशब्देनापि तस्मिन्मासे
 क्रियमाणस्तादृशः कश्चिदिन्द्रोत्सवादिर्विवक्षितः । तयोस्तदहरनुवाका-
 ध्ययनमविहितम् । अनुवाकग्रहणान्न्यूने न दोषः । अपर आह—
 अनुवाकग्रहणान्मन्त्रब्राह्मणयोरेव प्रतिषेधः , नाङ्गानामिति ॥ १६ ॥
 * नित्यप्रश्नस्य चाविधिना ॥ १७ ॥ नित्यं प्रश्नाध्ययनं यत्र स
 नित्यप्रश्नो ब्रह्मयज्ञः । तस्य चाविधिना वक्ष्यमाणेन प्रकारेण विनानुवाकाध्य-
 यनमविहितम् । यद्यपि नित्य ब्रह्मयज्ञाध्ययनं तथापि केनचिदप्यङ्गेन विना न
 कर्तव्यम् । तेन विस्मृत्य प्रातराशे कृते प्रायश्चित्तमेव न ब्रह्मयज्ञः । मनुः—
 'स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ।' इति ॥ १७ ॥ * तस्य विधिः ॥ १८ ॥
 तस्य नित्यप्रश्नस्य विधिर्वक्ष्यते ॥ १८ ॥ * अकृतप्रातराश उदकान्तं गत्वा प्र-
 यतः शुचौ देशेऽधीयीत यथाध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥ १९ ॥ अकृतदिवामो-
 जन उदकसमीपं गत्वा प्रयतः स्नानमार्जनादिशुद्धः शुचौ देशे प्राच्या-
 मुदीच्या वा दिश्यच्छादिदेशेऽधीयीत । यथाध्यायं यथापाठमनुषङ्गरहि-
 तमुत्सृजन् आदित आरभ्य प्रथमादिष्वहस्सु अधीयीत । द्वितीयादिपूत्सृज्य
 ततः परमधीयीत । वाचा उच्चैरित्यर्थः ॥ १९ ॥ * मनसा चानध्याये ॥ २० ॥
 अनध्याये च मनसाधीयीत नित्यस्वाध्यायम् ॥ २० ॥ * विद्युति चाभ्यग्रा-
 यां स्तनयित्वावप्रायत्ये प्रेतान्ने नीहारे च मानसं परिचक्षते ॥ २१ ॥
 विद्युति अभ्यग्रायामविरतायाम् । स्तनयित्वा चाभ्यग्रे । अप्रायत्ये आत्मनोऽ-
 शुचिमावे । प्रेतान्ने च भुक्ते । नीहारे च नीहारो हिमानी तस्मिंश्च वर्तमाने मा-
 नसमनन्तरोक्तमध्ययनं परिचक्षते वर्जयन्ति ॥ २१ ॥ * श्राद्धभोजन एवैके ॥
 २२ ॥ एके त्वाचार्याः श्राद्धभोजन एव मानसं परिचक्षते न विद्युदादिषु ॥ २२ ॥

*विद्युत्स्तनयित्नुर्वृष्टिश्चापतौ सन्निपतेयुस्त्र्यहमनध्यायः ॥२३॥ अप-
 तौ यस्मिन् देशे यो वर्षाकालः ततोऽन्यस्तत्रापतुः । तत्र यदि विद्युदादय-
 स्सन्निपतेयुः समुदितास्स्युः तदा त्र्यहमनध्यायः ॥२३॥ * यावद्भूमिर्व्युदके-
 त्येके ॥२४॥ यावता कालेन भूमिर्विगतोदका भवति तावन्तं कालमनध्याय इत्ये-
 के मन्यन्ते ॥२४॥ * एकेन द्वाभ्यां वैतेषामाकालम् ॥२५॥ एतेषां विद्यु-
 दादीनां मध्ये एकेन द्वाभ्यां वा योगे आकालमनध्यायः । अपरेद्युरागतस्य
 कालस्य प्राप्तेरित्यर्थः ॥२५॥ * सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे भूमिचलेऽपस्वान
 उल्कायामग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्यानां सार्वकालिकमाकालम् ॥२६॥
 'सूर्याचन्द्रमसो'रिति वचनं बृहस्पत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । भूमिचले भूमिकम्पे ।
 अपस्वाने निर्वाते । उल्कायामुल्कापाते । अग्न्युत्पाते ग्रामादिदाहे । एतेषु नि-
 मिन्नेषु सर्वेषु सर्वासां विद्यानाम् 'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
 पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥' इत्युक्तानाम् । सार्वकालिकमृतौ
 चापतौ चाकालमनध्यायः । अत्र 'सर्वासामि'ति वचनादन्यत्र वेदानामेव प्र-
 तिषेधः । अङ्गानामपीत्यन्ये ॥२६॥ * अभ्रं चापतौ सूर्याचन्द्रमसोः
 परिवेष इन्द्रधनुः प्रतिसूर्यमत्स्यश्च वाते पूतिगन्धे नीहारे च सर्वेष्वेते-
 षु तावत्कालम् ॥२७॥ अपर्तावभ्रं दृश्यमानं यावद्दृश्यते तावत्कालमन-
 ध्यायः । एवं परिवेषादिष्वपि योज्यम् । अत्रापि बृहस्पत्यादिपरिवेषे न
 दोषः । इन्द्रधनुः प्रसिद्धम् । सूर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पु-
 च्छवन्नक्षत्रम् । समाहारद्वन्द्वे छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वाता-
 दिषु च त्रिषु तावत्कालमनध्यायः । वाते घोषवति । पूतिगन्धे दुर्गन्धे ।
 नीहारे हिमान्याम् । वातादिग्रहणं पूर्वोक्तानां श्वर्गदधानामुपपलक्षणा-
 र्थम् । पुनरिहवचनं तावत्कालमिति विधातुम् । अत्रैव गर्दभादिग्रहणे
 कर्तव्ये पूर्वत्र पाठस्य चिन्त्यं प्रयोजनम् ॥ २७ ॥ * मुहूर्तं विरते वाते ॥
 ॥२८॥ वाते घोषवति विरतेऽपि मुहूर्तमात्रमनध्यायः । द्वे नाडिके मुहूर्तम् ।
 ॥२८॥ * सलावृक्कयामेकसृक इति स्वप्नपर्यन्तम् ॥२९॥ तावत्काल-
 मित्यस्यापवादोऽयम् ॥२९॥ * नक्तं चारण्येऽनग्नावहारण्ये वा ॥३०॥

रात्रावग्निवर्जिते हिरण्यवर्जिते वारण्ये नाधीयीत ॥ ३० ॥ * अननूक्तं चा-
पतौ छन्दसां नाधीयीत ॥ ३१ ॥ उत्सर्जनादूर्ध्वमुपाकरणादर्वागपर्तुः ।
तत्र छन्दसोऽननूक्तमंशमपूर्वं नाधीयीत । ग्रहणाध्ययनमपतौ न कर्तव्यम् ।
यद्यपि 'तैप्यां पौर्णमास्यां रोहिण्या वा विरमे'दित्युक्तम् । तथापि कियन्तं
कालं तद्विरमणं कस्माद्वाऽध्ययनादित्यपेक्षायामिदमुच्यते—एतावन्तं कालं ग्र-
हणाध्ययनं न कर्तव्यम् । धारणाध्ययने तु न दोषः । तथा 'छन्दस' इति
वचनादङ्गानां ग्रहणाध्ययनेऽपि न दोषः ॥ ३१ ॥ * प्रदोषे च ॥ ३२ ॥ प्र-
दोषे चाननूक्तमृतावपि नाधीयीत । 'मासं प्रदोषे नाधीयीते'त्येतत्तु, धार-
णाध्ययनस्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह—यस्यां रात्रौ द्वादशी त्रयो-
दशी च मिश्रे भवतः, तस्यां प्रदोषे नाधीयीत । अनूक्तमननूक्तं च ऋता
वपतौ च एष आचार इति ॥ ३२ ॥ * सार्वकालिकमाप्नातम् ॥ ३३ ॥ आ-
प्नातमधीतं तत्सार्वकालिकमपतौ प्रदोषे च सर्वस्मिन्कालेऽध्येतव्यम् ॥ ३३ ॥
* यथोक्तमन्यदतः परिषत्सु ॥ ३४ ॥ अत एतस्मादनध्यायप्रकरणादन्य-
दनध्यायनिमित्तम् । परिषत्सु मानवादिधर्मशास्त्रेषु यथोक्तं द्रष्टव्यम् । त-
त्र वासिष्ठ.—'दिग्दाहपर्वतप्रपातेपूपलरुधिरपांसुवर्षेष्वाकालिक'मिति । य-
मः—'श्लेष्मातकस्य शल्मल्या मधूकस्य तथाप्यध । कदाचिदपि नाध्ये-
यं कोविदारकपित्थयोः ॥' सङ्ग्रामोद्यानदेवसमीपेषु नाधीयीत ॥ ३४ ॥

॥ इति एकादशी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ३ ख० ११ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

* तपः स्वाध्याय इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ योऽयं नित्यस्वाध्या-
यस्तत्तपः कृच्छ्रादि । कृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणं तपो यावत्फलं साधयति ता-
वत्साधयतीत्यर्थः ॥ १ ॥ * तत्र श्रूयते—स यदि तिष्ठन्नासीनः शयानो वा
स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति ॥ २ ॥ तत्रैव
ब्राह्मणे 'स यदि तिष्ठन्नासीन' इत्यापत्कल्पः श्रूयते तत्र 'दर्भाणामहदुपस्तीर्यो-
पस्थं कृत्वा प्राडासीनः स्वाध्याय'मित्यादिमुख्यः कल्पो ब्राह्मणे एवोक्तः ।

इह पुनरासीनवचनं यथाकथञ्चिदासनार्थम् । सर्वथाप्यधीयानस्तप एव तत्त-
प्यत इति ब्राह्मणार्थः । मनुरप्याह—‘आहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते
तपः । यस्त्वन्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥’ इति । स्वामी
ति स्वैरं दर्शयति ॥ २ ॥ एवं कर्तुं नियमेनापद्यतीवादर्णीय इत्युक्त्वा
कालेऽप्याह— * अथापि वाजसनेयिब्राह्मणम् । ब्रह्मयज्ञो ह वा
एष यत्स्वाध्यायस्तस्यैते वषट्कारा यत्स्तनयति यद्विद्योतते यदव-
स्फूर्जति यद्वातो वायति । तस्मात् स्तनयति विद्योतमानेऽवस्फूर्जति
वाते वा वायत्यधीयतैव वषट्काराणामच्छम्बट्कारायेति ॥ ३ ॥
अथपि अपि च । स्वाध्यायो नाम यदेष ब्रह्मयज्ञः ब्रह्म वेदः तत्साधनो या-
गः । यथा दर्शपूर्णमासादयः पुरोडाशादिसाधनाः । हवैशब्दौ प्रसिद्धि-
द्योतयतः । तस्य यज्ञस्यैते वक्ष्यमाणाः स्तनयित्त्वादयो वषट्काराः । ब-
हुवचननिर्देशात् । वषट्कारानुवषट्कारस्वाहाकारास्सर्वे प्रदानार्था गृह्यन्ते ।
स्तनित मेघशब्दः । विद्योतन विद्युद्व्यापारः । अवस्फूर्जनमशनिपातः । तत्र
‘अवस्फूर्जथुलिङ्ग’मिति दर्शनात् । ‘वायती’ति ‘वै शोषण’ इत्यस्य रूपम् ।
यथा आर्द्रप्रदेशस्तु शुष्को भवति तथा वायतीत्यर्थः । यस्मादेते वषट्काराः
तस्मात् स्तनयित्त्वादिष्वनध्यायनिमित्तेषु सत्स्वप्यधीयतैव । न पुनरन-
ध्यायइति नाधीयते । किमर्थं वषट्काराणामेतेषामच्छम्बट्काराय अव्यर्थ-
त्वाय । अन्यथा एते वषट्कारा व्यर्थाः स्युः । ततश्च यथा होत्रा वषट्कृते
अध्वर्युर्न जुहुयात् तादृगेव तत्स्यात् ॥ ३ ॥ * तस्य शाखान्तरे वाक्यस-
माप्तिः ॥ ४ ॥ तस्य वाजसनेयिब्राह्मणस्य । शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भ-
वति न तार्विति पर्यवसानम् ॥ ४ ॥ तदेव शाखान्तरं पठति—*अथ यदि
वा वातोवायात्स्तनयेद्वा विद्योतेत वावस्फूर्जेद्वैकां वर्चमेकं वा यजु-
रेकं वा सामाभिव्याहरेद्भूर्भुवस्सुवस्सत्यं तपःश्रद्धायां जुहोमीति वै
तत् । तेनो हैवास्यैतदहस्स्वाध्याय उपात्तो भवति ॥ ५ ॥ अन्ते इतिशब्दः
अध्याहार्यः । वातादिषु सत्सु एकामृचमधीयते । प्राप्ते प्रदेशे यजुर्वेदाध्यायी
एकं यजुः । सामवेदाध्यायी एकं साम । सर्वेषु वा वेदेषु ‘भूर्भुवःसुव’रित्यादिकं

यजुरभिव्याहरेत् । न पुनर्यथापूर्वं प्रश्नमात्रम् । तेनैव तावतैवास्याध्ये-
तुस्तदहस्तस्मिन्नहनि स्वाध्याय उपात्तो भवति अधीतो भवतीति यावत् ॥५॥
केचित् 'भूर्भुवःसुव'रित्यादिकं ब्राह्मणभागाध्ययनविषयं मन्यन्ते न सार्वत्रि-
कम् । कस्मात् । पुनर्वाजसनेयिब्राह्मणस्य उदाहृते शाखान्तरे वाक्य
समाप्तिराश्रीयते न पुनर्यथाश्रुतमात्रं गृह्यते । तत्राह—*एवं सत्या-
र्यसमयेनाविप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥ एवं सति एव वाक्यपरिसमाप्तावा-
श्रीयमाणायामार्यसमयेन आर्याः शिष्टा मन्वादयः तेषां समयो व्यवस्था-
तेन । अविप्रतिषिद्ध भवति । इतरथा विप्रतिषिद्धं स्यात् ॥६॥ कथम्—
*अध्यायानध्यायं ह्युपदिशन्ति । तदनर्थकं स्याद्वाजसनेयिब्राह्मणं
चेदवेक्षेत ॥ ७ ॥ आर्या अध्यायमनध्यायं चोपदिशन्ति । तदुपदेशन-
मनर्थकं स्यात् यदि वाजसनेयिब्राह्मणं यथाश्रुतमवेक्षेताध्येता ॥ ७ ॥ अन-
र्थकमेवेदमस्तु । श्रुतिविरोधान् । तत्राह—*आर्यसमयो ह्यगृह्यमान-
कारणः ॥ ८ ॥ योऽयमध्यायानध्यायविषय आर्यसमयः न तत्र किञ्चित्का-
रणं गृह्यते । यथा 'वैसर्जनहोमियं वासोऽध्वर्यवे ददाती'त्यत्रागृह्यमाणकारण-
आर्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमाणम् । अतो वाक्यपरिसमाप्तिरेव युक्ता ।
एवं हि वाजसनेयिब्राह्मणस्यापि नात्यन्तबाधः । अनध्यायोपदेशस्या-
पि प्रभूताध्ययनविषयतया नानर्थक्यमिति । सूत्रे 'अगृह्यमानकारण' इ-
ति णत्वाभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥ का पुनरसौ स्मृतिः । या ब्रह्मयज्ञेऽप्यनध्याय-
मुपदिशति । मानवे तावद्विपर्ययः श्रूयते— 'नैत्यके नास्त्यनध्यायो
ब्रह्मसूत्रं हि तत्स्मृतम् ।' इति । सामान्येनानध्यायोपदेशस्तु, ब्रह्मयज्ञा-
दन्यत्र चरितार्यः । तस्मात्तादृशी स्मृतिर्मृग्या । एव तर्ह्यग्निहोत्रादिष्व-
पि मन्त्राणामनध्यायः प्राप्नोति । नेत्याह—*विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न
कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥ ९ ॥ विद्या वेदाध्ययनम् । तां प्रत्यनध्यायः श्रूयते ।
न पुनर्मन्त्राणां कर्मयोगे । हेतुः परिभाषायामुक्तोऽर्थान्तरत्वादिति । अर्था-
न्तरं हि कर्मणि प्रयोगो मन्त्राणां न पुनर्ग्रहणार्थमध्ययनम् । पारायणाध्ययन-
मध्येऽनध्यायागमो भवति वा न वेति चिन्त्यम् । एवं श्रीरुद्रजपेऽपि ॥९॥ कथं

पुनरार्यसमयः प्रमाणम् । यावता न तेषामतीन्द्रियेऽर्थे ज्ञानं सम्भवति । तत्राह
 * ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते ॥ १० ॥
 विधीयन्त इति विधयः कर्माणि । ते सर्वे स्मार्ता अपि ब्राह्मणेष्वेवोक्ताः ।
 नन्विदानीं ब्राह्मणानि नोपलभ्यन्ते । सत्यम् । तेषामुत्सन्नाः पाठाः ।
 अध्येतृदौर्बल्यात् । कथं हि तेषामस्तित्वम् । प्रयोगादनुमीयन्ते । प्र-
 योगः स्मृतिनिबन्धनमनुष्ठानं च । तस्माद्ब्राह्मणान्यनुमीयन्ते । मन्वा-
 दिभिरुपलब्धानीति । अथ पुनरन्यथा स्मरेयुरनुतिष्ठेयुर्वा । सम्भवति
 च तेषां वेदसंयोगः ॥ १० ॥ अथ प्रसङ्गादपस्मृतिरुच्यते—* यत्र तु
 प्रतियुपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति ॥ ११ ॥ यत्र पितृष्वसृ-
 सुतामातुलसुतापरिणयनादौ । प्रतियुपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्रोत्सन्नपाठं शास्त्र-
 मनुमीयेत । प्रीतेरेव प्रवृत्तिहेतोः सम्भवात् ॥ ११ ॥ ततश्च—* तदनुवर्तमानो
 नरकाय राध्यति ॥ १२ ॥ तद्विधमनुतिष्ठन्नरकायैव कल्पते ॥ १२ ॥
 * अथ ब्राह्मणोक्ता विधयः ॥ १३ ॥ एवं स्मृत्याचारप्राप्तानां श्रुति-
 मूलत्वमुक्तम् । अथ प्रत्यक्षब्राह्मणोक्ता एव केचिद्विधयो व्याख्यायन्ते ।
 तेषामपि स्मार्ते अनुप्रवेशार्थम् । तेन तदतिक्रमे स्मार्तातिक्रमनिमित्तमेव
 प्रायश्चित्तं भवति ॥ १३ ॥ * तेषां महायज्ञा महासत्राणीति च
 संस्तुतिः ॥ १४ ॥ तेषां वक्ष्यमाणानां महायज्ञा इति संस्तुतिः । स्वा-
 ध्यायब्राह्मणे महासत्राणीति च संस्तुतिर्भवति । बृहदारण्यकादौ सं-
 स्तुतिग्रहणेन संस्तुतिमात्रमिदं नामधेयं धर्मातिदेशार्थमिति दर्शयति । म-
 हायज्ञेषु सोमयागेषु ये धर्माः ‘न ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरीत्य सोमेन यष्ट-
 व्य’ मित्यादयः । ये च महासत्रस्य गवामयनस्य धर्माः ‘इष्टप्रथम-
 यज्ञानामधिकार’ इत्यादयः । उभयेऽपि ते वक्ष्यमाणेषु पञ्चमहायज्ञेषु भ-
 वन्ति ॥ १४ ॥ के पुनस्ते तानाह—* अहरहर्भूतबलिर्मनुष्येभ्यो य-
 थाशक्ति दानम् ॥ १५ ॥ वैश्वदेवे वक्ष्यमाणेन बलिहरणप्रकारेण भूते-
 भ्योऽहरहर्भूतबलिर्देयः । एष भूतयज्ञः । मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति दानं
 कर्तव्यम् । एष मनुष्ययज्ञः ॥ १५ ॥

॥ इति द्वादशी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ४ ख० १२ ॥

*देवेभ्यः स्वाहाकार आ काष्ठात्पितृभ्यः स्वधाकार ओदपात्रात् स्वाध्याय इति ॥ १ ॥ देवेभ्यः । स्वाहाकारेण प्रदानमाकाष्ठात् । अशनीयाभावे काष्ठमपि तावद्देयम् । वैश्व-
 देवोक्तप्रकारेणैवैष देवयज्ञः । केचिद्वैश्वदेवाहुतीभ्यः पृथग्भूतामि-
 मामाहुतिं मन्यन्ते । 'देवेभ्यः स्वाहे'ति च मन्त्रमिच्छन्ति 'देवयज्ञेन यक्ष्य' इति
 सङ्कल्पमिच्छन्ति । वयं तु न तथेति गृह्य एवावोचाम । केचिदाहुः—'आका-
 ष्ठा'दिति वचनादशनीयाभावेन भोजनलोपेऽपि यथाकथञ्चित् वैश्वदेवं क-
 र्तव्यम् । पुरुषसंस्कारत्वादिति । अपरे तु अशनीयसंस्कार इति वदन्तः भोज-
 नलोपे वैश्वदेवं न कर्तव्यमिति स्थितिः । पितृभ्यः स्वधाकारेण प्रदानम् ओ-
 दपात्रात् अन्नाद्यभावेऽपि उदपात्रमपि तावद्देयम् । पात्रग्रहणात् सह पा-
 त्रेण देयम् । एष पितृयज्ञः । स्वाध्यायः 'तस्य विधि'रित्यारभ्योक्तो नि-
 त्यस्वाध्यायः । ऋषियज्ञः । इति समाप्तौ । इत्येते महायज्ञा इति । न
 चायमुपदेशक्रमोऽनुष्ठान उपयुज्यते । अनुष्ठान तु, ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञो भूत-
 यज्ञः पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति ॥ १ ॥ पूजां प्रसङ्गादाह—*पूजा वर्ण-
 ज्यायसां कार्या ॥ २ ॥ वर्णतो यो ज्यायान् प्रशस्ततरो भवति तस्याव-
 रेण वर्णेन कार्या पूजा । अध्वन्यनुगमनादिका उत्सवादिषु च गन्धलेपा-
 दिका ॥ २ ॥ *वृद्धतराणां च ॥ ३ ॥ सजातीनामपि पूजा कार्या । तरनिर्दे-
 शात् विद्यावयःकर्मभिर्वृद्धानां ग्रहणम् । हीनानामपीत्येके । तथा च मनुः—
 'शूद्रोऽपि दशमी गत' इति ॥ ३ ॥ पूजा कार्येत्युक्तम् । तद्विरोधिहर्षो वर्ज्य इ-
 त्याह *हृष्टो दर्पति दृष्टो धर्ममतिक्रामति धर्मातिक्रमे खलु पुनर्नरकः । ४ ।
 अभिमतलाभादिनिमित्तचित्तविकारो हर्षः । तद्युक्तो हृष्टः । स दर्पति दृप्यति ।
 दर्पो गर्वोऽभिमानः । दृप्तो धर्ममतिक्रामति । पूज्यपूजनादिक प्रति स्तब्ध-
 त्वात् । खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे । धर्मातिक्रमे खलु पुनर्नरको भवति निरयं
 प्रतिपद्यते । तस्माद्धर्मातिक्रममूलभूतो हर्षो न कर्तव्यः । यद्यपि भूतदाही-
 येषु हर्षो वक्ष्यते । तथापि विशेषेण हर्षस्य वर्जनार्थोऽयमारम्भः । यो
 गाङ्गत्वाद्धक्ष्यमाणस्य ॥ ४ ॥ * न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥ ५ ॥ स-

मावृत्तं शिष्यं प्रति आचार्येण समादेशो न देयः । इदं त्वया कर्तव्यमिति ।
यथा असमावृत्तदशायामाज्ञा दीयते उदकुम्भमाहरेति । नैवमिदानीम् ।
न स्वेच्छया करणे प्रतिषेध्यम् ॥ ५ ॥ * ओङ्कारस्स्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्मा-
ध्येप्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत ॥ ६ ॥ ओङ्कारः प्रणवः । स्वर्गस्य द्वा-
रमिव । यथा द्वारेण गृहाभ्यन्तरं प्राप्यते, तथानेन स्वर्गः । तस्मात् ब्रह्म
वेदं स्वर्गसाधनमध्येप्यमाण एतदादि अनाम्नातमप्योङ्कारमादौ कृत्वा प्रति-
पद्येत उपक्रमेताध्येतुम् ॥ ६ ॥ * विकथां चान्यां कृत्वैवं लौकिक्या वा-
चा व्यावर्तते ब्रह्म ॥ ७ ॥ अध्ययने अनुपयुक्ता कथा विकथा । तां चान्यां
कृत्वा तदादि प्रतिपद्येत । एव सति ब्रह्म वेदः लौकिक्या वाचा व्यावर्तते
तया मिश्रित न भवति । पुनरप्योङ्कारमेव स्तौति—* यज्ञेषु चै-
तदादयः प्रसवाः ॥ ८ ॥ यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादिषु । एतदादयः
ओङ्कारादयः । प्रसवा अनुज्ञावाक्यानि भवन्ति । ब्रह्मादीनाम् ।
ॐ प्रणय ॐ निर्वप ॐ स्तुवीध्वमिति ॥ ८ ॥ * लोके च
भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्यथा पुण्याहं स्वस्त्यु-
द्धिमिति ॥ ९ ॥ यथा यज्ञेष्वोङ्कारादयः प्रसवाः । लोके च भूति-
कर्मसु पाणिग्रहणादिषु एतदादीन्येव वाक्यानि भ्युः । तान्युदाहरति—
यथा पुण्याहवाचने ॐ कर्मण भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचयिता वदति ।
ॐ पुण्याहमिति प्रतिवक्तार । ॐ कर्मणे स्वस्तीति वाचयिता । ॐ स्व-
स्ति कर्मण इतीतरे । ॐ कर्मण ऋद्धिमिति वाचयिता । ॐ कर्मर्ध्यतामिती-
तरे । तस्मादेवं प्रशस्त ॐकार इति ॥ ९ ॥ * नासमयेन कृच्छ्रं कुर्वीत
त्रिःश्रावणं त्रिस्सहवचनमिति परिहाप्य ॥ १० ॥ समयः शुश्रूषा तेन वि-
ना कृच्छ्रं दुःखावधारणपूर्वं ग्रन्थं न कुर्वीत । क्रियासामान्यवचनः क-
रोतिरध्ययनेऽध्यापनेच वर्तते । समयेन विना शिष्योऽपि कृच्छ्रं ग्रन्थं
नाधीयीत । आचार्योऽपि नाध्यापयेत् । तथा च मनुः—‘धर्मार्थौ यत्र न
स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा । न तत्र विद्या वसत्या ह्युप्तं बीजमिवोषरे ॥’
इति । किमविशेषेण नेत्याह—त्रिःश्रावणं त्रिस्सहवचनमिति परिहाप्य ।

वर्जयिष्व । त्रिःश्रावणमात्रे त्रिस्सहवचनमात्रे चान्यतरापेक्षया क्रियमाणे
 शुश्रूषा नपेक्षया । ततोऽधिके सर्वत्रापेक्षयेति ॥ १० ॥ *अविचिकित्सा-
 यावद्ब्रह्म निगन्तव्यमिति हारीतः ॥ ११ ॥ विचिकित्सा संशयः । त-
 दभावोऽविचिकित्सा सा यावदुत्पद्यते तावद्ब्रह्म निगन्तव्यं नियमपूर्वमधि-
 गन्तव्यमिति हारीतः आचार्यो मन्यते । अत्र पक्षे त्रिःश्रावणत्रिस्सहवचनयो-
 रपि शुश्रूषितव्यम् । ब्रह्मग्रहणादङ्गेषु नाय विधिः ॥ ११ ॥ *न बहि-
 र्वेदे गतिर्विद्यते ॥ १२ ॥ वेदाद्वहिर्भूते काव्यनाटकश्रवणे । गति शुश्रूषा
 न विद्यते । यद्यपि तदुपयुक्त वेदार्थज्ञाने ॥ १२ ॥ *समादिष्टमध्यापय-
 न्तं यावदध्ययनमुपसंगृहीयात् ॥ १३ ॥ य आचार्येण समादिष्टोऽध्यापयति
 तं यावदध्ययनं यावदध्यापयते तावदुपसंगृहीयात् । तथा 'समादिष्टेऽध्या-
 पयती'त्यत्राचार्यदारवद्वृत्तिरुक्ता । तत्र चान्यत्रोपसङ्ग्रहणादिति वर्तते ।
 तत उपसङ्ग्रहणार्थोऽयमारम्भः ॥ १३ ॥ *नित्यमर्हन्तमित्येके ॥ १४ ॥
 स चेत्समादिष्टोऽर्हन् भवति विद्यासमाचारादिना । ततो नित्यमुपस-
 गृहीयात् । इत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु यावदध्ययनमिति ॥ १४ ॥ *न
 गतिर्विद्यते ॥ १५ ॥ यद्यप्यसार्वर्हन् भवति । तथाप्याचार्ये या गतिः शु-
 श्रूषा सा तस्मिन् कर्तव्या ॥ १५ ॥ *वृद्धानां तु ॥ १६ ॥ तुश्चार्थे । वृद्धानां
 चान्तेवासिनां न गतिर्विद्यते । पूर्ववयसा अन्तेवासिना अवरवया आचार्यो न
 शुश्रूषितव्यः । अध्ययनादूर्ध्वमित्येके । अध्ययनकालेऽपत्यन्ये ॥ १६ ॥
 *ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥ १७ ॥ ब्रह्मणि वेदवि-
 षये मिथो विनियोगः क्रियते । बह्वचो यजुर्वेदिनः सकाशाद्यजुर्वेदम-
 धीते सोऽपि तस्माद्वेदम् । तदा परस्परं शुश्रूषा न कर्तव्या ॥ १७ ॥
 अत्र हेतुं स्वयमेवाह—*ब्रह्म वर्धत इत्युपदिशन्ति ॥ १८ ॥ द्वयोरपि
 ब्रह्म वर्धते । सैव ब्रह्मवृद्धिः शुश्रूषेत्युपदिशन्त्याचार्याः ॥ १८ ॥ *निवे-
 शे वृत्ते संवत्सरे संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले व-
 सेद्भूयःश्रुतिमिच्छन्निति श्वेतकेतुः ॥ १९ ॥ भूयःश्रवणमिच्छन् पुरु-
 षो निवेशे दारकर्मणि वृत्तेऽपि प्रतिसंवत्सरं द्वौ द्वौ मासौ समाहितो भू-

त्वाऽचार्यकुले वसेदिति श्वेतकेतुराचार्यो मन्यते ॥ १९ ॥ अत्र हेतुत्वेन श्वेतकेतोरेव शिष्यान्प्रति वचनम्— एतेन ब्रह्मं योगेन भूयः पूर्वस्मात्कालाच्छ्रुतमकुर्वीति ॥ २० ॥ एतेनानन्तगेत्तेन । योगेनोपायेन । अहं पूर्वस्मात् ब्रह्मचर्यकालात् भूयः बहुतरं श्रुतमकुर्वीति कृतवानस्मि अतो यूयमपि तथा कुरुध्वमिति ॥ २० ॥ तच्छास्त्रैर्विप्रतिपिद्धम् ॥ २१ ॥ तद्विधं श्वेतकेतोर्दर्शनं श्रुत्यादिभिः शास्त्रैर्विप्रतिपिद्धम् ॥ २१ ॥ कथमित्यत आह—
*निवेशे हि वृत्ते नैयमिकानि श्रूयन्ते ॥ २२ ॥ हिशब्दो हेतौ । यस्मात् निवेशे वृत्ते नैयमिकानि कर्माणि श्रूयन्ते ॥ २२ ॥

॥ इति त्रयोदशी खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० ४ ख ० १३ ॥

कानि पुनस्तानि— अग्निहोत्रमतिथयो यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥ १ ॥ अग्निहोत्रमतिथयः । अतिथयः अतिथिपूजा । 'यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । एव गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः ॥' इति । यच्चान्यदेवं युक्तम् । एवविधं श्राद्धादि । एवमेतैः कर्मभिरहरहराक्रान्तस्य न शरीरकण्डूयनेष्वप्यवमरो भवति । स कथं द्वौद्वौ मामौ गुरुकुले वसेदिति ॥ १ ॥ *अध्ययनार्थेन यं चोदयेन्न चैनं प्रत्याचक्षीत ॥ २ ॥ यमाचार्यः माणवकोऽध्ययनप्रयोजनमुद्दिश्य चोदयेत् 'शिष्यस्तेऽहं शाधि मा त्वा प्रपन्न'मिति । स एन माणवकं नैव प्रत्याचक्षीत । चशब्दोऽवधारणे ॥ २ ॥ किमविशेषेण नेत्याह—*न चास्मिन् दोषं पश्येत् ॥ ३ ॥ पाणिनिनिपातोऽस्ति—'निपातैर्गद्यदिहहन्तकुविन्नेच्चेच्चणकच्चिद्यत्र युक्त'मिति । स चेदर्थे वर्तते । 'इन्द्रश्च मृळयाति न' इत्यादि दर्शनात् । तस्यायप्रयोगः न चेदस्मिन् माणवके दोषमनध्याप्यताहेतुं पश्येत् ॥ ३ ॥ *यदृच्छायामसंवृत्तौ गतिरेव तस्मिन् ॥ ४ ॥ समानमवीयानेषु कस्यचिद्यदृच्छायां दृष्टहेतुमन्तरेण बुद्धिमान्द्यादिनाध्ययनस्य समावृत्तिस्म्यात् अधीतो भागो माणवकान्तरवन्नागच्छेत् तदा तस्या यदृच्छायामसंवृत्तौ तस्मिन्नाचार्ये गतिरेव शुश्रूषैव माणवकस्य शरणम् । तथा च भनुः—

‘यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्याधिगच्छति । तथा गुरुतरां पिद्यां शुश्रूषु-
 राधिगच्छति ॥’ इति । अधिक शुश्रूषितो हि गुरुस्सर्वात्मना तं शिक्षये-
 दिति ॥ ४ ॥ * मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषा ॥ ५ ॥ मातृग्रहणेन
 पितामहीप्रपितामह्योरपिग्रहणम् । पितृग्रहणेन पितामहप्रपितामहयोः
 सर्व एते आचार्यवच्छुश्रूषितव्या ॥ ५ ॥ * समावृत्तेन सर्वे गुरव उप-
 सङ्गाह्याः ॥ ६ ॥ उक्ताश्चानुक्ताश्च ज्येष्ठमातुलादयः सर्वे गुरवः समा-
 वृत्तेनोपसङ्गाह्याः ॥ ६ ॥ * प्रोप्य च समागमे ॥ ७ ॥ यदि स्वयं प्रोप्य
 समागतो भवति । गुरवो वा प्रोप्य समागताः । तदापि ते उपसङ्गाह्याः ॥ ७ ॥
 * भ्रातृषु भगिनीषु च यथापूर्वमुपसङ्ग्रहणम् ॥ ८ ॥ पूर्वैर्नैव सिद्धे
 क्रमार्थं वचनम् । यथापूर्वं ज्येष्ठक्रमेणेति ॥ ८ ॥ * नित्या च पूजा य-
 थोपदेशम् ॥ ९ ॥ ‘पूजा वर्णज्यायसां कार्या वृद्धतराणां च’त्युपदेशानुरोधेन
 या नित्या पूजा सा यथापूर्वं वृद्धक्रमेण ॥ ९ ॥ * ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातु-
 लानवरवयसः प्रत्युत्थायाभिवदेत् ॥ १० ॥ ‘त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादन-
 मर्हती’ति वदति । तेनावरवयस ऋत्विगादयोऽप्यभिवादयन्ते । तानभिवादयमा-
 नान् प्रत्युत्थायाभिवदेत् । नान्येष्विव सुखमासीनोऽभिवदति । उत्कृष्टानां तेषा-
 मियमेव पूजा ॥ १० ॥ * तूष्णीं वोपसंगृहीयात् ॥ ११ ॥ अथवा प्रत्युत्थाय स्वय-
 मपि तांस्तूष्णीमुपसंगृहीयात् । विद्याचारित्राद्यपेक्षो विकल्पः ॥ ११ ॥ अ-
 थाभिवाद्या उच्यन्ते— * दशवर्षे पौरसख्यं पञ्चवर्षे तु चारणम् । त्रिव-
 र्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति ॥ १२ ॥ पुरोभव पौरम् । पौर च तत्सख्यं
 च पौरसख्यं सेवानिवन्धन बान्धव तदभिवादनम्य निमित्तम् । कीदृशं द-
 शवर्षान्तरालं दशवर्षाधिकं पौरसखा अश्रोत्रियोऽप्यभिवाद्य इति विवक्षि-
 तम् । पञ्चवर्षं तु चारणम् । सख्यमित्युपसमन्तमप्यपेक्ष्यते । चारणशब्दः
 शाखाध्यायिषु रूढः । तेषां सख्यं पञ्चवर्षमभिवादनम्य निमित्तम् । श्रोत्रि-
 यं वक्ष्यति । त्रिवर्षपूर्वं श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति । स त्रिवर्षपूर्वतामात्रेणाभि-
 वादनमर्हति । न पूर्वसस्तवमपेक्षते ॥ १२ ॥ * ज्ञायमाने वयोविशेषे वृद्धत-
 रायाभिवाद्यम् ॥ १३ ॥ क्रमार्थमिदम् । वयोविशेषे ज्ञायमाने पूर्वं वृद्ध-

तरायाभिवाद्यम् । पश्चाद्वृद्धायेति ॥१३॥*विषमगतायागुरवे नाभिवा-
द्यम् ॥१४॥ उच्चैस्स्थाने नीचैस्स्थाने वावस्थितो विषमगतः । तस्मै गुरु-
व्यतिरिक्ताय नाभिवाद्यम् । गुरवे त्वभिवाद्यमेव । दर्शने सति तूष्णीमव-
स्थानस्यायुक्तत्वात् ॥१४॥*अन्वारुह्य वाभिवादयीत ॥१५॥ इदं गुरु-
विषयम् । यत्रासावभिवादनीयः स्थितः तत्र त्वन्वारुह्याभिवादयीत । अन्व-
वरुह्येत्यपि द्रष्टव्यम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् गुरौ तु दृष्टमात्र एवाभिवादन-
मित्युक्तम् ॥१५॥*सर्वत्र तु प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥१६॥ सर्वत्र गु-
रावगुरौ प्रत्युत्थायैवाभिवादनं कर्तव्यम् ॥१६॥ उत्तरे द्वे सूत्रे निगदसिद्धे-
*अप्रयतेन नाभिवाद्यं तथा प्रयतायाप्रयतश्च न प्रत्यभिवादयेत् ॥१७॥
यद्यज्ञानादप्रयताय कश्चिदभिवादयेत् तथापि सोऽप्रयतो न प्रत्य-
भिवादयेत् ॥१७॥*पतिवयसः स्त्रियः ॥१८॥ पत्युर्यद्वयस्तदेव स्त्रीणां वयः ।
तेन तदनुरोधेन ज्येष्ठभार्यादिष्वभिवादनम् ॥१८॥*न सोपानद्वेष्टि-
तशिरो अवहितपाणिर्वाभिवादयीत ॥१९॥ अवहितपाणिः समित्कु-
शादिहस्तः । दात्रादिहस्तो वा । अन्यत्रमिदम् ॥१९॥*सर्वनाम्ना
स्त्रियो राजन्यवैश्या च ॥२०॥ सर्वनाम्नैवाभिवादयीत । अभिवाद-
येऽहमिति ॥२०॥*न नाम्ना ॥२१॥ नाम्ना नाभिवादयीत ॥२१॥*मा-
तरमाचार्यदारं चेत्येके ॥२२॥ एते अपि द्वे सर्वनाम्नैवाभिवादयीत । न
नाम्नाभिवादयीतेत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु नाम्नैवेति ॥२२॥ वयोविशेषे-
णाभिवादनं हीनवर्णे नास्तीत्युह-
*दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च क्षत्रि-
यः पितापुत्रौ स्म तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥२३॥ शिष्यं प्रत्या-
चार्यस्यायमुपदेशः । स्मशब्दः श्लोकपूरणो निपातः । ब्राह्मणः क्षत्रिय इत्यु-
पलक्षणम् । विद्धि जानीहि । स्पष्टमन्यत् ॥२३॥*कुशलमवरवयसं व-
यस्यं वा पृच्छेत् ॥२४॥ ब्राह्मणविषयमिदम् । इतरेषु विशेषम्य वक्ष्य-
माणत्वात् । वयसा तुल्यो वयस्यः । अवरवयसः वयस्यं वा ब्राह्मणः पथ्या-
दिषु सङ्गतं कुशलं पृच्छेत् ॥ 'अपि कुशल'मिति ॥२४॥*अनामयं क्ष-
त्रियम् ॥२५॥ पृच्छेत् । 'अप्यनामयः भवत' इति । आमयो रोगः तदभा-

वोऽनामयम् ॥२५॥ *अनष्टं वैश्यम् ॥२६॥ 'अप्यनष्टपशुधनोऽसी'ति ॥
 २६॥ *आरोग्यं शूद्रम् ॥२७॥ आरोग्यं पृच्छेत् । 'अप्यरोगो भवा'निति
 ॥२७॥ *नासम्भाप्य श्रोत्रियं व्यतिव्रजेत् ॥२८॥ श्रोत्रियं पथि सङ्ग-
 तमसम्भाप्य न व्यतिव्रजेत् न व्यतिक्रामेत् ॥ २८॥ *अरण्ये च स्त्रियम्
 ॥२९॥ अरण्यग्रहणसमयस्य देशस्योपलक्षणम् । तत स्त्रियमेकाकिनी दृ-
 ष्ट्वा असम्भाप्य न व्यतिव्रजेत् । सम्भापणं च मातृवद्भगिनीवच्च । 'किं ते
 करवाणि न भेतव्यम्' इति ॥२९॥

॥ इति चतुर्दशी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ४ ख० १४ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
 उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

सर्वेषामेव कर्मणां शेषभूतमाचमनं विधायंस्तदुपयोगिनो विधीना-
 ह—* उपासने गुरुणां वृद्धानामतिथीनां होमे जप्यकर्मणि भोज-
 न आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात् ॥ १ ॥ गुरुणामाचा-
 र्यादीनाम् । अन्येषां वृद्धादीनां च पूज्यानामतिथीनां च उपासने यदा
 तानुपास्ते तदा होमे साङ्गे पित्र्यादन्यत्र । जप्यकर्मणि जप्यक्रियाया
 भोजनाचमनयोश्च स्वाध्यायाध्ययने च यज्ञोपवीती स्यात् यज्ञोपवीती
 भवेत् । वामोविन्यासविशेषो यज्ञोपवीतम् । 'दक्षिणं बाहुमद्धरत'
 इत्यादिब्राह्मणविहितम् । वामोऽमम्भवेऽनृकल्पं वक्ष्यति 'अपि वा सू-
 त्रमेवोपवीतार्थ' इति । मनुरप्याह— 'कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्व-
 कृतं त्रिवृत् । उद्धृते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते बुधै ॥' इति । एषु वि-
 धानात्कालान्तरे नावश्यम्भावः ॥ १ ॥ *भूमिगतास्वप्स्वाचम्यं प्रयतो
 भवति ॥ २ ॥ 'आपः शुद्धा भूमिगता वैनृप्य यासु गोर्भवेत् । अव्याप्ता
 श्वेदमेधेन गन्धवर्णरसान्विताः ॥ अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसू-
 तिका । दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥' इति मनु । 'श्रा-

वणे भासि सम्प्राप्ते सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।' इति स्मृत्यन्तरम् । एवंभूतदोष-
 राहितास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति । प्रायत्यार्थमाचमनं भूमिगतास्वप्सु कर्तव्य-
 मिति ॥ २ ॥ *यं वा प्रयत आचामयेत् ॥ ३ ॥ यं वा प्रयतोऽन्य
 आचमयेत् सोऽपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं वामहस्तावर्जिताभिरद्भिरा-
 चमनं न भवति । एतेन शास्त्रान्तरोक्तं कमण्डलुधारणमप्याचार्यस्यान-
 भिमत् लक्ष्यते । अलाबुपात्रेण नालिकेरजेन च स्वयमाचमनमाचरन्ति ॥ ३ ॥
 *न वर्षधारास्वाचामेत् ॥ ४ ॥ पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रायत्यार्थस्याचम-
 नस्य वर्षधारासु प्रसङ्गाभावात् पिबामितस्य पानप्रतिषेधार्थमिति केचित् ।
 अपर आह—अम्मादेव प्रतिषेधाच्छिक्क्यादिस्थकरकादेर्या धारा तत्र
 प्रायत्यार्थमप्याचमनं भवतीति ॥ ५ ॥ *तथा प्रदग्दके ॥ ५ ॥ भूमेः
 स्वयं दीर्घं प्रदेशः प्रदग्दकं तत्स्थं उदके भूमिगतेऽपि नाचामेत् ॥ ५ ॥ *त-
 त्ताभिश्चाकारणान् ॥ ६ ॥ उष्णाभिरद्भिर्नाचामेत् अकारणान् । ज्व-
 रादौ सति न दोषः । 'तत्ताभि'रिति वचनात् शृतशीताभिरदोषः । तथा
 चोष्णानामेव प्रतिषेधः स्मृतिषु प्रायो भवति ॥ ६ ॥ *रिक्तपाणिर्वय-
 स उद्यम्याप उपस्पृशेत् ॥ ७ ॥ वय इति पक्षिनाम् । यो रिक्तपाणि-
 स्सन् वयसं पक्षिणे उद्यम्य तस्य प्रोत्सारणाय पाणिमुद्यच्छेते स तत्कृत्वा-
 प उपस्पृशेत् तेनैव पाणिना । 'रिक्तपाणि'रिति वचनात् काष्ठलोष्टादिस-
 हितस्य पाणेरुद्यमने न दोषः । केचिदुपस्पर्शनमाचमनमाहुः ॥ ७ ॥
 *शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात् ॥ ८ ॥ शक्तौ सत्यां मुहूर्त-
 मप्यप्रयतो न स्यात् । आचमनयोग्यजलं दृष्ट्वैव मूत्रपुरीषादिकं कुर्यात्
 यदि वेगं धारयितुं शक्नुयात् । इति ॥ ८ ॥ *नग्नो वा ॥ ९ ॥ न मुहूर्त-
 मपि स्यादिति सम्बध्यते । शक्तिविषय इति च । व्रणादिना कौपीना-
 च्छादनाशक्तौ न दोषः ॥ ९ ॥ *नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते ॥ १० ॥ येन
 प्रयतो भवति तत्प्रयमणमाचमनम् । करणे ल्युट् । तदप्सु सतो वर्तमानस्य
 न भवति । जलमध्ये आसीनोऽपि नाचामेत् ॥ १० ॥ *उत्तीर्य त्वाचामेत्
 ॥ ११ ॥ तीरे उत्तीर्याचामेत् । न जल इत्यर्थो विधेयः । पूर्वेण गतत्वात् । त-

स्मादयमर्थः । यदा नदीमुत्तरति नावा प्रकारान्तरेण वा तदा तामुत्तीर्य ती-
रान्तरं गतः प्रयतोऽप्याचामेत् । नद्यादेरुत्तरणमाचमनस्य निमित्तमिति ।
तुरप्यर्थः ॥ ११ ॥ *नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात् ॥ १२ ॥ श्रौते स्मार्ते
लौकिके वाग्नौ अप्रोक्षितमिन्धनं नादध्यात् न प्रक्षिपेत् । केचिल्लौकिके ने
च्छन्ति ॥ १२ ॥ *मूढस्वस्तरे चासंस्पृशन्नन्यानप्रयतान्प्रयतो मन्येत
॥ १३ ॥ 'पतितसूतिकाचण्डालोदकयाशवस्पृष्टितत्स्पृष्टपस्पर्शने सचेल'मिति
गौतमः । तस्मिन्विषय इदमुच्यते । आसनतया शयनतया वा सुष्ट्वास्तीर्णः प-
ल्लादिमङ्ग्यात् स्वस्तर । पृषोदरादिषु दर्शनाद्रूपसिद्धिः । यत्रातिश्लक्ष्ण-
तया पञ्चालादेर्मूलाग्रविभागो न ज्ञायते स मूढः । मूढश्चासौ स्वस्तरश्चेति
मूढस्वस्तरः तस्मिन् । पतितादिना प्रयतेष्वासीनेषु यः कश्चित्प्रयत उपवि-
शेत् न च तान् सम्पृशेत् । तदा स प्रयतो मन्येत । यथा प्रयतमात्मानं
मन्यते प्रयतोऽस्मीति तथैव मन्येत । नैवविधे विषये तत्स्पृष्टिन्यायः प्रवर्तत
इति ॥ १३ ॥ *तथा तृणकाष्ठेषु निखातेषु ॥ १४ ॥ तृणकाष्ठेष्वपि भूमौ नि-
खातेषु तत्स्पृष्टिन्यायो न भवतीति ॥ १४ ॥ *प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत्
॥ १५ ॥ शुद्धमपि वासः प्रोक्ष्यैवोपयोजयेत् वसीत । अपर आह—अशुद्ध-
स्यापि वासस्य प्रोक्षणमेव शुद्धिहेतुरिति ॥ १५ ॥ *शुनोपहतः सचेलोऽव-
गाहेत् ॥ १६ ॥ शुना उपहतः स्पृष्टः । यद्यपि चेल न शुना स्पृष्टं तथा-
पि सचेलोऽवगाहेत् भूमिगतास्वप्सु स्नायात् । नोद्धृतादिभिः । दष्टस्य तु
स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तम् । तत्र वसिष्ठः—“ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदी ग-
त्वा समुद्रगात् । प्राणायामशतं कृत्वा वृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥” अङ्गिराः
—‘ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति । गृहस्थस्तु द्विरात्रेण ह्येका-
हेनाग्निहोत्रवान् । नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् । तदेव त्रिगु-
णं वक्त्रे भूर्धिन चेतस्याच्चतुर्गुणम् ॥ क्षत्रविट्छूद्रयोनिस्तु स्नानेनैव शुचिर्भवे-
त् । द्विगुणं तु वनस्थस्य तथा प्रव्रजितस्य च ॥ ब्राह्मणी तु शुना दष्टा
सोमे दष्टि रिपातयेत् । यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं तदा कथम् । यां
दिशं तु गतस्सोमस्तां दिशं त्ववलोकयेत् ॥ सोममार्गेण सा पूता पञ्चगव्ये-

न शुद्ध्यति ॥' इति ॥१६॥* प्रक्षाल्य वा तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥१७॥ शुना स्पृष्टं प्रदेशं प्रक्षाल्याग्निना च संस्पृश्य पुनश्च प्रक्षाल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । व्यवस्थितविकल्पोऽयम् ॥ 'ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते । तत्र स्नानविधिः प्रोक्तो ह्यधःप्रक्षालनं स्मृतम् ॥' इति मानवे दर्शनात् ॥१७॥ *अग्निं नाप्रयत आसीदेत् ॥१८॥ अप्रयतस्सन्नाग्निं नासीदेत् । आसन्नो न भवेत् । यावति देशे ऊष्मोपलम्भः तत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥१८॥*इ-
पुमात्रादित्येके ॥१९॥ इपुमात्रादवाङ्नासीदेत् । ऊष्मोपलम्भो भवतु वा माभूदित्येके मन्यन्ते ॥१९॥*न चैनमुपयमेत् ॥२०॥ अप्रयत इत्येव । एनमग्निमप्रयतो नोपयमेत् । प्रयतस्य न दोषः । 'मुखेनोपयमेदग्निं मुखा-
द्ध्यग्निरजायत ।' इति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् । 'नाग्निं मुखेनोपयमे'दिति मानवे दर्शनादुभयोर्विकल्पः । अपर आह—वाजमनेये श्रौतप्रकरणे 'मु-
खाद्ध्यग्निरजायत । तस्मान्मुखेनोपसमिन्ध्या'दिति दर्शनात् श्रौतेषु मुखे-
नोपसमिन्धनम् । अन्यत्र स्मर्त्तं प्रतिषेध इति । अन्येतु, वैणवेनायसेन वा सुषिरेणोपसमिन्धनमिच्छन्ति । एवं मुखस्यान्वयाच्छ्रुतिरप्यनुगृहीता भवति ।
आस्यविन्दूनां पतनशङ्का भवेदिति प्रतिषेधस्मृतिरपीति ॥२०॥*खट्वायां च नोपदध्यात् ॥२१॥ खट्वाया अवाङ्गि नोपदध्यात् । अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥२१॥* प्रभृतैधोदकं ग्रामे यत्रात्माधीनं प्रयमणं तत्र वासो धार्म्यो ब्राह्मणस्य ॥२२॥ प्रभूता एधा उदकं च यस्मिन् ग्रामे तत्र वासो धार्म्यः धर्मः । अत्रापि न सर्वत्र । किं तर्हि । यत्रात्माधीनं प्रयमणं प्रायत्यं मूत्रपुरीषप्रक्षालनादीनि यत्रात्माधीनानि तत्र । यत्र तु कूपेष्वेवोदकं तत्र बहुकूपेऽपि न वस्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणाद्वर्णान्तरस्य न दोषः । ग्रामग्रह-
णादेवभूतेषु गोपादिष्वपि न वस्तव्यम् ॥२२॥* मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्रपुरीषलेपानन्नलेपानुच्छिष्टलेपान्नेतसश्च ये लेपास्तान्प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥२३॥ मूत्रं पुरीषं वा कृत्वा उत्सृज्य तयोर्मू-
त्रपुरीषयोर्ये लेपास्तस्मिन्प्रदेशे स्थिताः प्रदेशान्तरे वा पतिताः तान् सर्वान् ।

अन्नलेपांश्चानुच्छिष्टानपि उच्छिष्टलेपांश्चान्नलेपानपि । तथा रेतसश्च ये लेपाः
स्वप्नादौ मैथुने च तान् सर्वानद्भिर्मृदा च प्रक्षाल्य पादौ च लेपवर्जितावपि
प्रक्षाल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । अत्र मृत्प्रमाणस्य सङ्ख्यायाश्चानुक्तत्वा-
त् यावता गन्धलेपक्षयो भवति तावदेव विवाक्षितम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—
'गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ।' इति । देवलस्तु, व्यक्तमाह—
'यावत्स शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं समाचरेत् । प्रमाणं शौचसङ्ख्याया न
शिष्टैरुपदिश्यते ॥' इति । पैठीनसिः—'मूत्रोच्चारं कृते शौचं न स्याद-
न्तर्जलाशये । अन्यत्रोद्धृत्य कुर्यात्तु सर्वदैव समाहितः ।' इति ॥ २३ ॥

• ॥ इति पञ्चदशी खण्डिका ॥ प्र० १-प० ५-ख० १५ ॥

* तिष्ठन्नाचामेत्प्रहो वा ॥ १ ॥ तिष्ठन् प्रहो वा नाचामेत् ।
नायं प्रतिषेधः शक्यो वक्तुम् । कथं 'आसीनस्त्रिराचामे'दिति वक्ष्य-
ति । ततश्च यथा शयानस्याचमनं न भवति तथा तिष्ठतः प्रहस्य च न
भविष्यति । एव शौचार्थस्याचमनस्य न प्रतिषेधः किं तर्हि पानीय-
पानप्रतिषेधः । तथा च गौतमः—'नाञ्जलिना जलं पिबेन्न तिष्ठ'न्निति ।
अपर आह—'अस्मादेव प्रतिषेधात्कचित्तिष्ठतः प्रहस्य वाचमनमनुज्ञातं
भवति । तेन 'भूमिगतास्वप्स्वि'त्यत्र तीरस्यायोग्यत्वे ऊरुदध्ने जानुदध्ने वा
जले स्थितस्याचमनं भवति । गौतमोऽपि 'न तिष्ठन्नुद्धृतोदकेनाचामे'दिति सू-
त्रभेदादुद्धृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेधमाह ॥ १ ॥ अथाचमनविधिः—
* आसीनस्त्रिराचामेद्धृदयङ्गमाभिरद्भिः ॥ २ ॥ तृतीया द्वितीयार्थे ।
अत्रानुक्तं स्मृत्यन्तरवशादुपस्क्रियते । आसीनः शुचौ देशे नासने भोजना-
न्ते त्वासने दक्षिण बाहुं जान्वन्तरे कृत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा हृदय-
ङ्गमा अपः करतलस्थासु यावतीषु माषो निमज्जन्ति तावतीः फेनबुद्बुदरहिताः
वीक्षितास्त्रिराचामेत् । पिबेत् ब्राह्मणः हृदयङ्गमाः क्षत्रियः कण्ठगताः ।
वैश्यस्तालुगताः शूद्रो जिह्वास्पृष्टास्तकृत् ॥ २ ॥ * त्रिरोष्ठौ परिमृजेत्
॥ ३ ॥ परिमृज्यात् ॥ ३ ॥ * द्विरित्येके ॥ ४ ॥ तुल्यविकल्पः ॥ ४ ॥

*सकृदुपस्पृशेत् ॥५॥ मध्यमाभिस्तिसृभिरङ्गुलीभिरोष्ठौ ॥५॥ * द्विरित्येके ॥६॥ गतः ॥६॥ * दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाणीत्युपस्पृशेत् चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च ॥ ७ ॥ दक्षिणेन पाणिना सव्यं पाणि प्रोक्ष्य तथा पादौ शिरश्च इन्द्रियाण्युपस्पृशेत् अङ्गुलीभिः । सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रसङ्गे परिसञ्चष्टे 'चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चे'ति । चक्षुरादीनीन्द्रियाणीति वचनं स्वरूपकथनमात्रम् । तत्राङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी । केचिद्युगपत् केचित्पृथक् । अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रे । अत्र सहभावस्याशक्यत्वात् पृथगपि क्रियते । अत्र पृथग्भावस्य निश्चितत्वात् पूर्वत्रापि पृथगेवेति युक्तमित्यन्ये ॥ ७ ॥

*अथाप उपस्पृशेत् ॥८॥ इन्द्रियस्पर्शनानन्तरं हस्तौ प्रक्षालयेत् ॥८॥

*भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेद्विः परिमृजेत्सकृदुपस्पृशेत् ॥९॥ भोजनं करिष्यन्प्रयतोऽपि द्विराचमनं कुर्यात् । अत्र विशेषः । द्विःपरिमृजेत् न विकल्पेन त्रिः । सकृदुपस्पृशेत् न विकल्पेन द्विः । 'प्रयतोऽपी'ति वचनादप्रायत्ये सर्वत्र द्विराचमनमाचार्यस्याभिप्रेतम् । तत्र स्मृत्यन्तरम्—'भुक्त्वा क्षुत्वा च सुप्त्या च ष्ठीवित्वोक्तवानृतं वचः । आचान्तःपुनराचामेद्वासोऽपि परिधाय च ॥' ९ ॥

*श्यावान्तपर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याचामेत् ॥१०॥ दन्तमूलात्प्रभृति ओष्ठौ । तत्रालोमकः प्रदेशः श्यावः । तस्यान्तः सलोमकः । तत्पर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याचामेत् । ओष्ठयोरलोमकप्रदेशमङ्गुल्यात्मकानिष्ठादिना वा उपस्पृश्याचामेदिति ॥१०॥

*न श्मश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये सद्भिः ॥११॥ श्मश्रूणि यदा आस्यान्तर्भवन्ति तदा तैरन्तरास्ये सद्भिरुच्छिष्टो न भवति ॥११॥

*यावन्न हस्तेनोपस्पृशति ॥१२॥ स्पर्शने तूच्छिष्टो न भवति ततश्चाचामेदिति । अस्मादेव प्रतिषेधात् ज्ञायते यत्किञ्चिदपि द्रव्यमन्तरास्ये सत् तदुच्छिष्टताया निमित्तमिति ॥१२॥

*य आस्याद्विन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वचमनं विहितम् ॥१३॥ भाषमाणस्यास्यात् पतन्तो ये लालाबिन्दव उपलभ्यन्ते चक्षुषा स्पर्शनाद्वा उपलब्धुं योग्यास्तेष्वचमनं विहि-

तम् । वेदोच्चारणे तु गौतमः— ‘ मन्त्रब्राह्मणमुच्चारयतो ये बिन्दवः शरीर उपलभ्यन्ते न तेष्वाचमन’मिति ॥१३॥ * ये भूमौ न तेष्वाचामेदित्येके ॥१४॥ ये बिन्दवो भूमौ पतन्ति न शरीरे तेषु नाचामेदित्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु तेष्वाचामेदिति ॥ १४ ॥ * स्वप्ने क्षवधौ शिङ्घाणिकाश्रुालम्भे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्रुालम्भे महापथं च गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यं नीवीं च परिधायाप उपस्पृशेत् ॥ १५ ॥ स्वप्नं स्वापनम् । क्षवधुः क्षुत तयोः कृतयोः । शिङ्घाणिका नासिकामलम् । अश्रु नेत्रजलं तयोरालम्भे स्पर्शः । लोहितस्य रुविरम्य । केशानां शिरोगतानां भूगतानां च अग्न्यादीनां चतुर्णामालम्भे । महापथं च गत्वा । अमेध्यं च गोव्यतिरिक्तानां मूत्रपुरीषादि । ताम्बूलनिषेकादि चोपस्पृश्य । अप्रयतं च मनुष्यमुपस्पृश्य । नीवीं प्रसिद्धा तद्योगादधोवासो लक्ष्यते । तच्च परिधायाप उपस्पृशेत् । केषुचित् स्नानं केषुचिदाचमनं केषुचित् स्पर्शनमात्रं यावता प्रयतो मन्यते ॥१५॥ * आर्द्रं वा शकृदोषधीर्भूमिं वा ॥१६॥ आर्द्रं वा शकृदुपस्पृशेत् ओषधीर्वा आर्द्राः भूमि वा आर्द्रां । पूर्वोक्तेष्वेव कल्पेषु वैकल्पिकमिदत् ॥१६॥ एवमाचमनं सह निमित्तैरुक्तम् । अथाभक्ष्याधिकारः— * हिंसार्थेनासिना मांसं छिन्नमभोज्यम् ॥१७॥ असिग्रहणं क्षुरादेरुपलक्षणम् । यन्मांसं पाककाले हिंसार्थेनासिना छिन्नं तदभोज्यम् ॥१७॥ * दद्भिरपूपस्य नापच्छिन्द्यात् ॥१८॥ अपूपग्रहणं मूलफलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्थे पष्ठी । दन्तैरपूप नापच्छिन्द्यात् । किं तु हस्तादिभिरपच्छिद्य भक्षयेत् ॥१८॥ * यस्य कुले म्रियेत न तत्रानिर्देशो भोक्तव्यम् ॥ १९ ॥ यस्य कुले कश्चिन्म्रियते असपिण्डतायां सत्यां तत्रानिर्गते दशाहे न भोक्तव्यम् । ‘अनिर्देश’ इत्याशौचकालस्योपलक्षणम् । तेन क्षत्रियादिष्वधिकं पक्षिण्यादिषु न्यूनम् ॥ १९ ॥ * तथानुत्थितायां सूतकायाम् ॥२०॥ सूतकैव सूतिका । तस्यामनुत्थितायाम् । उत्थानं नाम

सूतिकागारे निवेशितानामुदकुम्भादीनामपनयनम् । तच्च दशमेऽहनि भव-
ति । ‘दशम्यामुत्थिताया’मिति गृह्ये उक्तत्वात् । तत्राप्याशौचकालोप-
लक्षणत्वात् । यावदाशौचमभोजनम् । अत्राङ्गिराः—‘ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्त्वा
न दोषस्त्वग्निहोत्रिणाम् । सूतके शाव आशौचे त्वस्थिसञ्चयनात्परम् ॥’इति ॥
२० ॥ * अन्तःशवे च ॥ २१ ॥ यावद्भ्रामान्तं न निर्हियते शवः तावत्तत्र न
भोक्तव्यम् । आचारस्तु धनुश्शतादवाक् तत्रापि प्रदीपमारोप्य उदकुम्भं
चोपनिधाय भुञ्जते यदि समानं वंशगृहं न भवति ॥ २१ ॥ * अप्रयतोप-
हतमन्नमप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥ २२ ॥ अप्रयतेनाशुचिना उपहतं स्पृ-
ष्टमप्रयतं भवति । किंतु अशुद्धमप्यभोज्यं न भवति । कः पुनरप्रयतस्या-
भोज्यस्य च विशेषः । उच्यते । अप्रयतमन्नमग्नावधिश्रितमद्भिः प्रोक्षितं
भस्मना मृदा वा स्पृष्टं वाचा च प्रशस्तं प्रयतं भवति भोज्यं च । अभोज्यं
तु लशुनादि कथञ्चिदपीति ॥ २२ ॥ * अप्रयतेन तु शूद्रेणोपहतमभोज्यम्
॥ २३ ॥ अप्रयतेन शूद्रेणोपहतमानीतमन्नं न भोज्यम् । स्पृष्टमस्पृष्टं च ।
स्पृष्टमेवेत्यन्ये ॥ २४ ॥ * यस्मिन्श्चान्ने केशः स्यात् ॥ २४ ॥ तदप्य-
भोज्यम् । एतच्च पाकदशायामेव पतितेन केशेन सह यत्पक्वमन्नं तद्विष-
यम् । भोजनकाले तु केशपाते घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतं भोज्यम् ॥ २४ ॥
* अन्यद्वा मेध्यम् ॥ २५ ॥ अन्यद्वा नखादि यस्मिन्नन्ने स्यात् तदप्यभो-
ज्यम् । इदमपि पूर्ववत् । अत्र बोधायनः— ‘केशकीटनखरोमाखुपुरी-
षाणि दृष्ट्वा तावन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं भोज्य’मिति । वसिष्ठस्तु — ‘कामं तु
केशकीटानुत्सृज्याद्भिः प्रोक्ष्य भस्मनावकीर्य वाचा प्रशस्तमुपयुञ्जीते’ति ॥
२५ ॥ * अमेध्यैरवमृष्टम् ॥ २६ ॥ अमेध्यैः करञ्जपलण्डादिभिरवमृष्टमभोज्यम्
॥ २६ ॥ * कीटोऽमेध्यसेवी ॥ २७ ॥ यस्मिन्श्चान्ने कीटः स्यादिति व्यवहि-
तमभिसम्बध्यते । अमेध्यसेवी पूत्यण्डारुयः ॥ २७ ॥ * मूषिकलाङ्गं वा ॥
२८ ॥ पूर्ववत्सम्बन्धः । मूषिकला मूषिकपूरीपमङ्गं वा उपसमस्तमपि । मूषि-
कग्रहणं सम्बध्यते । यस्मिन्नन्ने मूषिकम्याङ्गं पुच्छपादादि भवति तदप्य-
भोज्यम् ॥ २८ ॥ * पदा वोपहतम् ॥ २९ ॥ प्रयतेनापि पदा यत्स्पृष्टं तद-

प्यभोज्यम् ॥२९॥ * सिचा वा ॥३०॥ सिक् वस्त्रदशा । परिगृहीतस्य वाससः सिचा यत् स्पृष्टं तदप्यभोज्यम् ॥३०॥ * शुना वापपात्रेण वा दृष्टम् ॥३१॥ शुना वा दृष्टमपपात्रेण वा दृष्टं यत्तदप्यभोज्यम् । पतित-सूतिकाचण्डालोदक्यादयोऽपपात्राः अपगताः पात्रेभ्यः । न हि ते पात्रे भो-क्तुं लभन्ते ॥३१॥ * सिचा वोपहतम् ॥३२॥ अपरिगृहीतस्यापि वास-ससिसिचा यदुपहतमानीतं तदप्यभोज्यम् ॥३२॥ * दास्या वा नक्तमा-हतम् ॥३३॥ दास्या रात्रावाहतमभोज्यम् । स्त्रीलिङ्गनिर्दशात् दासेना-हृते न दोषः । अन्ये लिङ्गमविवक्षितं मन्यन्ते । 'नक्त'मिति वचनाद्दिवा न दोषः ॥३३॥

॥ इति षोडशी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ५ ख० १६ ॥

* भुञ्जानं वा यत्र शूद्र उपस्पृशेत् ॥ १ ॥ भोजनदशायां यदा शूद्र उपस्पृशेत् तदापि न भुञ्जीत । अत्र भुञ्जानग्रहणादन्यदा शूद्रस्पर्शो नाप्रायत्यमिति केचित् । अन्येतु सदा भवत्यप्रायत्यम् । भोजनदशायां त्वाधिक्यप्रतिपादनाय निषेध इति ॥ १ ॥ * अनर्हद्भिर्वा समान-पङ्क्तौ ॥ २ ॥ सर्तत्र वाशब्दः समुच्चये । अभिजनविद्यावृत्तरहिता अनर्हन्तः । तैः समानायां पङ्क्तौ न भुञ्जीत ॥ २ ॥ * भुञ्जानेषु वा यत्रानूत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा ॥ ३ ॥ समानपङ्क्तावि-ति वर्तते । समानपङ्क्तौ बहुषु भुञ्जानेषु यद्येकोऽनूत्थाय भोजना-द्विरभ्य उच्छिष्टं शिष्यादिभ्यः प्रयच्छेत् आचामेद्वा , तस्यां पङ्क्तावि-तरेषां न भोक्तव्यम् । अतो बहुषु भुञ्जानेषु एको मध्ये न विरमेत् । भो-जनकण्टक इति हि तमाचक्षते ॥३॥ * कुत्सयित्वा वा यत्रान्नं दद्युः ॥४॥ मूर्खवैधवेय विष भुङ्क्ष्वेति एवं कुत्सयित्वा यत्रान्नं दद्युस्तदप्यभोज्यम् ॥ ४ ॥ * मनुष्यैरवघ्रातमन्यैर्वामेध्यैः ॥ ५ ॥ मनुष्यैरन्यैर्वा अप्रयतादिभि-रवघ्रातमूत्रमभोज्यम् । अवोपसर्गयोगात् दूरस्थैर्गन्धाघ्राणे न दोषः ॥ ५ ॥ * न नावि भुञ्जीत ॥ ६ ॥ नाव्यासीनो न भुञ्जीत शुद्धेऽपि पात्रे ॥ ६ ॥

*तथा प्रासादे ॥ ७ ॥ प्रासादो दारुमयो मञ्चः । तत्रापि न भुञ्जीत ॥ ७ ॥
 *कृतभूमौ तु भुञ्जीत ॥ ८ ॥ भूमावपि भुञ्जानः कृतायां गोमयादिना सं-
 स्कृतायां भुञ्जीत । अपर आह—प्रासादोऽपि यदा मृदा कृतभूमिर्भवति न के-
 वलं दारुमयः तदा तत्र भुञ्जीतैवेति ॥ ८ ॥ *अनाप्रीते मृण्मये भोक्तव्य-
 म् ॥ ९ ॥ यदि मृण्मये भुञ्जीत तदानाप्रीते भोक्तव्यम् । आप्रीतं क्वचित्का-
 र्ये पाकादावुपयुक्तम् ॥ ९ ॥ *आप्रीतं चेदभिदग्धे ॥ १० ॥ आप्रीतमेव
 चेच्छभ्यते, तदाग्निनाभितो दग्ध्वा तत्र भोक्तव्यम् ॥ १० ॥ *परिमृष्टं लौहं प्र-
 यतम् ॥ ११ ॥ लौहं लोहविकारभूत कांस्यादि भोजनपात्रम् । भस्मादि-
 मिः परिमृष्टं सत् प्रयतं भवति । तत्र भस्मना कांस्यम् । आम्लेन ताम्रम् ।
 रजतं शकृता । सौवर्णमद्भिरेवेत्यादि स्मृत्यन्तरवशाद्द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ *नि-
 लिखितं दारुमयम् ॥ १२ ॥ दारुमय भाजनं निलिखितं तष्टं सत् प्रयतं
 भवति ॥ १२ ॥ *यथागमं यज्ञे ॥ १३ ॥ यज्ञपात्रं मृण्मयं यथागमं शोधितं
 प्रयतं भवति । तद्यथा अग्निहोत्रहवणी दर्भैरद्भिः प्रक्षालिता सोमपात्राणि
 मार्जाटीये प्रक्षालितानि आज्यपात्राण्युष्णेन वारिणा ॥ १३ ॥ *नापणीयम-
 न्नमश्नीयात् ॥ १४ ॥ आपणः पण्यवीथी । तत्र यत्क्रीतं लब्धं
 वा । तदापणीयम् । तच्च कृतान्नं नाश्नीयात् । व्रीह्यादिषु न
 दोषः ॥ १४ ॥ *तथा रसानां मांसमधुलवणानीति परिहा-
 प्य ॥ १५ ॥ रसाः रसद्रव्याणि । तानप्यापणीयान्नाश्नीयात् । आममांसा-
 दि वर्जयित्वा ॥ १५ ॥ *तैलसर्पिषी तूपयोजयेदुदकेऽवधाय ॥ १६ ॥
 तैलसर्पिषी त्वापणीये अप्युपयोजयेत् । उदकेऽवधाय निषिच्य पाकेन
 तैलसर्पिषी शोधयित्वा । कार्यविरोधो यथा न भवति तथा उदकेन संसृ-
 ज्येत्यन्ये ॥ १६ ॥ *कृतान्नं पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥ १७ ॥ कृ-
 तान्नं पक्वान्नम् । तत्पर्युषितं पूर्वद्युः पक्वं सत् अखाद्यम् । अपेया-
 नाद्यं च यथायोगं खर विशदं द्रवं मृदु विशदसिद्धं च ॥ १७ ॥ *शूक्तं च ॥ १८ ॥
 यत्कालपाकेनाम्लीभूतं तदपर्युषितमपि अखाद्यापेयानाद्यम् ॥ १८ ॥ *फा-
 णितपृथुकतण्डुलकरम्बभरूजसक्तुशाकमांसपिष्टक्षीरविकारौषधिवन-

स्पतिमूलफलवर्जम् ॥ १९॥ अनन्तरोक्तं विधिद्वयं फाणिता-
दीन्वर्जयित्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं पानविशेषः । इक्षुरस इति केचित् ।
भृष्टानां ब्रिहीणां तण्डुलाः पृथूकृताः पृथुकाः । करम्बो दधिसक्तुसमा-
हारः यः करम्ब इति प्रसिद्धः । वेदेऽप्युभयं भवति—‘यत्करम्बैर्जुहोति धा-
नाः करम्बः परिवाप’ इति ॥ भरूजाः भृष्टा यवाः । क्षीरविकारो दध्या-
दि । प्रसिद्धमन्यत् । ‘अथाशूक्तं चेत्यस्य विधेः शेषम् ॥ १९॥ *शूक्तं चापरयो-
गम् ॥ २०॥ परेण द्रव्यान्तरेण योगो यस्य तन् परयोगं, ततोऽन्यदपरयो-
गम् । तदेव शूक्तं वर्ज्यं यत्तद्द्रव्यादि द्रव्यान्तरसंसृष्टं शूक्तं तदभोज्यमेव ।
एवं च पूर्वत्रैवापरयोगमिति विशेषणं वक्तव्यम् । इदमेव वा सूत्रमस्तु । सू-
त्रद्वयकरणं चाचार्यप्रवृत्तिकृतम् । यथा ‘सलावृक्येकसृकोलूकशब्दा’ इति पू-
र्वं सामान्येनाभिधाय ‘सलावृक्यामेकसृक’ इति ‘स्वप्नपर्यन्त’मिति पश्चाद्विशेष
उक्तः ॥ २०॥ *सर्वं मद्यमपेयम् ॥ २१॥ मद्यं मदकरं तत्सर्वमपेयम् । अ-
त्र स्मृत्यन्तरवशाद्द्वयवस्था । तत्र मनुः—‘गौली पैष्टी च माध्वी च विज्ञे-
या त्रिविधा सुरा । यथैवैका न पानव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ॥’ इति ।
सुराव्यतिरिक्तं तु मद्यं ब्राह्मणस्य नित्यमपेयम् । तथा च गौतमः—‘मद्यं
नित्यं ब्राह्मणस्ये’ति ‘क्षत्रियवैश्ययोस्तु ब्रह्मचारिणो’रिति ॥ २१॥ *तथैलकं प-
यः ॥ २२॥ अविः एलका । तस्याः क्षीरमपेयम् ॥ २२॥ *उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीर-
सन्धिनीक्षीरयमसूक्षीराणीति ॥ २३॥ उष्ट्रमृगौ प्रसिद्धौ । या गर्भिणी दु-
ग्धे सा सन्धिनी शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा । एककालोद्गोहेत्यन्ये । एकस्मिन् प्र-
सवे या अनेकं गर्भं सूते, सा यमसू । उष्ट्रादीनां क्षीराण्यपेयानि । इतिक-
रणमेकशफाना क्षीरमपेयमिति । तथा च मनुः—‘आरण्यानां च सर्वेषां
मृगाणां माहिषां विना । स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशूक्तानि चैव हि ॥ अ-
निर्दशाया गोः क्षीरमोष्ट्रमैकशफं तथा । आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्साया-
श्च गोः पयः ॥’ इति ॥ २३॥ *धेनोश्चानिर्दशायाः ॥ २४॥ या धेनुर्नव-
सूतिका गौः । चकारादजामहिष्योश्च । ‘अजा गावो माहिष्यश्चे’ति मानवे द-
र्शनात् ॥ २४॥ *तथा कीललौपधीनां च ॥ २५॥ कीललौपधयः सुरा

र्या ओषधयः तासां च विकारभूतमन्नमनाद्यम् ॥२५॥ *कलञ्जपलण्डुप-
 रारीकाः ॥२६॥ कलञ्जं रक्तलशुनम् । पलण्डु श्वेतम् । परारीका कृष्ण-
 म् । मण्डुभाख्यया म्लेच्छानां प्रसिद्धम् । एते चाभक्ष्याः ॥२६॥ प्रतिप-
 दपाठो न शक्यत इति समासेनाह—*यच्चान्यत्परिचक्षते ॥२७॥ य-
 चान्यदेवं युक्तं शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति तदप्यभक्ष्यम् । तत्राह मनुः—
 ‘लशुनं गृञ्जनं चैव पलण्डुकवकानि च । अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्र-
 भवानि च ॥’ इति ॥२७॥ *क्याकभोज्यमिति हि ब्राह्मणम् ॥२८॥ क्या-
 कु छत्राकं तदभोज्यमभक्ष्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्तरार्थम् ॥२८॥ *एकखु-
 रोऽगवयग्राममृकरशरभगवाम् ॥२९॥ मासमित्यर्थाद्भ्रम्यते । एक-
 खुरा अश्वादयः । गवयो गोसदृशः पशुः । शरभोऽष्टापद आरण्यो मृ-
 गः । अन्ये प्रसिद्धा । एतेषा माममभक्ष्यम् ॥२९॥ *धेन्वनडुहोर्भ-
 क्ष्यम् ॥३०॥ गोप्रतिषेधस्य प्रतिप्रसव ॥३०॥ *मेध्यमानडुहमिति
 वाजसनेयिकम् ॥३१॥ अनडुहः माम न केवलं भक्ष्यं किं तर्हि मेध्य
 मपीति वाजसनेयिनः समामनन्ति ॥३१॥ *कुक्कुटो विकिराणाम् ॥३२॥
 व्यवहितमप्यभोज्यमिति सम्बध्यते । पादाभ्यां विकीर्य कीटधान्यादि ये
 भक्षयन्ति मयूरादयो विकिराम्तेषां मध्ये कुक्कुटोऽभक्ष्यः । स्मृत्यन्तरवशा-
 त् ग्राम्यो नारण्यः ॥३२॥ *प्लवः प्रतुदाम् ॥३३॥ तुण्डेन प्रतुद्य ये भ-
 क्षयन्ति ते दार्वावाटादयः प्रतुदः । तेषां मध्ये प्लव एवाभक्ष्यः । प्लवः
 शकटवल्लाख्यो वकविशेषः ॥३३॥ *क्रव्यादो हंसभासचक्रवाकसुपर्णा-
 श्च क्रुञ्चक्रौञ्च वार्ध्राणसलक्ष्मणवर्जम् ॥३४॥ क्रव्यादः क्रव्यं मांसं तदे-
 व केवलं ये अदन्ति ते क्रव्यादः गृध्रादयः । ते अभक्ष्याः । हंसः प्रसिद्धः ।
 भासः श्येनाकृतिः पीनतुण्डः । चक्रवाकः मिथुनचरः । सुपर्णः श्येनः ए-
 ते चाभक्ष्याः । क्रुञ्चा वृन्दचाराः । क्रौञ्चा मिथुनचाराः । ते चाभक्ष्याः ।
 सूत्रे क्रौञ्चेति विभक्तिलोपश्छान्दसः । किमविशेषेण क्रुञ्चक्रौञ्चा अभक्ष्याः ।
 नेत्याह—वार्ध्राणसलक्ष्मणवर्जम् । श्वेतो लोहितो वा येषां मूर्धा ते लक्ष्म-
 णाः त एव विशिष्यन्ते वार्ध्राणसा इति । वार्ध्रं चर्म तदाकारां नासिका

येषां ते वार्ध्वाणसाः । एवंभूतान् लक्ष्मणान् वर्जयित्वा क्रुञ्चक्रौञ्चा न भक्ष्या
 इति । अन्ये त्वाहुः—क्रव्याद इति प्राप्तस्य प्रतिषेधस्य क्रुञ्चादिषु चतुर्षु
 प्रतिषेध इति । तत्र लक्ष्मणा सारसी लक्ष्मणवर्जमिति 'ड्यापोस्संज्ञाच्छन्द-
 सो'रिति ह्रस्वः । एवं क्रुञ्चादिशब्दस्याप्यजादिटाबन्तस्य ॥३४॥ *पञ्च-
 नखानां गोधाकच्छपश्वाविट्छर्यकखड्गशशपूतिखपवर्जम् ॥ ३५ ॥
 पञ्चनखा नरमार्जारादयः । तेषां मध्ये गोधादीन् सप्त वर्जयित्वा अन्ये अ-
 भक्ष्याः । गोधा कृकलामाकृतिर्महाकायः । कच्छपः कूर्मः । श्वाविट् वरा-
 हविशेषः । यस्य नाराचाकाराणि लोमानि । शर्यकः शल्यकः । यस्य च-
 र्मणः तनुत्राणं क्रियते । श्वाविट्शल्यक इति युक्तः पाठः । एके तु छकारं
 पठन्ति । छकारात्पूर्वभिकारम् । खड्गो मृगविशेषः । यस्य शृङ्गं तैलमा-
 जनम् । पूतिखपः शशाकृतिः हिमवति प्रसिद्धः ॥३५॥ *अभक्ष्यश्चेटो
 मत्स्यानाम् ॥३६॥ मत्स्यानां मध्ये चेटाख्यो मत्स्यो न भक्ष्यः ॥३६॥
 *सर्पशीर्षी मृदुरः क्रव्यादो येचान्ये विकृता यथा मनुष्यशिरसः ॥३७॥
 सर्पस्येव शिरो यस्य सोऽपि मत्स्यो न भक्ष्यः । मृदुरो मकरः । ये च क्र-
 व्यमेवादन्ति शिशुमारादयः तेऽप्यभक्ष्याः । ये च उक्तेभ्योऽन्ये मत्स्या वि-
 कृताकाराः । तत्रोदाहरणम्—यथा मनुष्यशिरसः जलमनुष्याख्या जलह-
 स्त्यादयश्च तेऽपि सर्वे न भक्ष्याः । अत्र मनुः—'अनुमन्ता विशसिता निह-
 न्ता क्रयविक्रयी । सस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ न मांस-
 भक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफ-
 ला ॥' इति । अप्रतिपिद्वेष्वपि भक्षणान्निवृत्तिरेव ज्यायसीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

॥ इति सप्तदशी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ५ ख० १७ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

एवं तावन्निमित्तदुष्टं जातिदुष्टं कालदुष्टं चाभोज्यमुक्तम् । तत्र निमि-
 त्तदुष्टं 'यस्य कुले म्रियेते'त्यादि । जातिदुष्टं करञ्जादि । कालदुष्टं पर्युषिता-
 दि । इदानीं प्रतिग्रहात्तु शुचीनि कानिचित् अनुज्ञाय कानिचित् प्रतिषेधति
 —*मध्वामं मार्गं मांसं भूमिं मूलफलानि रक्षा गव्यूतिर्निवेशनं यु-
 ग्यघासश्चोग्रतः प्रतिग्राह्याणि ॥ १ ॥ मधु पक्कमपक्वं वा । आम तण्डुलादि ।
 मृगस्य विकारो मार्गं मांसम् । भूमिः शालेयादिक्षेत्रम् । विश्रमस्थानमित्यन्ये ।
 मूलफलानि मूलकन्दादीनि । रक्षा अभयदानम् । गव्यूतिर्गोमार्गः । निवेशनं
 गृहम् । युगं वहतीति युग्यो बलीवर्दः । तस्य घासो भक्षणं पलालादि । एता-
 न्युग्रतोऽपि प्रतिग्राह्याणि अदुर्भिक्षेऽपि । उग्रः पापकर्मा द्विजातिः वैश्याद्वा
 शूद्रायां जातः । उग्रग्रहणं तादृशानामुपलक्षणम् ॥ १ ॥ *एतान्यपि
 नानन्तेवास्याहृतानीति हारीतः ॥ २ ॥ एतानि मध्वादीन्यपि अन्तेवा-
 स्याहृतान्येव प्रतिग्राह्याणि । न स्वयमुग्रत इति हारीत आचार्यो म-
 न्यते ॥ २ ॥ *आमं वा गृह्णीरन् ॥ ३ ॥ पूर्वोक्तंष्वामं स्वयमेव वा गृ-
 ह्णीरन् द्विजा इति हारीतस्य पक्षः ॥ ३ ॥ *कृतान्नस्य वा विरसस्य ॥ ४ ॥
 आमभ्यालाम्भे कृतान्नभ्यापि लवणादिरसासयुक्तस्य । पष्ठीनिर्देशात्
 स्तोत्रं स्वयमन्तेवाभ्याहृतं वा गृह्णीरन् ॥ ४ ॥ *न सुभिक्षाः स्युः ॥ ५ ॥
 अनन्तरोक्तविधानद्वये यद्गृहीतमन्नं तेन सुभिक्षाः सुविहिता न भवेयु-
 रेव । यावता प्राणयात्रा भवति तावदेव गृह्णीरन् न यावता सौहित्यं
 तावदिति ॥ ५ ॥ *स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत । ६ ।
 यदा तु दुर्भिक्षतया आत्मनोऽपि वृत्तिर्न लभ्यते प्रागेव पाप्यवर्गस्य तदा
 स्वयमप्यवृत्तौ यत्रैव वृत्तिर्लभ्यते तत्रैव भुञ्जीत । तत्र गुणविधिः । सुवर्णं
 दत्त्वा सकृदेवोपकृतमुपरिष्ठात्सुवर्णेन स्पृष्ट्वा । एतेन पशुं वा दत्त्वेत्यपि व्या-
 ख्यातम् । 'पशुरग्निः अग्निः पशुरासी'दिति मन्त्रलिङ्गात् गोसूक्तेनाग्ने-
 रुपस्थानदर्शनात् ॥ ६ ॥ *नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ७ ॥ न पुनरत्यन्त
 मन्ववसीदेत् ॥ ७ ॥ *वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ८ ॥ यदा विहिता वृत्तिर्लभ्य
 ते तदा निषिद्धाया विरमेत् । न पुनस्सकृत्प्रवृत्तायाः किमवकुण्ठनेनेति

न्यायेन तत्रैव रमते । अत्र छान्दोग्योपनिषत्—‘मृटचीहतेषु कुरुप्राटि-
क्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास । स हे-
भ्यं कुल्माषान् खादन्तं विभिक्षे’ इत्यादि । मन्त्रश्च भवति—‘अवृत्त्या-
शुन अन्ताणि पेच’ इति । अवृत्त्या वृत्त्यभावेन । अपर आह—स्व-
यमप्यवृत्तौ आ तन्निवृत्तेर्यत्र कुत्रचिन्नीचे दातरि भुञ्जानो वसेत् यां च
यावतीं च स्वर्णमात्रा य कञ्चन पशु वा तस्मै दत्त्वा । न पुनरत्यन्तमन्ववस्येत्
वृत्तिं प्राप्य विरमेदिति ॥८॥ एवमापदि वृत्तिमुक्त्वा सुभिक्षेऽनापदि वृ-
त्तिमाह—*त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समावृत्तेन न भोक्त-
व्यं प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥ समावृत्तो द्विजातिः क्षत्रि-
यादीनां त्रयाणां वर्णानां गृहे न भुञ्जति । पक्वभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं प्रकृ-
त्या स्वभावेनैव भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥ *कारणादभोज्यम् ॥ १० ॥ कारणा-
देव त्वभोज्यम् ॥ १० ॥ कारणमाह—*यत्राप्रायश्चित्तं कर्मासेवने प्रा-
यश्चित्तवति ॥ ११ ॥ यत्र यदा अग्निहोत्रवैश्वदेवाद्यकरणे प्रायश्चित्तं मु-
क्त्वा तदनुरूपं नित्यमाभ्युदयिकं वा कर्मासेवने तात्पर्येण करोति न प्राय-
श्चित्तवत्यात्मनि चोदितं प्रायश्चित्तं, तदैतस्मात्कारणादभोज्यमिति ॥ ११ ॥
*चरितनिर्वेपस्य भोक्तव्यम् ॥ १२ ॥ चरितो निर्वेपः प्रायश्चित्तं येन
तस्यान्नं भोक्तव्यं तद्भोजने न दोषः । निष्ठया मृतकालाभ्याभिधानाच्चर्य-
माणेऽपि निर्वेपे न भोक्तव्यम् । किं तर्हि । चरिते ॥ १२ ॥ *सर्वव-
र्णानां स्वधर्मे वर्तमानानां भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ॥ १३ ॥ शूद्र-
वर्जितानां स्वधर्मे वर्तमानानां सर्वेषामेव वर्णानामन्नं भोज्यम् । न ब्राह्मण-
स्यैवेत्येके मन्यन्ते ॥ १३ ॥ *तस्यापि धर्मोपनतस्य ॥ १४ ॥ तस्यापि

१ ‘मृटचीहतेषु मृटन्य अशनय ताभिर्हतेषु नाशितेषु कुरुषु सम्येष्टित्यर्थः ।
ततो दुर्भिक्षं जाते आटिक्या अनुपजातपयोधरादिर्न्यायजनया जायया उपस्तिर्हं नामत
चक्रम्यापय चाक्रायण इमं हस्ती तमर्दनीर्ताभ्य ईश्वर हस्त्यागोरो वा तस्य ग्राम
इभ्यग्राम तस्मिन् प्रद्राणक अन्नालामात् । द्रा कुत्माया गता । कुत्मिता गति गत अन्या-
वस्या प्राप्त इत्यर्थः । उवाम उपितवान् कस्याचद्गृहमाश्रित्य । सोऽन्नार्थमटनिभ्य कुल्मा-
षान् कुत्मितान्माषान् खादन्तं भक्षयन्तं यदृच्छयोपलभ्य विभिक्षे याचितवान् ।’ इति शा-
ङ्करभाष्यम् ॥ २. ‘अग्निहोत्रवैश्वदेवादि अप्रायश्चित्तरूपं नित्यं’ इति पाठान्तरम् ॥

शूद्रस्यान्नं भोज्यम् । यद्यसौ धर्मार्थमुपनतः आश्रितो भवति । धर्मग्रहणा-
 दर्थार्थमुपनतस्याभोज्यम् । आपत्कल्पश्चायम् ॥ १४ ॥ तत्र गुणविधिः—
 *सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत नात्यन्तमन्ववस्येद्वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥
 १५ ॥ गतम् ॥ १५ ॥ *सङ्घान्नमभोज्यम् ॥ १६ ॥ सङ्घो गणः तस्य यत्
 स्वमन्नं न त्वेकस्य । तदभोज्यं यद्यपि ते सर्वे दद्युः ॥ १६ ॥ *परिक्रुष्टं च
 ॥ १७ ॥ भोक्तुकाम आगच्छ इत्येव परिक्रुश्य सर्वत आहूय यदीयते तत्प-
 रिक्रुष्टं तदभोज्यम् ॥ १७ ॥ *सर्वेषां च शिल्पाजीवानाम् ॥ १८ ॥ चि-
 त्रनिर्माणादिकं शिल्पं यत् तदादिकं ये आजीवन्ति उपजीवन्ति तेन ये जी-
 वन्ति तेषां सर्वेषामपि ब्राह्मणादीनामन्नमभोज्यम् ॥ १८ ॥ *ये च शस्त्रमा-
 जीवन्ति ॥ १९ ॥ ये च शस्त्रेण जीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । क्षत्रिय-
 वर्जम् ॥ १९ ॥ *ये चाधिम् ॥ २० ॥ आजिवन्तीत्यपेक्षते । स्वगृहे परान्वा-
 सयित्वा तेभ्यो भृतिग्रहणमाधिः । यः स्तोम इति प्रसिद्धः । ‘परभूमौ कु-
 टि कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वमेत्तु यः’ इति । त चाधि ये आजीवन्ति तेषां
 मप्यन्नमभोज्यम् । ये तु प्रगिह्ममाधिमाजीवन्ति तेषां वार्धुपिकत्वादेव सि-
 द्धो निषेधः ॥ २० ॥ *भिषक् ॥ २१ ॥ अभोज्यान्न इति प्रकरणाद्भ्रम्यते ।
 भिषक् भैषज्यवृत्तिः । धर्मार्थं तु ये सर्पदंष्ट्रादीश्चिकित्सन्ति ते भोज्यान्नाः
 ॥ २१ ॥ *वार्धुपिकः ॥ २२ ॥ वृद्धाजीवी । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ २२ ॥ *दीक्षि-
 तोऽक्रीतराजकः ॥ २३ ॥ दीक्षितो दीक्षणीयेष्टया सम्कृतः सोऽपि यावत्
 क्रीतराजको न भवति सोमक्रयं न करोति तावदभोज्यान्नः ॥ २३ ॥
 *अग्नीषोमीयसंस्थायामेव ॥ २४ ॥ भोक्तव्यमिति वक्ष्यमाणमपे-
 क्षते । अग्नीषोमीये पशौ संस्थिते समाप्त एव भोक्तव्यम् । न प्रा-
 गिति ॥ २४ ॥ पक्षान्तरमाह—*हुतायां वपायां दीक्षितस्य भो-
 क्तव्यम् ॥ २५ ॥ अग्नीषोमीयस्मिन् वपाया हुताया वा दीक्षितस्य भो-
 क्तव्यम् । तथा च बह्वृचब्राह्मणम्—‘अशितव्यं वपाया हुता-
 याम्’ इति ॥ २५ ॥ पक्षान्तरमाह—*यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे शेषा-
 द्भुञ्जीरन्निति हि ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥ इदं यज्ञार्थमिति व्यादेशे कृते
 शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणं भवति । ब्राह्मणग्रहणं प्रतियुपलब्धतः प्रवृत्ते-

रपस्मृतिता मा भूदिति प्रत्यक्षमेवात्र ब्राह्मणं भवति ॥२६॥ *कृबिः ॥
 २७॥ षण्डकः । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥२७॥ *राज्ञां प्रेषकरः ॥ २८ ॥
 राज्ञामिति बहुवचनात् ग्रामादेर्यः प्रेषकरः तस्यापि प्रतिषेधः ॥ २८ ॥
 *अहविर्याजी ॥ २९ ॥ यश्चाहविषा नररुधिरादिना यजेताभिचारादौ
 'यथायमभिचरेत्तस्य लोहितमवदानं कृत्वे'ति सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ २९ ॥
 *चारी ॥ ३० ॥ चारो गूढचारः स्पशः । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ३० ॥
 *अविधिना च प्रव्रजितः ॥ ३१ ॥ यश्चाविधिना प्रव्रजितः शाक्यादि-
 स्सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ३१ ॥ *यश्चाग्नीनपास्यति ॥ ३२ ॥ योऽनापद्याग्निं
 त्यक्त्वा प्रायश्चित्तं न करोति सोऽप्यभोज्यान्नः । अपिच अविधिने-
 त्येव । यश्चाविधिना उत्सर्गेष्ट्या विनाग्नीनपास्यति सोऽप्यभोज्यान्नः ॥
 ३२ ॥ *यश्च सर्वान्वर्जयते सर्वान्नी च श्रोत्रियो निराकृतिवृषलीप-
 तिः ॥ ३३ ॥ यश्च सर्वान्वर्जयते भोजने न कचिद्भुङ्क्ते न कश्चिद्भोजयति
 सः सर्ववर्जः । यश्च सर्वान्नी सर्वेषामन्नं भुङ्क्ते तावप्युभावभोज्यान्नौ । श्रोत्रिय-
 श्रोत्रियोऽश्रोत्रिय इत्युभयोश्शेषः । श्रोत्रियोऽपि सन्नभोज्यान्न इति ।
 निराकृतिः नि.स्वाध्याय । निर्व्रत इत्यन्ये । सोऽप्यभोज्यान्नः । वृष-
 लीपतिः क्रमविवाहे यस्य वृषली जीवति इतरा मृताः स वृषलीपतिः । स
 श्रोत्रियोऽप्यभोज्यान्न इति ॥ ३३ ॥

॥ इति अष्टादशी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ६ ख० १८ ॥

* मत्त उन्मत्तो बद्धोऽणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपवेशयते ता-
 वन्तं कालम् ॥ १ ॥ मदकरद्रव्यसेवया अप्रकृतिं गतो मत्तः । उन्मत्तो
 भ्रान्तः । बद्धो निगलितः । अणिक पुत्रात् श्रुतग्राही । पुत्राचार्य इति शा-
 स्त्रेषु निन्दितः । प्रत्युपविष्ट ऋणादिना कारणेनाधमर्णादिक निरुध्य त
 त्पार्श्वे उपविष्टः । इतरस्तस्य परिहार कुर्वन्तेन सहासीनः प्रत्युपवेशयि-
 ता । एते मत्तादयस्तावन्त कालमभोज्यान्नाः । यावन्मदाद्यनुवृत्तिः । अप-
 र आह—अणिकः ऋणस्य दाता प्रत्युपवेष्टुरिदं विशेषणम् इति ॥ १ ॥ *क
 आश्यान्नः ॥ २ ॥ यद्येते अभोज्यान्नाः कस्तर्हि आश्यान्नः । कस्य तर्ह्यन्न

पशनीयमिति । यद्यप्येते अभोज्यान्ना इत्युक्ते परिशिष्टा भोज्यान्ना इति
गम्यते । तथाप्यनेकमतोपन्यासार्थं प्रश्नपूर्वक आरम्भः ॥ २ ॥ * य ईप्सेदिति
कण्वः ॥ ३ ॥ य एव प्रार्थयते स एवाश्यान्न इति कण्व ऋषिर्मन्यते ॥
॥ १ ॥ * पुण्य इति कौत्सः ॥ ४ ॥ सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानामित्यु-
क्तत्वात् भोज्यान्नास्सर्वे पुण्या एव । इह पुनः पुण्यग्रहणमतिशयार्थम् ।
तपोहोमजप्यैः स्वधर्मेण च युक्तः पुण्यः । स स्वयं प्रार्थ्यमानोऽपि भो-
ज्यान्न इति कौत्सस्य पक्षः ॥ ४ ॥ * यः कश्चिद्व्यादिति वाप्यायणिः
॥ ५ ॥ यः कश्चित्पुण्योऽपुण्यो वा सतत दानशिलः स भोज्यान्न इति
वाप्यायणिराह । तथा च मनुः—‘श्रद्धापूत वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ।’
इति ॥ ५ ॥ अत्रोपपत्तिः—*यादि हि रजः स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ
चेच्चलं दानेन निर्दोषो भवति ॥ ६ ॥ रजः पापम् । तद्यदि पुरुषे
कर्तारि स्थावरं स्थिर नोपभोगमन्तरेण क्षीयते । तदा ततः प्रतिग्रहे भो-
क्तारि सक्रमाभावात् भोक्तव्यम् । अथ चेच्चलमुपभोगमन्तरेण च क्षीयते
तदा सततदानशिले न मुहूर्तमपि पापमवतिष्ठत इति कुतो भोक्तुर्दोष
इति ॥ ६ ॥ * शुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैककुणिकौ काण्वकुत्सौ तथा
पुष्करसादिः ॥ ७ ॥ धार्मिकेणोद्यता आहृता भिक्षा शुद्धा भिक्षा ।
सा भोज्येत्येकादीना पञ्चाना पक्षः । पुष्करसादिराचार्यः पौष्करसादिः ।
आदिवृद्ध्यभावश्छान्दसः ॥ ७ ॥ * सर्वतोपेतं वाप्यायणीयम् ॥ ८ ॥
सर्वत उपेत सर्वतोपेतम् । छान्दसो गुणः । उपेतमयाचितोपपन्नम् । तत्स-
र्वतोऽपि भोज्यमिति वाप्यायणीयं मतम् ॥ ८ ॥ इदानीं स्वमतमाह—
*पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥ कण्वकुत्सयोः पक्षौ समुच्चितावा-
चार्यस्य पक्षेण ॥ ९ ॥ * पुण्यस्याप्यनीप्सतो न भोक्तव्यम् ॥ १० ॥
यः प्रार्थितोऽपि नित्य सकृदुक्त्वा कथचिदापादितेप्सु सोल्लेप्सुस्सन्ननी-
प्सन्नित्युच्यते तस्य पुण्यस्याप्यभोज्यमिति । अपर आह— अ-
नीप्सत इति कर्तारि षष्ठी । पुण्यस्याप्यन्नं न भोज्यम् । यदि भिक्षमा-
णैः पूर्ववैरादिना स्वयमीप्सन्न भवतीति ॥ १० ॥ * यतः कुतश्चाभ्युद्यतं

भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥ 'सर्वतोपेत' मित्युक्तमेव पुनरुच्यते विशेषविवक्ष-
या ॥ ११ ॥ तमाह—*नाननियोगपूर्वमिति हारीतः ॥ १२ ॥ अद्य
तुभ्यमिदमाहरिष्यामि तदन्नभवता ग्राह्यमिति निवेदन नियोगः । तद-
भावः अनियोगः । पुनर्नञ्समासः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः । अ-
ननियोगो नियोगः तत्पूर्वं तदभ्युपेतं न भोज्यमिति ॥ १२ ॥ *अथ पुरा-
णे श्लोकाबुदाहरन्ति—उद्यतामाहतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् ।
भोज्यां मेने प्रजापतिरपि दुष्कृतकारिणः ॥ न तस्य पितरोऽश्न-
न्ति दश वर्षाणि पञ्च च । न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यधिमन्यते
॥ इति ॥ १३ ॥ अथ अपि च । पुराणे 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वशमन्वन्तरा-
णि च । वशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥' इति । एवंलक्षणे भविष्य-
दादौ । उद्यता हस्ताभ्यामुद्यम्य धारिताम् । आहृता स्वयमानिताम् । पू-
र्वमनिवेदितां भिक्षाम् । दुष्कृतकारिणोऽपि सकाशात् भोज्यं प्रजापतिर्म-
नुर्मेने । 'प्रजापतिर्यस्मिन्नि'ति मानवे दर्शनात् । यस्तु तामभ्यधिमन्यते
प्रत्याचष्टे तस्य पितरः कव्यं नाश्नन्ति । कियन्त कालम् । दशवर्षाणि पञ्च
च । अग्निश्च हव्यं न वहति । तावन्तमेव कालमिति प्रत्याख्यातुर्निन्दार्थ-
वादः ॥ १३ ॥ *चिकित्सकस्य मृगयोश्शल्यकृन्तस्य पाशिनः । कु-
लटायाप्पण्डकस्य च तेषामन्नमनाद्यम् । १४ ॥ चिकित्सको भिषक् ।
मृगयुर्मृगवाती लुब्धकः । शल्यकृन्तः शस्त्रेण ग्रन्थ्यादीनां छेत्ता अम्बष्ठः ।
पाशी पाशवान् पाशजालेन मृगादीनां ग्राहकः । कुलात्कुलमटतीति कुलटा
व्यभिचारिणी । पण्डकः तृतीयाप्रकृतिः । तेषां चिकित्सकादीनामन्नमनाद्यम् ।
चिकित्सकपण्डकयोः पुनर्वचनमुद्यतस्यापि प्रतिषेधार्थम् । पूर्वत्र तर्हि ग्रहणं
शक्यमकर्तुम् । एव तर्हि सूत्रकारस्य स प्रतिषेधः । अयं तु पुराणश्लोक इत्य-
पौनरुक्त्यम् ॥ १४ ॥ *अथाप्युदाहरन्ति—अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि अने-
ना अभिशंसति । स्तेनः प्रमुक्तो राजनि याचन्ननृतसङ्करे ॥ इति ॥ १५ ॥
पण्डकस्य वेदस्याध्येता भ्रूणः । तयो हतवान् स भ्रूणहा । सोऽन्नादे मार्ष्टि
लिम्पति । किम् । प्रकरणादेन इति गम्यते । भ्रूणघ्नो योऽन्नमत्ति तस्मिन्तदेनः

संक्रामति । तस्मात्तस्योद्यतमप्यभोज्यमिति प्रकरणसङ्गतः पादः । इतरत् पुराणश्लोके पठ्यमानेऽपि पठितम् । अनेनसं योऽभिशंसति मिथ्यैव ब्रूते इदं त्वया कृतमिति । स तस्मिन्नभिशंसति तदेनो माष्टि । मनुस्तु—‘पतितं पतितेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः । वचनात्तुल्यदोषस्यान्मिथ्या द्वि-
दोषभाग्भवेत् ॥’ इति द्वैगुण्यमाह । तदभ्यासे द्रष्टव्यम् । ‘स्तेनः प्रकीर्ण-
केश’ इति वक्ष्यति । स एव तृतीयस्य पादस्थार्थः । कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम् । सङ्करः प्रतिज्ञा प्रतिश्रवः । सत्यसङ्कर इति यथा । यः प्रतिश्रुत्य न ददाति सोऽनृतसङ्कर इति । ककारस्तु छान्दसः । तस्मिन् याचकः स्वयमेनो मा-
ष्टि । तस्मात्प्रतिश्रुत देयमिति ॥ १९ ॥

॥ इति एकोनविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र०१ प०६ ख०१९ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने पष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

*नेमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्माश्चरेत् ॥ १ ॥ इमं लौकिकं
लोके विदितं ख्यातिलाभपूजात्मकम् । अर्थं प्रयोजनम् । पुरस्कृत्य अभिस-
न्वाय । धर्मान्न चरेत् ॥ १ ॥ किं कारणम्—*निष्फला ह्यभ्युदये भव-
न्ति ॥ २ ॥ हि यस्मादेवं क्रियमाणा धर्मा अभ्युदये फलकाले निष्फला
भवन्ति । लोकमक्त्या स ह्यसौ धर्मं चरति । न कर्तव्यमिति श्रद्धया । न च
श्रद्धया विना धर्मः फलं साधयति । ‘यो वै श्रद्धामनारभ्ये’ति श्रुतेः ॥ २ ॥
किमत्रेदानीं दृष्टं फलं त्याज्यमेव नेत्याह—*तद्यथाम्रे फलार्थं निमित्ते
छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते । एवं धर्ममपि चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते ॥ ३ ॥
तदिति वाक्योपन्यासे । फलार्थं ह्याम्रवृक्षो निर्मायते आरोप्यते । तस्मिन् फ-
लार्थं निमित्ते छाया गन्धश्चानूत्पद्येते । एव धर्ममपि चर्यमाणमर्थाः ख्यात्या
दयोऽनूत्पद्यन्ते अनुनिष्पद्यन्ते । तथैव स्वीकार्याः तथा चाह—‘यथेक्षु-
हेतोः सलिलं प्रसवयंस्तृणानि वल्लीरपि च प्रसिञ्चति । तथा नरो धर्मप-

येन वर्तयन् यशश्च कामांश्च वसूनि चाश्नुते ॥' इति ॥३॥ *नो चेदनू-
त्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति ॥४॥ यद्यपि दैवादर्थं नानूत्पद्यन्ते तथा-
पि धर्मस्तावद्भवति । स च स्वतन्त्रः पुरुषार्थः । किमन्यैरर्थैरिति ॥४॥

* अनसूयुर्दुष्प्रलम्भः स्यात्कुहकशठनास्तिकबालवादिषु ॥५॥

कुहकः प्रकाशे शुचिरेकान्ते यथेष्टचारी । शठः वक्रचित्तः । नास्तिकः प्रे-
त्याभाववादी । बालः श्रुतिरहितः । एतेषां वादिषु अनसूयुः स्यात् । असूय-
या द्वेषो लक्ष्यते । द्वेषा न स्यात् । तान्विषयीकृत्य द्वेषमपि न कुर्यात् ।
तथा दुष्प्रलम्भश्च स्यात् । प्रलम्भनं विसवादनं मिथ्याफलाख्यानम् । अ-
थिनञ्च्योः प्रलम्भन' इति दर्शनात् । दुष्प्रलम्भो विसंवादयितुं मिथ्याफ-
लाख्यानेन प्रवर्तयितुमशक्यः । कुहकादिवादिषु वञ्चितो न स्यात् । तद्वशा-
न स्यादित्यर्थः ॥५॥ वञ्चनस्य सम्भवमाह—* न धर्माधर्मौ चरत आ-

वं स्व इति न देवगन्धर्वा न पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽयमधर्म
इति ॥६॥ आवमिति छान्दसं रूपम् । भाषायां तु, 'प्रथमायाश्च द्विवचने
भाषाया'मित्यात्व प्राप्नोति । यदि हि धर्माधर्मौ विग्रहवन्तौ गोव्याघ्रवच्चरेता-
माव स्व इति ब्रुवाणौ यदि वा देवादयः प्रकृष्टज्ञाना ब्रूयुरिमौ धर्माधर्माविति
ततः कुहकादिवादिषु न स्याद्वञ्चना । तदभावात्तु वञ्चनासम्भव इति । इदं
चात्र द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षादेरगोचरौ धर्माधर्मौ । किंतु नित्यनिर्दोषवेदग-
म्यौ । तदभावे तन्मूलशास्त्रगम्याविति ॥६॥ यत्र तु प्रायश्चित्तादौ विषय-
व्यवस्था दुष्करा तत्र निर्णयमाह—*यं त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स
धर्मो यं गर्हन्ते सोऽधर्मः ॥७॥ आर्याः शिष्टास्त्रैवर्णिकाः । बहुवचनाच्च-
त्वारस्त्रयो वा । यथाह याज्ञवल्क्यः—'चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्य-
मेव वा । सा ब्रूते य स धर्मस्स्यादेको वाध्यात्मवित्तमः ॥' इति ॥ ७ ॥
इदानीं श्रुतिस्मृत्योः प्रत्यक्षयोरदर्शने शिष्टाचारादप्यवगम्य धर्मः कार्य
इत्याह— * सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्याणां वृत्तं सम्यग्वि-
नीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदाम्भिकानां वृत्तसादृश्यं
भजेन ॥८॥ सम्यग्विनीताः 'आचार्याधीनः स्या' दित्यादिना विनयेन सम्प-

न्नाः । वृद्धाः परिणतवयसः । यौवने विषयवश्यतापि स्यादितिदमुक्तम् ।
 आत्मवन्तो जितेन्द्रियाः । अलोलुपा अकृपणाः । अशाम्भिका अधर्मध्वजाः ।
 एवंभूतानामार्याणां सर्वजनपदेषु यदेकान्तेनाव्यभिचारेण समाहितमनुमतं वृत्त-
 मनुष्ठानम् । न मातुलमुतापरिणयनवत्कतिपयविषयम् । तद्वृत्तसादृश्यं भजेत ।
 तदनु रूपं चेष्टेत । न तेषामनुष्ठानं च निर्मूलम् । सम्भवति च वैदिकानामुत्सन्न-
 पाठब्राह्मणानुभव इति ॥ ८ ॥ *एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ ९ ॥ एवं श्रु-
 तिस्मृतिमूलसदाचारमनुष्ठानं कुर्वन् उभौ लोकावभिजयति इमं चामुं च ॥ ९ ॥
 *अविहिता ब्राह्मणस्य वणिज्या ॥ १० ॥ क्रयविक्रयव्यवहारो वणि-
 ज्या । सा स्वय कृता ब्राह्मणस्य वृत्तिर्न विहिता । प्राप्तानुवादोऽयम् ।
 नापदि विधानार्थः ॥ १० ॥ *आपदि व्यवहरेत पण्यानामपण्यानि व्यु-
 दस्यन् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणवृत्तेरभाव आपत् । तस्यां सत्याम् । पण्यानाम् । 'व्य-
 वहृतिपणोः समर्थयो'रिति कर्मणि षष्ठी । व्यवहरेत । क्रयश्च विक्रयश्च व्य-
 वहारः । पण्यानि क्रीणीयात् विक्रीणीत चेत्यर्थः । अपण्यानि वक्ष्यमाणानि
 व्युदस्यन् वर्जयन् । कृत्स्नाया वैश्यवृत्तेरुपलक्षणमिदम् । क्षत्रियवृत्तिश्च
 दण्डापूपिकया मिद्धा । तथा च गौतमः—'तदलाभे क्षत्रियवृत्तिस्तदलाभे
 वैश्यवृत्ति'रिति ॥ ११ ॥ अपण्यान्याह—*मनुप्यात्रसान्नागान्गन्धान-
 न्नं चर्म गवां वशां श्लेष्मोदके तोक्मकिण्वे पिप्पलीमरीचे धान्यं मां-
 समायुधं सुकृताशां च ॥ १२ ॥ मनुप्या दारदासादयः । रसा गुडलवणादयः ।
 क्षीरादयो वा । रागाः कुसुम्भादयः । रज्यन्तेऽनेनेति रज्यन्त इति वा रा-
 गा वस्त्रादयः । गन्वाश्चन्दनादयः । गवां मध्ये वशा वन्ध्या गौः । श्लेष्म
 जतुवज्रादिः । येन विश्लिष्टं चर्मादि सन्धयिते । यथा 'श्लेष्मणा चर्मण्यं
 वान्यद्वा विश्लिष्ट संश्लेषये'दिति बह्वचब्राह्मणे दर्शनात् । उदकं कुम्भज
 लम् । तोक्मानि ईपदङ्कुरितानि ब्रीह्यादीनि । किण्वं सुरापकृतिद्रव्यम् । सु-
 कृतं पुण्यं तस्य फलसुकृताशा । शिष्टानि प्रसिद्धानि । एतान्यापणीयानि
 वर्जयित्वा अन्येषां पण्यानां व्यवहरेत । मनुप्यादीन्वर्जयित्वेत्येव सिद्धे 'अप-
 ण्यानी'ति वचनमन्येषामप्यपण्यानां व्युदासार्थम् । तत्र मनुः—'सर्वान् रसा-

नपोहेत कृतान्नं च तिलैस्सह । अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥
 सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च । अपि चेत्स्युररिक्तानि फलमूलं
 तथौषधीः ॥ अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः । क्षीरं क्षौद्रं दधि
 घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ आरण्याश्च पशून् सर्वान् दष्टिणश्च वयांसि च
 मद्यं नीली च लाक्षा च सर्वाश्चैकशफान् पशून् ॥' इति ॥ १२ ॥ *तिल-
 तण्डुलांस्त्वेव धान्यस्य विशेषेण न विक्रीणीयात् ॥ १३ ॥ धान्यानां मध्ये
 तिलतण्डुलादेर्विशेषतोऽतिशयेन न विक्रीणीयात् न विक्रीणीत अन्येषां वि-
 कल्पः । स्वयमुत्पादितेषु नायं प्रतिषेधः । मानवे हि श्रुतम्—'काममुत्पाद्य
 कृष्णं तु स्वयमेव कृषीवलः । विक्रीणीत तिलाञ्जलुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थि-
 तान् ॥' इति ॥ १३ ॥ *अविहितश्चैतेषां मिथो विनिमयः ॥ १४ ॥
 विनिमयः परिवर्तनम् । येषां विक्रयः प्रतिषिद्धः तेषां परम्परेण विनिमयो
 ऽप्यविहितः प्रतिषिद्धः न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तेष्वेव केषुचिद्विनिम-
 योऽनुज्ञायते—*अन्नेन चान्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यै रसान च र-
 सैर्गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥ १५ ॥ अन्नादीनां विद्या-
 न्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः । तथा च वासिष्ठः—'रसा रसंस्समतो हीन-
 तो वा तिलतण्डुलपक्वान्नाविद्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्तिनः' इति । मान-
 वे तु विशेष—'रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसं । कृतान्नं च कृतान्ने-
 न तिला धान्येन तत्समाः ॥' इति । गौतमीये तु—'नियमस्तु रसानां रसैः
 पशूनां च न लवणकृतान्नयोस्तिष्ठानां च समानेन तु पक्वम्यासम्प्रतिपत्त्य-
 र्थः' इति । तस्मादत्र प्रतिषेधानुवृत्तिर्न शङ्कनीया । पूर्वत्र चोक्तं 'ब्रह्माणि
 मिथोविनियोगे न गतिर्विद्यतः' इति । नियमाभ्यनुज्ञानादेव विद्यादीनां विक्र-
 योऽपि प्रतिषिद्धो वेदितव्यः ॥ १५ ॥ *अक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत् ॥ १६ ॥
 अक्रीतानि स्वयमुत्पादितानि अरण्यादाहृतानि वा यानि पण्यानि तैर्व्यवह-
 रेत् ॥ १६ ॥

॥ इति विशतितमो खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० ७ ख ० २० ॥

* मुञ्जबल्वजैर्मूलफलैः ॥ १ ॥ मुञ्जादिभिः । मुञ्जबल्वजास्तृणविशेषाः ॥ १ ॥ * तृणकाष्ठैरविकृतैः ॥ २ ॥ तृणानां विकारो रज्ज्वादिभावः काष्ठानां विकारः स्थूणादिभावः । तृणत्वादेव सिद्धे मुञ्जबल्वजग्रहणं विकारार्थम् ॥ २ ॥ * नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ३ ॥ प्रतिपिद्धानामपि विक्रयविनियमाभ्यां जीवेत् । न पुनरत्यन्तमन्ववस्येत् । तथा च गौतमः—‘सर्वधातुवृत्तिरशक्तावशृद्रेणेति तदप्येके प्राणमशय’ इति । मनुरपि—‘जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमाणि यतस्ततः । आकाशमिव पङ्केन स दोषेण न लिप्यते ’ ॥ इति ॥ ३ ॥ * वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ४ ॥ गतम् ॥ ४ ॥ * न पतितैस्संव्यवहारो विद्यते ॥ ५ ॥ पतिताः स्तेनादयो वक्ष्यमाणास्तैः सह न कश्चिदपि व्यवहारः कर्तव्यः । तत्र मनुः—‘संवत्सरेण पतति पतिनेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात् ॥ ’ इति । यानादिभिस्संवत्सरेण पतति । याजनादिभिस्तु सद्य एव ॥ ५ ॥ * तथापपात्रैः ॥ ६ ॥ अपपात्राश्चण्डालादयः । तैश्च संव्यवहारो न कर्तव्यः ॥ ६ ॥ * अथ पतनीयानि ॥ ७ ॥ द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं तस्य निमित्तानि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥ ७ ॥ * स्तेयमाभिशस्त्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं गर्भशातनं मातुःपितुरिति योनिसम्बन्धे सहापत्ये स्त्रीगमनं सुरापानमसंयोगसंयोगः ॥ ८ ॥ स्तेयं सुवर्णचौर्यम् । आभिशस्त्यं ब्रह्महत्या । ‘ब्राह्मणमात्रं च हत्वाभिशस्त’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । पुरुषवधो मनुष्यजातिवधः । तेन स्त्रीवधोऽपि गृह्यते । ब्रह्मोज्झं उज्झउत्सर्गे । भावे वञ्चः । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । ब्रह्म वेदं तस्याधीतस्य नाशनं ब्रह्मोज्झम् । औपवादिप्रयोगेण गर्भस्य वधो गर्भशातनम् । मातृयोनिसम्बन्धे मातृत्वस्त्रादौ मातुःशब्दौ । पितृयोनिसम्बन्धे पितृत्वस्त्रादौ सहापत्ये अपत्येन सहिते स्त्रीगमने मातृत्वसृगमने तत्सृतागमने मातुलसृतागमने चेत्यर्थः । ‘गौली माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविवा सुरा ।’ तस्याः पानं सुरापानम् । असंयोगः संयोगानर्हाः प्रतिलोमादयः । तैः संयोगः एकगृहवामादिः असंयोगसंयोगः । एतानि पतनीयानि ।

॥८॥ *गुर्वीसखिं गुरुसखिं च गत्वान्यांश्च परतल्पान् ॥९॥ सखी-
 शब्दस्य छान्दसो ह्रस्वः । गुर्वीसखी मात्रादीनां सखी । गुरुसखी पित्रा-
 दीनां सखी । तां गत्वा । किं । पतनीत्युत्तरत्र श्रुतमपेक्ष्यते । अन्यांश्च परत-
 ल्पान् गत्वा पतति । तल्पशब्देन शयनवाचिना दारा लक्ष्यन्ते ॥ ९ ॥
 *नागुरुतल्पे पतनीत्येके ॥ १० ॥ गुरुदारव्यतिरेकेण परतल्पगमने पाति
 त्यं नास्तीत्येके मन्यन्ते । यद्यपि सामान्येन पतनीयानीत्युक्तम् । प्रायश्चि-
 त्ते तु गुरुलघुभावो द्रष्टव्यः ॥ १० ॥ *अधर्माणां तु सततमाचारः ॥
 ११ ॥ तुश्चार्थे । उक्तव्यतिरिक्तानामप्यधर्माणां सततमाचारः पतनहेतुः ॥
 ११ ॥ *अथाशुचिकराणि ॥ १२ ॥ अशुचिं पुरुषं कुर्वन्तीत्यशुचिकराणि
 तानि वक्ष्यन्ते ॥ १२ ॥ *शूद्रगमनमार्यस्त्रीणाम् ॥ १३ ॥ त्रैवर्णिकस्त्रीणां
 शूद्रगमनमशुचिकरम् ॥ १३ ॥ प्रतिषिद्धानां मांसभक्षणम् ॥ १४ ॥ येषां
 मांसं प्रतिषिद्धं तेषां मांसस्य भक्षणमशुचिकरम् ॥ १४ ॥ तत्रोदाहरणम्—
 *शुनो मनुष्यस्य च कुकुटसूकराणां ग्राम्याणां क्रव्यादसाम् ॥ १५ ॥
 'ग्राम्याणा'मिति वचनादारण्यानामप्रतिषेधः । अदनमदः । भावेऽसुन्प्रत्ययः ।
 क्रव्यविषयमदनं येषां ते क्रव्यादसः केवलं मांसवृत्तयो गृध्रादयः ॥ १५ ॥
 *मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राशनम् ॥ १६ ॥ मूत्रपुरीषग्रहणात्तादृशस्य रे-
 तसोऽप्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥ *शूद्रोच्छिष्टमपपात्रगमनं चार्याणाम् ॥ १७ ॥
 शूद्रोच्छिष्टं भुक्तमार्याणां त्रैवर्णिकानामशुचिकरम् । अपपात्राः प्रतिलोमस्त्रि-
 यः तासां च गमनम् ॥ १७ ॥ *एतान्यपि पतनीयानीत्येके ॥ १८ ॥
 यान्येतान्यशुचिकराण्यनुक्रान्तानि एतान्यपि पतनीयान्येवेत्येके मन्यन्ते ॥
 १८ ॥ *अतोऽन्यानि दोषवन्त्यशुचिकराणि भवन्ति ॥ १९ ॥ उक्त-
 व्यतिरिक्तानि दोषवन्ति कर्माणि दुष्प्रतिग्रहहिंसादीनि तान्यशुचिकराणि
 भवन्ति ॥ १९ ॥ *दोषं बुध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समाख्याने
 स्याद्वर्जयेत्त्वेन धर्मेषु ॥ २० ॥ पतितस्य दोषं परैरविदितं बुध्वा परस्य स-
 माख्याने पूर्वं न स्यात् । परैरविदितमपि स्वयं विद्वानपि न परेभ्यः पूर्वमा-
 चक्षीत । किं तु स्वयं धर्मकृत्येत्वेन वर्जयेत् । यथा परे न जानन्ति । अ

न्यथा दोषवान् स्यात् ॥ २० ॥

॥ इति एकविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र०१ प०७ ख०२१ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

* ॐ अध्यात्मिकान्योगाननुतिष्ठेन्न्यायसंहिताननैश्वारिकान् ॥१॥ उक्तानि पतनीयान्यशुचिकराणि च कर्माणि । तेषां प्रायश्चित्तानि वक्ष्यन्नादित आत्मज्ञानं तदुपगोगिनश्च योगानधिकुरुते । तस्यापि सर्वपापहरत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् । श्रूयते हि—‘भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ! क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥’इति । ‘तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रद्वयत एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रद्वयन्त’ इति च । याज्ञवल्क्योऽप्याह—‘सत्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥’ इति । अध्यात्मनि भवानध्यात्मिकान् । छान्दसो वृद्ध्यभावः । आत्मलम्भयितृन् । योगान् चित्तसमाधानहेतून् वक्ष्यमाणानक्रोधादीनुपायान् । अनुतिष्ठेत् सेवेत न्यायसंहितान् उपपद्यन्ते हि ते न्यायतः क्रोधादीनां दोषाणां निर्घाते । अनैश्वारिकान् निश्चारश्चित्तस्य बहिर्विक्षेपः तस्मै ये प्रभवन्ति क्रोधादयो वक्ष्यमाणाः ते नैश्वारिकाः तत्प्रतिपक्षभूतान् । अक्रोधादिषु सत्सु चित्तमनिश्चरणशीलमात्मावलम्बं निश्चल तिष्ठति तस्मात्ताननुतिष्ठेत् । आत्मानं लब्धुमक्रोधादिलक्षणं चित्तसमाधानं कुर्यादिति ॥ १ ॥ किंपुनरात्मा प्रयत्नेन लब्धव्यः । ओमित्याह— * आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥ २ ॥ आत्मलाभात्परमुत्कृष्टं लाभान्तरं नास्ति । तस्मात्तस्य लाभाय यत्न आस्थेय इति । कः पुनरसावात्मा ॥ नन्वसौ नित्यलब्धः । न हि स्वयमेव स्वस्यालब्धो भवति । सत्यम् । प्रकृतिमेलनात्तद्धर्मतामुपगतो विनष्टस्वरूप इव भवति । प्रकृत्या हि नित्यसम्बद्धः पुरुषः । तथा च यश्च तत्सम्बद्धः यथा परस्परं विवेको न ज्ञायते । अन्योन्यधर्माश्चान्योऽन्यत्राध्यास्य-

न्ते । यथा क्षीरोदके सम्पृक्ते न ज्ञायते विवेकः इयत् क्षीरमियद्दुदकमित्य-
मुष्मिन्नवकाशे उदकमिति । यथा वा अग्न्ययोगोलकयोरभिसम्बद्धयोर्गे
अग्निधर्मा उष्णत्वभास्वरत्वादयः ते अयोगोलके अध्यस्यन्ते । ये वा अयो-
गोलकधर्माः काठिन्यदैर्घ्यादयः ते अग्नावध्यस्यन्ते । एवं हि तत्र प्रति-
पत्तिः । एकं वस्तु उष्णं दीर्घं भास्वरं कठिनमिति तद्वदिहापि पुरुषधर्मा-
श्चैतन्यादयः प्रकृतावध्यस्यन्ते प्रकृतिधर्माश्च सुखदुःखमोहपरिणामादयः
पुरुषे । ततश्च एक वस्तु चेतनं सुखादिकलिल परिणामीति व्यवहारः । व-
स्तुतस्तु तस्मिन् सङ्ख्याते अचेतनांशः परिणामी । चेतनांशस्तु तमनुधावति ।
येनयेन रूपेण परिणमते तेनतेनाभेदाध्यासमापद्यते । यथा क्षीरावस्थागतं घृ-
तं क्षीरे दध्यात्मना परिणमते तामप्यवस्थामनुप्रविशति । तद्वदिदमुच्यते
'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दिति । सर्गेऽप्यात्मनः कर्तृत्वमिदमेव । यदुत भो-
क्तृतया निमित्तत्वम् । तदेव स्वभावतः स्वच्छोऽप्यात्मा प्रकृत्यादावभेद-
मापन्नः तद्धर्मा भवति । एवं तद्विकारेण महता तद्विकारेणाहङ्कारेण । इत्या-
शरीराद्वष्टव्यम् । मृत्तोऽहं कृशोऽहं देवोऽहं मनुष्योऽहं तिर्यगहमिति ।
तस्यैवगतस्यापेक्षितव्यस्वरूपलाभ नीचैरिव वर्धितस्य राजपुत्रस्य । तद्यथा
शबरादिभिर्बाल्यात्प्रभृति स्वमुतैस्तह सवर्धितो राजपुत्रस्तज्जातीयमात्मान-
मवलोकयन्मात्रा स्वरूपे कथिते लब्धस्वरूप इव भवति । तथा प्रकृत्या
वेक्ष्येव स्वरूपान्तर नीत आत्मा मातृस्थानायया 'तत्त्वमसी'ति श्रुत्या
स्वभाव नीयते । यद्वैविव परिशुद्धं वस्तु तदेव त्वमसि । यथा मन्यसे
'मनुष्योऽहं तु ख्यह'मित्यादि न तथेति । यथा य एवंभूतो राजा स
त्वमसीति राजपुत्रः । ननु तत्त्वमसीति ब्रह्मणा तादात्म्यमुच्यते । को
ब्रूते नेति । ब्रह्मापि नान्यदात्मनः । किं पुनरयमात्मा एकः आहो भिन्नाना ।
किमेतेन ज्ञानेन त्वं तावदेवविद्यश्चिदेकरसा नित्यनिर्मलः कलुषवस्तुसंसर्गात्क-
लुषतामिव गतः । तद्वियोगश्च ते मोक्षः । त्वयि मुक्ते यद्यन्ये सन्ति ते सस-
रिप्यन्ति । का ते क्षतिः । अथ न सन्ति तथापि कस्ते लाभ इत्यलमियता ।
महत्येषा कथा ॥ तदप्येते श्लोका भवन्ति—

नीचानां वसतौ तदीयतनयैः सार्धं चिरं वर्धित-

स्तज्जातीयमवैति राजतनयः स्वात्मानमप्यञ्जसा ।

संघाते महदादिभिस्सहवसंस्तद्वत्परः पुरुषः

स्वात्मानं सुखदुःखमोहकलिलं मिथ्यैव धिक्कन्यते ॥ १ ॥

दाता भोगपरः समग्रविभवो यः शासिता दुष्कृतां

राजा स त्वमसीति मातृमुखतः श्रुत्वा यथावत्स तु ।

राजोभूय जयार्थमेव यतते तद्वत्पुमान् बोधितः

श्रुत्या तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मैव सम्पद्यते ॥ २ ॥

इत्येवं बहवोऽपि राजतनयाः प्राप्ता दशामिदृशा

नैवान्योन्यभिदामुपेत्य सहसा सर्वे भजन्त्यकताम् ।

किं तु स्वे परमे पदे पृथग्भी तिष्ठन्ति भिन्नास्तथा

क्षेत्रज्ञा इति तत्त्वमादिवचसः का भेदवादे क्षतिः ॥ ३ ॥

तेष्वेको यदि जातु मातृवचनात् प्राप्तो निजं वैभवं

नान्येन क्षतिरस्य यत्किल परे सन्त्यन्यथा च स्थिताः ।

यद्वा न्येन भवेयुरेवमपि को लाभोऽस्य तद्वद्भूतिः

पुंसामित्यभिदां भिदां च न वयं निर्बध्य निश्चिन्महे ॥ ४ ॥ इति ॥ २ ॥

तदिहापेक्षितमात्मज्ञानमुपदिश्यते । तच्च त्रिविधम् । श्रुतं मननं निदिध्यासनमिति । 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति श्रवणात् । तत्र श्रुतमुपनिषदादिशब्दजन्यज्ञानम् । मननमुपपत्तिभिर्निरूपणम् । एवं श्रुते मते चात्मनि साक्षात्कारहेतुरविक्षिप्तेन चेतसा निरन्तरं भावना निदिध्यासनम् । तत्रात्मसिद्धये श्रौतं ज्ञानं तावदाह—* तत्रात्मलाभीयाञ्छ्लोकानुदाहरिष्यामः

॥ ३ ॥ तत्रेति वाक्योपन्यासे । आत्मलाभीयानात्मलाभप्रयोजनान् । अनुप्रवचनादिषु दर्शनाच्छ्रुत्ययः । श्लोकान् पादबद्धानौपनिषदान् । उदाहरिष्यामः उद्धृत्याहरिष्यामः ग्रन्थे निवेशयिष्यामः ॥ ३ ॥ *पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्याहन्यमानस्य विकल्मषस्याचलं चलनिकेतं येऽनुतिष्ठन्ति तेऽमृताः ॥ ४ ॥ गुहेति प्रकृतिनाम् । 'यत्तत्स्मृतं कारणमप्रमेयं ब्रह्म प्रधानं प्रकृति-

प्रसूतिः । आत्मा गुहायां निरनाद्यनन्तः क्षेत्रं तथैवामृतमक्षरं च ॥' इति पुराणे दर्शनात् । पूः प्राणिनस्सर्व एव । तस्यां शेते तथा सहाविभागमापन्नस्तिष्ठतीति गुहाशय आत्मा । 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते' इति च मन्त्रान्तरम् । अहन्यमानस्य न ह्यसौ शरीरे हन्यमाने हन्यते । विकल्मषस्य निर्लेपस्य । सर्व एव हि धर्माधर्मादिरन्तःकरणस्य धर्मः, आत्मनि न्वध्यस्तः । एवंभूतस्यात्मनः सर्व एव प्राणिनः ब्रह्माद्यास्तिर्यगन्ताः प्राणादिमन्तः संवाताः । पूः पुरम् उपभोगस्थानम् । यथा राजा पुरमधिवसन् सचिवैरानीतान् भोगानुपभुङ्क्ते, तथायं देवादिशरीरमधिवसन् करणैरुपस्थापितान् भोगानुपभुङ्क्ते । तमेवंभूतमचलं सर्वगतत्वेन निश्चलम् । चलनिकेतं निकेत स्वस्थानं शरीरं तदस्य चलतं येऽनुतिष्ठन्ति उपासते एवभूतोऽहमिति प्रतिपद्यन्ते । तेऽमृताः मुक्ता भवन्तीति ॥ ४ ॥ विषयसङ्गत्यागेनायमुपास्य इत्याह—*यदिदमिदिहेदिह लोके विषयमुच्यते विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद्गुहाशयम् ॥ ५ ॥ यदिदं विषयमेतदिति सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । एवमितिशब्दे तकारस्य दकारः । हशब्द आश्चर्ये । इतिशब्देनावृत्तेन शब्दादिषु विषयेष्ववान्तरप्रकारभेदः प्रतिपाद्यते । विषयापहृतचेतसो हि वदन्निह इति ह तस्या गीतमिति ह तस्याः सुखस्पर्शः, इति ह तस्या रूप निष्ठप्तमिव कनक, इति ह तस्याः स्वादिष्ठोऽधरमणिः, इति ह तस्या गन्धो घ्राणतर्पण इति । एव दिव्यमानुषभेदोऽपि द्रष्टव्यः । इति ह इति ह । अत्रानन्तरमपर इतिशब्दोऽध्याहार्यः । इति ह इति हेति योऽयं लोके विषय उच्यते । सामान्यापेक्षमेकवचनम् । एतद्विधूय गुहाशयमनुतिष्ठेत् । कविर्मेधावी ॥ ५ ॥ विषयत्यागहेतुमाह—*आत्मन्नेवाहमलब्ध्वैतद्धितं सेवस्व नाहितम् । अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमनपेक्षया । महान्तं तेजस्कायं सर्वत्र निहितं प्रभुम् ॥ ६ ॥ शिष्यं प्रत्याचार्यस्य वचनमेतत् । द्वौ चात्र हेतू । विषयाणां पराधीनत्वमनभिमत) हितत्वं च । महान्तं गुण(वन्तं)तः । तेजस्कायं तेजश्शरीर तेजोराशिं स्वयंप्रकाशम् । 'आत्मज्योतिः सम्राडिति होवाचे'ति बृहदारण्यकम् । सर्वत्र निहितं सर्वत्र गतम् । प्रभुं स्वतन्त्रम् । एवंभूतं गुहाशयं एतादन्तं का-

लं अहमात्मन् सप्तम्येकवचनस्य लुक् । आत्मनि । अस्मिन् मदीये संवाते
 अन्यानपेक्षयैव लब्धुं योग्यमलब्ध्वा अथान्येषु इन्द्रियादिषु तं तं विषयं
 प्रतीच्छामि । लब्धर्थे लट् । प्रत्येच्छम् । इदानीं तु तं लब्ध्वा न तथाविधोऽ-
 स्मि । त्वमप्येतदेव हितं साधुष्ठान साधुमार्गं सेवस्व नाहितं विषयानुधा-
 वनमिति ॥ ६ ॥ पुनरप्यसौ कीदृश इत्याह—*सर्वभूतेषु यो नित्यो वि-
 पाश्चिदमृतो ध्रुवः । अनङ्गोऽशब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाञ्छुचिः । स
 सर्वं परमा काष्ठा स वैषुवतं स वै वैभाजनं पुरम् ॥ ७ ॥ सर्वेषु भूतेषु म-
 नुष्यादिषु सघातेषु यो नित्यः विनश्यत्स्वपि न नश्यति । विपाश्चित् मधावी
 चित्स्वरूपः । अमृतः नित्यत्वादेवामरणधर्मा । अतः ध्रुवः एकरूपः विकार-
 ररहितः । न प्रधानवद्विकारिणस्सतो धर्मिरूपेणास्य नित्यत्वमित्यर्थः । अ-
 नङ्गः करचरणाद्यङ्गरहितः । अशब्दोऽस्पर्श इति भूतगुणानामुपलक्षणम् । श-
 ब्दादिगुणरहितः अशरीरः सूक्ष्मशरीरेणापि वर्जितः । महाञ्छुचिः महत्त्वं
 शौचस्य विशेषणम् । परमार्थतोऽत्यन्तशुद्धः । स सर्वं प्रकृत्यभेदद्वारेण । स-
 एव परमा काष्ठा । ततः परं गन्तव्याभावात् । स वैषुवतं विषुवान्नाम गवाम-
 यनस्य मध्ये भवमहः । ‘एकविंशमेतदहरूपयन्ति विषुवन्तं मध्ये संवत्सर-
 स्ये’ति दर्शनात् । विषुवानेव वैषुवतम् । तद्यथा संवत्सरस्य मध्ये भवति एवम-
 ज्ञानामेष मध्ये । ‘मध्यं ह्येषामज्ञानामात्मे’ति बहुचब्राह्मणम् । स एव च वै-
 भाजनं पुरं विविधैर्मार्गैर्भजनीयं विभजनम् । तदेव वैभाजनं प्रज्ञादिरनुशतिका-
 दिश्च । यथा समृद्धं पुरं सर्वैरर्थिभिः प्राप्यमेवमयमपीति ॥ ७ ॥ *तं योऽ-
 नुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदाचरेत् । दुर्दर्शं निपुणं युक्तो यः पश्ये-
 त्स मोदेत विष्टपे । इति ॥ ८ ॥ तमेवभूतमात्मानं योऽनुतिष्ठेदुपासीत य-
 श्चास्य सर्वत्र सर्वास्ववस्थासु सदा प्राध्वमानुकूल्यमाचरेत् । आनुकूल्य प्र-
 तिषिद्धवर्जनं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं च । यश्च दुर्दर्शं निपुणं सूक्ष्ममेतं
 युक्तः समाहितो भूत्वा पश्येत् साक्षात्कुर्यात् । सः विष्टपे विगततापे स्वे म-
 हिम्नि स्थितो मोदेत सर्वदुःखवर्जितो भवति । ससारदशायां वा तिरोहितं
 निरतिशयं स्वमानन्दमनुभवतीति ॥ ८ ॥

॥ इति द्वाविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र०१ प०८ ख०२२ ॥

* आत्मन् पश्यन् सर्वभूतानि न मुह्येच्चिन्तयन्कविः । आ-
 त्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत्स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे विराजति ॥ १ ॥ स-
 र्वाणि भूतानि आत्मन् आत्मनि शेषत्वेन स्थितानि पश्यन् उपनिषदादि-
 मिर्जानन् । पश्चाच्चिन्तयन् युक्तिभिः निरूपयन् यो न मुह्येत् मध्ये मोहं
 न गच्छेत् । कविर्मेधावी । पश्चाच्च सर्वत्रैव शेषत्वेन स्थितमात्मनं पश्येत्
 साक्षात्कुर्यात् । स वै ब्रह्मा ब्राह्मणः नाकपृष्ठे तत्सदृशे स्वे महिम्नि स्थिता
 विराजति स्वयं प्रकाशते ॥ १ ॥ * निपुणोऽणीयान् विसोर्णीया य-
 स्सर्वमावृत्य तिष्ठति । वर्षीयांश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य तिष्ठति ।
 स इन्द्रियैर्जगतांऽस्य ज्ञानादन्योऽनन्यस्य ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजः ।
 तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे समूलं शाश्वतिकः स नित्यः ॥ २ ॥ नि-
 पुणो मेधावी चित्स्वरूपः । विसोर्णीयाः विसतन्तोरप्यणीयान् सूक्ष्मः ।
 यः सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति । यश्च पृथिव्या अपि वर्षीयान् प्रवृद्धतर-
 सर्वगत्वादेव सर्वमारभ्य विष्टभ्य शेषित्वेनाधिष्ठाय तिष्ठति । ध्रुवः एकरू-
 पः । सः इन्द्रियैरस्य जगतो यदिन्द्रियैर्ज्ञानं इन्द्रियजन्यं ज्ञानं तस्मात् । कीदृ-
 शात् । अनन्यस्य ज्ञेयात् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी ज्ञेया । ज्ञेयात् नीलपीतादेराकाराद-
 नन्यभूत नीलपीताद्याकार, तस्माद्विषयज्ञानादन्य इत्यर्थः । श्रूयते च 'तस्मा-
 द्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय' इति । 'ज्ञानस्वरूपमत्य-
 न्तनिर्मलं परमार्थतः । तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतस्मिन् स्थितम् ॥' इति पुराणम् ।
 स्वभावस्वच्छस्य चिद्रूपस्यात्मनो नीलपीताद्याकारकालुष्यं तद्व्यापाया बुद्धेरनु-
 रागकृतं भ्रान्तमित्यर्थः । वैषयिकज्ञानादन्य इति विशेषणेन ज्ञानात्मक इत्यपि
 सिद्धम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतिः । एवंभूत आत्मा परमेष्ठी
 परमेश्वर)स्वरूपे तिष्ठति । विभाज इत्यस्य परेण सम्बन्धः । विभजत्यात्मानं
 देवमनुष्यादिरूपेण नानाशरीरानुप्रवेशेनेति विभाजः । तस्माद्विभाजो निमि-
 त्तभूतात् सर्वे काया देवमनुष्यशरीराणि भवन्ति उत्पद्यन्ते । स मूल प्रपञ्च-
 सृष्टेर्भोक्तृतया मूल कारणम् । स नित्यः अविनाशी । शाश्वतिक एकरू-
 पः अविकारः ॥ २ ॥ * दोषाणां तु निर्घातो योगमूल इह जीविते ।
 निर्हृत्य भूतदाहीयान् क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ ३ ॥ दोषाणां वक्ष्यमा-

णानां क्रोधादीनां निर्घातः निर्मूलनाशः । इह जीविते योगमूलः योगा व-
क्ष्यमाणा अक्रोधादयः तन्मूलकः । अतश्च तान् भूतदाहीयान् भूतानि दहतः
क्रोधादीन्दोषान् निर्हृत्य क्षेमं गच्छति आत्मध्यानद्वारेण । पण्डितो लब्धज्ञानः
आत्मसाक्षात्कारी । क्षेमं अभय मोक्षम् । ‘अभयं वै जनकं प्राप्तोसी’ति
बृहदारण्यकम् ॥ समाप्ताः श्लोकाः ॥ ३ ॥ * अथ भूतदाहीयान्दीपा-
नुदाहरिष्यामः ॥ ४ ॥ भूतानां दाहो भूतदाहः तस्मै हिता भूतदाहीयाः ॥
४ ॥ * क्रोधो हर्षो रोषो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो मृषोद्यमत्याश-
परीवादावसूया काममन्युः अनात्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्घातः
॥ ५ ॥ ताडनादिहेतुकोऽन्तःकरणविक्षोभः स्वेदकम्पादिलिङ्गः क्रोधः । हर्षः
इष्टलाभाच्चेतस उद्रेको रोमाञ्चादिलिङ्गः । रोषः क्रोधस्यैव कियानपि भेदः
मात्रादिषु प्रतिकूलेषु मनसो वैलोम्यमात्रकार्यकरः । लोभो द्रव्यसङ्गमः ।
मोहः कार्याकार्ययोरविवेकः । स च प्रायेण क्रोधादिजन्योऽपि पृथगुपदि-
श्यते कदाचित्तदभावेऽपि सम्भवेदिति । दम्भो धार्मिकत्वप्रदर्शनेन लो-
कवञ्चनम् । द्रोहोऽपकारः । मृषोद्यमनृतवादः । अत्याशोऽत्यशनम् । परी-
वादः परदोषाभिधानम् । असूया परगुणेष्वक्षमता । कामः स्त्रीसंसर्गः । म-
न्युः गूढो द्वेषः । अनात्म्यं अजितेन्द्रियत्वं जिह्वाचापल्यादि । अयो-
गो विक्षिप्तचित्तता । एते भूतदाहीया दोषाः । तेषां योगमूलो निर्घातः ॥
५ ॥ के पुनस्ते योगास्तानाह—* अक्रोधोऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽ-
दम्भोऽद्रोहः सत्यवचनमनत्याशोऽपैशुन्यमनसूया संविभागस्त्याग
आर्जवं मार्दवं शमो दमः सर्वभूतैरविरोधो योग आर्यमानृशंस्यं
तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समयपदानि तान्यनुतिष्ठन्विधिना सार्वगामी
भवति ॥ ६ ॥ एते चाक्रोधादयोऽपि भावरूपाः । न क्रोधाद्यभावमात्रम् ।
क्रोधादीनां निर्घातहेतुतयोपदेशात् । के पुनस्ते—अलोभः सन्तोषोऽलं बुद्धिः ।
अमोहोऽवयानम् । अदम्भो धर्मानुष्ठानम् । अनसूया परगुणेष्वभिर्मोदनम् ।
अद्रोहः पुनः प्रसक्तेष्वपि क्रोधादिषु माकार्षमिति सङ्कल्पः । सत्यवचनं

यथादृष्टार्थवादित्वम् । संविभागः आत्मानमवरुध्यापि दानम् । त्यागोऽपरिग्रहः । आर्जवं मनोवाक्कायानामेकरूपत्वम् । मार्दवं सूपगन्धता । शमः काममन्युपरित्यागः । दमः इन्द्रियजयः । एताभ्यामेव गतत्वात् अस्मिन् क्रमे अकामः अमन्युः आत्मवत्वमिति नोपदिष्टम् । सर्वभूतैरविरोधः । सर्वग्रहणं क्षुद्रैरविरोधार्थम् । योग ऐकात्म्यम् । आर्याणां भावः आर्य शिष्टाचारानुपालनम् । आनृशंस्यं व्यवहारवचनादौ प्रसक्तस्यापि नैष्ठुर्यवर्जनम् । तुष्टिरनिर्वेदः । समयो व्यवस्था । सा च प्रकरणाद्धर्मज्ञानाम् । पदं विषयः । एते अक्रोधादयः सर्वेषामाश्रमाणां सेव्याः । न केवलं योगिनामेवेति धर्मज्ञानां समय इत्यर्थः । एते हि भाव्यमानाः क्रोधादीन् समूलघातं घ्नन्ति । अतश्च तान्यनुतिष्ठन् विधिना सार्वगामी भवन्ति । तान्यक्रोधादीनि तुष्टयन्तानि । विधिना यथाशास्त्रम् । अनुतिष्ठन् सार्वगामी सर्वस्मै हितः आत्मानं गच्छति । 'विधिने'ति वचनात् 'प्राणिना तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृत्नं वदेत् ।' इत्यादिके विषये अनृतवचनादावपि न दोष इति ॥ ६ ॥

इति त्रयोविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ८ ख० २३ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने अष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

* क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं वैरयातनार्थं दद्यात् ॥ १ ॥ क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । किमर्थं वैरयातनार्थं वैरं पापं तस्य यातनं निर्हरणं तदर्थम् । ऋषमश्चात्राधिकं सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थं इति । तेन प्रायश्चित्तरूपमिदं दानम् । प्रायश्चित्तं च पापक्षयार्थं तत्किमर्थं वैरयातनार्थमित्युच्यते । केचिन्मन्यन्ते—नामुक्तं क्षीयते पुण्यमपुण्यं च । प्रायश्चित्तं तु नैमित्तिकं कर्मान्तरं यथा गृहदाहादौ क्षामवत्यादय इति तान्निराकर्तुमिदमुक्तम् । अपर आह—यो येन हन्यते, स हतो म्रियमाणस्तस्मिन्वैरं करोति अपि नामाहमेन जन्मान्तरेऽपि वध्यासमिति तस्य वैरस्य यातनार्थमिदमिति प्रायश्चित्तार्थत्वमपि वक्ष्यमाणेन सिद्धमिति ॥ १ ॥ * शतं वैश्ये ॥ २ ॥

वैश्ये हते गवां शतं दद्यात् ॥ २ ॥ *दश शूद्रे ॥ ३ ॥ शूद्रे हते दश दद्यात् । गा इति प्रकरणाद्भूम्यते ॥ ३ ॥ *ऋषभश्चात्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थः ॥ ४ ॥ सर्वेष्वेतेषु निमित्तेषु ऋषभोऽप्यधिको देयः । न केवलं गा एव । इदं प्रायश्चित्तत्रयं मानवेन समानविषयम् । यथाह—‘अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः । ऋषभैकसहस्रां गां दद्याच्छुद्ध्यर्थात्मात्मनः ॥ अथ ब्रह्मचरं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् । वसन् दूरतरे ग्रामाद्बृक्षमूलनिकेतनः ॥ एतदेव चरेद्ब्रह्मचरं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः । प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याद्वैकशतं गवाम् ॥ एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासांश्छूद्रहा चरेत् । ऋषभैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गां सिताः ॥’ इति ॥ ४ ॥ *स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ ५ ॥ एतेषां क्षत्रियादीनां स्त्रीषु च हतासु एवमेव प्रायश्चित्तं यथा पुरुषेषु ॥ ५ ॥ *पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायं हत्वा सवनगतं वा अभिशस्तः ॥ ६ ॥ प्रकृतेषु यो पूर्वो वर्णो क्षत्रियवैश्यो तयोर्यो वेदाध्यायः अधीतवेदः त हत्वा अभिशस्तो भवति । अभिशस्त इति ब्रह्मघ्नोऽभिधानम् सवनगतं वा । तयोरेव वर्णयोः यः सवनगतः सवनशब्देन प्रातस्सवनादीन्युच्यन्ते । नापि यागमात्रम् । किं तर्हि सोमयागः । तत्र यो दीक्षितः सवनगतः । ‘ब्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षितः’ इति दर्शनात् । तं च हत्वा अभिशस्तो भवति । पूर्वयोर्वर्णयोरिति किम् । ब्राह्मणे माभूत् । इष्यते ब्राह्मणे वक्ष्यति च ब्राह्मणमात्रं चेति । एवं तर्हि शूद्रे माभूत् । न शूद्रो वेदाध्यायः सवनगतो वा भवति । इदं तर्हि प्रयोजनं पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा स्यात्तयोरेव यावनुलोमौ सवर्णाम्बष्ठौ तयोर्माभूदिति । तेनान्ये वर्णधर्मा अनुलोमानामपि भवन्ति ॥ ६ ॥ *ब्राह्मणमात्रं च ॥ ७ ॥ हत्वा अभिशस्तो भवति । मात्रग्रहणान्नाभिजनविद्यासंस्काराद्यपेक्षा ॥ ७ ॥ *गर्भं च तस्याविज्ञातम् ॥ ८ ॥ तस्य ब्राह्मणमात्रस्य । गर्भं च स्त्रीपुत्रपुंसकभेदेनाविज्ञातम् । हत्वा अभिशस्तो भवति ॥ ८ ॥ *आत्रेयी च स्त्रियम् ॥ ९ ॥ ऋतुस्नातामात्रेयीमाहुरिति वसिष्ठः । तस्येति वर्तते । आत्रेयी च ब्राह्मणस्त्रियं हत्वा ब्रह्महा भवति । सम्भवत्यस्यां ब्राह्मणगर्भ इति । अत्रिगोत्रजा आत्रेयीत्यन्ये ॥ ९ ॥ *तस्य निर्वेषः ॥ १० ॥ तस्य सर्वप्रकारस्याभिशस्तस्य नि-

र्वेषः प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ १० ॥ *आरण्यके कुटिं कृत्वा वाग्यतः श-
 वशिरध्वजोऽर्धशाणीपक्षमधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य ॥ ११ ॥ कृत्वे-
 ति वचनान्न परकृता कुटी ग्राह्या । वाग्यता नियता येन स वाग्यतः वाचंय-
 मः । आहिताग्न्यादिषु दर्शनात् निष्ठान्तस्य परनिपातः । शवशिरः ध्व-
 जो यस्य स शवशिरोध्वजः । सकारलोपश्छान्दसः । स्वव्यापादितस्य शिरो
 ध्वजदण्डाग्रे प्रोतं कृत्वेत्यर्थः । यस्यकस्यचिच्छवस्येत्यन्ये । शणस्य विका-
 रः शाणी पटी तस्या अर्धमर्धशाणी तस्याः पक्षमर्धशाणीपक्षं आयाम-
 विस्तारयोरुभयोरप्यर्धम् । अधोनाभि उपरिजानु च यथा भवति तथा तावन्तं
 प्रदेशमाच्छाद्य । सापेक्षत्वात् 'ग्रामे प्रतिष्ठेते'ति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । म-
 ध्ये क्रियान्तरविधिः ॥ ११ ॥ *तस्य पन्था अन्तरा वर्त्मनि ॥ १२ ॥ तस्य
 ग्राम प्रविशतः वर्त्मनी अन्तरा शकटादेर्वर्त्मनोर्मध्ये पन्था वेदितव्यः । अ-
 पर आह—यत्र रथ्यादौ उभयोः पार्श्वयोर्वर्त्मनी भवतः तत्र तयोर्मध्ये सू-
 करादिपथेन सञ्चरेतेति ॥ १२ ॥ *दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् ॥ १३ ॥ अन्य-
 मर्थं दृष्ट्वा पथ उत्क्रामेत् । तत्र कौटिल्यः 'पञ्चारत्नी रथपथश्चत्वारो हस्ति
 पथः द्वौ क्षुद्रपशुमनुप्याणा'मिति । तेन मनुष्येषु द्वौ हस्तावुत्क्रामेदिति ॥ १३ ॥
 *खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत् ॥ १४ ॥ खर्परमात्रं ख-
 ण्डम् । लोहितं मनाक्ताम्रम् । एवम्भूतं शरावं भिक्षापात्रं गृहीत्वा ग्रामे
 प्रतिष्ठेत् ग्रामं गच्छेत् ॥ १४ ॥ *कोऽभिशस्ताय भिक्षामिति सप्ता-
 गाराणि चरेत् ॥ १५ ॥ अभिशस्तो ब्रह्महा । तस्मै मह्यं को धार्मिको भि-
 क्षां ददातीति उच्चैर्ब्रुवाणः सप्तागाराणि चरेत् । सप्तग्रहणमधिकनिवृत्त्य-
 र्थम् । द्वित्रेष्वेवागारेषु यदि पर्याप्तं लभ्यते तदा तावत्येव ॥ १५ ॥ *सा
 वृत्तिः ॥ १६ ॥ सप्तस्वगारेषु या च यावती लभ्यते सैव वृत्तिः अपर्या-
 प्तापि ॥ १६ ॥ *अलब्धोपवासः ॥ १७ ॥ यदि सप्तागारेषु न कि-
 ञ्चिच्छिष्यते तदोपवास एव तस्मिन्नहनि ॥ १७ ॥ *गाश्च रक्षेत् ॥ १८ ॥
 एवं प्रायश्चित्तं कुर्वन्नहरहर्गाश्च रक्षेत् ॥ १८ ॥ *तासां निष्क्रमणप्रवे-
 शने द्वितीयो ग्रामेऽर्थः ॥ १९ ॥ तासां गवां निष्क्रमणसमये प्रवेशन-
 समये च द्वितीयो ग्रामेऽर्थः । अर्थः प्रयोजनम् । भिक्षार्थं प्रथममुक्तम् । नान्यदा

ग्रामं प्रविशेदित्युक्तं भवति ॥१९॥ * द्वादशवर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा
 सिद्धः सद्भिः सम्प्रयोगः ॥ २० ॥ एवं द्वादशवर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा
 सद्भिः सम्प्रयोगः कर्तव्यः । सद्भिः सम्प्रयुज्यते येन विधिना स कर्तव्यः ।
 स शिष्टाचारे शास्त्रान्तरे च सिद्धः उच्यते—कृतप्रायश्चित्तः स्वहस्ते य-
 वस गृहीत्वा गामाह्वयेत् । सा यद्यागत्य श्रद्धधाना भक्षयति तदा सम्यङ्गनेन
 व्रतं चरितमिति जानीयात् । अन्यथा नेति ॥२०॥ * आजिपथे वा
 कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगव्योऽपजिगीपमाणो वसंस्त्रिः प्रतिराद्धोऽपजि-
 त्य वा मुक्तः ॥ २१ ॥ सङ्ग्रामेण जेतव्या दस्यवां येन पथा ग्रामं प्रविश्य ग-
 वादिकमपहृत्यापसरन्ति स आजिपथः । तस्मिन्वा कुटिं कृत्वा वसेत् ।
 किं चिकीर्षन् । ब्राह्मणगव्यः ‘वा छन्दसी’ति पूर्वमवर्णभावे यणादेशः
 ब्राह्मणगवी । अपजिगीपमाण दस्युनपजित्य प्रत्याहर्तुमिच्छन् । एव वसन्
 दस्युमिह्रियमाण गवादिकमुद्दिश्य तैर्युद्धं कुर्वन् त्रिः प्रतिराद्धः तैरपजितः
 अपजित्य वा तान् गवादिकं प्रत्याहृत्य ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा मुक्तो भवति त-
 स्मादेनमः । द्वादशवर्षिके प्रवृत्तस्येदम् । एवमुत्तरमपि ॥२१॥ * आश्व-
 मेधिकं वावभृथमेवेत्य उच्यते ॥ २२ ॥ अथ वाश्वमेधावभृथं स्नात्वा मु-
 च्यते ॥ २२ ॥ * धर्मार्थसन्निपातेऽर्थग्राहिण एतदेव ॥ २३ ॥ धर्मस्या-
 ग्निहोत्रादेरर्थस्य च युगपद्यत्र सन्निपातः । तत्रोभयानुग्रहासम्भवे धर्मलोपेन
 योऽर्थं गृह्णाति तस्याप्येतद्व प्रायश्चित्तम् । अथवा धर्मं हित्वार्थहेतोः कौ-
 टमाश्यादि करोति तद्विषयमेतत् । अत्र गौतमः—‘कौटसाक्ष्यं राजगामि
 पैशुनं गुरोरनृताभिश्चमनं महापातकममानी’ति । मनुरपि—‘अनृतं च समु-
 त्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चान्नीकनिर्वन्व समानि ब्रह्महत्यया’ ॥ इति
 ॥ २३ ॥ * गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्तमेतन्नैव विधिनोत्तमादु-
 च्छासाच्चरेत् ॥ २४ ॥ गुरुं पित्राचार्यादिः । श्रोत्रियोऽधीतवेदः । स
 यदि कर्मसमाप्तो भवति सोमान्तानि कर्माणि समाप्तानि यस्य स कर्मसमाप्तः ।
 तौ हत्वा एतन्नैवानन्तरं उक्तविधिना ओत्तमादुच्छासात् उत्तम उच्छ्वासः प्राण-
 वियोगः । आ तस्माच्चरेत् ॥ २४ ॥ * नास्यास्मिँल्लोके प्रत्यापनिर्विद्यते
 कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ २५ ॥ अश्वमेधावभृथादिषु सम्भवत्स्वपि अस्या-

स्मिँल्लोके जीविते प्रत्यापत्तिः शुद्धिर्नास्तीत्यर्थः । कल्मष तु निर्हण्यते । तस्य पुत्रादिभिः संस्कारादिः कर्तव्य इति भावः । अन्ये तु पूर्वं सूत्रं तन्निवृत्यर्थं मन्यन्ते । प्रत्यापत्तिः पुत्रादिभिः पित्रादिभावेन सम्बन्ध इति । २५।

॥ इति चतुर्विंशतितमो खण्डिका ॥ प्र०१ प० ९ ख० २४ ॥

* गुरुतल्पगामी सवृषणं शिश्रं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणां दिशमनावृत्तिं व्रजेत् ॥ १ ॥ गुरुरत्र पिता । नाचार्यादिः । तल्पशब्देन शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते । मा च ग्राक्षाज्जननी । न तत्पत्नी । तां गत्वा सवृषण माण्ड शिश्रं परिवारय क्षुरादिना छित्वाञ्जलावाधाय दक्षिणां दिशं व्रजेत् । अनावृत्तिम् आवृत्तिर्न क्रियते यस्या ता दिशमनावर्तमानो गच्छेदिति । अथ ये दक्षिणम्योदवेस्तीरे वसन्ति तेऽपि यावद्देशं गत्वा उदविमेव प्रवेक्ष्यन्ति । मरणं ह्यत्र विवक्षितम् । अत्र संवर्त.—‘पितृदारं समारुह्य मातृवर्जं नराधमं । भगिनीं मातुराप्ता वा स्वसारं वान्यमातृजाम् ॥ एतां गत्वा स्त्रियो मोहात् तप्तकृच्छ्रान् समाचरेत् ।’ इति । नारदस्तु—‘माता मातृप्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृप्वसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री-भगिनी तत्सखी मनुषा ॥ दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वीवर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमा गत्वा गुरुतल्पग उच्यते । शिश्रम्योत्कृन्तनं तत्र नान्योदण्डो विधीयते ॥’ इति ॥ १ ॥

* ज्वलितां वा सूरिं परिष्वज्य समाप्नुयात् ॥ २ ॥ आयसी ताम्रमयी वा अन्तर्मुषिग स्त्रीप्रतिकृतिरत्र सूरिः । ता ज्वलितामग्नौ तप्ताम् । परिष्वज्य । समाप्नुयात् समाप्तिं गच्छेत् श्रियेत ॥ २ ॥ * सुरापोऽग्निस्पर्शा सुरां पिबेत् ॥ ३ ॥ ‘गौली पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।’ तस्या पाता सुरापः । अग्निस्पर्शा अग्निक्वथितां सुरां पिबेत् । तथा दग्धकायः शुद्धयति ॥ ३ ॥ * स्तेनः प्रकीर्णकेशोऽसे मुसलमाधाय राजानं गत्वा कर्माचक्षीत । तेनैनं हन्याद्वधे मोक्षः ॥ ४ ॥ स्तेनो ब्राह्मणः स्वर्णहारी । असे स्वे स्कन्धे । मुसलमाधाय आयसं खादिरं वाधाय । राजानं गत्वा कर्माचक्षीत एवंकर्माभिः शाधि मामिति । स तेन मु-

सलेन एनं स्तेनं हन्यात् । यथा मृतो भवति । वधे सति स्तेनस्य मोक्षो मु-
क्तिर्भवत्येनसो नान्यथेति ॥४॥ * अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः स्पृशति ॥५॥
यदि राजा दयादिना तमनुजानीयात् गच्छेति, तदा तमनुज्ञातार राजानमेव
तदेनः स्पृशति ॥५॥ * आग्निं वा प्रविशेत् ॥६॥ गतम् ॥६॥ * ती-
क्ष्णं वा तप आयच्छेत् ॥७॥ तीक्ष्ण तप महापराकादि । तद्वा आय-
च्छेत् आवर्तयेत् ॥७॥ * भक्तापचयेन वात्मानं समाप्नुयात् ॥८॥
भक्तमन्त्रम् । तस्यापचयो ह्रासः । प्रथमे दिने यावन्तो ग्रासा ते एकेन
न्यूना द्वितीये । एवं तृतीयादिष्वपि । आ एकस्माद्ग्रामात् । तत्रापि यदि
न समाप्तिः ततस्तत्रैव परिमाणापचयः कर्तव्यः । एव भक्तापचयेन वात्मानं
समाप्नुयात् समापयेत् ॥८॥ * कृच्छ्रसंवत्सर वा चरेत् ॥९॥ अथवा
संवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्राश्चरेत् । एषामेनम्मु गुरुषु गुरुणि लघुषु लघू-
नीति व्यवस्था ॥९॥ * अथाप्युदाहरन्ति ॥१०॥ अस्मिन्नेव विषये
पुराणश्लोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ॥१०॥ * स्तेयं कृत्वा मृगं पीत्वा गु-
रुदारं च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजिनः स्युर-
पोऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभि-
र्वर्षैरपपापं नुदन्ते ॥११॥ ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतु-
र्थकालाश्चतुर्थो भोजनकालो येषाम् । यथा अद्य दिवा भुङ्क्ते श्वो नक्तमिति ते
तथोक्ताः । तथापि मितभोजिनः न मिष्टाशिनः । अपोऽभ्युपेयुः भूमिगतास्त्र-
प्सु स्नानं कुर्युः । सवनानुकल्पं यथा सवनानि प्रातस्सवनानीन्यनुकल्पानि
अनुसृतानि भवन्ति तथा त्रिषवणमित्यर्थः । तिष्ठस्युरहनि रात्रावासीरन् ।
एवं स्थानासनाभ्यां विहरन्त कालदोषं कुर्वन्तः । एते त्रिभिर्वर्षैस्तत्पापम-
पनुदन्ते ॥११॥ * प्रथमं वर्णं परिहाप्य प्रथमं वर्णं हत्वा सङ्ग्रामं ग-
त्वावतिष्ठेत् तत्रैनं हन्युः ॥१२॥ प्रथमो वर्णो ब्राह्मणः । न हत्वा स
ङ्ग्रामं गत्वा मेनयोर्मन्येऽवतिष्ठेत् । किं सर्वं नेत्याह — प्रथमं वर्णं परिहा-
प्य ब्राह्मणवर्जमितरां वर्णैः शत्रियादिरित्यर्थः । तत्र स्थितमेनं ते सैनिका
हन्युः त एनं हतं विदधुः । अघ्नन्त एनस्विनं स्युः । यथा राजा स्तेनम् ।
स मृतः शुद्धयति ॥१२॥ * अपि वा लोमानि त्वचं मांसमिति हाव

यित्वाग्निं प्रविशेत् ॥ १३ ॥ अनन्तरोक्त एव विषये प्रायश्चित्तान्तरम् ।
इति शब्द उपलक्षणार्थः । आत्मनो लोमादीन्युत्कृत्य पुरोहितेन हावयित्वा
होमकारयित्वा स्वयत्तस्मिन्नग्नौ प्रविशेत् मृतः शुद्धयति । तत्राग्निमुपसमाधाय
जुहुयात् 'लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिः मृत्युं वायवे स्वाहा । त्वचं मृत्यो
र्जुहोमि त्वचा मृत्यु वायवे स्वाहा । लोहितं मृत्योः, स्नायवादीनि मृत्योः, मां-
सानि मृत्योः, अस्थीनि मृत्योः, मज्जा मृत्योः, मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वा-
यवे स्वाहा' इत्येते मन्त्राः वसिष्ठेन पठिताः ॥ १३ ॥ *वायसप्रचलाकवर्हि-
णचक्रवाकहंसभासमण्डकनकुलडेरिकाश्वहिमायां शूद्रवत्प्रायश्चि-
त्तम् ॥ १४ ॥ वायसः काकः । प्रचलाकः कामरूपी कृकलासः । वर्हि-
णो मयूरः । चक्रवाको दिवामैयुनचरः रात्रौ विरही । हंसो मानसवासी ।
भासो गृध्रविशेषः । नकुलमण्डकादयः प्रसिद्धाः । डेरिका गन्धमृषिका ।
एतेषां समुद्दितानां वधे शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् । प्रत्येक वधे तु कल्प्यम् । के-
चित् प्रत्येक वध एतदित्याहुः ॥ १४ ॥

॥ इति पञ्चविंशतितमो खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० ९ ख ० २५ ॥

*धेन्वनदुहांश्चाकारणान् ॥ १ ॥ धेनुः पयस्विनी गौः । अनङ्गान् अ-
नोवहनयोग्यो बलीवर्दः । तयोः कारणमन्तरेण हिमाया शूद्रवत्प्रायश्चित्तं क-
र्तव्यम् । कारणं कापो मामेच्छा वा । ताभ्यां विना अबुद्धिपूर्वमित्यर्थः । बु-
द्धिपूर्वं तु 'गाश्च वैश्यव'दित्यादि स्मृत्यन्तेरद्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ *धुर्यवाहप्रवृ-
त्तौ चेतरेषां प्राणिनाम् ॥ २ ॥ धुरः वहतीति धुर्यो बलीवर्दः । तेन वो-
हं शक्या धुर्यवाहा । तावत्सु हिमाया प्रवृत्तौ सत्याम् इतरेषां प्राणिनां
केवलं प्राणा एव येषां नास्थीनि तेषां हिमाया शूद्रवत्प्रायश्चित्तमिति । अ-
त्र गौतमः — 'अस्थन्वता सहस्रं हत्वा अनस्थिगतामनुवृद्धारे च' इति ॥ २ ॥
*अनाक्रोश्यमाक्रुश्यान्तं वोक्त्वा त्रिगात्रमक्षीराक्षारलवणभोजनम्
॥ ३ ॥ येन यो न कथञ्चनाक्रोशमर्हति स पित्राचार्यादिरनाक्रोश्यः । तमा-
क्रुशय । अनृतं वोक्त्वा पातकोपपातकवर्जं, त्रिगात्रं क्षीरादि भोजने वर्जयेत्

क्षीरग्रहणेन तद्विकाराणां दध्यादीनामपि ग्रहणमित्याहुः ॥ ३ ॥ *शूद्रस्य
 सप्तरात्रमभोजनम् ॥ ४ ॥ शूद्रस्त्वनन्तरं कृत्विषये सप्तरात्रमुपवसेत् ॥ ४ ॥
 *स्त्रीणां चैवम् ॥ ५ ॥ क्षत्रिय हत्वेत्यादिषु अनृतनचनान्तेषु निमित्तेषु या-
 नि प्रायश्चित्तान्युक्तानि तानि स्त्रीणामप्येवमेव कर्तव्यानि । एतच्चत्वारो
 वर्णा इति जात्यभिधानादेव प्राप्त सन्नियमार्थमुच्यते । अत ऊर्ध्वं पुरुषस्यै-
 व न स्त्रीणामिति । अपर आह—‘जात्यभिधानादेव सिद्धे अतिदेशार्थं व-
 चनम् । अतिदेशेषु चार्थं प्राप्यत इति स्मार्तो न्यायः । तेन स्त्रीणामर्धप्राप्त्य-
 र्थं वचनमिति । तथा च भार्गवः—‘अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यून-
 षोडशः । प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव च ॥’ इति ॥ ५ ॥
 *येष्वाभिशस्त्यं तेषामेकाङ्गं छित्वा प्राणहिमायाम् ॥ ६ ॥ येषु हते-
 षु सवनगत वाभिशस्त इत्यादिना अभिशस्तत्वमुक्तं तेषामेकाङ्गं छित्वा श-
 द्रवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणहिमाया यदि छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्ति-
 र्न हन्यते ॥ ६ ॥ *अनार्यवपैशुनप्रतिपिद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेयप्रा-
 शने शूद्रायां च रेतस्मिक्त्वा योनौ च दोषवच्च कर्माभिसन्धिपूर्वं
 कृत्वा नभिसन्धिपूर्वं वाद्विद्धाभिरप उपस्पृशेद्धारुणीभिर्वान्यैर्वा पवि-
 त्रमन्त्रैर्यथा कर्माभ्यासः ॥ ७ ॥ आर्याणां भाव आर्यम् । तद्यन्मित्रा-
 चारेऽस्मि तदार्यवम् । मत्वर्ग्यो वप्रत्ययः । ततोऽन्यदनार्यवम् असत्य(भ्य)-
 भाषणादि । पैशुन परदोषकथनं राजगामि । प्रतिपिद्धाचारः ‘ष्टेवनमैशु-
 नयो कर्माप्सु वर्जयेदित्यादेरनुष्ठानम् । अमद्य वृथाकृत्यमगादि । अभोज्यं
 केशकीटाद्युपहतम् । अपेयम् अनिदेशाया गो, क्षीरादि । एतेषां प्राशने ।
 शूद्रायां च वेष्ट्याप्रभृती रेतः मिक्त्वा । अयोनौ च जलादौ रेतः मिक्त्वा ।
 दोषवच्च कर्म श्रौतमाभिचारिकम् । अभिसन्धिपूर्वं बुद्धिपूर्वं कृत्वा । अन-
 भिसन्धिपूर्वं वा परपीडादिकं कर्म कृत्वा । अद्विद्धाभिः ‘आपो हिष्ठाम-
 योभुव’ इति तिसृभिः ‘हिरण्यवर्णाश्शुचयः पावका’ इति चतसृभिः अप-
 उपस्पृशेत् । तृष्णा प्रथमं स्नात्वा पश्चादेतैर्मन्त्रैर्मर्जनं कुर्यात् । वारुणी-
 भिरवा ‘इमं मे वरुण तत्त्वा गामि त्वन्नो अग्ने’ इत्येताभिरन्यैर्वा पवित्रैः ‘पव-
 मानस्मुवर्जन’ इत्येतेनानुवाकेन शुद्धवतीभिस्तरत्सगदीयेन च । यथा कर्माभ्या-

सः कृतः तथा उपस्पृशेत् । अभ्यासेन रहस्यप्रायश्चित्तमेतदित्याहुः ॥७॥
 *गर्दभेनावकीर्णी निऋतिं पाकयज्ञेन यजेत ॥ ८ ॥ यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात् सः अवकीर्णी । गर्दभेन निऋतिं यजेत । पाकयज्ञेन स्थालीपाकविधानेन । अत्र मनुः — ‘अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे । पाकयज्ञविधानेन यजेन्निऋतिं निशि ॥’ इति । हारीतस्तु—“स्त्रीष्ववकीर्णी निऋत्यै चतुष्पथे गर्दभं पशुमालभेत् पाकयज्ञधर्मेण भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणमवदानैः प्रचार्याज्यस्य जुहोति ‘कामावकीर्णीऽस्म्यवकीर्णीऽस्मि कामकामाय स्वाहा कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि कामकामाय स्वाहा’ इति ॥ ८ ॥ *तस्य शूद्रः प्राश्नीयात् ॥ ९ ॥ तस्य गर्दभस्य सर्पिष्मद्विरुच्छिष्टं शूद्रः प्राश्नीयात् ‘तेन सर्पिष्मता ब्राह्मण’मित्यस्यापवादः ॥ ९ ॥ *मिथ्याधीतप्रायश्चित्तम् ॥ १० ॥ नियमातिक्रमेणाधीत मिथ्याधीतम् । तद्दोषनिर्हरणप्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ १ ॥ *संवत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो वाचं यच्छेत्स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचमाचार्य आचार्यदारे वा भिक्षाचर्ये च ॥ ११ ॥ आचार्यहिते वर्तमानो भूत्वा संवत्सरं वाचयाम स्यात् । स्वाध्यायादिष्वेव वाचमुत्सृजमानः आचार्यं तं प्रति कार्यनिवेदने । एवमाचार्यदारे भिक्षाचर्यं भिक्षाचरणं तत्र च ‘भवति भिक्षां देही’ति । अस्मादेव ज्ञायते अममावृत्तविषयमेतदिति ॥ ११ ॥ *एवमन्येष्वपि दोषवत्स्वपतनीयेषु तृत्तराणि यानि वक्ष्यामः ॥ १२ ॥ यथा मिथ्याधीतस्येदं प्रायश्चित्तमेवमुत्तराणि यानि प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामः तान्यन्येषु । अपिशब्दान्मिथ्याधीनेऽपि । दोषवत्स्वपतनीयेषु पतनीयव्यतिरिक्तेषु कर्मसु येष्वहं प्रायश्चित्तं नास्ति तद्विषयाणि द्रष्टव्यानि ॥ १२ ॥ *काममन्युभ्यां वा जुहुयात्कामोऽकार्पीन्मन्युः कार्पीदिति ॥ १३ ॥ स्वाहाकारान्ताभ्यां होमः । आज्यं द्रव्यम् ॥ १३ ॥ *जपेद्वा ॥ १४ ॥ अग्निपक्षे न स्वाहाकारः । केचित्तु कामाय स्वाहा मन्यवे स्वाहेति होममिच्छन्ति । जपपक्षे तु मंत्रोपदिष्टौ मन्त्राविति । दोषाभ्यासानुरूपं जपहोमयो रावृत्तिः ॥ १४ ॥ *पर्वाणि वा तिलभक्ष उपोष्य वा श्वोभूत उदकमुपस्पृश्य सावित्रीं प्राणायामशस्सहस्रकृत्व आवर्तयेदप्राणायामशो वा

॥१५॥ पर्वणि पौर्णमास्याममावास्याया वा । तिलानेव भक्षयति नान्यदो-
दनादिकमिति तिलभक्षः । उदकमुपस्पृश्य स्नात्वा सावित्री प्राणायामशः
प्राणायामेन एकस्मिन्प्राणायामे यावत्कृत्वा आवर्तयितुं शक्य तत्र तावत्कृ-
त्वा आवर्तयेत् । एवमा सहस्रपूर्णे प्राणायामावृत्तिः । अप्राणायामशो वा
जपकाले प्राणानायच्छेत् तृप्णी जपेद्वेति ॥ १५ ॥

॥ इति पट्टिशतितमी खण्डिका ॥ प्र०१ प०९ ख०२६ ॥

*श्रावण्यां पौर्णमास्यां तिलभक्ष उपोष्य श्वा वा भूतं महानदमुद-
कमुपस्पृश्य सावित्र्या समित्सहस्रमादध्याज्जपेद्वा ॥ १ ॥ गिरिप्रभ-
वा समुद्रगामिनी नदी महानदी तत्र भव महानदयः । समित्सहस्र याज्ञि-
कस्य वृक्षस्य । 'आदध्या'दिति वचनान्न होमवर्म स्यात्कार ॥ १ ॥ * इष्टि-
यज्ञक्रतून्वा पवित्रार्थानाहरेत् ॥ २ ॥ पवित्रार्था शुद्ध्यर्थाः मृगाराद्या
इष्टयः । यज्ञाः क्रतवः सोमयागा अग्निष्टोमादयः । तान्येतानि पट् प्राय-
श्चित्तानि । एनस्मृ गुरुषु गुरुणि लघुषु लघुनि ॥ २ ॥ * अभोज्यं भुक्त्वा
नैप्पुरीप्यम् ॥ ३ ॥ अभोज्यस्य मार्जारादिमासस्य भक्षणे निप्पुरीषभावः
कर्तव्यः । यावद्दुदरं निप्पुरीषं भवति तावद्दुपवस्तव्यम् ॥ ३ ॥ तत्कियता
कालेनावप्यते तदाह—*तत्सप्तरात्रेणावाप्यते ॥ ४ ॥ सप्तरात्रमुपवसे-
दित्येव मिद्धे नैप्पुरीप्यवचनाद्येषा त्रिरात्रेणैव तदवाप्यते तेषा तावतैव शु-
द्धिः । तथा च गौतम — 'अभोज्यभोजने निप्पुरीषभावः त्रिरात्रावरमभो-
जन सप्तरात्रं वे'ति ॥ ४ ॥ * हेमन्तशिशिरयोर्वोभयोस्सन्ध्योर्वोदक-
मुपस्पृशेत् ॥ ५ ॥ उमयोः मन्ध्ययोः । सायं प्रातश्च । उदकमुपस्पृशेत् भू-
मिगताम्बुप्सु स्नायात् । उद्धृताभिर्वा शीताभिः ॥ ५ ॥ * कृच्छ्रद्वादशरा-
त्रं वा चरेत् ॥ ६ ॥ द्वादशरात्रमाध्यो व्रतविशेषः कृच्छ्रद्वादशरात्रः ॥ ६ ॥
तस्य विधिमाह—*व्यहमनक्ताश्रयदिवाशी ततस्व्यहं व्यहमयाचित-
व्रतस्व्यहं नाश्नाति किञ्चनेति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः ॥ ७ ॥
आदितस्त्रिप्वहम्सु नक्तं नाश्नीयात् । दिवैव भुञ्जीत । ततस्व्यहमदिवाशी-
रात्रावेव भुञ्जीत । न दिवा । ततस्व्यहमयाचितमेव भुञ्जीत । याच्ञाप्रतिषे-

धोऽयम् । तेन स्वद्रव्यस्याप्रतिषेधः । तथा च गौतमः—‘व्यहं न किञ्चन याचे’दिति । ततस्व्यहं नाश्नाति किञ्चन फलादिकमपीति । एवं कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः । तत्र स्मृत्यन्तरवशाद्धविष्यमन्नं ब्रह्मचर्यं स्त्रीशूद्रादिभिरसम्भाषणं च ॥ ७ ॥ * एतमेवाभ्यस्येत्संवत्सरं स कृच्छ्रसंवत्सरः ॥ ८ ॥ एतमेव व्रतं संवत्सरं निरन्तरमभ्यस्येत् । स एष कृच्छ्रसंवत्सरो वेदितव्यः । यः पूर्वोक्तः ‘कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरे’दिति ॥ ८ ॥ * अथापरं बहून्यप्यपतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनश्नत्पारायणैः कृतप्रायश्चित्तो भवति ॥ ९ ॥ अथापरं प्रायश्चित्तमुच्यते । अनश्नत्तैव निरन्तरं त्रीणि पारायणानि कर्तव्यानि । आदित आरभ्याऽसमाप्तेर्वेदम्याध्ययनं पारायणम् । बहून्यपि । अपिशब्दात्किं पुनरेकं द्वे वा ॥ ९ ॥ * अनार्या शयने विभ्रदद्दृद्धि कषायपः । अब्राह्मण इव वन्दित्वा तृणेष्वसीत पृष्ठतः ॥ १० ॥ अनार्या शूद्रा शयने विभ्रत उपगच्छन् । दद्दृद्धि वृद्ध्यर्थं द्रव्यं ददत् । वृद्ध्याजीव इत्यर्थः । मुराव्यतिरिक्तं मद्यं कषायः । तस्य पाता कषायपः । यश्चाब्राह्मण इव सर्वान् वन्दी भूत्वा स्तोति स सर्वोऽपि तृणेषु दयादारभ्यासीत । यावदादित्यं पृष्ठं पश्चाद्भागं तपति आदित्यं तपति तदानुगुण्याचरणात् स्वमेव पृष्ठतश्चित्युच्यते । अभ्यासे अभ्यासो यावता शुद्धिर्जन्यते ॥ १० ॥ * यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानश्चतुर्थकालं उदकाभ्यवायी त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् ॥ ११ ॥ कृष्णो वर्णः शूद्रः । तमाजाकरो भूत्वा वृत्त्यर्थं सेवमानः । शिष्टं स्पष्टं गतं च । अथ आह—‘शूद्रा मयुने सेवमान’ इति । अस्मिन्पक्षे ऋतावुपगमे अपत्योत्पत्ताविदं द्रष्टव्यम् । ‘वृषयेकेनपीतस्य निश्वासोपहतस्य च । तस्या चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥’ इति ॥ ११ ॥

इति सप्तविंशतितमो खण्डिका ॥ प्र०१ प०९ ख०२७ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तां हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने नवमः पटलः ॥ ९ ॥

*यथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह भवतीति कौ-
 न्सहारीतौ तथा काण्वपृष्करसादी ॥१॥ यथा कथा च आपद्यनापदि
 वा । भूयांसमल्पं वा परपरिग्रहं परस्वमभिमन्यते ममेदमस्त्विति बुद्धौ कु-
 रुते बुद्धौ कृत्वादत्त इत्यर्थः । सर्वथा स्तेन एव भवतीति कौत्सादग्नौ म-
 न्यन्ते ॥१॥ *सन्त्यपवादाः परपरिग्रहेष्विति वापर्यायणिः ॥२॥ वापर्या-
 यणिस्तु मन्यते केषुचित्परपरिग्रहेषु स्तेयस्यापवादाः सन्तीति ॥२॥ तानेवो-
 दाहरति—*शम्योषा युग्यवासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥३॥ शमी-
 बीजकोशी तस्यामुप्यन्ते (दह्यन्ते) कालवशेन पच्यन्त इति शम्योषाः
 कोशीधान्यानि मुद्गमापचणकादीनि । युगं वहतीति युग्यः शकटवाही ब-
 लीवर्दः । तस्य वासो भक्षणनृणानि युग्यवासः । एते आदीयमानाः स्वामि-
 नो न प्रतिषेधयन्ति स्वामिभिः प्रतिषेधं न कारयन्ति । एतेष्वप्यदीयमानेषु
 स्वामिनो न प्रतिषेद्धुमर्हन्तीत्यर्थः । स्वयंग्रहणेऽपि न स्तेयदोष इति याव-
 त् । अत्र स्मृत्यन्तरे विशेष — ‘चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः । अ-
 निषिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिरेकांऽध्वनि स्थितः ॥’ इति । मनुस्तु,—‘द्विजोऽध्व-
 गः क्षीणवृत्तिर्द्वाविंश द्वे च मुलके । आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति ॥’
 ॥ ३ ॥ *अतिव्यवहारो वृद्धो भवति ॥४॥ शम्योषादिष्वपि अतिव्य-
 व्यवहारो वृद्धो दुष्टो भवति अतिमात्रापहारे स्तेयदोषो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥
 *सर्वत्रानुमतिपूर्वमिति हारीतः ॥५॥ सर्वेषु द्रव्येषु सर्वास्ववस्थासु स्वां-
 म्यनुमतिपूर्वमेव ग्रहणमिति हारीतः आचार्यो मन्यते ॥ ५ ॥ *न पतितमा-
 चार्यं ज्ञातिं वा दर्शनार्थो गच्छेत् ॥६॥ ‘न पतितैः संव्यवहारो विद्यत’
 इत्युक्तेऽपि पुनरुच्यते आचार्यादिषु विशेष वक्ष्यामीति ॥ ६ ॥ *न चा-
 स्माद्भोगानुपयुञ्जीत ॥ ७ ॥ अस्मात्पतितादाचार्यात् ज्ञातेर्वा पित्रादेर्भोगा-
 न् भोगसाधनानि दायप्राप्तान्यपि नोपयुञ्जीत न गृह्णीयात् ॥ ७ ॥ *यदृ-
 च्छासन्निपात उपसंगृह्य तूष्णीं व्यतिव्रजेत् ॥ ८ ॥ यदि पतितैराचार्या-
 दिभिर्यदृच्छया सन्निपातः सङ्गतिः स्यात् तदा विधिनोपसंगृह्य तूष्णीं तैस्स-
 ह किञ्चिदप्यसम्भाष्य व्यतिव्रजेत् गच्छेत् । न क्षणमपि सह तिष्ठेत्
 ॥ ८ ॥ *माता पुत्रत्वस्य भूयांसि कर्माण्यारभते तस्यां शुश्रूषा

नित्या पतितायामपि ॥९॥ पुत्रत्वस्य स्वार्थिकस्त्वः । यथा देह-
 त्वमेवान्यदिति । पुत्रस्य कृते माता भूयांसि दृष्टार्थानि गर्भधारणाशुचि-
 निर्हरणस्तन्यदानप्रदक्षिणनमस्कारोपवस्तादीनि कर्माणि करोति तस्मात्तस्यां
 पतितायामपि शुश्रूषा अभ्यङ्गस्नापनादिका । नित्या नित्यमेव कर्तव्या ॥
 ९॥ * न तु धर्मसन्निवापः स्यात् ॥१०॥ एकस्मिन् धर्मे सहान्वयो ध-
 र्मसन्निवापः । स. पतिनया मात्रा सह न कर्तव्यः । नामसुब्रह्मण्यायां
 मातुर्नामग्रहण वरुणप्रवासेषु यावन्तो यजमानम्यामात्याः सस्त्रीकास्ताव-
 न्त्येकातिरिक्तानित्येवमादिकमुदाहरणम् । कि पुनरेवमादिषु मातुरन्वयः
 शुश्रूषा, ओमित्याह । अन्विता हि सा सम्मता मन्यते निरस्ता तु विमता वै
 श्वदेवार्थे च पाके सा न भोजयितव्या । मृतायास्तु तस्याः संस्कारादिकाः
 क्रियाः कर्तव्याः नेति विप्रतिपन्नाः ॥१०॥ * अधर्माहृतान्भोगाननुज्ञा-
 य न वयं चाधर्मश्चेत्यभिव्याहृत्याधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रि-
 षवणमुदकमुपस्पृशन्नक्षीराक्षारलवणं भुञ्जानो द्वादशवर्षाणि नागा-
 रं प्रविशेत् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणम्बहरणम् । 'चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा
 च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्य तु गच्छति ॥' इत्येवमादि-
 कमुदाहरणम् । ये त्वधर्माहृता भोगास्तानभ्यनुज्ञाय परित्यज्य न वयं चाध-
 र्मश्चेति प्रैष ब्रूयात् । तस्यार्थः—वयं चाधर्मश्च सह न वर्तामहे इति । अधो-
 नाभीत्यादि गतम् । नात्रार्धशाणपक्षः भिक्षाचर्यं वा ॥११॥ * ततः सिद्धिः
 ॥ १२ ॥ एतस्य द्वादशवार्षिकम्यान्ते सिद्धिः शुद्धिर्भवति ॥ १२ ॥ * अथ
 सम्प्रयोगस्स्यादार्यैः ॥ १३ ॥ प्रायश्चित्तोपदेशात् सिद्ध्युपदेशाच्च सिद्धेः
 पुनर्वचनं 'ज्ञानात्साम्य तु गच्छति'त्यस्यापवादार्थम् ॥ १३ ॥ * एतदेवा-
 न्येषामपि पतनीयानाम् ॥ १४ ॥ उक्तव्यतिरिक्तानि यानि पतनीयानि
 पूर्वमुक्तानि तेषु यत्राहत्य प्रायश्चित्तमनुक्तं तेषामप्येतदनन्तरोक्तमेव प्राय-
 श्चित्तं वेदितव्यम् । उक्तविषये विकल्प इत्यन्ये । तत्र ज्ञानाज्ञानादिकृतो
 विकल्पः ॥ १४ ॥ * गुरुतल्पगामी तु सुषिरां सूर्मिं प्रविश्योभयत आ-
 दीप्याभिदहेदात्मानम् ॥ १५ ॥ यस्तु गुरुतल्पगामी सोऽन्तःप्रवेशयो-
 ग्यां सुषिरां सूर्मिं कृत्वा प्रविशेत् प्रविश्योभयतः पार्श्वयोरादीपयेत् । आ-

दीप्यात्मानमभिदहेत् । ज्वलितां वा सूर्भिः परिष्वज्य समाप्नुयादित्यत्रैव कियानपि विशेषः । अनन्तरस्य वैकल्पिकस्य निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ १५ ॥

*मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ १६ ॥ हारीतस्त्वृषिर्मन्यते एतदनन्तरोक्तं मरणान्तिकप्रायश्चित्तं मिथ्या न कर्तव्यमिति ॥ १६ ॥ कुत इत्यत आह—

*यो ह्यात्मानं परं वाभिमन्यतेऽभिशस्त एव स भवति ॥ १७ ॥ हि यस्मात् य आत्मानं परं वाभिमन्यते मारयति सोऽभिशस्त एव भवति ब्रह्महैव भवति । न च महापातकस्य ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तं भवितुमर्हतीति हेत्वभिधानादभिशस्तवचनाच्चान्येषां मरणान्तिकानां ब्राह्मणनिषेगे निवृत्तिः ॥ १७ ॥

किं तर्हि तस्य प्रायश्चित्तमित्याह—*एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेन्नास्यास्मिँलोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं तु निर्हण्यते ॥ १८ ॥

‘अधोनाभ्युपरिजान्वि’त्यादि यदनन्तरोक्तंमेतेनैव विधिना । शिष्टं गतम् ॥ १८ ॥ *दारव्यतिक्रमी खराजिनं बहिल्लोम परिधाय दारव्यतिक्रमिणे भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः षण्मासान् ॥ १९ ॥ यस्त्वन्तरेणैव निमित्तं कौमारान् दारान् परित्यजति सदारव्यतिक्रमी । खरस्य गर्दभस्याजिनं बहिल्लोम परिधाय वसित्वा दारव्यतिक्रमिणे भिक्षां दत्तेति सप्तागाराणि भिक्षां चरेत् । ‘कौमारदारपरित्यागिणे भिक्षां दत्ते’ति वासिष्ठे । सा वृत्तिः षण्मासान् । ततः मिद्धिः ॥ १९ ॥ *स्त्रियास्तु भृतु(र्तु)व्यतिक्रमे कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यासस्तावन्तं कालम् ॥ २० ॥ भृतु(र्तु)व्यतिक्रम इति छान्दसो रेफलोप । व्यतिक्रमः परित्यागः । या तु स्त्री मर्तारं परित्यजत्यन्तरेण निमित्तं, तस्याः कृच्छ्रद्वादशरात्राभ्यास प्रायश्चित्तम् । तावन्तं कालं षण्मासानिति ॥ २० ॥

इति अष्टाविंशतितमो खण्डिका ॥ प्र० १ प० १० ख० २८ ॥

*अथ भ्रूणहा श्वाजिनं खराजिनं वा बहिल्लोम परिधाय पुरुषशिरः प्रतीपानार्थमादाय खट्वाङ्गं दण्डार्थं कर्मनामधेयं प्रवृवाणश्चङ्क्रम्येत को भ्रूणाग्रे भिक्षामिति । ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्य शून्यागारं वृक्षमूलं वाभ्युपश्रयेन्न हि म आर्यैः सम्प्रयोगो विद्यते ॥ १ ॥ एतेनैवोत्तमादुच्छ्वासाच्चरेत् नास्यास्मिँलोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते । कल्मषं तु

निर्हण्यते ॥२॥ षडङ्गस्य वेदसाध्येता तदर्थवित् प्रयोगशास्त्रस्य च व्याख्या-
 नस्यार्थवित् कर्मणामनुष्ठाता अनुष्ठापयिता च ब्राह्मणो भ्रूणः । तथा च बो-
 धायनः—‘वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः । एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः ।
 अङ्गाध्याय्यनूचानः । कल्पाध्याय्यृषिः । कल्पसूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूणः’ इति ।
 तं यो हतवान् स भ्रूणहा । सः शुनः स्वरस्य वाऽजिनं बहिल्लोम परिधाय
 पुरुषस्य यस्यकस्यचिन्मृतस्य शिरः । प्रतीपानार्थम् । प्रतिधात्वर्थानुवादी ।
 ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुप्ये बहुल’मिति बाहुलको दीर्घः । पानमेव प्रतीपान-
 म् । पानग्रहणमुपलक्षणम् । भोजनमपि तत्रैव । खट्वाङ्गं दण्डार्थं खट्वाया
 अङ्गभीषादि तद्दण्डकृत्ये आदाय । भ्रूणहास्मीत्येव कर्मनिबन्धनमात्मनो ना-
 मधेयं प्रब्रुवाणश्चङ्क्रम्येत इतस्ततश्चरेत् । कापालिकतन्त्रप्रसिद्धस्य खट्वा-
 ङ्गस्य वा ग्रहणम् । भिक्षाचरणकाले च को भ्रूणघ्ने भिक्षा ददातीति चरेत् ।
 चरित्वा ग्रामे प्राणवृत्ति प्राणयात्रामात्रं प्रतिलभ्य शून्यागार वृक्षमूल वा
 निवासार्थमभ्युपश्रयेत् न हि स आर्यैः सम्प्रयोगो विद्यत इत्येवं मन्य-
 मानः ॥१॥ कियन्तं कालमेवं चरितव्यमित्यत आह—एतेनैवेत्यादि । गतम् ।
 ‘श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्त’मित्यत्र यः श्रोत्रियः श्रुतिधारी अर्थज्ञश्च न भवति
 अनुष्ठापयिता च न भवति तस्य ग्रहणम् ॥२॥ *यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं
 दोषफलम् ॥३॥ ‘क्षत्रियं हत्वे’त्येवमादिकेऽनुक्रान्तेऽपि विषये यः प्रम-
 त्तो हन्ति प्रमादेनाबुद्धिपूर्व वा हन्ति तस्यापि दोषफले प्राप्तेमेव । न तु प्र-
 मादकृतमिति दोषाभावः ॥३॥ *सह सङ्कल्पेन भूयः ॥४॥ सङ्कल्पेन
 सह वधे कृते भूयः प्रभूततर भवति । तेन प्रमादकृते लघु प्रायश्चित्तम् । बुद्धि-
 पूर्वे तु गुर्विति । यत्पुनः पूर्वमुक्तं ‘दोषवच्च कर्माभिमन्धिपूर्व कृत्वानभिसन्धि-
 पूर्वं वे’ति तत् तेषु प्रायश्चित्तेषु विशेषाभावादुक्तम् ॥४॥ *एवमन्येष्वपि
 दोषवत्सु कर्मसु ॥५॥ अन्येष्वपि हननव्यतिरिक्तेषु दोषवत्सु कर्मसु एव-
 मेव द्रष्टव्यम् । अबुद्धिपूर्वकृतेऽल्पो दोषः । बुद्धिपूर्वं महानिति ॥ ५ ॥ *
 तथः पुण्यक्रियासु ॥६॥ पुण्यक्रियाभ्यप्येव एव न्यायः । अबुद्धिपूर्वेऽ-
 ल्पं बुद्धिपूर्वं महदिति । तद्यथा ब्राह्मणस्वान्यपहृत्य चोरेषु धावत्सु यद्व-
 च्छया कश्चिच्छूर आगतस्तान् हन्यात् स्वयमेव वा शूरं दृष्ट्वा चोरा अप-

हृतानि द्रव्याण्युत्सृज्य पलायेरन् तदा शूरस्यारूपं पुण्यफलम् । यदा तु बुद्धिपूर्वं स्वयमेव चोरेभ्यः प्रत्याहृत्य स्वानि स्वामिभ्यो ददाति तदा महदिति । एवं स्वभार्याबुद्ध्या परदारगमनेऽल्पम् । अन्यत्र महदिति ॥६॥ *परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत ॥ ७ ॥ गुणदोषज्ञानं परीक्षा । तथा अर्थः प्रयोजनं यस्य सः । एवभूतोऽपि भूत्वा ब्राह्मण आयुधं न गृह्णीयात् किं पुनर्हिंसार्थं इत्यपिशब्दार्थः ॥७॥ अस्य प्रतिप्रसवः— *यो हिंसार्थमभिक्रान्तं हन्ति मन्युरेव मन्युं स्पृशति न तस्मिन् दोष इति पुराणे ॥८॥ यस्तु हिंसार्थं गरणार्थमभिक्रान्तमभिपतितं हन्ति न तस्मिन् दोषो विद्यत इति पुराणे श्रुतम् । दोषाभावे हेतु — यस्मान्मन्युरेव मन्युं स्पृशति न पुन पुरुषः पुरुषम् । अत्र वसिष्ठबोधायनौ—‘स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनम् । न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्त मन्युमृच्छति ॥’ इति । मनुस्तु, ‘शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते । द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते । आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे ॥ स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मण न दुष्यति ॥’ इति । गौतमः—‘प्राणसंशे ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीते’ति । वसिष्ठ—‘अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥ आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् । जिघासन्त जिघासीयान्न तेन भ्रूणहा भवेत् ॥’ इति ॥८॥ पतितैरकृतप्रायश्चित्तरूपादितानां पुत्राणामपि पातित्यमस्तीति प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षमाह— * अथाभिशस्ताः समवसाय चरेयुर्धर्म्यमिति सांशित्येतरैतरयाजका इतरंतराध्यापका मिथां विवहमानाः ॥९॥ अथशब्दोऽर्थान्तरप्रस्ताव सूचयति । अभिशस्ताः पतिताः । समवसाय चरेयुः । अवमानं गृहम् । समित्येकीभावे । ग्रामाद्वहिरेकस्मिन् प्रदेशे गृहाणि कृत्वा चरेयुः । धर्म्यं धर्म्यं वक्ष्यमाणं वृत्तमिति । सांशित्यं सशीतां तीक्ष्णा बुद्धि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । इतरेतर याजयन्तः इतरेतरमध्यापयन्तः परस्परं विवाहसम्बन्धं च कुर्वन्तश्चरेयुः तर्तेरन्निति ॥ ९ ॥ * पुत्रान् सन्निप्पाद्य ब्रूयुर्विप्रव्रजतास्मदेवं ह्यस्मत्स्वार्यास्सम्प्रत्यप-
त्स्यतेति ॥ १० ॥ अथ ते पुत्रान् सन्निप्पाद्य ब्रूयुः । हे पुत्राः । अ-

स्मत् अस्मत्तः । विप्रव्रजत विविधं प्रकर्षेण च स्नेहमुत्सृज्यार्यसमीपं
 गच्छत । एवं ह्यस्मत्सु अस्मास्वार्याः शिष्टाः सम्प्रत्यपत्स्यत । आशं-
 सायां भूतवच्चेति भविष्यति लुङ् । सकारात्परो यकारोऽपपाठश्छान्दसो
 वा । सम्प्रतिपत्तिं करिष्यन्ति । आर्याणामप्येतदभिप्रेतं भविष्यति ।
 यस्मादस्माभिरेव पतनीयं कर्मानुष्ठितं न भवद्भिः ॥ १० ॥ न च पतितेनोत्पा-
 दितस्य पातित्यम् । अन्यत्वात् । एतदेवोपपादयति—*अथापि न से-
 न्द्रियः पतति ॥ ११ ॥ न हि पतितो भवन् सहेन्द्रियेण पतति पुरुष एव
 पतति नेन्द्रियं शुक्लमिति । अथापिशब्दोऽपि चेत्यभ्यर्थे ॥ ११ ॥ कथं न
 सेन्द्रियः पततीत्याह—*तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीनो हि साङ्गं जनयति
 ॥ १२ ॥ तदनन्तरोक्तमर्थरूपमेतेन वक्ष्यमाणेन निर्देशेन वेदितव्यम् । च-
 क्षुराद्यङ्गहीनः साङ्गः चक्षुरादिमन्तं जनयति । एवमधिकारविकलः साधि-
 कारं जनयिष्यति ॥ १२ ॥ स्त्रिया अपि कारणत्वात् तस्याश्च दोषाभावा-
 त् । दूषयति—*मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ १३ ॥ एतदनन्तरोक्तमर्थरूपं
 मिथ्या न युक्तमिति हारीतो मन्यते ॥ १३ ॥ कुत इत्याह—*दधिधा-
 नीसधर्मा स्त्री भवति ॥ १४ ॥ दधि धीयते यस्या सा दधिधानी-स्थाली
 तथा सधर्मा सदृशी स्त्री भवति ॥ १४ ॥ ततः किम्—*यो हि दधि-
 धान्यामप्रयतं पय आतच्य मन्थति न तेन धर्मकृत्यं क्रियत एवम-
 शुद्धिं शुक्लं यन्निवर्तते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥ १५ ॥ यो हि
 पुरुषः दधिधान्यां स्थाल्याम् । अप्रयतं श्वाद्युपहतम् । पय आतच्य त-
 क्राद्यातञ्चनेन सम्कृत्य मन्थति न तेन तदुत्पन्नेन घृतादिना धर्मकृत्यं या-
 गादिकं क्रियते एवमशुचि शुक्लं यन्निवर्तते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते । प-
 तितसम्बन्धेनाशुचि शुक्लं स्त्रियां निषिक्तं शोणितेनाक्तं यन्निवर्तते येन रू-
 पेण निष्पद्यते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते शिष्टानाम् । अत्र चा'शुचि शु-
 क्ल'मित्येत'दथापि न सेन्द्रियः पतती'त्यस्य दूषणम् । न हि वाचनिकेऽर्थे यु-
 क्तयः क्रमन्ते । तथा च समानायामप्युत्पत्तौ पुत्र एव पतति न दुहिता ।
 यथाह वसिष्ठः—'पतितोत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः । सा हि प-
 रगामिनी तामरिक्थामुपेयात् ।' इति ॥ १५ ॥ *अभीचारानुव्यवहारा-

वशुचिकरावपतनीयौ ॥ १६ ॥ अभिचार एवाभिचारः । उपसर्गस्य घ-
जीति दीर्घः । अभीचारः श्येनादिः । अनुण्यवहारः शापः । तौ ब्राह्मण-
विषयौ क्रियमाणावशुचिकरावेव । न तु पतनीयौ ॥ १६ ॥ *पतनीयावि-
ति हारीतः ॥ १७ ॥ हारीतस्तु, तावपि पतनीयाविति मन्यते ॥ १७ ॥
*पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादशमासान् द्वादशार्धमासान् द्वाद-
श द्वादशाहान् द्वादश सप्ताहान् द्वादश त्र्यहान् द्वादशाहं सप्ताहं त्र्य-
हमेकाहम् ॥ १८ ॥ अशुचिकराणामपि कर्मणां येषामाहत्य प्रायश्चित्तं
नोक्तं तेषामपि पतनीयेषु कर्मसु या वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चित्तम् ।
कियन्तं कालं द्वादशमासाद्येकाहान्तम् ॥ १८ ॥ किमविशेषेण सर्वेष्वेवाशु-
चिकरेष्वयं कालविकल्पः । नेत्याह—*इत्यशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्मा-
भ्यासः ॥ १९ ॥ इत्येषोऽशुचिकरनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासस्तथा वेदितव्यः ।
बुद्धिपूर्वं सानुबन्धेऽभ्यासे भ्यासं कालमशुचिः । विपरीते विपर्यय इति । १९ ।

॥ इति एकोनविंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० १० ख० २९ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तो हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने दशमः पटलः ॥ १० ॥

‘न समावृत्ता वपेरन् स्नातस्तु काल’ इत्यादिषु प्रसक्तस्य स्नानस्य
कालमाह—*विद्यया स्नातीत्येके ॥ १ ॥ वेदविद्या विद्या । तथा स-
म्पन्नः स्नानं कुर्यादित्येके मन्यन्ते । मनुरप्याह—‘वेदानधीत्य वेदौ वा वे-
दं वापि ययाक्रमम् । अविप्लुतं ब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत् ॥’ इति ॥ १ ॥
*अथावृतेनाष्टाचत्वारिंशत्परीमाणेन ॥ २ ॥ परिमाणमेव परीमाणम् ।
छान्दसो दीर्घः । अष्टाचत्वारिंशद्ब्रह्मण ‘पादूनमर्धने’त्यादिपूर्वोक्तम्याप्युपल-
क्षणम् । अष्टाचत्वारिंशदादिपरिमाणेन व्रतेन वा सम्पन्नः स्नायात् अ-
सम्पन्नोऽपि विद्यया ॥ २ ॥ *विद्याव्रतं चेत्येके ॥ ३ ॥ विद्येति तृतीयै-
कवचनस्याकारस्य ‘सुपां सुलु’गित्यादिना लुक् । विद्यया व्रतेन चोभाभ्यां
सम्पन्नः स्नायादित्येके मन्यन्ते । एवं च ‘वेदमधीत्य स्नास्य’न्नित्यत्र वेदम-
धीत्येत्युपलक्षणम् । अत्र याज्ञवल्क्यः—‘वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वाप्युभ-

यमेव वा । अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियमुद्धहेत् ॥' इति । अत्र व्रत-
शब्देनाग्निन्धनभैक्षाचरणादयो ब्रह्मचारिधर्मा उच्यन्ते । तेषु हि कालपरि-
माणस्य श्रुतत्वात् पार नीत्वेति युज्यते । दृश्यते च तेषु व्रतशब्दः । 'य-
था व्रतेषु समर्थस्याद्यानि वक्ष्याम' इति । न तु सावित्र्यादीनि वेदव्रतान्यु-
च्यन्ते । तेषां तत्तत्प्रदेशाध्ययनशेषतया तदभावेऽभावाद्धेदं व्रतानि वेति
विकल्पानुपपत्तेः । अतः कालविशेषावच्छिन्नानि व्रतानि वेदमुभयं वा पारं
नीत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥ *तेषु सर्वेषु स्नातकवद्वृत्तिः ॥ ४ ॥ विद्यास्नातको
व्रतस्नातक उभयस्नातक इति त्रयः स्नातका उक्ताः । तेषु सर्वेषु स्नातक-
वत् 'तदर्ह'मिति वातिः स्नातकार्हा वृत्तिः पूजा । 'यत्रास्मा अपचिति' मित्यादिः
कार्या ॥ ४ ॥ ननु व्रतस्नातके न्यूनाप्युभयस्नातकेऽधिका यद्यप्येवं तथापि
पूजयितुः फलविशेषोऽस्तीत्याह— *समाधिविशेषाच्छ्रुतिविशेषाच्च पू-
जायां फलविशेषः ॥ ५ ॥ कर्तव्येषु कर्मस्वर्धाने समाधिः । श्रुतिः श्रुतम् ॥
५ ॥ *अथ स्नातकव्रतानि ॥ ६ ॥ इत उत्तर स्नातकव्रतान्यधिकृतानि
वेदितव्यानि । यद्यपि वक्ष्यमाणेषु कानिचित् साधारणान्यपि भवन्ति तथा-
पि भूम्ना स्नातकव्रतान्यधिक्रियन्ते ॥ ६ ॥ *पूर्वेण ग्रामान्निष्क्रमणप्रवे-
शनानि शीलयेदुत्तरेण वा ॥ ७ ॥ यदा ग्रामान्निष्क्रामति ग्रामं प्रविश-
ति तदा पूर्वेण द्वारेणोत्तरेण वा कुर्यात् । न द्वारान्तरेण शीलयेदिति वच-
नाद्यदृच्छया द्वारान्तरेण निष्क्रमणप्रवेशनयोरपि न प्रायश्चित्तम् ॥ ७ ॥
*सन्ध्योश्च बहिर्ग्रीमादासनं वाग्यतश्च ॥ ८ ॥ अहोरात्रयोः सन्धानं
सन्धिः । तौ च द्वौ सायं प्रातश्च । सज्योतिषोऽज्योतिषोऽदर्शनात् । तयो-
स्सन्ध्योग्रीमाद्वहिरासीत् । वाग्यतश्च भवेत् । मनुः पुनराह— 'पूर्वा सन्ध्यां
जपस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमा तु समासीत् सम्यगृक्षविभाव-
नात् ॥' इति तत् ब्रह्मचारिविषयम् । स्नातके आसनस्य वाग्यमनस्य
चात्र विद्यानात् । अन्ये तु, आमनग्रहण स्थानस्याप्युपलक्षणम् । वाग्य-
मन च लौकिक्या वाचो निवृत्तिः । न सावित्रीजपस्येति वर्णयन्ति ॥ ८ ॥
आहिताग्निविषयेऽस्यापवाद— *विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥ ९ ॥
विरोधो विप्रतिषेधः । अग्निहोत्रिणो बहिरासनं अग्निहोत्रहोमश्च विरु-

ध्येते । तत्र श्रुतिलक्षणमग्निहोत्रमेव कर्तव्यम् । न स्मार्तं बहिरासनम् ।
तस्य कल्प्यमूलत्वादितरस्य च कल्पमूलत्वादिति ॥९॥ * सर्वान्नागा-
न्वाससि वर्जयेत् ॥१०॥ कुसुम्भादयस्सर्वे रागाः वाससि वर्जनीयाः ।
न केनचिद्रक्तं वासो बिभृयादिति ॥१०॥ * कृष्णं च स्वाभाविकम् ॥
११॥ यच्च स्वभावतः कृष्णं कम्बलादि । तदपि न वसीत ॥११॥ * अनू-
द्भासि वासो वसीत ॥१२॥ उद्भासनशीलमुद्भासि उल्बणम् । ततोऽ-
न्यदनूद्भासि । छान्दसो दीर्घः । एवंभूतं वासो वसीत आच्छादयेत् ॥१२॥
* अप्रतिकृष्टं च शक्तिविषये ॥१३॥ प्रतिकृष्टं निकृष्टं जीर्णं मलवत्
स्थूलं च । तद्विपरीतमप्रतिकृष्टम् । तादृशं च वासो वसीत । शक्तौ स-
त्याम् ॥१३॥ * दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः कर्म
परिहाप्य ॥१४॥ चकार. पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः । दिवा शिरसः प्रावरणं
पटादिना न कुर्यात् । किमविशेषेण । मूत्रपुरीषयोः कर्म क्रियां परिहाप्य
वर्जयित्वा ॥१४॥ * शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्यात् भूम्यां किञ्चि-
दन्तर्धाय ॥१५॥ दिवा रात्रौ च मूत्रपुरीषे कुर्वन् शिरः प्रावृत्य कुर्या-
त् । भूम्या किञ्चिदन्तर्धाय तृणादिकम् । न साक्षात् भूम्यामेव । इह काम
चारे प्राप्ते 'दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जये'दित्युक्तम् । तस्य पर्युदामः कृतः
'मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्ये'ति । तत्र मूत्रपुरीषकाले स एव कामचारः स्थि-
तः । अत आरभ्यते 'शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्या'दिति । एवं तर्हि . इ-
दमेवास्तु न पूर्वतः पर्युदासः । सोऽप्यवश्यं कर्तव्यः । अन्यथा 'शिरस्तु प्रावृत्ये'-
त्यस्य रात्रौ चरितार्थत्वात् दिवाप्रतिषेध एव स्यात् । गौतमस्तु, रात्रौ सदेव
प्रावरणमाह 'न प्रावृत्य शिरोऽहनि पर्यटेत्प्रावृत्य रात्रौ मूत्रोच्चारणे चे'ति ॥१५॥
* छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥१६॥ 'न चोपजीव्यच्छायास्वि'-
ति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् । यस्यां पथिकादयो विश्राम्यन्ति सा गृह्यते । तेन
छत्रच्छायादेरप्रतिषेधः । मेघच्छायाया अप्यप्रतिषेधः । अवर्जनीयत्वात् ॥
१६॥ * स्वां तु छायां मवमेहेत् ॥१७॥ छान्दसस्तु गमावः । द्वितीयाश्रु-
तेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अवमेहन मूत्रकर्म । अनुपजीव्यत्वान्नायं पूर्वस्य
प्रतिषेधस्य विषय इति । प्रतिप्रसवोऽयं न भवति । तेन सति सम्भवे स्वामेव

छायां प्रत्यवमेढव्यम् ॥ १७ ॥ * न सोपानन्मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ १८ ॥
 * कृष्टे ॥ १९ ॥ * पथि ॥ २० ॥ * अप्सु च ॥ २१ ॥ * तथा ष्टेवनमैथुनयोः ॥
 २२ ॥ * कर्माप्सु वर्जयेत् ॥ २३ ॥ स्पष्टानि षट् ॥ १८-२३ ॥ * अ-
 ग्निम् ॥ २४ ॥ * आदित्यम् ॥ २५ ॥ * अपः ॥ २६ ॥ * ब्राह्मणम् ॥ २७ ॥
 * गा देवताश्च ॥ २८ ॥ * अभिमुखो मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ २९ ॥
 स्पष्टानि षट् । ष्टेवनमास्यश्लेष्मादीनामुत्सर्गः । देवताः देवताप्रतिमाः ॥ २४
 -२९ ॥ * अश्मानं लोष्टमार्द्रानोषधिवनस्पतीनूर्ध्वानाच्छिद्य मूत्रपु-
 रीषयोः शुन्धने वर्जयेत् ॥ ३० ॥ फलपाकावसाना ओषधयः । ये पु-
 ष्पैर्विना फलन्ति ते वनस्पतयः । 'आर्द्रा' निति वचनात् शुष्केषु न दोषः ।
 'ऊर्ध्वा' निति वचनाद्वातादिनिमित्तेन भग्नेषु न दोषः । एतैरश्मादिभिर्मूत्र-
 पुरीषयोः शोधनं न कुर्यात् ॥ ३० ॥ * अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं गा
 देवता द्वारं प्रति पादं च शक्तिविषये नाभिप्रसारयति ॥ ३१ ॥ अग्न्या-
 दीन्प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ ३१ ॥ * अथाप्युदाहरन्ति ॥ ३२ ॥ ३२ ॥

॥ इति त्रिंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ११ ख० ३० ॥

* प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतोच्चरेद्दक्षिणामुख उदङ्मुखो
 मूत्रं कुर्यात्प्रत्यक्पादावनेजनमिति ॥ १ ॥ उच्चारः पुरीषकर्म ।
 पादावनेजनं पादप्रक्षालनम् । भोजनादिषु चतस्रो दिशो नियम्य-
 न्ते । मनुस्तु— 'आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियं
 प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्त उदङ्मुखः ॥' इति । याज्ञवल्क्यश्च— 'दि-
 वा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः । कुर्यान्मूत्रपुरीषे तुरात्रौ चेद्दक्षि-
 णामुखः ॥' इति ॥ १ ॥ * आराच्चावसथान्मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिशं
 दक्षिणापरां वा ॥ २ ॥ आवसथो गृहम् । तस्य दूरतो मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।
 दक्षिणां दिशम् । द्वितीयादर्शनादुपनिष्क्रम्येति गम्यते । दक्षिणापरा नैर्ऋती ॥
 २ ॥ * अस्तमिते च बहिर्ग्रामादारादावसथाद्वा मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्ज-
 येत् ॥ ३ ॥ अस्तमित आदित्ये बहिर्ग्रामान्मूत्रपुरीषे न कुर्यात् । तथा अन्त-
 ग्रामेऽपि गृहस्य दूरतो न कुर्यात् । दृष्टार्थोऽयं प्रतिषेधः । चोरव्याघ्रादि-

शङ्कया । निर्भये देशे नास्ति दोषः ॥३॥ * देवताभिधानं चाप्रयतः ॥४॥
 अप्रयतस्सन् देवताभिधानं वर्जयेत् । अपिधानमित्यपि पाठे एष एवार्थः ॥४॥
 * परुषं चोभयोर्देवतानां राज्ञश्च ॥५॥ देवतानां राज्ञश्चेत्युभयोः । राश्यपेक्ष-
 या द्विवचनम् । परुषं निन्दां वर्जयेत् ॥ ५ ॥ * ब्राह्मणस्य गोरिति प-
 दोपस्पर्शनं वर्जयेत् ॥६॥ ब्राह्मणं गां च पदेन नोपस्पृशेत् । इतिशब्दः
 प्रकारे । तेन विद्यावयोवृद्धानां ब्राह्मणानामपि वर्जयेत् ॥ ६ ॥ * हस्तेन
 चाकारणात् ॥७॥ कारणमभ्यङ्गकण्डूयनादि । तेन विना हस्तेनाप्युप-
 स्पर्शनं वर्जयेत् पूर्वोक्तानाम् ॥७॥ * गोरदक्षिणानां कुमार्याश्च परी-
 वादान्वर्जयेत् ॥८॥ गोरदक्षिणाया अपि दक्षिणानां गवामपि हिरण्यादी-
 नां कुमार्याः कन्यायाश्च दोषान् सतोऽपि न कथयेत् । अध्यात्मप्रकरणे
 योगाङ्गतया परीवादः प्रतिषिद्धः । अनन्तरं च वक्ष्यति 'क्रोधादींश्चे'त्यादि ।
 इदं च वचनं गवादिषु प्रायश्चित्तातिरेकार्थम् ॥ ८ ॥ * स्तुहर्ता च गां
 नाचक्षीत ॥९॥ सस्यधान्यादिकं भक्षययन्ती गा स्वामिने न ब्रूयात् ॥
 ९ ॥ * संसृष्टां च वत्सेनानिमित्ते ॥ १० ॥ या च गौर्वत्सेन संसृज्यते
 तामपि न ब्रूयादनिमित्ते । इय ते गौर्वत्सेन पीयत इति । 'अनिमित्त' इति-
 वचनात् यस्य हविषं वत्सा अपाकृता धेयेयुरित्यादिके निमित्ते सति वक्तु-
 र्नास्ति दोषः ॥ १० ॥ * नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् ॥ ११ ॥ याच गौरधेनुः
 पयस्विनी न भवति तामप्यधेनुरिति न ब्रूयात् ॥ ११ ॥ किं तर्हि—* धेनू-
 भव्येत्येव ब्रूयात् ॥ १२ ॥ भविष्यन्ती धेनुर्धेनूभव्या । धेनोर्भव्याया
 वक्तव्य इति मुम् न भवति । च्यन्तत्वेनाव्ययत्वात् । वक्तव्यत्वे च सति श-
 ब्दनियमोऽयम् । न पुनरधेनुदर्शन एव वक्तव्यम् ॥ १२ ॥ * न भद्रं भद्र-
 मिति ब्रूयात् ॥ १३ ॥ यत् भद्रं तत् भद्रमिति न ब्रूयात् ॥ १३ ॥ किं तु—
 * पुण्यं प्रशस्तमित्येव ब्रूयात् ॥ १४ ॥ पुण्यं प्रशस्तमित्यनयोरन्यतरेण
 शब्देन ब्रूयात् । प्रशान्तं प्रशस्तम् । छान्दसो दीर्घः ॥ १४ ॥ * वत्सत-
 न्ती च नोपरिगच्छेत् ॥ १५ ॥ वत्सानां बन्धनरज्जुर्वत्सतन्ती । तस्या उ-
 परि न गच्छेत् । तां न लङ्घयेत् । वत्सग्रहणं गोजातेरुपलक्षणम् ॥ १५ ॥
 * प्रेह्यावन्तरेण च नातीयात् ॥ १६ ॥ प्रेह्यौ डोलास्तम्भौ । तोरणस्तम्भ-

वित्यन्ये । तावन्तरेण नानीयात् । तयोर्मध्ये न गच्छेत् ॥१६॥ *नासौ मे सपत्न इति ब्रूयाद्यदसौ मे सपत्न इति ब्रूयाद्विषन्तं भ्रातृव्यं जनयेत् ॥१७॥ असौ देवदत्तो मे सपत्न इति न ब्रूयात् सदसि । किं कारणम् । यत् यद्यसौ सपत्न इति ब्रूयात्, द्विषन्तं क्रियाशब्दोऽयम् । द्विषाणं भ्रातृव्यं सपत्नं जनयेत् । एवं ह्युक्ते स मन्यते नाकस्मादसावेवं ब्रूते नूनमस्य मयि द्वेषो वर्तत इति । ततश्च तत्प्रतीकारार्थं यतमानस्सपत्न एव जायत इति ॥१७॥ *नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रब्रूयात् ॥१८॥ इन्द्रधनुराकाशे पश्यन् परस्मै तेन शब्देन न ब्रूयात् । यद्यवश्यं वक्तव्यं मणिधनुरिति ब्रूयात् । गौतमीये दर्शनात् ॥१८॥ *न पततः सञ्चक्षीत ॥१९॥ पततः पक्षिणः सङ्घीभूय स्थितान्न सञ्चक्षीत न गणयेत् इयन्त इति । अपर आह—‘पुण्यक्षये स्वर्गात्पततः सुकृतिनः परस्मै न सञ्चक्षीत ज्योतींषि पतन्तीति न कथयेत् ॥ १९ ॥ *उद्यन्तमस्तं यन्तं चादित्यं दर्शने वर्जयेत् ॥ २० ॥ उदयसमये अस्तमयसमये वा आदित्यं न पश्येत् । मनुस्तु,—‘नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्त यन्तं कदाचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥’ इति ॥२०॥ *दिवादित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमास्तस्मादमावास्यायां निशायां स्वाधीय आत्मनो गुप्तिमिच्छेत् प्रायत्यब्रह्मचर्यकालेचर्यये च ॥ २१ ॥ दिवा अहनि । आदित्यः सत्त्वानि गोपायति प्राणिनो रक्षति आलोकदानेन । नक्तं चन्द्रमाः । तस्मादमावास्यायां निशायां रात्रौ स्वाधीय । वकारश्छान्दसः । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । बाढतरं भृशतरं आत्मनो गुप्तिं रक्षणमिच्छेत् । केन प्रकारेण प्रायत्यब्रह्मचर्याभ्यां काले चर्यया च । अयं तावदर्थानुरूपः पाठः । अधीयमानस्तु प्रमादश्छान्दसो वा । प्रयतस्य भावः प्रायत्यं नित्यप्रायत्यादधिकेन प्रायत्येन स्नानादिजेन । ब्रह्मचर्येण मैथुनत्यागेन । काले कृतया चर्यया देवार्चनजपादिकया च । कस्मात्पुनरस्यां रात्रौ चन्द्रमा न गोपायतीत्याह—॥ २१ ॥ *सह ह्येतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ॥ २२ ॥ एतां रात्रिम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वमेतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः । न च सूर्येण सह वसतश्चन्द्रमसः प्र-

काशोऽस्ति ॥ २२ ॥ *न कुसृत्या ग्रामं प्रविशेत् ॥ २३ ॥ कुसृतिः कु-
मार्गः । तथा ग्रामं न प्रविशेत् ॥ २३ ॥ *यदि प्रविशेन्नमो रुद्राय वा-
स्तोष्पतय इत्येतामृचं जपेदन्यां वा रौद्रीम् ॥ २३ ॥ यदि गत्यन्तरा-
भावात् प्रविशेत् 'नमो रुद्राये'त्यादिकामृचं जपेत् अन्यां वा रौद्रीम् 'इमां
रुद्राय तवस'इत्यादिकाम् । अत्र वाजसनेयगृह्ये—'वनं प्रवेक्ष्यन्ननुमन्त्रयते'न-
मो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति पन्थानमारोक्ष्यन्ननुमन्त्रयते 'नमो
रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति अपः प्रवेक्ष्य'न्ननुमन्त्रयते नमो रुद्रा-
याप्सुषदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति । तस्माद्यत्किञ्चन कर्म कुर्व'न्नमो रुद्राये'त्येव
कुर्यात् 'सर्वो ह्येष रुद्र' इति श्रुतेरिति । भारद्वाजगृह्येऽप्यस्मिन्विषये किया-
नेव भेदः ॥ २४ ॥ *नाब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ २५ ॥ अब्राह्म-
णः शूद्रः । 'न शूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्या'दिति वासिष्ठे दर्शनात् ।
तस्मा उच्छिष्टं न प्रयच्छे'दित्यनाश्रितविषयम् ॥ २५ ॥ *यदि प्रयच्छे-
दन्तान्स्कुप्त्वा तस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् ॥ २६ ॥ इदमाश्रितविषय-
म् । दन्तान्नखेन स्कुप्त्वा प्रयच्छेत् दन्तान्नखेनावलिख्य तन्मलं तस्मिन्नु-
च्छिष्टे निधाय प्रयच्छेत् । 'स्कुप्त्वे'ति स्कुम्भेतेः क्त्वाप्रत्यये छान्दसं भ-
कारस्य चत्वर्यम् । स्कुम्भेतेर्वा पकार उपसर्जनः ॥ २६ ॥ *क्रोधादींश्च भू-
तदाहीयान्दोषान्वर्जयेत् ॥ २७ ॥ क्रोधादयो भूतदाहीया अध्यात्मपटले
व्याख्याताः । तद्वचनं योगिविषयमित्ययोगिनोऽपि स्नातकस्य क्रोधादि-
निवृत्त्यर्थमिदं वचनम् । इदमेव तर्ह्युभयार्थमस्तु योग्यर्थमयोग्यर्थं च । एवं
सिद्धे तद्वचनं क्रोधादिवर्जनस्य योगाङ्गत्वप्रतिपादनार्थम् । तेन क्रोधाद्यनु-
ष्ठाने योगसिद्धिर्न भवति । न पुनः स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तमिति ॥ २७ ॥

॥ इति एकत्रिंशत्तर्मा खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० ११ ख ० ३१ ॥

*प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं मैथुनं वर्जयेत् ॥ १ ॥ प्रवचनमध्यापनम् ।
तेन युक्तो वर्षासु शरदि च मैथुनं वर्जयेत् कृतावपि ॥ १ ॥ *मिथुनीभू-
य च न तथा सह सर्वा रात्रिं शयीत ॥ २ ॥ मिथुनीभूय मैथुनं कृत्वा
तथा भार्यया सह तां रात्रिं सर्वा न शयीत ॥ २ ॥ *शयानश्चाध्यापनं

वर्जयेत् ॥ ३ ॥ दिवा नक्तं च शयानस्याध्यापनप्रतिषेधः । स्वयं तु धार-
णार्थमधीयानस्य नास्ति दोषः ॥ ३ ॥ *न च तस्यां शय्यायामध्यापये-
द्यस्यां शयीत ॥ ४ ॥ यस्यां शय्यायां भार्याया सह शयीत रात्रौ तस्यां
शय्यायामासीनोऽपि नाध्यापयेत् ॥ ४ ॥ *अनाविःस्नगनुलेपणस्स्यात् ॥
५ ॥ आविर्भूते प्रकाशिते स्नगनुलेपने यस्य एवंभूतो न स्यात् । णत्वं पूर्वव-
त् ॥ ५ ॥ *सदा निशायां दारं प्रत्यलङ्कुर्वीत ॥ ६ ॥ 'दारं प्रती'ति व-
चनादुपगमनार्थमलङ्करणम् । तेन भार्याया अशक्त्यादिना उपगमनायोग्य-
त्वे नायं नियमः ॥ ६ ॥ *मशिरा वमज्जनमप्सु वर्जयेत् ॥ ७ ॥ वम-
ज्जममवमज्जनम् । 'वष्टि वागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो'रित्यकारलोपः । त-
त्सशिरा अवमज्जनं वर्जयेत् सह शिरसा स्नानं न कुर्यात् । अवगाहनवि-
षयः सर्वे स्नातकव्यतिरिक्ते चरितार्थाः नैमित्तिकाश्च । स्नातकस्य तु नि-
त्यस्नानमवगाहनरूपं न भवतीत्याचार्यस्य पक्षः ॥ ७ ॥ *अस्तमिते च स्ना-
नम् ॥ ८ ॥ अस्तमित आदित्ये सर्वप्रकारं स्नानं वर्जयेत् ॥ ८ ॥ *पाला-
शमासनं पादुके दन्तप्रक्षालनमिति च वर्जयेत् ॥ ९ ॥ पालाशमासना-
दि वर्जयेत् । दन्तप्रक्षालनं दन्तकाष्ठम् । इतिशब्दः प्रकारे । तेनान्यदपि
गृहोपकरणं पालाशं वर्जयेत् ॥ ९ ॥ *स्तुतिं च गुरोस्समक्षं यथा सुस्ना-
तमिति ॥ १० ॥ 'सुस्नात'मित्यादिकां च स्तुतिं गुरोस्सन्निधौ वर्जयेत् ॥ १० ॥
*आ निशाया जागरणम् ॥ ११ ॥ निशा रात्रेर्मध्यमो भागः । आ तस्मा-
त् जागृयात् न स्वप्यात् ॥ ११ ॥ *अनध्यायो निशायामन्यत्र धर्मोप-
देशाच्छिष्येभ्यः ॥ १२ ॥ निशायामनध्यायः अध्ययनमध्यापनं च न कु-
र्यात् । शिष्येभ्यस्तु धर्मोपदेशोऽनुज्ञायते ॥ १२ ॥ *मनसा वा स्वयम् ॥
१३ ॥ निशायामनध्यायस्य प्रतिप्रसवः मनसा वा स्वयं चिन्तयेदिति ॥
१३ ॥ *ऊर्ध्वमर्धरात्रादध्यापनम् ॥ १४ ॥ अयमपि प्रतिप्रस-
वः । निशायामपि षोडश्या नाडिकाया आरभ्याध्यापनं भवतीति ॥
१४ ॥ *नापररात्रमुत्थायानध्याय इति संविशेत् ॥ १५ ॥ रात्रेस्तृ-
तीयो भागोऽपररात्रः । ऊर्ध्वमर्धरात्रादुत्थायाध्यापयन्नपररात्रं न संविशेत्
न शयीत । यद्यपि तस्मिन्नष्टम्यादिरनध्यायः प्राप्तो भवति । किं पुनः स्वा-

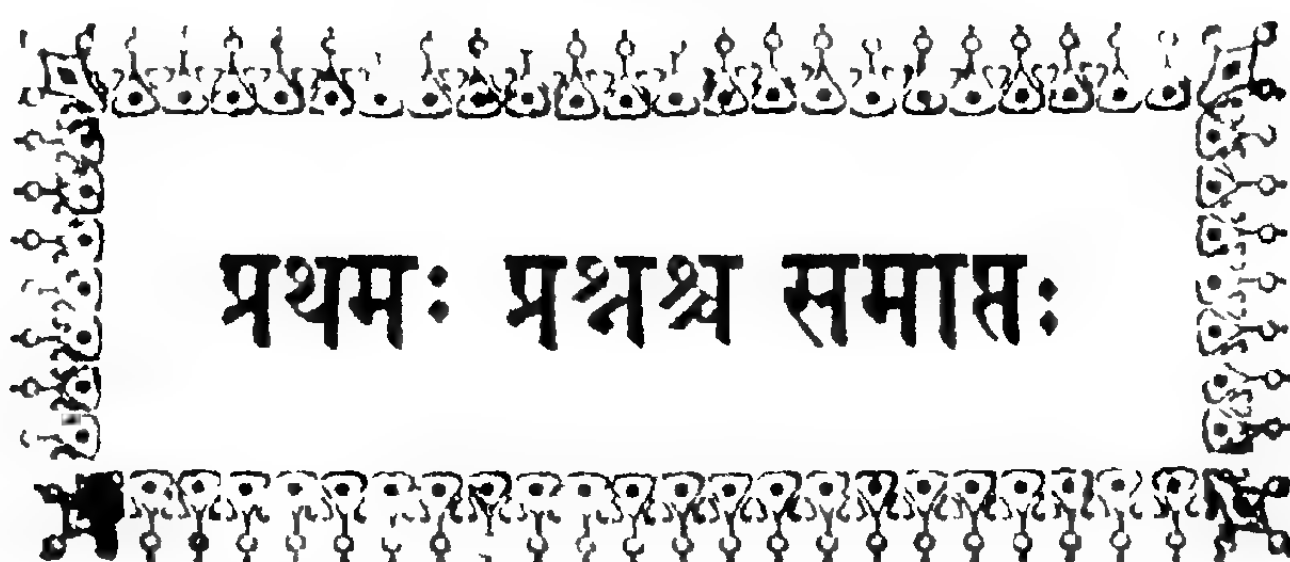
ध्याये । तथा च मनुः—‘न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ।’
 इति ॥ १५ ॥ *काममपाशयति ॥ १६ ॥ अनेन स्तम्भाद्युपाश्रयणेनासी-
 नस्य स्वापोऽनुज्ञायते । तत्र रेफलोपश्रान्दसः । तथा शकारस्य द्विर्वचन-
 म् ॥ १६ ॥ *मनसा वाधीयीत ॥ १७ ॥ अयमप्यूर्ध्वमर्धरात्रादुत्थायाध्या-
 पयतोऽनध्यायप्राप्तावेवोच्यते । मनसा प्राप्त प्रदेशमधीयीत स्वयं चिन्त-
 येत् । अपाश्रित्य वा स्वप्यात् ॥ १७ ॥ *क्षुद्रान् क्षुद्राचरितांश्च देश-
 न्न सेवेत ॥ १८ ॥ क्षुद्रानल्पकान् । पुरुषान्न सेवेत । क्षुद्रैर्निषादादिभिर-
 धिष्ठिताश्च देशान्न सेवेत ॥ १८ ॥ *सभास्समाजांश्च ॥ १९ ॥ समास्समा-
 जाश्च व्याख्याताः । तान्न सेवेत ॥ १९ ॥ *समाजं चेद्गच्छेत्प्रदक्षिणीकृ-
 त्यापेयात् ॥ २० ॥ यद्यर्थात् समाजं गच्छेत् तं प्रदक्षिणीकृत्यापेयादपग-
 च्छेत् ॥ २० ॥ *नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ॥ २१ ॥ बहुवचननिर्देशात्
 बहुकृत्वो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदाकदाचिद्यादृच्छिके प्रवेशे न प्रायश्चि-
 त्तम् ॥ २१ ॥ *प्रश्नं च न विब्रूयात् ॥ २२ ॥ विविच्य वचनं विवचनं नि-
 र्णयः । पृष्ठमर्थं न विविच्य ब्रूयादिदमित्थमिति । दुर्निरूपार्थविषयमिदम् ॥
 २२ ॥ *अथाप्युदाहरन्ति ॥ २३ ॥ अपि चास्मिन्नर्थे श्लोकमुदाहरन्ति ॥
 २३ ॥ *मूलं तूलं बृहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशुनायतनं हिनस्ति । धर्म-
 प्रह्लादन कुमालनाय रुदनं ह मृत्युर्व्युवाच प्रश्नम् । इति ॥ २४ ॥ दुर्निरू-
 पमर्थं सहसा निर्णय यो दुर्विवाक्ते अन्यथा निर्णयति तस्य दुर्विवक्तुस्त-
 देव दुर्वचनं मूलं तूलं च बृहति । मूलं पितृधनम् । तूलमागामिनी सम्पत् ।
 तदुभयमपि बृहति उत्पाटयति । दन्तोष्ठ्यो वकारः । किमेतावदेव ।
 न । प्रजां पुत्रादिकाम् । पशून् गवादिकान् । आयतनं गृहं हिनस्ति ।
 अतो दुर्वचनसम्भवात् प्रश्नमात्रमेव न विब्रूयादिति । अत्रेतिहासः ।
 कस्यचिदपेर्धर्मप्रह्लादः कुमालनश्चेति द्वौ शिष्यावास्ताम् । तौ कदाचिदर-
 प्यान्महान्तौ समिद्धारावाहृत्य श्रमादृष्टिपथ एवाचार्यगृहे प्राक्षिपताम् । त-
 योरेकेनाक्रान्त आचार्यस्य शिशुः पुत्रो मृतः । ततः शिष्यावाहूयाचार्यः
 पप्रच्छ । केनायं मारित इति । तावुभावपि न मयेत्युचतुः । पतितस्य प-

रित्यागमदुष्टस्य परिग्रहं कर्तुमशक्नुवन्नृषिर्मृत्युमाहूय पप्रच्छ । केनायं व्य-
पादित इति । ततो धर्मसङ्कटे पतितो मृत्युरुदन्नेव प्रश्नं व्युवाच विविच्य
कथितवान् । हे धर्मप्रह्लाद न कुमालनाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । कुमालनस्य
नेदं पुतनीयमिति । धर्मप्रह्लाद त्वयेदं कृतमिति वक्तव्ये इतरस्य नास्तित्यु-
क्तम् । तथापीतरस्यास्तीत्यर्थाद्भिद्यते । इति रुदन् ह व्युवाचेति । हशब्द ऐ-
तिह्यत्वद्योतनार्थः । प्रह्लादशब्दे हकारात्परो रेफः ॥ २४ ॥ * गार्दभं यान-
मारोहणे विषमारोहणावरोहणानि च वर्जयेत् ॥ २५ ॥ गर्दभयुक्तं यानं
गार्दभं शकटादि । आरोहणे वर्जयेत् नारोहेत् । तथा विषमेषु निम्नोन्न-
तेष्वारोहणमवरोहणं च वर्जयेत् । उन्नतेष्वारोहणं निम्नेष्वेवावरोहणम् ॥
२६ ॥ * बाहुभ्यां च नदीतरणम् ॥ २६ ॥ तरणं तरः । बाहुभ्यां नद्या-
स्तरणं वर्जयेत् । 'बाहुभ्या'मिति वचनात् नावादिना न दोषः ॥ २७ ॥ * ना-
वं च सांशयिकीम् ॥ २७ ॥ भिद्यते न वेति संशयमापन्ना सांशयिकी नौः ।
जीर्णा नावं वर्जयेत् । 'नावा'मिति षष्ठ्यन्तपाठे नावां मध्ये सांशयिकी नावं
वर्जयेत् ॥ २७ ॥ * तृणच्छेदनलोष्टविमर्दनष्टेवनानि चाकारणात् ॥
२८ ॥ तृणच्छेदनादि चाकारणाद्वर्जयेत् न कुर्यात् । तृणच्छेदनस्याग्न्यभि-
ज्वलनादि कारणम् । ष्टेवनस्य कारण प्रतिश्यायादि । इतरत्तस्य मृग्यम् ॥
२८ ॥ * यच्चान्यत्परिचक्षते यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ २९ ॥ यच्चान्यदेवं
युक्तमाचार्याः परिचक्षते वर्जयन्ति तदप्यक्षक्रीडादि वर्जयेत् । द्विरुक्तिः
प्रश्नपरिसमाप्तिकृता ॥ २९ ॥

॥ इति द्वात्रिंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ११ ख० ३२ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने एकादशः पटलः ॥ ११ ॥

प्रथमः प्रश्नश्च समाप्तः

द्वितीयप्रश्नप्रारम्भः ।

*पाणिग्रहणादधि गृहमेविनां वर्ततम् ॥ १ ॥ पूर्वमिन् प्रश्ने आद्ययोः पटलयोः प्रायेण ब्रह्मचारिणो धर्मा उक्ताः । इतरेष्वष्टसु सर्वाश्रमाणां । एकादशे समावृत्तस्य । इदानीं पाणिग्रहणादारभ्य कर्तव्यानि कर्माप्युच्यन्ते । पाणिर्गमिन्नहनि गृह्यते तत्पाणिग्रहणम् । अधिशब्द ऊर्ध्वार्थे वर्तते । तस्मादूर्ध्वं गृहमेविनोर्गृहस्थाश्रमवनोर्यद्वर्ततं नियतं कर्तव्यम् । जातवेकवचनम् । तदुच्यते । 'पाणिग्रहणादधी'ति वचनं 'भार्यादिरग्निर्दद्यादिवै'ति शास्त्रान्तरोक्तो विकल्पो मा भूदिति । 'गृहमेविनो'रिति द्विवचनमन्यतरमरणे मा भूदिति । (अनेकभार्यस्य एकस्यामपि सत्या भवत्येव । अनेकाश्रितस्याधिकारस्य विद्यमानत्वाच्छास्त्रान्तरत्वाच्च ।) वैश्वदेव तु विवुरा अपि कुर्वन्ति ॥ १ ॥ *कालयोर्भोजनम् ॥ २ ॥ कालयोरुभयोरपि भोजनं कर्तव्यम् । सायं प्रातश्च । नान्तराति परिमङ्गल्यम् । भोजनस्य रागप्राप्तत्वात् । मानवे च स्पष्टमुक्तम् — 'सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रममो विवि ॥' इति । अन्ये तु नियमं मन्यन्ते । शक्तौ सत्यामपि गृहमेविनोरुभयोरपि कालयोरवश्यं भोक्तव्यं प्राणाग्निहोत्रम्यालोपायेति । तथा च बोधायनः — 'गृहस्था ब्रह्मचारी वा योऽनश्वंस्तु तपश्चरन् । प्राणाग्निहोत्रलोपेन ह्यवकीर्णी भवेत्तु सः ॥' इति । (अन्यत्र प्रायश्चित्तात् । प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमिति) ॥ २ ॥ *अतृप्तिश्चान्नस्य ॥ ३ ॥ सुहितार्थयोगे करणे पष्टीं भवति । 'पूरणगुणसुहितार्थे'ति ज्ञापनात् । अन्नेन तृप्तिः न गच्छेताम् । यावत्तृप्तिः न भोक्तव्यम् ॥ ३ ॥ *पर्वसु चोभयोरुपवासः ॥ ४ ॥ पक्षमन्विः पर्व । इह तु तद्युक्तमहर्गृह्यते । तेषु पर्वसूभयोर्दम्पत्योरुपवासः कर्तव्यः । उपवासो भोजनलोपः ॥ ४ ॥ अविशेषादुभयोरपि कालयोः प्राप्तावाह — *औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५ ॥ यत्कालान्तर एकमिन् काले भोजनं तदप्यौपवस्त

मेव उपवास एव । 'औपवस्तं तूपवासः' इति निघण्टुः । तदपि दिवा न रा-
त्रौ । श्रौते तथा दर्शनात् । 'न तस्य सायमश्रीया'दिति । 'तदिह एवमत ऊ-
र्ध्व'मित्यादि गृह्ये यदुक्त तत्रत्य उपवासो व्याख्यातः ॥ ५ ॥ *तृप्तिश्चा-
न्नस्य ॥ ६ ॥ पर्वसु सकृद्भुज्जानौ यावत्तृप्ति भुज्जीयाताम् ॥ ६ ॥ *यच्चै-
नयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि भुज्जीयाताम् ॥ ७ ॥ 'एतस्मिन्नहनी'ति
न वक्तव्यम् । प्रकृतत्वाद्यथा 'तृप्तिश्चान्नस्ये'ति पर्वसु भवति, एवमिदमपि म-
विष्यति । किं च 'पर्वस्वि'ति बहुवचनात्तस्य प्रकृतस्य 'एतस्मिन्नहनी'त्येक-
वचनान्तेन प्रत्यवमर्शो नातीव समञ्जसः । तस्माद्व्यवहितमपि पाणिग्रहण-
महः प्रत्यवमृश्यते । एतदर्थमेव च गृह्ये 'एतदहर्विजानीयाद्यदहर्भार्यामावहत'
इत्युक्तम् । एतस्मिन् पाणिग्रहणेऽहानि यदनयोर्दम्पत्यो प्रियं तत् भुज्जी-
याताम् । न तु 'नात्मार्थमभिरूपमन्न पाचये'दिति निषेधस्यायं विषय इति ।
प्रतिसवत्सरं चैतत्कर्तव्यम् । यथा चैत्रे मासे स्वातौ कृतविवाहस्य परस्मिन्नपि
संवत्सरे तस्मिन्मासे स्वातौ । एवं हि तदेवाहरिति भवति । प्रतिमासं तु
नक्षत्रागमेऽपि चैत्रादिभेदान्न तदेवेति प्रतिपत्तिः । तस्मात् प्रतिसवत्सरमिदं
विवाहनक्षत्रे कर्तव्यम् । यथा राज्ञामभिषेकनक्षत्रमेव हि गृहमेधिनोर्विवाहन-
क्षत्रमिति ॥ ७ ॥ *अधश्च शयीयाताम् ॥ ८ ॥ एतस्मिन्नेवाहनि स्थण्डि-
लशायिनौ स्याताम् ॥ ८ ॥ *मथनवर्जनं च ॥ ९ ॥ एतस्मिन्नहनि न क-
र्तव्यम् ॥ ९ ॥ *श्वो भूते स्थालीपाकः ॥ १० ॥ स्थालीपाकश्च कर्तव्य
परेद्युः ॥ १० ॥ *तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः ॥ ११ ॥ तस्य
स्थालीपाकस्योपचारः प्रयोगप्रकारः पार्वणेन व्याख्यातः । एतदेव ज्ञाप-
यति न सामयाचारिकेषु पार्वणातिदेशः प्रवर्तत इति । केचित्तु, सर्वमेवैतत्पर्व-
विषयं मन्यन्ते । तेषामुक्तो दोषः । 'पार्वणेन व्याख्यात' इति चानुपप-
न्नम् । न हि स एव तेन व्याख्यातो भवति । 'श्वो भूते स्थालीपाक' इति च
व्यर्थम् । 'उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्य' इति पूर्वमेवोक्तत्वात् । 'एतदहर्विजानीया-
दिति चास्य प्रयोजनं तत्पक्षे चिन्त्यम् ॥ ११ ॥ *नित्यं लोक उपदिशन्ति ॥
१२ ॥ लोके शिष्टाचारसिद्धमेतत्कर्म नित्यं प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यमिति शि-

धानानामनेकार्थत्वादभोजनं वृत्तिरिति च वेदितव्यम् ।

श उपदिशन्ति । अपर आह—वक्ष्यमाणं कर्म शिष्टाचारसिद्धं नित्यं सा-
 त्रिकं शिष्टा उपदिशन्ति ॥ १२ ॥ *यत्र क चाग्निमुपसमाधास्यन्स्या-
 तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्रस्तिस्रो रेखा लिखित्वाद्भिरवोक्ष्याग्निमु-
 पसमिन्ध्यात् ॥ १३ ॥ होमप्रसङ्गादिदमुच्यते । यत्र क च गार्ह्ये सामया-
 चारिके वा कर्मणि गृहेऽरण्ये वाग्निमुपसमाधाम्यन् प्रतिष्ठापयिष्यन् स्या-
 तत्र पूर्वं प्राचीः प्रागग्रान्तिस्रो रेखा विलिखेत् । तत उदगग्रान्तिस्रः । ए-
 वं तिस्रो रेखा विलिखित्वाद्भिरवोक्षेत् । अवोक्ष्याग्निं श्रोत्रियागारादाहृत्य
 प्रतिष्ठाप्योपसमिन्ध्यादुपसमिन्धीत काष्ठैरभिज्वलयेत् । तत्र 'पुरस्तादुदग्बो-
 पक्रमस्तथापवर्ग' इति परिभाषितपाठोपदेशक्रमाच्च प्राच्यः पूर्व रेखा लेखनी-
 याः ततश्चोदीच्यः । 'प्राचीः पूर्वमुदकसंस्थं दक्षिणारम्भमालिखेत् । अथो-
 दीचीः पुरस्संस्थ पश्चिमारम्भमालिखेत् ॥' अन्ये तु प्राचीरुदगारम्भं दक्षिणा-
 न्तमालिखन्ति ॥ १३ ॥ *उत्सिच्यैतदुदकमुत्तरेण पूर्वेण वान्यदुपद-
 ध्यात् ॥ १४ ॥ एतदवोक्षणशेषोदकमग्रेरुत्तरतः पूर्वतो वा उत्सिञ्चेत् । उ-
 त्सिच्यान्यदुदकं पात्रस्थमुपदध्यात्तत्रैव ॥ १४ ॥ *नित्यमुदधानान्यद्भि-
 ररिक्तानि स्युर्गृहमेधिनोर्व्रतम् ॥ १५ ॥ गृहे उदधानान्युदपात्राणि घ-
 टादीनि । तानि सदाद्भिररिक्तानि स्युः । एतदपि गृहमेधिनोर्व्रतम् । पुनः
 'गृहमेधिनो'रिति वचनमस्मिन् कर्मणि स्वयं कर्तृत्वमेव यथा स्यात् प्रयोज-
 ककर्तृत्वं मा भूदिति । अन्य आह—पुनर्'गृहमेधिनो'रिति वचनात् पूर्वसूत्रं
 ब्रह्मचारिविषयेऽपि 'सावित्र्या समित्सहस्रमादध्या'दित्यादौ भवति । पाके तु
 स्त्रिया न भवति । 'उपसमाधाम्य'न्निति लिङ्गस्य विवक्षितत्वात् । 'आर्याः
 प्रयता' इत्यादौ भवतीति ॥ १५ ॥ *अहन्यसंवेशनम् ॥ १६ ॥ संवेशनं
 मैथुनं तदहनि न कर्तव्यम् । १६ ॥ ऋतौ च सन्निपातो दारेणानुव्रत-
 म् ॥ १७ ॥ रजोदर्शनादारभ्य षोडशाहोरात्रा ऋतुः । तत्र च सन्निपातः
 संयोगो दारेण सह कर्तव्यः । छान्दसमेकवचनम् । अनुव्रतं शास्त्रतो निय-
 मो व्रतं तदनुरोधेन । तत्र मनुः—'ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षो-
 डश स्मृताः । ऋतुर्भिरितरैस्सार्धमहोभिस्सद्विगर्हितैः ॥ तामामाद्याश्चतसृ-
 स्तु नित्या एकादशी च'या । त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्र-

यः । अमावास्यामष्टमी च पौर्णमासी चतुर्दशीम् ॥ ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ।' इति । याज्ञवल्क्यस्तु,—एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत् ।' इति । आचार्यस्तु,—चतुर्थीप्रभृति गमनमाह—'चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिश्रेयसमत्र तु गमन'मित्युपदिशन्ति । तदिह षोडशीषु रात्रिष्वादितस्मिन्सर्वथा वर्ज्याः । चतुर्थ्येकादशी त्रयोदशी चाचार्येणानुज्ञाता । मनुना निषिद्धाः । इतरासु दशसु युग्मासु पृथा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु । तत्र चोत्तरामुत्तरा'मिति वचनात् । षोडश्यां रात्रौ मघादियोगाभावे गच्छत उत्कृष्टपुत्रो भवात् । चतुर्थ्यामवमः । मध्ये कल्प्यम् । एवं पञ्चदश्यामुत्कृष्टा दुहिता । पञ्चम्यामवगा । मध्ये कल्प्यम् । षोडशमेव गमनं गर्भहेतुः । तत्रापि प्रथमम् । एवं स्थिते नियमविधिरयं योग्यत्वे सत्युताववश्य सन्निपतेत् । असन्निपतन् पुत्रोत्पत्तिं निरुन्धानः प्रत्यवेयादिति । तथा च दोषमृतिः—'ऋनुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नापगच्छति । तस्या रजसि तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥' इति । पुत्रगुणार्थितया पूर्वा पूर्वा वर्जयतो न दोषः । अन्ये तु परिसङ्ख्यां मन्यन्ते । ऋतावव सन्निपतेन्नान्यत्रेति । तेषामृतावनियमादगमनेऽपि दोषाभावादोषस्मरणमनृपपन्नं स्यात् । सर्वथा विधिर्न भवति । रागप्राप्तत्वात्सन्निपातस्य ॥ १७ ॥ *अन्तरालेऽपि दार एव ॥ १८ ॥ अन्तरालं मध्यम् । ऋत्वोरन्तराले मध्येऽपि सन्निपातः स्यात् दार एव सकामे सति । यद्यप्यात्मनोऽजितेन्द्रियतया न तादृशं पारवश्यम् । तथापि भार्यायामेवमिच्छन्त्यां तद्रक्षणार्थमवश्यं सन्निपतेदिति । वक्ष्यति चा'प्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेत'मित्यादि । अनुव्रतमित्यनुवृत्तेः प्रतिषिद्धेषु दिनेषु न भवति ॥ १८ ॥ *ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनम् ॥ १९ ॥ यदिदमनन्तरोक्तं संवेशनं तत्र ब्राह्मणवचनं प्रमाणं 'काममावजनितांस्सम्भवामे'ति ॥ १९ ॥ *स्त्रीवाससैव सन्निपातस्स्यात् ॥ २० ॥ एवकारो भिन्नक्रमः । स्युपभोगार्थं व'सः स्त्रीवासः । तेन सान्नपात एव स्यात् । तेन वाससा न सुप्रक्षालितेनापि ब्रह्मयज्ञादि कर्तव्यमिति यावत् ॥ २० ॥ *यावत्सन्निपातं चैव सहशय्या ॥ २१ ॥ यावत्सन्निपातमेव दम्पत्योस्सहशयनम् ॥ २१ ॥

ततो नाना ॥ २२ ॥ ततः पृथक्शयीयाताम् ॥ २२ ॥ * उद्कोपस्प-
र्निम् ॥ २३ ॥ ततो द्वयोरप्युद्कोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । इदमृतुका-
दे ॥ २३ ॥

॥ इति प्रथमा खण्डिका ॥ प्र०२ प०१ ख०१ ॥

अपि वा लेपान्प्रक्षाल्याचम्य प्रोक्षणमङ्गानाम् ॥ १ ॥ अपि वा रेत-
ो रजसश्च ये लेपास्तानद्भिर्मृदा च प्रक्षाल्याचम्य अङ्गानां शिरःप्रभृती-
नां प्रोक्षणं कर्तव्यम् । रुचितो व्यवस्था । यावता प्रयतो मन्यते ॥ १ ॥
*सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम् ॥ २ ॥ सर्वेषामेव व-
र्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां ये स्वधर्मा वर्णप्रयुक्ता आश्रमप्रयुक्ता उभय-
प्रयुक्ता वा तेषामवैगुण्येनान्तानुष्ठाने सति परमुत्कृष्टम् अपरिमितमक्षयं
सुखं स्वर्गाख्यं भवति ॥ २ ॥ न केवलमेतावत् । किं तर्हि—*ततः परि-
वृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिरूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानु-
ष्ठानमिति प्रतिपद्यते तच्चक्रवदुभयोल्लोकयोः सुख एव वर्तते ॥ ३ ॥
ततः सुखानुभवानन्तरं परिवृत्तिरिह लोके जन्म भवति । तस्यां च कर्मणो यः
फलशेषोऽनुभुक्तांशस्तेन । जाति ब्राह्मणादिका विशिष्टे वा कुले जन्म । रूपं
कान्तिम् । वर्णं हेमादितुल्यम् । बलं प्रतिपक्षानिग्रहक्षमम् । मेधां ग्रन्थग्रहण-
शक्तियम् । द्रव्याणि स्वर्णादीनि । धर्मानुष्ठानम् । इतिकरणाच्चान्यदेवं यत्त-
मेतत्सर्वं प्रतिपद्यते । सर्वत्र धर्मशेषो हेतुः । कर्माणि भुज्यमानानि सावशेषाणि
भुज्यन्ते । ऐहिकस्य शरीरग्रहणादेरपि कर्मफलत्वाद्धर्मानुष्ठानं प्रतिपद्यत
इत्युक्तम् । यदा चैव तदा सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानं इत्यादि प्रतिपद्यत-इ-
त्यन्तं पुनर्भवतीत्यनुक्तसिद्धम् । तच्चक्रवदुभयोल्लोकयोरिह चामुष्मिश्च सुख ए-
व वर्तते न जानु दुःखे वर्तते सुखानुबन्धनैवावृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ शरी-
रोत्पत्तिसंस्कारा अप्यावश्यका इति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह—*यथौषधि-
वनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे फलपरिवृद्धिरेवम् ॥ ४ ॥ चलो-
षोऽत्र द्रष्टव्यः । यथा चौषधीनां ब्रीह्यादीनां वनस्पतीनां चामादीनां बी-
जस्य क्षेत्रविशेषे कर्मविशेषे संस्कारविशेषे च क्षेत्रस्य वा कृष्यादौ कर्म-
विशेषे फलपरिवृद्धिर्भवति । त एव ब्रीहय ऊपर उप्ता न प्रतिरोहन्ति । कृ-

प्यादिपरिकर्मिते तु क्षेत्रे उप्ता स्तम्भकरयो भवन्ति । एवं पुरुषेऽपि गर्भा-
धानादिसंस्कारसम्पन्ने द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ *एतेन दोषफलपरिवृद्धिरुक्तां
॥ ५ ॥ एतेनैव न्यायेन दुष्टकर्मफलपरिवृद्धिरप्युक्ता वेदितव्या । तत्रोहेन
पठनीयं 'सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं दुःखं ततः परिवृत्तौ कर्मफ-
लशेषेण दुष्टां जात्यादिकामद्रव्यान्तामधर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते । तच्चक्र
वदुभयोर्दुःख एव वर्तते । यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषामावे फ-
लहानरैवमिति ॥ ५ ॥ दोषफलपरिवृद्धावुदाहरणमाह — *स्तेनोऽभिशस्तो
ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा परस्मिँल्लोके परिमिते निरये वृत्ते जा-
यते चाण्डालो ब्राह्मणः पौलकसो राजन्यो वैणो वैश्यः ॥ ६ ॥ स्तेनः
सुवर्णचोर । अभिशस्तो ब्रह्महा । स्तेनोऽभिशस्तो वा ब्राह्मणादिरमुष्मि
ल्लोके परिमिते निरये दोषफलमनुभूय तस्मिन् वृत्ते परिक्षीणे ब्राह्मणश्चाण्डा-
लो जायते । राजन्यः पौलकसः । शूद्रात्क्षत्रियायां जातः पौलकसः । स एव
पौलकसः । प्रज्ञादित्वादण् । वैश्यो वैणः । वेणुना नर्तको वैणः ॥ ६ ॥ *ए-
तेनान्ये दोषफलैः कर्मभिः परिध्वसा दोषफलासु योनिषु जायन्ते
वर्णपरिध्वंसायाम् ॥ ७ ॥ वर्णपरिध्वंसा वर्णेभ्यः प्रच्यवनः तस्यां वर्ण-
परिध्वसायाम् । यथा ब्राह्मणादयश्चाण्डालाद्या जायन्ते । एतेन प्रकारेण
स्तेजाभिशस्ताभ्याम् अन्येऽपि दोषफलैः कर्मभिर्दोषफलासु सूकरादिषु यो-
निषु जायन्ते । परिध्वसा स्वजातिपरिभ्रष्टा इत्यर्थः । ते तथावगन्तव्या इ-
ति ॥ ७ ॥ *यथा चाण्डालोपस्पर्शने सम्भाषायां दर्शने च दोषस्तत्र
प्रायश्चित्तम् ॥ ८ ॥ चाण्डालोपस्पर्शने दोषो भवति । तथा सम्भाषायां द-
र्शने च । उपसमस्तमपि चाण्डालग्रहणमभिसम्बध्यते । तत्र सर्वत्र प्राय-
श्चित्तं वक्ष्यते ॥ ८ ॥ *अवगाहनमपामुपस्पर्शने सम्भाषायां ब्राह्मण
सम्भाषा दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥ ९ ॥ उपस्पर्शने सत्यवगाहनमपि
प्रायश्चित्तम् । ऋजुनी उत्तरे द्वे । स्वकर्मप्रशंसाप्रकरणे प्रायश्चित्ताभिधानं
स्वकर्मच्युतानां निन्दार्थम् । एवंनाम निन्दितश्चाण्डालः । यस्य दर्शनेऽपि प्रा-

यश्चित्तं स एव जायते स्वकर्मच्युतो ब्राह्मण इति ॥ ९ ॥

॥ इति द्वितीया खण्डिका ॥ प्र ० २ प ० १ ख ० २ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

आर्याः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नसंस्कर्तारः स्युः ॥ १ ॥ आर्यास्त्रैव-
र्णिकाः । ‘आर्याधिष्ठिता वा शूद्रा’ इत्युत्तरत्र दर्शनात् । प्रयताः स्नाना-
दिना शुद्धाः । वैश्वदेवे गृहमेधिनोर्भोजनार्थे पाके । ‘गृहमेधिनो यदशनी-
यस्ये’ति दर्शनात् । अन्नसंस्कर्तारि स्युः । अन्न भक्ष्यभोज्यपेयादिकं संस्कु-
र्युः । न स्वयं नापि स्त्रियः ॥ १ ॥ *भाषां कासं क्षवधुमित्यभिमुखोऽ-
न्नं वर्जयेत् ॥ २ ॥ भाषा शब्दोच्चारणम् । कासः कण्ठ गुरुगुराशब्दः ।
क्षवधुः क्षुतम् । एतत्त्रितयमन्नाभिमुखो न कुर्यात् । ‘संस्कर्तारि स्यु’रिति ब-
हुवचनं प्रकृते ‘वर्जये’दित्येकवचनं प्रत्येकमुपदेशार्थम् ॥ २ ॥ *केशानङ्गं
वासश्चालभ्याप उपस्पृशेत् ॥ ३ ॥ केशादीनात्मीयानन्यदीयान्वा । अ-
लम्ब्य स्पृष्ट्वा । अप उपस्पृशेत् । नेद स्नानम् । किं तर्हि । स्पर्शनमात्रम् ।
केशालम्बे पूर्वमप्युपस्पर्शनं निहितम् । इदं तु तत्रोक्तं वैकल्पिकं शकृदा-
द्युपस्पर्शनं मा भूदिति ॥ ३ ॥ *आर्याधिष्ठिता वा शूद्रास्संस्कर्तारः स्युः ॥
४ ॥ त्रैवर्णिकैराधिष्ठिता वा शूद्रास्संस्कर्तारः स्युः । प्रकरणादन्नस्येति गम्यते
॥ ४ ॥ *तेषां स एवाचमनकल्पः ॥ ५ ॥ तेषां शूद्राणामन्नसंस्कारेऽधि-
कृतानां स एवाचमनकल्पो वेदितव्यः यस्यान्नं पचन्ति । यदि ब्राह्मणस्य
हृदयङ्गमाभिरद्भिः, यदि क्षत्रियस्य कण्ठगाभिरद्भिः, यदि वैश्यस्य तालुगाभि-
रिन्द्रियोपस्पर्शनं भवति ॥ ५ ॥ *अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनखवापनम्
शूद्राः पचन्तः प्रयह केशादि वापयेयुः । इदमेषामधिकमार्गेभ्यः ॥ ६ ॥
*उदकोपस्पर्शनं च सह वाससा ॥ ७ ॥ सहैव वाहसा स्नानं कुर्युः ।
आर्याणां तु परिहितं वासो निधाय कौपीनाच्छादनमात्रेणापि स्ना-
नं भवति । शूद्राणामपि पात्रादन्यत्र ! तथा च मनुः—‘न वासोभिस्सहा-
जस्त्रं नाविज्ञाते जलाशये ।’ इति ॥ ७ ॥ *अपि वाष्टपीष्वेव पर्वसु वा

वपेरन् ॥ ८ ॥ यदि वाष्टमीप्वेव वपेरन् केशादीन् पर्वस्वेव वा । न प्रत्यहम् ।
 'वपेर'न्निति अन्तर्भावितण्यर्थः । वापयेरन्नित्यर्थः । तथा च लोमनखवापनमि-
 ति पूर्ववर्णिगचप्रयुक्तम् ॥ ८ ॥ *परोक्षमन्त्रं संस्कृतमग्नावधिश्रित्याद्भिः-
 प्रोक्षेत्तदेवपवित्रमित्याचक्षते ॥ ९ ॥ यदि शूद्राः परोक्षमन्त्रं संस्कुर्युःआ-
 र्यैरधिष्ठिताः । तदा तत्परोक्षमन्त्रं संस्कृतं स्वयमग्नावधिश्रयेत् । अधिश्रि-
 त्याद्भिः प्रोक्षेत् । तदेवंभूतमन्त्रं देवपवित्रमित्याचक्षते । देवानामपि तत्पवि-
 त्रं किं पुनर्मनुष्याणामिति ॥ ९ ॥ *सिद्धेऽन्ने तिष्ठन् भूतमिति स्वामि-
 ने प्रवृत्तात् ॥ १० ॥ सिद्धे पक्वेऽन्ने तिष्ठन् पाचकोऽधिष्ठाता वा भूतमि-
 ति प्रवृत्तात् । यस्य तदन्नं तस्मै स्वामिने भूतं निष्पन्नमित्यर्थः ॥ १० ॥
 *तत्सुभूतं विराडन्नं तन्मा क्षायीति प्रतिवचनः ॥ ११ ॥ तत्सुभूतमि-
 त्यादिप्रतिवचनो मन्त्रः । तदन्नं सुभूतं सुनिष्पन्नम् । विराट् विराजनसाधनम् ।
 अन्नमशनम् । तच्च मा क्षायि क्षणि मा मृदित्यर्थः ॥ ११ ॥ *गृहमेधिनो यदश-
 नीयस्य होमा बलयश्च स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः ॥ १२ ॥ गृहमेधिनो यदशनीयं
 पक्वमपक्वं वा. उपस्थितं तस्यैकदेशं होमा बलयश्च वक्ष्यमाणाः कर्तव्याः ।
 स्वर्गः पुष्टिश्च तेषां फलमिति ॥ १२ ॥ *तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वाद-
 शाहमधश्शय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च ॥ १३ ॥ तेषां होमानां
 बलीनां च ये मन्त्रास्तेषामुपयोगे । उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । तत्र
 द्वादशाहमधश्शय्या स्थण्डिलशायित्वम् । ब्रह्मचर्यं मेथुनवर्जनम् । क्षारलवण-
 वर्जनं च भवति । उपयोक्तुरेव व्रतम् । अध्ययनाङ्गत्वात् । अन्ये तु, पत्न्या अ-
 पीच्छन्ति उपयोगः प्रथमयोगः तत्र च पत्न्या अपि सहाधिकार इति वद-
 न्तः ॥ १३ ॥ *उत्तमस्यैकरात्रमुपवासः ॥ १४ ॥ उत्तमस्य 'उत्तमेन वैहा-
 यस'मिति वक्ष्यमाणस्य 'ये भूता प्रचरन्ती'त्यस्य एकरात्रमुपवासः कर्त-
 व्यः ॥ १४ ॥ *बलीनां तस्यतस्य देशे संस्कारो हस्तेन परिमृज्यावो-
 क्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम् ॥ १५ ॥ बलीनां मध्ये तस्यतस्य बलेर्देश-
 संस्कारः कर्तव्यः । कः पुनरसौ । हस्तेन परिमार्जनमवोक्षणं च । तं कृत्वा
 बलिं निवपति । न्युप्य पश्चात् परिषेचनं कर्तव्यम् । उपदेशक्रमादेव सिद्धे
 पश्चाद्ग्रहणं मध्ये गन्धमालयादिदानार्थमित्याहुः । 'तस्यतस्ये'ति वचनं सत्य-

पि सम्भवे सकृदेव परिमार्जनमवोक्षणं च माभूदेकस्मिन्देशे समवेतानामपि
 पृथक्पृथग्यथा स्यादिति ॥ १३ ॥ * औपासने पचने वा षडभिराद्यैः
 प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयात् ॥ १६ ॥ यत्र पच्यते स पचनोऽग्निः । औपा-
 सनवतामौपासने विधुरादेः पचन इति व्यवस्थितो विकल्पः । अन्ये तु, तुल्य-
 विकल्पं मन्यन्ते । षडभिराद्यैः 'अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्य-
 स्वाहा, ध्रुवाय भूमाय स्वाहा, ध्रुवक्षितये स्वाहा, अच्युतक्षितये स्वाह्यन्तैः ।
 एते हि मन्त्रपाठे पठिता प्राग्विवाहमन्त्रेभ्यः विशिष्टनियममापेक्षत्वग्रहण-
 त्वात्तैस्सह न गृह्यन्ते । केचित् सौविष्टकृतमपि सप्तमं जुह्वति अग्नये स्विष्टकृते-
 स्वाहेति औषधहविष्केषु तस्य सर्वत्र प्रवृत्तिरिति वदन्तः । अन्ये तु सोमाय
 स्वाहेति न पठन्ति । सौविष्टकृतं पष्ठं पठन्ति । हस्तग्रहणं द्रव्यादिनिवृत्त्यर्थम्
 ॥ १६ ॥ * उभयतः परिपेचनं यथा पुरस्तात् ॥ १७ ॥ उभयतः पुरस्तादुपरि-
 ष्ठाच्च परिपेचनं कर्तव्यम् । कथम् । यथा पुरस्तात् उक्तं गृह्यं 'अदितेऽनुमन्य-
 स्वेत्यादि अन्वमदस्थाः प्रामावीरिति मन्त्रमन्त्रान' इति च । सामयाचारि-
 केषु पार्वणेनातिदेशो न प्रवर्तत इति ज्ञापितत्वादप्राप्तविविधम् । अन्ये
 तु परिसङ्ख्या मन्यन्ते । परिपेचनमेव वैश्वदेवे नान्यत्तन्त्रमिति ॥ १७ ॥
 * एवं बलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते परिपेचनम् ॥ १८ ॥
 यथा षण्णामाहुतीनां परिपेचनं तन्त्रमेवं बलयाऽपि य एकस्मिन् देशे समवे-
 ता 'उत्तरैर्ब्रह्ममदन' इत्यादयस्तेषां यदन्ते परिपेचनं प्राप्तं 'पश्चात्परिपेचनं'
 मित्यनेन विहितं तत्सर्वान्ते सकृत्कर्तव्यं न प्रत्येकं पृथगिति । असत्यस्मिन्
 सूत्रे पूर्वत्र तस्य तस्येति वचनाद्यथा परिमार्जनमवोक्षणं च प्रत्येकं पृथक्पृ-
 थग्भवति तथा परिपेचनमपि स्यात् । अत्र उपदेशादेव य एकदेशस्था
 बलयस्तेषामेव सकृत्परिपेचनं न यादृच्छिकं समवेतानाम् । तेन यद्यप्यगारस्यो-
 त्तरपूर्वदेशश्शय्यादेशः, तथापि कामालङ्कस्य पृथक्परिपेचनं भवति ॥ १८ ॥
 * सति सृपसंसृष्टेन कार्याः ॥ १९ ॥ सति सूपे तत्संसृष्टा बलयः कार्याः ।
 अन्ये त्वन्यैरपि व्यञ्जनेन समर्गमिच्छन्ति । तथा च बोवायनः—'काममि-
 तरेष्वायतने' ष्विति । एष एव व्यञ्जनानां सम्कारस्यापि व्यञ्जनैरूपेण च
 संसृष्टेन च बलयः कार्यास्सति सम्भव इति ॥ १९ ॥ * अपरेणाग्निः स-

सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥ २० ॥ अपरेणाग्निमग्नेः पश्चात् । सप्तमाष्टमाभ्यां 'धर्माय स्वाहाऽधर्माय स्वाहे'त्येताभ्यां बलिहरणं कर्तव्यम् । उदगपवर्गम् । न प्रागपवर्गम् ॥ २० ॥ *उदधानसन्निधौ नवमेन ॥ २१ ॥ उदकं यत्र धीयते तदुदधानम् । मणिकाम्यम् । तस्य सन्निधौ नवमेन 'अज्यः स्वाहे'त्यनेन ॥ २१ ॥ *मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥ २२ ॥ दशमैकादशाभ्या ओपविवनस्पतिभ्य स्वाहा, रक्षोदेवजनेभ्य स्वाहेत्येताभ्याम् ॥ २२ ॥ *उत्तरपूर्वे देशेऽगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः । २३ ॥ अगारस्य य उत्तरपूर्वा देशस्तत्रोत्तरैश्चतुर्भि 'गृह्याभ्य स्वाहा, अवसानेभ्यः स्वाहा, अवमानपतिभ्य स्वाहा, सर्वभूतभ्य स्वाहे'त्येतेश्चतुर्भिः प्रागपवर्गमित्येव ॥ २३ ॥

इति तृतीया खण्डिका ॥ प्र०२ प०२ ख०३ ॥

*शय्यादेशे कामलिङ्गेन ॥ १ ॥ कामाय स्वाहा ॥ १ ॥ *देहिन्यामन्तरिक्षलिङ्गेन ॥ २ ॥ देहिनी देहली द्वारम्याधस्तादारुः । तस्या वावेदिकेत्यन्ये । अन्तर्द्वारस्य च ग्रहणम् । तत्रान्तरिक्षलिङ्गेन 'अन्तरिक्षाय स्वाहे'त्यनेन ॥ २ ॥ * उत्तरेणापिधान्याम् ॥ ३ ॥ येनापिधीयते द्वारसापिधानी कवाटम् । तदगलमित्यन्ये । तत्रोत्तरेण मन्त्रेण 'यदेजति जगति यचेष्टति नाम्ना भागो यन्नाम्न स्वाहे'त्यनेन ॥ ३ ॥ * उत्तरब्रह्मसदने ॥ ४ ॥ अगारस्येत्यनुवृत्ते । तत्र यो ब्रह्मसदनाख्यो देश वास्तुविद्याप्रसिद्धः मध्येऽगारम् । तत्रोत्तरैर्दशभि 'पृथिव्यै स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहा, दिवे स्वाहा, सूर्याय स्वाहा, चन्द्रमसे स्वाहा, नक्षत्रेभ्य स्वाहा, इन्द्राय स्वाहा, बृहस्पतये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, ब्रह्मणे स्वाहेत्येतैः प्रागपवर्गमित्येव । अपर आह । ब्रह्मा यत्र भीदति गार्ह्येषु कर्मसु अग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मसदनं तत्रेति ॥ ४ ॥ *दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिः कुर्यात् ॥ ५ ॥ अनन्तराणा बलीना दक्षिणतः पितृलिङ्गेन 'स्वधा पितृभ्य' इत्यनेन बलि कुर्यात् । प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिश्च भूत्वा दक्षिणपाणिमुत्तानं कृत्वा अङ्गुष्ठतर्जन्योरन्तरालेन ॥ ५ ॥ * गौड उत्तरो यथा-

देवताभ्यः ॥६॥ पितृबलेरुत्तरतो रौद्रबलिः कर्तव्यः । यथा देवताभ्यस्तथा प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिरिति नानुवर्तेत इत्यर्थः । ‘नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहे’ति मन्त्रः । अत्र यद्यपि पशुपतिलिङ्गमप्यस्ति, तथापि तद्रुद्रस्यैव विशेषणमिति रौद्र इति व्यपदेशो नानुपपन्नः । देवताम्मरणमपि रुद्रायेत्येव कुर्वन्ति । रुद्राय पशुपतय इत्यन्ये । केचित्तु उत्तरो मन्त्रौ रौद्रः न पशुपतिर्देवतेत्याचक्षते । तस्य देशः प्राग्वोदग्वा पित्र्यात् ॥६॥ *तयोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् ॥७॥ तयोरनन्तरोक्तयोर्बल्योरेकस्मिन् देशे समवेतयोरपि नाना पृथक् परिषेचनं कर्तव्यम् । कुनः । धर्मभेदात् पित्र्यस्याप्रदक्षिण परिषेचनं कर्तव्यम् । इतरस्य दैवत्वात्प्रदक्षिणमिति ॥७॥ *नक्तमेवोत्तमेन वैहायसम् ॥८॥ उत्तमेन ‘ये भूताः प्रचरन्ति नक्तं बलिमिच्छन्तो विबुधस्य मेध्याः । तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिपुष्टिपतिर्देवानु स्वाहे’ति । अनेन वैहायसं बलिं दद्यात् । तच्च ‘नक्तमेव वैहायसमिति वचनादाकाश एव बलिं न छदिपग्निष्कृते देशे । तथाच बोधायनः—‘अथाकाशं उत्क्षिपति ये भूताः प्रचरन्ती’ति । अपर आह । एवकारो भिन्नक्रमः । नक्तमुत्तमेनैव बलिरिति तत्र बल्यन्तराणां रात्रौ निवृत्तिः । अन्ये तु ऊहेन दिवा बलिं हरन्ति ‘दिवाबलिमिच्छन्त’ इति आश्वलायनके तथादर्शनात् । ‘दिवाचारिभ्यः’ इति दिवा । ‘नक्तचारिभ्यः’ इति बलिमाकाशे उत्क्षिपेन्नक्तमिति । तथा च मनुः—‘दिवाचारिभ्यो भूतेभ्यो नक्तं चारिभ्य एवच ।’ इति ॥८॥ *य एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च ॥९॥ य एतानन्तरोक्तान् होमान् बलीश्च । अव्यग्रः समाहितमना भूत्वा । यथोपदेशमुपदेशानतिक्रमेण कुरुते । य इति वचनात्तस्येति गम्यते । तस्य नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च नित्या । ‘स्वर्गपुष्टिसयुक्ता’ इति यत् पूर्वमुक्तं तस्यार्थवादताशङ्कामा भूदिति पुनर्वचनम् । पुष्टिस्वर्गौ नित्यावेव भवतः । न प्रबलैरपि कर्मान्तरैर्बीधनमिति ॥९॥ *अग्रं च देयम् ॥१०॥ बलिहरणानन्तरं अग्रं च देयं भिक्षवे ॥१०॥ *अतिथीनेवाग्रे भोजयेत् ॥११॥ अतिथीन्वक्ष्यति । तानेवाग्रे भोजयेत् न स्वयं सह वा भुञ्जीत । एवमतिथिव्यातिरिक्तानन्यानापि भोजयितव्यान्

पश्चादेव भोजयेत् ॥ ११ ॥ * बालान्वृद्धान्नागसम्बन्धान्स्त्रीश्चान्तर्वत्नीः
 ॥ १२ ॥ ये च गृहवर्तिनो बालादयः तानप्यग्र एव भोजयेत् । अन्तर्व-
 त्नीरित्येव मिद्वे स्त्रीग्रहण स्वस्वादीनामपि ग्रहणार्थम् । अन्तर्वत्नीग्रहणं
 सर्वत्र पृजार्थम् ॥ १२ ॥ * काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचक्षीया-
 ताम् ॥ १३ ॥ काले वैश्वदेवान्ते अन्नार्थमुपस्थित स्वामिनौ गृहपती न प्रत्या-
 चक्षीयानाम् । अवश्यं तस्मै किञ्चिद्देयमिति ॥ १३ ॥ अभावे किं कर्तव्यं
 तत्राह—* अभावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागित्येतानि वै
 सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचनेति ॥ १४ ॥ भूमिरुपवेशनयोग्या ।
 उदकं पादप्रक्षालनादियोग्यम् । तृणानि शयनासनयोग्यानि । कल्याणी
 वाक् स्वागतमायुष्मन्त इहाम्यन्तामित्यादिका । एतानि भूम्यादीनि । सतो-
 ऽगारे भूतस्मत्पुरुषस्य निर्धनस्यापि गृहे कदाचिदपि न क्षीयन्ते ।
 वैशब्दः प्रमिद्वे । अत एव तैरुपचारः कर्तव्यः । इतिशब्दप्रयो-
 गादेव धर्मज्ञा उपदिशन्तीति ॥ १४ ॥ * एवंवृत्तावनन्तलोका भव-
 तः ॥ १५ ॥ यो गृहमेधिनो आन्तादेववृत्तौ भवत तयोरनन्तलोका भ-
 वन्ति । ज्योतिष्टोमादिभ्योऽपि कतिपयदिनमाध्येभ्यो दुष्करमेतदान्ता-
 दृतम् ॥ १५ ॥ * ब्राह्मणायानधीयानायामनमुदकमन्नमिति देयं
 न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥ १६ ॥ यद्यनधीयानो ब्राह्मणोऽतिविधर्मणागच्छेत् त-
 दा तस्मै आमनादिकं देयम् । प्रत्युत्थानं तु न कर्तव्यम् । अस्मादेव
 ज्ञायते अधीयाने प्रत्युत्थानमिति ॥ १६ ॥ * अभिवादनार्थेवात्तिष्ठेद-
 भिवाद्यश्चेत् ॥ १७ ॥ यदि पुनरगमौ अनधीयानोऽपि 'दशवर्षं पौरसख्य'-
 मित्यादिना अभिवाद्यो भवति तदा अभिवादनार्थेवात्तिष्ठेत् ॥ १७ ॥ * रा-
 जन्यवैश्यौ च ॥ १८ ॥ अनधीयानावपि राजन्यवैश्यौ न प्रत्युत्तिष्ठेत् ब्रा-
 ह्मण । आमनादिकं न देयमित् ॥ १८ ॥ * शूद्रमभ्यागतं कर्मणि
 नियुञ्ज्यात् ॥ १९ ॥ यदि शूद्रो द्विजानि प्रत्यतिथिगच्छति तदा त-
 मुदकाहरणादौ कर्मणि नियुञ्ज्यात् ॥ १९ ॥ * अथास्मै दद्यात् ॥ २० ॥
 अथ तस्मिन् कृते भोजनं दद्यात् ॥ २० ॥ * दासा वा राजकुलादा-
 हृत्यातिथिवच्छ्रुतं पूजयेयुः ॥ २१ ॥ अथवा यस्य गृहमेधिनो दासा

ते राजकुलादाहृत्य त शूद्रमतिथिवत्पूजयेयुः । अत एव ज्ञायते शूद्रा-
णामतिथीना पृजार्थं ब्रीह्यादिकं राज्ञा ग्रामेग्रामे स्थापयितव्यमिति ॥२१॥
* नित्यमुत्तरं वासः कार्यम् ॥ २२ ॥ 'उपासने गुरुणा'मित्यादिना के-
षुचित्कालेषु यज्ञोपवीत विहितम् । इह तु प्रकरणात् गृहस्थस्य नित्यमु-
त्तर वासो धार्यमित्युच्यते ॥ २२ ॥ अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे ॥ २३ ॥
अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतकृत्ये भवति न वास एव । तच्च 'कार्पास-
मुपवीत स्याद्विप्रस्योर्ध्वकृतं त्रिवृ'दिति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥ * यत्र
भुज्यते तत्समूह्य निहत्यावोक्ष्य तं देशममत्रेभ्यो लेपान् सङ्कृप्याद्भिः
संसृज्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्राय नितयेदेवं वास्तु शिवं भवति
॥ २४ ॥ यत्र स्थाने भुज्यते तत् समूह्य समूहन्या तत्रत्यमुच्छिष्टादिकं
राशिकृत्य निहरेदन्यतः । निहृत्य तं देशमवोक्षेत् । अवोक्ष्य ततोऽमत्रेभ्यः
येषु पाकं कृतः तान्यमत्राणि तेभ्योऽन्नलेपान् व्यञ्जनलेपाश्च सङ्कृप्य का-
ष्ठादिनावकृप्य अद्भिः संसृजेत् । संसृज्य गृहस्थोत्तरतः शुचौ देशे
रुद्रायैदमस्त्विति नितयेत् । एव कृते वास्तु शिवं समृद्धं भवतीति ॥ २४ ॥
* ब्राह्मणस्त्वाचार्यः स्मर्यते तु ॥ २५ ॥ तुल्यदोऽवधारणार्थो भिन्नक्र-
मश्च । ब्राह्मण एव सर्वेषामाचार्यः स्मर्यते धर्मशास्त्रेषु । इहापि वक्ष्यति 'स्व-
कर्म ब्राह्मणस्ये'त्यादि । अनुवादोऽयम् ॥ २५ ॥ आपदि कल्पान्तरं वक्तुं
न दाह- * आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाध्ययनम् ॥ २६ ॥
कर्तव्यमित्यध्याहार्यम् । ब्राह्मणस्याध्यापयितुरलाभः आपत् । तत्रापदि
ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाध्ययनं कर्तव्यम् । न त्वनधीयानेन स्थानव्य-
म् । 'ब्राह्मणेन' इति वचनाद्वाजन्यवैश्ययोर्नायमनुकल्पः ॥ २६ ॥ * अ-
नुगमनं च पश्चात् ॥ २७ ॥ अनुगमनं च पृष्ठतः कर्तव्यं यावदध्य-
यनम् । पश्चाद्ग्रहणलज्जादिना कियत्यपि पार्श्वं गतिर्मासृदिति । सर्वत्र शुश्रू-
षाप्रसङ्गे नियमः ब्राह्मणस्यानुगमनमेव शुश्रूषेति । तथा च गौतमः -
'अनुगमनं शुश्रूषे'ति ॥ २७ ॥ * तत ऊर्ध्वं ब्राह्मण एवाग्रे गतौ स्या-
त् ॥ २८ ॥ ततोऽध्ययनादूर्ध्वं समाप्तेऽध्ययने ब्राह्मण एवाग्रे गच्छेत् ॥ २८ ॥

इति चतुर्थी खण्डिका ॥ प्र० २ प० २ ख० ४ ॥

* सर्वविद्यानामप्युपनिषदामुपाकृत्यानध्ययनं तदहः
 ॥१॥ कर्मणि षष्ठी । सर्वविद्या अङ्गविद्या अप्युपनिषद उपा-
 कृत्याध्येतुमारभ्य तदहरनध्ययनं तस्मिन् हनि अध्ययनं न कर्तव्यम् । उ-
 पनिषद्ग्रहण प्राधान्यग्रापनार्थम् । ब्राह्मणा आयाता वमिष्ठोऽप्यायात इति-
 वत् ॥ १ ॥ * अधीत्य चाविप्रक्रमणं सद्यः ॥ २ ॥ अधीत्य 'वेदमधीत्य स्नास्य'-
 न्नित्यवसरे आचार्यमकाशात् सद्यो विप्रक्रमणं न कर्तव्यं नापगन्तव्यम् । प्रा-
 येण मकारात्परमिकारमधीयते । तत्राप्येष एवार्थः । इकारस्तु छान्दसो
 ऽपपाठो वा ॥ २ ॥ * यादृ त्वरेत गुणेः समीक्षायां स्वाध्यायमधी-
 त्य कामं गच्छेदेवमुभयोः शिवं भवति ॥ ३ ॥ यदि कार्यवशात् ग-
 न्तुं त्वरेत तदा गुरोराचार्यस्य समीक्षाया सन्दर्शने संश्रये स्वाध्याय प्र-
 श्नावरमधीत्य यथाकामं गच्छेत् । एव कृते उभयोः शिष्याचार्ययोः शि-
 वं भवतीति ॥ ३ ॥ * समावृत्तं चेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्तमभिमुखोऽ-
 भ्यागम्य तस्योपसङ्गृह्य न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् पुरस्कृ-
 त्योपस्थाप्य यथोपदेशं पूजयेत् ॥ ४ ॥ समावृत्तं चेत् शिष्यः कृत-
 दारमाचार्योऽभ्यागच्छेत् अतिथिवर्मणः । तदभिमुखोऽभ्यागम्य । त-
 स्योपसङ्गृह्य । कर्मणि षष्ठी । तमुपसङ्गृह्य । यद्यपि तस्य चण्डालादिस्पर्श-
 सम्भाव्यते । तथापि न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् न स्नायात् । उप-
 सङ्ग्रहणे वा धूलिधूसरौ पादौ स्पृष्ट्वा न बीभत्समान उदकमुपस्पृशे-
 त । ततस्तं पुरस्कृत्य गृहप्रवेशे अग्रे कृत्वा । पूजामावनान्युपस्थाप्य यथो-
 पदेशं गृह्योक्तेन मार्गेण मधुपर्केण पूजयेत् । पूजाविवानं गृह्योक्तम्यानु-
 वाद ॥ ४ ॥ आमनादिषु विशेषं वक्तुं तदाह— * आसने शयने भक्ष्ये
 भोज्ये वाससि वा सन्निहिते निहीनतरवृत्तिः स्यात् ॥ ५ ॥ स-
 न्निहित आचार्यं तस्मिन्नेव गृहे अश्वरकादिकं प्रविष्टे आमनादिषु निही-
 नतरवृत्तिः स्यात् । तरनिर्देशात् नीच आसने गुणतोऽपि निकृष्ट आसी-
 त । एवं शयनादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ * तिष्ठन् सव्येन पाणिनानु-
 गृह्याचार्यमाचामयेत् ॥ ६ ॥ तिष्ठन्निति प्रह्व उच्यते । स्थानयोगात् । न
 हि साक्षात्तिष्ठन्नाचमयितुं प्रभवति । सव्येन पाणिना करकादिकमनुगृह्याध-

स्ताद्रूहीत्वा इतरेण द्वारमवमृश्येत्यर्थसिद्धत्वादनुक्तम् । एव कृत्वाचार्य
 माचमयेत् स्वयमेव शिष्यः । एवं हि स सम्मतो भवति । आचार्ये प्र-
 कृते पुनराचार्यग्रहणमातिथ्यादन्यत्रापि आचार्यमाचमयन्नेवमाचमयेदि-
 ति ॥ ६ ॥ * अन्यं वा समुदेतम् ॥ ७ ॥ वाशब्दः समुच्चये । अ-
 न्यमप्येवमेवाचमयेत् । स चेत् समुदेतः कुलशीलवृत्तविद्यावयोभिरुपेतो
 भवति ॥ ७ ॥ * स्थानासनचक्रमणस्मितेऽप्यनुचिकीर्षन् ॥ ८ ॥
 व्यवहितमपि म्यादित्येपक्षते । चिकीर्षया करणं लक्ष्यते । स्थानादिष्वा-
 चार्यस्य पश्चाद्भावी स्यात् । न पूर्वभावी । न युगपद्भावी ॥ ८ ॥ * स-
 न्निहिते मूत्रपुरीषवातकर्माच्चैर्भाषाहामष्टेवनदन्तस्कवननिःशृङ्खणभ्रु-
 क्षेपणतालननिष्ठयानीति ॥ ९ ॥ वातकर्मे अपानवायोरुत्सर्गः । उच्चैर्भाषा
 महता स्वनेन सम्भाषणम् । केनापि हामो हसनम् । ष्टेवनं श्लेष्मादिनिरसनम् ।
 दन्तस्कवनं दन्तमलापकर्षणम् । परस्परवट्टनमित्यन्ये । निःशृङ्खणं नासिकामल-
 निस्सारणम् । भ्रुक्षेपणं भ्रुविक्षेपः । छान्दसो ह्रस्वः । तालनं हस्तयोराम्फलनम् ।
 निष्ठयमङ्गुलिस्फोटनम् । इतिशब्दादन्यदपि स्वैरामनादिकं वर्जयेदित्यपे-
 क्ष्यते । एतानि मूत्रकर्मादीनि आचार्यस्य सन्निवौ न कुर्यादिति ॥ ९ ॥
 * दारे प्रजायां चोपस्पर्शनभाषा विस्रम्भपूर्वाः परिवर्जयेत् ॥ १० ॥
 उपस्पर्शनमालिङ्गनाघ्राणादि । भाषा सम्भाषाश्चाटुप्रभृतयः । एता अप्या-
 चार्ये सन्निहिते दारे प्रजाविषयेऽपि विस्रम्भे न कुर्यात् । उवरादिपरीक्षायां
 न दोषः ॥ १० ॥ * वाक्येन वाक्यस्य प्रतिघातमाचार्यस्य वर्जयेच्छ्रे-
 यसां च ॥ ११ ॥ आचार्यवाक्यस्य समीचीनस्येतरस्य वा आत्मन्येन वा
 क्येन तादृशेन प्रतिघातं न कुर्यात् । श्रेयसां च अन्येषामपि प्रशस्ततरा-
 णा वाक्यं वाक्येन न प्रतिहन्यात् ॥ ११ ॥ * सर्वभूतपरीवादाक्रोशांश्च
 ॥ १२ ॥ सर्वेषामपि भूतानामपि तिरश्चाम् । परीवादान् दोषवादान् । आ-
 क्रोशान् अश्लीलवादांश्च वर्जयेत् । परीवादस्य पुनःपुनर्वचनमतिशयेन व-
 र्जनार्थम् ॥ १२ ॥ * विद्यया च विद्यानाम् ॥ १३ ॥ परीवादाक्रोशान्
 वर्जयेत् । ऋग्वेद एव श्रोत्रमुखः । अन्ये श्रवणकटुका इति परीवादाः ।
 तैत्तिरीयमुच्छिष्टशाखा याज्ञवल्क्यादिब्राह्मणादिरिदानीन्तन इत्याद्या-

क्रोशः ॥१३॥ * यया विद्यया न विरोचेत पुनराचार्यमुपेत्य नि
यमेन साधयेत् ॥१४॥ यया विद्ययाऽधीतया श्रुतया वा न विरोचेत
यशस्वी स्यात्तामित्यर्थाद्भ्रम्यते । ता विद्या पुनःसाधयेत् । यथा सम्य
सिद्धा भवति तथा कुर्यात् । कथम् । आचार्य तमेवान्य वा उपेत्य उ
साद्य । नियमेनापूर्वाधिगमे विद्यार्थस्य यो नियम उक्तः तेन शुश्रूषादिना
अस्मिन्निवर्षये अध्यापयितुर्नियमः ॥१४॥ * उपाकरणाद्योत्सजनाद
ध्यापयितुर्नियमो लोमसंहरणं मांसं श्राद्धं मथुनमिति वर्जयेत्
१५॥ लोमसंहरणं लोमत्रापनम् । इदमनाहिताग्निविषयम् । आहिताग्नेः
‘अप्यल्पशो लोमानि वापयत’ इति वाजसनेयकम् ॥१५॥ * ऋत्वे वा जा
याम् ॥१६॥ ऋतुकाले वा जायामुपेयात् । स्त्रीणामृतुदिनानि षोडश
तत्र भव काल ऋत्वे । भावे छन्दसीति यत्प्रत्यये ऋत्ववास्येति यणादे
शसूत्रेऽणादेशो निपातितः । ऋत्वे इति रूपसिद्धिः । अत्र यलोपश्ल
न्दसः । चातुर्मास्येषु प्रयुक्तमृत्वे वा जाया नोपर्यास्त इति यथा स्यात् ॥१६॥
* यथागमं शिष्येभ्यो विद्यासम्प्रदाने नियमेषु च युक्तः स्यादे
वर्तमानः पूर्वापरान् सम्बन्धानात्मानं च क्षेमे युनक्ति ॥१७॥ ये
प्रकारेणागमः पाठार्थयोः तथैव शिष्येभ्यो निमित्तरेण विद्या सम्प्रदेया
एव भूते विद्यासम्प्रदाने युक्तो विहितः स्यात् । ये च गृहस्थस्य नियम
अध्यापने अन्यत्र च तेष्वपि युक्तः स्यात् । एव युक्तो वर्तमानः पूर्वा
पितृपितामहप्रपितामहान् । अपराश्च पुत्रपौत्रनप्तृन् । सम्बन्धान् । कर्मणि
वञ् । सम्बन्धितः पुरुषान् । आत्मानं च क्षेमं अपेक्ष्य स्थाने नाकस्य पृष्ठे
युनक्ति स्थापयति ॥१७॥ * मनसा वाचा प्राणेन चक्षुषा श्रोत्रेण त्व
क्लिष्टश्रोदरारम्भणानास्त्रावान् परीवृज्जानोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१८॥
ये. पुरुषः अस्त्राव्यन्तं बहिराकृष्यते । आस्त्रावाः शब्दादयो विषयाः ।
विशेष्यन्ते त्वक्लिष्टश्रोदरारम्भणान् आरभ्यन्ते आलम्बयन्त इत्यारम्भणाः
तत्र त्वगालम्बना स्वक्चन्दनादयः । शिश्नालम्बनः स्र्युपभोगः । उदराल
म्बना अभोज्या अभक्ष्यादयः । उपलक्षणं त्वगादिग्रहणम् । एवभूतानां
स्त्रावान् मनआदिभिः पञ्चभिरिन्द्रियैः परिवृज्जानः सर्वतो वर्जयन् । अ

मृतत्वाय मोक्षाय । कल्पते । तत्र वागिति रसनेन्द्रियम् । प्राण इति घ्राणम् ॥ १८ ॥

इति पञ्चमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० २ ख० ५ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्.

उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

* जात्याचारसंशये धर्मार्थमागतमग्निमुपसमाधाय जातिमाचारं च पृच्छेत् ॥ १ ॥ अविज्ञानपूर्वो यो धर्मार्थमध्ययनार्थमागच्छेत् उपसीदेत् । उपसन्नोऽग्निं भगवन्मैत्रेण चक्षुषा पश्य शिवेन मनमानुगृहाण प्रसीद मामध्यापयेति । तस्य जात्याचारसंशये सति । अग्निमुपसमाधाय यत्र क्वाग्निमित्याद्यन्यदुपदध्यादित्यन्तं कृत्वा । तत्सन्निधौ जातिमाचारं च पृच्छेत् किमोत्रोऽसि सौम्य किमाचारश्चरामीति ॥ १ ॥ * साधुतां चेत्प्रतिजानीतेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रोताऽऽदित्योऽनुरूपाता साधुतां चेत्प्रतिजानीते साध्वस्मा अस्तु वितथ एष एनस इत्युक्त्वा शास्तुं प्रति पद्येत ॥ २ ॥ स चेत्साधुतां प्रतिजानीते साधुजन्माम्भ्यमुप्य पुत्रोऽमुप्य पौत्रोऽमुप्य नत्ता साध्वाचारश्चास्मि पित्रैवोपानेषि शिक्षिताचारश्चास्मि सम्यक्चावार्तेषु विधिवलेन तु बाल्य एव सर्वं दिष्टा गति गता एतस्मात्केवलमनधीतवेद इति ततोऽग्निरुपद्रष्टेत्यादिकं मन्त्रमुक्त्वा शास्तु शासितुमध्यापयितुं धर्माश्चोपदेष्टुं प्रणिपद्येत् उपक्रमेत् ॥ २ ॥ पञ्चयज्ञान्ते 'अतिथीने वाग्ने भोजये'दित्युक्तम् । तत्सर्वप्रकारं वक्तुं तस्यावश्यकर्तव्यतामनेनाह—
* अग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्यागच्छति ॥ ३ ॥ अतिथिर्गृहानभ्यागच्छन्नग्निरिव ज्वलन्नभ्यागच्छति तस्मादसौ भोजनादिभिरवश्यं तर्पयितव्यः । निराशस्तु गतो गृहान दहेदिति ॥ ३ ॥ इदानीमतिथिलक्षणं वक्तुं तदुपयोगिश्रोत्रियलक्षणमाह— * धर्मेण वेदानामेकैकां शाखामधीत्यश्रोत्रियो भवति ॥ ४ ॥ विद्यार्थस्य यो नियमः स धर्मः । तेन वेदानां याकाञ्चन शाखामधीत्यश्रोत्रियो भवति । पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेकैका शाखा भवति या पूर्वेः परिगृहीता अध्ययनानुष्ठानाभ्यां सा प्रतिवेदं स्वशाखा ता

मधीत्य श्रोत्रियो भवति न तु प्रतिवेदमैकेकामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति । लो-
कविरोधान् । लोके हि यां कांचनैका शाखामधीयानः श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः
॥४॥ अतिथिलक्षणमाह—*स्वधर्मयुक्तं कुडुम्बिनमभ्यागच्छति धर्मपु-
रस्कारो नान्नप्रयोजनः सोऽतिथिर्भवति ॥५॥ आदितो यच्छब्दो द्र-
ष्टव्यः । अन्ते स इति दर्शनात् । मध्ये च श्रोत्रियलक्षणोपदेशात् । तदु-
पजीवनेन सूत्रं योज्यम् । यः श्रोत्रियः स्वधर्मयुक्तं स्वधर्मनिरतम् । कुडु-
म्बिनं भार्यया सह वसन्तं गृहस्थम् । आश्रमान्तरनिरासार्थमिदमुक्तम् ।
न हि ते पचमाना भवन्ति । भिक्षवो हि ते । अभ्यागच्छति उद्दिश्यागच्छ-
ति । धर्मपुरस्कार आचार्याद्यर्थं भिक्षणं धर्मं न पुरस्करोतीति धर्मपुर-
स्कारः । कर्मण्यणः । धर्मप्रयोजनः । यः एवभूतः एवभूतमुद्दिश्यागच्छति
नान्नेच्छया सोऽतिथिरिति ॥५॥ * तस्य पूजायां शान्तिः स्वर्गश्च ॥६॥
तस्यातिथेः पूजाया कृताया शान्तिरुपद्रवाणामिह भवति प्रेत्य च स्वर्गलाभः ॥
६॥ * तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयस्समेत्य तस्यासनमाहारयेत् ॥
७॥ तमतिथिमभिमुखोऽभ्यागच्छेत् । अभ्यागम्य यथावयः वयसोऽनुरूपं
प्रत्युत्थायाभिवादनादिना समेयात् सङ्गच्छेत् । समेत्य च तस्यासनमाहारयेत्
शिष्यादिभिः । अभावे स्वयमाहरेत् ॥७॥ * शक्तिविषये नाबहुपादमासनं
भवतीत्येके ॥८॥ शक्तौ सत्या अबहुपादमासनं न देयम् । किं तु बहुपादमेव
पीठादिकमित्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु बहुपादमपीति ॥८॥ * तस्य पादौ प्र-
क्षालयेच्छूद्रमिथुनाविद्येके ॥९॥ द्वौ शूद्रौ तस्य पादौ प्रक्षालयेतामि-
त्येके मन्यन्ते । दामवत इदम् । बोधायनस्तु, श्रौतो दृष्टपूर्वः केवलमन्नार्थो
नान्नप्रयोजनो वेत्यतिथिर्भवति । अथ वा सर्ववर्णानामन्यतमः काले यथोप-
पन्नः सर्वेषामतिथीनां श्रेष्ठोऽतिथिर्भवतीति ॥९॥ अत्र विशेषः—*अन्य-
तरोऽभिषेचने स्यात् ॥१०॥ अभिषेचनं करकादिना जलावसेकः । तमेकः
कुर्यात् । इतरं प्रक्षालनम् ॥१०॥ * तस्योदकमाहारयेन्मृण्मयेनेत्येके ॥११॥
मृण्मयेन पात्रेण तस्योदकमाहर्तव्यमित्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु तैजसेन ॥११॥
* नोदकमाहारयेदसमावृत्तः ॥१२॥ यदा असमावृत्तो ब्रह्मचारी आचार्य-
प्रेषितः स्वयमेव वा अतिथिरभ्यागच्छति तदानासावुदकमाहारयेत् तदा नासा-

बुद्धकाहरणस्य प्रयोजकः । नास्माउदकमाहर्तव्यमिति ॥ १२ ॥ * अध्ययन-
 सांवृत्तिश्चात्राधिका ॥ १३ ॥ अत्र असमावृत्तेऽतिथौ अध्ययनसांवृत्तिश्चा-
 धिका इतरस्मादतिथेः । अध्ययनस्य सह निष्पादनमध्ययनसंवृत्तिः । यः प्रदे-
 शस्तस्यागच्छति स तेन सह कियन्तश्चित्कालं वक्तव्य इति । प्रसिद्धे तु पाठे
 पूर्वपदान्तस्य समोऽकारस्य छान्दसो दीर्घः ॥ १३ ॥ * सान्त्वयित्वा तर्प-
 येद्रसैर्भक्ष्यैरद्भिरवराध्यैनेति ॥ १४ ॥ तत्पादप्रक्षालनस्य समध्ययनस्य वा-
 नन्तरमतिथिं प्रियवचनेन सान्त्वयेत् । सान्त्वयित्वा गव्यादिभिरसैः फला-
 दिमिश्रं भक्ष्यैरन्ततोऽद्भिरपि तावत्तर्पयेत् । 'अवराध्यैने'ति जवन्यता सूचय-
 ति । अप्यन्तत इत्यर्थः । इतिशब्दादेवमादिभिरन्यैरपि ॥ १५ ॥ * आवसथं
 दद्यादुपरिशय्यामुपस्तरणमुपधानं सावस्तरणमभ्यञ्जनं चेति ॥ १६ ॥
 आवसथो विश्रामस्थानम् । उपरिशय्या खट्वा । उपस्तरण तृलिका ।
 उपधानमुपबर्हणम् । अवस्तरणमुपरिपटः । तत्सहितमुपधानमुपस्तरणं च ।
 अभ्यञ्जनं पादयोः तैलं घृतं वा एतत्सर्वं दद्यात् । भोजनान्प्रागूर्ध्वं वा अ-
 पेक्षिते काले । इतिशब्दादन्यदप्यपेक्षितम् ॥ १७ ॥ * अन्नमंस्कृताग्निमाहूय
 ब्रीहीन् यवान्वा तदर्थान्निर्वपेत् ॥ १८ ॥ यः पचति तमन्नमंस्कृताग्निमाहू-
 य तदर्थानतिथ्यर्थान् ब्रीहीन् यवान्वा निर्वपेत् पृथक्कृत्य दद्यात् । अमुष्मै प-
 चेति । ब्रीहियवग्रहणमुपलक्षणम् । इदं भुक्तवत्सु सर्वेष्वतिथ्यावुपस्थिते द्र-
 ष्टव्यम् ॥ १९ ॥ भोजनकाले त्वाह—* उद्धृतान्यन्नान्यवेक्षतेदंभूयाऽऽऽ इ-
 दऽऽऽमिति ॥ २० ॥ यावन्तो भोक्तास्तत्वाद्वा अन्नान्युद्धृत्य पृथक्पात्रेषु कृ-
 त्वा स्वयं संविभागं कृत्वा तान्यन्नान्यवेक्षेत किमिदं भूयः प्रभूतमिदं वेति वि-
 चारे लुति । पूर्वं तु भाषायामित्येतदापेक्षितम् । छान्दसोऽयं प्रयोग इति ॥ २१ ॥
 * भूय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ २२ ॥ एवमवेक्ष्यातिथ्यर्थं भूय उद्धरेत्येव ब्रूया-
 त् ॥ २३ ॥ * द्विषन्दिषतां वा नान्नमश्नीयादोषेण वा मीमांसमानस्य
 मीमांसितस्य वा ॥ २४ ॥ यं स्वयमतिथिं द्विषन्भवति योवात्मानं द्वेष्टि यो वा
 त्मानं दोषेण मीमांसते आत्मनि स्तेयादिदोषं सम्भावयति यो वा दोषेण मीमांसि-
 तः यत्र लौकिका दोषा सम्भावयन्ति । तस्याभ्यसर्वम्यान्नं नाश्नीयात् ॥ २५ ॥
 अत्र हेतुः—* पाप्मानं हि स तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ॥ २६ ॥ य-

एवंविधम्यान्नमश्नाति, स तस्य पाप्मानमेव भक्षयतीति विज्ञायते ॥२०॥

इति षष्ठी खण्डिका ॥ प्र०२ प०३ ख०६ ॥

*स एष प्राजापत्यः कुडुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततः ॥१॥ स एषोऽभिहितो मनुष्ययज्ञः प्राजापत्यः प्रजापतिना दृष्टः तद्देवत्यो वा । कुडुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततो, नाग्निष्टोमादिवत् कादाचित्कः ॥१॥ तस्याग्नीन् सम्पादयति -- * योऽतिथीनामग्निः स आहवनीयो यः कुडुम्बे स गार्हपत्यो यस्मिन्पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः ॥२॥ योऽतिथीन जाठरोऽग्निः स एवाहवनीयः । तत्र हि हृयेत । यः कुडुम्बे गृहे अग्निरौषामनः स गार्हपत्यः । नित्यधार्यत्वात् । यस्मिन् पच्यते भ्राष्ट्राग्नौ सोऽन्वाहार्यपचनः दक्षिणाग्निः । तत्र ह्यन्वाहार्यं पच्यते ॥२॥ *ऊर्जं पुष्टिं प्रजां पशुनिष्ठापृतमिति गृहाणामश्नाति यः पूर्वाऽतिथेरश्नाति ॥३॥ यः अतिथेः पूर्वमश्नाति, स गृहाणा कुलस्य सम्बन्धि ऊर्जादिकमश्नाति भक्षयति विनाशयति । ऊर्जनम् । इष्टमग्निहोत्रादि । पृतं स्मार्तं कर्म कूपखातादि । अन्ये प्रसिद्धा ॥३॥ *पयउपसेचनमन्नमग्निष्टोमसम्मितं सर्पिषोक्थ्यसम्मितं मधुनातिगात्रसम्मितं मासेन द्वादशाहसम्मितमदकेन प्रजावृद्धिरायुषश्च ॥४॥ पय उपसेचनं यस्य तदन्नमग्निष्टोममुल्लस्य । सर्पिषा उपमित्तमिति प्रकरणाद्भ्रम्यते । मासेन सह दत्तम् । उदकेन सह दत्तेन प्रजावृद्धिर्भवति । आयुषश्च वृद्धिः । उपसमस्तमपि । वृद्धिरिति सम्बध्यते ॥४॥ *प्रियाप्रियाश्चातिथयः स्वर्गं लोकं गमयन्तीति विज्ञायते ॥५॥ अप्रिया उदारमीना । द्विषतो निषिद्धत्वात् ॥५॥ *स यन्प्रातर्मध्यंदिनं सायामिति ददाति सवनान्येव तानि भवन्ति ॥६॥ त्रिषु कालेषु दीयमानान्यन्नानि अस्य यज्ञस्य प्रातस्सवनादीनि त्रीणि भवन्ति । तस्मात्सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥६॥ *यदनुतिष्ठत्यदवस्यत्येव तत् ॥७॥ यत् गन्तुमुत्तिष्ठन्तमतिथिमनूत्तिष्ठति तदुदवस्यत्येव उदवमानयिष्य यज्ञस्येति । प्रायेणोच्छब्दं न पठन्ति । केवलमनुशब्दमेव पठन्ति । तत्राप्यर्थः स एव ॥ ७॥ *यत्सान्त्वयति सा दक्षिणा प्रशंसा ॥८॥ यत्सान्त्वयति प्रशमति सा प्रशसा दक्षिणा ॥८॥

* यत्संसाधयति ते विष्णुक्रमाः ॥ ९ ॥ संसाधनमनुव्रजनम् ॥ ९ ॥
 * यदुपावर्तते सोऽवभृथः ॥ १० ॥ उपावर्तनम् अनुव्रज्य प्रत्याव्र-
 जनम् ॥ १० ॥ * इति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥ इति ब्राह्मणमित्यस्य स-
 र्वेण सम्बन्धः ॥ ११ ॥ * राजानं चेदतिथिरभ्यागच्छेच्छेयसीमस्मै पूजा-
 मात्मनः कारयेत् ॥ १२ ॥ राजा अभिषिक्त क्षत्रियः सोऽतिथयेऽ-
 भ्यागताय आत्मनोऽपि सकाशात् श्रेयसी पूजा कारयेत् पुरोहितेन ॥ १२ ॥
 * आहिताग्निं चेदतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयादब्रात्य
 क्वावात्सीरिति ब्रात्योदकमिति ब्रात्य तर्पयस्त्विति ॥ १३ ॥ यद्याहिता-
 ग्निमुद्दिश्यातिथिरागच्छेत्, तत एनमतिथि स्वयमेनाभिमुख उपसर्पेत् । अत्र
 स्वयमिति वचनादनाहिताग्निरन्येन शिष्यादिना कारयन्नापि न दृष्यति ।
 अभ्युदेत्य ब्रूयात् । ब्रात्य क्वावात्सीरिति कुशलप्रश्नः । व्रते माधुर्व्रत्य ।
 स एव ब्रात्य इति पूजाभिधानम् । क्वपूर्वस्या रात्र्यामुपितवानसीति ।
 ब्रात्योदकमित्युदकदानम् । ब्रात्य तर्पयस्त्विति रमादिभिस्तर्पयति । अनु-
 स्वारसकारौ छान्दसौ । क्रियाभेदात्प्रतिमन्त्रमिति शब्दः । एतत्सर्वेषु कालेषु
 कर्तव्यम् ॥ १३ ॥ * पृगाग्नेहात्रस्य होमादुपांशु जपेद्ब्रात्य यथा ते मन-
 स्तथास्त्विति ब्रात्य यथा ते वशस्तथास्त्विति ब्रात्य यथा ते प्रियं तथा-
 स्त्विति ब्रात्य यथा ते निकामस्तथास्त्विति ॥ १४ ॥ भ यदि होमकालेऽ-
 प्यासीत्, तदा पुरा होमादपरेणाग्नि र्भेषु सादयित्वा ब्रात्य यथा ते मन-
 इत्यादिमन्त्रानुपाशु जपेत् ब्रूयात् । तत्र प्रतिमन्त्रमिति शब्दप्रयोगादर्थप्रयोगा-
 र्थभेदाच्चतुर्णा विकल्पः । समुच्चय इत्यन्ये । अत्र चाप्स्वर्युग्जमानो वा यो हो-
 ता, स जपेत् ततो जुहुयात् ॥ १४ ॥ * यस्याहुतेष्वहुतेष्वग्निष्वतिथिरभ्याग-
 च्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् ब्रात्यातिमृज होप्यामीत्यातमृष्टेन होत-
 व्यमनतिसृष्टं चेज्जुहुयादोपं ब्राह्मणमाह ॥ १५ ॥ उद्धृताप्वति बहुव-
 चन सभ्यावमथ्यापेक्षम् । यस्याग्नेयस्त्रय, तस्याहुतेष्वित्यनेन सामानाधि-
 करण्यात् । होमोऽपि त्रिष्वपि भवति । तेनाहवनीयहोमानन्तरमतिथावाग-
 तेऽपि त्रिषु होमा न कृता इति वक्ष्यमाणो विविधवत्येव । क. पुनरसौ
 स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् । ब्रात्यातिसृजानुजानीहि होप्यामीति ततो जु

हुधोत्यतिसृजेत् । अतिसृष्टेन होतव्यम् । यदि पुनरनतिसृष्टोऽननुज्ञातो जुहु-
यात्, तस्य दोष ब्राह्मणवाक्यमाह । तन्न पठितं प्रत्येतव्यम् । अत्र पक्षे स्वय हो
मो नियतः ॥१५॥ *एकगत्रं चेदतिथीन्वासयेत्पार्थिवाल्लोकानभिज-
यति, द्वितीययान्तरिक्ष्यांस्तृतीयया दिव्यांश्चतुर्थ्या परावतो लोकान-
परिमिताभिरपगिमताल्लोकानाभिजयतीति विज्ञायते ॥१६॥ य एकां
रात्रिमातिथीन् गृहे वासयति, स पृथिव्या भवान् लोकानभिजयति । द्विती-
यया रात्र्या आन्तरिक्ष्यान् । तृतीयया दिव्यान् । चतुर्थ्या परावतः सुख-
स्य परमात्रा येषु लोकेषु तानभिजयति । अपरिमिताभीरात्रिभिरपरिमितान्
लोकानिति विज्ञायते ब्राह्मण भवति ॥१६॥ *असमुदेतश्चेदतिथिर्ब्रुवाण
आगच्छेदामनमदकमन्नं श्रोत्रियाय ददामीत्येव दद्यादेवमस्य समृ-
द्धं भवति ॥१७॥ विद्यादिभीरहितोऽसमुदेतः । स चेदतिथिरिति ब्रुवाण
आगच्छेत्तदा तस्मै आमनादिकं श्रोत्रियायैव ददामीत्येव मनमि कृत्वा द-
द्यात् । एव ददतोऽस्य दानं समृद्धं भवति श्रोत्रियायैव दत्तं भवति ॥१७॥

इति सप्तमो खण्डिका ॥ प्र०२ प०३ ख०७ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविगचितायम्
उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥३॥

*येन कृतावसथः स्यादतिथिर्न तं प्रत्युत्तिष्ठेत्प्रत्यवरोहेद्वा
पुग्स्ताच्चेदभिवादितः ॥१॥ येन गृहस्थेन अतिथिः कृतावसथः स्यात्
कृतवाम दत्तवाम म्यात् द्वितीययान्तरिक्ष्यानित्यादिवचनात् द्वित्रीया-
दिष्वहम् न प्रति न प्रत्युत्तिष्ठेत् । नाप्यामनात् प्रत्यवरोहेत् । स चेत्त-
स्मिन्नहनि पूर्वमेवाभिवादिनः । अनभिवादिनं तु अभिवादनाय प्रत्युत्तिष्ठेत् ।
प्रत्यवरोहेच्च ॥ १ ॥ *शेषभोज्यतिथीनां स्यात् ॥ २ ॥ अतिथीनेवाग्रे
भोजयेदित्येव सिद्धं वचनमिदं प्रमादाद्यदत्तमतिथये, तन्न भुञ्जीतेत्येवमर्थम् ॥
२ ॥ *न रमान गृहे भुञ्जीतानवशेषमतिथिभ्यः ॥ ३ ॥ आगामिभ्यो
ऽतिथिभ्यो यथा न किञ्चित् गृहेऽवशिष्यते, तथा गव्यादयो रसा न भो-
ज्या इति । सद्यः सम्पादयितुमशक्यत्वाद्रसेषु गृहस्थस्य ॥ ३ ॥ *ना-

त्पार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥ ४ ॥ आत्मानमुद्दिश्यामिरूपमन्नं स्वा-
द्वपूपादि न पाचयेत् ॥ ४ ॥ गोमधुपर्कार्हो वेदाध्यायः ॥ ५ ॥ मा-
ङ्गस्य वेदस्याध्येता वेशाध्यायः । सोऽतिथिर्मधुपर्कमर्हति गा च द-
क्षिणाम् ॥ ५ ॥ * आचार्य ऋत्विक्स्नातको राजा वा धर्मयुक्तः ॥
६ ॥ अवेदाध्याया अप्याचार्यादयो मधुपर्कार्हाः । अत एव ज्ञायते
एकदेशाध्यायिनावप्यृत्विगाचार्यौ भवत इति । धर्मयुक्त इति राज्ञो वि-
शेषणम् । वाशब्दः समुच्चये ॥ ६ ॥ * आचार्यायर्त्विजे श्वशराय राज्ञ
इति परिसंवत्सरादुपनिषृज्यो गोमधुपर्कश्च ॥ ७ ॥ एतत् गृह्य व्याख्या-
तम् । गौरत्र दक्षिणाधिका विधीयते ॥ ७ ॥ कोऽसौ मधुपर्क इत्यत आह—
* दधिमधुसंसृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधुसंसृष्टम् ॥ ८ ॥ गृह्योक्तम्यानु-
वादोऽयम् । उत्तरविवक्षया ॥ ८ ॥ * अभाव उदकम् ॥ ९ ॥ दधिपयसोर-
लाभ उदकमपि देयम् । मधुसंसृष्टमित्येके । वेदः । पूर्वत्र पुनर्मधुसंसृ-
ष्टग्रहणात् ॥ ९ ॥ वेदाध्याय इत्यत्र विवक्षित वेदमाह—* षडङ्गो वेदः
॥ १० ॥ षड्भिर्ङ्गैर्युक्तोऽत्र वेदो गृह्यत इति ॥ १० ॥ कानि तान्यङ्गानि
त्यत आह—* छन्दःकल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शीक्षा
छन्दोविचित्तिरिति ॥ ११ ॥ छन्दो वेदः । तत्कल्पयति प्रतिशास्त्र शा-
खान्तराधीतेन न्यायप्राप्तेन चाङ्गकल्पापेन उपेतस्य कर्मण प्रयोगकल्पन-
योपस्कुरुत इति छन्दः कल्पः कल्पमृत्राणि । व्याकरणम् अर्थविशेष-
माश्रित्य पदमन्वाचक्षाण पदपदार्थप्रतिपादनेन वेदस्योपकारकं विद्यास्थान-
म् । सूर्यादीनि ज्योतीष्यधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं ज्योतिषम् । आदिवृच्चमा-
वे यत्नः कार्यः । तदप्यध्ययनोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिन च कालवि-
शेषं प्रतिपादयदुपकारकम् । निरुक्तमपि व्याकरणस्यैव कार्यम् । शीक्षा
वर्णानां स्थानप्रयत्नादिकमध्ययनकाले कर्मणि च मात्राणामुच्चारणप्रकार शि-
क्षयतीति । पृषोदरादित्वादीनि । गायत्र्यादीनि छन्दानि यथा विधीयन्ते
विविच्य ज्ञायन्ते, सा छन्दोविचित्तिः । एतान्यङ्गानि अङ्गमन्तवादङ्गत्व-
म् । 'मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते । निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छ-
न्दांसि विचित्तिः पदे ॥ शीक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते ।' इ-

ति । उपकारकत्वाच्चेत्त उपकार ॥ ११ ॥ अत्र चोदयति—*शब्दार्थारम्भाणां तु कर्मणां समाम्नायस्समाप्तौ वेदशब्दस्तत्र सङ्ख्या विप्रतिषिद्धा ॥ १२ ॥ शब्दार्थतया यान्यारम्भ्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरतया, तानि शब्दार्थारम्भणानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि । तेषां समाम्नाय उपदेश । तस्य समाप्तौ यावता गृन्थजातेन समाप्तोऽनुष्ठानपर्यन्तो भवति, तत्र वेदशब्दो वर्तते । वेदयति धर्मं विन्दत्यनेनेति वा धर्ममिति । न च मन्त्रब्राह्मणमात्रेणानुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति । किं तु कल्पसूत्रैरपि सह । ततश्च तेषामपि वेदस्वरूप एवानुब्रूवतां पञ्चैवाङ्गानि । तत्पटुसङ्ख्या विप्रतिषिद्धेति ॥ १२ ॥ परिहरति—*अङ्गानां तु प्रधानैरव्यपदेश इति न्यायवित्समयः ॥ १३ ॥ अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि न वेदस्वरूपाणि । पौरुषेयतास्मरणात् । कतिपयान्येव तेषु ब्राह्मणवाक्यानि भृगिष्ठानि स्ववाक्यानि । अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिभिश्च शब्दैः छन्दो वेदो ब्राह्मणमित्यादिभिर्व्यपदेशो न न्याय्य इति न्यायविदा सिद्धान्तः । ताविसौ पूर्वपक्षसिद्धान्तो कल्पसूत्राधिकरणे स्पष्ट द्रष्टव्यः । यत्तुक्तं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्ण उपदेश इति । तेषु स्याणोरपराधः । यदेनमन्त्रो न पश्यतीति पुरुषापराधस्सम्भवति । इदं तु भवानाचष्टा कल्पसूत्रकाराणामियं प्रयोगकल्पना कुतोऽस्तीति । न्यायोपबृहिताभ्यां मन्त्रब्राह्मणाभ्यामिति वक्तव्यम् । नान्या गतिः । एवमिति भवानपि यतता तादृशस्यामिति । ततो मन्त्रब्राह्मणाभ्यामेव पूर्णमवभोत्स्यत इति ॥ १३ ॥ *अतिथि निराकृत्य यत्रगते भोजने स्मरेत्ततो विरम्योपोष्य ॥ १४ ॥ अतिथिमागतं केनचित्प्रकारेण निराकृत्य भोजने प्रवृत्तो यत्रगते यदवस्थाप्राप्ते भोजने स्मरेत् विज्ञया स निराकृत इति । तत्रैव भोजनाद्विरम्य तस्मिन्नहन्युपोष्य ॥ १४ ॥

इति अष्टमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ३ ख० ८ ॥

श्वो भूते यथामनसं तर्पयित्वा संसाधयेत् ॥ १ ॥
अपरेद्युस्तमन्विष्य यथामनसं यथेच्छं तर्पयित्वा संसाधयेत् गच्छन्तं मनव्रजेत् ॥ १ ॥ कत इत्याह— * यानवन्तया यानात्र ॥ २ ॥

स चेदतिथिर्यानवान् भवति, तदा तस्या रोहणादनुव्रजेत् ॥ २ ॥ *यावन्नानुजानीयादितरः ॥ ३ ॥ इतरो यानरहितो यावन्नानुजानीयात् गच्छेत्, तं तावदनुव्रजेत् ॥ ३ ॥ *अप्रतीभायां सीम्नो निवर्तेत ॥ ४ ॥ यदि तस्यान्यपरतयानुज्ञायां प्रतीभा बुद्धिर्न जायते, ततस्सीम्नि प्राप्तायां ततो निवर्तेत । प्रतेर्दीर्घश्छान्दसः । 'संसाधये'दित्यादि सर्वातिथिसाधारणम् । न निराकृतमात्रविषयम् ॥ ४ ॥ *सर्वान्वैश्वदेवे भागिनः कुर्वीता श्वचण्डालेभ्यः ॥ ५ ॥ वैश्वदेवान्ते भोजनार्थमुपस्थितान् सर्वानेव भागिनः कुर्वीता श्वचण्डालेभ्यः । अभिविधावाकारः । तेभ्योऽपि किञ्चिद्देयम् । तथा च मनुः — 'शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् । वयसां च कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥' इति ॥ ५ ॥ *नानर्हज्यो दद्यादित्येके ॥ ६ ॥ अनर्हज्यश्चाण्डालादिभ्यो न दद्यादित्येके मन्यन्ते । तत्र दाने अभ्युदयः । अदाने न प्रत्यक्षं इति ॥ ६ ॥ *उपेतः स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥ ७ ॥ उपेतः कृतोपनयनोऽसमावृत्तः । स स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं न भुञ्जीत । एवं सति समावृत्तस्योच्छिष्टं भुञ्जानस्य न दोषः स्यात् । एवं तर्हि उपेत आन्तात् कृतदारोऽकृतदारश्च स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् । एवमप्युपेतस्य यस्य कस्यचिदपि यदुच्छिष्टं तद्भोजने न दोषः स्यात् । 'पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यं'मित्येतन्नियमार्थं भविष्यति पितुरेव भ्रातुरेवेति । अद्येवं सूत्रमेवेदमनर्थकं तस्मादेव नियमादन्यत्राप्रसङ्गः । इदं तर्हि प्रयोजनं यदा पितानुपेतः पुत्रस्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा कृतोपनयनः तदा तं प्रति पितुर्ननुपेतस्योच्छिष्टं प्रतिषिध्यते । एवं ज्येष्ठेऽपि द्रष्टव्यम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तं हि 'धर्मविप्रतिपत्तावभोज्य'मिति । 'तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च वर्जये'दिति च । तथा स्त्रीणामित्येतत् किमर्थम् । मातुरुच्छिष्टं प्रतिषेधार्थम् । कथं प्रसङ्गः । 'मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषे'ति वचनात् 'यदुच्छिष्टं प्राश्नाति हविरुच्छिष्टमेव त'दित्याचार्योच्छिष्टस्य हविष्टेन संस्तवाच्च । एवमपि 'पितुर्ज्येष्ठस्ये'त्यत्र ग्रहणादेव सिद्धम् । तस्मात् केषु चिज्जनपदेषु भार्ययानुपेतेन च सह भोजनमाचरन्ति । तथाह बोधायनः—

‘यानि दक्षिणतन्तानि व्याख्याम्यामो थैतदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया-
सह भोजन’मिति । तस्य दुराचारत्वमनेन प्रबिषाद्यते ॥७॥ *‘सर्वाण्युदक-
पूर्वाणि दानानि ॥८॥ सर्वाणी’ति वचनात् भिक्षाप्युदकपूर्वमेव देया ॥८॥
*यथाश्रुति विहारे ॥९॥ विहारे यज्ञकर्मणि यानि दानानि दक्षिणादीना-
म् । तानि यथाश्रुत्येव । नोदकपूर्वाणि ॥९॥ * ये नित्यभाक्तिकास्ते-
षामनुपरोधेन संविभागो विहितः ॥१०॥ ये नित्यभाक्तिकाः भक्ता-
र्हाः कर्मकरादय तेषामुपरोधो यथा न भवति तथा वैश्वदेवान्ते अभ्यागतेभ्यः
संविभागः कर्तव्यः ॥ १० ॥ * काममात्मानं भार्यां पुत्रं वोपरुन्ध्यान्-
त्वेव दासकर्मकरम् ॥ ११ ॥ दासो भूत्वा यः कर्म करोति स दासकर्म-
करः तम् । आत्माद्युपरोधेनापि नोपरुन्ध्यात् । किं पुनरागतार्थमुपरुन्ध्या-
दिति । अतस्तं केवलं कर्मकर नोपरुन्ध्यात् ॥ ११ ॥ * तथा चात्म-
नोऽनुपरोधं कुर्याद्यथा न रसुः समर्थस्स्यात् ॥१२॥ कर्मसु अग्निहो-
त्रादिषु आर्जनेषु च यथा स्वयं समर्थो भवति तथात्मानं नोपरुन्ध्यात्
कुडुम्बी ॥१२॥ अथाप्युदाहरन्ति—‘अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षो-
डशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशत् गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ।
अहिताग्निरनङ्गं ब्रह्मचारी च ते त्रयः । अश्नन्त एव सिद्ध्यन्त
नैषां सिद्धिरनश्नता’मिति ॥१३॥ अयैतस्मिन्नात्मानं नोपरुन्ध्यादिति वि-
षये श्लोकावुदाहरन्ति । मुनेः सन्न्यासिनः । भक्ष्या अष्टौ ग्रासाः आस्याविका-
रेण । अरण्यवासी वानप्रस्थः । तस्य षोडश । द्वात्रिंशत् ग्रासा गृहस्थस्य । प्रथ-
मार्थे द्वितीया । ब्रह्मचारिणस्तु विद्यार्थस्य नैष्ठिकस्य च ग्रासनियमो नास्ति ।
द्वितीयेन श्लोकेनाहिताग्निविषये ‘कालयोर्भोजन’मित्ययमपि नियमो ना-
स्तीति प्रतिपाद्यते । अनुदुद्ग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । ब्रह्मचारिग्रहणं दृढार्थम् ।
सिद्ध्यन्ति स्वकार्यक्षमा भवन्ति ॥१३॥

इति नवमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ४ ख० ९ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्राविरचितायाम्
उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥४॥

*भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो मातापितोर्बुभूषार्हतश्च नियमविलोपः ॥१॥ भिक्षणं याचनम् । तत्राचार्यादयो निमित्तम् । बुभूषा भर्तुमिच्छा । अर्हतो विद्यादिमतः अग्निहोत्रादेर्नियमे योग्यस्यार्थस्याभावेन लोपः ॥१॥ *तत्र गुणान् समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥२॥ तत्रैवंभूते भिक्षणे याचतः श्रुतवृत्तादिकान् गुणान् समीक्ष्य शक्त्यनुरूपमवश्यं देयम् । अदाने प्रत्यवायात् । गौतमस्तु निमित्तान्तरमप्याह—गुर्वर्थनिवेशौषवांश्च वृत्तिसीणयक्ष्यमाणां ध्ययनध्वसयोगवैश्वजितेषु द्रव्यसविभागो बहिर्वेदिभिक्षमाणेषु कृतान्नमितरं प्विति । वैश्वजितो विश्वजिद्यागस्य कर्ता सर्वस्वदक्षिणः ॥२॥ *इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भिक्षणमनिमित्तम् ॥३॥ इन्द्रियद्वारा आत्मनः प्रीतिरिन्द्रियप्रीतिः । तामर्थयमानो यो भिक्षेत स्वकचन्दनादि तन्मूल्यं वा । तद्भिक्षणं नियमेन दानस्य निमित्तं न भवति ॥३॥ *तस्मान्न तदाद्रियेत ॥४॥ अदानेऽपि न प्रत्यवायः । विवाहोऽपि द्वितीयो न निमित्तं सत्यां प्रथमाया धर्मप्रजामम्पन्नायाम् । तदर्थमिदं वचनम् । अन्यत्र प्राप्त्यभावात् ॥ ५ ॥ *स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रतिग्रहणं दायार्घ्यं शिलोञ्छः ॥६॥ सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानं इत्युक्तम् । तेऽमी स्वधर्मा उच्यन्ते । पुत्राय दीयत इति दाय । तमादत्त इति दायार्घ्यं । तस्य भावो दा । दायम् । दायस्वीकारः । क्षेत्रादिषु पतितानि मञ्जरीभूतानि ततश्च्युतानि धान्यानि शिलशब्दस्यार्थः । तेषामुञ्छनमंगुलीभिर्नैवैवा आदानं शिलोञ्छः । एतान्यध्ययनादीन्यष्टौ ब्राह्मणस्य स्वकर्म । तेष्वध्ययनयज्ञदानानि द्विजातिमामान्येन कर्तव्यतया नियम्यन्ते । इतराण्यर्थितया द्रव्यार्जने प्रवृत्तस्योपायान्तरनिवृत्त्यर्थान्युपदिश्यन्ते । अध्यापनादिभिरेव द्रव्यमार्जयेन्न चौर्यादिभिर्गितः ॥ ६ ॥ *अन्यच्चापरिगृहीतम् ॥६॥ यच्चान्यत् केनाप्यपरिगृहीतमारण्यमूलफलादि । तेनापि जीवावति प्रकरणान् गम्यते । एतेन विधिव्याख्यातः ॥ ६ ॥ *एतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति परिहाप्य दण्डयुद्धाधिकारानि ॥७॥ एतान्येव क्षत्रियस्यापि स्वकर्म । अध्यापनादीनि त्रीणि वर्जयित्वा । दण्डलब्धं युद्धलब्धं चाधिकम् ॥ ७ ॥ *क्ष-

त्रियवद्वैश्यस्य दण्डयुद्धवर्जं कृषिगोरक्ष्यवणिज्याधिकम् ॥ ८ ॥ गो-
 रक्ष्यं गवां रक्षणम् । भावे ण्यत्प्रत्ययः । वणिजो भावो वणिज्या क्रयवि-
 क्रयव्यवहारः । कुसीद च । 'द्यूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्य'मिति यत्प्रत्ययः ॥ ८ ॥
 *नाननूचानमृत्विजं वृणीते न पणमाणम् ॥ ९ ॥ साङ्गस्य वेदस्याध्ये-
 ता प्रवक्ता चानूचानः । अतादृशमृत्विजं न वृणीते नाप्येतावद्देयमिति
 परिभाषमाणम् ॥ ९ ॥ *अयाज्योऽनन्धीयानः ॥ १० ॥ अनधीतवेदं न
 याजयेत् । तदानीमपेक्षितं मन्त्रं यथाशक्ति वाचयन् । क्षत्रियस्य युद्धं
 स्वकर्मेत्युक्तम् ॥ १० ॥ तत्कथं कर्तव्यमित्याह— *युद्धे तद्योगा
 यथोपायमुपदिशन्ति तथा प्रतिपत्तव्यम् ॥ ११ ॥ युद्धविषये तथा प्रति-
 पत्तव्यं यथा तद्योगा उपायमुपदिशन्ति तस्मिन्युद्धकर्मणि युद्धशास्त्रे वा
 यथामाभियोगः ते तद्योगाः ॥ ११ ॥ *न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राञ्ज-
 लिपराडावृत्तानामार्या वधं परिचक्षते ॥ १२ ॥ शास्त्रैरधिगताना-
 मिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां शास्ता निर्वेषमुपदिशेद्यथाकर्म य-
 थोक्तम् ॥ १३ ॥ तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरन् ॥ १४ ॥ न्यस्ता-
 युधः त्यक्तायुधः । प्रकीर्णकेशः केशानपि निवन्तुमक्षमः । प्राञ्ज-
 लि कृताञ्जलिः । पराडावृत्तः पराङ्मुखः । सर्व एते भीताः । ए-
 तेषां युद्धे वधमायस्सन्तो गर्हन्ते । परिगणनादन्येषां वधे न दोषः ।
 तथा च गौतमः—'न दोषो हिसायामाहव' इति । न्यस्तायुधः प्रकी-
 र्णकेश इति विसर्जनीय केचित्पठन्ति । सोऽपपाठः । पराडावृत्त इति ङ-
 कारश्छान्दसः । शास्त्रैर्यथोक्तं यथाशास्त्रं गर्भाधामादिभिः संस्कारैः संस्कृ-
 ताः शास्त्रैरधिगता तेषामिन्द्रियदौर्बल्यात् अजितेन्द्रियतया विप्रतिपन्नानां
 स्वकर्मतश्च्युतानां निषिद्धेषु च प्रवृत्तानाम् । शास्ता शासिता आचार्यादिः ।
 निर्वेष प्रायश्चित्तमुपदिशेत् । यथाकर्म कर्मानुरूपम् । यथोक्तं धर्मशा-
 स्त्रेषु । तस्य चेच्छासितुः शास्त्रं शासन अतिप्रवर्तेरन् निवर्तेरन् न तत्र
 तिष्ठेयुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ *राजानं गमयेत् ॥ १५ ॥ एव-
 मसौ करोतीति ॥ १५ ॥ *राजा पुरोहितं धर्मार्थकुशलम् ॥ १६ ॥
 स राजा धर्मशास्त्रेष्वर्थशास्त्रेषु कुशलं पुरोहितं गमयेत् । विनियम्य

तामसाविति ॥ १६ ॥ * स ब्राह्मणान्नियुञ्ज्यात् ॥ १७ ॥ स पुरोहितः ब्राह्मणाश्चेदतिक्रमणकारिणः प्रापिताः तान्नियुञ्ज्यात् अनुरूपेषु प्रायश्चित्तेषु नियुञ्ज्यात् ॥ १७ ॥ यदि ते तत्रापि न तिष्ठेयुः तदा किं कर्तव्यमित्यत आह— * बलविशेषेण वधदास्यवर्जं नियमैरुपशोषयेत् ॥ १८ ॥ तंतस्तान्नियमैरुपवासादिभिरुपशोषयेत् । बलविशेषेण बलानुरूपम् । वधदास्यवर्जं वधस्ताडनादि वधं दास्यं च वर्जयित्वा । सर्वमन्यत् बन्धनादिकं बलानुरूपं कारयेत् । यावत्ते मन्येरन् चरेम प्रायश्चित्तमिति ॥ १८ ॥
इति दशमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ५ ख० १० ॥

एवं ब्राह्मणविषये उक्तम् । इतरेषामाह— * इतरेषां वर्णानामा-
प्राणविप्रयोगात्समवेक्ष्य तेषां कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ १ ॥
इतरेषां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां वर्णानां राजा पुरोहितोक्तदण्डं स्वयमेव प्र-
णयेत् । तेषां कर्माणि समवेक्ष्य तदनुरूपमा प्राणविप्रयोगात् । अभिवि-
धावाकारः ॥ १ ॥ * न च सन्देहे दण्डं कुर्यात् ॥ २ ॥ अपराधसन्दे-
हे राजा दण्डं न कुर्यात् ॥ २ ॥ * किन्तु सुविचितं विचित्या दैवप्रश्ने
भ्यो राजा दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ ३ ॥ आ-दैवप्रश्नेभ्यः साक्षिप्रश्नादिभिः
शपथान्तैः सुविचितं यथा भवति तथा विचित्य निरूप्य । राजा दण्डाय
प्रतिपद्येत उपक्रमेत ॥ ३ ॥ एवं कुर्वतः फलमाह— * एवंवृत्तो रा-
जोभौ लोकावभिजयति ॥ ४ ॥ एवं भूतं वृत्तं यस्य स एवंवृत्तः । अ-
त्र मनुः— ‘अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चौवाप्यदण्डयन् । अयशो मह-
दाप्नोति प्रेत्य स्वर्गश्च हीयते ॥’ इति ॥ ४ ॥ गच्छतां प्रतिगच्छतां च प-
थि समवाये तेन कस्मै पन्थादेय इत्यत आह— * राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनास-
मेत्य ॥ ५ ॥ राजा अभिषिक्तः । स यदि ब्राह्मणेन समेतो न भवति, तदा
तस्य पन्था दातव्यः । क्षत्रियैरप्यनभिषिक्तैः । एतदर्थमेव चेदं वचनम् । अन्य-
त्र ‘वर्णज्यायसां चे’ति, वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ॥ ५ ॥ * समेत्य तु ब्राह्मण-
स्यैव पन्थाः ॥ ६ ॥ आपदि शिष्यभूतब्राह्मणविषयमिदम् । शिष्यभूते-
नापि ब्राह्मणेन समेत्य तस्यैव राज्ञा पन्था देय इति ॥ ६ ॥ * यानस्य भा-

राभिनिहितस्यातुरस्य स्त्रिया इति सर्वैर्दातव्यः ॥ ७ ॥ यानं शकटा-
दि । भाराभिनिहितो भारः कान्तः । आतुरो व्याधितः । स्त्रियाः यस्याः क-
स्याश्चिदपि । एतेभ्यः सर्वैरेव वर्णैः पन्था दातव्यः । इतिशब्दात् स्थविर-
बाळकृशादिभ्यश्च ॥ ७ ॥ * वर्णज्यायसां चेतैर्वर्णैः ॥ ८ ॥ वर्णेनो-
त्कृष्टा वर्णज्यायांसः । तेषां चेतैरपकृष्टैर्वर्णैर्बाह्यैश्च दातव्यः ॥ ८ ॥ * अ-
शिष्टपातितमत्तोऽन्यत्तानामात्मस्वस्त्ययनार्थेन सर्वैरेव दातव्यः ॥ ९ ॥
अशिष्टो मूर्खः । अन्यं प्रसिद्धाः । एतेषां सर्वैरेव सजातीरुत्कृष्टैरपकृष्टैर्व-
र्णैर्बाह्यैश्च आत्मस्वस्त्ययनार्थेन सर्वैरेव दातव्यः । आत्मस्वस्त्ययनमात्मत्राणमा-
त्रम् । तेन प्रयोजनेन तदर्थम् । न त्वदृष्टार्थमिति । अत्र कौटिल्येन देय-
स्य पथः प्रमाणमुक्तम्—‘पञ्चरत्नी रथपथश्चत्वारो हान्तिपथः द्वौ द्वौ क्षुद्रपशु-
मनुष्याणां’ मिति ॥ ९ ॥ * धर्मचर्यायां जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्ण-
मापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ १० ॥ धर्मचर्यायां स्वधर्मान्छानेन । जघन्यो
वर्णः क्षूद्र इति । पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते वैश्यं प्राप्नोति । जातिपरिवृत्तौ
जन्मनः परिवर्तने । क्षूद्रो वैश्यो जायते । तथापि स्वधर्मनिष्ठ क्षत्रियो जा-
यते । तत्रापि स्वधर्मपरो ब्राह्मण इति । एव क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम् ॥
१० ॥ * अयमेचर्यायां पूर्वो वर्णो जघम्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जाति-
परिवृत्तौ ॥ ११ ॥ पूर्वोक्तः । महापातकव्यातिरिक्ता धर्मान्छानविषयमेतत् ।
महापातकेषु ‘नेनाऽभिशम्त’ इत्यादिना नीचजातिप्राप्तेरुक्तत्वात् ॥ ११ ॥
* धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्यां कुर्यात् ॥ १२ ॥ श्रोत्रेषु गार्ह्येषु स्मार्त-
ेषु च कर्मेषु श्रद्धा भक्तिश्च धर्मसम्पत्तिः । प्रजामस्यतिः पुत्रवत्त्वम् । एवं भूते
दारे सति नान्यापि दार इति प्रकृतमाभ्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । अत्रार्थाद्भा-
र्यामिति गम्यमानेनान्या भार्या कुर्यात् न ह्यहेतुः ॥ १२ ॥ * अन्यतराभावे का-
र्या प्रागग्न्याधेयात् ॥ १३ ॥ धर्मप्रजयोरन्यतरस्याभावे कार्या उद्वाह्या । त-
त्रापि प्रागग्न्याधेयात् नो धर्मेमाधानात् । एतदर्थमेवेदं वचनम् । उभयसम्प-
त्तौ न कर्तव्यं अन्यतराभावे कर्तव्यम्याशम्य प्राप्तत्वात् । यदा च न्य-
तराभावे कार्या तदा का शङ्का उभयाभावे कर्तव्येति ॥ १३ ॥ प्रागग्न्याधे-
यादित्यत्र हेतुः— * आधानं हि सती कर्मभिस्सम्बध्यते येषामेतदङ्ग-

मू॥१४॥हि यस्मान् आधाने सती विद्यमाना सहाविता कर्मभिस्सम्ब-
 धाते अधिक्रियते । येषामग्निहोत्रादीनामेतदाधानमङ्गमुपकारकम् । तैः ।
 अत्र 'दारे सती'ति वचनान् मृते तन्मिम्प्रागूर्ध्वं चाधानान् सत्यामपि पुत्रस-
 म्पत्तौ धर्मसम्पत्तौ च दारग्रहणं भवत्येव । तथा च मनु.—'गार्हपत्ये पूर्वमा-
 रिण्यै दत्वाग्नीनन्त्यकर्मणि । पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥' ति ।
 याज्ञवल्क्योऽपि—'आहरे द्विधिवद्वाराग्नीध्रैर्वाविलम्बयन् । इति । न हि
 वाचनिकेऽर्थे युक्तम् । कर्मन्ते । तेतत्र चोदनीयम् । यजमानः पूर्वमन्वा-
 रम्भणीयया संस्कृतो न तस्यायं संस्कारः पुनरापादयितुं शक्यः । या च
 भार्या आधानात्परमूढा सती सा च पूर्वमन्स्कृता, न तस्या दर्शपूर्णमासा-
 दिष्वधिकारः । स कथं तथा तैः स्मृतेषु नान्तरम्भणीयजन्यं च सं-
 स्कारो यदि संयोगवदुभयनिष्ठः तदा भायानाशे नश्यतीति तस्य पुन-
 रसंस्कारोऽपि नोपपन्नः । यानि च नान्तरम्भणीयामंक्षन्ते स्मार्तानि
 गार्ह्याणि यतोऽधिकारस्तस्याविरुद्धः । ननु च प्रागप्यादाः कर्मभि-
 स्सम्बध्यते गार्ह्यैस्मार्तैश्च, तत्किमुच्यते आधाने हि सती कर्माभिस्सम्ब-
 ध्यत इति । सत्यम् । अस्मादेव च हेतुर्नर्देशात्प्रसीयते प्रागाधानात्
 सत्यामपि धर्मसम्पत्तौ प्रजासम्पत्तौ च रागान्वस्य कस्यचिद्दरग्रहणे ना-
 तीव दोष इति । अथ यस्याहिताग्नेर्मार्गा सत्येव कर्मण्यश्रद्धाधाना अ-
 शक्ता वा भवति पुत्राश्च मृता अनुत्पन्ना वा तस्य कथम् । यद्येषा यु-
 क्तिः 'धर्मप्रजासम्पन्न'इति कर्मभिस्सम्बध्यत'इति च तदा कर्तव्यो विवाहः ।
 न च 'प्रागग्न्याधेया'दित्यस्य विरोधः । अन्यतराभावे कार्येत्यस्यैव मशेषः ।
 न पुनरुपयारम्भात्तवे कार्येत्यस्य । (दृष्टार्थशेषत्वे सम्भवति गम्यमानार्थशे-
 षत्वकलानानुपपत्तेः । सम्भवति च तात्पर्यपरिसरान्तरम् । भारद्वाजसूत्रस्या-
 प्ययमेव नियमः ।) भारद्वाजसूत्रे तु यद्यप्यग्निधेयणाहिताग्नेर्दा-
 रानुज्ञा प्रतीयते—“अथ यद्याहिताग्निः पुनर्दारक्रियां कुर्वीत यद्य-
 ग्निन्नोत्सृजेत् लौकिकास्सम्पद्येरन् तस्य पुनरग्न्याधेयं कुर्वीतेत्याश्मरथ्यः, पु-
 नराधाननित्यालेखनः, पुनरग्न्याधेयमित्यौडलोमि'रिति । तथापि तस्याप्ययमे-

व विषयः ॥ १४ ॥ * सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ॥ १५ ॥ कन्यागोत्र
मेव गोत्रं यस्य तस्मै कन्या न देया । यथा—हारीताय हारीता वात्स्याय वात्सी-
मित्यादि ॥ १५ ॥ * मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः ॥ १६ ॥ मातुर्योनिसम्बन्धाः
कन्याया मातुलादयः । चकारात् पितुरप्येवम् । तेभ्यः असगोत्रेभ्योऽपि
न देया कन्यका । अत्र मनुः—‘असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पि-
तुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मण्यमैथुनी ॥ व्यासः—‘स्नात्वा
समुद्वेहेत्कन्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् । यवीयसीं भ्रातृमतींसगोत्रां
प्रयत्नतः ॥ ’ मातुस्सगोत्रामप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । जन्म-
नाम्नोरविज्ञाने नोद्वेहेश्चिह्नितः ॥ मातुस्सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्वि-
जातिभिः । इति ।’ गौतमः—‘असमानप्रवरैर्विवाह ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धु-
भ्यो बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात् । इति । कात्यायनः—‘प्रव-
र एषामविवाह इत्येतेषु प्रत्यध्यायमाहत्य वचनं येषामेव प्रवरः तेषामेवा-
विवाह इति । कारिका च भवति—रातीयानामविवाह एषामिति येषां सू-
त्रकृदब्रवीत्तेषामेव विवाहः स्यात् नान्येषामिति धारणे’ति शङ्खः—‘दाराणा-
हरेत्सदृशानसमानार्षेयानसम्बन्धानासप्तमपञ्चमात्पितृमातृबन्धुभ्यः । इति । व-
सिष्ठः—‘गृहस्थो विनिर्तिक्रोधहर्षो गुरुणानुज्ञातः स्नात्वाऽसमानार्षेयामस्पृ-
ष्टमैथुनामवरतयसीं भ्रातृमतीं सदृशीं भार्यां विन्देत् । पञ्चमी मातृबन्धुभ्यः स-
प्तमी पितृबन्धुभ्यः ।’ हारीतः—‘श्वित्रो कुष्ठचूदरी यक्षमामयाव्यल्पायुरनार्षेयं
ब्राह्मसमानार्षेयमित्येतान्यपतितान्यपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति । कुला-
नुरूपाः प्रजा भवन्तीत्यादितष्पडयज्ञियत्वाद्नार्षेयमवेदत्वादब्रह्म । एक-
कुलत्वात् समानार्षेयमिति तस्मात् सप्त पितृतः परीक्ष्य पञ्च मातृतोऽनूनकां
श्रेष्ठां भ्रातृमती भार्यां विन्देत् ।’ पैठिनसिः—‘असमानार्षेयां कन्यां व-
रयेत् । पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृतः त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा ।’ याज्ञ-
वल्क्यः—‘अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वेहेत् । अनन्यपूर्विकां
कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् । अरोगिणी भ्रातृमतीमसमानार्षेयगोत्रजाम् ।
पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥’ विष्णुः—‘असगोत्रामसमानप्रवरां
भार्यां विन्देत् मातृतः पञ्चमात्पितृतः सप्तमात् ।’ नारदः—‘आसप्तमा-

त्यश्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः । अविवाह्यास्सगोत्रास्स्युस्समानप्रवरास्तथा । 'शातातपः—'परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा । कृत्वा तस्यास्समुत्सर्गमतिकृच्छ्रो विशोधनम् ॥ मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ।' मनुः—पैतृष्वसेयी भृगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च । मातुश्च भ्रातुस्तनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् । एतास्तिस्वस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् । ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः ॥' बोधायनः—'सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेत् मातृवदेनां विभृयात् । सगोत्रां गत्वा चान्द्रायणमुपदिशेत् । व्रते परिनिष्ठिते ब्राह्मणीं न त्यजते मातृवद्भगिनीवद्दर्शो न दुष्यतीति विज्ञायते । अथ सन्निपाते अविवाहः तदाध्यायं वर्जयेत् । बोधायनस्य तत्प्रमाणं कर्तव्यम् । मानव्यो हि प्रजा इति विज्ञायत' इति । गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । ऊनपश्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् । एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमन्यद्भृग्वङ्गिरोगणात् ॥' इति । सुमन्तुः—'पितृपत्न्यस्सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो मातुलाः तत्सुता मातुलसुतास्तस्मात्ता नोपयन्तव्या' इति । १६ ॥ कन्यादानप्रसङ्गाद्विवाहभेदानाह—*ब्राह्मे विवाहे बन्धुशीलश्रुतारोग्याणि बुध्वा प्रजां सहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेच्छक्तिविषयेणालं कृत्य ॥ १७ ॥ ब्रह्मणा दृष्टो ब्राह्मः । तस्मिन् विवाहे वरस्य बन्धवादीन् बुध्वा परीक्ष्य प्रजां दुहितरं सहत्वकर्मभ्यः सहकर्तव्यानि यानि कर्माणि तेभ्यः तानि कर्तुम् । प्रतिपादयेत् दद्यात् । शक्तिविषयेण विभक्तिप्रतिरूपोऽयं निपातः यथाशक्तीत्यस्यार्थे द्रष्टव्यः । यथाशक्त्यलंकृत्य दद्यादित्येष ब्राह्मो विवाहः । 'प्रजासहत्वकर्मभ्यः' इति पाठे प्रजार्थं सहत्वकर्मार्थं चेति ॥ १७ ॥ *आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयौ ॥ १८ ॥ ऋषिभिर्दृष्टे विवाहे मिथुनौ गावौ स्त्रीगवी पुङ्गवश्च दुहितृमते देयौ । एष आर्षः ॥ १८ ॥ *दैवे यज्ञतन्त्रे ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥ १९ ॥ दैवैर्दृष्टे विवाहे यज्ञतन्त्रे वितते ऋत्विजे कर्म कुर्वते कन्यां दद्यात् । एष दैवो विवाहः ॥ १९ ॥ *मिथः कामात्सांवर्तेते स गान्धर्वः ॥ २० ॥ यत्र कन्यावरौ रहसि कामात् परस्परं रागात् सांवर्तेते मिथुनीभवतः स गान्धर्वो वि

वाहः । समो दीर्घः पूर्ववत् । अत्र संयोगोत्तरकालं विवाहसंस्कारः कर्तव्यः ॥ २० ॥

इति एकादशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ५ ख० ११ ॥

*शक्तिविषयेण द्रव्याणि दत्त्वावहेरन् स आसुरः ॥ १ ॥ यत्र विवाहे कन्यावते यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वावहेरन् कन्या स आसुरः । 'वित्तेनानतिस्त्रीमतामासुर' इति गौतमः । तेन कन्यायै गृहक्षेत्राभरणादिदानेन विवाहो नासुर ॥ १ ॥ *दुहितृमतः प्रोथयित्वावहेरन् स राक्षसः ॥ २ ॥ दुहितृमतः कन्यावतः पित्रादीन् प्रोथयित्वा प्रमथ्य यत्रावहेरन् स राक्षसो विवाहः । 'हत्वा भित्वा च शीर्षाणि रुदती रुदञ्चो यत्रावहेरन् स राक्षसः' इत्याश्वलायनः । अत्रापि विवाहसंस्कारः कर्तव्यः । द्वौ चापरो विवाहौ शास्त्रान्तरेपृक्तौ । तत्राश्वलायनः— 'सह धर्मं चरतमिति प्राजापत्यं मुपनां प्रमत्ता वापहरेत्स पैशाचः' इति । ताविह पृथङ्नोक्तौ । ब्राह्मराक्षसयोरन्तर्भावादिति ॥ २ ॥ *तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ॥ ३ ॥ तेषां विवाहानां मध्ये आद्यास्त्रयो ब्राह्मर्षिदैवाः प्रशस्ताः । तत्रापि पूर्वः पूर्वोऽतिशयेन प्रशस्त इति ॥ ३ ॥ *यथायुक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति ॥ ४ ॥ प्रशस्ते विवाहे जाता प्रजापि प्रशस्ता भवति । निन्दिते निन्दिता । तत्र मनुः— 'ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः' । ब्रह्मवर्चसिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्भवाः ॥ रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः । पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥ उत्तरेषु च जायन्ते नृशंसानृतवादिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मममुज्झिताः ॥' इति । प्राजापत्येन सह ब्राह्मद्याश्वत्वारो ब्राह्मणस्य । गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रियस्य । आसुरं तु वैश्यशूद्रयोः । पैशाचो न कस्यचिदपि ॥ ४ ॥ *पाणिसमूहं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्षितमभितिष्ठेत् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणस्य पाणिना समूहमुपलिप्तं समूहं वा भूप्रदेशमप्रोक्षितं नाभितिष्ठेत् नाधितिष्ठेत् । प्रोक्ष्यैवाधितिष्ठेदिति ॥ ५ ॥ *अग्निं ब्राह्मणं चान्तरेण नातिक्रामेत् ॥ ६ ॥ अग्नेर्ब्राह्म-

णस्य च मध्येन न गच्छेत् ॥ ६ ॥ * ब्राह्मणांश्च ॥ ७ ॥ अन्तरेण ना-
तिक्रामेदित्येव । ब्राह्मणानां च मध्येन न गच्छेत् ॥ ७ ॥ * अनुज्ञाप्य वाति
क्रामेत् ॥ ८ ॥ स्पष्टम् ॥ ८ ॥ * अग्निमपश्च न युगपद्धारयेत् ॥ ९ ॥
अग्निमुदकञ्च न युगपद्धारयेत् ॥ ९ ॥ * नानाग्रीनां च सन्निवापं वर्ज-
येत् ॥ १० ॥ पृथगवस्थितानामग्रीनामेकत्र समावपन न कुर्यात् । अग्रावाग्निं न
प्रक्षिपेदित्यन्ये ॥ १० ॥ * प्रतिमुखमग्निमाद्ध्यमानं नाप्रतिष्ठितं भूमौ
प्रदक्षिणीकुर्यात् ॥ ११ ॥ यदास्य गच्छतः प्रतिमुखमग्निराद्ध्यते तदा न त
प्रदक्षिणीकुर्यात् । स चेद्भूमौ प्रतिष्ठितो न भवति । प्रतिष्ठिते त्वग्नौ दृष्टे प्रद-
क्षिणीकुर्यादिति ॥ ११ ॥ * पृष्ठतश्चात्मनः पाणी न संश्लेषयेत् ॥ १२ ॥
स्वे पृष्ठभागे स्वपाणिद्वयं न संश्लेषयेन्न बध्नीयात् ॥ १२ ॥ स्वपन्नभिनि-
र्मुक्तो नाश्वान्वाग्यतो रात्रिमासीत श्वो भूत उदकमुपस्पृश्य वाचं
विस्मृजेत् ॥ १३ ॥ 'सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च । अशुमानभि-
निर्मुक्ताभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् । स्वपन्नभिनिर्मुक्तो नाश्वानभज्जानमृतृष्णा
भूतो रात्रिं सर्वामासीत न शयीत । अथापरेद्युः प्रातः स्नात्वा वाचं विस्मृ-
जेत् । अयमस्य निर्वेप ॥ १३ ॥ * स्वपन्नभ्युदितो नाश्वान्वाग्यतोऽह-
स्तिष्ठेत् ॥ १४ ॥ पूर्वेण गतम् । उदकमुपस्पृश्य वाचं विस्मृजेदिति चात्रापे-
क्ष्यते । तत्रास्तमिते स्नानप्रतिषेधात् सायमेव स्नान्वा वाचं विस्मृज्य सन्ध्या
मुपासीत ॥ १४ ॥ * आतमितोः प्राणमायच्छेदित्येके ॥ १५ ॥ यावद-
ङ्गानां ग्लानिर्भवति तावत्प्राणमायच्छेत् प्राणवायुमाकृष्य धारयेत् । प्राणा
यामं कुर्यादित्येके मन्यन्ते । शक्त्यपेक्षो विकल्पा । तत्र मनु-सव्याहृती
सप्रणवां गायत्री शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राण प्राणायामश्च उच्यते ॥'
इति । एतमावर्तयेद्यावद्ग्लानिः ॥ १५ ॥ * स्वप्नं वा पापकं दृष्ट्वा ॥ १६ ॥ पा-
पकस्वप्नो दुस्स्वप्नः मर्कटास्कन्दनादि । तच्च दृष्ट्वा ॥ १६ ॥ * अर्थं वा
सिंसाधयिषन् ॥ १७ ॥ अर्थः प्रयोजनम् । तच्च दृष्टमदृष्टं वा साधयितु-
मिच्छन् ॥ १७ ॥ * नियमातिक्रमे चान्यस्मिन् ॥ १८ ॥ नियमानाम्
, उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यादि'त्येवमादीनामतिक्रमे च आतमितोः प्राणमायच्छेदि-
ति सर्वशेषः ॥ १८ ॥ * दोषफलसंशये न तत्कर्तव्यम् ॥ १९ ॥ यस्मि

नकर्मणि कृते पक्षे दोषः फलं न सम्भाव्यते न तत् कुर्यात् । यथा संशये त्वसहाये
 देशे एकाकिनो गमनमिति ॥ १९ ॥ * एवमध्यायानध्याये ॥ २० ॥ संशय
 इत्युपसमस्तमप्यपेक्ष्यते । अध्यायोऽनध्याय इति संशयेऽप्येवं न तत् कर्त-
 व्यमिति । 'सन्धावनुस्तनित' इत्युदाहरणम् । पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ २० ॥
 * न संशये प्रत्यक्षवद्ब्रूयात् ॥ २१ ॥ संशयितमर्थमात्मनो ज्ञानपरिहारा
 य प्रत्यक्षं निश्चितवन्न ब्रूयात् ॥ २१ ॥ * अभिनिर्मुक्ताभ्युदितकुनखीश्याव-
 दाग्रदिधिषु दिधिपूपतिपर्याहितपरीष्टपारिवित्तपारिविन्नपारिविविदा -
 नेषु चोत्तरोत्तरस्मिन्नशुचिकरनिर्वेषो गरीयान् गरीयान् ॥ २२ ॥
 आद्यौ द्वौ गतौ । कुनखी कृष्णनखः । श्यावा दन्ता यस्य स श्यावदन् वि-
 वर्णदन्तः । 'विभाषा श्यावारोकाभ्यामिति दत्रादेशः । तस्य नलोपश्छान्दसः ।
 ज्येष्ठायामनूदायां पूर्व कनीयस्या वोढा अग्रदिधिषुः । पश्चादितरस्या वोढा
 दिधिपूपतिः । ज्येष्ठे अकृताधाने कृताधानः कनिष्ठः पर्याधाता । ज्येष्ठः प-
 र्याहितः । ज्येष्ठे अकृतसोमयागे कृतसोमयागः कनिष्ठः परियष्टा । ज्येष्ठः
 परीष्टः । अकृतविवाहे ज्येष्ठे कृतविवाहः कनिष्ठः पारिविविदानः । पारिवेत्तेति
 प्रसिद्धः । ज्येष्ठः पारिवित्तः । ज्येष्ठभार्यामुपयच्छमानः पारिविन्नः । यस्मि-
 न्नगृहीतभागे वा कनिष्ठो भाग गृह्णाति स ज्येष्ठः पारिविन्नः । चकारः पर्या-
 धातृप्रभृतीनां समुच्चयार्थः । एतेष्वभिनिर्मुक्तादिषु यो य उत्तरस्तस्मिस्तस्मि-
 न्द्वादशमासादिरशुचिकरनिर्वेषो यः पूर्वमुक्तः तत्र तत्र गरीयान् गरीयान्
 भवति । पूर्वत्र पूर्वत्र लघीयान् । अभिनिर्मुक्ताभ्युदितयोरनन्तरोक्तं प्रायश्चित्ति-
 द्यमपि विकल्पेन भवति ॥ २२ ॥ * तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमित्येके ॥ २३ ॥
 यग्मिन् कौनख्यादिके लिङ्गे यत् प्रायश्चित्तमुक्तं तच्चरित्वा तत् कौनख्या-
 दिकं लिङ्गमुद्धरेदित्येके मन्यन्ते । अन्यत्राहिताग्निभ्य इति स्मृत्यन्तरम् ॥
 २३ ॥

इति द्वादशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ५ ख० ॥ १२ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचिता याम्

उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

* सवर्णापूर्वशास्त्राविहितायां यथर्तु गच्छतः पुत्रास्तेषां कर्म-
 भिस्सम्बन्धः ॥ १ ॥ सवर्णा चासावपूर्वा च शास्त्रविहिता चेति कर्मधारयः ।
 सवर्णा सजातीया । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वा अनन्यपूर्वा अन्य-
 स्मै अदत्ता । न विद्यते पूर्वः पतिरस्या इति । शास्त्रविहिता शास्त्रोक्तेन
 विवाहकर्मणा संस्कारेण संस्कृता 'सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छे'दित्यादि-
 शास्त्रानुगुणा वा । एवम्भूतायां भार्यायां यथर्तु गृह्योक्तेन ऋतुगमनकल्पे-
 न गच्छतो ये पुत्रा जायन्ते तेषां 'स्वकर्म ब्राह्मणस्ये'त्यादिना पूर्वमुक्तैः
 कर्मभिस्सम्बन्धो भवति । गच्छथ इति शकारोऽपपाठः ॥ १ ॥ * दाये-
 न चाव्यतिक्रमश्चोभयोः ॥ २ ॥ उभयोर्मातापितृर्दायेन च तेषां सम्ब-
 न्धो भवति अव्यतिक्रमश्च । च इति चेदर्थे । अव्यतिक्रमश्चेत यदि ते मा-
 तरं पितरं च न व्यतिक्रमेयुः । व्यतिक्रमे तु दायहानिरिति । अपर आह—
 'उभयोरपि दायेन तेषां व्यतिक्रमो न कर्तव्यः । अवश्यं देयो दाय' इति ।
 ॥ २ ॥ * पूर्ववत्यामसंस्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः ॥ ३ ॥
 अन्येन पाणिग्रहणेन तद्वती पूर्ववती । असंस्कृता विवाहसंस्काररहिता ।
 वर्णान्तरे ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिषु । तेषु पूर्ववत्यादिषु मैथुने सति दोषो भ-
 वति । कस्य तयोरेव मिथुनीभवतोः ॥ ३ ॥ * तत्रापि दोषवान् पुत्र एव ॥
 ४ ॥ तत्रेति सप्तम्यास्त्रल् । 'इतरेभ्योऽपि दृश्यत' इति । ताम्यामुभाभ्यां
 पुत्र एवातिशयेन दोषवान् । तत्र पूर्ववत्यामुत्पन्नौ कुण्डगोलकौ । 'पत्यौ
 जीवति कुण्डस्यान्मृते भर्तरि गोलक' इति । असंस्कृतायामुत्पन्नस्य नामा
 न्तरं नास्ति । किं तु दुष्टत्वमेव । वर्णान्तरे तु जात्यन्तरम् । तत्र गौतमः—
 भनूलोमाः पुनरनन्तरैकान्तरद्वन्तरा सुजातासवर्णाम्बष्ठोऽग्रनिषाददौ
 प्यन्तपारशवाः । प्रतिलोमास्तु सूतमागधायोगपक्षत्तृवैदेहकचण्डाला' इति ।
 एवकारो दुहितृनिवृत्त्यर्थः । तथा च वासिष्ठः—'पतितेनोत्पादितः पतितो
 भवत्यन्यत्र स्त्रियास्साहि परगामिनी तामरिकथामुपेयादिति । 'स्त्रीरत्नं
 दुष्कुलादपी'ति मनुः ॥ ४ ॥ पुत्रेभ्यो दायभागं वक्ष्यन् अन्यस्य भार्याया-
 मन्येनोत्पादितः किमुत्पादयितुराहोस्वित् क्षेत्रिण इति विचारे निर्ण-
 यमाह—*उत्पादयितुः पुत्र इति हि ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ ५ ॥ न केवलं

ब्राह्मणमेव । वैदिकगाथा अप्यत्रोदाहरन्तीत्याह — * अथाप्युदाहरन्ति । इदानीमेवाहं जनकस्त्रीणामीर्ष्यामि नो पुरा । यदा यमसादने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् । रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने तस्माद्भार्या रक्षन्ति विभ्यन्तः पररेतसः । अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेमा वंः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः । जनयितुः पुत्रो भवति साम्पराये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतमिति ॥ ६ ॥ जनयितुः पुत्रः क्षेत्रिणो वेति विवादे पराजितस्य क्षेत्रिणो वचनम् । एतावन्त कालं जनको मन्यमान इदानीमेव स्त्रीणामीर्ष्यामि परपुरुषसंसर्गं न सहे । तदानीं कुत इति चेत् यदा यमस्य सादने पितृलोके जनयितुः पुत्रो भवति पुत्रकृत्य परलोकगतस्य जनयितुरेव न क्षेत्रिण इत्यब्रुवन् धर्मज्ञाः । युक्त एवार्थ किञ्चिद्विशेषेणोच्यते । रेतोधा बीजप्रद पुत्रं नयति पुत्रदत्तं पिण्डादिकमात्मानं नयति प्रापयति । परेत्य मृत्वा । यमसादने यमलोके । तस्मात्कारणान् भार्या रक्षन्ति पररेतसो विभ्यन्तः । छान्दसो नुम् । विभ्यतः । अतो ययमप्यप्रमत्ता अवहिता भूत्वा एत तन्तुं प्रजासन्तानं रक्षथ । लोट् । रक्षतेत्यर्थः । व युष्माकम् । क्षेत्रे परबीजानि पररेतांसि मावाप्सु । व्यत्ययेनाय कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । मावाप्सत उत्तानि मा भूवन् मोष्येरन् । कथमिति । साम्पराये परलोके जनयितुरेव पुत्रो भवति वेत्ता परिणेता क्षेत्री तु एत तन्तु कुटुम्ब मोघं निष्प्रयोजनं कुरुते नात्ममात्करोति । इतिशब्दो गाथासमाप्तौ । एतच्च क्षेत्रिणोऽनुज्ञामन्तरेण पुत्रोत्पादनविषयम् । यदा तु क्षेत्री वन्ध्यो रुग्णो वा प्रार्थयते मम क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति । यदा वा सन्तानक्षये विधवा नियुज्यते यथा विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे सत्यवत्या व्यामेन । तदुत्पन्नः पुत्र उभयोरपि पुत्रो भवति बीजिनः क्षेत्रिणश्च व्यामुष्यायणश्च स भवति । तथाचाचार्य एवाह—यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौद्वौपलक्ष्येदिति । याज्ञवल्क्योऽप्याह—'अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसौ रिक्ता पिण्डदाता द्विधर्मतः ॥' इति । व्यामुष्यायणको दद्याद्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् । रिक्तादर्धं समादद्याद्बीजक्षेत्रवतोस्तथा ॥' इति ॥ ६ ॥ यदि

पूर्ववत्यादिमैथुने दोषः कथं तर्हि उच्यते भारद्वाजौ व्यत्यस्य भार्ये ज
 मतुः । वसिष्ठश्चाण्डालीमक्षमालाम् । प्रजापतिश्च स्वां दुहितरम् । तत्रा
 ह — * दृष्टो धर्मव्यतिक्रमस्साहसं च पूर्वेषाम् ॥ ७ ॥ सत्यं दृष्टोऽ
 माचारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिक्रमः न धर्मः । गृह्यमाणकारण
 ॥ ७ ॥ न चैतावदेव साहसं च पूर्वेषां दृष्टम् ; यथा जामदग्न्येन रामेण
 तृषचनादविचारेण मातुश्शिराश्छिन्नं किमिदानीं तेषामपि दोषो नेत्याह
 — * तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥ ८ ॥ तादृशं हि
 षां तेजः । यदेवविधैरपि पाप्माभिर्न प्रत्यवयन्ति । तद्यथैषीकातूल-
 ग्नौ प्रोतं प्रदूयते एवं हेषा पाप्मानः प्रदूयन्ते ॥ ८ ॥ न चैतावता अर्वा
 विनानामपि तथा प्रसङ्ग इत्याह — * तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानस्सीदत्य-
 रः ॥ ९ ॥ तदिति नपुंसकमनपुमकेनेत्येकशेष एकवद्भावश्च । त व्य-
 तिक्रम तच्च साहसमन्वीक्ष्य दृष्ट्वा स्वयमपि तथा प्रयुञ्जानोऽवरः इदानी-
 तनः सीदति प्रत्यवेति । न ह्यग्निः सर्वं दहतीत्यस्माकमपि तथा शक्ति
 रिति ॥ ९ ॥ पुत्रप्रसङ्गेनाह — * दानं क्रयधर्मश्चापत्यस्य न विद्यते ॥
 १० ॥ दानग्रहणेन विक्रयोऽपि गृह्यते । त्यागसामान्यात् । क्रयधर्म इति
 च प्रतिग्रहस्यापि ग्रहणम् । धर्मग्रहणात् स्वीकारसामान्याच्च । अपत्यस्य
 दानप्रतिग्रहक्रयविक्रया न कर्तव्याः । द्वादशविधेषु पुत्रेषु दत्तक्रीतयोर-
 पि पुत्रयोर्मन्वादिभिः पठितत्वान्नायं सामान्येन प्रतिषेधः । किं तर्हि । ज्ये-
 ष्ठपुत्रविषय एकपुत्रविषयः स्त्रीविषयो वा । तथा च वसिष्ठः — 'न ज्येष्ठं पुत्रं
 दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्ताना-
 य पूर्वेषां न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः पुत्र प्र-
 तिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राज्ञे निवेद्य निवेशनस्य मन्ये अग्निमुपसमाधाय
 सम्परिस्तीर्य व्याहृतीभिर्हुत्वा दूरे बान्धवं सन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीया'दिति ।
 विश्वजिति च सर्वस्वदाने गवादिवदपत्यं न देयमिति । विक्रयस्तु स-
 र्वत्र निषिद्धः । तत्र उपपातकेषु याज्ञवल्क्य आह — 'नास्तिक्यं व्रतलो-
 पश्च सुतानां चैव विक्रयः ।' इति । बह्वृचब्राह्मणेऽपि शुनश्शेषाख्याने
 दृश्यते — 'स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान उवाचे'त्यादि । पुत्रप्रकरणे अपत्य,

शब्दोपादानमपि ज्येष्ठपुत्रविषयत्वस्य लिङ्गम् । न पतन्त्यनेनेत्यपत्य-
मिति । 'ऋणमस्मिन् सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जा-
तस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥' इति ॥ १० ॥ विवाहे दुहितृमते दानं
काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्मादुहितृमतेऽतिरथं शतं देयं तन्मिथुयाकु-
र्यादिति तस्यां क्रयशब्दसंस्तुतिमात्रं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥ ११ ॥
आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं क्वचिद्वेदे श्रूयते । तस्मादुहितृमते रथेना-
धिकं गवां शतं देयम् । तच्च दुहितृमान् मिथुया कुर्यात् मिथ्या कुर्यात्
मा देवानां मिथुया कर्मागधेयमिति दृश्यते । मिथुया कुर्यादिति कोऽर्थः
वरायैव पुनर्देयादिति । तद्दानं काम्यं कामानिमित्तम् । 'यथा युक्तो विवा-
हस्तथायुक्ता प्रजा भवती'ति ऋषितुल्याः पुत्रा यथास्युरिति । ततश्च धर्मा-
र्थं न क्रयार्थम् । यस्तु तस्यां विवाहक्रियायां क्रयशब्दः क्वचित् स्मृतौ
दृश्यते, स संस्तुतिमात्रम् । द्रव्यप्रदानसाम्यत् । न मुख्यक्रयत्वप्रतिपा-
दनार्थम् । कुतः, हि यस्मात् धर्मादेव हेतोः सम्बन्धो दम्पत्योरित्यर्षे दुहि-
तृमते मिथुनौ गौर्वा देयाविति । अत्राप्येष एव न्यायः । अत्र मनुः—
'यासामाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः । अर्हणं तत्कुमारीणामानृशं-
स्यं च केवलम् ॥' इति । एतच्च सर्व दानं 'क्रयधर्मश्चापत्यस्य न विद्यत'
इत्यस्य व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्युक्तम् ॥ ११ ॥

इति त्रयोदशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ६ ख० १३ ॥

अथ दायविभागः— * एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा जीवन्
पुत्रेभ्यो दायं व्यभजेत् समं क्लीबमुन्मत्तं पतितं च मरिहाप्य
॥ १ ॥ एकेन प्रधानेन गवादिना ज्येष्ठं पुत्रं तोषयित्वा तृप्तं कृत्वा
जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं व्यभजेत् । सममात्मना परस्परं च तेषां सा-
मान्याभिवानात् क्रमागतं स्वयमार्जितं च । क्लीवादीन् वर्जयित्वा । क्ली-
वादिग्रहणं जात्यन्धानामुपलक्षणम् । यथाह मनुः—'अनंशौ क्लीबपतितौ
जात्यन्धवधिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥' इति ।
अन्वादीनां पुत्रसद्भावे त्वंशहरा । उन्मत्तपतितौ निवृत्ते निमित्ते क्ली-

बादयस्तु भर्तव्याः । अत्र विभागकालः स्मृत्यन्तरवशाद्ग्राह्यः । तत्र नारदः—‘मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च । निवृत्ते चापि मरणात्पितर्युपरतस्पृहे ॥’ इति । यदा पुत्राणां पृथक्पृथक् धर्मानुष्ठाने शक्तिश्रेष्ठं भवतः सोऽपि कालः । ‘तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रियेति’ दर्शनात् । ‘जीवन्नि’ति वचनात् जीवन्नेवावश्यं पुत्रान् विभजेत् एष धर्म इति प्रतिपादनाय । अन्यथा तदनर्थकम् । अजीवतोऽप्रसङ्गात् अजीवन्निनि स्मृत्यन्तरेषु स्वयमार्जिते पितुरिच्छया विषमविभागो दर्शितः । न न धर्म्य इत्याचार्यस्य पक्षः । भार्याया अप्यंशो न दर्शितः । आत्मन एवाशस्तम्या अपीति मन्यन्ते । वक्ष्यति च ‘जायापत्योर्न विभागो विद्यतः’ इति । केचित्तु पितृर्द्वावशावित्याहुः । ‘द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिते’ति दर्शनात् । अतमप्याचार्यस्य पक्षो न भवेति । यथा पुत्राणामेकैक एवाशस्तम्यं तस्या तथा पितुरपीति । यद्वा पुत्राणामेवाशस्तम्य आत्मनत्वात्किंचिदपि न दोषः । तत्र हारीतः—‘पिता ह्याश्रयणः पुत्रा इति अत्राश्रयणं कन्देदुपदेश्येदितरेभ्यो गृह्णीयादिति । विभागादूर्ध्वं पित्रोर्जायनाभावे पुत्रभागेभ्यो ग्राह्यमित्युक्तं भवति । इति जीवद्विभागः ॥ १॥ अथ भूते कुडुम्ब्विति तद्धनस्य गतिमाह—*पुत्राभावे नः प्र यामन्तः सखिण्डः ॥ २॥ पुत्राभाव’ इति वचनात् सत्सु पुत्रेषु त एव गृह्णीयरविशेषात्साम् । अत्र नारदीये विशेषः—‘यच्छिष्टं प्रीतिदानेभ्यो दत्त्वाणं पैतृकं च यत् । भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी स्यादन्यथा पिता ॥’ इति । काल्यायन त — भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां कुडुम्ब्वर्थमृण कृतम् । विभागकाले दत्तं तादृकियमिम्भवमेव तु’ इति ॥ अत्र याज्ञवल्क्यः—‘पितुरुर्ध्वं विभजता माताप्यादा सम हरे’दिति । तदत्र नोक्तम् । पुत्रेरेव मह वृत्तिरम्या इति । तथा च मनु — ‘पिता रक्षति कौमाद्रे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्त स्यविगीभावेन स्त्रा स्वातन्त्र्यमर्हति ॥’ इति । एव मातुरप्यंभावे तद्धन भर्तृकुललब्धं स्वयमार्जितं च तत्पुत्रा अप्रत्ता दुहितरम्भय गृह्णीयुः ‘स्त्रीनि तमपत्याना दुहिता न तदंशिनी ॥ अप्रत्ता चेत्समृद्धा तु लभते मा न भ्रातृक’मिति बृहस्पतिः । ‘पितृकुललब्धं चाप्रत्ता एव दुहितरः । मातृन्तु यौतकं यत्स्यात् कुमा-

रीमाग एव सः ।' इति । मनुः 'अथ प्रप्ता दुहितरः पुत्राश्च जननी तद जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ॥ भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्श्च सनाभयः ।' इति मानवमेव । अत्र व्यासः—'असंस्कृतास्तु ये न पैतृकादेव ते धनात् । संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्यैष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ॥' इति अत्र क्रमविवाहे बृहस्पतिः—'ब्रह्मक्षत्रियविद्वद्रूद्रा विप्रोत्पन्नास्त्वनुक्रमात् चतुस्त्रिद्व्येकभागेन भजेयुस्ते यथाक्रमम् ॥ क्षत्रजास्त्रिद्व्येकभागा विद्वज्ज तु द्येकभागिनौ ।' इति । मानवे च स्पष्टमुक्तम्—'सर्वं वा रिक्थजातं तदशधा प्रविभज्य तु । धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिना ते धर्मवित् ॥ चतुरोऽशीन् हरेद्विप्रः त्रीनशान् क्षत्रियासुतः । वैश्यापुत्रो हरेद्द्व्यशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥' इति । यस्य तु ब्राह्मणी वन्ध्या मृता वा तत्र क्षत्रियादिसुतास्त्रिद्व्येकभागाः । यस्य त्वेकस्यामिव पुत्रस्सर्वं हरेत् शूद्रापुत्रवर्जम् । यथाह देवल—'आनुलोम्येकपुत्रस्तु पितुस्सर्वस्वभागमेवेत् निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्त्वस्य तृतीयभागः ॥ द्वौ सपिण्डस्सकुल्यो वां स्वधादाता तु संहरेत्' इति । निषादः पारशवः । क्षेत्रविषये बृहस्पतिः—'न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिमुताय वै । यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥ शूद्रा द्विजातिभिर्जाता न भूमेर्भागमर्हति । सजातावाप्नुयात्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥' इति । याज्ञवल्क्यः—'जातो हि दास्यां शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्त भ्रातरस्त्वर्धभागिकम् ॥' इति । भार्याविषये विष्णु—'मातरः पुत्रभागानुसारतो भागहारिण्य' इति । अत्र, औरस पुत्रिकाबीजक्षेत्रजौ पुत्रिकासुतः । पुनर्भवश्च कानीनस्सहोदो गृहसम्भवः । दत्तः क्रीतस्वयंदत्तः कृत्रिमश्चापविद्धकः । यत्र कचोत्पादितश्च पुत्रारूपा दश पञ्च च । अनेनैव क्रमेणैषां पूर्वाभावे परःपरः । पिण्डदोऽशहरश्चेति प्रायेण स्मृतिषु स्थितिः ॥ तत्रौरसो धर्मपत्नीजः । 'सवर्णापूर्वशास्त्रविहिताया'मिति पूर्वमुक्तः । गौतमः—'पितोः त्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिं चेष्ट्वा मम दर्धमपत्यमिति संवाह्ये'ति । बृहस्पतिः—'एक एवौरस पित्र्ये धने त्वामी प्रकीर्तितः । तत्तुल्या पुत्रिका प्राक्ता भर्तव्यास्त्वपरे स्मृताः ॥' इति । मनुः—'पुत्रिकायां कृतायां तु

यदि पुत्रोऽनुजायते । समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः
 इति । याज्ञवल्क्यः—‘अवरेण परक्षेत्रे • नियोगोत्पादितः सुतः । उभ-
 योरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता ज धर्मतः ॥’ इति । अयमेक एवोत्पादयितुर्बी-
 जतः क्षेत्रजस्तु क्षेत्रिणः । बृहस्पतिः—‘पुत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रस्त्वर्गप्राप्ति-
 करावुभौ । रिक्थे पिण्डाम्बुदाने च समौ सम्परिकीर्तितौ ॥’ इति । का-
 श्यपः—‘सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः । वाचा दत्ता म-
 नोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकं स्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतका ।
 अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च ये’ति ॥ ‘क्लीबं विहाय पतितं या
 पुनर्लभते पतिम् । तस्यां पौनर्भवो जानः व्यक्तमुत्पादकस्य सः ॥’ इति ।
 मनुः—‘पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं वदेन्नाम्ना
 वोदुः कन्यासमुद्भवः ॥’ इति । नारदः—‘कानीनश्च सहोदश्च गूढायां
 यश्च जायते । तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भागहराः पितुः ।’ इति । व-
 सिष्ठः—‘अप्रप्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्देत् तुल्यतः । पौत्री मातामहस्तेन
 दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥’ इति । अनूढायामेव मृतायां मातामहस्य पुत्रः
 अन्यथा वोदुः । मनुः—‘या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा
 सती । वोदुस्स गर्भो भवति सहोद इति चोच्यते । उत्पद्यते गृहे यस्य
 न च ज्ञेया न कस्यचित् । स गृहे गूढउत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः ॥
 दत्तः पूर्वमेवोक्तः । पैठीनसिः—‘अथ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः पर-
 परिग्रहणे आर्षेयेण जाताः ते अमंहतकुलीना द्यामुप्यायणा भवन्ती’ति ।
 मनुः—‘भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पु-
 त्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ क्रीणियाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्गमनिकात् । स
 क्रीतकम्सुतस्तस्य सदृशोऽमदृशोऽपि वा । मातापितृविहीनो यस्यक्तो वास्या-
 दकारणात् । आत्मानं स्पर्शयेद्यस्य स्वयं दत्तस्तु स स्मृतः ॥’ इति । स
 दृशस्तु प्रकुर्यातां गुणदोषविवर्जितम् । पुत्र पुत्रगुणैर्युक्तः स विज्ञेयस्तु कृ-
 त्रिमः ॥ मातापितृभ्यामुत्सृष्ट तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं प्रतिगृहीयादप-
 विद्धः स उच्यते ॥’ इति । सर्वे एते सजातियाः । ‘सजातयेष्वयं प्रो-
 क्तस्तनयेषु यथाविधि ।’ इति याज्ञवल्क्यवचनात् । विष्णुः—‘यत्र क-

चनोत्पास्तिस्तु द्वादश' इति । याज्ञवल्क्यः—'पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वं भावे परः परः ।' इति । मनुः—'श्रेयसःश्रेयसोऽभावे पापीयान् रिक्थमर्हति ।' इति । नारदः—'क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्धने । ज्यायसोज्ययसोऽभावे जवन्यस्तदवाप्नुयात् ॥' इति । देवलः—'सर्वे ह्यनौरसस्यै पुत्रा दायहराः स्मृताः । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न तिष्ठति । तेषु सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः । शेषास्तमुपजीवियुर्ग्राप्ताच्छादनसम्भृताः ॥' इति । मनुः—'षष्ठं तु क्षेत्रज्ञस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् औरसो विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥' इति । बृहस्पतिः—'क्षेत्रज्ञाद्याम्पुनास्त्वन्ये पञ्चषट्सप्तभागिनः ।' इति । हारीतः—'विभजिष्यमाण एकविंश कानीनाय दद्याद्विंश पौनर्भवायैकोनविंशं द्यामुप्यायणायाष्टादशं क्षेत्रज्ञाय सप्तदशं पुत्रिकापुत्रायेतरानौरसाये'ति । वसिष्ठः—'पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्निति प्रक्रम्य तस्मिंश्चेत्प्रतिग्रहीते औरसउत्पद्येत चतुर्भागभागि'ति । एवमेतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं 'तेषां कर्मभिर्ममम्बन्वो दायेनाव्यतिक्रमश्चाभयो'रिति तद्धर्मपत्नीजे पुत्रे सति क्षेत्रज्ञादीनां समभागहरन्त्वप्रतिपेक्षपरं वेदितव्यम् । अथाविभाज्यम् । अत्र मनुः—'अनुपघ्नन् पित्रद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् । स्वयमर्हति लब्धं तन्नाकामो दातुमर्हती'ति । कात्यायनः—'नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात् कदाचित् । मम विद्याधनानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥ परभक्तप्रदानेन प्राप्तविद्यो न दान्यत । तथा प्राप्तिं तु विधिना विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥' इति । व्यासः—'पितामहापितृभ्यां च दत्तमात्रां च यद्धवेत् । तस्मै तन्नाहति । शौर्गहा नैव च ॥' इति । याज्ञवल्क्यः—'क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हतमभ्यागतेन च । दयादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ पत्यो जीवाति यस्त्रीभिर्गृह्णारो धृता भवेत् । न तस्मैरन् दायुदा भजमानाः पतन्ति ते ॥' व्यासः—'साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनाय यम् । शौर्ग्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥ तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ॥' इति पुत्रदायविभागः ॥ तदभावे तु मृतस्य यः प्र

त्यासन्नः सपिण्डः सः किं दायं हरेतेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । 'लेपभाज-
 श्वतुर्धाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । सप्तमः पिण्डदातृषां सापिण्ड्यं साप्त-
 पुरुषम् ॥' इति सपिण्डलक्षणम् । तेषु योयः प्रत्यासन्नस्स गृहीयादिति ।
 भार्या तु रिक्थग्राहिणस्सपिण्डाद्या रक्षेयुर्न तु दायग्रहणमित्याचार्यस्य पक्षः ।
 श्रूयते हि तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदायादाइति । मनुरपि—'अनि-
 न्द्रिया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति स्थिति'रिति । अत्र सपिण्डाद्यभावे वृ-
 हस्पतिः—'अन्यत्र ब्राह्मणार्त्तिकं तु राजा धर्मपरायणः । तत्स्त्रीणां जीवनं
 दद्यादेष दायविधिस्मृतः ॥ अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थमपराह्णे तु सेन्धनम् । व-
 सनं त्रिपणक्रीतं देयमेकं त्रिमासतः ॥ एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवा
 धनम् । वसनम्याशनम्यैव तथैव रजकस्य च । धनं व्यपोह्य तच्छिष्टं दा-
 यादानां प्रकल्पयेत् । धृमावसानिकं ग्राह्यं सभायां स्नानतः परा । वसना-
 शनवासांसि विगणय्य धवे मृते ॥' इति । व्यासः—'द्विषाहस्त्रः परो दा-
 यः स्त्रियै देयो धनस्य तु । यच्च भर्त्रा धन दत्त सा यथाकाममाप्नुयात् ॥'
 इति । पणानां द्वे सहस्त्रे परिमाणस्य द्विषाहस्त्रः । एष परो दायः स्त्रियो ना-
 धिक इति । एतत् प्रभूते धने ज्ञातयश्च न रक्षेयुरिति शङ्कायाम् । एवं 'पत्नी दु-
 हितरश्चे'त्यादीनि यानि पत्न्या दायप्राप्तिपराणि तान्येवमेव द्रष्टव्यानि ।
 गौतमस्तु, पुत्राभावे पत्न्यास्सपिण्डादिभिस्समांशमाह—'पिण्डगोत्रर्षिसम्बन्धा
 रिक्थं भजेरन् स्त्री चानपत्यस्ये'ति । अस्यार्थः अनपत्यस्य रिक्थं पिण्डस-
 म्बन्धास्संगोत्रास्तदभावे ऋषिसम्बन्धास्समानप्रवराः स्त्री च पत्नी च । अ-
 त्र स्त्रिया सहितास्सपिण्डा भजेरन् तदा स्त्री संहतैरेकमंशं गृहीयात् । ततश्च
 'पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समाहरे'दिनि सपिण्डादिभिस्सह ग्रहणमुक्त-
 मिति । वयमप्येतमेव पक्षं रोचयामहे । अत्र पितरि भ्रातरि चासौदर्ये जीव-
 ति सोदर्यो भ्राता गृहीयादित्येके मन्यन्ते । तथा च शङ्खः—'अपुत्रस्य स्व-
 र्यातस्य द्रव्यं भ्रातृगामि तदभावे मातापितरौ लभेयातां पत्नी वा ज्येष्ठे'ति
 देवलः—'ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः । कुल्या दुहितरो वापि
 धियमाणः पितापि च । सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम् ॥' इ-
 ति । याज्ञवल्क्यः—'संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः । दद्याच्चाप

हरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च । अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यधनं ह
 असंसृष्ट्यपि चादद्यात्सोदर्यो नान्यमातृजः ॥' इति । अत्र सोदरवि-
 मिति प्रत्यासत्त्यतिशयात् पितैवेत्याचार्यस्य पक्षः । तदभावे सोदर्यस्य
 भावे तत्पुत्रस्तदभावे भिन्नोदरास्तदभावे पितृव्य इत्यादि द्रष्टव्यम् । मा-
 दयोऽपि स्त्रियो जीवनमात्रं लभेरन्निति ॥ २ ॥ *तदभाव आचार्य उ-
 चार्याभावे अन्तेवासी हत्वा तदर्थेषु धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥ ३ ॥
 सपिण्डाभावे आचार्यो दायं हरेत् तस्याप्यभावे अन्तेवासी हरेत् । हत्वा
 तदर्थेषु धर्मकृत्येषु तटाकखननादिषुपयोजयेत् । वाशब्दात् स्वयं वा उप-
 स्मृतिः ॥ ३ ॥ *दुहिता वा ॥ ४ ॥ दुहिता वा दायं हरेत् । पुत्राभाव इत्ये-
 अनन्तरोक्ते विषय इत्यन्ये ॥ ५ ॥ *सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥ ६ ॥
 सर्वग्रहणात् बन्धूनां सगोत्राणां चाप्यभावे ॥ ६ ॥ *ज्येष्ठो दायाद इत्ये-
 ॥ ६ ॥ एक एव मन्यन्ते ज्येष्ठ एव पुत्रो दायहरः । इतरे तु तमुपजी-
 युः । सोऽपि तान् पितेव परिपालयेदिति । तथा च गौतमः— 'स-
 वा पूर्वजस्येतरान् बिभृयात्पितृव'दिति ॥ ६ ॥ *देशविशेषे सुवर्णं वृ-
 ष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ॥ ७ ॥ कचिद्देशे सुवर्णादि ज्येष्ठस्य
 भाग इत्याहुः । भूमौ जात भौम धान्यं कृष्णं माषादि । कृष्णायसमि-
 त्यन्ये ॥ ७ ॥ *रथः पितुः परिभाण्डं च गृहे ॥ ८ ॥ रथः पितुरश-
 गृहे च यत् परिभाण्डमुपकरणं पीठादि तदपि ॥ ८ ॥ *अलङ्कारो भा-
 र्यायाः ज्ञातिधनं चेत्येके ॥ ९ ॥ भार्यायाम्तु धृतोऽलङ्कारोऽशः ज्ञातिभ्य-
 पित्रादिभ्यश्च यल्लब्धं धनं तच्चैत्यवमेके मन्यन्ते ॥ ९ ॥ *तच्छास्त्रैर्वि-
 प्रतिषिद्धम् ॥ १० ॥ ज्येष्ठो दायाद इति यदुक्तं तच्छास्त्रविरुद्धम् ॥ १० ॥
 येन विरुद्धं तद्दर्शयति— *मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदि-
 त्यविशेषेण श्रूयते ॥ ११ ॥ पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशादविशेषेण श्रव-
 णमत्र चोद्यम् ॥ ११ ॥ अथापि तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाय-
 यन्तीत्येकवच्छ्रूयते ॥ १२ ॥ अथापि ननु चेत्यर्थः । ज्येष्ठं पुत्रं धनेन
 निरवसाययन्ति पृथक्कुर्वन्तीत्येकवदपि श्रूयते । यथा एक एव ज्येष्ठो
 दायादः तदनुरूपमपि श्रूयत इति ॥ १२ ॥ परिहरति— *अथापि

नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविदो यथा तस्मादजावयः पशूनां सहचरन्तीति । तस्मात् स्नातकस्य मुखं रेफायतीव । तस्मात् बस्तश्च श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमावति ॥ १३ ॥ अथापीति परिहारोपक्रमे पशूनां मध्ये अजाश्चावयश्च जातिभेदेऽपि सहचरन्ति । रेफा शोभा । इह तु तद्व्यत्ययेदोपचारः । ततः क्यष्टः । स्नातकस्य मुखं कुण्डलादिना शोभते । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । श्रोत्रियस्य स्त्रीकामतमत्वमाचार्यकुले चिरकालं ब्रह्मचारिवासात् । यथैतानि वाक्यानि दृष्टमात्रमनुवदन्ति न किञ्चिद्विदधति तस्मात् ज्येष्ठं पुत्रमित्यादिकमपि अविधिरिति न्यायविद आहुः । न केवलमयमेवानुवादः, किं तर्हि 'मनु पुत्रेभ्य' इत्ययमप्यनुवादः ॥ १३ ॥ *सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः ॥ १४ ॥ हि शब्दो हेतौ । यस्मादेवानुवादौ न कस्यचिद्विधायकौ तस्माद्ये धर्मयुक्ताः पुत्रास्सर्व एते भागिनः । १४ ॥ यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोऽपि तमभागं कुर्वीत ॥ १५ ॥ यस्तु ज्येष्ठोऽप्यधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति विनियुक्ते तमभागं कुर्वीत जीवादिभागे पिता भागं न दद्यात् । ऊर्ध्वं विभागे पितुर्भ्रातरः । अपिशब्दात् किमुतान्यमिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं ख्याप्यते । जीवन् पुत्रेभ्य इत्यनेन दम्पत्योस्सहभावो दर्शितः । तत्र कारणमाह— ॥ १६ ॥ *जायापत्योर्न विभागो विद्यते ॥ १६ ॥ स्पष्टम् ॥ १६ ॥ कस्मात्— पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु ॥ १७ ॥ कर्मार्थं द्रव्यम् । जायायाश्च न पृथक्कर्मस्वधिकारः । किं तर्हि सहभावेन यस्त्वया धर्मश्च कर्तव्यस्सोऽनया सहेति वचनात् । तत्र किं पृथक् द्रव्येणेति ॥ १७ ॥ *तथा पुण्यफलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १८ ॥ पुण्यफलेषु स्वर्गादिष्वपि तथा सहत्वमेव । 'दिवि ज्योतिरजरमारभेता'मित्यादिभ्यो मन्त्रलिङ्गेभ्यः । द्रव्यपरिग्रहेषु च द्रव्यार्जनेष्वपि तथा सहत्वमेव तद्वत् । पतिरार्जयति जाया गृहे विवहतीति योगक्षेमावुभयायत्ताविति द्रव्यपरिग्रहेऽपि सहत्वम् । ॥ १८ ॥ एतदेवोपपन्नमिति * न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ति ॥ १९ ॥ हि यस्मात् भर्तुर्विप्रवासे सति नैमित्तिके छिन्दत्पाणि दद्यादित्यादिके दाने कृते भार्याया न स्तेयमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः । यदि भर्तुरेव

द्रव्यं स्यात् स्यादेव स्तेयं नैमित्तिके दान इति वचनात् । विषयान्तरे भवत्येव । एतदेव द्रव्यसाधारण्येऽपि दम्पत्योर्वैषम्यं यत् पतिर्यथेष्टं । युङ्क्ते जाया त्वेतावदेवेति । न च पत्युस्स्वयमार्जितस्य विनियोगे जाया अनुमत्यपेक्षा । स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रो ह्यसौ गृहे यथा राजा राजा अत एव भार्यायास्तेयशङ्का न भर्तुः ॥ १९ ॥

इति त्रयोदशो खण्डिका ॥ प्र०२ प०६ ख० १३ ॥

* एतेन देशकुलधर्मो व्याख्याताः ॥ १ ॥ ज्येष्ठो दायाद त्यादिकं शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाणमित्युक्तम् । एतेन देशधर्माः कुलधर्मो व्याख्याताः । शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातुलसुतपरिणयनादयो प्रमाणं परीताः अप्रमाणमिति । गौतमोऽप्याह—‘देशकुलधर्माश्चास्त्रायैरविरुद्धा प्रमाणमिति ॥ १ ॥ * मातृश्च योनिसम्बन्धेभ्यः पितुश्चासप्तमाद्या ता वा सम्बन्धो ज्ञायते तेषां प्रेतेषूदकोपस्पर्शनं गर्भान्परिहाप्य परिसंवत्सरान् ॥ २ ॥ मातृयोनिसम्बन्धा मातुलादयः पितुश्चासप्तमपुरुषात् सम्बन्धास्सपिण्डादयः पैतृष्वस्त्रेयादयश्च तेभ्य आरभ्यासप्तमदित्यन्वयः । यावता वान्तेरण सम्बन्धो ज्ञायते स्मर्यते जन्मना नावामुष्यायमस्मत्कूटस्थस्य वंश्य एवनामेति । तथा च मनुः—‘सपिण्डा तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने । इति । य एवंभूताः पुरुषास्तेषां प्रेतेषु मृतेषु उदकोपस्पर्शनं कर्तव्यम् । गर्भान् बालान् अपरिसंवत्सरानपरिपूर्णसंवत्सरान् परिहाप्य वर्जयित्वा बालेषु स्नानं कर्तव्यम् इति ॥ २ ॥ * मातापितरावेव तेषु भर्तारश्च ॥ ३ ॥ बालेषु मृतेषु मातापितरावेवोदकस्पर्शनं कुर्याता भर्तारश्च ये च तान् बालान् मृतान् हरन्ति निर्हरन्ति तेऽप्युदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति । एवमाचार्यस्य पक्षः ॥ ३ ॥ * भार्यायां परमगुरुसंस्थायां चाकालमभोजनम् ॥ ४ ॥ भार्या पत्नी । परमगुरुवः आचार्यमातापितरः । संस्था मरणम् । भार्यायां संस्थितायां परमगुरूणां च संस्थाया सत्या न केवलमुदकोपस्पर्शनं, किं तर्हि अपरेद्युः आ तस्मात्कालात् अभोजनं च ॥ ४ ॥ किं च—आतुरव्य

अनानि कुर्वीरन् ॥५॥ आतुरत्व व्यज्यते यैस्तानि च कुर्वीरन् भार्यादिमरणे ॥५॥ कानि पुनस्तानि— *केशान्प्रकीर्य पांसूनोप्यैकवाससो दक्षिणामुखास्सकृदुपमज्ज्योत्तीर्योपविशन्त्येवं त्रिः ॥ ६ ॥ प्रकीर्य केशान् पांसूनावप्रन्ति । ओष्य एकवामम् अनुत्तरीया । दक्षिणामुखा दक्षिणां दिश निरीक्षमाणा सकृदुपमज्ज्य उदकादुत्तीर्य तीर उपविशन्ति दक्षिणामुखा एव । एव त्रि एवमुक्तप्रकारेण त्रिरुपमज्ज्योपविशेयुः ॥ ६ ॥ *तत्प्रत्ययमुदकमुत्सिच्याप्रतीक्षा ग्राममेत्य यत्स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥ ततः तत्प्रत्यय तेषा मृताना भार्यादीना यथा प्रत्ययो भवति मह्यमुदकं दत्तमिति तयोदकमुत्सिञ्चन्ति । तिरित्यनवृत्तेस्त्रि । आचारात्पञ्च्यत्वाच्च तिलमिश्रं त्रिवाससा हस्तीभ्या भारद्वाजाय यज्ञशर्मणे एतत्तिलोदकं ददामीति त्रिः प्रयोगः । उत्सिच्याप्रतीक्षाः पृष्ठतोऽनिरीक्षमाणा ग्राममेत्य गृहं प्रविश्य । अनेन बहिरिदं कर्मेति गम्यन्ते । यत्स्त्रिय कर्तव्यमित्याहुः तत्कुर्वन्ति । अग्न्युपस्पर्शनगवालम्भनादीनि । एतत्प्रथमेऽहनि । द्वितीयादिष्वञ्जलिनैकोत्तरवृद्धिरैकादशाहरिति पितृमेव उक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ७॥ * इतरेषु चैतदेवैक उपदिशन्ति ॥ ८ ॥ आकालमभोजनमित्यादि यदुक्तं तदितरेषु भार्यादिभ्योऽन्येष्वपि सपिण्डेषु मृतेषु कर्तव्यमित्येके आचार्या उपदिशन्ति ॥ ८ ॥ * शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥ ९ ॥ एकान्तेऽपि विधिप्रतिषेधानुमाग्निः शुचयः । तान् । मन्त्रवतः अभीतवेदान् । सर्वकृत्येषु श्रौतेषु गार्ह्येषु स्मार्तेषु च कर्मसु देवेषु पित्र्येषु मानुषेषु च भोजयेत् । 'अन्ते ततो ब्राह्मणभोजन'मिति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् ॥ ९ ॥ * देशतः कालतः शौचतः सम्यक्प्रतिग्रहीतुत इति दानानि प्रतिपादयति ॥ १० ॥ सप्तम्यर्थे तमिल् । देश प्रयागादि । काल सूर्यग्रहणादि । शौच कृच्छ्रादिपरिममाप्ति । समीचीनं प्रतिग्रहीता 'तुल्यगुणेषु वयोवृद्धश्श्रेया'नित्यादि । एतेषु दानानि देयानि । प्रतिपादयति दद्यादिति ॥ १० ॥ *यस्याग्नौ नाक्रियते यस्य चाग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥ यस्यान्नम्यैकदेश अग्नौ न क्रियते न हूयते यस्य ब्राह्मणम्यान्न न दीयते यस्माद्बोद्धृत्यान्न न दीयते न तद्भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥ *नक्षत्रलक्षणहो-

मो विद्यते ॥१२॥ यत् भक्ष्यमाणं पश्यतो लालोत्पद्यते तत् क्षारं गुडहि
 चाद । क्षारं लवणसंसृष्टं न होतव्यम् ॥ १२ ॥ * तथावरान्नसंस्
 स्य च ॥१३॥ अवरान्न कुलुत्थादि । तत्संसृष्टम्याप्यन्नस्य होमो
 विद्यते ॥ १३ ॥ अथ यस्यैवनिधमेव भोज्यमुपस्थितं तस्य कथं हो
 स्तत्राह—*अहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिञ्जु
 हात्तद्धृतमहुतं चाग्नौ भवति ॥ १४ ॥ औपासनात् पचनाद्वा अग्ने
 दीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन् भस्मनि जुहुयात् वैश्वदेवमन्त्रैः । एषे
 हविष्यस्य होमः । तदेवं क्रियमाणं हृतं च भवति हवनार्थनिर्वृत्तेः । अहुतंचा
 भवति । भस्ममात्रत्वादिति । अत्र बोधायनः—‘अथ यद्येतदेवान्नं स्यादुत्तर
 मस्ममिश्रानङ्गारान्निरूह्य तेषु जुहुया’दिति । अपर आह—‘यान्यहविष्य
 णि व्यञ्जनान्यहरहर्भोज्यानि तेषामेष संस्कारस्तत्तच्च होमोऽमन्त्रक’ इ।
 ॥ १४ ॥ उत्तरे द्वे सूत्रे स्पष्टे—*न स्त्री जुहुयात् ॥ १५ ॥ नानुपेतः ॥ १६
 आन्नप्राशनाद्गर्भा नाप्रयता भवन्ति ॥ १७ ॥ अन्नप्राशनात्प्राक् गर्
 भा बाला नाप्रयता भवन्ति रजस्वलादिस्पर्शनेऽपि । गौतमस्तु अपां मार्ज
 नादिकमिच्छति । यथाह ‘अन्यत्रापां मार्जनप्रधावनावोक्षणेभ्यः’ ॥ १७
 *आ परिसंवत्सरादित्येक ॥ १८ ॥ यावत् संवत्सरो न परिपूर्यते ता
 वन्नाप्रयता गर्भा इत्येके मन्यन्ते ॥ १८ ॥ * यावता वा दिशो न प्र
 जानीयुः ॥ १९ ॥ यावाद्दिग्भिर्भागज्ञानं नास्ति तावन्नाप्रयता भवन्ति
 * आपनयनादेत्यपरम् ॥ २० ॥ उपनयनादर्वाक् नाप्रयता गर्भा इत्य
 परदर्शनम् ॥ २० ॥ अत्रोपपत्तिः—*अत्र ह्यधिकारश्चास्त्रैर्भवति ॥ २१ ॥
 हि यस्मादत्रोपनयने सति विधिनिषेधशास्त्रैरधिकारो भवति ॥ २१ ॥
 * सा निष्ठा ॥ २२ ॥ उपनयनमपि परामृशतस्तच्छब्दस्य ‘निष्ठाशब्द-
 सामानाधिकरण्यात् स्त्रीलिङ्गता । सा निष्ठा तदुपनयनमवसानमधिकार-
 स्येति ॥ २२ ॥ * स्मृतिश्च ॥ २३ ॥ अस्मिन्नर्थे स्मृतिरापि भवति । ‘प्रागुप-
 नयनात्कामचारवादभक्ष’ इति गौतमः ॥ २३ ॥

इति पञ्चदशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ६ ख० ॥ १५ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तामिश्रविरचितायाम्
 उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

*सह देवमनुष्या अस्मिँल्लोके पुरा बभूवुः । अथ देवाः कर्मभिर्दि-
वं जग्मुरहीयन्त मनुष्याः । तेषां ये तथा कर्माण्यारभन्ते सह देवैर्ब्र-
ह्मणा चामुष्मिन् लोके भवन्ति । अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म
प्रोवाच । प्रजानिश्श्रेयसाय च ॥ १ ॥ श्राद्धविधित्सया तस्य प्ररोचना-
र्थोऽयमर्थवादः । पुरा किल देवाश्च मनुष्याश्चास्मिन्नेव लोके सहैव बभूवुः ।
अथ तं सहभावमसहमाना देवाः कर्मभिः श्रौतैस्मातैर्गर्ह्यैश्च यथावदनुष्ठितै
र्दिवं जग्मुः । मनुष्यास्तु तथा कर्तुममगर्था अहीयन्त हीना अभवन् इ
हैव लोके स्थिताः । एवं कर्मणां सामर्थ्यम् । अत इदानीमपि तेषां मनु-
ष्याणां मध्ये ये तथा कर्माण्यारभन्ते कुर्वन्ति यथारभन्त देवास्ते देवैः ब्र-
ह्मणा च सहामुष्मिन् लोके भवन्ति त्रिविष्टपे मोदन्ते । अथैवं हीनान्मनुष्या-
न् दृष्ट्वा मनुर्वैवस्वतः श्राद्धशब्दं श्राद्धमिति शब्दयमानमेतत्कर्म प्रोवाच ।
किमर्थं प्रजानिश्श्रेयसाय तादर्थ्यं चतुर्थी । प्रजानिश्श्रेयसार्थं । निश्श्रेयसा चे-
ति पाठे छान्दसो यकारस्य चकारः । अपर आह—छान्दसो लिङ्गव्य-
त्ययः । प्रजानिश्श्रेयसं चास्य कर्मणः फलमिति ॥ १ ॥ तत्र पितरो देव-
ता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे ॥ २ ॥ तत्र श्राद्धकर्मणि पितरः पितृपिता-
महप्रपितामहाः देवताः । ब्राह्मणास्तु भुञ्जाना आहवनीयार्थे आहवनी-
यकृत्ये वेदितव्याः । त्रीणि श्राद्धे करणानि होमो ब्राह्मणभोजनं पिण्ड
दानं चेति । अत्र भोजनस्य प्रधानकरणत्वख्यापनार्थोऽयमर्थवादः
॥ २ ॥ * मासिमासि कार्यम् ॥ ३ ॥ तदिदं कर्म मासेमासे कर्तव्य-
म् । वीप्सावचनाद्यावज्जीवकोऽभ्यासः ॥ ३ ॥ अपरपक्षस्यापरा-
हः श्रेयान् ॥ ४ ॥ अपरपक्षस्य यान्यहानि तेष्वपराहः प्रशस्ततरः
॥ ४ ॥ * तथापरपक्षस्य जघन्यान्यहानि ॥ ५ ॥ अपरपक्षस्य या-
न्यहानि पञ्चदश तेषामुत्तरमुत्तरं प्रशस्ततरम् ॥ ५ ॥ * सर्वेष्वेवापरपक्ष-
स्याहस्सु क्रियमाणे पितृन् प्रीणाति । कर्तुस्तु कालाभिनिनियमात्फल-
विशेषः ॥ ६ ॥ सर्वेष्वेवाहस्सु पितृपितृप्तिरविशिष्टा । यस्तु कर्ता प्रतिपदादिके
काले नियमेन श्राद्धं करोति सर्वेषु मासेषु प्रतिपद्येव द्वितीयायां मेवेत्यादि
तस्य कर्तुस्तस्मात्कालाभिनिनियमान् फलविशेषो भवति ॥ ६ ॥ कोऽसावि-

त्याह—*प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्ये जायते ॥ ७ ॥ यः प्र-
तिपदि नियमेन श्राद्धं करोति तस्यापत्यं प्रजा सन्ताने स्त्रीप्रायं जायते । प्राये-
ण स्त्रियो जायन्ते ॥ ७ ॥ *द्वितीये स्तेनाः ॥ ८ ॥ जायन्ते पुत्राः ॥ ८ ॥ *तृतीये
ब्रह्मवर्चसिनः ॥ ९ ॥ वृत्ताध्ययनसम्पत्तिर्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ९ ॥ चतुर्थे
क्षुद्रपशुमान् ॥ १० ॥ क्षुद्रा पशवोऽजाव्यादयः तद्वान् कर्ता भवति ।
उत्तरत्राप्येकवचनं कर्तुर्वादो द्रष्टव्यः ॥ १० ॥ *पञ्चमे पुमांसो बह्व-
पत्यो न चानपत्यः प्रमीयते ॥ ११ ॥ पुमांस एव भवन्ति बहवंश्च भव-
न्ति न चानपत्यः प्रमीयते जीवत्स्वेव पुत्रेषु सन्निहितेषु च स्वयं म्रियन्ते
न तेषु मृतेषु न देशान्तर गतेषु नापि स्वयं देशान्तर गत इति
॥ ११ ॥ *षष्ठेऽध्वशीलोऽक्षशीलश्च ॥ १२ ॥ अध्वशील पान्थः ।
इतरः कितवः ॥ १२ ॥ *सप्तमे कर्षे राद्धिः ॥ १३ ॥ कर्ष कृ-
षिः । राद्धिः सिद्धिः ॥ १३ ॥ अष्टमे पुष्टिः ॥ १४ ॥ स्पष्टम् ॥ १४ ॥
*नवमे एकगुराः ॥ १५ ॥ अश्वादयः ॥ १५ ॥ *दशमे व्यव-
हारे राद्धिः ॥ १६ ॥ व्यवहारो वाणिज्यः । व्यवहारः शास्त्रपरिज्ञानं
वा ॥ १६ ॥ *एकादशे कृष्णायसं त्रपुसीसम् ॥ १७ ॥ कृष्णमयः
कृष्णायसम् । त्रपुसीमे लोहविशेषौ ॥ १७ ॥ *द्वादशे पशुमान्
॥ १८ ॥ द्वादश्या बहवः पशवो भवन्ति ॥ १८ ॥ *त्रयोदशे बहुपुत्रो-
बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति ॥ १९ ॥ त्रयोदश्यां
बहवः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि च दर्शनीयानि भवन्ति ।
किं तु पुत्रा युवमारिणं युवान एव म्रियन्ते ॥ १९ ॥ *चतुर्दश आयुधे-
राद्धिः ॥ २० ॥ सङ्ग्रामे जयः ॥ २० ॥ *पञ्चदशे पुष्टिः ॥ २१ ॥ स्प-
ष्टम् ॥ २१ ॥ *तत्र द्रव्याणि तिलमाषा व्रीहियवा आपो मूलफ-
लानि च ॥ २२ ॥ तत्र श्राद्धे तिलादीनि द्रव्याणि यथायथमवश्यमुप-
योज्यानि ॥ २२ ॥ *स्नेहवति त्वेवान्नं तीव्रतरां पितॄणां प्रीतिर्द्वाधी-
यांसं च कालम् ॥ २३ ॥ यद्वा तद्वा अन्नं भवतु स्नेहवति तु तस्मा-
दाज्यादिभिरुपसिक्ते पितॄणां तीव्रतरा प्रकृष्टतरा प्रीतिर्भवति । सा च
द्वाधीयांसं च कालमनुवर्तते ॥ २३ ॥ *तथा धर्माहतेन द्रव्येण तीर्थं

तिपन्नं ॥ २४ ॥ धर्माजिनं गृह्यं पात्रे च प्रतिपादितं तेनापि तथा
जीवतरा पितृणां प्रीतिर्द्रष्टव्यां च कालमिति ॥ २४ ॥ *संवत्सरं ग-
व्येन प्रीतिः ॥ २५ ॥ उत्तरत्र मासग्रहणादिहापि मासस्य ग्रहणम् ।
गव्येन मासेन संवत्सरं पितृणां प्रीतिर्भवति ॥ २५ ॥ *भूयांसमतो मा-
हिषेण ॥ २६ ॥ माहिषेण मासेनातः संवत्सरात् भूयास बहुतर कालं
पितृणां प्रीतिर्भवति ॥ २६ ॥ *एतेन ग्राम्यारण्यानां पशूनां मांसं मे-
ध्यं व्याख्यातम् ॥ २७ ॥ एतेन माहिषेण मासेनान्येषामपि ग्राम्याणाम-
पि दीनामरणानां च शशादीनां मासं मेध्यं व्याख्यातम् ॥ पितृणां प्री-
तिरिति मेध्यग्रहणं प्रतिपिद्धानां मा भूदिति ॥ २७ ॥

इति षोडशी खण्डिका ॥ प्र०२ प०७ ख० १६ ॥

*खड्गोपस्तरणे खड्गमासेनानन्त्यं कालम् ॥ १ ॥ खड्गचर्मो-
पस्तरणेष्वासनेषुपविष्टेभ्यो ब्राह्मणेभ्योदत्तं खड्गमासेनानन्त्यं कालं प्री-
तिर्भवति । आनन्त्यमिति पाठं स्वार्थं पृथक् ॥ १ ॥ *तथा शतवलिर्मत्स्यस्य
मासेन ॥ २ ॥ शतवलिर्वहुशल्को रोहिताख्यः ॥ २ ॥ *वाध्राणसस्य
च ॥ ३ ॥ व्याख्यातो वाध्राणसः । तस्य मासेनानन्त्यं कालं प्रीतिर्भवति ॥
३ ॥ *प्रयतः प्रसन्नमनाः सृष्टो भोजयेद्ब्राह्मणान् ब्रह्मविदो योनि-
गोत्रमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान् ॥ ४ ॥ प्रयतः स्नानाचमनादिना शु-
द्धः । प्रसन्नमनाः अग्न्याकुलमनाः । सृष्टः उत्साहवान् । सृष्टश्चेद्ब्राह्मण-
वये हत्वा प्रीतिदर्शनात् । 'वृत्तिसर्गतायेनेषु क्रमः' इत्यत्र च सर्ग उत्साहः
एवंभूतो ब्राह्मणान् भोजयेत् । कीदृशान् ब्रह्मविदः आत्मविदः । योन्या-
दिभिरसम्बन्धान् योनिसम्बन्धाः मातुलादयः । गोत्रसम्बन्धाः सगोत्राः ।
मन्त्रसम्बन्धाः ऋत्विजो याज्याश्चान्तेवासिसम्बन्धादिशिष्या आचार्याश्च ॥
*गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः ॥ ५ ॥ य-
दि परे योनिगोत्रादिभिरसम्बन्धा वृत्तादिगुणहीना एव लभ्यन्ते, तदा समु-
देतो विद्यावृत्तादिभिर्युक्तः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः । किमुत मातुलादय इ-
त्यपिशब्दस्यार्थः ॥ ५ ॥ *एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः ॥ ६ ॥ एते

न सोदर्येण अन्तेवासिनः बहुवचनानिर्देशात् पूर्वत्र निर्दिष्टा योन्या
 सम्बन्धास्सर्व एव व्याख्याताः । अन्येषामभावे समुदेतो भोजयितुं
 अत्र मनुः—‘एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्युकव्ययोः । अनुक
 विज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः । मातामहं मातुलं च स्वस्तीयं श्वशुरं
 दौहित्रं विट्पतिं बन्धुगृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥’ इति ॥ ६ ॥ *
 प्युदाहरन्ति ॥ ७ ॥ सम्बन्धिनो न भोज्या इत्यस्मिन्नर्थे धर्मज्ञा व
 दाहरन्ति ॥ ७ ॥ *सम्भोजनी नाम पिशाचभिक्षा नैषा पितॄन्
 ति नोऽथ देवान् । इहैवं सा चरति क्षीणपुण्या शालान्तरे गं
 व नष्टवत्सा ॥ ८ ॥ परस्परं भुञ्जतेऽस्यामिति सम्भोजनी । अधिव
 ल्पुट् । नामेदमस्याः पिशाचभिक्षायाः नैषा पितॄन् गच्छति नापि दे
 किं तु क्षीणपुण्या परलोकप्रयोजनरहिता सती इहैव चरति लोके यथा
 मृतवत्सा गृहाम्यन्तर एव चरति न बहिर्गच्छति तद्वदेतद्व्याचष्टे ॥
 *इहैव सम्भुञ्जतीति दक्षिणाकुलात्कुलं विनश्यतीति ॥ ९ ॥ स
 ती परस्परभोजनस्य निमित्तभूता दाक्षणा श्राद्धे दानक्रिया गृहात्
 गत्वा इहैव लोके नश्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अथ बहुषु तुल्यगुणेषूपस्थितेषु
 परिग्राह्यः—*तुल्यगुणेषु त्रयोवृद्धः श्रेयान्द्रव्यकृशश्चेप्सन् ॥ १
 यो वयसा वृद्धस्सतावद्ग्राह्यः । तत्रापि यो द्रव्येण कृशः ईप्सन् लिप्सा
 श्च भवति स ग्राह्यः । अद्रव्यकृशोऽपि अवृद्धोऽपि द्वयोर्द्वयोस्तु समवां
 थारुचीति ॥ १० ॥ *पूर्वेद्युर्निवेदनम् ॥ ११ ॥ श्राद्धदिनात्पूर्वेद्युरेव ब्र
 णेभ्यो निवेदयितव्यः । श्वः श्राद्धं भविता तत्र भवताहवनीयार्थे प्र
 कर्तव्य इति ॥ ११ ॥ *अपरेद्युर्द्वितीयम् ॥ १२ ॥ अपरेद्युः श्राद्धदिने
 तीयनिवेदनं कर्तव्यमद्य श्राद्धमिति ॥ १२ ॥ *तृतीयमामन्त्रणम् ॥ १
 आमन्त्रणमाह्वानं भोजनकाले सिद्धमागम्यतामिति तत्तृतीयं भवति ॥ १
 *त्रिःप्रायमेके श्राद्धमुपदिशन्ति ॥ १४ ॥ न केवलं निवेदनमेव त्रिर्भव
 किं तर्हि यच्च यावच्च श्राद्धे तत्सर्वं त्रिरावर्त्यमित्येके मन्यन्ते । अत्र
 होमभोजनपिण्डदानमप्यावृत्तिस्तस्मिन्नेवापराद्धे ॥ १४ ॥ *यथाप्रथम
 द्वितीयं तृतीयं च ॥ १५ ॥ येन प्रकारेण प्रथमश्राद्धं तथैव द्वितीयं तृ

च कर्तव्यम् ॥ १५ ॥ *सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतस्समवदाय शेषस्य ग्रासा
 रार्ध्यं प्राश्नीयाद्यथोक्तम् ॥ १६ ॥ सर्वेषु श्राद्धेषु त्रिष्वपि वृत्तेषु समा
 तेषु सर्वतस्त्रयाणां श्राद्धानां य ओदनशेषस्ततस्समवदाय ग्रासावरार्ध्यं
 प्राश्नीयात् यथोक्तम् उत्तरेण यजुषा शेषस्य ग्रासावरार्ध्यं प्राश्नीयादित्यु-
 क्तं गृह्ये । तत्र प्रयोगः पूर्वद्युग्धया निवेदनं तद्वत् परेद्युः । प्रातर्भोजनकाले आ-
 मन्त्रणं सिद्धमागम्यतामिति ततो होमपिण्डनिधानान्तमेकैकमपवृज्य ततः
 सर्वतस्समवदाय ग्रासावरार्ध्यस्य प्राणे निविष्टेति मन्त्रेण प्राशनमिति ॥ १६ ॥
 *उदीच्यवृत्तिस्त्वासनगतानां हस्तेषु दपात्रानयनम् ॥ १७ ॥ प्रागुद-
 श्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा । विदुषा शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु श-
 रावती ॥' इति वैयाकरणाः । तस्याः शरावत्या उदक्तीरवर्तिन उदीच्याः
 तेषां वृत्तिराचार आसनेषु पाविष्टानां ब्राह्मणानां हस्तेषु दपात्रादर्थ्यपात्रादादा-
 यार्ध्यदानमिति पितरिदं तेऽर्घ्यं पितामहेदं तेऽर्घ्यं प्रपितामहेदं तेऽर्घ्यमिति म-
 न्त्रा आश्वलायनके यद्यप्युदीच्यवृत्तिरित्युक्तं, तथापि प्रकरणसामर्थ्यात् सर्व-
 षामपि भवति ॥ १७ ॥ उद्ध्रियतामग्नौ च क्रियतामित्यामन्त्रयते ॥ १८ ॥ हो-
 मकाले 'उद्ध्रियतामग्नौ च क्रियतामि'त्यनेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामन्त्रयते ।
 'अवीष्टे चे'ति लोट्प्रत्ययः ॥ १८ ॥ काममुद्ध्रियतां काममग्नौ च क्रियतामि
 त्यतिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च ॥ १९ ॥ अथ ब्राह्मणाः काममुद्ध्रियतां काममग्नौ
 च क्रियतामिति प्रतिब्रूयुः अनुजानीयुः । तैश्चातिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च । उ-
 द्ढरणं नाम ब्राह्मणार्थं पक्वादन्नादन्यस्मिन् पात्रे पृथक्करणम् ॥ १९ ॥
 श्वभिरपपात्रैश्च श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते ॥ २० ॥ अपपात्राः पतिता-
 दयः । पतिलोमादयश्च । तैः श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते गर्हन्ते शिष्टाः ।
 अतो यथा ते न पश्येयुस्तथा परिश्रितेन कर्तव्यमिति ॥ २० ॥ श्वित्रि-
 शिपिविष्टः परतल्पगाम्यायुधीयपुत्रश्शूद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामित्येते
 श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिदूषणा भवन्ति ॥ २१ ॥ श्वित्रिः श्वेतकुष्ठी ।
 शिपिविष्टः खलतिः । विवृतशेफ इत्यन्ये । परतल्पगामी यः परतल्पं ग-
 त्वा अकृतप्रायश्चित्तः तस्य ग्रहणम् । आयुधीयपुत्रः क्षत्रियवृत्तिमाश्रितो
 य आयुधेन जीवति ब्राह्मणः, तस्य पुत्रः आयुधीयपुत्रः । शूद्रेण ब्रा-

ह्यण्यामुत्पन्नश्चण्डाल । न तस्य प्रमङ्गः । ब्राह्मणान् ब्रह्मविद इत्युक्तत्वं
 त् । तस्मादेव व्याख्येयम् क्रमविवाहे शूद्राया पूर्वमुत्पाद्य पश्चात् ब्राह्मण्य
 मुत्पादयति तस्य स पुत्रः शूद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामिति स हि पिता शू
 सम्पन्नः । श्रूयते हि 'तज्जाया जाया भवति यदभ्यां जायते पुनरि'ति । र
 र्यते च—'यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रद्वारपरिग्रहः । न तन्मम मत यस्य
 तत्राय जायते स्वयम् ॥' इति । एते शिव्यादयः श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्ति
 षयन्ति । अतस्ते न भोज्या इति ॥ २१ ॥ *त्रिमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिणा
 केतश्चतुर्मेधः पञ्चाग्निर्ज्येष्ठसामिको वेदाध्याय्यनूचानपुत्रः श्रो
 इत्येते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिपावना भवन्ति ॥ २२ ॥ 'मधुवाता ऋतार
 इत्येष व्यृचस्त्रिमधु । तत्र हि प्रत्यृच त्रयो मधुशब्दाः । इह तु तदध
 यो पुरुषस्त्रिमधुः । त्रिसुपर्णः 'चतुर्दिश्वण्डा युवति सुपेशा' इत्यादिकः
 च बह्वृचः । अन्ये तु तैत्तिरीयके ब्रह्मेतु मामित्यादयः त्रयोऽनुवाका
 त्याहूः । तत्र हि 'य इमं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यादि'ति श्रू
 आसहस्त्रात् पङ्क्तिं पुनन्तीति च पूर्ववत्पुरुषे वृत्तिः त्रिणाचिकेतः नाचि
 तोऽग्निर्वह्नीषु शखासु विधीयते । तैत्तिरीयके कठवल्लीषु शतपथे च तं
 वेदं मन्त्रब्राह्मणेन मह स त्रिनाचिकेतः नाचिकेतानुवाकान् त्रीनित्यन्ये ।
 जोऽनुवाकाध्यायीत्यन्ये । प्राणापानेत्यादिषु अश्वमेधः सर्कमेधः पुरुषां
 'पितृमेव इति चत्वारो मेधाः । तदध्यायी चतुर्मेधः । चतुर्णां यज्ञानाम
 र्तेत्यन्ये । पञ्चाग्निः सभ्यावसथ्याभ्यां सह पञ्चानां काठकाग्नीनां मध्ये
 न् ज्येष्ठमामतलवकारिण प्रसिद्धम् । उद्धृत्य चित्रमित्येतयोर्गीतं तद्वाय
 ति ज्येष्ठमामग । ज्येष्ठमामिक इति पाठे ब्रीह्यादित्वात् ठन् । वेदाध
 यीं स्वाध्यायपरः । अनूचानपुत्रः त्रैविद्यपुत्रः श्रोत्रिय इत्यपि पठा
 तदादरार्थं द्रष्टव्यम् । एते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिं शोधयन्ति । वेदाध्यायि
 न्यानन्तरमिति शब्दः पठन्ति । सोऽपपाठः । एतेन पञ्चाग्नीत्यविभक्तिव
 ठा व्याख्यातः ॥ २२ ॥ न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीत ॥ २३ ॥ श्राद्धः
 प्यारब्धे कारणाद्विलम्बे मध्ये यदादित्योऽस्तमियात् तदा श्राद्धशेषः न
 र्वीत अपरेद्युर्विवैव कुर्वीतेति ॥ २३ ॥ आरब्धे चाभोजनमासमाप

दन्यत्र राहुदर्शनात् ॥२४॥ पूर्वेषु निवेदनप्रभृत्यापिण्डनिधानान्मध्ये कर्तृ-
भोजनप्रतिषेधः । अनन्तरमन्यत्र राहुदर्शनादिति पठन्ति । न च नक्तमि-
त्यस्यापवादः । राहुदर्शने नक्तमपि कुर्वीतेति । उदीच्यास्त्वेतत्प्रायेण न
पठन्ति । तथा च पूर्वैर्न व्याख्यातम् । प्रत्युत न च नक्तमित्येतन् सोमग्र-
हणविषयमिति व्याख्यातम् । पठ्यमानस्तु न च नक्तमित्यस्यानन्तरं पठि-
तुं युक्तः ॥ २४ ॥

इति सप्तदशी खण्डिका ॥ प्र०२ प०७ ख०१७ ॥

इति चार्पस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्राविरचितायासु
उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥७॥

* विलयनं मथितं पिण्याकं मधुमांसं च वर्जयेत् ॥ १ ॥ वि-
लयनं नवनीतमलम् । दध्नो हस्तादिना मन्थनमात्रं न जलेन मिश्रं तन्मथि-
तम् । तथा च नैखण्डुकाः—‘तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्बवर्धाम्बु निर्जल-
मि’ति । यन्त्रपीडितानां तिलानां कल्काः पिण्याकम् । मधुमांसे प्रसिद्धे ।
मांसमप्रतिषिद्धमपि एतद्विलयनादिकं वर्जयेत् ॥ १ ॥ * कृष्णधान्यं शू-
द्रान्नं ये चान्ये नाश्यसम्पताः ॥ २ ॥ कृष्णधान्यं माषादि । न कृष्णा
ब्रीहयः । शूद्रान्नं पक्रमपकं च । ये चान्ये नाश्यत्वेनाभोज्यत्वेन सम्पताः
तांश्च वर्जयेत् ॥ २ ॥ * अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत् स्मृति-
मिच्छन् यशो मेधां स्वर्गं पुष्टिं द्वादशैतानि वर्जयेत् ॥ ३ ॥ अहविष्यं
कोद्रवादि । अनृत मिथ्यावचनम् । क्रोधः कोपः । येन च कृतेनोक्तेन
वा परं क्रोधयेत् तच्च वर्जयेत् । स्मृतिरधिगतस्य स्मरणम् । यशः ख्यातिः ।
मेधा प्रज्ञा । द्वादशैतानि विलयनादीनि वर्जयेत् स्मृत्यादिकमिच्छन् पुन-
र्वर्जयेदिति । गुणार्थोऽनुवादः । स्मृत्यादिकं फलं विधातुं द्वादशैतानीति वचन-
म् । विलयनादेरपि परिग्रहार्थम् अहविष्यादिकमेवानन्तरोक्तमाग्राहीदिति । ३ ।
* अथोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्य त्रिषवणमुदकमुपस्पृशन्नग्निपक्ववृ-
त्तिरच्छायोपगतस्थानासनिकस्संवत्सरमेतद्व्रतं चरेदतदष्टाचत्वारिंश-
त्सम्मितमित्याचक्षते ॥ ४ ॥ अथोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्येति व्याख्या-

तम् । त्रिषवणं त्रिषु सवनेषु प्रातर्मध्यन्दिने सायमिति उदकमुपस्पृशन्
 स्नानं कुर्वन् । अनग्निपक्ववृत्तिः वृत्तिः शरीरयात्रा सा अग्निपक्वेन न का
 र्या । अग्निग्रहणात् कालपक्वस्याम्रादेरदोषः । अच्छायोपगतः छायामनुप
 गच्छन् । स्थानासनिकः स्थानासनवान् । दिवास्थानं रात्रावासनं न कदा
 चिच्छंयनम् एतद्विलयनम् मथितमित्यारभ्यानन्तरमुक्तं संवत्सरं व्रतं चरेत् ।
 एतद्व्रतमष्टाचत्वारिंशद्वर्षसाध्येन ब्रह्मचारिव्रतेन सम्मितं सदृशं यावत्तस्य
 फलं तावदभ्यापीत्याचक्षते धर्मज्ञाः, न केवलं स्मृत्यादिकमेव प्रयोजनमिति ।
 अपर आह—विलयन मथितमित्यादिकं व्रतान्तरं स्मृत्यादिकामस्य । अ
 बोनाभीत्यादिकं तु सम्मितं व्रतमिति । एतच्च ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य च भ
 वति । तथा च बोधायन — ‘अष्टाचत्वारिंशत्सम्मितमित्याचक्षते तस्य स-
 ङ्क्षेपः संवत्सरः । तं संवत्सरमनुव्याख्यास्यामः । स यदि ब्रह्मचारी स्यान्नि
 यममेव प्रतिपद्ये । अथ यद्यपि ब्रह्मचारी स्यात् केशान् श्मश्रुलोमनखानि
 वापयित्वा तीर्थं गत्वा स्नात्वे’त्यादि ॥४॥ *नित्यश्राद्धम् ॥५॥ अथाहरः
 कर्तव्यं श्राद्धमुच्यते । तस्य नित्यश्राद्धमिति नाम ॥५॥ *बहिर्ग्रीमाच्छुच
 यः शुचौ देशे संस्कुर्वन्ति ॥६॥ तन्नित्यश्राद्धं बहिर्ग्रीमात्कर्तव्यं तस्यान्न-
 संस्कारः शुचौ देशे अन्नं संस्कुर्वन्ति । शुचय इति वचनमाधिक्यार्थम् । आर्याः
 प्रयता इति पूर्वमेव प्रायत्यस्य विहितत्वात् ॥६॥ *तत्र नवानि द्रव्याणि
 ॥७॥ तत्र नित्यश्राद्धे द्रव्याणि नवान्येव ग्राह्याणि ॥७॥ कानि पुनस्तानि—
 *यैरन्नं संस्क्रियते येषु च भुज्यते ॥८॥ यैर्भाण्डैरन्नं संस्क्रियते येषु च
 कांस्यादिषु भुज्यते तानि नवानीति ॥८॥ *तानि च भुक्तवज्ज्यो दद्यात् ॥
 ९॥ तानि भाण्डानि कांस्यादीनि च भुक्तवज्ज्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । एवं
 प्रत्यहम् ॥९॥ *समुदेतांश्च भोजयेत् ॥ १० ॥ समुदेतवचनं गुणाधिक्या-
 र्थम् ॥ १० ॥ *न चातद्गुणायोच्छिष्टं प्रपच्छेत् ॥ ११ ॥ भाण्डेषु यत् भुक्त-
 शिष्टं तदिहोच्छिष्टम् । तदप्यतद्गुणाय भुक्तवतः ये गुणास्तद्रहितं य न द-
 द्यात् तद्गुणायैव दद्यादिति ॥ ११ ॥ *एवं संवत्सरम् ॥ १२ ॥ एवमेतन्नित्य
 श्राद्धं संवत्सरं कर्तव्यमहरहः ॥ १२ ॥ *तेषामुत्तमं लोहेनाजेन कार्यम् ॥
 १३ ॥ तेषां संवत्सरस्याह्ना उत्तममहस्समाप्तिदिनम् । लोहेन लोहितवर्णेन

अजेन श्राद्धं कर्तव्यम् । दृश्यते चाप्यन्यत्रास्मिन्नर्थे लोहशब्दः—‘लोहस्तु परो भवत्यप्यतूपरः कृष्णसारङ्गो लोहितसारङ्गो वे’ति । चमकेषु च भवति ‘इयामं च मे लोहं च म’इति ॥ १३ ॥ *मानं च कारयेत्प्रतिच्छन्नम् ॥ १४ ॥ मानं धिष्ण्यं वेदिका । दृश्यते हि मनोतेरस्मिन्नर्थे प्रयोगः— अग्नेणाग्नीध्रं चतुर उपस्त्राव विमितं विमिनन्ति पुरस्तादुन्नतं पश्चान्नितमि’ति । स एवायमुपसर्गरहितः । तं मानं कारयेत् कर्मकरैः प्रतिच्छन्नं च तद्वति तिरस्करिण्यादिना । इदमपि ग्रामाद्धिरेव ॥ १४ ॥ * तस्योत्तरार्धे ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ १५ ॥ तस्य मानस्योत्तरस्मिन्नर्थे ब्राह्मणा भोजयितव्याः ॥ १५ ॥ *उभयान्पश्यति ब्राह्मणांश्च भुञ्जानान्मानं च पितृनित्युपदिशन्ति ॥ १६ ॥ तस्यैव कृतस्य कर्मणो महिम्ना उभयान् पश्यति काश्च कांश्च ब्राह्मणान्भुञ्जानान् तस्मिन्नेव च माने पितृन् यथा ब्राह्मणान् भुञ्जानान् प्रत्यक्षेण पश्यति तथा माने समागतान् पितृनपि प्रत्यक्षेण पश्यतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ १६ ॥ *कृताकृतमत ऊर्ध्वम् ॥ १७ ॥ अत ऊर्ध्वं मासिश्राद्धं क्रियता मावाकारि अकरणे नापि प्रत्यवाय इति ॥ १७ ॥ * श्राद्धेन तृप्तिं निवेदयन्ते पितरः ॥ १८ ॥ हि यस्मादन्त्येऽहनि यद्दर्शनमुपगच्छन्ति, तच्छ्राद्धेन तृप्तिं हि वेदयन्ते ज्ञापयन्ति कर्तारम् । तस्मात् तत् कृताकृतमिति ॥ अथ पुष्टिकामस्य प्रयोगस्तिष्येणेत्यादिरुच्छिष्टं दद्युरित्यन्त एकः ॥ १८ ॥ तिष्येण पुष्टिकामः ॥ १९ ॥

इति अष्टादशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ८ ख० १८ ॥

*गौस्सर्षपाणां चूर्णानि कारयित्वा तैः पाणिपादं प्रक्षाल्य मुखं कर्णौ प्राश्य च यद्वातो नातिवाति तदासनोऽजिनं वस्तस्य प्रथमः कल्पो वाग्यतो दक्षिणामुखो भञ्जीत ॥ १ ॥ पुष्टिकाम पुरुषो वक्ष्यमाण प्रयोगं कुर्यात् । तिष्येण नक्षत्रे अलुपीत्याधिकरणे तृतीया । तिष्ये नक्षत्रे गौराणां सर्षपाणां सम्बन्धीनि चूर्णानि किङ्करैः कारयेत् । कारयित्वा तैश्चूर्णैः पाणी पादौ प्रक्षाल्य मुखं कर्णौ च प्रक्षाल्य चूर्णशेषं प्राश्रीयन्तः । प्रास्येदिति पाठे प्रास्येन विकिरेत् । एतावत् प्रतितिष्यम् ।

विशेषकृत्यं परं प्रत्यहं कर्तव्यम् । प्राश्य च यद्वातो नातिवाति तदासनः
यदासनं वातो नातिवाति तदासनस्तादृशासनः भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणेन
सम्बन्धः । तस्य बस्ताजिनमासन स्यादिति मुख्यः कल्पः । वाग्यतो द
क्षिणां दिशमभिमुखो भुञ्जीत ॥१॥ *अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य भोजनं मातुरि-
त्युपदिशन्ति ॥२॥ यदेवमुखस्य दक्षिणामुखस्य भोजनं तत् भोक्तुर्या
माता तस्या अनायुष्यमनायुष्करमिति धर्मज्ञा उपदिशन्ति । तस्मान्मा
तृतो नैतद्वतं कार्यमिति ॥२॥ *औदुम्बरश्चमसः सुवर्णनाभः प्रशातः
॥३॥ चमु भक्षणे यत्र चम्यते स चमसो भोजनपात्रम् । औदुम्बरस्ता-
म्रमयः सुवर्णेन मध्येऽलकृतस्स प्रशातः प्रशस्तो भोजने ॥३॥ *न च
न्येनापि भोक्तव्यः ॥४॥ नचान्येनापि कर्तुः पित्रापि तत्र पात्रे भो
क्तव्यम् । अपिः धात्वर्थानुवादी । भोक्तव्य इति पुल्लिङ्गपाठेऽप्येष एवार्थः ॥४॥
*यावद्ग्रासं सन्नयन्नस्कन्दयन्नापजिहीतापजिहीत वा कृत्स्नं ग्रासं
ग्रसीत सहाङ्गुष्ठम् ॥५॥ यावदं व सकृत् ग्रहातुं शक्यं तावदेव सन्नयन्
पिण्डो कुर्वन् । अस्कन्दयन् भूमावन्नलेपान्नपातयन् कृत्स्नं ग्रासं ग्रसीते-
त्यन्वयः । सहाङ्गुष्ठम् आस्येऽपि ग्रासप्रवेशे यथाङ्गुष्ठोऽप्यनुप्रविशति तथा
सर्वानेव ग्रासानुक्तेन प्रकारेण ग्रसीत ग्रस्ते मध्ये क्रियान्तरविधिः नापजि-
हीत । भोजने पात्रं सव्येन पाणिना न विमुञ्चेत् । अपजिहीत वा विमुञ्चे-
द्वा । किमर्थमिदं यावता न प्रकारान्तरं सम्भवति, संत्यं, क्रमात्तु नियम्यत
इति न्यायेन य एव प्रकारः प्रथमे भोजने स एवान्तादनुष्ठातव्य इत्येवम-
र्थमिदम् ॥५॥ *न च मुखशब्दं कुर्यात् ॥६॥ *भोजनदशायामिदमेव
मुत्तरम् ॥६॥ पाणिं च नावधूनुयात् ॥७॥ पाणिरत्र दक्षिणः ॥७॥
*आचम्य चोर्ध्वो पाणी धारयेदाप्रोदकीभावात् ॥८॥ भुक्त्वाऽऽचम्य
पाणी उर्ध्वो धारयेत् यावत् प्रगतोदकौ शुष्कोदकौ भवतः ॥
८॥ ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥९॥ भुक्त्वा नियमेनाग्निरुपस्पृष्टव्यः ॥९॥
* दिवाच न भुञ्जीतान्यन्मूलफलेभ्यः ॥१०॥ मूलानि कन्दाः । फ
लान्याम्रादीनि । तेभ्योऽन्यद्दिवा न भुञ्जीत । तद्भक्षणे न दोषः ॥१०॥

* स्थालीपाकानुद्देश्यानिच वर्जयेत् ॥११॥ तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेदित्यादौ ब्राह्मणो भूत्वा न भुञ्जीत अनुद्देश्यानिच पितृभ्यो देवताभ्यश्च सङ्कल्पितानि च न भुञ्जीत ॥११॥ सोत्तराच्छादनश्चैव यज्ञोपवीती भुञ्जीत ॥१२॥ उत्तराच्छादनमुपरिवासः । तेन यज्ञोपवीतेन यज्ञोपवीतं कृत्वा भुञ्जीत । नास्य भोजने अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थं इत्ययं कल्पो भवतीत्येके । समुच्चय इत्यन्ये ॥१२॥ *नैयमिकं तु श्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् ॥१३॥ यन्नियमेन कर्तव्यं मासि श्राद्धं, तत् स्नेहद्रव्ययुक्तमेव दद्यात् । न शुष्कम् । तत्र विशेषः ॥१३॥ *सर्पिर्मसिमिति प्रथमः कल्पः ॥१४॥ स्पष्टम् ॥१४॥ *अभावे तैलं शाकमिति ॥१५॥ सर्पिषोऽभावे तैलं मांसस्याभावे शाकम् । इतिशब्दाद्यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥१५॥ *मघासु चाधिकं श्राद्धकल्पेन सर्पिर्ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥१६॥ मघासु पूर्वपक्षेऽपि श्राद्धविधानेन सर्पिर्मिश्रमन्नं ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥१६॥ इति एकोनविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र०२ प०८ ख०॥१९॥

*मासि श्राद्धे तिलानां द्रोणंद्रोणं येनोपायेन शक्नुयात् तेनोपयोजयेत् ॥१॥ येनोपायेनोपयोजयितुं शक्नुयात् अभ्यङ्गे उद्वर्तने भक्ष्ये भोज्ये चेति तेनोपायेन मासिश्राद्धे तिलानां द्रोणमुपयोजयेत् । तत्रैकैकस्य ब्राह्मणभ्य तिलानां द्रोणंद्रोणमुपयोजयितुमशक्यत्वात् समुदितानुपयोजयेत् । द्रोणंद्रोणमिति वीप्सावचनं तु प्रतिमासिश्राद्धमुपयोजनार्थमिति केचित् । अन्ये तु एवंभूता बालाः प्रयत्नेनान्विष्य भोजयितव्या इति ॥१॥ *समुदेतांश्च भोजयेन्न चातद्रुणायोच्छिष्टं दद्यात् ॥२॥ व्याख्यातमिदम् । दद्यारिति बहुवचनं तथाविधकर्तृबहुत्वापेक्षम् । वचनव्यत्ययो वा ॥२॥ अथ पुष्टिकामस्यैवापरो योगः आ पटलसमाप्तेः—*उदगयन आपूर्यमाणपक्षस्यैकरात्रमवराध्यमुपोष्य तिष्येण पुष्टिकामः स्थालीपाकं श्रपयित्वा महाराजमिष्ट्वा तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयित्वा पुष्ट्यर्थेन सिद्धिं वाचयति ॥३॥ पुष्टिकामः पुरुष एकरात्रावरमुपवास कृत्वा उदगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पूर्वपक्षस्य सम्बन्धिना तिष्येण तस्मिन्नक्षत्रे

स्थालीपाकं श्रपयित्वा । महाराजं वैश्रवणं यजेत आज्यभागान्ते महाराः
जाय स्वाहेति प्रधानहोमः स्विष्टकृदादिजयादयः परिषेचनान्ते नेन सर्पि-
प्मता स्थालीपाकेन ब्राह्मणं भोजयेत् । उत्तरविवक्षयेदं वचनम् । भोजयि-
त्वा सिद्धिं वाचयति पुष्टिरस्त्विति ॥ ३ ॥ * एवमहरहरापरस्मात्तिष्यात्
॥ ४ ॥ एवमिदं स्थालीपाकश्रपणादासिद्धिवाचनान्तमहरहः कर्तव्यमापर
स्मात्तिष्यात् यावदपरस्तिष्य आगच्छति ॥ ४ ॥ * द्वौ द्वितीये ॥ ५ ॥ द्वि-
तीये तिष्ये प्राप्ते द्वौ भोजयेत् । अन्यत्समानमेवमातृतीयात् ॥ ५ ॥ * त्री-
स्तृतीयौ ॥ ६ ॥ तृतीये तिष्ये त्रीन् भोजयेदाचतुर्थात् ॥ ६ ॥ * एवं संव-
त्सरमभ्युच्चयन ॥ ७ ॥ एवमेतत्कर्म यावत्संवत्सरः पूर्यते तावत् कर्तव्य-
म् । ब्राह्मणभोजनं चाभ्युच्चयेन भवति चतुर्थीप्रभृति चत्वारः पञ्चमप्रभृति
पञ्चेत्यादि ॥ ७ ॥ एवंकृते फलमाह— * महान्तं पोषं पुष्यति ॥ ८ ॥ मृ-
त्या पुष्ट्या युक्तो भवति ॥ ८ ॥ * आदित एवोपवासः ॥ ९ ॥ उपवास
स्त्वादित एव पुष्ये भवति न प्रतिपुष्यम् ॥ ९ ॥ * आत्ततेजसां भोजनं
वर्जयेत् ॥ १० ॥ आत्ततेजांसि तक्रवाजिनादीनि । तानि नोपभुञ्जीत ॥ १० ॥
* भस्मतुषाधिष्ठानम् ॥ ११ ॥ वर्जयेदित्येव । भस्मतुषाश्च नाधितिष्ठत् ना-
क्रामेत् ॥ ११ ॥ * पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्जयेत् ॥ १२ ॥
एकेन पादेन पादान्तरस्य प्रक्षालन अधिष्ठानं च न कुर्यात् ॥ १२ ॥
* प्रेङ्खोलनं च पादयोः ॥ १३ ॥ प्रेङ्खोलनं दोलनमितस्ततश्चालनम् ॥ १३ ॥
* जानुनि चात्याधानं जङ्घायाः ॥ १४ ॥ एकस्मिन् जानुनि इतरस्या
जङ्घायाः आत्याधानमवस्थापनं च वर्जयेत् ॥ १४ ॥ * नखैश्च नखवादनः
॥ १५ ॥ स्पष्टम् ॥ १५ ॥ * स्फोटनानि चाकारणात् ॥ १६ ॥ सर्वमन्धी-
नां स्फोटनानि वर्जयेत् अकारणात् कारण श्रमवातादि । वादनस्फोट-
नानीति समासपाठोऽव्येष एवार्थः ॥ १६ ॥ * यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ १७ ॥
यच्चान्यदेवं युक्तं तृणच्छेदनादि शिष्टा परिचक्षते गर्हन्तेऽपि वर्जयेत् ॥
१७ ॥ * योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १८ ॥ एकश्चशब्दोऽनर्थ-
कः । केचिन्नैव पठन्ति । धर्माविरुद्धा ये द्रव्यपरिग्रहास्तेषु च योक्ता उ-

त्पादयिता स्यान्निरीहस्स्यात् ॥ १८ ॥ *प्रतिपादयिता च तीर्थे ॥ १९ ॥
 तीर्थं गुणवत् पात्रं यज्ञो वा । तत्र द्रव्यम्यार्जितस्य प्रतिपादयिता स्यात् ॥
 १९ ॥ *यन्ता चातीर्थे यतो न भयं स्यात् ॥ २० ॥ यन्ता नियन्ता अप्रदा-
 ता अतीर्थे यन्ता च स्यात् । यतः पुरुषादप्रदानेऽपि न भयं स्यात् । भ-
 यसम्भवे तु पिशुनादिभ्यो देयम् ॥ २० ॥ *सङ्ग्रहीता च मनुष्यान् ॥ २१ ॥
 अर्थप्रदानप्रियवचनानुसारादिभिर्मनुष्याणां सङ्ग्रहणशीलस्स्यात् ॥ २१ ॥
 *भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान् भोगान् ॥ २२ ॥ धर्माविरुद्धा ये भो-
 गाः स्वक्चन्दनस्वभार्यासेवादयः ; तेषां च भोगशीलस्स्यात् ॥ २२ ॥ *ए-
 वमुभौ लोकावभिजयति ॥ २३ ॥ एवं महत्या पुष्ट्या युक्त उक्तप्रका-
 रमनुतिष्ठन्नुभौ लोकावभिजयति भोगेनेमं लोकं तीर्थे प्रतिपादनेनामुं लोक-
 मिति ॥ २३ ॥

इति विंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ८ ख० २० ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
 उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने अष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

सर्वाश्रमाणां समयपदानीत्युक्तं पुरस्तात् । के पुनस्ते आश्रमा इत्यत
 आह—*चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थ-
 मिति ॥ १ ॥ आश्राम्यन्त्येषु श्रेयोऽर्थिनः पुरुषा इत्याश्रमाः । एषा सामा-
 न्यसंज्ञा । उत्तरा विशेषसंज्ञाः । गृहे तिष्ठति कुटुम्बरक्षणपर इति गृहस्थः ।
 तस्य भावो गार्हस्थ्यम् । स एक आश्रमः । आचार्यकुलं तत्र वासो लक्ष-
 णया सोऽप्येकः । 'मनु अवबोधने' मनुत इति मुनिर्ज्ञानपरः । तस्य भावो
 मौनम् । सोऽपरः । वनं प्रतिष्ठित इति वनप्रस्थः । स एव वानप्रस्थः । प्र-
 ज्ञादित्वादण् । तस्य भावो वानप्रस्थ्यम् । इतिशब्दः परिसमाप्त्यर्थः । ए-
 तावन्त एवाश्रमा इति चतुर्णामेवोपदेशेऽपि चत्वार इति वचनमैकाश्रम्यं
 त्वाचार्यप्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यम्येति स्मृत्यन्तरोक्तं माग्राहीदिति ॥ १ ॥
 *तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति ॥ २ ॥ तेष्वश्र-
 मेषु चतुर्ष्वपि यथाशास्त्रमव्यग्रस्समाहितमना भूत्वा यो वर्तते, स क्षेममभ-

यं पदं गच्छति । अनेनाश्रमविकल्प उक्तो वेदितव्यः । निश्चेयसार्थी नान्यतमस्मिन्नाश्रमे यथाशास्त्रमवहितेन वर्तितव्यमिति । तथा च गौतमः—
‘तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवत’ इति ॥ २ ॥ * सर्वेषामुपनयनप्रभृति समान आचार्यकुले वासः ॥ ३ ॥ उपनयनप्रभृति य आचार्यकुले वासोऽष्टा-
चत्वारिंशदादीनामन्यतमस्त सर्वेषामाश्रमाणां समानः ॥ ३ ॥ * सर्वेषाम-
नूत्सर्गो विद्यायाः ॥ ४ ॥ अनूत्सर्गः छान्दसो दीर्घः । विद्याया अनूत्स-
र्गोऽपि सर्वेषामाश्रमाणां समानः । तस्मादाचार्यकुले वासस्समान इति ॥ ४ ॥
* बुध्वा कर्माणि यत्कामयेत तदारभेत ॥ ५ ॥ प्रत्याश्रमं यानि कर्मा-
णि विहितानि, तानि बुध्वा गृहस्थस्यैतानि कर्तव्यानि । एषाम्मननुष्ठाने प्र-
त्यवायः फलं चेदमेषामेतान्यशक्यान्यनुष्ठातुं नैतानीत्याचार्यादुपश्रुत्य यत्क-
र्मफलं वा कामयेत तदारभेत तमाश्रमं प्रतिपद्येतेति ॥ ५ ॥ तत्र गार्हस्थ्यस्य
पूर्वमेव प्रपञ्चिनत्वादध्ययनानन्तरं प्रापित्सितस्याचार्यकुलस्य स्वरूपमाह—
* यथा विद्यार्थस्य नियम एतेनैवान्तमनूपसीदत आचार्यकुले शरी-
रन्यासो ब्रह्मचारिणः ॥ ६ ॥ यथा विद्यार्थस्य उपकुर्वाणस्य ब्रह्मचा-
रिणः ‘अथ ब्रह्मचर्यविधि’ रित्यारभ्याग्नीन्धनादिनियम उक्तः, अतस्ते-
नैव नियमेनान्तमाशरीरपातादुपसीदतः उपसदनमेवानूपसदनं तत्कुर्वतः
आचार्यकुले शरीरन्यासः परित्यागो भवति । ब्रह्मचारिणो नैष्ठिक-
स्य तत्रैवामरणात्तिष्ठेत्, नाश्रमान्तरं गच्छेत् । यदि तमेवाश्रम-
मात्मनः क्षेमं मन्येतेति । मनुः—‘आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणा-
न्विते । गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ एषु त्वविद्यमानेषु स्था-
नासनविहारवान् । प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ एवं चरति
यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुतः । स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेहाजायतै पुनः ॥’
इति ॥ ६ ॥ * अथ परिव्राजः ॥ ७ ॥ अथानन्तरं परिव्राजो धर्म उच्यते ।
दृष्टादृष्टार्थान् सर्वानेवारम्भान् परित्यज्यात्मलाभाय संन्यासाश्रमं प्रव्रजतीति
परिव्राट् संन्यासी ॥ ७ ॥ * अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति ॥ ८ ॥ अत
एवं ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्यवानविप्लुतब्रह्मचर्यः परिव्रजति परिव्रज्यां

कुर्यादिति तथैव पक्ककषायो भवति । श्रूयते च 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृ-
 हाद्वा वानाद्वे'ति 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि'ति च । अत्र केचिदा-
 हुः—'अत एवेति वचनात् गृहाश्रमं प्रविष्टस्य तत्परित्यागेनाश्रमान्तरे
 प्राप्तिराचार्यस्यानभिमतमिति लक्ष्यते । तत्रायमभिप्रायः—दारपरिग्रहे सति
 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादि'ति श्रुत्या विरुध्यते स कथं प्रव्रजेदिति ।
 तस्मत्सत्यपि वैराग्ये काम्यस्य कर्मणः परित्यागेन नित्यानि नैमित्तिकानि
 च कर्माणि कुर्वन् प्रतिषिद्धानि वर्जयन् गृहस्थ एव मुच्यत इति । यथाह
 याज्ञवल्क्यः—'न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । श्राद्धकृतस-
 त्यवादी च ग्रहस्थोऽपि विमुच्यते ॥' इति ॥ अथ योऽनाहिताग्निस्तस्य
 विरक्तस्य मुन्याश्रमप्रवेशे को विरोधः । ऋणश्रुतिविरोधः । 'जायमानो
 वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते । ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
 पितृभ्यः' इति । मनुरपि—'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
 अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यत्रः ॥' इति । मोक्षो मोक्षाश्रमः । नन्वेवं
 ब्रह्मचर्यादपि प्रव्रज्या नोपपद्यते । अथ तत्र 'यदहरेव विरजेदि'ति श्रुत्या
 युक्तं प्रव्रजितुं विरक्तस्य, गार्हस्थ्यादपि भविष्यति । स्मर्यते च—'प्राजा
 पत्यान्निरुप्येष्टि सर्ववेदसदक्षिणाम् । आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मण
 प्रव्रजेदि'ति । तथा यो गृहस्थो वृद्धो मृतभार्यः पुनर्दारक्रियायामसमर्थ
 तस्यापि युज्यते प्रव्रज्या । तस्माद्यदहरेव विरजेदित्येष एव कालः प्रव-
 ज्यायाः, सर्वमन्यदविरक्तस्येति युक्तम् । एवकारस्तु सूत्रे श्रुत्यनुसारेण
 प्रयुक्तः । यथा गृहाद्वा वानाद्वेति ब्रुवाणैव श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याह
 तथेति ॥८॥*तस्योपदिशन्ति ॥९॥ तस्य परिव्राज कर्तव्यमुपदिशन्ति
 धर्मज्ञाः ॥२॥*अनग्निरनिकेतस्स्थादशर्माशरणो मुनिः स्वाध्याय ए-
 वोत्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्यानिहांऽनमुत्रश्चरेत् ॥१०॥
 ब्रह्मचारिणस्समिदाभानाद्यग्निकार्यं, गृहस्थस्यौषामनाद्यग्निहोत्रादि, वान-
 प्रस्थस्य 'श्रामणकेनाग्निमाधाये'ति विहितेऽग्नौ होमादि, तस्य तु नैवैविधं
 किञ्चिदग्निकार्यमस्तीत्यनग्निः । निकेतो निवासस्थानं स्वभूतं तदभावादिनि

केतः । शर्म सुखं तदस्य नास्तीत्यशर्मा । किञ्चिदपि शरणं न प्रतिपन्नः
 न वा कस्यचिच्छरणभूत इत्यशरणः । स्वाध्यायः प्रणवादिषवित्राणां जपः ।
 तत्र बोधायनः—‘वृक्षमूलिको वेद सन्न्यासी वेदो वृक्षस्तस्य मूलं प्रणवः
 प्रणवात्मको वेदः प्रणवो ब्रह्मभूयाय कल्पत इति होवाच प्रजापति’रिति ।
 तत्रैव वाचं विसृजेत् । अन्यत्र मौनव्रतं स्यात् । यावता प्राणा ध्रियन्ते
 सा प्राणवृत्तिः । तावती भिक्षा ग्रामं प्रतिलभ्य । एतावानस्य ग्रामे प्रवेशः
 अन्यदा बहिर्वामिः । इहार्थाः कृप्यादयः परलोकार्थाश्च जपहोमादयो
 यस्य न सन्ति सोऽनिहोऽनमुत्र इत्युक्तः । एवभूतश्चरेत् । नैकस्मिन् ग्रामे
 द्यहमपि वसेत् । अत्र गौतमः— ‘न द्वितीयामपरात्रि ग्रामे वसेदिति
 ‘वर्षासु ध्रुवशील’ इति च ॥१०॥ * तस्य मुक्तमाच्छादनं विहितम् ॥११॥
 यत् परैर्मुक्तं परित्यक्तमयोग्यतया, तत्र तस्य विहितमाच्छादनं, तद्वास आ-
 च्छादयेत् । निर्णिज्येति गौतमः ॥११॥ * सर्वतः परिमोक्षमेके ॥१२॥
 सर्वैरेव वामोभिः परिमोक्षमेक उपदिशन्ति । न किञ्चिदपि वासो बिभृया-
 त् । अनग्न एव चरेदिति । अपर आह—सर्वतो विधितो निषेधतश्चास्य परि-
 मोक्षमेके ब्रुवते । न किञ्चिदस्य कृत्यं न किञ्चिदस्य वर्ज्यमिति ॥१२॥ एत-
 देवोदाहरणं प्रपञ्चयति— * सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकम्
 मुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् ॥१३॥ सत्यं वक्तव्यमिति योऽयं नि-
 यमस्तं परित्यज्य तथा तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यत इत्यादिके
 विषये अनृतं वक्तव्यमिति योऽयं नियमस्तं च परित्यज्य । सुखं मृष्टभोजना-
 दिजन्यम् । दुःखं शीतवातादिजन्यम् । वेदान् स्वाध्यायाध्ययनम् ।
 इमं लोकम् ऐहलौकिकं काम्यं कर्म । अमुच्च लोकं पारलौकिकं
 काम्यं कर्म । सर्वमेतत् परित्यज्य आत्मानमध्यात्मपटलोक्तमन्विच्छेत्
 उपासीतति तदेव ज्ञानबलावलम्बनेन सत्यानृतादिविधिनिषिद्धा ये
 स्वैर प्रवर्तन्ते सिद्धाः तेषां मतमुपन्यस्तम् ॥१३॥ अथैतेषामेवं स्वैरचा-
 रिणां किं तदत्र प्रमाणं तत्राह— * बुद्धे क्षेमप्रापणम् ॥१४॥
 आत्मनि बुद्धेऽवगते सति तदेव ज्ञानं सर्वमशुभं प्रक्षाल्य क्षेमं
 प्रापयति । श्रूयते हि— ‘न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् । त

स्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा । न कर्मणा लिप्यते पापकेने'ति 'तद्यथेषा
 कातूलमग्नौ प्रोत प्रदूयते एव हास्य सर्वे पाप्मानः क्षीयन्त' इति च ॥
 स्मयते च— 'यथैवांसि समिद्धोऽग्निर्मम्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्नि-
 स्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥' इति ॥ १४ ॥ तादृशं निराकरोति —
 * तच्छास्त्रैर्विप्रतिपिद्धम् ॥ १५ ॥ यानि यतेरेव कर्तव्यप्रतिपादनपरा-
 णि शास्त्राणि, तैरेव तद्विप्रतिपिद्धम् । तत्र मनु.— 'क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रु-
 ध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेन् । सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृता वदेत् ।
 न चोत्पातनिमित्ताभ्या न नक्षत्राङ्गविद्यया । नानुशासनवादाभ्यां भि-
 क्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥' अतो यतिमेव प्रकृत्य यानि विहितानि कर्माणि
 तानि कर्तव्यानि । यानि च निषिद्धानि तानि च वर्जनीयानि ॥ १५ ॥
 बुद्धे क्षेमप्रापणमित्येतत् प्रत्यक्षविरुद्धमित्याह— * बुद्धे चेत्क्षेम-
 प्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत ॥ १६ ॥ आत्मबोधमात्रेण चेत् क्षेम
 प्राप्यते, तदा इहैव शरीरे दुःखं नोपलभेत ज्ञानी । न चैतदस्ति । न
 हि ज्ञानिना मूर्खमिपिक्तमन्योऽपि क्षुवाद्दुःखमेव तावत् क्षणमात्रमपि सं-
 सोढुं प्रभवति ॥ १६ ॥ * एतेन परं व्याख्यानम् ॥ १७ ॥ परलोके भ-
 वमपि दुःखमेतेन व्याख्यातं न स्वैरचारिणा निवर्तत इति । तस्मात् कर्म-
 भिः पारपक्कपाय एव श्रवणमनननिदिध्यासनैः साक्षात्कृतात्मस्वरूपः प्र-
 तिषिद्धेषु कटाक्षमप्यनिसिपन्नष्टाङ्गयोगनियतो मुच्यत इति ॥ अत्रोदाहृ-
 तं ज्ञानेन सर्वं दह्यत इति तत्र ज्ञानदशायाः प्रागर्जितानि कर्माणि
 प्रायश्चित्तेन ज्ञानेन वा दह्यत इत्युच्यते, न पुनर्ज्ञानदशाया स्वैरचारोऽनु-
 ज्ञायते । तस्य हि स्वशरीरेऽपि बीमत्मा स कथं पश्वादिभिरविशेषस्त्रीस-
 ङ्गमादौ प्रवर्तत इति । अत्र बोवायन — 'एकदण्डी त्रिदण्डीवे'ति । गौ-
 तमः— 'मुण्डश्चिखण्डी वे'ति ॥ १७ ॥ * अथ वानप्रस्थः ॥ १८ ॥
 अनन्तरं वानप्रस्थाश्रम उच्यते ॥ १८ ॥ * अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्र-
 व्रजति ॥ १९ ॥ प्रव्रजति प्रकर्षेण व्रजति अपुनः प्रवेशाय वनं प्रतिष्ठित
 इति । तथा च गौतमः— 'ग्रामं च न प्रविशेदिति । गतमन्यत्

उत्तरं च ॥१९॥ *तस्योपदिशन्त्येकाग्निरनिकेतस्स्यादशर्माशरणो
मुनिः स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचम् ॥२०॥ किंपुनरेकोऽग्निः । न
तावदौपासनः । ब्रह्मचारित्वान् तस्माच्छौकिकेऽग्नौ यथापूर्वं सायंप्रातस्स-
मिध आदध्यादित्यर्थो विवक्षितः । अपर आह— ‘श्रामणकेनाग्निमा-
धाये’ति गौतमः । अस्यार्थः— श्रामणक नाम वैखानससूत्रम् । तदुक्तेन
प्रकारेण एकोऽग्निराधेयः । तस्मिन् सायंप्रातरग्निकार्यमिति । तथाच बो-
धायनः—‘वानप्रस्थो वैखानसश्चास्त्रसमुदाचारेण वैखानसो वने मूलफला-
शी तपश्शीलस्सवनेषूदकमुपस्पृशन् श्रामणकेनाग्निमुपसमाधाये’त्यादि ।
अन्यद्भूतम् ॥२०॥

इत्येकविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र०२ प०८ ख०११ ॥

*तस्यारण्यमाच्छादनं विहितम् ॥१॥ अरण्ये भवमारण्यम-
जिनं वल्कलादि ॥१॥ *ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयश्चरेत् ॥
२॥ ततो मूलादिभिर्वर्तयन् वृत्तिः प्राणयाना तां कुर्वश्चरेच्चरणशीलः
स्यात् ॥२॥ *अन्ततः प्रवृत्तानि ॥३॥ मूलादिभिः स्वयंगृहीतैः कञ्चि-
त्कालं वर्तयित्वा अन्ततः अन्ते प्रवृत्तानि स्वयमेव पतितानि अभिनिश्रये-
दिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । तान्यभिनिश्रित्य तैर्वर्तयेदिति ॥३॥ *ततोऽ-
पो वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत् ॥४॥ ततः कियन्तश्चित्कालमवमक्ष-
णं ततो वायुमक्षः तत आकाशमभिनिश्रयेत् न किञ्चित् भक्षयेदिति ।
अभिनिश्रयणं सेवनम् ॥ ४ ॥ *तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः फलतो वि-
शिष्टः ॥ ५ ॥ संयुज्यते सश्रयत इति संयोगः । तेषां मूलादीनां मध्ये
उत्तरोत्तरसमाश्रयणं फलतो विशिष्टमिति द्रष्टव्यम् ॥५॥ *अथ वान-
प्रस्थस्यैवानुपूर्वमेक उपदिशन्ति ॥ ६ ॥ अथेति पक्षान्तुरोपन्यासे ।
पूर्वं ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्तः । एके त्वाचार्यास्तस्यैव वानप्रस्थस्यानु-
पूर्व्यं कर्मापदिशन्ति ॥ ६ ॥ कथं—*विद्यां समाप्य दारं कृत्वाग्नीना-
धाय कर्माण्यारभते सोमावराध्यानि यानि श्रूयन्ते ॥७॥ ब्रह्मचर्ये
रिथतो विद्यां समाप्य गृहस्थश्च भूत्वाग्नीनाधाय कर्माणि कुर्यात् । कानि सो-

मावराध्यानि अवरार्धं पश्चादर्थं तत्र भवोऽवरार्धः सोमः अवरार्धो येषां
तानि सोमावराध्यानि सोमान्तानि हविर्यज्ञाख्यानि चातुर्मास्यादीनि हविर्य-
ज्ञान् सोमं चेत्यर्थः । यानि श्रूयन्ते तानि श्रुतौ विहितानि ॥७॥ *गृहान्
कृत्वा सदारस्संप्रजस्सहाग्निभिर्बहिर्गामाद्वसेत् ॥८॥ अथ ग्रामाद्बहि-
ररण्ये गृहान् कृत्वा सकुटुम्बस्सहैव चाग्निभिर्गामाद्वहिर्वसेत् । अस्मिन्पक्षे
प्रागुक्तमेकाग्निरित्येतन्नास्ति ॥८॥ * एको वा ॥९॥ अथवा पुत्रेषु भार्या
निक्षिप्य स्वयमेक एव वसेत् । अस्मिन् पक्षे प्राजापत्यान्निरुप्येष्टिमिति परि-
व्राज उक्तेन न्यायेन श्रौतानग्नीनात्मनि समारोप्य श्रामणकेनाग्निमाधाय
एकाग्निर्भवेत् ॥९॥ *सिलोज्छेन वर्तयेत् ॥१०॥ व्यख्यातः सिलोज्छः ।
तेन वर्तयेत् प्राणयात्रां कुर्यात् । इदं सकुटुम्बस्य एकाकिनश्च साधारणम् ।
एकाकिन एवेत्यन्ये ॥१०॥ * न चात ऊर्ध्वं प्रतिगृह्णीयात् ॥११॥ य-
दा सिलोज्छेन वृत्तिर्जाता अत ऊर्ध्वं न कुतश्चिदपि प्रतिगृह्णीयात् ॥११॥
* अभिषिक्तश्च जुहुयात् ॥ १२ ॥ यदा जुहुयात्तदा अभिषिक्तः
स्नातः । अनुवादोऽयं स्नाने विशेष विधातुम् ॥१२॥ *शनैरपोऽभ्यु-
पेयादभिघ्नन्निभिमुख आदित्यमुदकमुपस्पृशेत् ॥१३॥ शनैरवेगेन ज-
लाशयं प्रविशेत् । प्रविश्य चाभिघ्नन् हस्तेनोदकं ताडयन् उदकमुपस्पृशेत्
स्नायात् आदित्याभिमुखः ॥१३॥ * इति सर्वत्रोदकोपस्पर्शनविधिः
॥१४॥ सर्ववर्णाश्रमसाधारणमेतत् । तथाचोत्तरत्र तस्य ग्रहणम् ॥१४॥
* तस्य द्वन्द्वं द्रव्याणामेक उपदिशन्ति पाकार्थभोजनार्थवासिपर-
शुदात्रकाजानाम् ॥१५॥ यानि पाकार्थानि तानि मृद्धाण्डादीनि । यानि
च भोजनार्थानि कांस्यादीनि । वासिर्द्रव्यादि । तेषां सर्वेषां वास्यादीनां
चतुर्णामेकैकस्य द्वे द्वे द्रव्ये उत्पाद्ये इत्येक उपदिशन्ति । काजमपि
वास्यादिवदुपकरणविशेषो दारुमयः ॥ १५ ॥ * द्वन्द्वानामेकैक-
मादायेतराणि दत्त्वारण्यमवतिष्ठेत् ॥१६॥ तेषां पाकादिसाधनानां-
द्रव्याणामेकैकं द्रव्यं स्वयमादायेतराणि भार्यायै दत्त्वा अरण्यमवतिष्ठेत् उ-
पतिष्ठेत् आश्रयेदिति ॥ १६ ॥ तस्यारण्येनैवात ऊर्ध्वं होमो वृत्तिः

प्रतीक्षाच्छादनं च ॥ १७ ॥ तस्य वानप्रस्थस्यातोऽरण्यप्रवेशादूर्ध्व आर-
ण्येनैव नीवारादिना होमः वृत्तिः प्राणयात्रा प्रतीक्षा अतिथिपूजा च आ-
च्छादनं वल्कलादिना ॥ १७ ॥ *येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चरवस्ते कार्याः
॥ १८ ॥ येषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिताः गृहस्थस्य, तेष्वस्य
तत्स्थाने चरवः कार्याः ॥ १८ ॥ *सर्वं चोपांशु सह स्वाध्यायेन ॥ १९ ॥
सर्वं च कर्मकाण्डं साङ्गं प्रधानमुपांशु भवति ! पासायणब्रह्मयज्ञाध्ययनेन
सह तदप्युपांशु कर्तव्यमिति ॥ १९ ॥ *नारण्यमभ्याश्रावयेत् ॥ २० ॥ उ-
पाशुवचनादेव सिद्धे वचनमाभिमुख्यप्रतिषेधार्थम् । तेनारण्यस्था यथा ना-
भिमुख्येन शृणुयुः तावदुपाश्विति ॥ २० ॥ *अग्न्यर्थं शरणम् ॥ २१ ॥
शरणं गृहं तदग्न्यर्थमेव ॥ २१ ॥ *आकाशे स्वयम् ॥ २२ ॥ स्वयं चा-
काश एव वसेत् ॥ २२ ॥ *अनुपस्तीर्णं शय्यासने ॥ २३ ॥ शयनं चा-
सनं चानुपस्तीर्णं देशे कुर्यात् न तु किञ्चित् उपस्तीर्थं ॥ २३ ॥ *नवे स
स्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ २४ ॥ नवे धान्ये श्यामाकनीवारादौ
प्राप्ते जाते पुराणं पूर्वमस्त्रिंशं सम्यमनुजानीयात् परित्यजेत् । तत्र मनुः—
'त्यजेदाश्वयुजे माभि मुन्यन्नं पूर्वमस्त्रितम् । जीर्णानि चैव वासांसि पुष्प-
मूलफलानि च ॥' इति ॥ २४ ॥

इति द्वाविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र०२ प०९ ख०२२ ॥

*भूयांसं वा नियममिच्छन्नन्वहमेव पात्रेण सायंप्रातरर्थमाह-
रेत् ॥ १ ॥ इदमेकाकिनो वानप्रस्थस्य मूयासं नियममिच्छन्नं सम्यं सञ्चि-
नुयात् । किं नहि अन्वहमेव पात्रेण येन केनचित् सायंप्रातश्चार्थमशनीय-
मात्रमाहरेत् वानप्रस्थेभ्य एव । एवं कियन्तचित्कालं वर्तयित्वा ॥ १ ॥
*ततो मूलैः फलेः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयंश्चरेदन्ततः प्रवृत्तानि ततोऽपो
वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत् । तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः फलतो विशि-
ष्टः ॥ २ ॥ सर्वं गतम् ॥ निरूपिता आश्रमाः ॥ २ ॥ *अथ पुराणे श्लोकावुदाहर-
ति—अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजापतीपिरऋषयः । दक्षिणेनार्यम्णः
पन्थानं ते श्मशानानि भजिरे ॥ ३ ॥ अन्यदानीं पक्षप्रतिपक्षरूपेण तेषा-

मेव प्राधान्यमप्राधान्यं च निरूप्यते । अष्टाशीतिसहस्राणि ये गृहस्था ऋ-
 षयः प्रजामीषिरे प्रजातिमभ्यनन्दन् ते अर्यम्णो यो दक्षिणेन पन्थाः दक्षि-
 णायनमार्गः तं प्राप्य छान्दाग्न्योक्तेन धूमादिमार्गेण गत्वा पुनरपि रुम्भूष
 इमशानानि भेजिरे मरणं प्रतिपेदिरे । जायस्व द्वित्र्यस्वेत्याजीव जीविभावमा
 पेदिरे इति गृहस्थाना निन्दा ॥३॥ *अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां नोषिरे
 ऋषयः । उत्तरेणार्यम्णः पन्थानं तेऽमृतत्वं हि कल्पते ॥४॥ ये तु प्रजा
 तिनाभ्यनन्दन् ते उत्तरायणमार्गेण प्राप्य अन्निरादिमार्गेण गत्वा अमृतत्वं
 विभक्तिव्यत्ययः अमृतत्वाय कल्पते वचनव्यत्ययः कल्पन्ते समर्थास्सम्पद्यन्ते
 ॥४॥ *इत्यूर्ध्वरेतसां प्रशंसा ॥५॥ गृहस्थादन्ये त्रयोऽपि ऊर्ध्वरेतसः । ते-
 षामेषा प्रशंसेति पुनरपि तेषामेव प्रकारान्तरेण प्रशंसा ॥५॥ * अथा-
 पि सङ्कल्पासद्भयो भवन्ति ॥६॥ अथापि अपि सङ्कल्पादेव सिद्धयौ
 भवन्ति तेषामूर्ध्वरेतसाम् ॥६॥ तत्रोदाहरणम्—*यथा वर्षं प्रजादानं दू-
 रेदर्शनं मनोजवता यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥७॥ यदि महत्यामनावृष्टौ
 सत्यां वर्षतु देव इति ते कामयेरन् तदा कामवर्षं पर्जन्यो भवति । यदि
 वा कश्चिदपुत्रमनुगृहीयुः पुत्रोऽस्य जायतामिति स पुत्रवाननेन भवति ।
 यदि चोलेष्ववस्थितास्तदैव हिमवन्तं दिदृक्षेरन् तथैव तद्भवति । मनस इव ज-
 वो येषां ते मनोजवाः तेषां भावो मनोजवता । यदि कामयेरन् अमुं देश-
 मियत्यामेव कालकलायां प्राप्नुयामेति ततो यावता कालेन मनस्तं देशं प्रा-
 प्नोति तावता तं देशं प्राप्नुयुरिति । यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥७॥ *तस्मा-
 च्छ्रुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टानाश्रमानंतानेके ब्रुवते ॥८॥ रो-
 गिणामारोग्यादि तदपि सङ्कल्पादेव तथा भवति । यस्मादेवं तस्माच्छ्रुति-
 तः श्रूयते श्रुतेः ‘यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि’त्यादिश्रुत्यनुगतत्वादुक्ते
 न प्रकारेण प्रत्यक्षफलत्वाच्च एतानूर्ध्वरेतसामाश्रमान् विशिष्टान् गार्हस्थ्य-
 दुत्कृष्टानेके ब्रुवत इति ॥८॥ तदिदं गार्हस्थ्योत्कर्षप्रतिपादनेन निराकरोति
 —*त्रैविद्यविद्धानां तु वेदाः प्रमाणमिति निष्ठा तत्र यानि श्रूयन्ते ॥९॥
 व्यवयवा विद्या त्रिविद्या त्रयो वेदाः । ता ये पाठतश्चार्थतश्च विन्दन्ति ते

त्रैविद्याः । तेषु पक्कज्ञानास्त्रैविद्यवृद्धाः । तेषां वेदाः प्रमाणं तेषां वेदशा-
स्त्रविद्वां वेदा एव प्रमाणम् अतीन्द्रियेऽर्थ इति । निष्ठा निर्णयः । यथाह भग-
वान् जैमिनिः—‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः प्रत्यक्षमनिमित्तमि’ति च । ततश्च
तत्र वेदे यानि कर्माणि श्रूयन्ते किंलक्षणानि ॥९॥ *ब्रीहियवपश्वाज्यप-
यः कपालपत्नीसम्बन्धान्युच्चैर्नीचैः कार्यामिति तैर्वैरुद्ध आचारोऽप्रमा-
णमिति मन्यन्ते ॥१०॥ किंलक्षणानि ब्रीहियवादिभिस्सम्बन्धान्युच्चैः ऋ-
चा क्रियते उपांशु यजुषेत्येवंप्रकाराणि तैर्वैरुद्ध आचारः प्रमाणं न भव-
तीति मन्यन्ते । एतदुक्तं भवति । सर्वेषु वेदेषु सर्वासु च शाखासु अग्नि-
होत्रादीनि विश्वसृजामयनपर्यन्तानि कर्माण्येव तात्पर्यतो विधीयन्ते । अतो
गार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठम् । ऊर्ध्वरेतसां त्वाश्रमास्तद्विरुद्धा नैवाश्रयणीयाः । यदि
वेदाः प्रमाणमिति । तथा च गौतमः—‘एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षवि-
धानात् गार्हस्थ्यस्ये’ति । एवं गार्हस्थ्यं प्रशस्यते ॥१०॥ श्मशानानि भेजिर-
इति निन्दां परिहरति—*यत्तु श्मशानमुच्यते नानाकर्मणामेषोऽन्ते पुरुष-
संस्कारो विधीयते ॥११॥ यत्तु गृहस्थानां श्मशानं श्रूयते स एष ना-
नाकर्मणामग्निहोत्रादीनामन्ते पितृमेवाख्यः पुरुषसंस्कारो विधीयते । न तु
पिशाचा भूत्वा श्मशानमेव सेवन्त इति ॥११॥ कुत इत्याह—*तत-
परमनन्त्यं फलं स्वर्ग्यशब्दं श्रूयते ॥१२॥ ततः परं श्मशानकर्मणोऽ-
न्तरम् । अनन्त्यमपरिमितं स्वर्गशब्दवाच्यं फलं श्रूयते । ‘स एष यज्ञायु-
धी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकमेता’ति । स्वर्ग्यमिति यकारश्छान्दसः । उ-
पसर्जनः अपपाठो वा ॥१२॥

॥ इति त्रयोविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र०२ प०९ ख०२३ ॥

पुनरपि गार्हस्थ्यमेव प्रकारान्तरेण स्तौति—*अथाप्यस्य प्रजातिममृ-
तमाम्नाय आह । प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतमिति ॥१॥
अथापि अपि च । अस्य गृहस्थस्य । प्रजाति प्रजासन्तानम् । अमृतम्
अमरणम् । आम्नायो वेद आह । हे मर्त्य मरणधर्मिन् । प्रजां जायमाना-
मनु त्वं प्रजायसे त्वमेव प्रजारूपेण जायसे । तदेव ते मरणधर्मिणः अमृ-

तममरणमिति न त्वं म्रियसे, यतस्त्वं प्रजारूपेण तिष्ठसीति ॥१॥ उपपन्नं चन्द्रादित्याह— * अथापि स एवायं विरूढः पृथक्प्रत्यक्षेणोपलभ्यते दृश्यते चापि सारूप्यं देहत्वमेवान्यत् ॥ २ ॥ अपि च स एवायं पृथग्विरूढः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स एव द्विधाभूत इव लक्ष्यते । दृश्यते हि सारूप्यं द्वयोः । देहमात्रं तु भिन्नम् । देहत्वमिति स्वार्थिकम्बुः ॥२॥ यदि पुत्ररूपेणावस्थानं, किमेतावतेत्याह— * ते शिष्टेषु कर्मसु वर्तमानाः पूर्वेषां साम्परायेण कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥३॥ ते पुत्राश्शिष्टेषु चोदितेषु कर्मसु वर्तमाना अवस्थिताः पूर्वेषां पितृपितामहादीनां साम्परायेण परलोकेन सम्बद्धानां कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति । अस्यायं पुत्र एवं कर्मा अस्यायं पौत्र इति स्वर्गं च वर्धयन्ति । कीर्तिमतां हि स्वर्गवासश्श्रूयते ॥ ३ ॥ * एवमवरोऽवरः परेषाम् ॥४॥ एवमनेन प्रकारेण अवरोऽवरः परेषां कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥४॥ * आभूतसम्प्लवात्ते स्वर्गजितः ॥५॥ भूतसम्प्लवो महाप्रलयः । आ तस्मात्ते पुत्रिणस्त्वर्गजितो भवन्ति ते च ॥५॥ * पुनस्सर्गे बीजार्था भवन्तीति भविष्यत्पुराणे ॥६॥ प्रलयानन्तरं सर्गः, तत्र संसारस्य बीजार्थाः प्रजार्थाः प्रजापतयो भवन्तीति भविष्यत्पुराणे श्रूयते ॥६॥ * अथापि प्रजापतेर्वचनम् ॥७॥ अपि च प्रजापतेरपि वाक्यमस्मिन्नर्थे भवति । गार्हस्थ्यमेव वरिष्ठमिति ॥७॥ * त्रयीं विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजातिं श्रद्धां तपो यज्ञमनुप्रदानम् । य एतानि कुर्वते तैरित्सह स्मो रजो भूत्वा ध्वंसतेऽन्यत्प्रशंसन्निति ॥८॥ त्रयीं विद्यां त्रयाणां वेदानामध्ययनम् । ब्रह्मचर्यमष्टाचत्वारिंशदादिकम् । प्रजातिं प्रजोत्पादनम् । श्रद्धामास्तिक्यम् । तप उपवासादि । यज्ञमग्निहोत्रादिकं सोमयागान्तम् । अनुप्रदानम् अन्तर्वेदि बहिर्वेदि च दानम् । य एतानि कर्माणि कुर्वते, तैरिन् तैरेव सह वयं स्मः त एवाम्माकं सहायाः । अन्यत्तु ऊर्ध्वरेतसामाश्रमादिकं प्रशसन् पुरुषो रजः पासुर्भूत्वा ध्वंसते नश्यति । इतिशब्दो वचनसमाप्त्यर्थः । यथैष तर्हि शिष्टेषु वर्तमानाः पुत्राः पूर्वेषां कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति, तथा प्रतिषिद्धेषु वर्तमाना अकीर्तिं नरकं च वर्धयेयुः ॥८॥ तत्राह— * तत्र ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति यथा पर्ण

वनस्पतेर्न परान् हिंसन्ति ॥९॥ तत्र प्रजासन्ताने ये पापस्य कर्तारः, त
 एव ध्वंसन्ते न परान् पित्रादीन् हिंसन्ति । यथा यदेव पर्णं वनस्पतेः कर्म-
 दादिभिर्दूषितं तदेव पतति न वनस्पतिं शाखान्तरं वा पातयति ॥१०॥ तद्वदेतदे-
 वोपपादयति—*नास्यास्मिँल्लोके कर्मभिस्सम्बन्धो विद्यते तथा परस्मिन्
 कर्मफलैः ॥१०॥ अस्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम् । अस्य पित्रादेः पूर्व-
 पुरुषस्य अस्मिन् लोके पुत्रकृतैः कर्मभिः सम्बन्धो न विद्यते । दृष्टान्तोऽयं
 यथा पुत्रकृतेषु कर्मसु पित्रादेः कर्तृत्वं नास्ति, तथा परस्मिन्नपि लोके कर्म-
 फलैरपि सम्बन्धो नास्तीत्यर्थः ॥१०॥ *तदेतेन वेदितव्यम् ॥११॥ यदुक्तं
 ये पापकृतस्त एव ध्वंसन्ति न परान् हिंसन्तीति तदर्थं रूपमेतेन वक्ष्यमा-
 णेन हेतुना वेदितव्यम् ॥११॥ *प्रजापतेर्ऋषीणामिति सर्गोऽयम् ॥१२॥
 प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य ऋषीणां च मरीच्यादीनामयं सर्गो देवादिस्तिर्य-
 गन्तः । ते चाध्वस्ता एव स्वे स्वे पदे वर्तन्ते । यदि च पुत्राः
 पापकृतः स्वयं ध्वंसमानाः परानपि ध्वंसयेयुः तदैतन्नोपपद्यते पुण्य-
 कृतः सुखेनाद्यपि वर्तन्त इति ॥१२॥ अत्रादाहरणमाह—*तत्र ये
 पुण्यकृतस्तेषां प्रकृतयः परा ज्वलत्य उपलभ्यन्ते ॥१३॥ तत्र स्वर्गे ये
 पुण्यकृतो वसिष्ठादयस्तेषां प्रकृतयश्शरीराणि परा उत्कृष्टाः ज्वलत्यः
 दीप्यमाना उपलभ्यन्ते । दिवि यथा सप्तर्षिमण्डलम् । श्रूयते च 'सुकृतां
 वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणी'ति । इदमपि प्रमाणं न पुत्राणां ध्वंसे
 पूर्वेषां प्रध्वंस इति ॥१३॥ *स्यात्तु कर्मावयवेन तपसा वा कश्चित्स-
 शरीरोऽन्तवन्तं लोकं जयति सङ्कल्पसिद्धिश्च स्यान्न तु तज्ज्यैष्ठ्यमा-
 श्रमाणाम् ॥१४॥ कर्मावयवेन पूर्वार्जितानां कर्मणामेकदेशेन भुक्तशेषेण त-
 पसा वा तीव्रेण कश्चिदूर्ध्वरेतामसहशरीरेणान्तवन्तं लोकं जयतीति यत्तत्
 स्यात् । सम्भवेऽपि यच्च सङ्कल्पादेव सिद्धिस्स्यादिति, तदपि स्यात् न तु
 तदाश्रमाणां ज्यैष्ठ्यकारणमिति । तदेव 'मैकाश्रम्यं त्वाचार्या' इत्ययमेव पक्षः
 स्थापितः । अन्ये मन्यन्ते—सर्वे आश्रमा दूषिता भूषिताश्च । ततस्तेषु सर्वेषु
 यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छतीत्येतदेव स्थितमिति ॥१४॥

इति चतुर्विंशतितमो खण्डिका ॥ प्र० २ प० ९ ख० २४ ॥

इति चापरतम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायां
 उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने नवमः पटलः ॥९॥

*व्याख्याताः सर्ववर्णानां साधारणवैशेषिका धर्मा राज्ञस्तु विशेषाद्वक्ष्यामः ॥१॥ उक्तवक्ष्यमाणसङ्कीर्तनं श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थम् । अहिंसासत्यास्तेयादयः सर्ववर्णानां साधारणधर्माः । अध्ययनादयस्त्रयाणाम् । अध्यापनादयो ब्राह्मणस्य । युद्धादयः क्षत्रियस्य । कृष्यादयो वैश्यस्य । शू-
श्रूषा शूद्रस्य । राजा त्वमिषिक्तो विवक्षितः । तस्यैवाहि वक्ष्यमाणं धर्मजातं सम्भवति । तस्य विशेषाद्विशेषतो यद्वक्तव्यं तद्वक्ष्यामः । विशेषानिति द्वितीयान्तपाठस्तु युक्तः ॥१॥ * दक्षिणाद्वारं वेश्म पुरं च मापयेत् ॥ २ ॥
२॥ वेश्म गृहं पुरं नगरं तदुभयमपि दक्षिणाद्वारं मापयेत् कारयेत् स्थपत्या-
दिभिः । दक्षिणपार्श्वे द्वारं यस्य तत्तथोक्तम् ॥ २ ॥ * अन्तरस्यां पु-
रि वेश्म ॥ ३ ॥ सर्वेषामेव प्राकाराणां मध्ये या पूस्तस्यामन्तरस्यां पुरि वे-
श्म मापयेदात्मनः ॥ ३ ॥ * तस्य पुरस्तादावसथस्तदामन्त्रणमित्याच-
क्षते ॥ ४ ॥ तस्य वेश्मनः पुरस्तादावसथः कारयितव्यः । एतत् वसन्त्यस्मि
न्नित्यावसथः आस्थानमण्डपः । तस्यामन्त्रणमिति संज्ञा ॥ ४ ॥ * दक्षि-
णेन पुरं सभा दक्षिणोदगद्वारा यथोभयं सन्दृश्येत बहिरन्तरं चेति ॥ ५ ॥
दक्षिणेनेत्येनवन्तम् । पुरमिति 'एनपा द्वितीये'ति द्वितीयान्तम् । पुरस्य द-
क्षिणतः अदूरे सभा कारयितव्या । दक्षिणोदगद्वारा दक्षिणस्यामुत्तरस्यां च
दिशि द्वारे यस्यास्सा तथोक्ता । किमर्थमुभयत्र द्वारमिति चेत्, यद्वहिर्वृ-
त्तं गृह्णाभ्यन्तरं तदुभयमपि यथा सन्दृश्येतेत्येवमर्थमिति सैषा सभा । तस्यां
द्युतार्थिनः प्रविशन्तीति तदायस्थानं राज्ञः ॥ ५ ॥ * सर्वेष्वेवाजस्त्रा अ-
ग्नयस्स्युः ॥ ६ ॥ वेश्मन्यावसथे सभायामित्येतेषु सर्वेष्वेव स्थानेषु लौकिका
अग्नयोऽजस्त्राः स्युः । अविच्छेदेन धार्याः ॥ ६ ॥ * अग्निपूजा च
नित्या यथा गृहमेधे ॥ ७ ॥ तेषु चाग्निपु नित्यमग्निपूजा कार्या । यथा
गृहमेधे औपासने सायंप्रातर्होम इत्यर्थः । मन्त्रावपि तावेव द्रव्यमपि तदे-
व ॥ ७ ॥ * आवसथे श्रोत्रियावराध्यानतिथीन् वासयेत् ॥ ८ ॥
आवसथाख्ये स्थाने अतिथीन् वासयेत् । ते विशेष्यन्ते श्रोत्रियावरा-
ध्यानमिति । अवरपर्यायोऽवराध्यशब्दः । यदि सर्वान्वासयितुं न शक्नोति

श्रोत्रियानपि तावद्वासयेदिति ॥ ८ ॥ *तेषां यथागुणमावसथाः शय्या
 न्नपानं च विदेयम् ॥ ९ ॥ तेषामतिथीनां यथागुणं विद्यावृत्तानुगुणमावस-
 थादि देयं विशेषेण देयम् । आवसथा अपवरकादयः । शय्या खट्वादयः
 अन्नमोदनादि । पान तक्रादि मूपादि ॥ ९ ॥ *गुरुनद्यात्यांश्च नाति
 जीवेत् ॥ १० ॥ गुरवः पित्रादयः । अमात्या मन्त्रिणः । तान्नातिजीवे-
 त् भक्ष्यभोज्याच्छादनादिषु तान्नातिशयीत ॥ १० ॥ *न चास्य विष-
 ये क्षुधा रोगेण हिमातपाभ्यां वा सीदेदभावाद्बुद्धिपूर्वं वा कश्चित्
 ॥ ११ ॥ अस्य राज्ञो विषये राष्ट्रे आहाराभावेन बुभुक्षया रोगेण व्याधि-
 ना हिमेन नीहारेण वर्षादीनामप्युपलक्षणमेतत् । आतपः आदित्यर-
 श्मितापः । एतैः प्रकारैरभावान् बुद्धिपूर्वं वा न कश्चिद्ब्राह्मणोऽप्यवसी-
 देत् अवसन्नो न स्यात् । राज्ञो ह्ययमपराधो यदाहाराद्यभावेन कश्चिदव-
 सन्नः स्यात् । बुद्धिपूर्वं वेत्यत्रोदाहरणम्—यदा कश्चित् करमृणं वा दाप्यो
 भवति, तदा नासौ हिमातपयोरुपनिवेशयितव्यः भोजनाद्वा निरोद्धव्यः ।
 तथा कुर्वाणं राजा दण्डयेदिति ॥ ११ ॥ *सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्ध-
 त्यावोक्ष्याक्षान्निवपेद्युग्मान् वैभीतकान् यथार्थान् ॥ १२ ॥ पूर्वोक्तायाः
 सभाया मध्ये अधिदेवन यस्योपरि कितवा अक्षैर्दीव्यन्ति तत्स्थानमधिदेवन-
 म् । तत् पूर्वं काष्ठादिना उद्धन्ति उद्धत्यावोक्षति । अवोक्ष्य तत्राक्षान्यु-
 ग्ममङ्कयान् वैभीतकान् विभीतकवृक्षस्य विकारभूतान् यथार्थान् यावद्भि-
 र्युत निर्वर्तते, तावतो निवपति । कः ? यस्तत्र राजा नियुक्तः ।
 सहि को नाम ॥ १२ ॥ *आर्याः शुचयस्सत्यशीला दीवितार-
 रस्युः ॥ १३ ॥ आर्यः द्विजातयः । शुचयोऽर्थशुद्धाः । सत्यशीलास्सत्य-
 वादिनः । एवभूता एव पुरुषास्तत्र दीवितारः दीवितारः स्युः त एव तत्र
 दीव्येयुरित्यर्थः । तेच तत्र देवित्वा यथाभाषितं पाणिकं सभिकाय दत्वा
 गच्छेयुः । स च राज्ञे तमायमहरहः प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं दद्यात् । स
 एव च स्थानान्तरे दीव्यतो दण्डयेत् सभास्थाने च कलहकारान् । तत्र
 याज्ञवल्क्यः—‘गच्छेदन्तिकवृद्धैस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् । गृहीयाद्धू-
 र्तकितवादितराद्दशकं शतम् ॥ स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भाग यथाकृ-

तम् । जितमुद्राहयेज्जैतं दद्यात्सत्यं वचः क्षमम् ॥' इति ॥ १३ ॥ * आयुधग्रहणं नृत्तगीतवादित्राणीति राजाधीनेभ्योऽन्यत्र न विद्येरन् ॥ १४ ॥ आयुधग्रहणादीनि राजाधीनेभ्यो राजाश्रया ये पुरुषास्तेभ्योऽन्यत्र न विद्येरन् न भवेयुः । उत्सवादिष्वन्यत्रापि भवत्याचारः ॥ १४ ॥ * क्षेमकृद्राजा यस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा तस्करभयं न विद्यते ॥ १५ ॥ यस्य राज्ञो विषये ग्रामेऽरण्ये च चोरभयं नास्ति स एव राजा क्षेमकृत् क्षेमङ्करः । न त्वन्यः शतं तुभ्यं शतं तुभ्यमिति ददानोऽपि ॥ १५ ॥ इति पञ्चविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० १० ख० २१ ॥

* भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च ददद्ब्राह्मणेभ्यो यथार्हमनन्ताँल्लोकानभिजयति ॥ १ ॥ भृत्यानामनुपरोधेन भृत्यवर्गस्य यथोपरोधो न भवति तथा ब्राह्मणेभ्यो यथार्हं विद्यावृत्ताद्यनुरूपं क्षेत्रं वित्तं च दद्यात् । एवं दददन्ताँल्लोकानभिजयति ॥ १ ॥ * ब्राह्मणस्वान्युपजिगीषमाणो राजा यो हन्यते तमाहुरात्मयूपो यज्ञोऽनन्तदक्षिण इति ॥ २ ॥ ब्राह्मणस्त्वानि चोरादिभिरपहृतानि अपजिगीषमाणः ब्राह्मणेभ्यो दानाय अपजित्य ग्रहीतुमिच्छन् यो राजा युद्धे चोरैर्हन्यते तमाहुरात्मयूपोऽनन्तदक्षिणो यज्ञ इत्याहुर्धर्मज्ञाः । सङ्ग्रामो यज्ञः । तस्य आत्मा यूपस्थानीय आत्मेति शरीरमाह । अन्तरात्मा तु पशुस्थानीयः । प्रत्यानिनीषितः तु द्रव्यं दक्षिणा । सूत्रे कृतं यज्ञ इत्याहुरिति गौणो वादः ॥ २ ॥ * एतेनान्ये शूरा व्याख्याताः प्रयोजने युध्यमानास्तनुत्यजः ॥ ३ ॥ प्रयोजनं चोरादिभिरपहृतानां ब्राह्मणत्वानां प्रत्यानयनादि, तदर्थं युध्यमाना ये शूरास्तनुत्यजो भवन्ति तेऽप्येतेन राज्ञा व्याख्याता आत्मयूपा यज्ञा अनन्तदक्षिणा इति ॥ ३ ॥ * ग्रामेषु नगरेषु चार्याञ्छुचीन् सत्यशीलान् प्रजागुप्तये निदध्यात् ॥ ४ ॥ आर्याञ्छुचीन् सत्यशीलानिति व्याख्यातम् । एवंभूतान् पुरुषान् ग्रामेषु नगरेषु च प्रजानां रक्षणार्थं निदध्यात् नियुञ्जीत ॥ ४ ॥ * तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः ॥ ५ ॥ तेषां नियुक्तानां ये पुरुषा नियोज्याः तेऽपि तथागुणा आर्यादिगुणा एव

स्युः ॥ ९ ॥ * सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्ष्यम् ॥ ६ ॥ सर्वतः,
 सर्वासु दिक्षु योजनमात्रं नगरं तस्करेभ्यो रक्षणीयम् । रक्षयन्नित्ययमप-
 पाठः ॥ ६ ॥ * क्रोशो ग्रामेभ्यः ॥ ८ ॥ ग्रामेभ्यस्तु सर्वासु दिक्षु क्रोशो
 रक्ष्यः । ग्रामेभ्य इति 'यत्तूर्ध्वपरिमाणं तत्र पञ्चमी वक्तव्ये'ति पञ्चमी
 ॥ ७ ॥ * तत्र यन्मुप्यते तैस्तत्प्रतिपाद्यम् ॥ ८ ॥ तत्र योजनमात्रे क्रौ-
 शमात्रे वा यन्मुप्यते चोर्यते ते नियुक्ताः स्वामिभ्यस्तत्प्रतिदद्या राज्ञा तैस्त-
 त् प्रतिदाप्य राजा तैः प्रतिदापयेदिति । प्रायेण दन्त्योष्ठ्यं वकारं पठन्ति
 ॥ ८ ॥ * धर्म्यं शुल्कमपहारयेत् ॥ ९ ॥ तत्र गौतमः—'विंशतिमा-
 गश्शुल्कः पण्ये इति यद्वणिग्मिविक्रियते हिङ्गादि, तस्य विंशतितमं
 भागं राजा गृह्णीयात् । तस्य शुल्क इति संज्ञा । एष धर्म्यश्शुल्कः । त-
 मधिकृतैरेव हारयेत् ग्राहयेदिति । मूलादिषु विशेषस्तेनैवोक्तः । मूल-
 फलपुष्पौषविमधुमासतृणेन्धनानां पाष्टिक्यमिति ॥ ९ ॥ * अकरः श्रोत्रि-
 यः ॥ १० ॥ श्रोत्रियः करं न दाप्य । अन्ये दाप्याः ॥ १० ॥ * सर्व-
 वर्णानां च स्त्रियः ॥ ११ ॥ अकराः । वर्णग्रहणात् प्रतिलोमादिस्त्रि-
 यो दाप्याः ॥ ११ ॥ * कुमाराश्च प्राक् व्यञ्जनेभ्यः ॥ १२ ॥ व्यञ्जना-
 नि श्मश्रूदीनि । यावत्तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः ॥ १२ ॥ * ये च
 विद्यार्था वसन्ति ॥ १३ ॥ विद्यामुद्दिश्य ये गुरुषु वसन्ति ते जातव्यञ्ज-
 ना अपि असमाप्तवेदा अकराः ॥ १३ ॥ * तपस्विनश्च ये धर्मपराः ॥ १४ ॥
 धर्मपरा इति किं ? ये अभिचारकामा मन्त्रसिद्धये तपस्तप्यन्ते ते अकरा
 माभूवन्निति ॥ १४ ॥ * शूद्रश्च पादावनेक्ता ॥ १५ ॥ यस्त्रैवर्णिकानां
 पादावनेक्ता स शूद्रोऽप्यकरः ॥ १५ ॥ * अन्धमकवधिररोगविष्टाश्च
 ॥ १६ ॥ एतेऽप्यकरा यावदान्ध्यादि ॥ १६ ॥ * ये व्यर्था द्रव्यपरि-
 ग्रहैः ॥ १७ ॥ ये च परिव्राजकादयः द्रव्यपरिग्रहैर्व्यर्था निष्प्रयाजनाः
 शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिग्रहः प्रतिषिद्धः तेऽप्यकराः । तथा च वसिष्ठः—
 अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः प्रव्राजितो बालवृद्धतरुणप्रशान्ताः इ-
 ति ॥ १७ ॥ * अबुद्धिपूर्वमलङ्कृतो युवा परदारमनुप्रविशन् कुमारि

वा वाचा बाध्यः ॥ १८ ॥ यत्र परदारो आमत कुमारो वा पतिवरा, नत
युवा अलङ्कृतः अबुद्धिपूर्वमज्ञानदनुप्रविशन् वाचा बाध्यः अत्रेयमास्ते
माऽत्र प्रविक्ष इति ॥ १८ ॥ * बुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावो दण्ड्यः ॥ १९ ॥
यस्तु जानन्नैव दुष्टभावः प्रलोभनार्थी प्रविशति स दण्ड्यो द्रव्यान्तरूप-
मपरावानुरूपं च । दुष्टभावग्रहणमाचार्यादिप्रेषितस्य प्रवेशे दण्डो माभू-
दिति ॥ १९ ॥ * सन्निपाते वृत्ते शिश्रच्छेदनं सवृषणस्य ॥ २० ॥
सन्निपातो मैथुनं तस्मिन् वृत्ते शिश्रच्छेदनं दण्डः । सवृषणस्थेत्युपसर्ज-
नस्यापि शिश्रस्य विशेषणम् । सवृषणस्य शिश्रस्य छेदनमिति ॥ २० ॥
* कुमार्यां तु स्वान्यादाय नाड्यः ॥ २१ ॥ कुमार्यां तु सन्निपाते वृ-
त्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा देशान्निर्वास्य न शिश्रच्छेदः ॥ २१ ॥ * अथ
भृत्ये राज्ञाम् ॥ २२ ॥ अथ सन्निपातात्प्रभृति ते परदारकुमार्यो राज्ञां
भृत्ये आसाच्छादनप्रदानेन भर्तव्ये ॥ २२ ॥ * रक्षये चात ऊर्ध्वं मैथुना-
त् ॥ २३ ॥ अथ प्रथमात् सन्निपातात् ऊर्ध्वं मैथुनाच्च रक्षये यथा मैथुनं
नाचरतस्तथा कार्ये ॥ २३ ॥ * निर्वेषाभ्युपाये तु स्वामिभ्योऽवसृजे-
त् ॥ २४ ॥ यदि ते एव निरुद्धे निर्वेषणमभ्युपेतः अभ्युपगच्छतः तदा नि-
र्वेषाभ्युपाये तु स्वामिभ्यस्ते अवसृजेत् दद्यात् । परदार भर्त्रे श्वशुराय
वा कुमारो पित्रे भ्रात्रे वा । अनभ्युपगमे तु प्रायश्चित्तस्य यावज्जीव नि-
रोधः ॥ २४ ॥

इति पञ्चविंशतितमो खण्डिका ॥ प्र० २ प० १० ख० २६ ॥

* चरिते यथापुरं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥ १ ॥ चरितं तु नेवष
यथापुरं यथापूर्वं धर्मात् तृतीयार्थे पञ्चमी । प्रमेण सम्बन्धो भवति । हि-
शब्दो हेतौ । यस्मादेव तस्मात् अवश्यं प्रायश्चित्तं कारयितव्यं । यज्ञ-
विवाहादौ न कश्चिद्दोष इति ॥ १ ॥ परदारप्रसङ्गादुच्यते—* सगो-
त्रस्थानीयान्न परेभ्यस्समाचक्षीत ॥ २ ॥ योऽनृत्य आत्मनश्शक्त्य-
मावंनिश्चित्य क्षेत्रजं पुत्रमिच्छन् भार्या परस्मै नियुक्ते मृते वा तस्मिन् न-
त्पितृादयस्सन्तानकाङ्क्षिणस्तद्विषयमेतत् । कुलान्तर्गतप्रविष्टा सगोत्रस्था

नीया । सा हि पूर्वं पितृगोत्रा सती भर्तृगोत्रा धर्मेरधिक्रियते । अतः भर्तृप-
 क्षयाणां सगोत्रस्थानीया भवति । मर्ता तु साक्षात्सगोत्रः । तां सगोत्रस्थानी-
 यां न परेभ्योऽसगोत्रेभ्यस्समाचक्षीत । इयमनपत्या अस्यामपत्यमुत्पाद्य-
 तामिति सगोत्रायैव तु समाचक्षीत । तत्रापि देवराय तदभावे सपि
 ण्डेभ्यः ॥२॥ कः पुनस्सगोत्रस्य विशेषस्तमाह— * कुलायं हि स्त्री
 प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ ३ ॥ हि यस्मात् स्त्री कन्या प्रदीयमाना कु-
 लायैव प्रदीयत इत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः । तस्मात् सगोत्रायैव समाचक्षीतेति
 ॥३॥ तमिमं नियोगं दूषयति— * तदिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नम् ॥४॥
 यद्यप्येवं पूर्वं कृतवन्तः, तथापि तदद्यत्वे विप्रतिपन्न विप्रतिषिद्धम् । कु-
 तः इन्द्रियदौर्बल्यात् । दुर्बलेन्द्रिया ह्यद्यत्वे मनुष्याः । ततश्च शास्त्रव्या-
 जेनापि भर्तृव्यतिक्रमेऽतिप्रसङ्गस्स्यादिति ॥४॥ सगोत्रविषयेऽपि यो वि-
 शेषस्सोऽपि नास्तीत्याह— * अवशिष्टं हि परत्वं पाणेः ॥ ५ ॥
 येन पाणिना पूर्वमग्निसाक्षिकं पाणिर्गृहीतः कन्यायाः, तस्मात् पाणेरन्यो
 भवति । सगोत्रस्यापि पाणिर्यस्मादेवं पाणेः परत्वमवशिष्टं समानं, तस्मा-
 दविशेष इति । अवशिष्टमित्यपपाठः ॥ ५ ॥ पाणिरन्यो भवतु, को दोषः
 * तद्व्यतिक्रमे खलु पुनरुभयोर्नरकः ॥ ६ ॥ तस्य पाणेर्व्यतिक्रमे उभ-
 योर्दम्पत्योः नरको भवति । खलु पुनरिति प्रसिद्धिद्योतकौ निपातौ । अतः
 पत्यापि न स पाणिस्त्याज्यः । यः पूर्वं गृहीतः भार्ययापि, न स पाणिस्त्याज्यः । ये-
 न पूर्वमात्मनः पाणिः गृहीतः ॥६॥ * नियमारम्भणो हि वर्षीयानभ्युदय
 एवमारम्भणादपत्यात् ॥७॥ पत्या आरभ्यतेऽनेनेत्यारम्भणः योऽयं दम्पत्योः
 परस्परनियमः, स आरम्भणो यस्य स नियमारम्भणः । एवमूतो योऽभ्यु-
 दयस्स एव वर्षीयान् वृद्धतरः । कस्मात् वर्षीयान् एवमुक्तप्रकारेण नियो-
 गलक्षणेन यदपत्यमारभ्यते तस्मादेवमारम्भणादपत्यावर्षीयानिति । अपत्या-
 दिति पाठः । आपत्यादिति प्रायेण पठन्ति ॥७॥ * नाश्य आर्यशूद्रा-
 याम् ॥ ८ ॥ आर्यस्त्रैवर्णिकः शूद्रायां परमार्यायां प्रसक्तो राज्ञा राष्ट्री-
 नाश्यः निर्वास्यः ॥ ८ ॥ * वध्यशूद्र आर्यायाम् ॥ ९ ॥ शूद्रस्तु त्रैव-
 र्णिकस्त्रिणां प्रसक्तो वध्यः । एतच्च योऽन्तपुरादिष्वधिकृतो रक्षकस्सन्

स्वयं गच्छति, तस्य भवति । अन्यस्य तु पूर्वोक्तं शिश्वच्छेदनमेव । तथा च शूद्राधिकारे गौतमः—‘आर्यस्यभिगमने लिङ्गोद्धारं स्वहरणं च गोप्ता चे-
 द्वयोऽधिक’ इति । याज्ञवल्क्येन तु प्रातिलोम्येन गमनमात्रे वध उक्तः—
 ‘सजातावुत्तमो दण्ड्यः आनुलोम्ये तु मध्यमः । प्रातिलोम्ये वधः पुंसां स्त्री-
 णां नासादिकृन्तनम् ॥’ इति । सोऽनुबुन्ध्याभ्यासाद्यपेक्षो द्रष्टव्यः । तथा ‘नाश्य
 आर्यश्शूद्रायामि’त्याचार्यवचनमप्यभ्यासापेक्ष ब्राह्मणादेः क्रमविवाहे या शू-
 द्रा, तद्विषयं वा द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ * दारं चास्य कर्शयेत् ॥ १० ॥ अ-
 स्य शूद्रस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिकस्त्री तां च कर्शयेत् । व्रतनि-
 यमोपवासैः या प्रजाता न भवंति तद्विषयमेतत् । ‘ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रिय,
 शूद्रेण सङ्गताः । अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥’ इति स्मरणात्
 ॥ १० ॥ * सवर्णीयामन्यपूर्वायां सकृत्सन्निपातं पादः पततीत्यु-
 पदिशन्ति ॥ ११ ॥ अन्य. पूर्व पति यस्यास्सा अन्यपूर्वा परभार्या
 तस्यां सवर्णीया सकृद्गमने पाद पतति । पतितस्य द्वादशवार्षिकं प्राय-
 श्चित्तं तस्य तुर्योऽशस्त्रीणि वर्षाणि प्राकृत ब्रह्मचर्यमस्य प्रायश्चित्तम् । ए-
 तच्च श्रोत्रियभार्यायामृतुकाले कामतः प्रथम दूषकस्य । तत्र गौतमः—‘द्वे
 परदारौ त्रीणि श्रोत्रियस्ये’ति ॥ ११ ॥ * एवमभ्यासे पादः पादः ॥ १२ ॥
 एवमभ्यासे प्रत्यभ्यासं पादः पादः पतति ॥ १२ ॥ अतः * चतुर्थे सर्वम्
 ॥ १३ ॥ चतुर्थे सन्निपाते सर्वमेव पतति । ततश्च पूर्णद्वादशवार्षिकं कर्तव्य-
 म् । तृतीय नव वर्षाणि । द्वितीये षड्वर्षाणि । एतच्च प्रतियोगं स्त्रीभेदेन प्रथ-
 मदूषकस्य । एकस्यामेव त्वभ्यासे कल्प्यम् । तत्र ‘यत् पुंसः परदारेषु तच्चै-
 नां चारयेद्व्रतमिति स्मरणात् । स्त्रिया अपि प्रतियोगं पादः पादः पतति
 तदनुरोधेन कल्प्यम् ॥ १३ ॥ * जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यार्यं धार्मिकमाक्रो-
 शतः ॥ १४ ॥ शूद्रो द्विजातीनामन्यतमं धार्मिकं स्वकर्मस्थं यद्याक्रोशानि
 निन्दति गर्हते, तदा तस्य जिह्वा छेत्तव्येति । मनुस्तु सामान्येनाह—‘ये-
 नाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणभ्यापराध्नुयात् । तदङ्गं तस्य छेत्तव्यं तन्मनोरनु-
 शासनम् ॥’ गौतमस्तु—‘शूद्रो द्विजातीनभिसन्धायाभिहत्य च दण्डपारु-
 ष्याभ्यामङ्गं मोच्यो येनोपहन्या’दिति ॥ १४ ॥ * वाचि पथि शय्यायामा

सन इति समीभवतो दण्डताडनम् ॥ १५ ॥ यस्तु शूद्रो वागादिष्वार्यै-
स्समीभवति न तु न्यग्भूतः तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यम् । स दण्डेन ताड-
यितव्यः । अयमस्य दण्डः ॥ १५ ॥ *पुरुषवधे स्तेये भूम्यादान इति
स्वान्यादाय वध्यः ॥ १६ ॥ भूम्यादानं परक्षेत्रस्य बलात्स्वीकारः, पुरु-
षवधादिषु निमित्तेषु शूद्रस्सर्वस्वहरणं कृत्वा पश्चाद्वध्यः मारयितव्यः ॥ १६ ॥
*चक्षुनिरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥ ब्राह्मणस्य त्वेतेषु निमित्तेषु
चक्षुषोर्निरोधः कर्तव्यः । पट्टबन्धादिना चक्षुषी निरोद्धव्ये । यथा यावज्जी-
व न पश्यति । न तूत्पटयितव्ये । न शारीरो ब्राह्मणदण्डः । अक्षतो ब्राह्मणो
ब्रजे'दिति स्मरणात् । चक्षुनिरोध इति रेफलोपश्लान्दसः ॥ १७ ॥ *नियमा-
तिक्रमिणमन्यं वा रहसि बन्धयेत् ॥ १८ ॥ यो वर्णाश्रमप्रयुक्तान्नियमा-
नतिक्रामति त नियमातिक्रमिणमन्यं वा प्रतिषिद्धानां कर्तारं रहसि बन्धयेत्
निगलितं निरुन्ध्यात् ॥ १८ ॥ *आसमापत्तेः ॥ १९ ॥ यावदसौ नियमान्
प्रतिपत्स्ये प्रतिषिद्धेभ्यो निवर्तिष्य इति ब्रूयात् ॥ १९ ॥ *असमापत्तौ
नाश्यः ॥ २० ॥ यद्यसौ दीर्घकाल निरुद्धोऽपि न समापद्येत, ततो नाश्यः
निर्वास्यः ॥ २० ॥ *आचार्यऋत्विक्स्नातको राजेति त्राणं स्युरन्यत्र
वध्यात् ॥ २१ ॥ यदि दण्डे प्रवृत्तं राजानमाचार्यो ब्रूयात् अहमेनमतः परं वार-
यिष्यामि मुच्यतामयमिति । अतोऽङ्गदण्डे प्राप्तेऽर्थदण्डमर्थदण्डे प्राप्ति ताडनं
ताडने प्राप्ते धिग्दण्डमिति कृत्वा तद्वशे विसृजेत् । एवमृत्विजि । ऋत्विगाचा-
र्यो राज्ञस्स्वभूतौ न दण्ड्यस्य । स्नातको विद्यावृत्ताभ्याम् । राजा अनन्तरादिः ।
सर्व एते राज्ञस्सम्मान्याः । अतस्ते दण्ड्यस्य त्राणं स्युः । उक्तेन प्रकारेण
रक्षका भवेयुः । नान्यः कश्चित् । तेऽप्यन्यत्र वध्यात् यस्य वधानुगुणोऽ-
पराधः न तस्याचार्यादयोऽपि त्राणम् । हन्तव्य एव स इति ॥ २१ ॥

सप्तविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० १० ख० ॥ २७ ॥
इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने दशमः पटलः ॥ १० ॥

/ Registered for copy-right under Act XXV of 1867. }

* क्षेत्रं. परिगृह्योत्थानाभावात्फलाभावे यस्समृद्धस्स भावि
तदपहार्यः ॥ १ ॥ वैश्यो वैश्यवृत्तिर्वा परस्य क्षेत्रं कृष्यर्थं परिगृह्य
उत्थानं कृषिविषयं गत्न न कुर्यात् तदभावाच्च फलं न म्यात् तत एत-
स्मिन्निमित्ते स कर्षकस्समृद्धश्चेत्तस्मिन् भोगे यत्तद्वाविफलं तदपहार्यः. अप-
हार्यितव्यः । राज्ञा क्षेत्रस्वामिने दाप्यः ॥ १ ॥ * अवशिन्ः कीना-
शस्य कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥ २ ॥ कीनाश कर्षकः । तस्यावशिन्-
स्वतन्त्रस्य निर्धनस्य दासस्य कर्मन्यासे स चेत् कृषिकर्म न्यसेत् विच्छि-
न्द्यात् तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं स दण्डेन ताडयितव्यः । अर्थाभावा-
न्नार्थदण्डः । अपर आह—अवशी अवश्य. अविधेय यः क्षेत्र परिगृ-
ह्यावशिन्ः कीनाशस्य कृषिकर्म न्यसेत् न स्वयं कुर्यात्, तदा स परिग्राह-
को दण्डेन ताडयितव्य इति । यदि वा अवशिन् इति बहुव्रीहि । यस्य
कीनाशस्य वशी स्वतन्त्रः क्षेत्रवान्नास्ति, स यदि पूर्वकृष्टस्य क्षेत्रस्य कृ-
षिकर्म न्यसेत् न कुर्यात् तस्य दण्डताडनं दण्ड इति राजपुरुषस्योपदेशः
॥ २ ॥ * तथा पशुपस्य ॥ ३ ॥ पशुपो गोपालः तस्यापि कर्मन्यासे पाल-
नस्याकरणे दण्डेन ताडनं दण्डः ॥ ३ ॥ * अवरोधनं चास्य पशूनाम् ॥
४ ॥ ये चास्य पशवो रक्षणाय समर्पितास्तेषां चावरोधनमपहरणं कर्तव्यमन्य-
स्य गोपस्य समर्पणीया इति ॥ ४ ॥ * हित्वा ब्रजयादिनः कर्शयेत्पशून्
॥ ५ ॥ ये पशवो ब्रजे गोष्ठे निरुद्धास्तं ब्रजं हित्वा आदिनस्सम्यादेर्भक्षयि
तारो भवन्ति, तान् कर्शयेत् बन्धनमदिना कृशान् कुर्यात् । कः यत् भक्षितं त
द्वान्; राजपुरुषो वा ॥ ५ ॥ * नातिपातयेद्वरुध्य पशून्मारणे नाशनै वा
स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ६ ॥ नातिनिरोधं कुर्यात् न ताडयेद्वेति । अवसृजेत्
यदि पशुपः पशून्वरुध्य मालयितुं गृहीत्वा समयस्थाने विमृज्योपेक्षया
मारयेत् नाशयेद्वा । नाशनं चोरादिभिरपहरणम् । स्वामिभ्यः पशून्वसृ-
जेत् प्रत्यर्पयेत् । पश्वभावे मूल्यम् ॥ ६ ॥ * प्रमादादरण्ये पशून्सृष्टा-
न् दृष्ट्वा ग्राममानीय स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ७ ॥ यदि स्वामिनः प्रमादा-
दरण्ये पशून्सृजेयुः. वनपालकेन ततस्तान् दृष्ट्वा ग्राममानीय स्वामिभ्यः
अर्पयेत् । कः यस्तत्र रक्षकत्वेन राजा नियुक्तः ॥ ७ ॥ * पुनः प्रमादे

सकृदवरुध्य ॥८॥ पुनः प्रमादादुत्सृष्टेषु सकृदवरुध्य स्वामिभ्योऽवसृजेत्
 ॥८॥ *तत ऊर्ध्वं न सूर्क्षेत् ॥९॥ ततो द्वितीयात् प्रयोगादूर्ध्वं ग्राममा-
 नीयेत्यादि यदुक्तं तन्न सूर्क्षेत् नाद्विषये तस्मिन् विषये उपेक्षेत् ॥९॥
 *परपरिग्रहमविद्वानाददान एधोदके मूले पुष्पे फले गन्धे ग्रासे
 शाक इति वाचा बाध्यः ॥१०॥ एधाश्चोदकं च एधोदकम् । ग्रासो गवाद्य-
 र्थो यवसादिः । सर्वत्र विषयसप्तमी । यः परपरिग्रहोऽयमित्यविद्वानजानन्
 एधादिमादत्ते गृह्णाति, स तस्मिन्विषये तत्र नियुक्तेन राजपुरुषेण निष्ठुरया
 वाचा बाध्यः निवार्यः ॥१०॥ *विदुषो वाससः परिमोषणम् ॥११॥
 यस्तु विद्वानेवादत्ते तस्य वाससाऽपहारः कर्तव्यः ॥११॥ *अदण्ड्यः
 कामकृते तथाप्राणसंशये भोजनमाददानः ॥१२॥ तथाशब्दस्य भो-
 जनमित्यनेन सम्बन्धः । प्राणसंशयदशायामेधोदकादेरादाने कामकृतेऽप्य-
 दण्ड्यः । तथा भोजनमप्याददान प्राणसंशये न दण्ड्य इति ॥१२॥
 *प्राप्तनिमित्तं दण्डाकर्मणि राजानमेनस्स्पृशति ॥१३॥ प्राप्तं दण्ड-
 निमित्तं यस्य तस्मिन् पुरुषे दण्डाकर्मणि दण्डस्याक्रियायां यदि दयया-
 र्यलोभेन वा प्राप्तदण्डं न कुर्यात् तदा तदेनो राजानमेव स्पृशति ॥१३॥

इति अष्टाविंशतितमो खण्डिका. ॥ प्र० २ प० ११ ख० २८ ॥

ननु शास्त्रफलं प्रयोक्तारि, तत्कथमन्यकृतमनोऽन्यः स्पृशतीति, बहु-
 विधत्वात् कर्तृभेदस्येत्याह—*प्रयोजयिता मन्ता कर्तेति स्वर्गनरकफ-
 लेषु कर्मसु भागिनः ॥१॥ धर्ममधर्मवा प्रकुर्वाणं यः प्रयुङ्क्ते इ-
 दमित्थं कुर्विति स प्रयोजयिता । स चानेकप्रकारः । आज्ञापकोऽभ्यर्थयि-
 ता अनुग्राहक इति । मृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना आज्ञा । गुर्वादेराराध्यस्य
 प्रवर्तनाभ्यर्थना । अनुग्रहो द्विविधः उपदेशस्तत्सधर्माचरणं चेति ।
 तत्र य इत्थमर्थमुपदिशति त्वं शत्रुमित्थं व्यापादय धर्माजिनेऽयं तेऽ-
 भ्युपाय इति स उपदेष्टा । यः पुनः केनचिज्जिघांसितं पलायमानं वा निरु-
 णद्धि निरुद्धश्च हन्यते स निरोद्धानुग्राहकः । मन्ताः अनुमन्ता यस्यानुम-
 तिमन्तरेणार्थो न निवर्तते स राजादिको धर्माधर्मयोरनुमन्ता । कर्ता सा-

क्षात्क्रियाया निर्वर्तकः । एते त्रयोऽपि स्वर्गफलेषु नरकफलेषु च कर्मसु धर्मेष्वधर्मेषु च भागिनः फलस्यांशभागिनः फलस्यांशभाजः । सर्वेषां च यथाकथंचित् कर्तृत्वम् ॥ १ ॥ यद्यप्येवम् *यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः ॥ २ ॥ तेषु प्रयोजकादिषु यो भूय आरभते । यस्य व्यापारोऽर्थनिर्वर्तनावधिकमुपयुज्यते, तस्मिन् फलविशेषो भवति ॥ २ ॥ *कुडुम्बिनौ धनस्येशाते ॥ ३ ॥ कुडुम्बिनौ दम्पती । तौ धनस्य परिग्रहे विनियोगे च ईशाते । यद्यप्येव, तथापि भर्तुरनुज्ञया विना स्त्री न विनियोक्तुं प्रभवति । भर्ता तु प्रभवति । तदेतेन वेदितव्यं 'न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ती'ति ॥ ३ ॥ *तयोरनुमतेऽन्येऽपि तद्धितेषु वर्तेरन् ॥ ४ ॥ तयोरनुमतेऽनुमतौ सत्या मन्येऽपि पुत्रादयः तयोरैहिकेषु आमुष्मिकेषु च हितेषु वर्तेरन् द्रव्यविनियोगेनापि ॥ ४ ॥ *विवादे विद्याभिजनसम्पन्ना वृद्धा मेधाविनो धर्मे ष्वविनिपातिनः ॥ ५ ॥ अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विप्रतिषिद्धो वादो विवादः । तत्र विद्यादिगुणसंयुक्ता निर्णेतारस्स्युरिति वाक्यशेषः । विद्या अध्ययनसम्पत् अध्ययनसहितं शास्त्रज्ञानं वा । अभिजनं कूलशुद्धिः । वृद्धा परिणतशिरसा । मेधाविनः ऊहापोहकुशलः । धर्मेषु वर्णाश्रमप्रयुक्तेषु अविनिपातिनः । विनिपातः प्रमादः तद्रहिताः ॥ ५ ॥ *मन्देहे लिङ्गतो दैवेनेति विचित्य ॥ ६ ॥ ते च निर्णयन्तस्सन्देहस्थलेषु लिङ्गतोऽनुमानेन दैवेन तत्तमाषादिना । इतिशब्दः प्रकारे । यच्चान्यदेवं युक्तं वचनं व्याघातादि तेन च विचित्यार्थं स्थितिमन्विष्य निर्णेतारस्स्युरित्यध्याहृतेन वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ ६ ॥ अथ साक्ष्यविधिः—*पुण्याहे प्रातरग्राविद्धेऽपामन्ते राजवन्युभयतस्समाख्याप्य सर्वानुमते मुख्यस्सत्यं प्रश्नं ब्रूयात् ॥ ७ ॥ पुण्याहो देवनक्षेत्रं प्रातर्मध्याह्नादिषु अग्राविद्धे अग्निमिध्वा तत्समीपे अपामन्ते उदकमुपनिधाय तत्समीपे राजवति राजाधिष्ठिते सदसि । राजग्रहणं प्राड्विवाकादेरुपलक्षणम् । उभयतः उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोस्समाख्याप्य किमहं युवयोः प्रमाणंभूतः साक्षीत्यात्मानं ख्यापयित्वा । यदिवा उभयतः उभयोरपि पक्षयोस्सत्यवचने च असत्यवचने च साक्षिणो यद्वाविफलं तत्सत्यं ब्रू-

ह्यनृतं त्यक्त्वा सत्येन स्वर्गमेष्ट्यास । अनृतन महाघोरं नरकं प्रतिपत्स्यसे
 इत्यादिना प्रकारेण समाख्याप्य प्राड्विषाकादिभिः पृष्ट इति शेषः । सर्वा-
 नुमते अर्थिप्रत्यर्थिनोस्सम्भ्यानां चानुमतौ सत्या सम्योः मुख्यः साक्षिगुणै-
 रुपेतो दोषैश्च वर्जितस्साक्षी प्रश्नं पृष्टमर्थं सत्यं यथात्मना ज्ञातं तथा ब्रूयात् ॥
 ७॥ *अनृतं राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ ८॥ साक्षिणानृतमुक्तमिति प्रतिपन्ने
 राजा तं दण्डयेत् । अत्र मनुः—‘यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तसाक्ष्यस्य साक्षिणः ।
 रोगोऽग्निर्जातिमरणं दाप्यो दण्ड च तत्समम् ॥’ इति ॥ ८॥ न केवलमसत्यवच-
 ने राजदण्डः, किं तर्हि—*नरकश्चात्राधिकः साम्पराये ॥ ९॥ साम्प-
 रायः परलोकः । तत्र नरकश्च भवति न तु ‘राजमिधृतदण्डास्तु कृत्वा पा-
 पानि मानवा । निर्मलास्स्वर्गमायान्ति सन्तस्सुकृतिनो यथेत्यस्यायं विषय
 इति ॥ ९॥ *सत्ये स्वर्गस्सर्वभूतप्रशंसा च ॥ १०॥ सत्य उक्ते स्वर्गो
 भवति । सर्वाणि च भूतान्येनं प्रशंसन्ति अपि देवाः ॥ १०॥ *सा निष्ठा या
 विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु च ॥ ११॥ स्त्रीषु शूद्रेषु च या विद्या सा निष्ठा समाप्ति-
 स्तस्यामप्यधिगतायां विद्याकर्म परितिष्ठतीति ॥ ११॥ *आथर्वणस्य वेदस्य
 शेष इत्युपदिशन्ति ॥ १२॥ अथर्वणा प्रोक्तमधीयते ये ते आथर्वणिकाः ।
 वसन्तादिभ्यष्टक् । तेषां सामान्नाय आथर्वणः । आथर्वणिकस्येकलोपः
 आथर्वणः । तस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः । या विद्या स्त्रीषु शू-
 द्रेषुः चेति ॥ १२॥ *कृच्छ्रा धर्मसमाप्तिस्सामान्नायेन लक्षणकर्मणा तु
 समाप्यते ॥ १३॥ सामान्नायं प्रतिपदपाठः । तेन धर्मसमाप्तिः कृच्छ्रा न श-
 क्या कर्तुम् । किं तु लक्षणकर्मणा समाप्यते येन सामान्येन न भिन्नानामधिगमो
 भवति तल्लक्षणं, तस्य कर्मणा करणेन समाप्यते । कर्मणात्विति द्वितकार-
 पाठोऽयमार्थः । आदिति वा निपातस्य प्रश्लेषः । स च सत्यइत्यस्यार्थे द्रष्ट-
 व्यः ॥ १३॥ *तत्र लक्षणं सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्याणां वृत्तं
 सम्यग्विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदाम्भिकानां वृत्तं
 सादृश्यं भजेत । एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ १४॥ पूर्वेण गतम् ॥ १४॥
 *स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णेभ्यश्च धर्मशेषान्प्रतीयादित्येक इत्येके ॥ १५॥ उ-
 क्तव्यतिरिक्ता ये धर्मा धर्मशेषास्तान् स्त्र्यादीनामपि सकाशात् प्रतीया-

दित्येके मन्यन्ते । ते च प्रतिजनपद प्रतिकुलं च भिन्नास्तथैव प्रतिपत्तव्याः ।
तत्र द्रमिडाः कन्यामेषस्थे सवितर्यादित्यपूजामाचरन्ति । भूमौ मण्डलमालि-
ख्येत्यादीन्युदाहरणानि । द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था ॥ १९ ॥

इति एकोनत्रिंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ११ ख० २९ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने एकादशः पटलः ॥ ११ ॥

॥ द्वितीयप्रश्नश्च समाप्तः ॥

आपस्तम्बधर्मसूत्रमुज्ज्वला-
सहितं समाप्तिमगात्
शुभमस्तु

शिवाभ्यां नमः ।

॥ श्रीः ॥
॥ शिवानन्दं लभः ॥

इदं

श्रीमद्वैतस्तम्बहर्षिप्रणीतं ॥ धर्मसूत्रम् ॥

आषप्रबन्धव्याख्यालङ्कर्मोणधिपद्य श्रीमद्भरदत्तमिश्रविरचितया
उज्ज्वलाख्याया वृत्त्या

संवृलित

श्रीमद्वैतरीमायूरदक्षिणपार्श्वप्रहृष्टीरचोळनदीदक्षिणतारमण्डनोयि-

ताचलकटीसिमाख्याग्रहाराभिजनेन श्रीमद्वाधूल्लंशपुक्ता-

फलश्रीमद्भङ्गावरसुधीमणेः पौत्रेण राजशाय्येण-

नामः श्रीमन्मृत्युञ्जयसुधीमणेः चरणेण

तनुभुजा वृद्धाम्बिकागर्भजन्मना श्री-

कुम्भघोणनगरविराजमानस्वदेश-

हूणवाणीपाठशालागीर्वाण-

वाण्युपाध्यायपदमाध-

निष्ठता

रा० दालास्यनाथशास्त्रिणा

धर्मा प्रातःकृतीस्मर्याय सम्यक्संशोध्य

सूलाक्षर वाराणसीपयो गिनमापस्तम्बधर्मसूत्रपाठ

संयोज्य च

कुम्भघोणस्थश्रीविद्यामन्त्रेश्वरशास्त्रियां

मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा प्राकाश्यं नान

समुत्पत्ति तन्नाम् ।

कल्यन्दा १९९६ ।

[एतद्ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणाधिकारः (१८६७) वात्संरिक
(२५) राजकीयनियमानुसारेण रा०. हालस्यनाथशास्त्रणा
•स्वायत्तीकृतः ।]

TO

JAGAD GURU

SRIMAT SACHCHIDANANDA SIVABHINAVA

NARASIMHA BHARATI SWAMI

OF

SRINGARI

This work is dedicated

BY

THE EDITOR

R. HALASYANATHA SASTRY

श्रीशारदादेव्यै नमः ।

अयं प्रबन्धः

अत्रिभूमण्डलमण्डनायमानितुंगभद्रातरंगशिशुराकृत
पदिसरश्रीमच्छृंगगिरिक्षेत्रावराजमीनश्रीमच्छंकरभगवत्पाद-
प्रतिष्ठापितश्रीशारदापीठाधिपश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचा-
र्येत्यादिविरुदांकितवैदिकमतधर्मपुत्रपालकपरमाचार्यमहाम-
हिमशालिश्रीमज्जगद्गुरुसच्चिदानन्दशिवाभिन्नवनप्रसिद्धभा-
रतीस्वामिदिव्यसन्निधाय सादर सावनयं च उपहारत्वेन
साष्टांगपूजपूर्व समर्पितः

एतद्ग्रन्थप्रकटयित्रा रा. हालास्यनाथशास्त्रिणा.

अपिस्वम्भमहापिणा विराचितं धर्मसंहतोर्ज्ज्वला-

वृत्त्या श्रीहरदत्तमिश्रकृतया लुप्तप्रसृत्याधुना ।

सम्मुद्रयोज्ज्वलनागराख्यलिपिभिर्धर्मज्ञतुष्टय मूढा

भक्त्या सादरभार्पितं । ह जगदाचार्येन्द्रसन्सन्निधौ ॥१॥

ये श्रीशृंगगिरौ जगद्गुरुदे राजन्ति वन्द्येऽखिले

योगोन्दैरपि चित्तशुद्धिमहिता श्रीमन्महिम्नाह्वया

येषां दिक्षु यशच्छरीराविमला शिष्यैश्च संलालित्य

विभ्रान्ति लभते यदीयं करुणा शिष्यान् प्रशास्त्यन्वहम् ॥२॥

ये श्रीशंकरसन्मतस्थायमाकृतोपदेशादिभि

नित्यं शिष्यगणान्प्रान्तिनाखलादिगजेभ्योऽत्रोत्सवे ।

नेऽभी वैदिकधर्मपालनकलाधुर्यान्तरंगा मुदा

स्वोक्त्यैतन्मनुग्रहं । चतनुयुर्ज्ञे किशोरे माय ॥३॥

ईश सदगुरुरूपइत्युपादिशान्त्यासोर्क्तयोऽत्रिमा

तस्मात्कर्मसमर्पणं समुच्चरं श्रीमद्गुरुसन्निधौ ।

इत्यालोक्य विधाय यत्तमामितं दिष्टार्थं संसन्निधितं

कर्मनाह्वानवेद्यं शंकरगुरुव्यासादयं ध्यायताम् ॥४॥

श्रीमच्छंकरभगवत्प्रापितपीठाधिपत्यभूतशोभाः ।

सर्वाभोप्सतासर्द्धं कुर्युर्नगसत्समाप्तीणरा ॥५॥

इत्यम. एतद्ग्रन्थप्रकटयित्रा

श्रीमच्छंकरभगवत्पादचरणाम्बुजसेवा-

परमानन्दीनभरस्वान्तः

रा. हालास्यनाथशास्त्री.

॥ भू मि का ॥

•आर्य धर्ममार्मिका विद्वन्मणयः प्रभवश्च?

विदितमेव हि भवेतां यदहं प्राचीनलुप्यमानलोकोत्तरसत्प्रबन्धप्र-
कटने धृतव्यवासायः सहृदयोनां सत्प्रभूणां साहाय्येन सम्पद्यं प्राकट्यं रसि-
करञ्जनीटिका सहितं कुवलयानन्दनामधेयमथालिङ्कारप्रबन्धरत्नम् ।

• अनन्तरंमोकलय वैदिवाधर्मप्रतिष्ठापकानाम् आर्यधर्मप्रबन्धा यं म-
चौरवैरल्यं पुस्तकदौर्लभ्यञ्च तादृशमापस्तम्बगौतमबोधायनादिर्महर्षिप्र-
णीतानां प्रबन्धानां क्रमेण मुद्रणे महदुपद्यत स्रुतमिति विद्या धृतोत्सा-
हं समभवं तथमतः आपस्तम्बधर्मस्य सवृत्तिकस्य प्रकटनारम्भे । तत्र च
समासादिताः त्रिंशः संप्रतिपत्ता प्रतिकृतयः । याम्यन्यतमा प्रतिकृतिर-
स्मृतिप्रतिभामहादिपरिशिलिता शिथिलशिथिलाप्यनुपजातवर्णयोः प्राय-
स्सुबद्धपाठा च । यामु च एकतमा कुम्भयोणं दुर्वीर्वाधी वास्तव्या-
नी धर्मशास्त्रपारावारपरिणधिषणानां श्रेयस्यशिमामूर्णितः पारत्यन्तप-
रात्रप्रतिज्ञाहादिदुष्कर्षणा विष्टग्रंथराणां कम्पद्वुष्टि वैद्यनाथदासिषणां
गृहकोशगता कुम्भयोणगवमेण्डु कालेज्जभिधानदणवाणीप्रहापाठ-
शालाद्वैतीयिकोपाध्यायपदमलकुर्वतामाश्रितजनरक्षणं कृतानमानमानानां प्रव-
तसमाचर्यमाणवैद्यवसाधमाहायानामन्वयसंयुशब्दशेषपदमूर्तितग्रामयेयनां
राजबहुधिरुदममलकुर्वतानां सत्प्रभूणां शेषायणां निकटदागादि-
ता आर्यमुबद्धपाठिरपि क्वचित् क्वचित् लेखकप्रमादतलुषोक्तता च ।

यामुचान्यतमा कुम्भयोणान्तर्गतवाणपुरीवास्तव्यानां पारशीलितधर्म-
शुस्त्रप्रबन्धानां यायजूकानां काविल्लाण चक्रपाणिदीक्षितानां सका-
शादुपलब्धा अशिथिलताउपेक्षाणि बहुशः विच्छिन्नपाङ्क्ति प्रायस्सुबद्धा च ।

अन्यथात प्रतिकृतेत्वेनोग्रहितं बहो कालात्पूर्व (GEORGE BUEHLER)
जर्जुवहृलगाभिरुयेन वैदेशिकपण्डितोत्तमेन मुम्बापुर्या मुद्रयित्वा प्रक-
टीकृतमुज्ज्वलावृत्तिसग्रहयुक्तं कुम्भयोणस्थ गवमेण्डुकालेज्जभिधानवाण्यपा-
ध्यायपदमण्डनायमानै धर्मशास्त्रधर्मसवम्वकलङ्कपधिषणं चतुस्तन्त्रशागावा-
रवारीणशेमुपीविशेषवित्ताम्मत्प्राचार्य मुदुम्बिकुलसम्भृत श्रीकृष्णमाचार्य
तनुजन्माभिः अभिरूपशेखरैः पेरुवाळुन्द नभिजनैः रङ्गाचार्यैः सानुग्रहसमर्प

तमापस्तम्बधर्मसूत्रप्रबन्धरत्नम् । एतः प्रसिद्धीः सम्यक्परिशोधः परिशो-
ध्य च महता प्रयासेन समग्रोऽज्ज्वलान्वृत्तिमंवलितममुमापस्तम्बधर्मसूत्रप्रबन्धं
पारायणोपयोगिना स्थूलाक्षरमुद्रितेन केवलमूत्रपाठेनापि संयोज्य समग्रं
मुद्रणपरिष्कारम् । अत्र च सूत्रविभागः प्रायः उज्ज्वलवृत्त्यानुगुण्येन वि-
हितोऽपि क्वचित् क्वचित् बम्बानुगरीमुद्रितसूत्रपद्धतेन विप्रस्तेपयेत । यद्यप्य-
यं प्रबन्धः मुद्रणकाले असकृत्परिशोधित एव । आज्ञानसिद्धतया वा अ-
बोधविभ्रमयोः पुरुषचित्तस्य कार्यान्तरवैद्यगम्यजनितेन मच्चित्तानवधान
दोषेण वा क्वचित् क्वचिदक्षरच्युतिप्रभृतयो दोषा समजनिषन्तेवातोतजानन्
पुनः परिशोध्य काञ्चन शुद्धाशुद्धपत्रिकामपि सम्योजयम् ।

यदीतोऽन्येऽपि दोषा दृश्येरन्नसंशोधिताः तान् मर्षयन्तु नः सुहृद इति
साञ्जालिबन्धमम्यर्थये । अत्र विषये पुस्तकान्तरप्रदानेन कृतोपकरिणां
पूर्वोद्दिष्टनामनेयानां वैद्यनाथशास्त्रिप्रभृतीनामेतच्छोधनविषये असकृद्वि-
रचितोपदेशानामव्याजकरुणार्णवानां मतिमन्दरपरिलोडितपाणिनितत्त पा-
रावारसमुद्धृततत्त्वार्थगीर्णसमनुग्रहीतविद्यामृताभ्यारिभूमुरनिकरिणां अ-
भिज्ञशिखामणीनामस्मदाचारचरणानां श्रीमच्छठकापाचार्यमणीनां
प्रत्युपकाराशक्तयोपहारयाभि बहुन् प्रणामान् । धनिकजनैकसा-
ध्ये महति मुद्रणव्यवसाये प्रवृत्तस्य मम द्रव्यसहाय्यादिना महान्तमुप-
कारमातन्वतां तज्ज्ञासंस्थानमध्यप्रवहत्कवेरकन्यकादक्षिणतटमण्डनायेन (नि-
रुणावदुतुरै) नामक श्रीमद्रोमुक्तिक्षेत्रविराजमानश्रिकैलामपररगतनन्दिके-
शाधिष्ठितश्रीशैवमठाधिपानामविरतमौन्यमानसद्व्यवसायसाह्यानां धार्मिक-
शिखामणीनां श्रीमदम्बलवाणदेशिकाभिषपण्डारचड्गणीनां महंत्सा
हायमेव एतादृशव्यवसायजीवातुभूतमिति सञ्जातकारिणः तेषामविरत-
मुपचीयमानं धर्मसंपत्तिशिष्यसपत्त्यादिकमभ्युदयजालमर्त्तरोत्तरमभिवृद्धं भू-
यादिति समर्थयर्थये भगवन् भवानीपरिवृढम् ॥

एतदपरिशोधने अकारादिक्रमेण सूत्रानुक्रमणिकादिरेखने च विहितमाहा-
य्याय शिष्यमाम्मिताय सुन्दरशास्त्रिणे महान्तं प्रत्युपकार धारयामि ।
इत्यलमतिपल्लवितेन ॥ इत्यं ग द्दलाम्यनाभशास्त्रीः

आपस्तम्बधर्मप्रतिपाद्यविषयसङ्ग्रहसूचिका

अथमप्रश्न

प्रथमपटले —
(ख० १-२-३-४)

प्रमणिसंस्कारम् । वर्णाश्रमाणुपूर्व्येण । उपनयनशब्दार्थविचारः । गायत्रीप्रशमा । आचार्यसंस्कारम् । मातापितृतोऽप्याचार्यस्य शैष्ठ्यप्रतिपादनम् । वर्णानुपूर्व्येण उपनयनकाल । कौम्योपनयनकाल । उपनयनकालातिक्रमप्रति-
यश्चित्तम् । पितृपितामहप्रपितामहादीनामुपनयनाभावे तत्कु-
लोत्पन्नानां पातित्यम् । इच्छतां तेषां प्रायश्चित्तम् । गुरुकु-
लवासकाल । ब्रह्मचर्यविधिर्विस्तृत । आचार्यनिकटे शिष्येण
स्थातव्यक्रम इति ॥

द्वितीयपटले —
(ख० ५-६-७-८)

नियमस्य शैष्ठ्यम् । तदतिक्रमे प्रत्यवाय । गुरुकुलश्रमशु-
स्यम् । गुरुशुश्रूषाक्रम । विस्तृत गुरुदक्षिणहरणप्रकार ।
समावृत्तनियम । गुरुमन्त्रिधौ स्थातव्यक्रम । आचार्य-
प्राचार्यमन्त्रिपाते कर्तव्यपूजाक्रमः । आचार्योपसर्पणविधि ।
शिष्यपरिपालन चेति ॥

तृतीयपटले —

ख० ९-१०-११

चतुर्थपटले —

ख० १२-१३-१४

अभ्ययनान्ध्ययनकाल । तत्कर्तव्यप्रकारश्च । अभ्ययनशाले
शात्रियाभ्यागमे अनुष्ठेयक्रम । नित्यप्रश्नान्ध्ययनप्रकार इति ॥
नित्यप्रश्नप्रशमा । कर्मकालोच्चरितानां सूत्राणामनध्यायाभा-
ववृत्तिरूपणम् । पञ्चयज्ञस्वरूपम् । तदनुष्ठानप्रकार । अभिवा-
द्याभिवादनस्वरूपम् । कुशलप्रश्नादिप्रकारश्चेति ॥

पंचमपटले —

ख० १५-१६-१७

गुवादीनामुपासने जपहोमादिषु च यज्ञमन्त्रधारणप्रकार । अ-
चमनकाल । तत्प्रकार । अभोज्यपदार्थनिर्णय विस्तृत ।
पदार्थशुद्धिप्रकार इति ॥

षष्ठपटले —

ख० १८-१९

सप्तमपटले —

ख० २०-२१

दुर्मिक्षे भोज्यस्वीकारक्रम । अभोज्यान्नाना ।
भोज्यान्नस्वरूपम् इति ॥
दाम्भिकनिन्दा । ब्राह्मणस्य वाणिज्यनिषेध । दुर्मिक्षकाले
वाणिज्यस्यापनुष्ठेयत्वरूपणम् । पतर्नायकर्षपरिगणनम् ।
पठितनिन्दा चेति ॥

अष्टमपटले —

ख० २२-२३

नवमपटले —

अशान्मविचार । मृतदाहाद्यदोषपरित्यागस्य आवश्यकता ।
मृतदाहाद्यदोषपरिगणनम् । तत्प्रतिद्वन्द्वगुणपरिगणन चेति ॥
वर्णानुपूर्व्येण हत्याप्रायश्चित्तम् । गुरुहननप्रायश्चित्तम् । ग

१ आपस्तम्बधर्मप्रतिपाद्यविषयसङ्ग्रहमूचिका ।

(ख० २४-२५-२६-
२७)

१०. दशमपटले—
(ख० २८-२९)

११. एकादशपटले—
(ख० ३०-३१-३२)

रुतल्पगमनप्रायश्चित्तम् । सुरापानप्रायश्चित्तम् । स्पर्शस्तेय-
प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियादीनां ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् । वीरसा-
दितिर्यक्प्राणिहननप्रायश्चित्तम् । अभिन्यनिन्दानृतोच्चारणा-
दिप्रायश्चित्तम् । मिथ्याधीतप्रायश्चित्तम् । अभोज्यभोजनप्रा-
यश्चित्तम् । कृच्छ्रद्वारादिविधिः । अपतनीयप्रायश्चित्तमिति ॥
स्तेयस्वरूपम् । पवित्रे आचार्ये स्थातव्यक्रमः । पतितायां
मातरि स्थातव्यक्रमः । अधर्माहृत्योगानुज्ञाप्रायश्चित्तम् ।
पतनीयप्रायश्चित्तम् । मतभेदेन गुरुतल्पगप्रायश्चित्तम् । दार-
व्यतिक्रमिणः प्रायश्चित्तम् । भर्तृव्यतिक्रमप्रणयश्चित्तम् । भ्रूण-
घ्नः प्रायश्चित्तम् । अभिशस्तप्रायश्चित्तम् । अभिशस्तैः पुत्रेषु
स्थातव्यक्रमः । पतितापत्यस्य पातित्यविषयविचारः । पतनी-
यवृत्ते प्रायश्चित्तम् इति ॥

समावर्तनविधिः । स्नातकव्रतानि विस्तृतानि । गृहस्थ-
सामान्यधर्मो विस्तृताः इति ॥

॥ द्वितीयप्रश्ने ॥

१. प्रथमपटले—
(ख० १-२)

२. द्वितीयपटले—
(ख० ३-४-५)

३. तृतीयपटले—
(ख० ६-७)

४. चतुर्थपटले—
(ख० ८-९)

दम्पत्योर्नियमः । स्थालपाकप्रकारः । दारोपगमनकालः
दारोपगमने नियमः । सन्निपत्तानन्तरकाष्ठिकशुद्धिप्रकारः ।
स्वधर्मानुष्ठानप्रशंसा । तत्फलम् । पुण्यपापकर्मानुगुण्येन जन्मा-
न्तरप्राप्तिः । चण्डालोपस्पर्शनप्रणयश्चित्तमिति ॥

अन्नसंस्कारे अधिकारिणः । तेषां निन्दमः । आर्याधिष्ठितानां
शूद्राणां गरीषे अन्नसंस्काराधिकारः । तेषां नियमश्च । वैश्वदेव-
करणप्रकारः स्मृतः । अतिथिभोजनम् । अतिथ्युपासनस्य
आवश्यकत्वम् । अनर्थायुगलस्य ब्राह्मणस्य अतिथ्यप्रकारः ।
अतिथिभूतस्य शूद्रादेः अतिथ्यप्रकारः । ब्राह्मणस्य आपदि
क्षत्रियादेरप्यध्ययनस्य कर्तव्यत्वम् । अतिथिभूतस्याचार्यादेरु-
पासनप्रकारः । शिष्येभ्यो विद्याप्रदाननियमः । तत्फलश्चेति ॥

अतिथेर्जायाचारसंशये तत्परिज्ञानप्रकारः । अतिथिलक्षणम् ।
तदुपासनप्रशंसा । तदुपासनप्रकारश्च । अतिथ्युपासनस्य य-
ज्ञत्वनिरूपणम् । आहिताग्नेर्गृहस्थस्य अतिथ्युपासनप्रकारः ।
अतिथ्युपासनपुण्यप्रशंसाचेति ॥

अतिथिभेदेन आतिथ्यप्रकारस्य क्षमात्वम् । अतिथ्यनुगमन-
प्रकारः । वैश्वदेवाग्निभागिनः । आभ्रमभेदेन प्रासानिरूपणमिति ॥

आपस्तम्बधर्ममतिपाद्यविषयसंग्रहसूचिका

५. पंचमपटले— याचमनिमित्तानि । दानप्रकारः । वर्णभेदेन वृत्तिविशेषनम् । अ-
(ख० १०१-११-१२) याज्यस्वरूपम् । शास्त्रोक्तविना प्रायश्चित्तविधानम् । तदतिवर्तिः
ना राजादिमुखेन शिंक्षीकरणम् । राज्ञा कर्तव्यो दण्डप्रकारः ।
मध्येमया मिलितानामधिकारिभेदेन मार्गप्रदानप्रकारः । ज-
घन्युत्पन्नं स्वधर्मानुष्ठानम् । उत्तमवर्णत्वप्राप्तम् । उत्तमवर्ण-
त्वा अधर्माद्युत्पन्नं जघन्यवर्णत्वप्राप्तिः । द्वितीयपाणिप्रह-
णनिमित्तम् । कन्यादानप्रकारः । कन्यादानप्रतिग्रहयोः वर्जनी-
यनिरूपणम् । ब्राह्मादेर्विगृहस्वरूपनिरूपणम् । अग्न्युपासनप्र-
कारः । गृहस्थधर्माणां केषांश्चिन्निरूपणम् । अभिनिर्मुक्ताभ्यु-
दितादीनां गर्हणम् इति ॥
६. षष्ठपटले— यथाशास्त्रेननुष्ठेयविवाहाया गत्या तदपत्यानां च प्रशसा ।
(ख० १३-१४-१५) पीतिवाधान्यम् । दम्पतिभागप्रकारः । भार्यादिमरणे अनुष्ठे-
यनियमः । होमप्रकारः । होमे अधिकारिणाऽर्धाधिकारिण-
श्चेति ॥
७. सप्तमपटले— श्राद्धस्वरूपम् । श्राद्धाख्य अपरपञ्चस्य अष्टमम् । अपरप-
(ख० १६-१७) क्षे केषां गत्य श्राद्धस्य प्रथमायाऽनुपूर्व्येण फलनिरूपणम् ।
श्राद्धार्हव्यस्वरूपम् । श्राद्धे भोजनीयानां स्वरूपम् । श्राद्धे
निमज्जनप्रकारः । निमज्जने वर्जनीयानां प्रात्याणां च परि-
गणनम् । श्राद्धकालविवेचनम् इति ॥
८. अष्टमपटले— श्राद्धे वर्जनीयानां पदार्थानां परिगणनम् । श्राद्धे अनुष्ठेयो
(ख० १८-१९-२०) नियमः । काम्यस्य श्राद्धस्य अनुष्ठानप्रकारः । भोजने निय-
मः । मासिश्राद्धविधिः । केषांश्चिद्धर्माणां निरूपणं चेति ॥
९. नवमपटले— आश्रमविभागः । परिव्रजनप्रकारः । परिव्राद्धर्माः । वान-
(ख० २१-२२-२३-२४) प्रत्यस्वरूपम् । वानप्रस्थधर्माः । ऊर्ध्वरेतः प्रशसा । पुण्यकृ-
तां प्रशसा । व्यापकृतां निन्दा चेति ॥
१०. दशमपटले— राज्ञा गृहादिविन्यासप्रकारः । राज्ञा कर्तव्यो दण्डादिप्रणयन-
(ख० २५-२६-२७) प्रकृतिः । राजधर्माः । दम्पत्योः परस्परमव्यतिक्रमः । व्य-
तिक्रमे प्रत्यत्रायः दण्डश्च । पुरुषवधस्तेयादिषु अपराधेषु
दण्डप्रकारश्चेति ॥
११. एकादशपटले— भूम्यादिपरस्वहारिणां दण्डप्रणयनविधिः । अदण्ड्यस्वरूपम् ।
(ख० २८-२९) अपराधिस्वरूपम् । अपराधसन्दहे निश्चयक्रमः । अवृताद्यु-
क्तौ दण्डप्रकारः । सत्यप्रशसा । स्वर्गादिभ्यांऽपि धर्मशेषस्य
अवगन्तव्येति च एवमादयो धर्माः बहवः । आनुपूर्व्यान्वय-
रूपयिषतः । यथामति मया पटलक्रमेण तत्प्रतिपाद्यविषयाणां
दिव्यप्रदर्शनं कृतमिति विदन्तु सहृदयाः ॥

॥ सूचापत्रम् ॥

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
अकर शोचिय	190	12	अथ पतनीयानि	77	14
अहतप्रातराश	42	15	अथ परित्राजः -	176	23
अकृतपट्यै	76	22	अथ पुगणे	182	24
अकोधोऽहर्गो	85	18	"	72	5
अकोधन	13	3	अथ ब्रह्मचर्य	9	21
अगन्धसेवा	10	7	अथ ब्राह्मणोक्तः	47	13
अग्नि वा प्रविशेत्	91	4	अथ भूतदाहीयान्	85	5
अग्नि नाप्रयत्	57	6	अथ भृत्यो	191	10
अग्निपूजा च	187	21	अथ भ्रूणहा	99	23
अग्निमपच न	147	3	अथ य. पर्वो	18	15
अग्निम्	106	3	अथ यदि वा वातो	45	21
अग्निमादित्यमपो	106	11	अथ यस्य पिता पितामह	7	3
अग्निमिध्वा	17	4	अथ यस्य प्रपितामहादि	8	5
अग्नि ब्राह्मणम्	146	26	अथ वानप्रस्थ	179	23
अग्निरिव ज्वलन्	129	20	अथ वानप्रस्थस्यैव	180	21
अग्निहोत्रमतिथय	51	10	अथ सम्प्रयोग	98	19
अग्नीषोमीयमस्थाया	69	20	अथ स्नातकव्रतानि	104	13
अग्न्यथे	182	9	अथातस्सामयाचिकान	1	9
अग्न च	123	25	अथाध्याप्य	7	2
अग्नौ स्नु	13	2	"	7	26
अग्नाना तु	136	9	अथाप. उपस्पृशेत्	70	10
अग्नानि न.	10	13	अथापर	96	6
अज्ञावादशील	12	17	अथापि तस्मात्	158	24
अग्निन त्वे	12	13	अथापि न	102	6
अत एव	176	25	अथापि निर्वानुवाद	158	27
"	179	24	अथापि प्रजापते	185	10
अतिक्रान्ते	6	20	अथापि ब्राह्मण	38	10
अतिथि	36	19	अथापि वाजसनेयि	15	5
अतिथीनेव	23	26	अथापि स एवाय	185	2
अतिव्यवहार	97	16	अथापि सङ्कल्प	183	10
अतिशिश्च	113	18	अथाप्यस्य प्रजातिम्	184	22
अतोऽन्यानि	78	21	अथाप्युदाहरन्ति	72	23
अत्र ह्यधिकार	162	26		91	12
अथ काम्यानि		7		106	13
अथ गृहमेधोप		12		111	14

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
			अनाक्रोश्य	92.	23
	138	14	अनाप्रीते मृण्मये	63	4
	150	1	अनामय	53	25
	166	5	अनायुष्यत्वेन मुखस्य	72	4
अथाभिज्ञस्ता	101	19	अनार्यवपैशुन	93	13
अथाशुचिकरा	78	9	अनार्या शयने	96	10
अथास्मै दद्यात्	124	25	अनाविस्त्रगनु	10	4
अथाहरह	17	26	अनासन्नो	24	27
अथावतेनाष्टाचक्षारिशत्	103	20	अनिदृत्तौ	18	12
अथोपनयनं तत	7	16	अनुगमनं च	125	21
अथोपनयम्	6	26	अनुज्ञात	23	18
अथो यत्किञ्च	20	15	अनुज्ञानेन	91	2
अदण्डय	196	9	अनुज्ञाप्यवा	147	2
अदिवास्वापी	10	6	अनुपस्तीर्णे	182	11
अथर्मचर्यया	142	16	अनुपस्थित	24	15
अधर्माणां तु	78	7	अनुभाविनां च	38	3
अधर्माहृतान्	98	11	अनुवाति वाते	24	16
अधश्च शर्यावाना	114	16	अनृत्य	24	1
अधासनशायी	10	1	अनृद्गमि	105	5
अधिकमहरह	119	21	अनृते राजा	98	5
अधीन्य चाविप्रक्रमण	26	5	अनृत्तदर्शी	2	24
अधीयानेषु	39	6	अन्नश्शवम्	35	19
अधीनाभ्युपरिजान्वा	39	24	अन्तश्शवे च	61	5
अधोभिर्वीत	24	23	अन्ततः प्रवृत्तानि	180	14
अध्ययनसावृत्ति	131	1	अन्तरस्यां पुरि	187	9
अध्ययनार्थेन य	51	15	अन्तरालेऽपि	116	17
अध्यात्मिकान्	79	5	अन्तर्धिने वा	114	27
अध्यापयेद्वा	39	3	अन्तश्चाण्डालम्	35	20
अध्यायानध्याय	46	9	अन्तेवास्यनन्तेवामी	33	2
अध्यापनस्तु	24	7	अन्धमूकबाधिर	190	21
अनमिरनिकेत	177	22	अन्नस्मकर्तार	131	14
अनध्यायो	110	19	अन्नेन चान्नस्य	76	13
अननक्त	44	1	अन्यं वा समुदेतम्	127	4
अनपाश्रितोऽन्यत्र	24	20	अन्यथापरिगृहीतम्	139	22
अनर्हद्विवा	62	14	अन्यतराभावे	112	22
अनष्ट वैश्यम्	54	1	अन्यतरोऽभिषेचने	130	22
अनसूयु	13	1	अन्यतोपमग्रहणात्	28	27
अनसूयुर्दुष्प्रलम्भ	1	1	अन्यद्वामेभ्यम्	61	17

सूचीपत्रम् १

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
अ-व्याख्या	53	4	अभिधैरवमृष्टम्	61	21
अपः	100	9	अयज्योऽनर्धायाः	140	6
अपरपक्षस्य	163	20	अरण्ये च क्रियम्	54	4
अपराधेषु	33	11	अर्थं वा	147	23
अपराणाग्निः	121	27	अर्थेष्वमा	34	15
अपरेयुद्धितायम्	166	21	अर्थेन	9	1
अपि वा लपान्	17	5	अलङ्कारो भार्यायाः	158	18
अपि वा लोमाग्निः	91	27	अलङ्घ्योपवास	88	23
अपि वा व्याहृतिभिः	7	25	अवगाहनमपां	118	22
आप वाष्ट्रपाष्वेव	119	26	अवरोधन चास्य	195	15
आप वा सत्र	125	5	अवशिनः	195	5
अपि सत्सु	36	1	अविचिकित्सा	50	2
अप्रतिपृष्ट च	105	8	अविचिन्ना च प्रवर्जितः	70	7
अप्रतिवातम्	25	3	अविशिष्ट हि	192	12
अप्रतिपृष्ट	24	18	अविहितमनुवाका	42	4
अप्रतीभायां	137	3	अविहितश्चेतेषाम्	76	10
अप्रयतन नाभिवायम्	53	9	अविहिता ब्राह्मणस्य	75	8
अप्रयतेन तु	61	12	अशक्तौ भर्मा	14	23
अप्रयतोपहनमन्त्र	61	7	अशिष्टपतितमत्तो	142	5
अप्रतिवेदभिदग्धे	63	6	अशूद्राणामदुष्ट	3	14
अप्सु च	106	2	अश्मान लोष्ट	106	7
अप्सु वा प्रविशेत्	14	24	अश्राद्धेन तु	40	9
अबुद्धिपूर्वमलकृतो	190	26	अष्टमे पुष्टिः	164	12
अभक्ष्यश्चेदो	66	11	अष्टान्त्वाग्निशद्व	8	25
अभाव उदकम्	35	11	अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां ने	183	5
अभावे तैल	73	9	अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजामी	182	25
अभावे भूमिदकम्	24	7	असमापत्तौ	194	13
अभिवास उपवास	33	12	असमुत्तेतश्चैन्	134	9
अभिनिर्मुक्ताभ्युदित	148	6	अस्तमिते च बहिः	106	24
अभिभिस्ततानान्तु	35	22	अस्तमिते च स्नान	110	12
अभिभाषितस्थासीनः	23	25	अहन्यसवेशन	115	21
अभिमुखोऽनभिमुखम्	24	25	अहरहर्भूतबलि	47	23
अभिमुखोमृष	106	5	अहविर्याजी	70	4
अभिवादनार्थेव	124	19	अहविष्यमनृत	169	17
अभिषिक्तश्च	181	13	अहविष्यस्य होम	162	5
अभिचारानुव्यवहारौ	102	27	अहोरात्रावमावास्यासु	36	24
अभोज्यं भुक्त्वा	95	13	आ		
अभ चापत्तौ	43	14	आकाशे स्थितम्	182	10

सूचीपत्रम्

पृष्ठ	पङ्क्ति	पृष्ठ	पङ्क्ति
आचम्योर्ध्वी	172	आर्द्र वा	60
आ च विपाकौ	40	अर्गसम्यगी	46
आचामेद्वा	26	अर्ग्याः प्रयुताः	119
आचार्ये कृत्विक्	135	आर्ग्यं शुचयः	188
	194	आर्ग्याधिष्ठिता वा	119
अुचायप्राचाय	32	आर्ग्य वा	14
आचार्यार्धानः स्या	9	आर्गे कृदितमते	145
अुचार्यगृत्विजे	135	आवसथ दद्यात्	131
आचार्ये त्रीनहो	38	आवसथे श्रोत्रियावरा	187
आचार्योऽप्यनाचार्यः	33	आविक सार्ववर्णिकम्	12
आजिपथे	89	आर्वासू	11
आतमितोः	147	आश्वमेधिक वा	89
आनुरव्यञ्जनानि	160	आषोढशाद्वाह्यणस्य	6
आत्तेजसां	174	आसनं शयेन	126
आत्मन्नेवाहमलंवा	82	आसम्पत्तेः	194
आत्मन् पश्यन् सर्वभूतानि	84	आसीनास्त्रिगचामेत्	58
आत्मप्रशंसं	28	आसीने च न	25
आत्मलाभाय परं	79	आहुवर्नायार्थे	15
आत्रेयी च त्रियम्	87	आहताभि	133
आथर्वणस्य	198	आहूताध्यायी च	23
आदित एवोपवासः	174		
आदित्यम्	106	इतरेषां वर्णानामा	141
आधाने हि सर्त	142	इतरेषु	161
आहुहेतु वा	34	इति ब्राह्मणम्	133
आ निशाया	110	इति सर्वलोदक	181
आम्रप्राशनाद्दर्भा	162	इत्येतान्यानि	21
आपदि ब्राह्मणेन	125	इत्यशुचिकर	103
आपदि व्यग्रहरेत	75	इत्यूर्ध्वरेतसां	183
आपदर्थं ज्ञापयेत्	31	इन्द्रियप्राप्त्यर्थस्य	139
आपरिमितसगादित्येके	162	इषुमात्रादित्येके	57
आप्रातस्त्रेदभिदग्धे	63	इष्टियज्ञकृत्स्नवा	95
आभूतसम्प्लवात्	185	इहैव भुञ्जीत	166
आम वा	67		
आयुधग्रहण	189	उच्चैस्तगां	30
आरण्यके कृटि कृद्धा	88	उच्छिष्टाशन	29
आरण्ये चाभोजनमा	168	उत्तमस्यैक	120
आराधयत्सपात्	106	उत्तरपूर्वदेशे	122
आराग्यं शुद्धम्	54	उत्तरेणापिधान्याम्	122

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
उत्तरैर्ब्रह्मसदने	122	17	ऊर्ध्वेवा	128	9
उत्तिष्ठेत्पुष्पाणि	26	16	ए		
उत्तीर्य	55	25	एकसुरोष्ट्र	65	8
उत्पादयितुः पुत्र	149	27	एकधनेन ज्येष्ठ	152	19
उत्सन्नश्वाघ	10	11	एकरत्न	134	3
उत्तिष्ठेत्तदुदक	115	12	एकदेशे	164	15
उदकोपस्पर्शनं च सह	119	23	एकाध्यायी	25	4
उदकोपस्पर्शनम्	117	1	एकेन द्वाभ्यां	43	5
उदगयन	173	22	एको वा	181	6
उदधानसन्निधौ	122	3	एतदेवा	98	21
उदाचारपु	30	6	एतमेवाभ्यसेत्	96	4
उदिते त्वादित्ये	22	15	एतान्यपि नानन्तेवास्या	67	10
उदीच्यवृत्तिस्त्वामन	167	8	एतान्यपि पतनीयानि	78	9
उद्धृतान्यन्नानि	131	18	एतान्येव क्षत्रियस्य	139	25
उद्भिद्यताममो च	167	14	एतेन ग्राम्यारण्यानां	165	6
उद्यन्तमस्त यन्	108	12	एतेन देशकुलधर्मा	160	7
उपनयन विद्यार्थस्य	4	3	एतेन दोष्फला	118	2
उपव्युष	36	8	एतेन पर	179	15
उपसङ्गाद्य	22	18	एतेन ह्यह योगेन	51	2
उपाकरणसमापन	41	8	एतेनान्तेवासिनो	165	26
उपाकरणाद्योत्सर्जन	128	6	एतेनान्ये दोषफला	118	13
उपानैही	26	25	एतेनान्ये नियमा	16	2
उपासने गुरुणां	54	12	एतेनान्ये शूरा	189	18
उषेत स्त्रीणां	137	13	एतेनैव विधिना	99	9
उषेतस्वाचार्यकुतं	8	21	एतेनैवोत्तमान्	99	25
उभयतः परिषेचनम्	121	11	एव सवत्सर	170	25
उभयत उपसङ्ग्रहण	39	4	ए	174	8
उभयान्पश्यति	171	9	एव सत्यायेसृग्म्येन	46	5
उभाभ्यामेवोभा	22	25	एववृत्तावनन्तलोको	124	13
उष्ट्रीक्षीरमृगी	64	17	एव वृत्तो	141	17
ऊ			एवमध्याया	148	2
ऊर्जं पुष्टि	132	10	एवमन्येष्वपि	94	17
ऊर्ध्वमर्धरात्रादध्या	110	23	ए	100	22
ऊर्ध्वमर्धरात्रादित्येके	36	18	एवमभ्यासे	193	16
ऊ			एवमवरोऽव	185	11
ऊर्ध्वे च	115	22	एवमहरहरा	174	4
ऊर्ध्वे च	52	12	एवमुभा	75	6
ऊर्ध्वमर्धरात्रादि	87	2		175	8

सूचीपत्रम्

	पृष्ठे	पङ्का		पृष्ठे	पङ्को
एव बलीना	121	10	कृतममो तु	63	2
ओ			कृता गतम	171	13
ओङ्गा	11	3	कृतात्र पर्यित	63	22
ओ गायत्र	102	19	कृतात्सु द्वा	67	14
आराधनाध्वनीना	216	22	कृत्वा च	28	7
ओ			कृत्वा विद्या	28	6
आङ्गवाध्वमस	172	7	कृष्टे	106	2
आपवस्नमेव	113	23	कृष्णस्य स्वाभिविहम	105	1
आप मने	121	2	कृष्ण चरनु	12	3
क			कृष्णधाय	163	14
क आ 11	70	25	कृशानः	119	12
कम्पयश्च	12	8	केशा-भार्ये	161	2
कल्पपराण्डु	65	1	कौशाभस्तय	88	18
कर्तव्यमप्य	13	22	क्याक	65	7
कर्माप्यु चतवेन	106	3	कव्याद	65	19
काण्यमप्यने	19	18	कोनादीश्च	109	16
काण्टापीकृष्ण	19	11	कोचा दृषा	85	7
काममप्य	91	21	कोजो-ग्रामेभ्य	190	3
काममप्यशत	111	2	कल्या	70	1
कामपान्तन	138				
काममाद्रता	166	16	क्षत्रिय इत्या	86	17
काणादनायम्	68	11	क्षत्रयवदध्यय	139	27
कालाभौ	113	16	क्षान्त सदा	111	6
काल स्वामिना	121	4	क्षत्र पारग्य	195	1
कायाय च	11	16	क्षेमकृताजा	189	5
कि कर्माणि	26	11			
कित गुवाचित	111	11	स्व		
कीटोऽभ्य	101	22	स्वगोपस्तरणे	57	16
कुक्कटा	65	11	स्वण्टन	165	11
कुर्विन्वर्त	197	6		88	16
कुन्मात्स्य	12	21	ग		
कुमागद्व	100	15	गच्छन्तम	24	3
कुमाया तु	191	9	गर्दभनावकीर्णा	91	2
कुलाय हि	192	5	गर्भेन	87	22
कुशम्वर	53	22	गवाश्चावरे ध	36	19
कुच्छदादशगात्र	95	21	गारम गान	112	6
कुच्छमवर्षा	91	10	गाश्च रक्षेन	88	21
कुच्छाधर्म	198	12	गा देवता-च	106	7
			गुणदान्या तु	165	2

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
गुरु हस्ती	89	22	जात्याचारसंशये	29	6
गुरुतल्पगामि	90	5	जायापत्योर्न	159	17
गुरुतल्पगामा तु	98	25	जाननिचाध्याधान	174	19
गुरुप्रसादनीयानि	20	23	जिह्वाच्छेदः	193	22
गुरुसन्निधा	39	1	जायमाने तु तस्मिन्नेव	35	2
गुरुसमवाये	27	23	जायमाने वयोविशेषे	52	23
गुरुनमान्याश्च	88	1	ज्या राजन्य	11	3
गुरोरुदाचार	12	20	ज्येष्ठो दायाद	158	11
गुरोमखि	78	1	ज्वलिता वा समि	90	18
गृहपेधितेर्द	20	12	त		
गृहान कृत्वा	81	3			
गोत्रण	25	22	त योऽनुत्तिष्ठेत्	83	19
गामुधुर्कार्हे	35	2	तच्च लिङ्ग	148	20
गोदक्षिणा	107	8	तच्छास्त्रवि	51	5
गौरसर्पपाणा	171	20	"	158	20
ग्रामारण्ययोश्च	41	18	"	179	5
ग्रामेणाव्ययमिने	31	26	तच्छ्रेष्ठ जन्म	5	25
ग्रामेषु नगरेषु च	89	22	तत ऊर्ध्व न संक्षेत्	195	2
च			तत ऊर्ध्व प्रसूतवत्	8	18
चक्षुर्निगोच	191	6	तत ऊर्ध्व ब्राह्मणि	125	25
चतुर्थे क्षुद्र	161	1	तत परम्	181	16
चतुर्थे सर्व	193	17	तत परिवृत्तौ	117	11
चतुर्दश आयुध	161	20	तत सवत्सर	6	27
चत्वार आश्रमा	175	14	तत सिद्धि	98	18
चत्वारो वर्णा	3	6	ततोऽग्निमुपस्पृशेत्	172	24
चरितनिर्वेषस्य	68	16	ततो नाना	117	1
चरिते	191	20	ततोऽणो	180	16
चातुर्मासीपु	37	1	ततो मूल	180	12
चारी	70	6	ततो र्यो	182	22
चिकित्सकस्य	72	16	तत्र गुणान्स	8	14
चेष्टति	25	13	तत्र दूय्याणि	139	4
छ			तत्र नवादि	164	22
छन्दः कल्पो	135	15	तत्र पितरो	170	17
छर्दयित्वा	39	21	तत्र यन्मु	163	14
छायाया	105	22	तत्र ये पापवृत्तः	190	5
जटिल	10	23	तत्र ये पुण्यकृत	185	27
जपेद्वा	94	28	तत्र लक्षण	86	14
				98	23

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
तत्र श्रूयते	44	23	तदेतेन	102	9
तत्रागमिणीयोज्ज्वलाकाव	२१	२१		180	8
तत्रापि	149	16	तद्वाणा	30	13
तन्मन्त्रे	161	1	तन्मन्त्रे	73	19
तन्मन्त्राङ्गणा	५५	५५	तन्मन्त्राङ्गणे	192	13
तन्मन्त्राङ्गणे	14	५५	तन्मन्त्राङ्गणे	44	21
तन्मन्त्राङ्गणे	120	10	तन्मन्त्राङ्गणे	110	18
तन्मन्त्राङ्गणे	५१	26	तन्मन्त्राङ्गणे	55	11
तन्मन्त्राङ्गणे	10	५	तन्मन्त्राङ्गणे	130	13
तन्मन्त्राङ्गणे	23	10	तन्मन्त्राङ्गणे	1	26
तन्मन्त्राङ्गणे	138	11	तन्मन्त्राङ्गणे	15	13
तन्मन्त्राङ्गणे	56	13	तन्मन्त्राङ्गणे	197	9
तन्मन्त्राङ्गणे	164	27	तन्मन्त्राङ्गणे	123	6
तन्मन्त्राङ्गणे	60	25	तन्मन्त्राङ्गणे	183	19
तन्मन्त्राङ्गणे	35	9	तन्मन्त्राङ्गणे	19	24
तन्मन्त्राङ्गणे	77	13	तन्मन्त्राङ्गणे	5	10
तन्मन्त्राङ्गणे	163	22	तन्मन्त्राङ्गणे	32	22
तन्मन्त्राङ्गणे	195	11	तन्मन्त्राङ्गणे	139	12
तन्मन्त्राङ्गणे	100	25	तन्मन्त्राङ्गणे	5	1
तन्मन्त्राङ्गणे	159	21	तन्मन्त्राङ्गणे	5	21
तन्मन्त्राङ्गणे	55	10	तन्मन्त्राङ्गणे	110	14
तन्मन्त्राङ्गणे	63	1	तन्मन्त्राङ्गणे	181	19
तन्मन्त्राङ्गणे	30	23	तन्मन्त्राङ्गणे	87	27
तन्मन्त्राङ्गणे	65	17	तन्मन्त्राङ्गणे	88	10
तन्मन्त्राङ्गणे	162	2	तन्मन्त्राङ्गणे	187	11
तन्मन्त्राङ्गणे	42	2	तन्मन्त्राङ्गणे	130	18
तन्मन्त्राङ्गणे	165	13	तन्मन्त्राङ्गणे	130	11
तन्मन्त्राङ्गणे	106	2	तन्मन्त्राङ्गणे	178	10
तन्मन्त्राङ्गणे	37	20	तन्मन्त्राङ्गणे	12	14
तन्मन्त्राङ्गणे	29	6	तन्मन्त्राङ्गणे	15	19
तन्मन्त्राङ्गणे	64	16	तन्मन्त्राङ्गणे	94	9
तन्मन्त्राङ्गणे	41	1	तन्मन्त्राङ्गणे	68	21
तन्मन्त्राङ्गणे	19	8	तन्मन्त्राङ्गणे	180	11
तन्मन्त्राङ्गणे	47	11	तन्मन्त्राङ्गणे	181	26
तन्मन्त्राङ्गणे	151	10	तन्मन्त्राङ्गणे	171	7
तन्मन्त्राङ्गणे	158	5	तन्मन्त्राङ्गणे	130	24
तन्मन्त्राङ्गणे	35	25	तन्मन्त्राङ्गणे	114	19
तन्मन्त्राङ्गणे	192	8	तन्मन्त्राङ्गणे	177	21

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ	तैषां	पृष्ठे	पङ्क्तौ
तानि च	180	1	त्रयाणां	34	11
तावन्तं कालं	170	20	त्रयीं त्रिधा	68	8
तन्मात्रं निष्क्रमणं	41	21	त्रयोदशे	185	17
तिलतण्डुला	88	25	त्रिंशदाय	161	17
तिष्ठति च	76	5	त्रिभिर्वा	166	24
तिष्ठन्नाचामेत्	25	8	त्रिमधुत्रिसु	9	2
तिष्ठन् सव्येन	58	10	त्रिगोष्ठी	168	7
तिष्ठेण	126	25	त्र्यम्बक्याये	58	24
तीक्ष्ण वा तप	171	18	त्र्यम्बक्याये	171	7
तुल्यगुणयु	91	1	त्र्यम्बक्याये	183	25
तुष्णी	166	16	त्र्यम्बक्याये	95	23
तण्डुलम्	52	16	दक्षिण बाहु		
तण्डुलम्	77	2	दक्षिणत	21	19
तण्डुलम्	112	14	दक्षिणाद्वार	122	23
तृतीयमामन्त्रणम्	166	22	दक्षिणेन पाणिना	187	7
तृतीये	161	3		22	20
तृतिश्चा	111	3	दक्षिणेन	55	2
तेन प्रदिष्ट	11	8	दक्षिणेन	87	13
ते शिष्टेषु	185	6	दक्षिणेन	28	16
तेषां	119	18	दक्षिणेन	60	19
तेषां यथागथा	188	1	दक्षिणेन	102	14
तेषां तेजोविशेषेण	151	7	दक्षिणेन	135	10
तेषां त्रय	116	13	दक्षिणेन	161	13
तेषां अभ्यासमन	7	8	दक्षिणेन	72	18
	8	8	दक्षिणेन	53	19
तेषां मिच्छता	7	12	दक्षिणेन	87	1
तेषां पुनः लोहेन	170	26	दक्षिणेन	36	15
तेषां मुत्तर	180	19	दक्षिणेन	151	14
तेषां पुनः	189	25	दक्षिणेन	12	26
तेषां पुनः	3	12	दक्षिणेन	143	8
तेषां मन्त्रा	120	15	दक्षिणेन	163	7
तेषां महागजा	47	16	दक्षिणेन	99	12
तेषां चादिकाप	38	1	दक्षिणेन	127	16
तेषां सर्वेषु स्नात	104	7	दक्षिणेन	124	26
तेषां सर्वेषु	175	25	दक्षिणेन	62	6
तेषां सर्वेषु	114	12	दक्षिणेन	172	25
तेषां सर्वेषु	63	19	दक्षिणेन	165	10
तेषां सर्वेषु			दक्षिणेन	42	3

मन्त्रपत्रम् ।

	पृष्ठ	पङ्क्ति		पृष्ठ	पङ्क्ति
न ना।न	62	25	नानाप्राना	147	4
न पतत	108	9	नानुदेभ्यः	10	4
न पतितमा	107	19	नानुपेत	162	21
न पतित	57	9	नानमानन	13	24
न प्रेक्षेत	26	20	नानाणीयमे	63	14
न वाहोदे	50	6	नापपगावतेत	26	18
न ब्रमचाणिणो	9	11	नापरात्रमु	110	25
न भद्र	107	24	नाप्रोक्षितमि	56	3
नगरकश्चा	198	8	नाप्सु श्वायमान	10	18
न रमान् गृहे	134	24	नाप्सु पत.	55	23
नवम एक	164	13	नाद्याह्मणशे	109	10
न वर्षधागस्वा	55	7	नाम्ना	26	3
नवे मस्ते	182	12	नाग्न्यमभ्या	182	7
न श्मश्रुभिः	59	20	नावश्च	112	11
न सशये	118	5	नाश्य आचार्य	192	24
न समावृत्ते	48	26	नामम्भाष्य	54	3
न सुभक्षा स्युः	67	16	नाममयैन	49	20
न सोपानदोष्टेन	21	4	नामो मे	108	1
”	53	12	नास्तमिते	17	1
न सोपानन्मूत्र	106	1	नास्यास्मिन्	89	26
न स्त्री	162	12	”	186	4
न स्मयेत	27	2	निगमेष्वध्वयन	34	20
न हि	159	25	नित्य लाक	114	25
न हृदयेन	27	7	नित्यग्रभनस्य	42	16
नाकारणात्	27	8	नित्यमर्हन्त	50	12
नागरुतल्प	78	9	नित्यमुत्तर	125	3
नाग्न्युदकशेषिण	17	14	नित्यमुदधाना	115	14
नापिपातयेदवरुध्य	195	20	नित्यः श्व	170	13
नात्मप्रयोजन	14	15	नित्या च पूजा	52	10
नात्मर्थमभिरूप	134	26	निपुणोऽर्णारान्	84	7
नायन्तमन्व	67	24	नियमातिक्रमिण	194	9
”	77	4	नियमातिक्रमे	147	25
नाधेन ।	107	17	नियमाग्भूणो	192	19
नाध्यापनम्		13	नियमेषु	19	6
नाननियोगपूर्व	72	2	निलिखित	63	10
नाननुचानमृ	140	4	निर्वेशाभ्युपाये	191	14
नानभिभाषितो	31	14	निवर्तयेद्वा	18	14
नानर्हद्वयो	137	10	निवृत्त	33	18

सचीपत्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
निवेशे वृत्ते	50	23	पितुर्ज्येष्ठस्य	16	18
निवेशे हि वृत्ते	51	7	पुण्य इति कौस्त.	71	4
निष्फला	73	13	पुण्यं प्रशास्त	107	23
नेन्द्रधनुगिति	108	7	पुण्यस्याप्येवमतो	71	22
नेम	73	13	पुण्यस्येवमतो	71	21
नैयमिक तु	173	6	पुण्यादि प्रतर्गमो	197	21
नेचेद	74	1	पुत्रामिव	32	23
नोदकमाहाग्रेत्	130	26	पुत्रान् सन्निष्पाद्य	101	26
नोपजिघ्रेत्	27	5	पुत्राभावे य	152	16
न्यस्तायुधप्रकीर्ण	110	11	पुन प्रमादे	195	27
प			पुन स्वर्गे	185	14
पञ्चदशे	164	21	पुनर्गमिहोपस्य	133	15
पञ्चनखाना	66	4	पुरुषवधे	194	3
पञ्चमे	164	6	पु प्राणन्	81	24
पतनीयगतिः तु	103	5	पुन वर्णज्याय	48	14
पतनीयाविति	103	3	पुनर्गन्ध	39	23
पतिवयसः	53	11	पुनर्गोवर्णया	87	11
पथि	106	2	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
पदा पादस्य	174	16	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
पदा वीप'तम्	61	26	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
पयउपमेचन	32	11	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
परिक्रुष्ट	59	5	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
परिमृष्ट	33	7	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
परिक्षार्थो	01	3	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
परुष	107	3	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
परिक्षमन्न	120	3	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
पर्यावितस्तण्डुले	40	22	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
पर्वणि वा	94	26	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
पर्वसु	115	21	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
पर्वणश्च	172	21	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
पाणिग्रहणादिधि	113	2	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
पाणिग्रहणाद्ध	159	18	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
पाणिमक्षुब्धेन	17	17	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
पाणिममूढ	146	23	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
पादन्म	8	26	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
पाप्मान	131	27	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
पालाशमासन	110	13	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13
पालाशा	11	9	पुनर्वर्ण्योमीस	119	13

सूचीपत्रम् ।

	प्रष्ठे	पङ्क्ति		प्रष्ठे	पङ्क्ति
प्रयत्न प्रसन्नमेता	165	16	ब्राह्मणस्त्वाचार्य.	175	5
प्रयोगिता	196	18	ब्राह्मणमन्त्रिश्च	87	21
प्रवचनयुक्ता	109	23	ब्राह्मणवचनाच्च	116	22
प्रदाश्च	111	13	ब्राह्मणस्य	105	4
प्राक्त	17	12	ब्राह्मणाश्च	147	1
प्राप्तमन्त्राऽत्रानि	106	15	ब्राह्मणाय	124	16
प्राप्तलि	21	21	ब्राह्मणाक्ता	47	2
प्राप्तानिन्ते	196	13	ब्राह्मे	115	15
प्रिया	132	19	ब्राह्मणम्	106	4
श्रीनर्त्य	16	15	ब्राह्मणम्वान्युप	189	12
प्रेक्षा तरेण च	107	27	भ		
प्रेक्षो रत्नम्	171	18	भक्तापचयेन	91	6
प्रेतमसद्वत्	10	3	भर्ता	28	2
प्रेतान्तरवत्	28	21	भवत्पर्या	14	1
प्रोदय वा	50	11	भवद्व्यया	14	1
प्रोदकयाश्च	10	2	भवन्मध्यया	14	3
प्रोदता मज्ञात्	15	1	भम्भक्या	171	15
प्राप्य च	21	16	मायाया	160	23
"	52	7	मायं	119	9
प्लव	65	17	भिक्षणे	130	1
प्लवनेन च	21	26	भिक्षु	69	15
फे			भुक्त्वा चाप्य	26	16
फाणितपृथुक्	63	25	भुक्त्वा स्वयमग्नौ	11	10
ब			भुज्जान	162	11
बलविशेषेण	141	4	भुज्जानेषु	62	16
बलानां	120	23	भूमिगतास्व	54	23
बस्त्राजन	12	6	भय उद्धर	131	22
बाह्यप्रामात्र	170	14	भयान्त्रा	182	18
बाह्यवृद्धान्	124	1	भयान्मता	165	1
बाह्यभ्रा	112	10	भृत्याना	289	9
बाह्यपूर्व	191	3	भेक्ष	15	10
बुद्धे क्षेप्रापणम्	178	25	भोक्ता	175	7
बुद्धे चेतक्षेप	179	11	भोक्ष्यमाणस्तु	59	11
बुद्ध्या	176	8	भ्रातृषु	52	9
ब्रह्माण	50	19	म		
ब्रह्मवर्धन	50	22	मयामु चाधिकम्	173	12
ब्रह्मगुह्यमिच्छन्	12	11	मत्त उन्मत्तो	70	19
ब्रह्माध्यैष्यमाणो	35	12	मध्येऽगात्स्य	122	5

सूचीपत्रम्

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
मन्त्राम	67	1	मृदु	12	24
मनसा चान	23	11	मेध्यमानिहुह	65	12
	42	20	मेथुन न	10	8
मनसा वास्त्वयम्	110	21	मेथुनवर्जनं	111	17
मनसा वाचा	128	21	मौर्क्षाभिविला	10	25
मनसा वाभीयति	111	4	माक्षी वायोमिश्रा	11	4
मनु पुत्रेभ्यो	158	22	य		
मनुष्यप्रकृतीनां	10	19	य आस्थाद्विन्वत्	59	21
मनुष्याणां	78	16	य इप्सेदिनि	71	2
मनुष्यात्रस्तान्	75	16	य एतानव्यग्रो	123	19
मनुष्ये	62	23	य कश्चित्	71	7
महान्त	171	11	य प्रमेतो	100	16
माक्षिष्ट	11	20	य वा प्रयत	55	3
मातरमाचार्य	53	16	यच्चान्यदपरिचक्षते	65	4
मातर पितरमाचार्य	32	20		112	17
मातरि	37	24		171	23
	32	3	यमेनयो	111	4
मातापुत्रेणैव	169	20	यज्ञायैवा	69	25
माता पुत्रत्वस्य	97	27	यज्ञे	19	10
माता नतार	28	2	यज्ञोपवाता	21	21
मातुश्च योनि	111	3	यत् कतश्चा	71	26
	169	11	यत्काण्डमुपा	11	4
मान	171	3	यत्किञ्च	20	10
मान्यान्निषेमु	29	22	यत्त श्मशान	181	13
मार्गममानि	163	19	यत्त क चाग्नि	115	2
मामिश्रादे	173	11	यत्त न	17	8
मित्र कामान	145	26	यत्त मुज्यते	125	7
मिथुनीभय	105	21	यत्त प्राणश्चित्त	68	12
मिव्याधीन	91	11	यत्तमावयति	133	1
मिथ्यतदिन	99	3	यत्तमान्वयति	132	26
	102	13	यत्त कथा च	97	1
मुक्तवन्वर्ज	77	1	यथा क्षाम्लवण	15	26
मृदुश्चाचाय	32	15	यथागम यज्ञे	63	12
मृदुर्न विगते	43	23	यथागम शि	128	14
मदस्वस्तरे	60	5	यथा चाण्डालोप	118	19
मृत्र कृत्वा	77	23	यथा दन्तप्रक्षालनो	30	10
मृत् तृत्	111	16		11	22
मृषिकत्या	61	23	यथा प्रथममेव	166	26

सूची प्रम् ।

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
यथा प्रथमेऽति	7	14	याज्ञमुक्तोऽध्वन्य	31	4
यथा ऋग्वचाणि	29	21	यावन्तमा	136	26
यथा युक्तो	146	16	यानस्य	141	26
यथा वर्ष	183	12	यावता वा दिशो	162	17
यथावकाशं	25	6	यावत्सन्निपात	116	26
यथा विद्यार्थस्य	176	13	यावदासीनो	25	1
यथा व्रतेषु	6	14	यावद्वास	172	12
यथा श्रुति	138	4	यावद्भूमिव्युद	43	3
तथा श्वेतकेतुः	20	5	यावन्न हस्तेनोप	59	21
यथोक्तमन्य	44	13	यावन्नानु	137	1
यथौषधिवनस्पति	117	23	युद्धे तद्योगा	140	8
यदनुत्तिष्ठ	132	23	ये च विशाखा	150	16
यदन्यानि	15	18	ये च शत्रु	69	9
यदि त्वरेत	126	8	ये चाधिम्	69	11
यदिदमिदिहेदिह	82	12	येन कृतावमथ	134	17
यदि प्रयच्छेऽन्तान्	109	12	ये नियमाक्तिका	138	5
यदि प्रविशेन्नमो रुद्राय	109	2	ये भूमौ	60	2
यदि स्मयेतापि	27	3	ये व्यर्था	190	22
यदि हि	71	10	येषु कर्मसु	182	3
यदुच्छिष्टं	15	15	येष्वाभिषक्त्यं	93	10
यदुपवर्तते	133	2	येरन्न	170	19
यदृच्छायामरावृत्ता	51	21	योक्ता च	174	25
यदृच्छासन्निपात	97	23	योऽतिथीनामग्निः	132	6
यदेकरात्रेण	96	17	यो भय	197	3
यन्ता चातीर्थे	175	3	यो हिमार्थ	101	6
य त्थार्या	74	19	यो हि	162	16
यथा विद्यया	128	1	यो ह्यात्मानं	99	5
यश्च सर्वान्	70	11			
यश्चाग्नीन	70	8	रक्ष्ये चात	191	12
यस्त्वधर्मेण	159	12	रजस्वलो	27	10
यस्माद्धर्मानाधि	5	17	रथ	158	17
यास्मिन्वात्रे	61	14	रहर्शील	12	19
यास्मिस्त	26	6	राजन्यवैश्व्यौ	124	21
यस्य कुले	60	22	राजान गमयेत्	140	25
यस्याग्नौ	161	25	राजान चेदतिथि	133	4
यस्योद्धनेषु	133	21	राजा पुरोहित	140	26
या विद्या	27	14	राज्ञ पन्था बाह्यणेन	141	21
यानन्यान्पश्यतो	27	19	राज्ञा प्रेषका	70	2

सूचीपत्र

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
रिक्तपाणिर्वयस्य	55	14	वृद्धतराणां च	48	17
रीड उत्तरो	122	26	वृद्धतरैश्च	29	8
रीड राजन्यस्य	12	5	वृद्धानां दु	50	16
ल			वीहियवश्चाज्यपय	184	4
लुप्यते	32	12	वेदारच	2	23
लोकै च	19	13	वैरमणे	37	10
घ			व्याख्याता. सर्ववर्णानां	187	1
वत्तन्ती च	107	24	व्युपतोदव्युपजाप	31	16
वध्यश्च	192	26	श		
वध्यानाञ्च	36	21			
वर्णज्यायसां	412	4	शक्तिविषयेण	146	4
वसन्ते ब्राह्मण	6	5	शक्तिविषये न मुहूर्त	55	19
वाक्येन वाक्यस्य	127	19	शक्तिविषये नावहु	130	16
वाचि पथि	193	27	शत वैश्ये	86	25
वयमप्रचलाक	92	7	शनैरपोऽयु	191	14
वायुर्घोषवान् भूमौ	47	13	शब्दार्थारम्भाणा	136	1
वार्धुषिकैः	69	17	शम्योपा	97	7
वाध्राणसस्य च	165	14	शक्यन् च प्रापने	109	26
वास	11	12	शय्यादेशे	122	12
विकथा	49	7	शय्यासने	30	26
विदुषो वासस	196	8	शरीरमेव मातापितरौ	6	2
विद्यया च	127	25	शस्त्रान्तरे च	39	17
विद्यया स्मृति	103	17	शार्णा क्षामु	11	13
विद्यां प्रत्यबध्ययि	46	22	शान्त	12	25
विद्या समाप्य	80	24	शान्तिश्चानागमा	28	23
विद्याव्रतेन	103	23	शास्त्रगधिगतानाम्	140	12
विद्युति चाभ्यप्रा	42	21	शिखाजटो	10	24
विद्युत्स्तनयितु	44	1	शिस्तु	105	13
विप्रतिषेधे	104	26	शुक्त च	63	24
विप्रवासे	14	9	शुक्त चापरयोग	64	6
विप्रोष्य च तदहरव	32	3	शुचान्मन्त्रवत	161	17
विलयन मथित	169	10	शुद्धा भिक्षा	71	13
विवाद	97	12	शुना वापपात्रेण	62	2
विवाहे दुहितृमते	152	3	शुनोपहत	56	16
विषमगतायागुरवे	53	1	शुनोमनुष्यस्य	78	13
विषमगते	28	10	शुश्रूषा शत्रुस्य	4	7
वृत्ति प्राप्य	57	25	शक्त चात्म	39	24
	77	8	शत्रुगमनमार्य	78	10

पञ्चमः

पृष्ठे	पङ्क्ति	संज्ञा	पृष्ठे	पङ्क्ति
124	23	सन्नेषु तु	83	16
190	20	सन्नेषु तु	178	16
93	1	सन्ने स्वर्ग	198	11
33	7	सदा निशयां गृ	23	16
78	17	सदा निशयां द	110	6
134	22	सदा महान्तमपर	21	3
35	4	सदारण्यादेवा	16	23
34	24	सदैवाभिवादनम्	22	17
59	16	सन्त्यपवादा	97	5
42	25	सन्दर्शने च	35	23
171	14	सुन्देहे लिङ्गन	197	17
34	2	सन्धावनुस्तनिते	36	2
95	7	सन्ध्यो	41	25
20	4	सन्ध्योश्च	104	19
16	6	सन्निपाते	191	6
38	19	सन्निहिते	127	8
38	23	सप्तमि नावमानीभि	7	21
39	12	सप्तमे वर्षे	164	11
167	20	सप्तमे ब्रह्मवर्च	6	8
167	22	सप्तद्व्यचारिणि	38	22
136	24	स ब्राह्मणान	111	1
114	18	समास्ममाजा	12	15
			114	8
135	13	समानिक्रप	31	6
164	16	समाया मन्त्रे	188	14
		समाज चेत	111	9
132	3	समादिष्टमध्या	50	8
15	21	समाधिनिष्पत्त	104	11
165	2	समानग्रन्थे च	21	13
94	12	समानागार	38	6
107	11	समावृत्तब्रह्माचारो	126	12
59	1	समावृत्तस्याप्येतदेव	29	16
18	3	समावृत्तेन सर्व	52	5
191	23	समावृत्तो मात्रे	27	27
144	1	समिद्धमग्निम्	17	9
175	5	समुदेताश्च	170	22
69	4		173	20
121	21	समेत्य	141	24

	पृष्ठ	पङ्क्ति		पृष्ठ	पङ्क्ति
भोजनी	166	7	सर्वे हि धर्मयुक्ताः	159	10
य एव प्रणिहितात्मा	18	19	सल्लवक्यामेक	43	25
यत्प्रातर्मध्यन्दिने	132	21	सवर्णा पूर्वशास्त्र	149	1
पिंशीर्षं	66	13	सवर्णायामन्यपूर्वायां	193	11
सर्पिर्मासमिति	178	8	सशिरावमङ्गजन	110	8
सर्पिर्व प्राश्य	39	22	सहदेवनुमध्या	163	1
सर्व लाभमाहरन्	18	5	सहवससायम्	32	1
सर्वजनपदेष्वेकान्त	74	24	सहसङ्कल्पेन	100	19
सर्वश्रोपाशुं	182	5	सह्येतागां	108	25
सर्वतः परिमोक्ष	178	12	सहि विद्यातस्तञ्जनयति	5	23
सर्वत प्रतिष्ठिते	30	24	साधुताञ्चेत्प्रतिजानीते	129	11
सर्वतोपेत	71	18	सानेष्टा	162	22
सर्वतो योजन	190	1		198	12
सर्वत्रतु प्रत्युत्थाय	53	7	सान्त्वयित्वा तर्पयेत्	131	5
सर्वत्रानुमति	97	18	सायमेवमिपूजेत्येके	17	8
सर्वदा शूद्रत	28	12	सायप्रत्तरुद	16	22
सर्वनाम्ना स्त्रियो	53	11	सावकालिकमाश्रातम्	11	11
सर्वभूतपरीवर्दा	127	22	साद्युत्ति	88	21
सर्वभूतेषु यो	83	5	सिचावा	62	1
सर्व मध्यमपेयम्	64	12	सिचावोपहतम्	62	5
सर्ववर्णानां	68	18	सिद्धेऽन्ने	120	7
	117	8	सिलोच्छेन	181	9
सर्ववर्णानाञ्च	190	13	सुगणोऽग्निस्पृशा	90	20
सर्वविद्यानां	126	1	सुवर्णन्दत्वा	69	3
सर्वाण्युदकपृषाण	138	2	सूर्याचन्द्रमसोऽग्रहणे	13	7
सर्वा रात्रि	36	4	सूर्यामर्त्या	11	7
सर्वात्रागान्	105	2	सुत्तराच्छादन	173	3
सर्वान्वेश्वदेवे	137	6	स्तुतिश्च गुणे	110	16
सर्वाभावे	158	10	स्तुहर्तीश्चगा	107	12
सर्वाह सुयुक्तो	23	3	स्तेनः प्रकीर्ण	90	23
सर्वभ्योर्वेदेभ्यो	4	19	स्तेनोऽभिशस्ता	118	7
सर्वेषाञ्च शिल्पा	69	7	स्तेय कृत्वा	91	13
सर्वेषामनुत्सर्गा	176	5	स्तेयमाभिशस्यं	77	16
सर्वेषामुपनयन	176	3	स्त्रिया तुभर्तृव्यतिक्रमे	99	17
सर्वेषु च शब्दकर्मसु	39	19	स्त्रीणा चैवम्	93	3
सर्वेषु वृत्तेषु	167	4	स्त्रीणा प्रत्याचक्षाणानां	13	13
सर्वेष्ववाजस्त्रा	187	19	स्त्रीभिर्यावदयमम्भार्थी	12	22
सर्वेष्वेषापरपक्ष	162	23	स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णेभ्यः	198	26

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
स्त्रीवाममेव	116	24	स्वर्गमायुश्चेप्सन्	21	18
स्त्रीषु धनेषां	87	9	स्वस्तु वृथायां	105	25
स्यानामन	127	6	स्वाध्यायधर्म	21	2
स्यात्पाकानुदेश्या	173	1	स्वैरिर्कर्मसु च	30	9
स्वास्तु काले	30	17		41	22
सहवति	164	24	ह		
स्फोटनानि च	174	21	हविरुच्छिष्टमेव	15	17
स्मृतिश्च	162	24	हस्तेन चाकारणात्	107	6
स्यात्तु कर्मावयवेन	186	19	हारिणमणेय वा	11	21
स्वकर्म ब्रह्मणस्य	139	14	हारिद्र वैभ्यस्य	11	20
स्वधर्मयुक्त	130	3	हिसार्थेनासिना	60	17
स्वपन्नमिनिर्मुक्ता	147	10	हितकारी	9	25
स्वपन्नभ्युदितो	147	15	हित्वा व्रजमादिनः	195	17
स्वप्नं वर्जयेत्	17	23	हुताया वा वपायां	69	22
स्वप्नं वा पापक	147	22	हृष्टो दर्पति	48	20
स्वप्नपर्यान्त	36	5	हेमन्तशिशिरयोः	95	19
स्वप्ने क्षत्रधी	60	4	हीमान्	12	27
स्वयमप्यवृत्तौ	67	19			

उद्देश्य साहित्यपत्रम्बधुर्मसूत्रम् शोधनपत्रिका—

पृष्ठ	श्लो	अशुद्धम्	शुद्धम्
११	१९	विद्यम्	निदम्
२	७	भणो	गुणो
५	३	सम्भवे	सम्भवे
१०	७	स्वप्स्यात्	स्वप्यात्
११	८	क्वचर	क्वचर
१५	१७	यान	यात
२१	२३	उ	उ
२२	२५	एतत्क	एतत्कु
२२	२६	पीड	पीडय
३१	२४	शुक्त	शुक्त
३१	२५	शुक्त	शुक्त
५२	१७	गपि	मपि
५२	१९	पुरो	पुरे
५६	२०	गात्	गां
५७	१	यमेत	धमेत
५९	३	र्णत्युप	ण्युप
६०	१६	मिदत्	मिद
६०	२०	निर्देश	निर्देश
६०	२४	निर्देश	र्देश
६३	२४	शुक्त	क्त
६४	६	शुक्त	क्त
६४	२६	कीलल	कीलाल
६४	२६	कीलल	कीलाल
६८	१८	निर्वेषे	निर्वेष
६९	२२	यावपा	यावावपा
६०	२	काशे उदकमिति	काशे क्षीरममुष्मिन्नवकाशे उदकमिति

अस्मिन्पुटे विद्यमानास्मिन् श्लोकशब्दाः शुक्त इत्येव पठनीयाः

पृष्ठे	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४	१०	श्रियात्	श्रियात्
१५	१९	वोदक	रुदकं
१६	७	स्पा	न्पा
१००	१	वेदसा	वेदस्या
१०१	२४	गीता	शित
१०३	२	ण्यवहार	व्यवहार
१०७	२७	स्तम्भ	स्तम्भा
११८	१०	वगा	वमा
११७	१७	यक्त	युक्त
११८	७	हान	हीन
१२७	१४	मङ्गुमलि	मङ्गुलि
१३०	१८	दिकगि	दिकमि
१३२	७	तिथिन	तिथीना
१४२	२७	धान	धा०
१४३	२६	नमि	नमि
१४९	२४	मरि	मरि
१५२	१९	व्यम	विम
१५२	२१	व्यम	विम
१५५	३	जय	चय
१५६	१५	व्यन्	व्यम
१६	११	माद्य	मात्पुरुषाद्य
१६०	२०	भर्ता	हर्ता
१६०	२१	भर्ता	हर्ता
१६५	६३	बलेम	बलेम
१७१	१४	निवेद	हिवेद
१७२	७	प्रशातः	प्रशास्त
१७२	९	प्रशात.	प्रशास्त.
१७२	१३	शक्य	शक्य
१७४	२०	आन्या	अन्या
१७४	२३	व्येष	व्येष

॥ आपस्तम्बयजुर्वेदसूत्राणि ॥

प्रथमः सर्गः

ॐ अथातः मामेवाच गिरिकान्धर्मो न्याय्याम्यम् ॥१॥
वर्मज्ञममहः प्रमाणम् ॥२॥ वेदात्र ॥३॥ चत्वारिंशद्वर्णाब्रा-
ह्मणं त्रिविधं शूद्राः ॥४॥ तेषाम्पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रे-
यान् ॥५॥ अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपायनं वेदाध्ययन-
मश्रवावेयं फलवान्निच कर्माणि ॥६॥ शूद्रपांश्चैतरे-
षां वर्णानाम् ॥७॥ पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन्वर्णं निश्चयमं भूयः
॥८॥ उपनयनं विद्यार्थं च श्रुतिः संस्कारः ॥९॥ सर्वे-
भ्यो न वेदं न्युष्मादिभ्यश्च न च्यन्त इति हि ब्राह्मणम् ॥१०॥
तमसो वा तपतमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चावि-
द्विदिति हि ब्राह्मणम् ॥११॥ तस्मिन्नागजनविद्याममुं देतं
समाहितं संस्कर्ताग्मीमेत ॥१२॥ तस्मिंश्चैव विद्याकर्मा-
न्तमविप्रतिपन्नं वीक्ष्य ॥१३॥ यस्माद्धर्मानाचिनोति
स आचार्यः ॥१४॥ तस्मै न द्रुह्येत्कदाचन ॥१५॥ स हि
विद्यातस्तं जनयति ॥१६॥ नृच्छ्रेष्ठं जन्म ॥१७॥ शरीरमे-

व मातापितरौ जनयतः ॥१८॥ वमन्ते ब्राह्मणमुष्मन्तीत
 ग्राष्मे रजन्यं शगदि वैश्यं गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं गर्भैकादशे-
 षु राज्ञ्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥१९॥ अथ काम्यानि ॥२०॥
 मसमे ब्रह्मवचमकाममष्टमं आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं
 दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुका-
 मम् ॥२१॥ आ पांडशा ब्राह्मणस्यान्नात्ययं आ द्वाविंशा-
 त्त्रयस्या चतुर्विंशाद्वैश्यस्य ॥२२॥ यथा व्रतेषु समर्थ-
 स्स्याद्याह्नि वक्ष्यामः ॥२३॥ अतिक्रान्ते मां वित्र्याः कालं
 ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरन् ॥२४॥ अथोपनयनम् ॥२५॥
 ततस्मंवत्सरमुदकोपस्पर्शनम् ॥२६॥ अथाध्याप्यः ॥२७॥
 अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतो स्यातां ते ब्रह्महमं-
 स्तुताः ॥२८॥ तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च
 वर्जयेत् ॥२९॥ तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तम् ॥३०॥ यथा प्र-
 थमेऽतिक्रम ऋतुस्तं संवत्सरः ॥३१॥ अथोपनयनम् ॥३२॥
 तत उदकोपस्पर्शनम् ॥३३॥

॥ इति प्रथमा ग्राहिका प्रथमः पञ्चमः

प्रतिपूरुषं संख्यागं संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः ॥१॥
 मसभिः पावमर्त्ताभिर्यदन्ति यच्च दूष्क इत्येताभिर्यजु-
 ष्यवित्रेण सामयवित्रेणाङ्गिग्मेनेति ॥२॥ अपि वा व्याह-
 तिभिरेव ॥३॥ अथाध्याप्यः ॥४॥ अथ यस्य प्रपितामहा-

आवीसूतं वैश्यस्य ॥३६॥ भोरी तामली वैश्यके ॥३७॥
पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैथग्रोधः स्कन्धजोऽवाङ्गो
राजन्यस्य वादर ओदुम्बरो वा वैश्यस्य वाक्षो दण्ड इ-
त्यवर्णमयोगेनैक उपविशन्ति ॥३८॥ दांसः ॥३९॥ शा-
णीक्षोमाजिनानि ॥४०॥ कापायं चैके वस्त्रमुपदिश-
न्ति ॥४१॥

॥ इति द्वितीया खण्डिका प्र० ३० ॥ अथ ॥

माञ्जिष्ठ राजन्यस्य ॥१॥ हाग्निं वैश्यस्य ॥२॥ हाग्निमेणे-
यं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य ॥३॥ कृष्णं चेदनुपस्तीर्णमिदं शा-
यी स्यात् ॥४॥ रौखं राजन्यस्य ॥५॥ वस्त्राजिनं वैश्यस्य
॥६॥ आविकं मार्ववर्णिकम् ॥७॥ कम्बुश्च ॥८॥ बृह-
द्भिर्मिच्छन्नजिनान्येव वर्मान् वनवृद्धिमिच्छन्न वस्त्रा-
ण्येवोभयवृद्धिमिच्छन्नुभयमिति ब्राह्मणम् ॥९॥ अ-
जिनं त्वेतेत्तरं धारयेत् ॥१०॥ अन्नदृशी ॥११॥ मभाः
ममाजांश्चागन्ता ॥१२॥ अजनवादर्शीलः ॥१३॥ गृह-
दर्शीलः ॥१४॥ गुगेरुदाचोऽप्रकर्ता स्वेष्टिर्माजि ॥१५॥
स्त्रीभिर्यावदर्थमम्भापी ॥१६॥ इदुः ॥१७॥ शान्तः ॥
१८॥ दान्तः ॥१९॥ ह्रीषान् ॥२०॥ दन्दुतिः ॥२१॥ अ-
ग्लान्तुः ॥२२॥ अक्रोधनः ॥२३॥ अनमूयुः ॥२४॥ मर्द-
लाभमाहरन् गुग्मे मायस्याः सन्नेन भिक्षाचरणैर्भिक्ष-

माणाऽन्त्रापपात्रभ्योऽभिभृताश्च ॥ १२५॥ स्त्रीणां प्र
त्याचक्षाणानां मया हि तेषां त्रयचक्षुःसं दत्तं हुतं प्रजां पश्यन्
बृहवर्चममन्त्राद्यं बृहत्ते । तस्माद्बृहदे ब्रह्मचारिस्त्वङ् चर-
न्तं न प्रत्याचक्षीतापि ह्येवंविध एव व्रत स्यादिति हि ब्रा-
ह्मणम् ॥ १२६॥ नात्राजनेन भक्षयुक्तं हृष्टश्रुताभ्यां तु ॥
१२७॥ भवन्तं वैयावाह्येण भिक्षेत ॥ १२८॥ भवन्मध्यया ग-
जन्यः ॥ १२९॥ भवन्तन्त्याया वैश्यः ॥ १३०॥ तस्माद्बृहदपनि-
धायार्थाय प्रवृत्त्या ॥ १३१॥ तस्मै प्रतिष्ठं भुञ्जीत ॥ १३२॥
विप्रवामे गुणगच्छां कुर्यात् ॥ १३३॥ तां वप्रदामऽन्यथा
पि श्रोत्रियेभ्यः ॥ १३४॥ नात्मप्रमोजनश्रेयः ॥ १३५॥ भु-
क्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयति ॥ १३६॥ न चोच्छिष्टं कुर्यात् ॥
१३७॥ अशक्तो भूमौ निवसत ॥ १३८॥ अप्युवा प्रकथयेत्
॥ १३९॥ आर्याय वा मर्याददध्यात ॥ १४०॥ अन्नं विन वा शू-
द्राय ॥ १४१॥ त्रोपितो मेवात्स्यो ब्रूयात् भुञ्जीत् ॥ १४२॥ भक्षं
हविषा संस्तुतुं तत्रात्मायां देवतार्यं ॥ १४३॥ आहवनीया-
च्च ॥ १४४॥ न भोक्तव्या ॥ १४५॥

उच्छिष्टं प्राज्यादि ॥ १२५॥ हविर्हविः कृतं न भक्ष्य ॥ १२६॥ य-
दन्त्येति द्रव्याणि यथा ज्ञानं यदन्ति द्रव्याणां भवताः ॥
१३॥ मया त्रयचक्षुःसं दत्तं नित्यप्रदत्तः ॥ १३४॥ न चास्मै

श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्यात् ॥५॥ यथा शूलवणम-
 बुमांमादीनि ॥६॥ एतेनान्ये नियमां व्याख्याताः ॥७॥
 भुतिर्हि वलीयस्यायुभानिक्कादाचागत् ॥८॥ दृश्यते चा-
 पे प्रवृत्तिकाग्नम् ॥९॥ प्रीतिर्ह्युपलभ्यते ॥१०॥ पितुर्ज्येष्ठ-
 स्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम् ॥११॥ धर्मविप्रतिपत्ताव-
 भोज्यम् ॥१२॥ मायंप्रातरुदकुम्भमाहरेत् ॥१३॥ मदग-
 ग्यादेवानाहत्याधो निदध्यात् ॥१४॥ नास्तमिते समि-
 द्भागं गच्छेत् ॥१५॥ अग्निमिदध्या पग्मिमृह्य समिध
 अदध्यात्मायं प्रातर्यथोपदेशम् ॥१६॥ मायमेवग्निपूजे-
 येके ॥१७॥ समिद्धमग्निं पाणिना पग्मिमृहेन्न समृह-
 न्या ॥१८॥ प्राक्तु याथाकामी ॥१९॥ नाग्न्युदकशो-
 षेण बंधा कर्माणि कर्वाताचामिद्धा ॥२०॥ पाणिमंशु-
 द्धेनोदकेनैकपाण्यावर्जितेन च नाचामेत् ॥२१॥ स्व-
 मं च वर्जयेत् ॥२२॥ अथाहर्हगचार्यं गोपायेद्धर्मार्थ-
 युक्तैः कर्मभिः ॥२३॥ स गुप्त्वा संविशन्ब्रूयाद्धर्मगोपा-
 यषाजुगुपमहमिति ॥२४॥ प्रमादादाचार्यस्य पुद्धिपूर्व-
 वा नियमातिक्रमं गृह्मि बोधयेत् ॥२५॥ अनिवृत्तौ स्व-
 यं कर्माण्यग्भेत ॥२६॥ निवर्तयेद्वा ॥२७॥ अथ यः पूर्वो-
 त्थायी जघन्यमवेशी तमाहुर्न स्वपितीति ॥२८॥ स य ए-
 वं प्राणिहितात्मा ब्रह्मचार्यत्रैवास्य सर्वाणि कर्माणि फल-

न्यवान्निभवन्ति यान्यपि गंहमेधे ॥२९॥

(इति तुरीया खण्डिका । प्र० १० पृ० १० ख० ४ ।

इति चापस्तम्बसंनिधौ प्रथमः प्रश्नः पृथक् ॥१॥

नियमेषु तपश्शब्दः ॥१॥ तदतिक्रमविद्याकर्मनिःस्रव-
ति ब्रह्म महापत्यादेतस्मात् ॥२॥ कर्तृपत्यमनायुष्यञ्च ।
२॥ तस्मादप्येवोऽवरोधे न जायन्ते नियमानिक्रमात् ॥४॥
पुनरप्यस्तु भवन्ति केचित्कर्मफलशेषेण पुनस्मम्भवे ॥५॥
पथा श्वेतकेतुः ॥६॥ यत्किञ्च समहितो ब्रह्म आचार्यादु-
पयुङ्क्ते ब्रह्मवदेव तस्मिन् फलं भवति ॥७॥ अथा यत्कि-
ञ्च मनसा वाचा चक्षुषा वा मङ्गलमन्यायत्याहाभिवि-
ध्यति वा तथैव तद्वर्तत्युपादिशन्ति ॥८॥ गुरुप्रसाद-
रीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमव्ययनमवृत्तिः ॥९॥ इत्यन्ता-
न्यानि निवर्तन्ते ब्रह्मचारिणः कर्माणि ॥१०॥ स्वाध्या-
यधर्मरुचिस्तपस्वृजुर्मदुः मिथ्यति • ब्रह्मचारी ॥
१॥ मदा महान्तमपरात्रमुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्प्रातर्गभि-
वादभिवादर्यातामावहम्भो इति ॥१२॥ समानग्रामे
विधमतामन्येषामपि वृद्धतेराणां प्राक्प्रातराशात् ॥१३॥
प्य च समागमे ॥१४॥ स्वर्गमायुश्चेप्सन् ॥१५॥ दक्षिणं
हुं श्रोत्रममं प्रमार्थं ब्राह्मणोऽभिवादर्यातांगम्ममं रा-
न्यो मध्मममं वैश्यो नीचैश्शूद्रः ॥१६॥ प्राञ्जलि ॥
७॥ प्रावनञ्च नाम्नोऽभिवादन्प्रत्यभिवादने च पूर्वे-

पां वणानाम् ॥१८॥ उदितं त्वादित्यं आचार्येण श्रीमेत्योप-
 नद्धि हणम् ॥१९॥ भवेत्तु भिषा इति ॥२०॥ उपसंग्राह्य आ-
 चार्य इत्येके ॥२१॥ दक्षिणेन पाणिना दक्षिणे पादमधस्ता-
 दभ्यधि इति न उक्तं पुनर्मृद्वीयते ॥२२॥ उभाभ्या-
 मवोभावभिपीडयत उपसंग्राह्यावित्येके ॥२३॥ सर्वा-
 ङ्गं सुशुक्तोऽव्ययनादनन्तरेऽव्याप्य ॥२४॥ तथा गुरुक-
 र्मसु ॥२५॥ मननं गानव्याप्य ॥२६॥ आह्वताचार्या च
 रसात् ॥२६॥

इति पञ्चमः सर्गः ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

मदा निशायां गुरुं सर्वशवेत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य मंचाह्य
 ॥१॥ अनुज्ञातस्मंविशेत ॥२॥ न च नम्रभिप्रमांसीति ॥३॥
 न खट्वायां मृतोऽभिप्रमांसीति ॥४॥ न चास्य म-
 क्राशे मंविष्टो भाषेत ॥५॥ आभिप्रमांसीति स्वामानैः प्राति-
 व्रयात् ॥६॥ अनृत्याय तं पुनस्त ॥७॥ गच्छन्तमनुग-
 च्छेत् ॥८॥ धावन्तमनुयांसेत् ॥९॥ न मोपानद्वेष्टित-
 शिरां अवलितपाणिर्गामीदेत् ॥१०॥ अध्वापन्नंस्तु क-
 र्मयुक्तो वासीदेत् ॥११॥ न चेदपसीदेत् ॥१२॥ देवमि-
 वाचार्यमुपासीताविकथयन्नविमनां वाचं शुश्रूषमाणोऽ-
 स्य ॥१३॥ अनुपस्थकृतः ॥१४॥ अनुवाति वाते वीतः
 ॥१५॥ अप्रतिष्ठब्धः पाणिना ॥१६॥ अनप्यश्रितोऽन्य-

प्रथमः प्रश्नः

त्र ॥१७॥ युज्ञोपवीती द्विवस्त्रः ॥१८॥ अधोनिधीत-
स्त्वेकवस्त्रः ॥१९॥ अभिमुखोऽभिमुखम् ॥२०॥ अना-
सन्नोऽन्नतिदूरे च ॥२१॥ यावदासीनो बाहुभ्यां प्राप्नु-
यात् ॥२२॥ अप्रतिवातम् ॥२३॥ एकाध्यायी दक्षिणं
बाहुं प्रत्युपसीदेत् ॥२४॥ ग्रथावकशं बहवः ॥२५॥
तिष्ठति च नासीतानासनयोगविहिते ॥२६॥ आसीने
च न संविशेत् ॥२७॥ चेष्टति च चिकीर्षस्तच्छक्तिवि-
षये ॥२८॥ न चास्य सकाशेऽन्वक्स्थानि न उपसंगृही-
यात् ॥२९॥ गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥३०॥ न न्वैनं प्रत्युत्ति-
ष्ठेदनूत्तिष्ठेद्वापि चेत्तस्य गुरुमस्यात् ॥३१॥ देशात्त्वामनाच्च
संसर्पेत् ॥३२॥ नाम्ना तदन्तेवामिनं गुरुमप्यात्मन इ-
त्येके ॥३३॥ यस्मिंस्त्वनाचार्यमन्वाद्गोश्वं वृत्तिस्त-
स्मिन्नन्वक्स्थानीयेऽप्याचार्यस्य ॥३४॥ भुक्त्वा चास्य
सकांशे नानूत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥३५॥ आचामेद्वा
॥३६॥ किं करवर्गस्त्यामन्त्र्य ॥३७॥

॥ इति षष्ठी खण्डिका (प्र० १ प० २ ख० ६.) ॥

उत्तिष्ठेत्तृष्णीं वा ॥१॥ नापपर्यावर्तेत गुरोः प्र-
दक्षिणीकृत्यापेयात् ॥२॥ न प्रेक्षेत नग्नां स्त्रियम् ॥३॥
ओषधिवनस्पतीनामाच्छिद्य नापजिघ्रेत ॥४॥ उपा-
नहौ छत्वं यानमिति वर्जयेत् ॥५॥ न स्मयेत् ॥६॥
यदि स्मयेत्तापि गृह्य स्मयेतति हि ब्राह्मणम् ॥७॥ ने-

पजिघ्रेत् स्त्रियं मुखेन ॥ ८ ॥ न हृदयेन प्रार्थयेत् ॥ ९ ॥
 नाकागणादुपस्पृशेत् ॥ १० ॥ रजस्वलो रक्तदन्सत्यवा-
 दी स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥ यां विद्यां कुरुते गु-
 रौ तेऽप्यस्याचार्या ये तस्यां गुरोर्विश्याः ॥ १२ ॥ याव-
 न्यान्पश्यतोऽस्योपमंगृहीयात्तदात्वे त उपसंग्राह्याः
 ॥ १३ ॥ गुरुममवाये भिक्षायामुत्पन्नायां यमनुबद्धस्तदधी-
 ना भिक्षा ॥ १४ ॥ ममावृत्तो मात्रे दद्यात् ॥ १५ ॥ माता
 भर्तारं गमयेत् ॥ १६ ॥ भर्ता गुरुम् ॥ १७ ॥ धर्मकृत्येषु
 वोपयोजयेत् ॥ १८ ॥ कृत्वा विद्यां यावतीं वेददक्षिणा-
 माहरेद्धर्मतो यथाशक्ति ॥ १९ ॥ विषमगते त्वाचार्य
 उग्रतः शूद्रतो वाहरेत् ॥ २० ॥ सर्वदा शूद्रत उग्रतो
 वाचार्यास्याहरणं धर्म्यमित्येके ॥ २१ ॥ दत्त्वा च ना-
 नुकथयेत् ॥ २२ ॥ कृत्वा च नानुस्मरेत् ॥ २३ ॥ आ-
 त्मप्रशंसां परगृह्णामिति न वर्जयेत् ॥ २४ ॥ प्रेषितस्त-
 देव प्रतिपद्येत ॥ २५ ॥ शास्तुश्चानाममाद्भुतिरन्यत्र ॥ २६ ॥
 अन्यत्रोपमंग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्चाचार्यवदाचार्यदारैर्बु-
 द्धिः ॥ २७ ॥ तथा सभादिष्टेऽध्यापयन्ति ॥ २८ ॥ वृद्ध-
 तरे च मब्रह्मचारिणि ॥ २९ ॥ उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्य-
 वदाचार्यपुत्रे बुद्धिः ॥ ३० ॥ ममावृत्तस्याप्येतदेव सा-
 मथाचारिकमेतेषु ॥ ३१ ॥

येषां ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ १ ॥ माल्यालितमुख
 उपलिप्तकेशांश्चमश्चुरक्तोऽभ्यक्तो वेष्टित्युपवेष्टिती कं-
 ज्चुक्युपानही पादुकी ॥ २ ॥ उदङ्गारेषु चास्यैतानि न
 कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥ स्वैरिर्मसु च ॥ ४ ॥ यथा दन्तप्र-
 क्षालनोत्सादनावलेखनानीति ॥ ५ ॥ तद्द्व्याणां च न
 कथयेदात्मसंयोगेनाचार्यः ॥ ६ ॥ स्नातस्तु काले यथा-
 विध्यभिहतमाहूतोऽभ्येतो वा न प्रतिमंहरेदित्येके ॥ ७ ॥
 उच्चैस्तरां नामीत ॥ ८ ॥ तथा बहुपादे ॥ ९ ॥ मर्त्यतः श्र-
 तिष्ठिते ॥ १० ॥ शय्यासने चाचरितं नाविशत ॥ ११ ॥
 यानमुक्तोऽध्वन्युन्वारोहेत् ॥ १२ ॥ सभानिकपकट-
 स्वस्तरांश्च ॥ १३ ॥ नानभिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रि-
 यादन्यत् ॥ १४ ॥ व्युपतोदव्युपजापव्यभिहामोदामन्त्रं-
 णेनामधेयग्रहणप्रेषणानीति गुर्वर्जयेत् ॥ १५ ॥ आ-
 पद्यर्थं ज्ञापयेत् ॥ १६ ॥ महत्तमन्मायं प्रातरनाहूतो गु-
 रं दर्शनार्थो गच्छेत् ॥ १७ ॥ विप्रोष्य च तदहरेव प-
 श्येत् ॥ १८ ॥ आचार्यप्राचार्यमन्निपाते प्राचार्यायोपमं-
 गृह्योपमञ्जिघृक्षेदाचार्यम् ॥ १९ ॥ प्रतिपेदेदितरः ॥ २० ॥
 लुप्यते पूजा चास्य मकाशे ॥ २१ ॥ मुहंश्चाचार्यकुलं
 दर्शनार्थो गच्छेद्यथाशक्त्याधिहस्त्यमादायापि दन्तप्र-
 क्षालनानीति ॥ २२ ॥ मातरं पितरमाचार्यमर्ग्यांश्च गृहा-
 णि च रिक्तपाणिर्नोपगच्छेद्राजानं चेन्न श्रुतमिति ॥ २३ ॥

तस्मिन्गुर्वृत्तिः ॥ २४ ॥ पुत्रमिवैनमनुकांक्षम् सर्वधर्मे-
ष्वनपच्छादयमानः 'सुयुक्ता विद्यां ग्राहयेत् ॥ २५ ॥
न चेनमध्ययनविघ्नेनात्मार्थेषूपरुन्ध्यादमापत्सु ॥ २६ ॥
अन्तेवास्यनन्तेवामी' भवति विनिहितात्मा गुरावनै-
पुणमापद्यमानः ॥ २७ ॥ 'आचार्योऽप्यनाचार्यो भव-
ति श्रुतात्पगिहरमाणः ॥ २८ ॥ अपराधेषु चैनं सततमु-
पालभेत ॥ २९ ॥ अभित्रास उपवास उदकोपस्पर्शन-
भदर्शनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ॥ ३० ॥ निवृ-
त्तं चरितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरो भवेत्यतिसृ-
जेत् ॥ ३१ ॥

(इति अप्रमी, ग्वाण्डका) (प्र० १ प० २ ख० ८)

इति चापस्तम्बनमसत्रेषु प्रथमप्रश्ने द्वितीय पटल ॥ २ ॥

श्रावण्यां पौर्णमास्यामव्यायसुपाकृत्य माम
प्रदोषे नार्धाधीत ॥ १ ॥ तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां
वा विरमेत् ॥ २ ॥ अर्धपञ्चमांश्चतुरे मासानित्येके ॥
३ ॥ निगमेष्वध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥ 'आनडुहेन' वा
शकृत्पिण्डेनोपालिप्तेऽधीर्यात् ॥ ५ ॥ श्मशाने यर्वतश्श-
म्याप्रामात् ॥ ६ ॥ ग्रामेणाध्यवसिते क्षेत्रेण वा नान-
ध्यायः ॥ ७ ॥ ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नार्धी-
र्यात् ॥ ८ ॥ श्मशानवच्छूद्रपतितौ ॥ ९ ॥ समानागार
इत्येके ॥ १० ॥ शूद्रायान्तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानाध्या-

यः ॥११॥ तथान्यस्यां स्त्रियां. वर्णव्यतिक्रान्तायां मै-
थुने ॥१२॥ ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्वाममेच्छन् सम्भा-
षितुं ब्राह्मणेन सम्भाष्य तथा सम्भाषेत सम्भाष्य तु
ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याधीयीत एवं तस्याः प्रजानिश्रे-
यसम् ॥१३॥ अन्तश्शवम् ॥१४॥ अन्तश्चाण्डालम् ॥१५॥
अभिनिस्सृतान्तान्तु मीम्न्यनध्यायः ॥१६॥ सन्दर्शने
चारण्ये ॥१७॥ तदहरागतेषु च ग्रामं बाह्येषु ॥१८॥
अपि सत्सु ॥१९॥ सन्धावनुस्तनिते रात्रिम् ॥२०॥ स-
र्वा रात्रिं नाधीयीत ॥२१॥ स्वप्नपर्यान्तं विद्युति ॥२२॥
उपव्युषे यावता वा कृष्णां रोहिणीमिति शम्याप्रासा-
द्विजानीयादेतस्मिन् काले विद्योतमाने मप्रदोषमहर-
नध्यायः ॥२३॥ दद्वेऽपररात्रे स्तनयित्नुना ॥२४॥ ऊ-
र्ध्वमर्धरात्रादित्येके ॥२५॥ गवां चावरोधे ॥२६॥ व-
ध्यानाञ्च यावता हन्यन्ते ॥२७॥ पृष्ठारूढः पशूनां
नाधीयीत ॥२८॥ अहोरात्रावमावास्यासु ॥२९॥

(इति नवमोऽखण्डिका ॥ (प्र० १ प० ३ ख० ०)

चातुर्मासापु च ॥१॥ वेगमणे गुरुष्वष्टावय औ-
पाकरण इति त्र्यहाः ॥२॥ तथा सम्बन्धेषु ज्ञातिषु ॥३॥
भातरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहाः ॥४॥ तेषु चोद-
कोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥५॥ अनुभाविनाञ्च परि-
वापनम् ॥६॥ न समावृत्ता वपेरन्नन्यत्र विहारादित्येके

॥७॥ अथापि ब्राह्मणम् । रक्ता वा एषाऽनर्पितोऽयं
मुण्डस्तस्यैतदपि धानं यच्छिखेति ॥८॥ सत्रेषु तु व-
चनाद्वपनं शिखायाः ॥९॥ आचार्ये त्रीनहोरात्रानि-
त्येके ॥१०॥ श्रोत्रियसंस्थायामुपरिसंवत्सरायामेकाम् ॥
॥११॥ मब्रह्मचारिणीत्येके ॥१२॥ श्रोत्रियाभ्यागमेऽ-
धिजिगांसमानोऽधीयानो वानुज्ञाप्याधीयीत ॥१३॥
अध्यायेद्वा ॥१४॥ गुरुसन्निधौ चाधीहि भो इत्यु-
क्त्याधीयीत ॥१५॥ अध्यापयेद्वा ॥१६॥ उभयत उप-
संग्रहणमधिजिगांसमानम्याधीत्य च ॥१७॥ अधीया-
नेषु वा यत्रान्यो व्यपेयादेतमेव शब्दमुत्सृज्याधीयी-
त ॥१८॥ श्वगर्दभनादाः मलावृक्येकसृकोल्लकशब्दा-
स्सर्वे नादितशब्दा रोदनगीतसामशब्दाश्च ॥१९॥ शा-
खान्तरे च साम्नाममध्यायः ॥२०॥ सर्वेषु च शब्दक-
र्मसु घत्र संसृज्येरन् ॥२१॥ छर्दयित्वा स्वप्नान्तम् ॥
२२॥ सर्पिर्वा प्राश्य ॥२३॥ पूर्तिरीन्धः ॥२४॥ शुक्तं
चात्मसंयुक्तम् ॥२५॥ प्रदोषे च भुक्त्वा नाधीयीत ॥
२६॥ प्रोदकयोश्च पाण्योः ॥२७॥ प्रेतसंकलप्तं चान्नं
भुक्त्वा सप्रदोषमहग्नध्यायः ॥२८॥ आच विपाकात् ॥
२९॥ अश्राद्धेन तु पर्यवदध्यात् ॥३०॥

(इति दशमी खण्डिका) (प्र० १ पृ० ३ ख० १००)

काण्डोपाकरणे चामातृकस्य ॥१॥ काण्डसमा-

पने चामृतकस्य ॥२॥ मनुष्यप्रकृतीनां च देवानां
यज्ञे भुक्त्वेत्येके ॥३॥ पर्युषितैस्तण्डुलैराममांसेन च
नानध्यायः ॥४॥ तथौषधिवनस्पतिमूलफलैः ॥५॥
यत्काण्डमुपाकुर्वीत तस्य चानुवाक्यं कुर्वीत न तत्तदह-
रधीयीत ॥६॥ उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य तां
विद्याम् ॥७॥ वायुर्घोषवान्भूमौ तृणसंवाहो वर्षति वा
यत्र धाराः प्रवहेत् ॥८॥ ग्रामारण्ययोश्च सन्धौ महा-
पथे च विप्रोष्ये च समध्ययनं तदहः ॥९॥ स्वैरिर्मसु-
च ॥१०॥ यथा दन्तप्रक्षालनोत्सादनानुलेखनानीति
॥११॥ तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा ॥१२॥ स-
न्ध्योः ॥१३॥ तथा वृक्षमारूढोऽप्सु चावगाढो नक्तं चा-
प्रावृते ॥१४॥ दिवा च पिहिते ॥१५॥ अविहितमनु-
वाकाध्ययनमाषाढवासन्तिकयोः ॥१६॥ नित्यप्रश्नस्य
चाविधिनां ॥१७॥ तस्य विधिः ॥१८॥ अंकृतप्रात-
राश उदकान्तं गत्वा प्रयतं शुचौ देशेऽधीयीत यथा
ध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥१९॥ मनमाचानध्याये ॥२०॥
विद्युति चाभ्यग्रायां स्तनयित्वावप्रायत्ये प्रेतान्ने नीहारे च
मानसं परिचक्षते ॥२१॥ श्राद्धभोजन एवैके ॥२२॥ वि-
द्युत्स्तनयित्नुर्वृष्टिश्चापत्तौ मन्त्रिपतेयुर्मयहमनध्यायः
॥२३॥ यावद्भूमिर्युदकेत्येके ॥२४॥ एकेन द्वाभ्यां वै-
तेषामाकालम् ॥२५॥ सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे भूमिचले-

ऽपस्वान् उल्कायमग्न्युत्पाते च सवासां विद्यानां
 सार्वकालिकमाकालम् ॥ २६ ॥ अम्रं चापत्तौ सूर्या-
 चन्द्रमसोः परिवेष इन्द्रधनुः प्रीतिः सूर्यमत्स्यश्च वा
 ते पूतिगन्धे नीहारे च सर्वेष्वेतेषु तावत्कालम् ॥ २७ ॥
 मुहूर्तं विस्ते वाक्ते ॥ २८ ॥ सलावृक्षयामेकसूकं इति
 स्वप्नपर्यन्तम् ॥ २९ ॥ नक्तं चारण्येऽननावहिरण्ये
 वा ॥ ३० ॥ अननूक्तं चापत्तौ छन्दसो नाधी-
 शीति ॥ ३१ ॥ प्रदोषे च ॥ ३२ ॥ सार्वकालिकमाम्ना-
 तम् ॥ ३३ ॥ पथोक्तमन्यदत्तः परिषत्सु ॥ ३४ ॥

(इति एकादशी खण्डिका) प्र० १ प० ३ ख० ११ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने तृतीय पटलः ॥ ३ ॥

तपःस्वाध्याय इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ तत्र श्रु-
 यते—म.यादे तिष्ठन्नार्मानः शयानो वा स्वाध्यायम-
 धीते तप एव नत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति ॥ २ ॥
 अथापि वाजमनेयिब्राह्मणम् । ब्रह्मं यज्ञो ह वा एष यत्स्वा-
 ध्यायस्तस्यैते वषट्कारा यत्स्तनयति यद्विद्योतते यदव-
 स्फूर्जति यद्वातो वायति तस्मात्स्तनयति विद्योतमा-
 नेऽवस्फूर्जति वते वा वायत्यधीयतिैव वषट्काराणाम-
 च्छभवट्कारायेति ॥ ३ ॥ तस्य शास्त्रान्तरे वाक्यसमा-
 प्तिः ॥ ४ ॥ अथ यदि वा वातो वायात्स्तनयेद्वा विद्यो-
 तेत वावस्फूर्जेद्वैकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा समभिव्याह-

रेद्वर्भुवस्सुवस्सत्यं तपः श्रद्धायां जुहोमीति वैतत्
 तेनो ह्येवास्यैतदहः स्वाध्याय उजातो भवति ॥५॥
 एवं सत्यार्यसमयेनाविंप्रतिषिद्धम् ॥६॥ अध्यायानध्या-
 यं ह्युपदिशन्ति । तदन्तर्धकं स्याद्वाजसनेयिब्राह्मणं चे-
 दवेक्षेत ॥७॥ आर्यसमयो ह्यगृह्यमानंकारणः ॥८॥ वि-
 द्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥९॥
 ब्राह्मणोक्ता विधयंस्तेषामुत्सन्नाः प्राठाः प्रयोगादनुमीय-
 न्ते ॥१०॥ यत्तु प्रीत्युपलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति
 ॥११॥ तदनुवर्तमानो नरकाय राध्यति ॥१२॥ अथ ब्रा-
 ह्मणोक्ता विधयः ॥१३॥ तेषां महायज्ञा महासत्ताणीति
 च संस्तुतिः ॥१४॥ अहरहर्भूतबलिर्मनुष्येभ्यो यथाश-
 क्तिर्दानम् ॥१५॥

॥ (इति द्वादशी खण्डिका, ॥ (प्र० १ पं० ४ ख० १०) ॥

देवेभ्यः स्वाहाकार आंकाष्ठात्पितृभ्यः स्वधाकार
 ओदंपात्रादृषिभ्यः स्वाध्याय इति ॥१॥ पूजा वर्णज्या-
 यसां कार्या ॥२॥ वृद्धतराणाञ्च ॥३॥ हृष्टो दर्पति दृ-
 ष्टो धर्ममतिक्रामति धर्मातिक्रमे खलु पुनर्नरकः ॥४॥
 न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥ ५ ॥ ओङ्कारस्स्वर्गद्वारं
 तस्माद्ब्रह्माध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत ॥६॥ वि-
 कथां चान्यां कंसैवं लौकिक्या वाचा व्यावर्तते,

ब्रह्म ॥७॥ यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवाः ॥८॥ लोके
 च भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्यथा पुण्याहं
 स्वस्त्युद्धिमिति ॥९॥ नासमयेन कृच्छ्रं कुर्वीत त्रिश्राव-
 णं त्रिस्सहवचनमिति परिहाप्य ॥१०॥ अविचिक्रि-
 त्सा यावद्ब्रह्म निगन्तव्यमिति हारीतः ॥११॥ न
 बहिर्वेदे गतिर्विद्यते ॥१२॥ समादिष्टमध्यापयन्तं या-
 वदध्ययनमुपसङ्गहीयात् ॥१३॥ नित्यमर्हन्तमित्येके ॥
 १४॥ न गतिर्विद्यते ॥१५॥ वृद्धाणां तु ॥१६॥ ब्र-
 ह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥१७॥ ब्रह्म व-
 र्धत इत्युपदिशन्ति ॥१८॥ निवेशे वृत्ते संवत्सरेसं-
 वत्सरे द्वादौ मासौ समाहित आचार्यकुले वसेद्भूयः
 श्रुतमिच्छन्निति श्वेतकेतुः ॥१९॥ एतेन ह्यहं यो-
 गेन भूयः पूर्वस्मात्कालाच्छ्रुतमकुर्वीति ॥२०॥ त-
 च्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥२१॥ निवेशे हि वृत्ते नैयमिका-
 नि श्रूयन्ते ॥२२॥

॥ (इति त्रयोदशी खण्डिका) ॥ (प्र० १ प० ४ ख० १३) ॥

अमिहोत्रमतिथयो यञ्चान्यदेवं युक्तम् ॥१॥
 अध्ययनार्थेन यं चोदयेन्न चैनं प्रत्याचक्षीत ॥२॥ न
 चास्मिन् दोषं पश्येत् ॥३॥ यद्दृच्छांयामसंवृत्तौ ग-
 तिरेव तस्मिन् ॥४॥ मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषा
 ॥५॥ समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसङ्गाह्याः ॥६॥ प्रोष्य च

समांगमै ॥७॥ आतृषु भारिनीषु च यथापूर्वमुपसंग्रहण-
म् ॥८॥ नित्या च पूजा यथोपदेशम् ॥९॥ ऋत्वि-
कञ्चशुरपितृष्वमातुलानवरवयसः प्रत्युत्थायाभिवादेत्
॥१०॥ तूष्णीं वोपसंगृहीयात् ॥११॥ दशवर्ष पौरस-
ख्यं पञ्चवर्षं तु चारणम् । त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवाद-
नमर्हति ॥१२॥ ज्ञायमाने वयोविशेषे वृद्धतरायाभि-
वाद्यम् ॥१३॥ विषमगतायागुरवे नाभिवाद्यम् ॥
१४॥ अन्वारुह्य वाभिवादयित् ॥१५॥ सर्वत्र तु प्र-
त्युत्थायाभिवादनम् ॥१६॥ अप्रयतेन नाभिवाद्यं त-
था प्रयतायाप्रयतश्च न प्रत्यभिवादेत् ॥१७॥ पति-
वयसः स्त्रियः ॥१८॥ न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहि-
तपाणिर्वाऽभिवादयित् ॥१९॥ सर्वनाम्ना स्त्रियो रंज-
न्यवैश्यौ च ॥२०॥ न नाम्ना ॥२१॥ मातरमाचार्यदारं
चेत्येके ॥२२॥ दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च क्षत्रियः । पि-
तापुत्रौ स्म तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥२३॥
कुशलमवरवयसं तयम्यं वा पृच्छेत् ॥२४॥ अनामयं
क्षत्रियम् ॥२५॥ अनष्टं वैश्यम् ॥२६॥ आगेयं शूद्रम्
॥२७॥ नासम्भाष्य श्रोत्रियं व्यतिव्रजेत् ॥२८॥ अ-
रण्ये च स्त्रियम् ॥२९॥

॥ (इति चतुर्दशी खण्डिका) प्र० १ प० ४ ख० १४ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने चतुर्थ पटलः ॥४॥

उपासने गुरुणां वृद्धानांमतिथीनां क्षीमे ज-
 प्यकर्मणि भोजनं आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवी-
 ती स्यात् ॥१॥ भूमिगतास्वप्स्वाचम्यः प्रयतो भवति ॥
 २॥ यं वा प्रयत आचामयेत् ॥३॥ न वर्षधारास्वा-
 चामेत् ॥४॥ तथा प्रदशेदके ॥५॥ तप्ताभिश्चा-
 कारणात् ॥६॥ रिक्तपाणिर्वयस उद्यम्याप उपस्पृशेत् ॥
 ७॥ शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यात् ॥८॥ न-
 मो वा ॥९॥ नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते ॥१०॥ उत्तीर्य
 त्वाचामेत् ॥११॥ नांप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात् ॥
 १२॥ मूढस्वस्तरे चासंस्पृशन्नन्यानप्रयतान्प्रयतो म-
 न्येत ॥१३॥ तथातृणकाष्ठेषु निखातेषु ॥१४॥ प्रीक्ष्य
 वास उपयोजयेत् ॥१५॥ शुनोपहतः सचेलोऽवगाहे-
 त् ॥१६॥ प्रक्षाल्य वा तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षा-
 ल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥१७॥ अग्निं नांप्र-
 यत आसीदेत् ॥१८॥ इषुमात्रादित्येके ॥१९॥ न
 चैनमुपधमेत् ॥२०॥ खट्वायां च नोपदध्यात् ॥२१॥
 प्रभूतैधोदके ग्रामे यत्रात्माधीनं प्रयमणं तत्र वासो
 धाम्यां ब्राह्मणस्य ॥२२॥ मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्रपुरी-
 षलेपानन्नलेपानुच्छिष्टलेपान्नेतसश्च ये लेपास्तान् प्र-
 क्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥२३॥

आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु

तिष्ठन्नाचामेत्प्रह्वो वा ॥१॥ आसीनस्त्रिराचामे-
 दृदयङ्गमाभिरद्भिः ॥२॥ विरोष्ठौ/परिमृजेत् ॥३॥ द्वि-
 रित्येके ॥४॥ सकृदुपस्पृशेत् ॥५॥ द्विरित्येके ॥६॥
 दक्षिणेन पाणिनां सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाणी-
 त्युपस्पृशेत् चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च ॥७॥ अथाप-
 उपस्पृशेत् ॥८॥ भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेद्वि-
 परिमृजेत्सकृदुपस्पृशेत् ॥९॥ इषावान्तपर्यन्तावोष्ठावु-
 पस्पृश्याचामेत् ॥१०॥ न श्मश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्य-
 न्तरास्ये सद्भिः ॥११॥ यावन्न हस्तेनोपस्पृशति ॥१२॥
 य आस्याद्विन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वचमनं वि-
 हितम् ॥१३॥ ये भूमौ न तेष्वचामेद्वित्येके ॥१४॥ स्व-
 प्रेक्षवथौ शिङ्गाणिकाश्चालम्भे लोहितस्य केशाणां ममे-
 र्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथं च गृत्वामेध्यं
 चोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यं नीवीञ्च परिधायाप उप-
 स्पृशेत् ॥१५॥ आर्द्रं वा शंकृदोषधीर्भूमिं वा ॥१६॥
 हिंसार्थेनासिनां मांसं चिच्छन्नमभोज्यम् ॥१७॥ दद्विर-
 पूषस्य नापच्छिन्द्यात् ॥१८॥ यस्य कुले म्रियेत न तत्रा-
 निर्दशे भोक्तव्यम् ॥१९॥ तथानुत्थिताया सूतिका-
 याम् ॥२०॥ अन्तश्शवै च ॥२१॥ अप्रयतोपहतमन्न-
 मप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥२२॥ अप्रयतेन तु शूद्रेणोप-
 हतमभोज्यम् ॥२३॥ यस्मिंश्चान्ने केशस्स्यात् ॥२४॥

प्रथमः प्रश्नः

अन्यंदा मेध्यम् ॥२५॥ अमेध्यैरवमृष्टम् ॥२६॥ 'की-
रौऽमेध्यसेवी ॥२७॥ [मृषिकलाङ्गं वा ॥२८॥ पदा वो-
पहतम् ॥२९॥ सिचा वा ॥३०॥ शुना वापपात्रेण वा दृ-
ष्टम् ॥३१॥ सिचा वो रहतम् ॥३२॥ दास्या वा नक्तर्मा-
हतम् ॥३३॥

॥ इति पाडशी खण्डिका (प्र० १ प० ५ ख० १६) ॥

भुञ्जानं वा यत्र शूद्र उपस्पृशेत् ॥१॥ अनर्ह-
द्विर्वा समानपङ्क्तौ ॥२॥ भुञ्जानेषु वा यत्रानृत्यायोच्छिष्टं
प्रयच्छेदाचामेद्रा ॥३॥ कुत्सयित्वा वा यत्रान्नं दद्युः ॥
४॥ मनुष्यैरवघ्नानमन्यैर्वामेध्यैः ॥५॥ न नावि भु-
ञ्जीत ॥६॥ तथा ग्रामादे ॥७॥ कृतंभूमौ तु भुञ्जीत ॥
८॥ अन्नाप्रीते मृगमये भोक्तव्यम् ॥९॥ अप्रीतं चेदभि-
न्दगधे ॥१०॥ परिमृष्टं लौहं प्रयतम् ॥११॥ निर्लिखितं
दारुमयेम् ॥१२॥ यथागमं यज्ञे ॥१३॥ नापणीयम-
न्नमश्नीयात् ॥१४॥ तथा रसानामम्भं समधुलवणानीति
परिहाप्य ॥१५॥ तैलमार्पिषी तूपयोजयेदुदकेऽवधाय ॥
१६॥ कृतान्नं पर्युषितमखाद्यापेयानाद्यम् ॥१७॥ शुक्तं च ॥
१८॥ फाणितपृथुकतण्डुलकरम्भं भरुजसक्तुशाकमांस-
पिष्टक्षीरविकारौषधिवनस्पतिमूलफलवर्जम् ॥ १९ ॥
शुक्तं चापग्योगम् ॥२०॥ सर्वं मद्यमपेयम् ॥२१॥ त-

थैल्लं पयः ॥२२॥ उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीरसन्धिनीक्षीरयम-
सूक्षीराणीति ॥२३॥ धेनोश्चानिर्दशायाः ॥२४॥ तथा
कीलालौषधीनां च ॥२५॥ कलञ्जफल्ण्डुपरारीकाः ॥२६॥
यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ २७ ॥ क्याक्कभोऽयमिति हि ब्राह्मण-
म् ॥२८॥ एकखुरोष्ट्रगवयग्रामसूकरशरभगवाम् ॥२९॥
धेन्वनडुहोर्भक्ष्यम् ॥३०॥ मेध्यमानडुहमिति वाजम-
नेयकम् ॥ ३१ ॥ कुक्कुट्ये विकिगणाम् ॥३२॥
प्लवः प्रतुदाम् ॥ ३३ ॥ कव्यादो हंसभासचक्रवाकसुप-
र्णाश्च कुञ्जक्रौञ्च बाध्राणमलक्ष्मणवर्जम् ॥ ३४ ॥ पञ्च-
नखानां गोधाकेच्छपश्वाविट्छर्यकगवद्गशशपूतिस्वष-
वर्जम् ॥ ३५ ॥ अभक्ष्यश्चेदो मत्स्यानाम् ॥ ३६ ॥ मर्ष-
शीर्षी मृदुरः कव्यादो ये चान्ये विकृता यथा मनुष्य-
शिरसः ॥ ३७ ॥

॥ (इति सप्तदशी खण्डिका) ॥ (प्र० ४ प्र० ५ ख० १७) ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ द्वयं तामिश्राविर्गचितायाम्

उज्ज्वलायां मथमपत्ते प्रश्नमः पटलः ॥ ५ ॥

मध्वामं मांसं मांसं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गव्यू-
तिर्निवेशनं युग्यं घामश्चोग्रतः प्रतिग्राह्याणि ॥ १ ॥
एतान्यपि नानन्तेवास्याहतानीति हार्गतः ॥ २ ॥ आ-
मं वा गृहीन् ॥ ३ ॥ कृतान्नस्य वा विस्मस्य ॥ ४ ॥
न सुभिक्षाः स्युः ॥ ५ ॥ स्वयमप्यवृत्तो सुवर्णं दत्त्वा
पशुं वा भुञ्जीत ॥ ६ ॥ नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ७ ॥ वृ-

त्ति प्राप्य विरमेत् ॥ ८ ॥ त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियभृ-
 तीनां समावृत्तेन न भोक्तव्यं प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भो-
 क्तव्यम् ॥ ९ ॥ कारणदंभोज्यम् ॥ १० ॥ यत्राप्रायश्चि-
 त्तं कर्मासेवते प्रायश्चित्तव्रति ॥ ११ ॥ चरितनिर्वेषस्य
 भोक्तव्यम् ॥ १२ ॥ सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानां
 भोक्तव्यं शूद्रवर्जमित्येके ॥ १३ ॥ तस्यापि धर्मोपनत-
 स्य ॥ १४ ॥ सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत नात्यन्तम-
 न्ववस्येद्वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ १५ ॥ सङ्खान्नमभोज्यम्
 ॥ १६ ॥ परिकुण्ठं च ॥ १७ ॥ सर्वेषां च शिल्पाजीवानाम् ॥
 १८ ॥ ये च शस्त्रमाजीवन्ति ॥ १९ ॥ ये चाधिम् ॥
 २० ॥ भिषक् ॥ २१ ॥ वार्धुपिकः ॥ २२ ॥ दीक्षितोऽक्री-
 तराजकः ॥ २३ ॥ अग्नीषोमीयसंस्थायामेव ॥ २४ ॥ हु-
 तायां वा वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् ॥ २५ ॥ यज्ञा-
 र्थे वा निर्दिष्टे शेषान्भुञ्जीरन्निति हि ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥
 क्लीबः ॥ २७ ॥ राज्ञां प्रपङ्कुरः ॥ २८ ॥ अहविर्याजी ॥
 २९ ॥ भारी ॥ ३० ॥ अविधिना च प्रव्रजितः ॥ ३१ ॥
 यश्चाग्नीनपास्यति ॥ ३२ ॥ यश्च सर्वान्वर्जयते स-
 र्वान्नी च श्रोत्रियो निराकृतिर्वृषलीपतिः ॥ ३३ ॥

॥ (इति अष्टादशी खण्डिका ॥ ८०१ प० ६ ख० १८) ॥

मत्त उन्मत्ता बद्धोऽणिकः प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्यु-
 पवेशयते तावन्तं कालम् ॥ १ ॥ क० आश्यान्नः ॥ २ ॥

यं ईप्सेदिति कण्वः ॥३॥ पुण्य इति कौत्सः ॥ ४ ॥ य
 कश्चिद्दद्यादिति वार्ष्पायणिः ॥ ५ ॥ यदि हि रज
 स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ चेच्चरुं दानेन निर्दोषो भ
 वति ॥ ६ ॥ शुद्धां भिक्षां भोक्तव्यैककुणिकौ काण्व
 कुत्सौ तथा पुष्करसादिः ॥ ७ ॥ सर्वतोपेतं वार्ष्पायणी
 यम् ॥ ८ ॥ पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥ पुण्यस्याप्य
 नीप्सतो न भोक्तव्यम् ॥ १० ॥ यतः कुतश्चाभ्युद्यतं
 भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥ नान्ननियोगपूर्वमिति हारीतः ॥ १२ ॥
 अथ पुराणे श्लोकमबुदाहरन्ति—उद्यतां मां हतां भिक्षां
 पुरस्तादग्नवेदितांम् । भोज्यां मेने प्रजापतिरपि दुष्कृ-
 तकारिणः ॥ न तस्य पितरौऽश्नन्ति दश वर्षाणि पञ्चच ।
 न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यधिमन्यते ॥ इति ॥ १३ ॥
 चिकित्सकस्य मृगयोश्शल्यकृन्तस्य पाशिनः । कुल-
 यायांष्पण्डकस्य च तेषामन्नमनाद्यम् ॥ १४ ॥ अथाप्युदा-
 हरन्ति—अन्नादे मृण्महा मार्ष्टि अनेना अभिशंप्सति ।
 स्तेनः प्रमुक्तो राजनि याचन्ननृतसङ्करे ॥ इति ॥ १५ ॥

इति एकोनविंशतितमोऽर्वाण्डका प्र० १ प० ६ ख० १०

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने पष्ठ पटल ॥ ६ ॥

नेमं लौकिकमर्थं पुष्कृत्य धर्माश्चेत् ॥ १ ॥ नि-
 ष्फला ह्यभ्युदये भवन्ति ॥ २ ॥ तद्यथाप्रे फलार्थं नि

मित्ते छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते । एवं धर्ममपि धर्म-
 माप्स्यमर्था' अनूत्पद्यन्ते ॥३॥ नो वेदनूत्पद्यन्ते न धर्म-
 हानिर्भवति ॥४॥ अन्नसूयुर्दुष्प्रलम्भः स्यात्कुहकशठ-
 नास्तिकबालवादिषु ॥५॥ न धर्माधर्मौ चरत आवं स्व
 इति न देवगन्धर्वा' न पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽयम-
 धर्म इति ॥६॥ यं त्वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स ध-
 र्मो यं गर्हन्ते सोऽधर्मः ॥ ७ ॥ सर्वजनपदेऽप्येकान्तस-
 माहितमार्याणां वृत्तं मम्यग्विनीतानां वृद्धानामात्मव-
 तामलोलुपानामदाभिभक्तानां वृत्तसादृश्यं भजेत ॥८॥
 एवमुभौ लोकावभिज्ञयति ॥ ९ ॥ अविहिता ब्राह्मण-
 स्य वणिज्या ॥१०॥ आपदि व्यवहरेत् पण्यानाम-
 पण्यानि व्युदस्यन् ॥ ११ ॥ मनुष्यान्त्रमात्रागान्गन्धा-
 तन्नं चर्म गवां वशां श्लेष्मोदके तोक्मकिण्वे-
 पिप्पलीमरीचे धान्यं मांसमायुधं सुकृतांशां च ॥ १२ ॥
 तिलतण्डुलांस्त्वेव धान्यस्य विशेषेण न विक्रीणीयात्
 ॥१३॥ अविहितश्चेतेषां मिथो विनिमूयः ॥१४॥ अन्नेन
 चान्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यैर्मामां च रसैर्गन्धानां
 च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥ १५ ॥ अक्रीतपण्यै-
 र्व्यवहरेत् ॥१६॥

मुञ्जबल्वजैर्मूलफलैः ॥१॥ तृणकाष्ठैरविकृतैः ॥२॥
 नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥३॥ वृत्तिं प्राप्यं विस्मेत् ॥ ४ ॥ न
 पतितैस्मन्व्यवहारे विद्यते ॥५॥ तथाऽपपात्रैः ॥६॥ अथ
 पतनीयानि ॥७॥ स्नेयमाभिंशस्त्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं
 गर्भशासनं मातुः पितुरिति योनिमम्बन्धे महापत्ये
 स्त्रीगमनं सुरापानमसंयोगसंयोगः ॥८॥ गुर्वीमग्निं गु-
 रुमग्निं च गत्वान्यांश्च परतल्पान् ॥९॥ नागुरुतल्पे प-
 तनीत्येके ॥१०॥ अधर्माणां तु मततमाचारः ॥११॥
 अथाशुचिकर्माणि ॥१२॥ शूद्रगमनमर्यिम्ब्राणाम् ॥
 १३॥ प्रतिपिच्छन्तां मांसभक्षणम् ॥१४॥ शुनो म-
 नुष्यस्य च कुंकुटमूकगणां ग्राम्याणां ब्रह्म्यादसमम्
 ॥१५॥ मनुष्याणां मृत्रपुरीषप्राशनम् ॥१६॥ शूद्रो-
 च्छिष्टमपपात्रंगमनं चार्याणाम् ॥१७॥ एतान्यपि
 पतनीयानीत्येके ॥१८॥ अतैऽन्यानि दोषवन्त्यशु-
 चिकर्माणि भवन्ति ॥१९॥ दोषं बुद्ध्वा न पूर्वः परे-
 भ्यः पतितस्य ममाख्यमाने म्याद्वर्जयेत्त्वेन धर्मेषु ॥२०॥

इति षष्ठाविंशतितर्का स्वर्णिके । १ प्र० १ प-७ स्व० २१ ।

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु त्रयसप्तत्यं म नाम परम् ५ । ७ ।

ओं अथ्यात्सिकान्यागाननुतिष्ठेन्न्यायमंहितानने-
 श्वाग्निकान् ॥१॥ आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥२॥ त

त्रात्मलाभीयाञ्छ्लोकानुदाहरिष्यामः ॥३॥ 'पूः प्रा-
णिनः सर्व एव गुहाशयस्याहन्यमानस्य विकल्मष-
स्याचलं चलनिकेतं येऽनुतिष्ठन्ति तेऽमृताः ॥४॥ यु-
दिदमिदिहेदिह लोके विषयमुच्यते विधूय कविरेतद-
नुतिष्ठेद्गुहाशयम् ॥५॥ आत्मन्नेवाहमलब्ध्वैतद्धितं से-
वस्व नाहितम् । अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमन-
पेक्षया । महान्तं तेजस्कायं सर्वत्र निहितं प्रभुम् ॥६॥
सर्वभूतेषु यो नित्यो विपश्चिदमृतो ध्रुवः । अनङ्गोऽ-
शब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाञ्छुचिः । स सर्व परमा-
काष्ठ स वैषुवतं स वै वैभाजनं पुरम् ॥७॥ तं योऽ-
नुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदाचरेत् । दुर्दर्शं निपुणं
युक्तोऽयः पश्येत्स मोदेत विष्टपे । इति ॥८॥

॥ (इति द्वाविंशतितमो खण्डिका ॥ (प्र० १ प० ८ स्वं ०२२) ॥

आत्मन् पश्यन् सर्वभूतानि न मुह्येच्चिन्तयन्
कविः । आत्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत्स वै ब्रह्मा
नाकपृष्ठे विराजति ॥१॥ निपुणोऽणीयान् विसोर्णीया-
यस्मर्वमावृत्य तिष्ठति । वर्षीयांश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्व-
मारभ्य तिष्ठति । स इन्द्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञानादन्योऽन-
न्यस्य ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजः । तस्मात्कायाः प्रभव-
न्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः ॥२॥ दोषाणां

तु निर्घातो योगमूल इह जीविते । निहृत्य भूतदाही-
यान क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥३॥ अथ भूतदाहीयां-
न्दोषानुदाहरिष्यामः ॥४॥ क्रोधो हर्षो रोषो लोभो
मोहो दम्भो द्रोहो मृषोद्यमत्याशैपरीवादावसूया का-
ममन्यु अनात्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्घातः ॥५॥
अक्रोधोऽहर्षोऽरोषोऽलोभोऽमोहोऽदम्भोऽद्रोहः सत्यव-
चनमनत्याशोऽपैशुनमनसूया संविभागस्त्याग आर्ज-
वं मार्दवं शमो दमः सर्वभूतैरविर्गोधो याग आर्षमानृ-
शंस्यं तुष्टिरिति संवाश्रमाणां ममयपदानि तान्यनुति-
ष्ठन्विधिना मार्चगामी भवति ॥६॥

॥ इति त्रयोविंशतितमो खण्डिका (प्र० ५० ८ सू० २३) ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने अष्टमः पटलः ॥ १ ॥

क्षत्रियं हत्वा गवां महस्य वैश्यामनार्थं दद्यात्
॥१॥ शतं वैश्ये ॥२॥ दश शूद्रे ॥३॥ ऋषभश्चात्राधि-
कः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थः ॥४॥ स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥५॥
पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायं हत्वा सवनगतं वाभिशास्तः ॥
६॥ ब्राह्मणमात्रं च ॥७॥ गर्भं च तस्याविज्ञातम् ॥८॥
आत्रेयीं च स्त्रियम् ॥९॥ तस्य निर्वपः ॥१०॥ आग-
ण्यके कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिग्ध्वजाऽर्धशाणीपक्ष-
मधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य ॥११॥ तस्य पन्था अन्त

रा वर्त्मनि ॥१२॥ दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् ॥१३॥ खण्डे-
नं लोहितकेन शरात्रेण ग्रामे प्रतिष्ठेत् ॥१४॥ कोऽभि-
शस्ताय भिक्षामिति मृताङ्गाराणि चरेत् ॥१५॥ सा
वृत्तिः ॥१६॥ अलङ्घ्योपवासः ॥१७॥ गाश्च रक्षेत् ॥
१८॥ तामां निष्क्रमणप्रवेशने द्वितीयो ग्रामेऽर्थः ॥१९॥
द्वादशं वर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा सिद्धः सद्भिः सम्प्रयो-
गः ॥२०॥ आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगव्योऽप-
जिगीषमाणो वसेत्त्रिः प्रतिराद्धोऽपजित्य वा मुक्तः ॥
२१॥ आश्वमेधेकं वावभृथसवेत्य मुच्यते ॥२२॥ ध-
र्मार्थमन्निपातेऽर्थग्राहिण एतदेव ॥२३॥ गुरुं हत्वा श्रो-
त्रियं वा कर्मममाप्तमेतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्रामाच्च
रेत् ॥२४॥ नास्यास्मिल्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषं
धु निर्हण्यते ॥२५॥

॥ (इति चतुर्विंशतितमो खण्डिका) ॥ (प्र० १ प० ५ ख० २४) ॥

गुरुतल्पगामी मवृषणं शिक्षं परिव्रास्याञ्जला-
वाधाय • दक्षिणां दिशमनावृत्तिं व्रजेत् ॥१॥ ज्व-
लितां वा सूर्मिं परिष्वज्य ममाप्नुयात् ॥२॥ सुरा-
पोऽग्निस्पर्शा सुरां पिबेत् ॥३॥ स्तेनः प्रकीर्णकेशो
ऽसे सुसलमाधाय राजानं गत्वा कर्माचक्षति । ते
नैनं हन्यादधे मोक्षः ॥४॥ अत्रज्ञातेऽब्रजानारमेन

स्पृशति ॥५॥ अग्निं वा प्रविशेत् ॥६॥ तीक्ष्णं वा
तप आयच्छेत् ॥७॥ भक्तापंचयेन वात्मानं समा-
प्नुयात् ॥८॥ कृच्छ्रमवत्सरं वा चरेत् ॥९॥ अथा-
प्युदाहरन्ति ॥१०॥ स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारं
च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजि-
नः स्युरपोऽभ्युपैयुः सवनानुकल्पम् । स्थानामना-
भ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षेण्यप्यपं नुदन्ते ॥११॥ प्र-
थमं वर्णं परिहास्यं प्रथमं वर्णं हत्वा सङ्ग्रामं गत्वाव-
तिष्ठेत् तत्रैनं हन्त्युः ॥१२॥ अपि वा लोमानि त्वचं
मांसमिति हावयित्वाग्निं प्रविशेत् ॥१३॥ वायमप्रच-
लाकवर्हिणचक्रवाकहंसभाममण्डकनकुलहेरिकाश्वहिं-
मायां शृद्रवत्प्रायश्चित्तम् ॥१४॥

॥ १ ॥ हात पञ्चावशान्ततर्षा सर्वाडिका ॥ (प्र० १ प० ९ ख० २५) ॥

धेन्वनडुहोश्चाक्काग्नति ॥१॥ धुर्यवाहप्रवृत्तौ
चेतरेषां प्राणिनाम् ॥२॥ अनाक्रोश्यमाकुल्यानृतं वो-
क्त्वा त्रिगत्रमर्शगक्षग्लवणभोजनम् ॥३॥ शृद्रस्य
सप्तगवमभोजनम् ॥४॥ स्त्रीणां चैवम् ॥५॥ येष्व-
भिशास्त्यं तेषामेकाङ्गं छित्वाप्राणहिंमायाम् ॥६॥ अ-
नार्यवपैथुनप्रतिपिद्धाचारेष्वभक्ष्याभोज्यापेयप्राशने ।
शृद्रायां च रेतस्मिंक्त्वा यानौ च दोषवन्न कर्मा-

भिमन्धिपूर्वं कृत्वानभिसन्धिपूर्वं वाब्लिङ्गाभिरप' उ-
पस्पृशेद्धारुणीभिर्वान्यैर्वा पवित्रमन्त्रैर्यथा कर्माभ्या-
मः ॥७॥ गर्दभेनावृणीर्षीं निर्ऋतिं पाक्यज्ञेन यजे-
त ॥८॥ तस्य शूद्रेः प्रश्नीयात् ॥९॥ मिथ्याधीति-
प्रायश्चित्तम् ॥१०॥ मंत्रत्सरमाचार्यहिते वर्तमानो
वाचं यच्छेत्स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचमाचार्य
आचार्यदारे वा भिक्षाचर्ये च ॥११॥ एवमन्येष्वपि
दोषवत्स्वपत्नीयेषूत्तराणि यानि वक्ष्यामः ॥१२॥ का-
ममन्युभ्यां वा जुहुयात्कामोऽर्कापीन्मन्युरर्कापीदिति
॥१३॥ जपेद्वा ॥१४॥ पर्वणि वा तिलभक्ष उपोष्य-
वा श्वोभूत उदकमुपस्पृश्य सावित्रीं प्राणायामश-
स्महस्रकृत्वा आवतेयेदप्राणायामशो वा ॥१५॥

" ॥ इति षड्विंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ० ख० २६ ॥ "

प्रावण्यां पौर्णमास्यां तिलभक्ष उपोष्य श्वो
वा भूते महानदमुदकमुपस्पृश्य सावित्र्या समित्स-
हस्रमादध्याजपेद्वा ॥१॥ इष्टियज्ञकृतृन्वा पवित्रार्था-
नाहरेत् ॥२॥ अभोज्यं भुक्त्वा नैष्पुरीष्यम् ॥३॥
तत्सप्तरात्रेणावाप्यते ॥४॥ हेमन्तशिशिरयोर्वोभयोस्म-
न्योर्वोदकमुपस्पृशेत् ॥५॥ कृच्छ्रद्वादशरात्रं वा चरेत्
॥६॥ त्र्यहमनक्काश्यदिवाशी ततमंत्र्यहं त्र्यहमयाचि-

तत्र तस्यैह नाश्नाति किञ्चनेति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य
विधिः ॥७॥ एतमेवाभ्यस्येत्संवत्सरे स कृच्छ्रसंवत्स-
रः ॥८॥ अक्षापरं बहून्यभ्यपन्तनीयानि कृत्वा त्रिभि-
रनश्रत्पारायणैः कृतप्रायश्चित्तो भवति ॥९॥ अना-
र्यां शयने विभ्रददृष्टिं कपायपः । अब्राह्मण इव
वन्दित्वा तृणेष्वाम्बुनि पृष्ठनप् ॥१०॥ यदेकरात्रेण क-
रोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः मेवमानश्चतुर्थकाल
उदकाभ्यवार्या त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पंपम् ॥११॥

॥ इति मत्तविशतितमोऽवधिङ्का प्र० १ प० ७ स्व० ७ ॥

॥ इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु प्रथमप्रश्ने नवमः पटलः ॥५॥

यथा कथा च परस्परिहमभिमन्यते स्तेनो ह
भवन्तीति कौत्सहार्गितो तथा क्राण्वपुष्कर्मणादी ॥१॥
सन्त्यपवादाः परस्परिहृष्विति वाप्यायणिः ॥२॥ श।
म्योषा युग्यधामो न भ्रामिनः प्रतिपद्यन्ति ॥३॥
अतिव्यवहारे वृद्धो भवति ॥४॥ सर्वत्रानुमतिपूर्व-
मिति हारीतः ॥५॥ न पतितमाचार्यं ज्ञातिं वा द-
र्शनार्थं गच्छेत् ॥६॥ न चास्माद्भागानुपयुञ्जीत ॥७॥
यदृच्छासन्निपात उपसंगृह्य तृष्णीं व्यतिव्रजेत् ॥८॥
माता पुत्रत्यस्य भ्रूयामि कर्माण्यारभते तस्यां शुश्रूषा

नित्यां पतितायामपि ॥१५॥ न तु धर्मस्त्रिवापः
 स्यात् ॥१०॥ अधर्माहं बान्भोगाननुज्ञाय न वयं चा-
 धर्मश्चेत्यभिव्याहृत्याधोनाभ्युपरिजान्नाच्छाद्य त्रिष-
 वणमुदकमुपस्पृशन्नक्षीराक्षारंलवणं भुञ्जानो द्वादश
 वर्षाणि नागारं प्रविंशेत् ॥११॥ ततः सिद्धिः ॥१२॥
 अथ सम्प्रयोगस्स्यादार्यैः ॥१३॥ एतदेवान्येषामपि प-
 तनीयानाम् ॥१४॥ गुरुतल्पगामी तु सुषिरां सूर्मिं प्र-
 विश्योभयतः आदीप्याभिदहेदात्मानंम् ॥१५॥ मि-
 थ्यैतदिति हंसीतः ॥१६॥ यो ह्यात्मानं परं वाभिम-
 न्यतेऽभिश्चस्त एव स भवति ॥१७॥ एतेनैव विधि-
 नोत्तमादुच्छ्रामाच्चरेन्नास्यास्मिहलोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते
 कल्मषं तु निर्हण्यते ॥१८॥ दारव्यतिक्रमी खराजिनं
 बहिलोमं परिधाय दारव्यतिक्रमिणे भिक्षामिति स-
 क्षागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः पण्मासान् ॥१९॥ स्त्रि-
 यास्तु भतृ(र्तु)व्यतिक्रमे कृच्छ्रं द्वादशरात्राभ्यासस्ता-
 वन्तं कालम् ॥२०॥

॥ इति अष्टाविंशतितर्मा खण्डिका । (प्र० १ प० १० ख० २८ ॥)

अथ भ्रूणहा श्वाजिनं खराजिनं वा बहिलो-
 मं परिधायं पुरुषशिरः प्रतीपानार्थमादाय खट्वाङ्गं
 दण्डार्थं कर्मनामधेयं प्रब्रुवाणश्चङ्क्रम्येत को भ्रूणघ्ने

भिक्षामिति । ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्यं शून्यागारं
वृक्षमूलं वाभ्युपश्रयेन्न हि म आर्यैः सम्प्रयोगो वि-
द्यते ॥१॥ एतेनैवोत्तमादुच्छ्रसाचरेत् नास्यास्मि-
ल्लोकेः प्रत्यापत्तिर्विद्यते । कल्मषं तु निर्हण्यते ॥२॥
यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं दोषफलम् ॥३॥ सह सङ्कल्पेन
भूयः ॥४॥ एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु ॥५॥
तथा पुण्यक्रियासु ॥६॥ परीक्षार्थोऽपि ब्राह्मण आ-
युधं नाददीत ॥७॥ यो हिंसार्थमभिक्रान्तं हन्ति
मन्युरेव मन्युं स्पृशति न तस्मिन् दोष इति पुग-
णे ॥८॥ अथांभिशस्नाः समवमाय चरेयुर्धर्म्यमि-
ति सांशित्येतेरेवंग्याजका इतरेतंगव्यापका मिथो वि-
वहमानाः ॥९॥ पुत्रान् मन्त्रिष्पात्रि वृथुर्विप्रव्रजतां-
स्मदेवं ह्यस्मत्स्वार्याम्मभ्यप्रत्यपत्स्यतेति ॥१०॥ अथा-
पि न मेन्द्रियः पतन्ति ॥११॥ तदेतेन वेदितव्यमङ्ग-
हीनो हि साङ्गं जनयति ॥१२॥ मिथ्येतदिति हारि-
तः ॥१३॥ दधिधान्यमधर्मा स्त्री भवति ॥१४॥ यो
हि दधिधान्यमप्रयतं पय आतच्य मन्थति न तेन
धर्मकृत्यं क्रियत एवमशुद्धि शुक्लं यन्निवर्तते न तेन
सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥१५॥ अभीचागुर्नव्यवहारा-
वशुचिकरावपतनीयो ॥१६॥ पतनीयाविति हारितः
॥१७॥ पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादशमामान

द्वादशार्धमामान् द्वादश द्वादशाहान् द्वादश सप्ता-
हान् द्वादश त्र्यहान् द्वादशाहं सप्ताहं त्र्यहमेकाह
म् ॥१८॥ इत्यशुचिकर्तृनिर्वेषो यथा कर्माभ्यासः ॥१९॥

॥ इति एकोनविंशत्तर्मा खण्डिका । (प्र० १ प० १० ख० २९ ॥)

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रे प्रथमप्रश्न दशमः पटलः ॥१०॥

विद्यया स्नातीत्येके ॥१॥ अथाव्रतेनाष्टाच-
त्वारिंशत्परीमाणेन ॥२॥ विद्याव्रतेन चेत्येके ॥३॥
तेषु सर्वेषु स्नानकवद्वृत्तिः ॥४॥ समाधिविशेषाच्छ्रु-
तिविशेषाच्च पूजायां फलविशेषः ॥५॥ अथ स्ना-
तकव्रतानि ॥६॥ पूर्वेण ग्रामान्निष्क्रमणप्रवेशनानि
शील्येदुत्तरेण वा ॥७॥ मन्ध्योश्च बहिर्ग्रामादासनं
वाग्यतश्च ॥८॥ विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥९॥
सर्वात्रागान्वासमि वर्जयेत् ॥१०॥ कृष्णं च स्वामा-
विकम् ॥११॥ अनूद्ग्रामि वामौ वसीत ॥१२॥ अप्र-
तिकृष्टं च शक्तिविषये ॥१३॥ दिवा च शिरसः प्राव-
र्णं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्य ॥१४॥ शिर-
स्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्यात् भूम्यां किञ्चिदन्तर्धाय
॥१५॥ छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥१६॥
स्वां तु छायायामवमेहेत ॥१७॥ न सोपानन्मूत्रपुरीषे

कुर्वात् ॥१८॥ कृष्टे ॥१९॥ पथि ॥२०॥ अंसु च ॥२१॥
 तथा धेवनमैथुनयोः ॥२२॥ कर्माप्सु वर्जयेत् ॥२३॥
 अमिष ॥२४॥ आदित्यम् ॥२५॥ अपः ॥२६॥ ब्राह्म-
 णम् ॥२७॥ गां देवताश्च ॥२८॥ अभिमुखो मूत्रपुरी-
 षयोः कर्म वर्जयेत् ॥२९॥ अश्मानं लोष्टमार्द्रानोष-
 धिवनस्पतीनूर्ध्वान्नाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः शुन्धने वर्ज-
 येत् ॥३०॥ अग्निमादित्यमथो ब्राह्मणं गा देवता द्वारं
 प्रति पादं च शक्तिविषये नाभिंप्रसारयित् ॥३१॥ अ-
 थाप्युदाहरन्ति ॥३२॥

॥ इति त्रिशत्तमी ग्वण्डिका ॥ (प्र० १ प० ११ ग्व० ३० ॥)

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतोच्चस्त्रक्षिणामुखं उद-
 ङ्मुखो मूत्रं कुर्यात्प्रत्यक्पादावनेजनमिति ॥१॥ आ-
 गच्छाममथान्मूत्रपुरीषे कुर्यादक्षिणां दिशं दक्षिणापरां
 वा ॥२॥ अस्तमिते च बहिर्गामादारादाविमथाद्या मू-
 त्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥३॥ देवताभिधानं चाप्रय-
 तः ॥४॥ पुरुषं चोभयोर्देवतानां राज्ञश्च ॥५॥ ब्राह्म-
 णस्य गौरिति पदोपस्पर्शनं वर्जयेत् ॥६॥ हस्तेन चा-
 कारणात् ॥७॥ गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परीवादान्वर्ज-
 येत् ॥८॥ स्तृहतीं च गां नाचक्षीत् ॥९॥ मंसृष्टां च व-
 त्मेनानिमित्ते ॥१०॥ नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् ॥११॥

धेनूभव्येत्येव ब्रूयात् ॥१२॥ नं भद्रं भद्रौमेति ब्रूयात्
 ॥१३॥ पुण्यं प्रशास्तमित्येव ब्रूयात् ॥१४॥ वत्सतन्तीं
 च नोपरिगच्छेत् ॥१५॥ प्रेङ्खावन्तरेण च नात्कीयात्
 ॥१६॥ नासौ मे मषं न इति ब्रूयाद्यदसौ मे सपत्न इ-
 ति ब्रूयाद्विषन्तं भ्रातृव्यं जनयेत् ॥१७॥ नेन्द्रधनुरिति
 परस्मै प्रब्रूयात् ॥१८॥ न पततः सञ्चक्षीत ॥१९॥
 उद्यन्तमस्तं यन्तं चादित्यं दर्शने वर्जयेत् ॥२०॥
 दिवादित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तं चन्द्रमास्तस्मा-
 दमावास्यायां निशायां स्वाधीय आत्मनो गुप्तिमि-
 च्छेत् प्रायत्यब्रह्मचर्यकालेचर्यये च ॥२१॥ सह ह्ये-
 तां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ वसतः ॥२२॥ न कुसृत्या
 ग्रामं प्रविशेत् ॥२३॥ यदि प्रविशेन्नमो रुद्राय वा-
 स्तोष्पतय इत्येतामृचं जपेदन्त्यां वा गौद्रीम् ॥२४॥
 जाब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥२५॥ यदि प्रयच्छेद्-
 न्तान्स्कुप्त्वा तस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् ॥२६॥ क्रोवा-
 दींश्च भूतदाहीयान्दोषान्वर्जयेत् ॥२७॥

॥ (इति एकत्रिंशत्तमी खण्डिका) प्र० १ प० ११ ख० ३१ ॥

प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं मेषुनं वर्जयेत् ॥१॥
 मिथुनीभृय च न तया सह सर्वा रात्रिं शयीत ॥२॥

शयामश्वापनं वर्जयेत् ॥३॥ न च तस्यां शय्या-
यामध्यापयेद्यस्यां शयीत ॥४॥ अनाविःस्रगनुलेप-
णस्स्यात् ॥५॥ सदा निशायां द्वारं प्रत्यलङ्घुर्वीति ॥
६॥ संशिरा वमज्जनमप्सु वर्जयेत् ॥७॥ अस्तमि-
ते च स्नानम् ॥८॥ पालाशमासनं पादुके दन्तप्रक्षा-
लनमिति च वर्जयेत् ॥९॥ स्तुतिं च गुरोस्समक्षं
यथा सुस्नातमिति ॥१०॥ आ निशाया जागरणम्
॥११॥ अनध्यायो निशायामन्यत्र धर्मोपदेशाच्छिष्ये-
भ्यः ॥१२॥ मनसा वा स्वयम् ॥१३॥ ऊर्ध्वमर्धरात्रा-
दध्यापनम् ॥१४॥ नापररात्रमुत्थयानध्याय इति सं-
विशेत् ॥१५॥ काममपाशयीत ॥१६॥ मनसा वाधी-
यीत ॥१७॥ क्षुद्रान् क्षुद्राचरितांश्च देशान्न सेवेत् ॥
१८॥ सभास्संमार्जांश्च ॥१९॥ समाजं चेद्गच्छेत्प्रदक्षि-
णीकृत्यापेयात् ॥२०॥ नगरप्रवेशनानि न वर्जयेत् ॥
२१॥ प्रश्नं च न विब्रूयात् ॥२२॥ अथाप्युदाहरन्ति ॥
२३॥ मूलं तूलं बृहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशूनायतनं
हिनस्ति । धर्मप्रद्वादनं कुमालनाय रुदन् ह मृत्युर्व्यु-
वाच प्रश्नम् । इति ॥२४॥ गार्दभं याममारोहणे वि-
षमारोहणावरोहणानि च वर्जयेत् ॥२५॥ बाहुभ्यां च
नदीतिरणम् ॥२६॥ नावं च सांशयिकीम् ॥२७॥ तृण-

च्छेदनलोष्टविमर्दनष्ठेवनानि चकारणात् ॥२८॥ य-
च्चान्यत्परिचक्षते यच्चान्यत्परिचक्षते ॥२९॥

॥ (इति द्वमत्रिशत्तमी खदि डक्का) ॥ (प्र० १. प० ११ ख० ३२) ॥

॥ इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ प्रथमप्रश्ने एकादशः पटलः ॥

॥ प्रथमप्रश्नश्च समाप्तः ॥

॥ द्वितीयप्रश्नप्रारम्भः ॥

पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्व्रतम् ॥१॥ का-
लयोर्भोजनम् ॥२॥ अतृप्तिश्चान्नस्य ॥३॥ पर्वसु चो-
भयोरुपवासः ॥४॥ औपवस्तमेव कालान्तरे भोजन-
म् ॥५॥ तृप्तिश्चान्नस्य ॥६॥ यच्चैनयोः प्रियं स्या-
त्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीयाताम् ॥७॥ अधश्च शयीया-
ताम् ॥८॥ मैथुनवर्जनं च ॥९॥ श्वो भूते स्थाली-
पाकः ॥१०॥ तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः ॥

११०॥ नित्यं लोक उपदिशन्ति ॥१२॥ यत्र धं चा-
मिमुपसमाधांस्यन् स्यात्तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्र-
स्त्रिस्रो रेखा.लिवित्वाङ्गिरदोक्ष्यामिमुपसमिन्ध्यात् ॥
१३॥ उत्सिच्यैतदुदकमुत्तरेण पूर्वैर्वा नान्यदुपदध्यात्
॥१४॥ नित्यमुदधानान्याङ्गिरग्निकानि स्युर्गृहमेविनो-
व्रतम् ॥१५॥ अहन्यमंवेशनम् ॥१६॥ ऋतौ च मन्त्रिपातो
दारेणानुव्रतम् ॥१७॥ अन्तरालेऽपि दार एव ॥१८॥
ब्राह्मणवचनाच्च मंवेशनम् ॥१९॥ स्त्रीवाममेव.मन्त्रि-
पातिस्यात् ॥२०॥ यावत्सन्निपातं चैव महर्षयः ॥
२१॥ ततो नान्य ॥२२॥ उदक्क्रोमस्पर्शनम् ॥ २३ ॥

इति प्रथमा खण्डिका ॥ प्रश्नः १ खं

अपि वा लेपान्प्रक्षाल्याचम्य प्रोक्षणमङ्गानाम् ॥१॥
सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने पञ्चपरिमितं.सुखम्.॥२॥
ततः.परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं च
मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते त-
च्चक्रवदुभयोर्लोकयोः सुख एव वर्तते ॥३॥ यथोपधि-
वनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे फलपरिवृद्धिरव-
स्य ॥४॥ एतेन दोषफलपरिवृद्धिरुक्ता ॥५॥ मनेनाऽ-
भिज्ञस्तौ ब्राह्मणा गजन्या वैश्या वा परास्मिन्लोके
परिमिते निरये वृत्ते जायन्ते चाण्डालो ब्राह्मणः पौ-

लकसो राजन्यो वैणो वैश्यः ॥६॥ एतेनाह्य दौष-
 फलैः कर्मभिः परिध्वंसा दौषफलासु योनिषु त्राय-
 न्ते वर्णपरिध्वंसायाम् ॥७॥ यथा चाण्डालोपस्पर्शने
 सम्भाषायां दर्शने च दौषस्तत्र प्रायश्चित्तम् ॥८॥
 अवगाहनमपामुपस्पर्शने सम्भाषायां ब्राह्मणसम्भा-
 षा दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥९॥

। इति द्वितीया खण्डिका । ॥ प्र०२ प०१ ख०२ । ॥
 । इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने प्रथम पटलः ॥ १ ॥

आर्याः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नसंस्कर्तारः स्युः ॥१॥
 भाषां कासं क्षवथुमित्यभिमुखोऽन्नं वर्जयेत् ॥२॥ के-
 शानङ्गं वासश्चालभ्याप उपस्पृशेत् ॥३॥ आर्याधिष्ठि-
 ता वा शूद्रास्मंस्कर्तारः स्युः ॥४॥ तेषां न एवाचमन-
 कल्पः ॥५॥ अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनखवाप-
 नेन ॥६॥ उदकोपस्पर्शने च भृहवामसा ॥७॥ अ-
 पि वाष्टमीष्वेव पर्वसु वा धूपैरन् ॥८॥ परोक्षमन्नं
 संस्कृतमग्नावधिश्रित्याद्विः प्राक्षेत्तद्देवपवित्रमित्याचक्षते
 ॥९॥ सिद्धेऽन्नं तिष्ठन् भृतमिति स्वामिने प्रब्रूयात् ॥
 १०॥ तत्सुभूतं विगडन्नं तन्मा क्षायीति प्रतिवचनः
 ॥११॥ गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा बलयुश्च स्व-
 र्गपुष्टिसंयुक्ताः ॥१२॥ तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशा-

हमंधशय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च ॥१३॥ उत्त-
मस्यैकरात्रमुपवामः ॥ १४॥ बलीनां तस्य तस्य देशे सं-
स्कारो हस्तेन मम्मृज्यांकोक्ष्य नृप्य पश्चात्परिषेचनम्
॥१५॥ औपामने पंचने वा षड्भिर्वाद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन
जुहुयात् ॥१६॥ उभयतः परिषेचनं यथा पुग्स्तात् ॥
१७॥ एवं बलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृद-
न्ते परिषेचनम् ॥१८॥ मति स्नूपमंसृष्टेन कार्याः ॥
१९॥ अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥२०॥
उदधानमग्निधौ नवमेन ॥२१॥ मध्येऽग्नौ दश-
मैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥२२॥ उत्तरपूर्वे देशेऽगा-
रस्योत्तरैश्चतुर्भिः ॥२३॥

॥ इति तृतीया खण्डिका प्र ष प ष ख :

शय्यादेशे कामलिङ्गेन ॥१॥ देहिन्यामन्तरि-
क्षलिङ्गेन ॥२॥ उत्तरेणापिधान्यांम् ॥३॥ उत्तरे ब्रह्मम-
ने ॥४॥ दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्यवाचीन्
पाणिः कुर्यात् ॥५॥ गेह उत्तरे यथा देवताभ्यः ॥६॥
तथोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् ॥७॥ नक्तमेषोत्तमेन
वैहायमम् ॥८॥ य एतानव्यग्रा यथोपदेशं कुर्वन् नित्यः
स्वर्गः पुष्टिश्च ॥९॥ अग्रं च देयम् ॥१०॥ अतिथीनि-
वाग्रे भोजयेत् ॥११॥ बालान्वृद्धान्नागमम्बन्धान्स्त्र्याञ्चा-
न्तर्वर्तीः ॥१२॥ काले स्वामिनावन्नार्थिनं न प्रत्याचक्षी-

लकसो राजन्यो वैणो वैश्यः ॥६॥ एतेनान्ये दौष-
फलैः कर्मभिः परिध्वंसा दौषफलासु योनिषु जाय-
न्ते वर्णपरिध्वंसायाम् ॥७॥ यथा चाण्डालोपस्पर्शने
सम्भाषायां दर्शने च दौषस्तत्र प्रायश्चित्तम् ॥८॥
अवगाहनमपामुपस्पर्शने सम्भाषायां ब्राह्मणसम्भा-
षा दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥९॥

॥ इति द्वितीया ग्वण्डिका ॥ प्र० २ प० १ ख० २ ॥

॥ इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पञ्च ॥ १ ॥

आयाः प्रयता वैश्वदेवऽन्नमंस्कृताः स्युः ॥१॥
भाषां कासं क्षवथुमित्यभिमुखंऽन्नं वर्जयेत् ॥२॥ के-
शानर्ङ्गं वामश्चालभ्याप उपस्पृशेत् ॥३॥ आर्याधिष्ठि-
ता वा शूद्रास्मंस्कृताः स्युः ॥४॥ तेषां न एवाचमन-
कल्पः ॥५॥ अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनखवाप-
नम् ॥६॥ उदकोपस्पर्शनं च भृहवामसा ॥७॥ अ-
पि वाष्टमीष्वेव पर्वसु वा धर्पेत् ॥८॥ परोक्षमन्नं
मंस्कृतमग्नावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत्तद्वपविवमित्याचक्षते
॥९॥ सिद्धेऽन्नं तिष्ठन् भृतमिति स्वामिने प्रब्रूयात् ॥
१०॥ तत्सुभूतं विराडन्नं तन्मा क्षायीति प्रतिवचनः
॥११॥ गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा बलयश्च स्व-
र्गपुष्टिसंयुक्ताः ॥१२॥ तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशा-

हमधश्शय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च ॥१३॥ उत्त-
मस्यैकरात्रमुपवामः ॥ १४॥ बलीनां तस्य तस्य देशे सं-
स्कारो हस्तेन मम्मिज्यांकोक्ष्य नृप्य पश्चात्परिषेचनम्
॥१५॥ औपासने पंचने वा पंडूभिर्वाद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन
जुहुयात् ॥१६॥ उभयतः परिषेचनं यथा पुग्स्तात् ॥
१७॥ एवं बलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृद-
न्ते परिषेचनम् ॥१८॥ मति स्मूपमंमृष्टेन कार्याः ॥
१९॥ अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥२०॥
उदधानमग्निधौ नवमेन ॥२१॥ मध्येऽगारस्य दश-
मैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् ॥२२॥ उत्तमपूर्वे देशेऽगा-
रस्योत्तरेऽश्वतुर्भिः ॥२३॥

॥ इति तृतीया खण्डिका प्र० २ प० २ ख० ३

शय्यादेशे कामलिङ्गेन ॥१॥ देहिन्यामन्तर्गिः
क्षलिङ्गेन ॥२॥ उत्तरेणापिधान्यांम् ॥३॥ उत्तरे ब्रह्ममद-
ने ॥४॥ दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनार्वात्यवाचीन-
पाणिः कुर्यात् ॥५॥ गेद्र उत्तरे यथा देवताभ्यः ॥६॥
तथोर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् ॥७॥ नक्तमेषोत्तमेन
वैहायमम् ॥८॥ य एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुस्ते नित्यः
स्वर्गः पुष्टिश्च ॥९॥ अग्रं च देयम् ॥१०॥ अतिथीन-
वाग्रे भोजयेत् ॥११॥ बालान्वृद्धान्नागमम्वन्धान्म्राञ्चा-
न्तर्वर्तीः ॥१२॥ काले स्वामिनावब्राथितं न प्रत्याचक्षी-

याताम् ॥१३॥ अभावे भूमिरुदकं तृणानि ' कल्याणी
वांगित्येतानि वै संतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचनेति ॥
१४॥ एवं वृत्तावनन्तलोहौ भवतः ॥१५॥ ब्राह्मणाग्रान-
धीयानाया मनमुदकमन्नमिति देयं न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥१६॥
अभिवादनायैवोत्तिष्ठेदभिवाद्यश्चेत् ॥१७॥ राजन्यवै-
श्यौ च ॥१८॥ शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ॥
१९॥ अथाम्मे दद्यात् ॥२०॥ दामा वा राजकुलादाह-
त्यानिधिवच्छृङ्गं पूजयेयुः ॥२१॥ नित्यमुत्तरं वामः
कार्यम् ॥२२॥ अपि वा भूत्रमेवोपवीतार्थे ॥२३॥ य-
व भुज्यते तत्तममृत्युं निर्हृत्यावाध्य तं देशममत्रेभ्यो
लेपान् मङ्गुल्याद्विः संमृज्योत्तमतः शुचौ देशे रुद्राय
निनयेदेवं वास्तु शिवं भवति ॥२४॥ ब्राह्मण आचा-
र्यः स्मर्यते तु ॥२५॥ आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वै-
श्ये वाध्ययनम् ॥२६॥ अनुगमनं च पश्चात् ॥२७॥
तत ऊर्ध्वं ब्राह्मण एवाग्रे गतौ स्यात् ॥२८॥

॥ इति चतुर्था खण्डिका (प्र० २ प० २ ख० ४) ॥

सर्वविद्यानामप्युपनिषदांमुपाकृत्यानध्ययनं त-
दङ्गः ॥१॥ अर्थात् चाविप्रक्रमणं मद्यः ॥२॥ यदि
त्वग्मं गुग्मं समीक्षायां स्वाध्यायमधीत्य कामं ग-
च्छेदेवमुभयोः शिवं भवति ॥३॥ समावृत्तं चेदाचा-
र्योऽभ्यागच्छेत्तमभिमुखोऽभ्यागम्य तस्योष्मङ्गगता न

वाभत्समान उदकमुपस्पृशेत् पुरस्कृत्यापस्थाप्य य-
थोपदेसं पूजयेत् ॥४॥ आसने शयने भक्ष्ये भोज्ये
वामसि वा सन्निहिते निहीनगृह्यतिः स्यात् ॥५॥
तिष्ठन् मध्येन पाणिनानुगृह्याचार्यमाचामयेत् ॥६॥
अन्यं वा समुदेतम् ॥७॥ स्थानां मनचङ्क्रमणस्मिते-
ष्वनुचिकीर्षन् ॥८॥ सन्निहिते मूत्रपरीषवानकर्मचै-
र्भाषाहामष्टेवनदन्तस्कवननिःशृङ्खणभृक्षेपणतालननि-
ष्ठ्यानीति ॥ ९ ॥ दासं प्रजायां चोपस्पर्शजभाषा-
विम्वम्भपूर्वाः परिवर्जयेत् ॥१०॥ वाक्येन वाक्यस्य
प्रतिवातमाचार्यस्य वर्जयेच्छ्रेयसां च ॥११॥ सर्वभू-
तपरिवादाक्रोशाञ्च ॥१२॥ विद्यया च विद्यानाम् ॥
१३॥ यथा विद्ययां न विगेचेत पुनराचार्यमुपेत्य नि-
यमेन साधयेत् ॥ १४ ॥ उपाकर्णाद्योत्मर्जनादध्याप-
यितुर्नियमो लोममंहरणं मांसं श्राद्धं मैथुनमिति व-
र्जयेत् ॥१५॥ कृत्वे वा जायाम् ॥ १६ ॥ यथागमं शि-
ष्येभ्यो विद्यामुपप्रदाने नियमेषु च युक्तः स्यादेवं वर्त-
मानः पूर्वापगतं सम्बन्धानात्मानं च क्षेमं युनक्ति ॥१७॥
मनसा वाचा प्राणेन चक्षुषा श्रोत्रेण त्वक्चक्षोदगर-
म्भणानाम्नावान् परीवृञ्जानोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १८ ॥

इति पञ्चमी खण्डिका । (प्र २ प २ ख ०५ .

॥ इति चाकस्मन्मन्त्रियमन्त्रेण द्वितीयप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥२॥

जन्मदाचारमंशये धर्मार्थमागतमग्निमुगसमाधाय
 जानिमाचारं च पृच्छेत ॥१॥ साधुतां चेत्प्रतिजानीते-
 ऽग्निरुपद्रष्टा वायुरूपश्चोताऽऽदित्योऽनुरूप्याता साधुतां
 चेत्प्रतिजानीते माध्वस्मा अस्तु वितथ एष एनम
 इत्युक्त्वा शास्तुं प्रतिपद्येत ॥२॥ अग्निग्वि ज्वलन्नति-
 थिग्भ्यागच्छति ॥३॥ धर्मेण वेदानामेकैकां शाखा-
 मर्धात्य श्रोत्रियो भवति ॥४॥ स्वधर्मयुक्तं कुडुम्बिन-
 मभ्यागच्छति धर्मपुग्भकारे नान्नप्रयोजनः सोऽति-
 थिर्भवति ॥५॥ तस्य पूजायां शान्तिः स्वर्गश्च ॥६॥
 तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयम्भमेत्य तस्यामनमाहा-
 रयेत् ॥७॥ शक्तिविषये नाबहुपादमामनं भवतीत्ये-
 के ॥८॥ तस्य पादौ प्रक्षालयेच्छ्रद्धमिथुनावित्येके ॥
 ९॥ अन्यतरोऽभिषेचने स्यात् ॥१०॥ तस्योदकम-
 हारयेन्मृण्मयेनेत्येके ॥११॥ नोदकमहारयेदभमावृत्तः
 ॥१२॥ अव्ययनमावृत्तिश्चात्राधिका ॥१३॥ मान्त्व-
 यित्वा तर्पयेद्रमेर्भ्यैरद्विग्वर्गार्थेनेति ॥१४॥ आवस-
 थं दद्यादुपरिश्रय्यामुपस्तरणमुपधानं मावस्तरणमभ्य-
 ज्ञनं चेति ॥१५॥ अन्नमंस्कृत्तारमाहूय व्रीहीन् यवा-
 न्वा. तदर्थान्निर्वपेत् ॥१६॥ उद्धृतान्यन्नान्यवेक्षेतेदंभू-
 याऽऽऽ इदंऽऽमिति ॥१७॥ भय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥
 १८॥ द्विषन्दिषता वा नान्नमश्रीयादौषेणः वा मीमां-

समेनस्य श्रीमांसितस्य वा ॥ १९ ॥ पाप्मानं हि स
तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ॥२०॥ •

॥ (इति षष्ठी खण्डिका ॥ (प्र० १ प० ३ ख० ६) ॥

स एष प्राजापत्यः कुडुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततः
॥१॥ योऽतिथीनामग्निः स आहवनीयो यः कुडुम्बे स
गार्हपत्यो यस्मिन्पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः ॥२॥ ऊ-
र्जं पुष्टिं प्रजां पशूनिगृह्णति गृहाणमश्नाति यः
पूर्वोऽतिथेरश्नाति • ॥६॥ पयउपमेचनमंश्ममग्निष्टेमस-
म्मितं सर्पिषोक्थ्यमम्मितं मधुनातिगत्रमम्मितं मांसे
न द्वादशाहमम्मितमुदकेन प्रजावृद्धिरायुषश्च ॥४॥
प्रियांप्रियाश्चातिथयः स्वर्गं लोकं गमयन्तीति-विज्ञा-
यते ॥५॥ स यत्प्रातर्भुज्यंदिने मायमिति ददाति स-
वनान्येव तानि भवन्ति ॥६॥ यदनुतिष्ठत्युदवस्यत्ये-
व तत् ॥७॥ यत्सन्त्वयति मां दक्षिणा प्रशंसा तदा
यत्संमाधयति ते विष्णुक्रमाः ॥८॥ यदुपावर्तते सोऽ-
वभृथः ॥९॥ इति ब्राह्मणम् ॥११॥ गजानं चूदतिथि-
रभ्यागच्छेच्छेयमीमस्मे पूजामात्मनः काग्येत् ॥१२॥
आहिताग्निं चूदतिथिरभ्यागच्छेत्स्ययमेनमभ्युदत्य ब्रू-
याद्ब्रात्य कावात्माग्निं ब्रात्यादकमिति ब्रात्य तर्पय-
स्त्विति ॥१३॥ प्रगग्निहोत्रस्य होमाद्वापांशु जपेद्ब्रात्य

यथा ते मनस्तथास्त्विति ब्राह्मणं यथा तेऽवशस्तथा-
स्त्विति ब्राह्मणं यथा ते प्रियं तथास्त्विति ब्राह्मणं यथा ते
निक... तथास्त्विति ॥१४॥ यस्योद्धृतेष्वहुतेष्वग्निष्व-
तिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् ब्राह्मणं तिसृ-
ज होष्यामीत्यतिमृष्टं न होतव्यमनातिमृष्टं चेज्जुहुया-
दोषं ब्राह्मणमाह ॥१५॥ एकरात्रं चेदतिथीन्वासये-
त्पार्थिवान्श्लोकानभिजयति द्वितीययान्तरिक्ष्यांस्तृतीय-
या विव्यांश्चतुर्थ्या पुरावतो लोकानपरिमिताभिरप-
रिमिताल्लोकानभिजयतीति विज्ञायन्त ॥१६॥ असं-
मुदेतश्चेदतिथिर्ब्रुवाण आगच्छेद्दासनमुदकमन्नं श्रोत्रि-
याभ्य ददामीत्येव दद्यादेवमभ्य ममृद्धं भवति ॥१७॥

॥ इति सप्तमी खण्डिका (प्र० २ प० ३ ख० ७) ॥

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने उत्तराय षटल ॥२॥

येन कृतावमथः स्यादतिथिर्न तं प्रत्युत्तिष्ठेत्प्र-
त्युत्तिष्ठेत्तद्वा पुरस्ताद्वेदभिवादिताः ॥१॥ शेषभोज्यति-
थीनां स्यात् ॥ २ ॥ न ग्मान् गृहे भुञ्जीतानवशेषम-
तिथिभ्यः ॥ ३ ॥ नात्मार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥४॥
गौमधुपर्कहो वेदाध्यायः ॥ ५ ॥ आचार्य ऋत्विक्स्ना-
तको गजा वा धर्मयुक्तः ॥ ६ ॥ आचार्यायार्तिवे-
श्वशुराय राज्ञ इति परिसंवत्सरादुपतिष्ठद्भ्यो गौर्मधु-
पर्कश्च ॥७॥ दधिमधुमंसं सृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधु-

संसृष्टम् ॥८॥ अभात्र उदकम् ॥९॥ षडङ्गो वेदः ॥
१०॥ छन्दः कल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शीक्षा
छन्दोविचिर्गतिः ॥ ११॥ शब्दार्थारम्भाणां तु क-
र्मणां समाम्नायस्संमाप्तौ वेदशब्दस्तत्र सङ्ख्या विप्रति-
षिद्धा ॥१२॥ अङ्गानां तु प्रधानैरव्यपदेश इति न्या-
यवित्समयः ॥१३॥ अतिथिं निराकृत्य यत्रगते भो-
जने स्मरेत्ततो विरम्योपोष्य ॥१४॥

॥ इति अष्टमी खण्डिका (प्र० २ प० ३ ग्व० ८) ॥

श्वो भूते यथामनमं तर्पयित्वा संमाधयेत् ॥
१॥ यानवन्तमा यानात् ॥२॥ यावन्नानुनानीया-
दितरः ॥३॥ अप्रतीभायां मीम्रो निवर्तेत ॥४॥ स-
र्वन्वैश्वदेवे भामिनः कुर्वीता श्वचण्डाल्लभ्यः ॥५॥
नानर्हज्यो दद्यादित्येके ॥६॥ उपेतः स्त्रीणामनुपेतः
स्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥७॥ सर्वाण्युदकपूर्वाणि दा-
नानि ॥८॥ यथाश्रुति विहारे ॥९॥ ये नित्यभाक्ति-
कास्तेषामनुपरीधेन संविभागो विहितः ॥१०॥ का-
ममात्मानं भार्या पुत्रं वोपरुन्ध्यान्न त्वेव दामकर्म-
करम् ॥११॥ तथा चात्मनोऽनुपरोधं कुर्याद्यथा कर्म-
सु समर्थस्स्यात् ॥१२॥ अथाप्युदाहरन्ति— 'अष्टौ
ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशतं

गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः । आहिताग्निरनङ्गं-
श्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः । अश्वन्त एव सिध्यन्ति नै-
षां सिद्धिरनश्वतामिति ॥१३॥

॥ इति नवमी खण्डका । (५०२ प० ४ ख० ९ ॥)

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥४॥

भिक्षुगे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो माता-
पित्रोर्बुभूषार्हतश्च नियमविलोषः ॥१॥ तत्र गुणान्
समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥२॥ इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भि-
क्षणमनिमित्तम् ॥३॥ तस्मान्न तदाद्रियेत ॥४॥ स्वक-
र्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रति-
ग्रहणं दायाद्यं शिरोऽञ्छुः ॥५॥ अन्यच्चपरिगृहीतम् ॥६॥
एतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति द-
रिहाप्य दण्डयुद्धाधिकानि ॥७॥ क्षत्रियंवद्वैश्यस्य द-
ण्डयुद्धधर्जं कृषिगोरक्ष्यवाणज्याभिकम् ॥८॥ नाननू-
चानमृत्विजं वृणीते न पणमाणम् ॥९॥ अयाज्योऽनधी-
यानः ॥१०॥ युद्धे तद्योगा यथोपायमुपादेशान्ति तथा
प्रतिपत्तव्यम् ॥११॥ न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राञ्जलिप-
राह्ववृत्तानामार्या वधं परिचक्षते ॥१२॥ शास्त्रैरधिगता-
नामिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां शास्ता निर्वेषमुप-
दिशेद्यथाकर्म यथोक्तम् ॥१३॥ तस्य चेच्छास्त्रमतिप्र-

वतेश्च ॥१४॥ राजानं गमयेत् ॥१५॥ राजा पुसेहितं
धर्मार्थकुशलम् ॥१६॥ स ब्राह्मणान्नियुञ्ज्यात् ॥१७॥
बलविशेषेण बन्धदास्यं धर्जं नियमैरुपशोषयेत् ॥१८॥

॥ इति दशमी खण्डिक (प्र० २ प० ५ ख० १०) ॥

इतरेषां वर्णानामप्राणविप्रयोगात्समवेक्ष्य तेषां
कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् ॥१॥ न च सन्देहे दण्डं
कुर्यात् ॥ २ ॥ सुविचितं विचित्या दैवप्रश्नेभ्यो
राजा दण्डाय प्रतिपद्येत ॥३॥ एवंवृत्तों राजोभौ लो-
कावभिजयति ॥४॥ राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य ॥
५॥ समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥६॥ यानस्य भा-
राभिनिहितस्यातुरस्य स्त्रिया इति सर्वेर्दातव्यः ॥७॥
वर्णज्याग्रसां चेतैर्वर्णैः ॥८॥ अशिष्टपतिलमत्तोन्मत्ताः
नामात्मस्वस्त्ययनार्थेन सर्वैरेव दातव्यः ॥९॥ धर्मच-
र्यया जघन्यो वर्णः पूर्वपूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृ-
त्तौ ॥१०॥ अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं
वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥११॥ धर्मप्रजासम्पन्ने
दारैर्नान्यां कुर्वीत ॥१२॥ अन्यतराभावे कार्या प्राग-
ग्न्याधेयात् ॥१३॥ आधाने हि सती कर्मभिस्सम्ब-
ध्यते येषामेतदङ्गम् ॥१४॥ सगोत्राय दुहितरं न प्र-
यच्छेत् ॥१५॥ मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः ॥१६॥ ब्राह्मे

विवाहे बन्धुशीलश्रुतारोग्याणि ब्रुवा प्रजां सहस्रक
र्मभ्यः प्रतिपादयेच्छक्तिविषयेणालंकृत्य ॥१७॥ आपे
दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयौ ॥ १८ ॥ दैवे यज्ञतन्त्र
कृत्विजे प्रतिपादयेत् ॥१९॥ मिथः कामात्सांवर्तेते स
गान्धर्वः ॥२०॥

॥ इति एकादशी खण्डिका (प्र० २ प० ५ ख० ११) ॥

शक्तिविषयेण द्रव्याणि दत्वावहेरन् स आसुरः
॥१॥ दुहितृमन्तः प्रोथयित्वावहेरन् स राक्षसः ॥२॥ ते-
षां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वःपूर्वः श्रेयान् ॥३॥ य-
थायुक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति ॥४॥ पाणिस-
मूढं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्षितमभितिष्ठेत् ॥५॥ अग्निं ब्रा-
ह्मणं चान्तरेण नातिक्रामेत् ॥६॥ ब्राह्मणांश्च ॥७॥
अनुज्ञाप्य वातिक्रामेत् ॥८॥ अग्निमपश्च न युगपद्धा-
र्यात् ॥९॥ नानाग्नीनां च सन्निवापं वर्जयेत् ॥१०॥
प्रतिमुखमग्निमाह्रियमाणं नाप्रतिष्ठितं भूमौ प्रदक्षिणी-
कुर्यात् ॥११॥ पृष्ठतश्चात्मनः पाणी न संश्लेषयेत् ॥१२॥
स्वपन्नभिनिर्मुक्तो नाश्वान्वाग्यतो रात्रिमासीत श्वो
भूत उदकमुपस्पृश्य वाचं विसृजेत् ॥१३॥ स्वपन्नभ्यु-
दितो नाश्वान्वाग्यतोऽहस्तिष्ठेत् ॥१४॥ आतमितोः
प्राणमायच्छेदित्येके ॥१५॥ स्वप्नं वा पापकं दृष्ट्वा ॥

१६॥ अर्थः वा सिसाधयिषन् ॥१७॥ नियमातिक्रमे
चान्यस्मिन् ॥१८॥ दोषफलसंशयेन न तत्कर्तव्यम् ॥१९॥
एवमध्यायानभ्याये ॥२०॥ न संशये प्रत्यक्षवद्भूयात् ॥
२१॥ अभिनिर्मुक्ताभ्युदितकुनखीश्यावदाग्रादिधिषुदि-
धिषूपतिपर्याहितपरीष्टपरिवित्तपरिविन्नपरिविविदानेषु
चोत्तरोत्तरस्मिन्नशुचिकरनिर्वेषो गरीयान् गरीयाश्च ॥
२२॥ तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमित्येके ॥२३॥

॥ इति द्वादशी खण्डिका ॥ (प्र० ३ प० ५ ख० १२) ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥८॥

सवर्णापूर्वशास्त्रविहितायां यथर्तु गुच्छतः पु-
त्रास्तेषां कर्माभिस्सम्बन्धः ॥१॥ दायेन चाव्यतिक्र-
मश्चोभयोः ॥२॥ पूर्ववत्याममंस्कृतायां वर्णान्तरे च
मैथुने दोषः ॥३॥ तत्रापि दोषदान् पुत्र एव ॥४॥
उत्पादयितुः पुत्र इति हि ब्राह्मणम् ॥५॥ अथ पु-
त्राहरन्ति—इदानीमेवाहं जनकः स्त्रीणामीष्यामि नो
पुरा । यदा यमस्य सादने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् ।
रैतोधाः पुत्रं नयति पश्य यमसादने । तम्माद्वा-
र्या रक्षन्ति विभ्यन्तः परेदमः । अप्रमत्ता रक्षथ
तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः । जनयितुः
पुत्रो भवति माम्पंगये मोघं वेत्ता कुरुते तन्तुमेत-

मिति ॥६॥ दृष्टो धर्मव्यतिक्रमस्साहसं न, पूर्वेषाम्
 ॥७॥ तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥८॥
 तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानस्सीदत्यवरः ॥९॥ दानं कस्यधर्म-
 श्रापत्यस्य न विद्यते ॥१०॥ विवाहे दहितृमते दानं
 काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्मादुहितृमतेऽतिरथं शतं दे-
 यं तन्मिथुयाकुर्यादिति तस्यां क्रयशब्दस्संस्तुतिमा-
 त्वं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥११॥

॥ इति त्रयोदशी खण्डिका (प्र० २ प० ६ ख० १३) ॥

एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा जीवन् पुत्रेभ्यो
 दायं व्यभजेत् समं क्लीबमुन्मत्तं पतितं च परिहा-
 प्य ॥१॥ पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः ॥२॥
 तदभाव आचार्य आचार्याभावे अन्तेवासी हत्वा
 तदर्थेषु धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥३॥ दहिता वा
 ॥४॥ सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥५॥ ज्येष्ठो दा-
 याद इत्येके ॥६॥ देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः
 कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ॥७॥ रथः पितुः परिभाण्डं च
 गृहे ॥८॥ अलङ्कारो भार्यायाः ज्ञातिधनं चेत्येके
 ॥९॥ तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥१०॥ मनुः पुत्रेभ्यो
 दायं व्यभजदित्यविशेषेण श्रूयते ॥११॥ अथापि
 तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्तीत्येकवच्छ्रूयते

॥१२॥ अथापि नित्यानुवादमविधिमाहुर्न्यायविदो
यथा .तस्मादंजावयः . पशूनां सहचरन्तीति । तस्मा-
त् स्नातकस्य . मुखं . रेफायतीव । तस्मात् वस्तश्च
श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतप्ताविति ॥ १३ ॥ सर्वे हि ध-
र्मयुक्ता भागिनः ॥ १४ ॥ यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्र-
तिपादयति ज्येष्ठोऽपि तमभागं कुर्वीत ॥ १५ ॥ जा-
यापत्योर्न विभागो विद्यते ॥ १६ ॥ पाणिग्रहणाद्धि
सहत्वं कर्मसु ॥ १७ ॥ तथा पुण्यफलेषु द्रव्यपरिग्रहे-
षु च ॥ १८ ॥ न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने
स्तेयमुपदिशन्ति . ॥ १९ ॥

॥ इति चतुर्दशी खण्डिका । (प्र० २ प० ६ ख० १४) ॥

एतेन देशकुलधर्मा व्याख्याताः ॥ १ ॥ मातु-
श्च योनिसंम्बन्धेभ्यः पितुश्चासंसमाद्यावता वा सु-
म्बन्धो ज्ञायते तेषां प्रेतैषूदकोपस्पर्शनं गर्भान्परिहा-
प्यापरिसंवत्सरान् ॥ २ ॥ मातापितरावेव तेषु भर्तार-
श्च न ॥ ३ ॥ भार्यायां परमगुरुसंस्थायां चाकालमभो-
जनम् ॥ ४ ॥ आतुरव्यञ्जनानि कुर्वीरन् ॥ ५ ॥
केशान्प्रकीर्य पांसूनोप्यैकवाससो दक्षिणामुखास्स-
कृदुपमज्ज्योत्तीर्योपविशन्त्येवं त्रिः ॥ ६ ॥ तत्प्रत्य-
यमुदकमृत्सिन्ध्याप्रतीक्षा ग्राममेत्य यस्मिन्नि य आ-

हुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥ इतरेषु चैतदेवैकं उपदिश-
 न्ति ॥ ८ ॥ शुचीन्मन्त्रवर्तस्सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥
 ९ ॥ देशतः कालतः शौचितः सग्यवप्रतिग्रहीतृत इ-
 ति दानानि प्रतिपादयति ॥ १० ॥ यस्याग्नौ न क्रि-
 यते यस्य चाग्रं न दीयते न तद्भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥
 न क्षारलवणहोमो विद्यते ॥ १२ ॥ तथावरान्नसंसृष्टस्य
 च ॥ १३ ॥ अहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्मा-
 पोह्य तस्मिञ्जुहुयात्तद्धुतमहुतं चाग्नौ भवति ॥ १४ ॥
 न स्त्री जुहुयात् ॥ १५ ॥ नानुपेतः ॥ १६ ॥ आन्न-
 प्राशनाद्गर्भा नाप्रयन्ता भवन्ति ॥ १७ ॥ आ परिसंवत्सरा-
 दित्येके ॥ १८ ॥ यावता वा दिशो न प्रजानीयुः ॥
 १९ ॥ ओपनयनादित्यपरम् ॥ २० ॥ अत्र ह्यधिकार-
 श्शास्त्रैर्भवति ॥ २१ ॥ सा निष्ठा ॥ २२ ॥ स्मृतिश्च ॥ २३ ॥

॥ इति पञ्चदशी खाण्डिका (प्र० २, प० ६ ख० १५) ॥

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

सह देवमनुष्या अस्मिँल्लोके पुरा बभूवुः ।
 अथ देवाः कर्मभिर्दिवं जग्मुरहीयन्तमनुष्याः । तेषां
 ये तथा कर्माण्यारभन्ते सह देवैर्ब्रह्मणा चामुष्मिन्
 लोके भवन्ति । अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच ।
 प्रजानिश्श्रेयसाय च ॥ १ ॥ तत्र पितरो देवता ब्राह्मणा-

स्त्वांहवनायार्थं ॥ २ ॥ मामिमांसि कार्यम् ॥ ३ ॥ अप-
 पक्षस्यापराहः श्रेयान् ॥ ४ ॥ नयावरपक्षस्य जवत्सा-
 न्यहानिः ॥ ५ ॥ सर्वेष्वेवाप्यपक्षस्याहम्सु क्रियमाणे पि-
 तृन् प्रीणानि । कर्तुंस्तु कालाभिनिषमात्कृद्विशेषः ॥ ६ ॥
 प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्ये जायत ॥ ७ ॥
 द्वितीये स्तेनाः ॥ ८ ॥ तृतीये ब्रह्मवर्चमिनः ॥ ९ ॥ चतुर्थे
 क्षुद्रपशुमान् ॥ १० ॥ पञ्चमे पुमांसो बहुपत्या न चान-
 पत्यः प्रसीयते ॥ ११ ॥ षष्ठेऽध्वर्गीलोऽक्षशीलश्च ॥ १२ ॥
 सप्तमे कर्षे शक्तिः ॥ १३ ॥ अष्टमे पुष्टिः ॥ १४ ॥ नवमे
 एकचुगः ॥ १५ ॥ दशमे व्यवहारे शक्तिः ॥ १६ ॥ एका-
 दशे कृष्णायमं त्रिदुर्भागम् ॥ १७ ॥ द्वादशे पशुमान्
 ॥ १८ ॥ त्रयोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनाथापत्ये
 युक्तामिहस्तु भवान्ते ॥ १९ ॥ चतुर्दश आयुश्च शक्तिः
 ॥ २० ॥ पञ्चदश पुष्टिः ॥ २१ ॥ तत्र द्रव्यार्णव तिलमाषा-
 व्रीहियवा आग्रे मूलकलानि च ॥ २२ ॥ स्नेहयानि त्वि-
 दानि तीव्रतमा पितृणां प्रीतिर्द्वितीयापं च कालम् ॥ २३ ॥
 तक्षा धर्माहन्तनं द्रव्येण तीर्थप्रतिपन्नम् ॥ २४ ॥ मंत्र-
 त्मरं गव्येन प्रीतिः ॥ २५ ॥ भूयाममनो माद्विषेण ॥ २६ ॥
 एतेन ग्राम्याण्यानां पशूनां मांसं मेव्यं व्याज्यतम्
 ॥ २७ ॥

खड्गोपस्तरणे 'खड्गमांसेनानन्त्यं :कालम्' ॥
 १॥ तथा शतवलेर्धत्स्यस्य मांसेन ॥२॥ वाध्राणस-
 स्य च ॥३॥ प्रयतः प्रमत्तमन्त्रांस्सृष्ट्वे भोजयेद्वाह्मणा-
 न् ब्रह्मविंदो योभिगोक्षमन्त्रान्तेवांस्यसम्बन्धान् ॥
 ४॥ गुणहान्यां तु परेषां समुदेतः सोदर्योऽपि भो-
 जयितव्यः ॥५॥ एतेनान्तेवामिनो व्याख्याताः ॥
 ६॥ अथाप्युदाहर्न्ति ॥७॥ सम्भोजनी नाम पि-
 शाचभिक्षा नैषा पितृन् गच्छति नोत देवान् ।
 इहेव मा चरेति क्षीणपुण्या शालान्तरे गौरिव नष्ट-
 वत्मा ॥ ८ ॥ इहेव सम्भुञ्जती दक्षिणा कुलात्कुलं
 विनश्यतीति ॥ ९ ॥ तुल्यगुणेऽवयोर्वृद्धः श्रेयानं द्र-
 व्यंकुशश्चेप्सन् ॥ १० ॥ पूर्वद्युर्निवेदनम् ॥ ११ ॥ अ-
 परेद्युर्द्वितीयम् ॥ १२ ॥ तृतीयमामन्त्रणम् ॥ १३ ॥
 त्रिःप्रायमेके श्राद्धमुपदिशन्ति ॥ १४ ॥ यथाप्रथममेवं
 द्वितीयं तृतीयं च ॥ १५ ॥ सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतस्ममव-
 दाय शेषस्य ग्रामावगर्ध्यं प्रार्थयित्वाद्यथोक्तम् ॥ १६ ॥
 उदौच्यवृत्तिस्त्वामनगतानां हस्तेषूदपात्रानयनम् ॥ १७ ॥
 अद्ध्ययतामग्नौ च क्रियतामित्यामन्त्रयते ॥ १८ ॥ का-
 न्मुद्ध्ययतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृष्ट उद्धरेज्जु-
 हुयाच्च ॥ १९ ॥ श्वभिरपपात्रे श्राद्धस्य दर्शनं परि-
 वक्षते ॥ २० ॥ श्वित्रिशिपिविष्टः परतल्पगाम्यायुधी-

द्वितीयः प्रश्नः

यपुत्रश्शूद्रोऽपन्नो ब्राह्मण्यामित्येत श्राद्ध भुञ्जानाः प-
क्षिदूषणा भवन्ति ॥२१॥ त्रिमधुम्विसुपर्णास्त्रिणाचि-
केतश्चतुर्मेधः पञ्चाग्निर्ज्येष्ठमाभिको वेदाध्याय्यनृचान-
पुत्रः श्रोत्रिय इत्येते श्राद्धे भुञ्जानाः पक्षिपावना भ-
वन्ति ॥ २२ ॥ न च नृजः श्राद्धं कुर्वीत ॥२३॥ आ-
रुधे चाभोजनसमापनादन्यत्र राहुदर्शनात् ॥२४॥

॥ इति सप्तदशी खण्डिका (प्रश्ने प. ७ ख. १७) ॥

इति चापस्तम्बायधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने सप्तमः खण्डः ॥२५॥

विंलयनं मयितं पिण्याकं मधु मांसं च वर्जयेत्
॥ १ ॥ कृष्णधान्यं शूद्रान्नं ये चाप्येनाप्यगम्यताः
॥ २ ॥ अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत स्मृति
मिच्छन् यशो मेधां स्वर्गं पुष्टिं द्वादशैतानि वर्जयेत्
॥ ३ ॥ अधोनाभ्युपगिजान्वाच्छाद्य त्रिपवणमुदकु-
मुपस्पृशन्ननग्निपक्वसिगच्छावोपगतस्थानामनिकम्मं-
वत्स्ममेतद्रूतं चरेदेवदष्टाचत्वारिंशत्साम्मितमित्याचक्षते
॥४॥ नित्यश्राद्धम् ॥ ५ ॥ वहिर्ग्रीवाच्छुचयः शुचौ दे-
शे संस्कुर्वन्ति ॥ ६ ॥ तत्र नवानि द्रव्याणि ॥ ७ ॥
यैरन्नं संस्क्रियते येषु च भुज्यते ॥ ८ ॥ तानि च भु-
क्तं वद्वयो दद्यात् ॥ ९ ॥ समुदेतांश्च भोजयेत् ॥ १० ॥
न चातद्गुणम्योच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ११ ॥ एवं संवत्सर-

स ॥ १२ ॥ तपामुत्तमं लाहनाजिन कायस्त्र ॥ १२ ॥
 भानं च काश्येत्प्रतिच्छन्नम् ॥ १४ ॥ तस्योत्तरार्धे ब्रा-
 ह्मणान् भोजयेत् ॥ १५ ॥ उभयान्मयानि ब्राह्मणांश्च
 भुञ्जानान्भाने च पितृनित्युपदिशन्ति ॥ १६ ॥ कृता-
 कृतमत ऊर्ध्वम् ॥ १७ ॥ श्राद्धेन तृप्तिं निवेदयन्ने-
 पितरः ॥ १८ ॥ तिप्येण पुष्टिकामः ॥ १९ ॥

॥ अति अष्टादश गण्डिका ॥ (प्र० २ प० ८ ख० १८) ॥

गोशंसर्पपाणां चूर्णानि काश्यित्वा तेः पाणि-
 पादं प्रक्षाल्य मुग्धं कर्णौ प्राश्य च यद्वातो नातिवाति
 तदामनोऽजिनं वस्त्रं स्य प्रथमः कल्पो वाग्यतो दक्षि-
 णामुक्तो भुञ्जीत ॥ १ ॥ अनायुष्यं त्वेवंमुग्धस्य भोज-
 नं भातुमित्युपदिशन्ति ॥ २ ॥ औदुम्बरश्चमः सुवर्ण-
 नाभः प्रशाम्तः ॥ ३ ॥ न चान्येनापि भक्ष्यः ॥ ४ ॥
 यस्मिन्नामं संनयन्नस्मकन्दयन्नापूजिहीत वा कृत्स्नं ग्रामं
 ग्रमीत महाद्दुष्टम् ॥ ५ ॥ न ध्वं मुखशब्दं कुर्यात् ॥ ६ ॥
 पाणिं न नावधूनुयात् ॥ ७ ॥ आचम्य चोर्ध्वं पाणी
 धास्येदाप्रोदकीभावात् ॥ ८ ॥ ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥
 ९ ॥ दिवा च न भुञ्जीतान्यन्मूलफलेभ्यः ॥ १० ॥ म्था-
 लीपाकानुद्देश्यानि च वर्जयेत् ॥ ११ ॥ मोक्षगच्छाद-
 नश्रेय यज्ञोपवीती भुञ्जीत ॥ १२ ॥ नैयमिकं तु श्राद्धं

द्वितीयः प्रश्नः ।

स्नेहवदेव कृद्यात् ॥१३॥ सांपैमांसमिति प्रथमः कल्पः
॥१४॥ अभावे तैलं शाकमिति ॥१५॥ मृदासु चाधि-
कं श्राद्धकल्पेन सर्पिर्ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥१६॥

॥ इति एकानावशाततमा ग्वाण्डका । (प्र० २ प० ८ ख० १०) ॥

मांसि श्राद्धे तिलानां द्रोणंद्रोणं येनोपायेन
कनुयात् तेनोपयोजयेत् ॥१॥ समुदेतांश्च भोजयेन्न
चातद्गुणायोच्छिष्टं दद्यात् ॥ २ ॥ उदगयन् आपूर्यमा-
णपक्षस्यैकरात्रमुक्ताध्वमुपोष्य तिष्ठेण पुष्टिकामः स्था-
लीपाकं श्रपयित्वा महाराजमिष्ट्वा तेन सर्पिष्मता ब्रा-
ह्मणं भोजयित्वा मुख्यार्थेन मिद्धि वाचयान् ॥ ३ ॥ एत-
महरंहरापरम्मात्तिष्यात् ॥ ४ ॥ द्वौ द्वितीये ॥५॥ त्री-
स्तृतीये ॥ ६ ॥ एवं संवत्सरमभ्युच्चयेत् ॥ ७ ॥ महा-
न्तं पापं सुष्यति ॥ ८ ॥ आदित एवोपवृत्तिः ॥ ९ ॥
आत्ततेजसां भोजनं वर्जयेत् ॥ १० ॥ भस्मतुषाधिष्ठ-
नम् ॥ ११ ॥ पदा पादस्य प्रक्षालनमधिष्ठानं च वर्ज-
येत् ॥ १२ ॥ प्रेङ्खोलनं च पादयोः ॥ १३ ॥ जानुनि
चात्याधानं जङ्घायाः ॥ १४ ॥ नखैश्च नखवादनम् ॥
१५ ॥ स्फोटनानि चाकारणात् ॥ १६ ॥ युञ्जीन्यत्पुग्नि-
चक्षते ॥ १७ ॥ योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपुग्निग्रहेषु च
१८ ॥ प्रतिपादयित्वा च तीर्थे ॥ १९ ॥ यन्तां चार्ताथं

यतो न भयं स्यात् ॥ २० ॥ सह्यहोता च मनुष्यान्
 २१ ॥ भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान् भोगान् ॥ २२ ॥
 एवमुभौ लोकावभिजयसि ॥ २३ ॥

॥ इति त्रिशतितमो खण्डिका (प्र० २ प० ८ ख० २०) ॥

इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने अष्टमः पटलः ॥८॥

अत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्र-
 स्थ्यमिति ॥१॥ तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः
 क्षेमं गच्छति ॥ २ ॥ सर्वेषाभुपनयनप्रभृति समान
 आचार्यकुले धासः ॥ ३ ॥ सर्वेषामनूत्तमर्गो विद्यायाः ॥
 ४ ॥ बुद्ध्वा कर्माणि यत्कामयते तदारभेत ॥ ५ ॥ यथा
 विद्यार्थस्य निग्रम् एतेनैवान्तमनूपसीदत आचार्यकुले
 शरीरन्यासो ब्रह्मचारिणः ॥ ६ ॥ अध परिव्राजः ॥७॥
 अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति ॥ ८ ॥ तस्योपदिश-
 न्ति ॥ ९ ॥ अनग्निरनिकेतस्स्यादशर्माशरणो मुनिः
 स्वाध्याय एवोत्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिप्रति-
 लभ्यानिहोऽनमुत्रश्चेत् ॥ १० ॥ तस्य मुक्तमाच्छादनं
 विहितम् ॥११॥ सर्वतः परिमोक्षमेके ॥ १२ ॥ सत्यान्त्रे
 सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्वि-
 च्छेत् ॥ १३ ॥ बुद्धे क्षेमप्रापणम् ॥ १४ ॥ तच्छास्त्रै-
 र्विप्रतिषिद्धम् ॥ १५ ॥ बुद्धे चेत्क्षेमप्रापणमिहैव न
 दुःखमुपलभेत ॥ १६ ॥ एतेन परं व्यख्यातम् ॥ १७ ॥

अयं वानप्रस्थः ॥ १७ ॥ अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्र-
जति ॥ १९ ॥ तस्योपदिशन्त्येकाग्रिरनिकेतस्स्यादशर्मा-
शरणो म्रिनिः स्वाध्याय एवोत्सजमानो वाचम् ॥ २० ॥

॥ इति एकविंशतितमो ब्राह्मण्डका (प्र० २ प० ९ ख० २१) ॥

तस्याग्न्यमच्छादनं विहितम् ॥ १ ॥ ततो मू-
लैः फलैः पणैस्तृणैरिति वर्तयंश्चेत् ॥ २ ॥ अन्ततः
प्रवृत्तानि ॥ ३ ॥ ततोऽपो वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत्
॥ ४ ॥ तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः फलेतो विशिष्टः ॥ ५ ॥
अथ वानप्रस्थस्येवानुपूर्व्यमेक उपदिशन्ति ॥ ६ ॥
विद्यां समाप्य नारं कृत्वाग्नीनाथाय कर्माण्याग्भवे
सोमावगर्ह्यानि यानि श्रयन्ते ॥ ७ ॥ गृहान् कृत्वा
सदाग्मप्रजस्महाग्निभिर्वह्निर्ग्रामादमेत् ॥ ८ ॥ एको
वा ॥ ९ ॥ मिल्लोज्झनं वर्तयेत् ॥ १० ॥ न चात ऊर्ध्वं
प्रतिगृहीयात् ॥ ११ ॥ अभिपिक्तश्च जुहुयात् ॥
१२ ॥ शनैर्योऽभ्युपयादभिघ्नन्नभिसुग्व आदित्यमु-
दकमुपस्पृशेत् ॥ १३ ॥ इति सर्वत्रोदकोपस्पर्शनवि-
धिः ॥ १४ ॥ तस्य द्वादश द्रव्याणामेक उपदिशन्ति
पाकार्थभोजनार्थवामिपरशुदात्रकाजानीम् ॥ १५ ॥
द्वादशानामेकैकमादायेतराणि दत्त्वाग्न्यमवतिष्ठेत् ॥ १६ ॥
तस्याग्न्येनैवात ऊर्ध्वं होमो वृत्तिः प्रतीक्षाच्छादनं च

॥ १७ ॥ येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चखस्तेषु कार्यः ॥ १८ ॥
नर्व चोरांशुः महः स्वांग्यायेन ॥ १९ ॥ नारण्यमभ्या-
श्रावयेत् ॥ २० ॥ अग्न्यर्थं शरणम् ॥ २१ ॥ आकाशे
स्वयम् ॥ २२ ॥ अनुपस्तीर्णं शय्यासने ॥ २३ ॥ नवे
मस्ये प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ २४ ॥

॥ इति डाविगतिमी खण्डिका (प्र० २ प० ० ख० ॥

भूयामं वा नियममिच्छन्नन्वहमेव पात्रेण मा-
यंप्रातर्ग्यमाह्वयेत् ॥ १ ॥ ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणै-
रिति वर्तयंश्चगेदन्ततः प्रवृत्तानि ततोऽपो वायुमाका-
शमित्यभिनिश्चयेत् । तेषामुत्तर उत्तस्संयोगः फलतो
विशिष्टः ॥ २ ॥ अथ पुराणे श्लोकाबुदाहरति—अष्टा-
शीतिमहस्राणि ये प्रजामीषिरऋषयः । दक्षिणेनार्य-
म्णः पन्थानं ते श्मशानानि भेजिरे ॥ ३ ॥ अष्टाशी-
तिमहस्राणि ये प्रजां नेषिर ऋषयः । उत्तरेणार्यम्णः प-
न्थानं तेऽवृतत्वं हि कल्पते ॥ ४ ॥ इत्युर्व्वरेतसां प्रशं-
सा ॥ ५ ॥ अथापि मङ्कल्पसिद्धयो भवन्ति ॥ ६ ॥ यथा
वर्षं प्रजादानं दूरेदर्शनं मनोजवता यच्चान्यदेवं यु-
क्तम् ॥ ७ ॥ तस्माच्छ्रुतितः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टा-
नाश्रमानेतानेके ब्रुवते ॥ ८ ॥ त्रैविद्यवृद्धानां तु धे-
दाः प्रमाणमिति निष्ठा तव यानि श्रयन्ते ॥ ९ ॥ ब्री-

द्वितीयः प्रश्नः

हियवपश्चाज्यपयःकषलपत्नीमम्बन्धान्युच्चैर्नीचैः का-
र्यमिति तैर्विरुद्ध आचारोऽप्रमाणमिति मन्यन्ते ॥१०॥
यत्तु श्मशानमुच्यते नानाकर्मणामेवोऽन्ते पुरुषमस्का-
मे विधीयते ॥ ११ ॥ ततः परमनृत्यं फलं स्वर्ग्यशब्दं
श्रूयते ॥ १२ ॥

इति त्रयाविंशतितमोऽध्यायः ॥ १० ॥ १०० ॥ स्व २३ ॥

अथाप्यस्य प्रजापतमृतमस्मात् आह । प्रजा-
पतु प्रजायमे तदु ते मर्त्यामृतमिति ॥ १ ॥ अथापि
न एवायं विस्मृतः पृथक्प्रत्यक्षेणैव लभ्यते दृश्यते चापि
मास्म्यं देहत्वमेवान्यत ॥ २ ॥ ते शिष्टेऽकर्मसु वर्त-
मानाः पूर्वेषां क्षात्रांगणेन कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ ३ ॥
एवमवर्गेष्वरः परमात्म ॥ ४ ॥ आभूतमण्डितं स्वर्ग-
जितः ॥ ५ ॥ पुनस्मर्गं बीजार्थं भवन्तीति भावय्य-
त्पुण्ये ॥ ६ ॥ अथापि प्रजापतेर्वचनम् ॥ ७ ॥ त्रयीं
विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रजापतिं श्रद्धां तपो यज्ञमनुप्रदानम् ।
य एतानि कुर्वते तैस्मिह स्मो गजे भृत्या भ्यसते-
न्यत्प्रशंसन्निति ॥ ८ ॥ तत्र ये पापकृतस्त एव ध्वं-
मन्ति यथा पर्णं वनस्पतेर्न पगन् हिमन्ति ॥ ९ ॥ ना-
स्यास्मिन्लोके कर्मभिस्मम्बन्धो विद्यते तथा परास्मिन्
कर्मफलैः ॥ १० ॥ तदेतत्त वेदितव्यम् ॥ ११ ॥ प्रजापते

ऋषीणामिति सर्गोऽयम् ॥ १२ ॥ तत्र ये पुण्यकृतस्ते-
षां प्रकृतयः परा ज्वलन्त्य उपलभ्यन्ते ॥ १३ ॥ स्यात्तु
कर्मावयवेन तपसा वा कश्चित्संशरीरोऽन्तवन्तं लोकं
जयति सङ्कल्पसिद्धिश्च स्यान्न तु तज्ज्येष्ठ्यमाश्रमा-
याश्च ॥ १४ ॥

८।१ चतुर्विंशतितृतीया स्तुतिः ॥ प्र० २ प० ९ ख० २४ ॥

इति चा।मस्तम्बीयधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने त्रयमः पटलः ॥ ९ ॥

व्याख्यानाः सर्ववर्णानां साधारणवैशेषिका ध-
र्माः । राजस्तु विशेषाद्व्यामः ॥१॥ दक्षिणाद्वारं वेश्म
पुरं च मापयेत् ॥ २ ॥ अन्तरस्यां पुरि वेश्म ॥ ३ ॥ त-
स्य पुरस्तादादिसंशस्तदामन्त्रणमित्याचक्षते ॥ ४ ॥ द-
क्षिणेन पुरं सभा दक्षिणोदगद्वारा यथोभयं सन्दृश्येत
बहिरन्तरं चोति ॥ ५ ॥ सर्वेष्वेवाजस्रा अग्नयस्स्युः ॥६॥
अग्निपूजा च नित्या यथा गृहमेधे ॥७॥ आवसथेश्रो-
त्रिगन्धर्वानतिथीन् दासयेत् ॥ ८ ॥ तेषां यथागु-
णः मथाः शय्यान्नपानं च विदेयम् ॥ ९ ॥ गुरुन-
मात्यांश्च नातिर्जावेत् ॥ १० ॥ न चास्य विषये क्षुधा,
रोगेण हिमातपाभ्यां वावसीदेदभावादुद्धिपूर्वं वा क-
श्चित् ॥ ११ ॥ सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धत्यावोक्ष्या-
क्षान्नित्रपेगुमान् वैभीतकान् यथार्थान् ॥१२॥ आर्याः
शुचयस्मत्यशीला दीवितारस्स्युः ॥१३॥ आयुधग्रहणं

द्वितीयः प्रश्नः ।

नृत्तगतवद्वदत्राणीति राजार्थीनेभ्योऽन्यत्र न विद्येरन्
॥ १४ ॥ क्षेमकृद्गजा दम्प विषये ग्रामेऽरण्ये वा तस्कर-
भयं न विद्यन्ते ॥ १५ ॥

॥ शनिपञ्चविंशततमो मण्डिका प्र० ३ प० १० ख० २२) ॥

भृत्यानामनुयगेधेन क्षेत्रं वित्तं च ददद्वात्मणे-
भ्यो यथाहेमनन्ताल्लोकानभिजयति ॥१॥ ब्राह्मणं स्वा-
न्यवजिगीयमाणो राजा यो हन्यते तमाहुरात्मयूपो य-
ज्ञोऽनन्तदक्षिण इति ॥२॥ एतेनान्ये श्रमव्याख्याताः
प्रयोजने युध्यमानास्तनुत्यजः ॥३॥ ग्रामेषु नगरेषु
चार्याञ्छुचीन् मत्सर्गान् प्रजाशुभे निदध्यात् ॥४॥
तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः ॥ ५ ॥ नृदतो योजनं
नगरं तस्करेभ्यो रक्ष्यम् ॥ ६ ॥ कौशो ग्रामेभ्यः ॥७॥
तत्र यन्मुच्यते तेस्तत्प्रतिदाप्यम् ॥८॥ धाम्यं शुल्क-
मपहाग्येत् ॥९॥ अकरः श्रोत्रियः ॥ १० ॥ सर्ववर्णा-
नां च स्त्रियः ॥ ११ ॥ कुमारश्च प्राक् व्यञ्जनेभ्यः ॥
१२ ॥ ये च विद्यार्थी वसन्ति ॥ १३ ॥ तपस्विनश्च
ये धर्मपराः ॥ १४ ॥ शूद्रश्च पादावेनेच्छा ॥ १५ ॥ अ-
न्यस्मृक्वादिदण्डाविष्टाश्च ॥ १६ ॥ ये व्यर्था द्रव्यपरिग्र-
हेः ॥ १७ ॥ अशुद्धिपूर्वमङ्कुरो युष्मा परदारमनुप्रवि-
शन् कुमारि वा वाचा वाच्यः ॥ १८ ॥ बुद्धिपूर्वं तु दु-
ष्टभावो दण्ड्यः ॥ १९ ॥ मन्त्रिपाने वृत्ते शिशुश्छेदनं

सवृषणम्य ॥ २० ॥ कुमारां तु स्वान्यादाध- नाश्वः ॥
 २१ ॥ अथ भृत्ये गजानाम् ॥ २२ ॥ रक्ष्ये चात ऊर्ध्वं मैथुनात्
 ॥ २३ ॥ निर्वेषाभ्युपाये तु स्वामिभ्योऽङ्गुजेत् ॥ २४ ॥
 इति पटुगतिर्मा स्नाष्टकौ ॥ प्र० २ पृ० १० ख० २६ ॥ "

चरिते यथापुं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥ १ ॥ मगो-
 त्रस्थानीयान्न पेरभ्यस्ममाचक्षीत् ॥ २ ॥ कुलाय हि
 स्त्री प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ ३ ॥ तदिन्द्रियदोर्वित्या-
 द्विप्रणिपन्नम् ॥ ४ ॥ अविशिष्टं हि परत्वं पाणेः ॥ ५ ॥
 तद्यतिक्रमे स्युः पुनरुभयोर्नरकः ॥ ६ ॥ नियमारम्भ-
 णो हि वर्षीयानभ्युदय एवमारम्भणादपत्यात् ॥ ७ ॥
 नाभ्य आर्क्षश्छायायाम् ॥ ८ ॥ वध्यश्शूद्र आर्यायां ॥
 ९ ॥ दारं चास्य कर्शयेत् ॥ १० ॥ भवर्णगामन्यपूर्वा-
 सां सकृत्सन्निपाते मादः पतर्क्षन्त्युपदिशन्ति ॥ ११ ॥ ए-
 वमभ्यामे दादः पादः ॥ १२ ॥ चतुर्थे सर्वम् ॥ १३ ॥
 जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यार्यं धार्मिकमाक्रोशतः ॥ १४ ॥
 वाचि पथि शय्यायामामन इति क्षमीभवन्तो दण्डता-
 डनम् ॥ १५ ॥ पुरुषवेधे स्तेये भूम्यादान इति स्वान्या-
 दाय वध्यः ॥ १६ ॥ चक्षुनिरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥
 १७ ॥ नियमातिक्रमिणमन्यं वा रक्षाम् बन्धयेत् ॥ १८ ॥
 आममापत्तेः ॥ १९ ॥ अभमापत्तौ नाश्वः ॥ २० ॥

द्वितीयः प्रश्नः

आचार्य ऋषिक्कस्तानको राजेति त्राणं स्युरन्यत्र वया-
त् ॥ २१ ॥

॥ इति सप्तविंशतितमोऽष्टाङ्कः ॥ (प्र० २ प० १० ख० २७) ॥

॥ इति चापस्मिन्नुपसृतेषु द्वितीयप्रश्ने दशमः पटलः ॥ १० ॥

क्षेत्रं परिगृह्योत्थानाभावात्फलाभावे यस्मिन्मृद्ध-
स्म भावितदपहार्यः ॥ १ ॥ अवशिनः कीनाशस्य
कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥ २ ॥ तथा पशुस्य ॥ ३ ॥
अवरोधनं चाम्य पशुनम् ॥ ४ ॥ हित्वा ब्रजमादि-
नः कर्शयेत्पशुम् ॥ ५ ॥ नातिपातयेदवरुण्य पशुन्मा-
रणे नाशने वा स्वामिभ्योऽवमृजेत् ॥ ६ ॥ प्रमादादागण्यं
पशुनुत्पृष्टान् दृष्ट्वा ग्राममानीय स्वामिभ्योऽवमृजेत् ॥
७ ॥ पुनः प्रमादे सकृदवरुण्य ॥ ८ ॥ तत ऊर्ध्वं न
मृजेत् ॥ ९ ॥ परपरिग्रहमविद्वानाददान् पशूदके मूले
पुणं फटे गन्धे ग्रामे शांके इति वाचा ब्राह्म्यः ॥ १० ॥
विदुषो वाममः पश्चिमोऽष्टमः ॥ ११ ॥ अदण्ड्यः कामकृते
तथा प्राणमंशये भोजनमाददानः ॥ १२ ॥ प्राप्तनिमित्ते
दण्डाकर्मणि गंजानमेनस्मृशति ॥ १३ ॥

॥ इति अष्टाविंशतितमोऽष्टाङ्कः प्र० २ प० ११ ख० २८ ॥

प्रयोजयिता मन्ता कर्तेति स्वगनस्कफलपु क-
र्मसु भागिनः ॥ १ ॥ यो भूय आरभते तस्मिन् फल-
विशेषः ॥ २ ॥ कुडुम्बिनो धनम्येताते ॥ ३ ॥ तयोऽग-

नूनतेऽन्येऽपि तद्धितेषु वर्तेरन् ॥ ४ ॥ त्रिदादे विद्या-
 भिजनमम्पन्ना वृद्धा मेधाविनो धर्मेण्यविनिपातिनः ॥
 ५ ॥ मन्देहे लिङ्गतो दैवेनेते पिथित्य ॥ ६ ॥ पुण्याहे
 प्रातग्याविद्धऽपामन्ते राजवत्युभयतस्समाख्याप्य सर्व-
 वानुमते मुख्यस्मृत्यं प्रश्नं ब्रूयात् ॥ ७ ॥ अनृते
 राजा दाढं प्रगयेत् ॥ ८ ॥ नरकश्चात्राधिकः साम्पगये
 ॥ ९ ॥ मत्ये स्वर्गस्सर्वभूतप्रशंसा च ॥ १० ॥ सा निष्ठा
 या त्रिद्या स्त्रीषु शूद्रेषु च ॥ ११ ॥ आथर्वणस्य वेदस्य
 शेष इत्युपादिशन्ति ॥ १२ ॥ कृच्छ्रा धर्मममाप्तिस्समाप्ता-
 नेन लक्षणकर्मणा च ममप्यते ॥ १३ ॥ तत्र लक्षणम् ।
 सर्वजनदेष्टव्येकान् समहितमार्याणां वृत्तं मयग्वि-
 नीतानां वृद्धानामात्मयतामलोलुपानामदाभिंकानां
 वृत्तमादृश्यं भजेत् । एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ १४ ॥
 स्त्रीभ्यन्सर्ववर्णेभ्यश्च धर्मशेषान्प्रतीयादित्येक इत्येके ॥
 ॥ १५ ॥

॥ इति एकविंशत्तमा खण्डः ॥ ५०२ प० ११ ख० २२ ॥

॥ इति आपस्तम्बधर्मसूत्रेषु द्वितीयप्रश्ने एकादश पटल ॥ ११ ॥

। द्वितीयप्रश्नश्च समाप्तः ॥

♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦
 ♦ आपस्तम्बधर्मसूत्रं ♦
 ♦ समाप्तम् ♦
 ♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦

आपस्तम्बधर्मसूत्रपाठस्य शाधनपत्रिका ।

पृष्ठं	पङ्क्ता	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०	१२	चार्याभ्या	चार्यार्थस्या
१२	१७	पालिप्ते	पालिते
१२	२१	नाभ्या	नभ्या
१३	२	तथा	तथा
१४	७	अध्याय	अध्यापये
१५	५	तस्य	पुस्य
१६	९	उल्कायाम	उल्कायाम
२१	४	णीत्त्रिष	ण्युप
२४	१५	शेषान्भु	शेषाद्भु
३२	१०	न्योर्वोद	न्योरुद
३३	१५	घृद्धो	घृद्धो
३५	४८	अशुद्धि	अशुचि
३७	७	शुन्भने	शुन्भन
५४	१०	न्यभजेत	विभजेत्
५५	१३	माद्या	मात्पुरुषाद्या
५६	१५	भनोरश्च	हनोरश्च
६०	५	निवेदयन्ते	हि वेदयन्ते
६३	५	मच्छादन	माच्छादनं

शिवाभ्यां नमः

॥ आपस्तम्बप्रणतिं धर्मसूत्रम् ॥

॥ हरदत्तमिश्रविरचितया उज्ज्वलोख्यवृत्त्या सहितम् ॥

प्रथमप्रश्नप्रारम्भः

मातामहमहाशैल महन्तदपितामहम् ।

कारणं जगतां वन्दे कण्ठादुपरि वारणम् ॥

प्रणिपत्य महादेवं हरदत्तेन धीमता ।

धर्माख्यप्रश्नयोरेषा ऋयने वृत्तिरुज्ज्वला ॥

ओम् ॥ * अथातः सामयाचारिकान्धर्मान् व्याख्यास्यामः ॥१॥
अथशब्द आनन्तर्ये । अतश्शब्दो हेतौ । उक्तास्मिन्नौतानि गार्ह्याणि च
कर्माणि । तानि च वक्ष्यमाणान् धर्मानपेक्षन्ते । कथम् । 'आचान्तेन क-
र्म कर्तव्यं शुचिना कर्तव्य'मिति वचनादाचमनशौचादीनपेक्षन्ते । 'सन्ध्या-
हीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु' । इति वचनात् सन्ध्यावन्दनम् । एवम्
'अशुचिकरनिर्वेषः ।' 'द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्' इति वचनात् घृह-
त्यादिप्राप्त्यश्रित्तानि च १ । एवमेन्येष्वपि यथासम्भवमपेक्षा द्रष्टव्या । अत-
स्तदनन्तरम् । सामयाचारिकान्धर्मान् व्याख्यास्यामः । पौरुषेयी व्यवस्था
समयः । स च त्रिविधः । विधिर्नियमः प्रतिषेध इति । तत्र प्रवृत्तिप्रयो-
जनौ विधिः १ । 'सन्ध्योश्च बृहिस्रामादासनं वाग्यतश्च'त्यादिः (१-११-३
-८) । निवृत्तिप्रयोजनावितरौ । 'प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जते'ति नियमवि-
धिः (१-११-३१-१) । क्षुद्रुपचातार्था भोजने प्रवृत्तिः । शक्यं च य-

१. 'आचान्तेन कर्तव्यं न्या शुचिना च पवित्रपाणिना च यज्ञोपवर्तिना च कर्त-
व्यमिति वचनादाचमनादिचिन्त्यमपेक्षन्ते ।' इति पाठान्तरम् ।

त्किञ्चनदिङ्मुखेनापि भुञ्जानेन ‘क्षुद्रुपहन्तुम् । तत्र नियमः क्रियते प्रा-
ङ्मुख एव भुञ्जीत न दक्षिणामुख इति । परिसङ्ख्या तु नियमस्यैव कि-
यानपि भेदः । एवं द्रव्यार्जने रागात्प्रवृत्तं प्रति नियमः क्रियते ‘याजना-
ध्यापनप्रतिग्रहैरेव ब्राह्मणो द्रव्यमार्जयेत् न कर्पावाणिज्यादिने’ति । ‘ब्रा-
ह्मणस्य गोरिति पदोपस्पर्शनं च वर्जये’दित्यादिः (१-११-३१-६) प्र-
तिषेधः । समयमूला आचारास्समयाचाराः तेषु भवाः सामयाचारिकाः ।
‘एवम्भूतान् धर्मानिति । कर्मजन्योऽभ्युदयनिश्चयसहेतुरपूर्वाख्य आत्ममुणो
धर्मः । तद्धेतुभूतकर्मव्याख्यानमेव तद्व्याख्यानम् । तत्र विधिषु तावद्विष-
यानुष्ठानाद्धर्म इति नास्ति विप्रतिपत्तिः । नियमेष्वपि नियमानुष्ठानाद्धर्म
इति प्रतिषेधेष्वपि तत्र नार्थानुष्ठानाद्धर्म इति केचित् । अत एव धर्मा-
नित्यविशेषेणाह, अन्ये तु, विधिष्वेव धर्मः । इतरयोस्तु विपरीतानुष्ठाना-
द्धर्मः केवलं, न तु विषयानुष्ठानात् कश्चिद्धर्मः । ‘न ह्यप्रतिगृह्णन्नपिबन्वा
सुरां धार्मिक इति लोके प्रसिद्धः । सूत्रे तु धर्मग्रहणमधर्मस्याप्युपलक्षण-
मिति स्थितिः ॥ इति ॥ १ ॥ किं च भो. समयोऽपि प्रमाणं, यदि प्रमाण-
मिदमपि प्रमाणं भवितुमर्हति ‘चैत्य वन्देत स्वर्गकामः । प्रगे भुञ्जीत ।
केशानुल्लुञ्छेत् । तिष्ठन् भुञ्जीत । न स्नाया’दिति । तत्राह— *धर्मज्ञस-
मयः प्रमाणम् ॥ २ ॥ न हि ब्रूमः समयमात्रं प्रमाणमिति । किं तर्हि । धर्मज्ञा-
ये मन्वादयस्तेषां समयः प्रमाणं धर्माधर्मयोः । कथं पुनरिदमवगतं मन्वा-
दयो धर्मज्ञा न बुद्धादय इति । यद्युच्यते बुद्धादीनामतीन्द्रियेऽर्थे ज्ञानं
न सम्भवतीति, मन्वादिष्वपि समानम् । अथ तेषां धर्मज्ञानातिशयादती-
न्द्रियेऽपि ज्ञानं सम्भवतीति, तत् बुद्धादिष्वपि समानम् । यथाह—‘सृग-
तो यदि धर्मज्ञः कपिलो नेति का प्रमा । तावुमो यदि सर्वज्ञौ मतिभेदः कथं
तयोः ॥’ इति । वक्तव्यो वा विशेषः ॥ २ ॥ तमाह— *वेदाश्च ॥ ३ ॥ चोऽवधा-
रणे । वेदा एव मूलप्रमाणं धर्माधर्मयोः । न च नित्यनिर्दोषेषु वेदेषूक्तोपा-
लम्भसम्भवः । स्वतःप्रमाणस्य हि शब्दस्य न वक्तृदोषनिबन्धनमप्राप्ता-

प्यम् । तदिहास्मदादीनां धर्मज्ञसमयः प्रमाणं धर्मज्ञानां तु वेदाः प्रमाण-
म् । मनुरप्याह—‘वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचा-
रश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥’ गौतमोऽपि—‘वेदो धर्ममूलं तद्विदां
च स्मृतिशीले ।’ इति । यद्यपि अप्रत्यक्षो वेदो मूलभूतोऽस्मदादिभिर्नोपल-
भ्यते । तथापि मन्वादिभिरुपलभ्यते इत्यनुमीयते । वक्ष्यति च ‘तेषामुत्सन्नाः
पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते’ इति ॥ ३ ॥ * चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रि-
यवैश्यशूद्राः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणाद्याश्चत्वारो वर्णमज्ञकाः । ते च सामयाचा-
रिर्कैर्धर्मैरधिक्रियन्ते । चतुर्णामेवोपदेशेऽपि पुनश्चतुर्ग्रहणं यथाक्रमं चतु-
र्वन्तर्भूतानामपि ग्रहणार्थम् । ततश्च ‘ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य’ इति बांभा-
यनादिभिरुक्तानामनुलोमादीनामप्यत्र ग्रहणं मतम् । तथा च गौतमः प्र-
तिलोमानामेव धर्मेऽनधिकरमाह—‘प्रतिलोमास्तु धर्महीनि’ इति ॥ ४ ॥

तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान् ॥ ५ ॥ जन्मत इति वचनात् सदृत्ता-
दपि शूद्राद्वैश्यब्रुवोऽपि श्रेयान् । एव वैश्यान् क्षत्रियः क्षत्रियात् ब्राह्मणः
॥ ५ ॥ * अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपायनं वेदाध्ययनमभ्यासेन फल-
वन्ति च कर्माणि ॥ ६ ॥ शूद्रवर्जितानां त्रयाणां वर्णानामदुष्टकर्मणामुपा-
यनादयो धर्माः । उपायनमुपनयनम् । नात्र त्रैवर्णिकानामुपनयनारि विधीय-
ते । प्राप्तत्वात् । नापि शूद्राणां प्रतिषिध्यते । प्राप्त्यभावात् । तथाहि—
उपनयनं तावद्द्रुह्ये ‘गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयते’त्यादिना त्रैवर्णिकानामेव
विहितम् । इहापि तुथैव विवाह्यते । अभ्यासनमपि ‘उपनय्याचार्यकुले ब्र-
ह्मचारिवाम’ इत्यारभ्य विवाहान्तं अनुपनीतस्याप्राप्तमेव । किं च ‘इमशा-
नवच्छूद्रपतिता’विति अभ्यासननिषेधो वक्ष्यते । यस्य यस्य मर्माणि नाभ्यासेन
स कथं स्वयमुध्येतुमर्हति । अभ्यासेनैवमपि ‘वसन्ते ब्राह्मण’मित्यादि त्रैवर्णि-
कानामेव विहितम् । ‘फलवन्ति चाग्निहोत्रादीनि कर्माणि त्रयाणां वर्णानां’-
मित्युक्तत्वात् त्रैवर्णिकानामेव नियतानि । विद्याभ्यासाच्च शूद्राणामभ्यास-

‘मन्वादय उपलब्धवन्त इत्यनुमीयते’ इति पाठान्तर्गमः ।

‘वर्णानामुपदेशेऽपि पुनश्चतुर्ग्रहणं यथाक्रमं चतुर्वन्तर्भूतानामपि’ इति पाठान्तर्गमः ।

क्तानि । उक्तो विद्याग्न्यभावः । तस्मादुष्टकर्मप्रतिषेधार्थं सूत्रम् । तथा
शास्त्रान्तरे—‘द्विजादिकर्मभ्यो हानिः पतन’मेति । अप्रतिषेधे तु दुष्टक-
र्मणामप्यधिकारो भवत्येव । फलवन्ति च कर्माणीत्यभिधानात् क्रियुत इति
कर्मेति निर्वचनात् ‘प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्ष’ इति गौतमस्मरणं ब्रह्म-
हत्यादिमहापातकव्यतिरिक्तविषयमित्यनुपेतस्यापि दुष्टकर्मत्वसम्भवात् ‘अ-
दुष्टकर्मणामुपनयनमुक्तम् । शूद्रप्रतिषेधस्तु, ‘प्राप्तानुवादः ॥६॥ यथा ब्राह्म-
णादीनामुपनयनादयो धर्माः प्रधानभूताः तादृशं शूद्रस्य कर्माह—* शु-
श्रूषा शूद्रस्येतरेषां वर्णानाम् ॥७॥ इतरेषां ब्राह्मणादीनां वर्णानां या शु-
श्रूषा सा शूद्रस्य परमो धर्मः ॥७॥ तत्र विशेषः—* पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्वर्णे
निश्चेयसं भूयः ॥ ८ ॥ सर्वप्रकार कृताया अपि वैश्यशुश्रूषायाः मात्रया-
पि कृता क्षत्रियशुश्रूषा बहुतरं फलं साधयति । एवं क्षत्रियशुश्रूषाया ब्राह्मण-
शुश्रूषा ॥८॥ उपनयन वेदाध्ययनमित्यादि यदुक्तं अस्मिन् क्रमे उपनयने वि-
शेषमाह—* उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कारः ॥९॥ विद्या अर्थः प्र-
योजन यस्य स विद्यार्थः । तस्यायं श्रुतिविहितसंस्कारः उपनयनं नाम ।
‘विद्यार्थस्ये’ति वचनोत्पत्तौ मूकादेर्न भवति । तथा च शङ्खलिखितौ ‘नोन्मत्तमूका
नू संत्कुर्यात्’ इति । लिङ्गस्य विवक्षितत्वात् स्त्रिया अपि तन्न भवति । य-
द्यपि तस्याः ‘अग्ने गृहपते’ इत्यादिकया विद्यया अर्थः । श्रुतित इति वचनं
तदतिक्रमे श्रौतातिक्रमप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थम् ॥९॥ अनेकवेदाध्यायिनां वेदव्रतव-
दुपनयनमपि प्रतिवेदं भेदेन कर्तव्यमिति प्राप्ते ज्ञेयते—* सर्वेभ्यो वै वे-
देभ्यः सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ॥१०॥ त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः
पादं पादमदूदुहत् । तदित्यूचोऽस्याम्सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥’ इति
मनुः । तत्त्वोपनयने यत्सावित्र्या अनुवचन तन्मुखेन सर्ववेदा अनूक्ता भव-
न्तीत्यगृह्यमाणविशेषत्वादेकमेवोपनयनं सर्वार्थमिति । अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणम-
पि भवति । ब्राह्मणमेव पठितम् ॥ आथर्वणस्य वेदस्य पृथगुपनयनं कर्तव्य-
म् । तथा च तत्रैव श्रुतम् ‘नान्यसस्कृतो भृग्वङ्गिरसोऽधीयीते’ति ॥१०॥ विद्वा-
नेवोपनेताभिगम्यत इति विधातुमविदुषो निन्दामाह—* तमसो वा एष तमः
प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

यथा कृश्वितं तमसकाशात्तम एव प्रविष्टो न किञ्चिज्जानाति एतमेषः मं मा-
णवकमविद्वानुपनयते तथा यश्चाविद्वान् । उपनीयते इत्यपेक्ष्यते । यश्च स्वय-
मप्यविद्वान् सन्नुपनीयते सोऽपि तमस एव तमः प्रविशति । अस्मिन्नर्थे ब्र-
ह्मणमपि भवतीति ॥ ११ ॥ कीदृशस्तर्ह्यपनेताभिगम्यस्तमाह—*तस्मिन्नाभि-
जनविद्यासमुदेतं समाहितं संस्कर्तारमीप्सेत् ॥ १२ ॥ अविच्छिन्नवेद-
वित्सम्बन्धे कुले जन्म अभिजनः । षड्भिरङ्गैस्सहैव यथावदर्थज्ञानपर्यन्तम-
धीतो वेदो विद्या । सर्वासम्भवे वेद एव वा । तस्मिन्नुपनयने कर्तव्ये तुभ्यां
अभिजनविद्याभ्यां समुदेतं सम्पन्नम् । समाहितं विहितप्रतिपिद्धेऽप्यवहितमनस-
म् । संस्कर्तारमाचार्यमीप्सेत् । इच्छया करणं लक्ष्यते आप्नुयादभिगच्छेदि-
ति ॥ १२ ॥ *तस्मिन्श्चैव विद्याकर्मन्तमविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥ तस्मि-
न्नेव चोपनेतरि विद्याकर्म विद्याग्रहण कर्तव्यम् । आन्तर्भासमाप्तैः । अ-
विप्रतिपन्ने धर्मेभ्यः । यद्याचार्यो धर्मेभ्यो न प्रच्युतो भवति । प्रच्युते तु
तस्मिन्नसम्पर्काहे अन्यत्रोऽपि विद्याकर्म भवत्येव । येषां चाचार्यकरणवि-
धिप्रयुक्तं मध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यते । कथमुपनीयाध्यापनेताचार्यकं भाव-
येदिति । सकृदुपनीतस्य माणवकस्य न पुनरुपनयनसंस्कार सम्भवति । तं
कथमन्योऽध्यापयेत् । एतेन मध्ये आचार्यमरणे माणवकस्य तदन्तमध्ययनं
नाचार्यन्तरात् सम्भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ आचार्यशब्दनिर्वचनमाह—*य-
स्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः ॥ १४ ॥ यस्मात्पुरुषादय माणवक-
धर्मानाचिनोति शिक्षते स आचार्यः । 'अप्यक्षरमामान्यानि दृयादि'ति च-
कारमात्रिणैर्दं निर्वचनम् । अनेन प्रकारेण माणवकमाचार्यः शांताचाराश्च
शिक्षयेदित्युक्तं भवति ॥ १४ ॥ *तस्मै न दुह्येत्कदाचन ॥ १५ ॥ तस्मै एव पुन-
र्वाच्यं कदाचन कदाचिदपि न दुह्येत् । तद्विषयमपकारं न कुर्यात् ॥ १५ ॥
कस्मादित्यत आह—*स हि विद्यातस्तं जनयति ॥ १६ ॥ स ह्याचार्यः तं
माणवकं विद्यातो जनयति । यथा पिता मातृन । 'अत्राभ्यं माता सावित्री
पिता त्वाचार्य उच्यते ।' इति शास्त्रान्तरम् ॥ १६ ॥ *तच्छ्रेष्ठं जन्म ॥ १७ ॥

१. 'आचार्यविधिकरण' इति पाठान्तरम् ।

२. 'तद्वत्तमध्ययन' 'तद्वत्तमध्ययनम्' इति च क्वचिन्पाठः ।

तद्विद्यातो जन्म श्रेष्ठं प्रशस्ततमम् । अभ्युदयनिश्रेयसहेतुत्वात् ॥ १७ ॥ माता-
पितृभ्यामाचार्यः श्रेष्ठ इत्याह—*शरीरमेव मातापितरौ जनयतः ॥ १८ ॥
मातापितरौ शरीरमात्रमेव काष्ठकुड्यादिसमं जनयतः । आचार्यस्तु, स-
र्वपुरुषार्थक्षमं रूपं जनयति । ‘आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणा’ मिति गौतमः ॥ १८ ॥
*वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरादि वैश्यं गर्भाष्टमेषु ब्रा-
ह्मणं गर्भेकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥ १९ ॥ वसन्ते ब्रा-
ह्मणमित्यादि गृह्ये गतम् ॥ १९ * ॥ अथ काम्यानि ॥ २० ॥ कामनिमित्तानि
उपनयनानि वक्ष्यन्ते ॥ २० ॥ * सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टम आयुष्कामं नव-
मे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकामम्
॥ २१ ॥ ब्रह्मवर्चसकाममित्यादीनि षट्सूत्राणि स्पष्टार्थानि । सर्वत्रोपनयी-
तेत्यपेक्ष्यते ॥ १ ॥ ‘आचार्याधीनस्या’दित्यादीनि यानि ब्रह्मचारिणो व्रतानि
वक्ष्यन्ते तेष्वसमर्थानां कुमारानां वर्णक्रमेणानुकल्पमाह —*आषोडशा-
द्ब्राह्मणस्यानात्यय आद्वाविंशार्धत्रियस्याचतुर्विंशद्वैश्यस्य ॥ २२ ॥
यथा व्रतेषु समर्थः स्याद्यानि वक्ष्यामः ॥ २३ ॥ आकारोऽभिविधौ ।
अत्ययोऽतिक्रमः । स एवाऽत्ययः तदभावोऽनात्ययः । यादृच्छिको क्षीर्घः ।
आर्षो वा प्रयोगः । प्रकरणदुपनयनकालस्येति गम्यते । यथा व्रतेषु सम-
र्थः स्यात् तथा एतावान् कालः प्रतीक्ष्य । पूर्वमेव तु सामर्थ्ये सति अष्ट-
वर्षाद्यतिक्रमे वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तमव भवति । एवं षोडशादिष्व ऊर्ध्वं कि-
यन्तश्चित्कालमसमर्थानां पश्चात्सामर्थ्ये सति प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥ २२ २३ ॥ त-
दानीं प्रायश्चित्तमाह—*अतिक्रान्ते सावित्र्याः कालं ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्म-
चर्यं चरेत् ॥ २४ ॥ यम्य य. सावित्र्या काष्ठ उक्त, तदतिक्रमे त्रैविद्य-
कं व्यवयया विद्या तामवीनते त्रैविद्या तेषामिदं त्रैविद्यकम् । ‘गोत्रचरणा-
द्वुञ्ज चरणान्धर्माग्नाययोरिति वुञ्ज । एवंभूतं ब्रह्मचर्यम् अग्निपरिचर्या-
मध्ययन गुरुशुश्रूषाभिति परिहाप्य सकल ब्रह्मचर्यधर्मं चरेत् । कियन्तं
कालम् ऋतुं कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ऋतुमिति वचनाद्वारम्भे प्रा-
यश्चित्तारम्भमिच्छन्ति ॥ २४ ॥ * अथोपनयनम् ॥ २५ ॥ एवं चरितव्रत उपने-
तव्यः ॥ २५ ॥ ततस्संवत्सरमुदकोपस्पर्शनम् ॥ २६ ॥ ततः उपनयनादा-

रभ्यः संवत्सरमुदकोपस्पर्शने स्नानं कर्तव्यम् । शक्तस्य त्रिषत्रणं स्नानम् ।
 अन्यस्य यथाशक्ति ॥२६॥ * अथाध्याप्यः ॥ २७॥ एवं चरितव्रतः पश्चा-
 दध्याप्यः ॥२७॥ * अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां ते ब्रह्मह-
 संस्तुताः ॥ २८ ॥ यस्य माणवकस्य पिता पितामहश्चानुपेतौ स्यातां स्व-
 यं च ते तथाविधा माणवका ब्रह्महसंस्तुताः ब्रह्महण इत्येव कीर्तिताः ब्र-
 ह्मवादिभिः । अस्मिन् तच्छब्दयोगस्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः । एवं च 'श्मशानवच्छू-
 द्रपतिता' वित्यध्ययननिषेधप्रकरणे वक्ष्यते । ततश्च ब्रह्म यथा ब्रह्महसमीपे
 नाध्येयमेवमेषामपीति ॥२४॥ * तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च व-
 र्जयेत् ॥२९॥ तेषामेतेषामभ्यागमनमाभिमुख्येन गमनम् । मातापितृपुत्रदारश-
 रीररक्षणार्थमपि वर्जयेत् । यद्यपि भिक्षा सर्वत्र प्रतिग्राह्येति वक्ष्यते । भो-
 जनमुद्यतमपि वर्जयेत् । 'अपि दुष्कृतकारिण' इति सत्यपि वचने विवाहं च
 वर्जयेत् । यद्यपि 'स्त्रीरत्न दुष्कुलादपी'ति मानवस्मरणम् ॥२९॥ * तेषामि-
 च्छतां प्रायश्चित्तम् ॥ ३० ॥ ईच्छनास्ति वषनान्न बलात्कारेण प्रायश्चि-
 त्तं कारयितव्यम् ॥३०॥ * यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतुरेवं संवत्सरः ॥ ३१ ॥
 यथा प्रथमेऽतिक्रमे ब्रह्मचर्यस्य ऋतुः कालः एवमन्यस्मिन्नतिक्रमे संवत्सरः
 कालः ॥३१॥ * अथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनम् ॥३२॥ ३३ ॥ गते ॥ ३४ ॥
 ॥३३॥ ॥ इति प्रथमा खण्डिका ॥ प्र० १ प० १ ख० १ ॥

॥ १ ॥
 यदि पितैवानुपेतः ततः संवत्सरमेकः अथ पितामहोऽपि ततो द्वौ । अथ स्व-
 यमपि यथाकालमनुपेतः ततः संवत्सरानिति ॥१॥ अथादकोपस्पर्शने मन्त्राः—
 * सप्तभिः पावमानीभिर्यदन्ति यच्च दृक्क इत्येताभिर्यजुष्पवित्रेण
 सोमपवित्रेणाङ्गिरसेनेति ॥२॥ पवमानः सोमो देवता यासां ताः पावमा-
 न्यः, यजुष्पवित्रेण 'आपो अम्भान्मातरः शुन्धन्ति'त्यनेन, सामपवित्रेण 'कृ-
 या नश्चित्र आभुवदि'त्यादिगीतेन वामदेव्येन साम्ना, आङ्गिरसेन 'हंसः शु-
 चिषदि'त्यनेन एतैरञ्जलिना शिरस्यपोऽवमिञ्चेत् ॥२॥ * आप वा व्या-
 हतिभिरेव ॥ ३॥ पूर्वेः सह व्याहृतीना विकल्पः ॥३॥ * अथाध्या-

प्यः ॥ ४ ॥ गतम् ॥ तत्र 'यस्य पिता पितॄमह' इत्युपक्रमे यस्यैकवचनमन्तेऽप्यध्याप्य' इति । मध्ये तु 'ब्रह्महसंस्तुताः' तेषामभ्यागमनं तेषामिच्छतामिति बहुवचनम् । तत्रोपक्रमोपसंहारानुसारेण माणवकस्यैव प्रायश्चित्तमुपनयनमध्यापनं च । बहुवचनं तु तथाविधमाणवकबहुत्वापेक्षमित्यवोचाम ॥ ४ ॥ * अथ यस्य प्रपितामहादे नानुस्मर्यत उपनयनं ते श्मशानसंस्तुताः ॥ ५ ॥ प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं च यथा कालमिति । ते तथाविधा माणवकाः श्मशानसंस्तुताः । एतेन 'श्मशाने सर्वतः शम्याप्रासा'दित्यध्ययननिषेधात्तेषामपि सन्निधौ भवति ॥ ५ ॥ * तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति च व्रजेयेत्तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं तत उदकोपरस्पर्शनं पावमान्यादिभिः ॥ ६ ॥ गतम् । पावमान्यादिभिरित्यनेनैव प्रतिपूरुषं सङ्ख्याय संवत्सरानित्येतदपि द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ * अथ गृहमेधोपदेशनम् ॥ ७ ॥ गृहमेधे गृह्यशास्त्रं गृहस्थधर्मो वा ॥ ७ ॥ * नाध्यापनम् ॥ ८ ॥ कृत्स्नस्यवेदस्य । किं तु गृह्यमन्त्राणामेवेति ॥ ८ ॥ * ततो यो निवर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे ॥ ९ ॥ ततः एवं कृतप्रायश्चित्तात् गृहस्थोभूतात्ततो यो निवर्तते उत्पद्यते तस्योपनयनसंस्कारः कर्तव्यः । कथम् । यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतु त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चारयित्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥ * तत ऊर्ध्वं षकृद्वत् ॥ १० ॥ ततः यो निवर्तते तस्य षकृद्वत् यथा प्राप्तमुपनयनं कर्तव्यमिति । यस्य प्रपितामहस्य पितुरारभ्य नानुस्मर्यत उपनयनं तत्र प्रायश्चित्तं (चो) नोक्तम् । धर्मज्ञैरूहाहेतव्यम् । एवं ततः पूर्वेष्वपि निरूपितमुपनयनम् ॥ १० ॥ अथाध्ययनविधिः—* उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवासः ॥ ११ ॥ एवं यथाविध्युपेतस्य ब्रह्मचारिणस्सर्व आचार्यकुले वासो भवति । ब्रह्म वेदस्तदर्थं व्रतं चरतीति ब्रह्मचारी । अध्ययनं नाङ्गानि व्रतानि चरणा आचार्यकुले वस्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ ११ ॥ तत्रकालः—* अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ॥ १२ ॥ चतुर्णां वेदानामध्ययनकाल एषः प्रतिवेदं द्वादश ॥ १२ ॥ * पादूनम् ॥ १३ ॥ स एव कालः पादूनं वा प्रत्येतव्यः पादेनोपनयनं पादूनम् । पररूपं कतन्तवत् । षट्त्रिंशद्वर्षाणि । प्रतिवेदं नव ॥ १३ ॥

*अध्वन ॥ १४ ॥ ऊनमिति समस्तमप्यपेक्षते । चतुर्विंशतिः वर्षाणि । प्रतिवेदं षट् ॥ १४ ॥ *त्रिभिर्वा ॥ १५ ॥ पादैरूनमिति प्रकरणाद्गम्यते । द्वादशवर्षाणि । प्रतिवेदं त्रीणि ॥ १५ ॥ *द्वादशावरार्ध्यम् ॥ १६ ॥ अवरार्ध्यशब्दोऽवरमात्रेत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते । द्वादशवर्षाणि अवरमात्रा यथा भवति तथा ब्रह्मचारिणा गुरुकुले वस्तव्यमित्युक्तम् । पूर्वणैव सिद्धे यो ब्रह्मचार्यतिमेधावी तथा चतुरीऽपि वेदानितोऽल्पीयसा कालेन गृह्णाति तेनाप्येतावन्तं कालं गुरुकुले वस्तव्यम् । 'विद्यया स्नाती'त्येतस्मिन्पक्षे नातिस्वरितेन स्नातव्यमित्येवमर्थमिदमारभ्यते । एतेन एकस्य वेदस्य त्रीणि वर्षाणि ब्रह्मचर्यमवश्य भावीत्यर्थात्सिद्धम् । मनुरप्याह—'षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरोर्त्रैविद्यकं व्रतम् । तदर्धकं पादिकं वा गृहाणान्तिकमेव वा ॥' इति । त्रयाणां वेदानां षट्त्रिंशत् । एकैकस्य द्वादश । तदर्धकं त्रयाणामष्टादश । एकैकस्य षट् । पादिकं वा त्रयाणां नव । एकैकस्य त्रीणि । गृहाणान्तिकमेव वेति एकैकस्य त्रिभ्य ऊर्ध्वमनियमः । न प्रागित्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ १६ ॥ * न ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य परोपवासोऽस्ति ॥ १७ ॥ ब्रह्मचारिविद्यार्थयोरर्थ रक्तः । यो ब्रह्मचारी विद्यार्थो भवति न तेन दिवसमात्रमपि परस्य समीपे वस्तव्यम् । आचार्यस्य समीपे एव वस्तव्यमित्युक्तं भवति । विद्यार्थस्येति वचनात् नैष्ठिकस्य कदाचिदन्यत्र वासो न दोषः । यद्वा द्विर्भोजनमिष्टिरेवोपवासः । परलोकार्थ उपवासः परोपवासः विद्यार्थस्य न भवति । नैष्ठिकस्य तु दोषः । अत्र पक्षे 'आहिनाग्निरनृद्धानि'ति विद्यार्थब्रह्मचारिविषयः ॥ १७ ॥ * अथ ब्रह्मचर्यविधिः ॥ १८ ॥ ब्रह्मवेदस्तदर्थं यद्व्रतं चरितव्यं तद्ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचर्येति ॥ १८ ॥ * आचार्याधीनस्स्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः ॥ १९ ॥ आचार्याधीनो भवेत्युपनयनान्ते यत् संशामन तस्मिद्धैवाचार्याधीनतानुद्यते । 'अन्यत्र पतनीयेभ्यः' इति विशेषं वक्ष्यामीति । करणे प्रत्ययः । अमुमराति व्याहृणमित्थं व्यापादयेत्याचार्येण चोदितोऽप्येवमादिन कुर्यादिति ॥ १९ ॥ * हितकारी गुरोरप्रतिलोम्यन्वाचा ॥ २० ॥ आचार्येण प्रतिलोम्यन्वाच्युक्तोऽपि तस्मै हितमेव कुर्यात्वाचा प्रतिलोम्यमकुर्वन् ॥ २० ॥ * अधासनः

शायी ॥ २१ ॥ शयनं शायः । कृत्यर्युटो बहुलमेति क्वचनात् घञ् । अध आसनशायो यस्य सः अधासनशायी । गुरुसन्निधावध आसीत अधश्च शायीनेत्युक्तं भवति । अधश्चब्दस्य सवर्णदीर्घश्छान्दसः । अपपाठो वा । तृणेषु प्रस्तरेषु चासनशयने शिष्टाचारसिद्धे ॥ २१ ॥ * नानुदेश्यं भुञ्जीत ॥ २२ ॥ अनुदेश्यं श्राद्धार्थं देवतार्थं वा उद्दिष्टं न भुञ्जीत ॥ २२ ॥ * तथा क्षारलवणमधुमांसानि ॥ २३ ॥ न भुञ्जीतेत्येवाक्षारादीनि गृह्ये गतानि ॥ २३ ॥ * अदिवास्वापी ॥ २४ ॥ न दिवा स्वप्स्यात् ॥ २४ ॥ * अगन्धसेवी ॥ २५ ॥ चन्दनादीनि गन्धद्रव्याणि न सेवेत् ॥ २५ ॥ * मैथुनं न चरेत् ॥ २६ ॥ “उपचारक्रिया केली स्पर्शा भूषणवाससाम् । एकशय्योसनं क्रीडा चुम्बनलङ्घने तथा ॥ ” इत्यादेस्मर्वस्योपलक्षणं मैथुनग्रहणम् ॥ २६ ॥ * उत्सन्नश्लाघः ॥ २७ ॥ श्लाघा शोभा सा उत्सन्ना यस्य स उत्सन्नश्लाघः । एवभूतो भवेत् । मृत्कल्कादिना भुखादिकं उज्ज्वलं न कुर्यात् । इति ॥ २७ ॥ * अङ्गानि न प्रक्षालयीत् ॥ २८ ॥ स्नानसमये अमलकादिभिर्न क्षालयेत् ॥ २८ ॥ * प्रक्षालयीत् त्वशुचिलिप्तानि गुरोरसन्दर्शने ॥ २९ ॥ यानि तु मूत्रपुरीषाद्यशुचिलिप्तान्यङ्गानि तानि कामं मृदाद्भिः प्रक्षालयेत् । यावद्गन्धो लेपश्चापैति । तदपि गुरोरसन्दर्शने यत्र स्थितः गुरुं न पश्यति । अत्र आचार्यप्रकरणे गुरुग्रहणात् पित्रादीनामपि ग्रहणम् ॥ २९ ॥ * नाप्सु श्लाघमानः स्नायाद्यदि स्नायादण्डवत्प्लवेत् ॥ ३० ॥ स्नाने प्राप्ते न श्लाघमानः स्नायात् । किं तु दण्डवदाप्लवेदित्युक्तम् । न स्नानीयैर्मलापकर्षणं श्लाघा क्रीडा वा जले । अपरं अहि—‘अङ्गानि न प्रक्षालयीते’त्यासमावर्तनान्नित्यस्नानस्य प्रतिषेधः । ‘प्रक्षालयीत् त्वशुचिलिप्तानी’ति नैमित्तिकस्य विधिः । ‘नाप्सु श्लाघमानः स्नाया’दिति तत्रैव श्लाघाप्रतिषेध इति ॥ ३० ॥ * जटिलः ॥ ३१ ॥ सर्वानेव केशान् जटां कृत्वा बिभृयात् ॥ ३१ ॥ * शिखाजटो वा वापयेदितरान् ॥ ३२ ॥ अथवा शिखामेव जटां कृत्वा इतरान्केशान् वापयेत् नापितेन ॥ ३२ ॥ * मौञ्जी मेखला त्रिवृद्वाह्यणस्य शक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम् ॥ ३३ ॥ सुज्जानां वि-

कारो मौञ्जी । त्रिवृत । त्रिगुणा । एवम्भूता ब्राह्मणस्य मेखला भवति ।
 सा च शक्तिविषये शक्तौ सत्यां दक्षिणावृत्तानां प्रदक्षिणावृत्तानां कर्तु-
 म्या । तद्धितार्थे गुणभूतानामपि मुञ्जानामेवैतद्विशेषणम् ॥३३॥ * ज्या राज-
 न्यस्य ॥३४॥ स्पष्टम् ॥३४॥ * मौञ्जी वायोमिश्रा ॥३५॥ अथवा अयो-
 मिश्रा क्वचित्तु कालायसेनं बद्धा मौञ्जी मेखला भवति राजन्यस्य ॥३५॥ * आ-
 वीसूत्रं वैश्यस्य ॥३६॥ अविस्मृतायुः कम्बलप्रकृतिः तत्सम्बन्धिनी ऊ-
 र्णा आवी तत्कृतं सूत्रं आवीसूत्रम् । सा मेखला वैश्यस्य भवति ॥३६॥ * सै-
 स्त्री तामली वेत्येके ॥३७॥ सीरा वाहयोक्तं रज्जुः । तामलो मूलोदकसं-
 जो वृक्षः । तस्य त्वचा ग्रथिता तामली ॥३७॥ * पालाशो दण्डो ब्राह्म-
 णस्य नैयग्रोधस्कन्धजोऽवाङ्गो राजन्यस्य बादर औदुम्बरो वा वै-
 श्यस्य वाक्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति ॥३८॥ पालाशो
 दण्ड इत्यादि गृह्ये गतम् ॥३८॥ * वासः ॥३९॥ वस्यते कौपीनमाच्छाद्यते
 येन तद्वासः । तद्वक्ष्यते ॥३९॥ * शार्णीक्षौमाजिनानि ॥४०॥ शाणस्य
 विकारः शार्णी पटी । क्षुमा अतसी तस्या विकारः क्षौमम् । श्वेतपट्टाख्यवा-
 सोविशेष इत्यन्ये । अजिनं यस्य कस्यचिन्मेध्यस्य पशोः । ब्रूयेतानि
 वर्णानुपूर्व्येण वासांसि ॥४०॥ * काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ॥४१॥
 एके आचार्यो वस्त्रं त्वधोभार्याच्छाद्यमुपदिशन्ति । वस्त्रं कर्पासम् । क-
 षायेण रक्तम् । ब्राह्मणस्येत्यर्थाद्गम्यते । इनरयोर्वक्ष्यमाणत्वात् ॥४१॥

इति द्वितीया खड्गिका ॥ प्र० १ प० १ ख० २ ॥

माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ॥ १ ॥ माञ्जिष्ठया रक्तं माञ्जिष्ठम् ॥ १ ॥ हारिद्रं वै-
 श्यस्य ॥ २ ॥ हरिद्रया रक्तं हारिद्रम् ॥ २ ॥ हारिणमैणेयं वा कृष्णं
 ब्राह्मणस्य ॥ ३ ॥ एतान्युत्तरीयाणि । 'वस्ताजिन'मिति वक्ष्यमाणत्वात् इहा-
 प्यजिनमिति गम्यते । 'अजिनमुत्तरमुत्तरये'त्युपनयनं यदजिनमुक्तं धार्य-
 तद्धारणं ब्राह्मणस्य । हरिणो मृगस्तस्य विकारः हारिणम् । ऐणेयं वा कृ-

१ अवाङ्ग = 'अवाचीनमप्यस्य दण्डस्य' इति तात्पर्यदर्शने व्याख्यातम् ।

२ अवर्णमख्येणेन = सर्वेषां वर्णानामविशेषेण इत्यर्थः ।

ष्णम् । एणी मृगी तस्या विकार ऐणेयम् । एण्यं ढञ् । द्विविधा एणाः । कृष्णा
 श्व गौराश्च । अतो विशेष्यते कृष्णमैणैयमिति ॥ ३ ॥ अस्मिन् पक्षे विशेषमाह
 — * कृष्णं चेदनुपस्तीर्णासनशायी स्यात् ॥ ४ ॥ कृष्ण चेद्धिमृगान्
 न हारिणं ततस्तस्मिन्नुपस्तीर्णे नासीत् न च शयी । अयं तावदर्थः । शब्दनि-
 र्वाह 'स्त्वधासनशायी'त्यत्र कृतः ॥ ४ ॥ * रौरवं राजन्यस्य ॥ ५ ॥ 'रौरविन्दु-
 मान्मृग ॥ ५ ॥ * वस्ताजिनं वैश्यस्य ॥ ६ ॥ वस्तश्छागः ॥ ६ ॥ * आवि-
 कं सार्ववर्णिकम् ॥ ७ ॥ अविस्तराण्युः । स एवाविकः । तस्य चर्माविकं
 तत्सर्वेषामेव वर्णानाम् । अयं हारिणादिभिर्विकल्पः ॥ ७ ॥ * कम्बलश्च ॥ ८ ॥
 अयमप्याविक एव । प्रावरणमेव सर्वेषाम् ॥ ८ ॥ 'काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ती'
 त्पारम्य वासांसि अजिनानि च विहिताति । तत्र कामवशेन विशेषमाह—
 * ब्रह्मवृद्धिमिच्छन्नजिनान्येव वसीत क्षत्रवृद्धिमिच्छन्वस्त्राण्येवोभय-
 वृद्धिमिच्छन्नुभयमिति हि ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥ ब्रह्मवृद्धिः ब्राह्मणवृद्धिः क्ष-
 त्रवृद्धिः क्षत्रियवृद्धिः ॥ ९ ॥ अथ स्वपक्षमाह— * अजिनं त्वेवोत्तरं धार-
 थेत् ॥ १० ॥ उत्तरमुत्तरीयम् । तदजिनमेव धारयेत् ॥ १० ॥ * अनृत्तद-
 र्शी ॥ ११ ॥ नृत्त न पश्येत् ॥ ११ ॥ * सभाः समाजाश्चागन्ता ॥ १२ ॥
 द्यूतादिस्थानं सभा । उत्सवादिषु समवायः समाजः । तास्सभास्समाजाश्च
 'ताच्छील्येन न गच्छेत् । यदृच्छया गमने न दोषः ॥ १२ ॥ * अजनवा-
 दशीलः ॥ १३ ॥ जनवादः परिवादः लोकवार्ता वा तच्छील्यो न स्यात् ॥
 ॥ १३ ॥ * रहःशीलः ॥ १४ ॥ सति तिभवे रहःशीलः स्यात् ॥ १४ ॥
 * गुरोरुदाचारेष्वकर्ता स्वैरिकर्माणि ॥ १५ ॥ येषु प्रदेशेषु गुरोरुदाच-
 रति पौनःपुन्येन चरति तेषु स्वैरिकर्माणि मृत्रप्रसाधनादीनि न कुर्यात्
 ॥ १५ ॥ * स्त्रीभिर्यावदर्थसम्भाषी ॥ १६ ॥ स्त्रीभिस्सह यावत्प्रयोजनं
 तावदेव सम्भाषेत । न प्रसक्तानुप्रसक्तमतिचिरम् । 'बलवानिन्द्रियग्रामो
 विद्वांसमपि कर्षती'ति । अतिबालाभिरतिवृद्धाभिश्च न दोषः ॥ १६ ॥ * मृदुः
 ॥ १७ ॥ क्षमावान् ॥ १७ ॥ * शान्तः ॥ १८ ॥ इन्द्रियाणामसद्विषये प्र-
 वृत्त्यभावः शमः । तद्वान् शान्तः ॥ १८ ॥ * दान्तः ॥ १९ ॥ विहितेषु क-
 र्मस्वग्लानिर्दमः । तद्वान् दान्तः ॥ १९ ॥ * दृढिमान् ॥ २० ॥ ह्रीर्लज्जा ॥

२० ॥ *दृढधृतिः ॥ २१ ॥ तैब्धे नष्टे मृते वा धृतावेवावस्थितः स्यात् न ह-
 प्येत् न विषीदेत् ॥ २१ ॥ *अग्लोऽस्तुः ॥ २२ ॥ उत्साहसम्पन्नः । ग्लजि-
 स्थश्च स्तुः । अत्रानुस्वारः छान्दसोऽपप्राठो वा ॥ २२ ॥ *अक्रोधनः ॥ २३ ॥
 न कस्मैचिदपि कुप्येत् ॥ २३ ॥ *अनसूयुः ॥ २४ ॥ परभाग्यानुमन्तापः
 असूया । तैच्छीलो न स्यात् ॥ २४ ॥ *सर्वलाभमाहरन गुरवे सायं प्रातर-
 मत्रेण भिक्षाचर्यं चरेद्भिक्षमाणोऽन्यत्रापपात्रेभ्योऽभिशस्ताच्च ॥ २५ ॥
 अपपात्राः प्रतिलोमाः रजकादयः । अपगतानि हि तेषां पात्राणि पाका-
 द्युर्थानि चतुर्भिर्वर्णैस्सह । अगिशस्तान्वक्ष्य 'त्यथ पतनीयानी' त्यादिना । तानु-
 भयान्वर्जयित्वा अन्यत्र भिक्षेत । भिक्षमाणः सर्व लाभ यच्च यावच्च ल-
 ष्ठं गोहिरण्यादि तत्सर्वं गुरवे आहरेत् । एवं अहरहः कुर्वन् सायं प्रात-
 रमत्रेण न हस्तादिना भिक्षाचर्यं भिक्षाचरणं भूते कुर्यात् । 'सम्यं प्रातः'
 रिति वचनान्न सायं गृहीतेन प्रातराशः नापि प्रातर्गृहीतेन सायमाशः ॥ २५ ॥
 अथ भिक्षाप्रत्याख्यानं निन्दितुं ब्राह्मणमाकृत्यते—* स्त्रीणां प्रत्या-
 चक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं दत्तं दत्तं प्रजां पशन्ब्रह्मवर्चसम-
 न्नाद्यं वृद्धे । तस्मादुहवै ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न प्रत्याचक्षीतापि
 हैप्वेवंविध एवमत्रतः स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥ व्याख्यात-
 समाहितः । समाहितो ब्रह्मचारी याभिः भिक्षा प्रत्याख्यायते तासां प्रत्या-
 चक्षाणानां स्त्रीणामिष्टं यागैरार्जितं धर्मं दत्तं दानेनार्जितं धर्मं दत्तं दत्तं
 होमैश्च गार्ह्यैरार्जितं सर्वमेव धर्मं वृद्धे आच्छिनत्ति । यस्मादेव तस्मात्
 ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न प्रत्याचक्षीत । उह वा इति निपातौ वाक्यालङ्कारा-
 र्थौ । अपि ह शब्दौ कदाचिदित्येतमर्थं द्योतयत । एषु मङ्गवीभूतेषु ब्रह्म-
 चारिषु कदाचिदेवंविधः समाहित एवमत्रतः 'अथ ब्रह्मचर्यविधि' रित्यागम्य-
 यान्युक्तानि तद्वान् ब्रह्मचारी स्यात् । सम्भावेन लिङ् । सम्भवेत् । तस्मा-
 न्न प्रत्याचक्षीतेत्येव ब्राह्मणं भवतीति ॥ २६ ॥ *नानुमानेन भिक्षमुच्छिष्टं
 दृष्टश्रुताभ्यां तु ॥ २७ ॥ भिक्षाणां समूहां भिक्षम । न तल्लिङ्गामेनाच्छिष्टं
 मन्तव्यम् । किं तु दृष्टश्रुताभ्यामेव । दृष्टमात्मनः प्रत्यक्षम् । श्रुतमाप्तोपदेश-
 ताभ्यामेव तदुच्छिष्टमवगन्तव्यम् । अयमंशः प्राप्नानुवादः पूर्वमंशः

विधातुम् । यथा 'नानुवष्टकरोत्यापेवोपांश्वनुवष्टकुशोत् । इति ॥ २७ ॥ * भव-
त्पूर्वया ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ २८ ॥ 'ब्राह्मणो ब्रह्मचारी भवत्पूर्वया वाचा
भिक्षेत भिक्षां याचेत 'भवति भिक्षां देही'ति ॥ २८ ॥ * भवन्मध्यया राज-
न्यः ॥ २९ ॥ 'भिक्षां भवति देही'ति राजन्यो भिक्षेत ॥ २९ ॥ * भवद्व्य-
या वैश्यः ॥ ३० ॥ 'भिक्षां देहि भवती'ति ॥ ३० ॥ सर्वं लाभमार्हन् गुरव
इत्युक्तम् । अथाहृतं किं कर्तव्यमित्यत आह — * तत्समाहृत्योपनिधाय
चार्याय प्रब्रूयात् ॥ ३१ ॥ तत् भैक्षं समाहृत्य समीपे निधायचार्याय
प्रब्रूयात् इत्थमित्थमाहृतमिति ॥ ३१ ॥ * तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ ३२ ॥
तेन आचार्येण प्रदिष्टं सौम्यत्वेन भुङ्क्ष्वेत्युक्तं भुञ्जीत ॥ ३२ ॥ * विप्र-
वासे गुरोराचार्यकुलाय ॥ ३३ ॥ यद्भि गुरुर्विप्रोषितोऽसन्निहितः स्यात्
तत् आचार्यकुलाचार्यस्मै यत्कुलं भार्यापुत्रादि तस्मै ब्रूयात् । तेन
प्रदिष्टं भुञ्जीत ॥ ३३ ॥ * तैर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः ॥ ३४ ॥
तैस्त्वकुलैस्सह विप्रवासे आग्नेभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः प्रब्रूयात् । तैः प्रदिष्टं
भुञ्जीतेति विपरिणामेनान्वयः । गौतमोऽप्याह — 'असन्निधौ तद्भार्यापु-
त्राय ब्रह्मचारिभिः' इति ॥ ३४ ॥ * नात्मप्रयोजनश्चरेत् ॥ ३५ ॥ आत्मा प्र-
योजनं प्रयोजकः यस्य स आत्मप्रयोजनः । एवं भिक्षां न चरेत् आत्मार्थं न
'चरेदित्यर्थः । अस्य प्रयोजनं यदा श्रोत्रिया अपि न लभ्यन्ते तदा 'प्रो-
षितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीते'ति वक्ष्यमाणमप्रोषितेऽपि यथा स्यादिति
॥ ३५ ॥ * भुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयेत् ॥ ३६ ॥ अमत्रं भोजनपात्रम् ।
भुक्त्वेति सन्निधानात् तत्स्वयमेव प्रक्षालयेत् प्रक्षालयेत् । भिक्षापात्रस्या-
न्येन प्रक्षालने न दोषः । उभयोरपि पात्रयोरित्यन्ये ॥ ३६ ॥ * न चीच्छि-
ष्टं कुर्यात् ॥ ३७ ॥ यावच्छक्रोति भोक्तुं तावदेव भोजनपात्रे कृत्वा भु-
ञ्जीत ॥ ३७ ॥ * अशक्तौ भूमौ निखनेत् ॥ ३८ ॥ भोजने प्रवृत्तो यदि
तावद्भोक्तुं न शक्नुयात् तदा तदन्नं भूमौ निखनेत् ॥ ३८ ॥ * अप्सु वा
प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥ प्रक्षिपेत् ॥ ३९ ॥ * आर्याय वा पर्यवदध्यात् ॥ ४० ॥
आर्यस्त्रैवर्णिकः तस्मै अनुपनीताय पर्यवदध्यात् सर्वमेकस्मिन्पात्रेऽवधाय
तत्समीपे भूमौ स्थापयेत् ॥ ४० ॥ * अन्तर्धिने वा शूद्राय ॥ ४१ ॥ अन्त-

धनमन्तर्धिः सोऽस्यास्तीति ॥ ब्रीह्यादिष्वादिनिः । अन्तर्धी. दासः । अ-
न्तर्हितं हि तस्य शूद्रत्वम् । आशौचेषु स्वामितुल्यत्वात् । प्रकरणादाः
चार्यस्येति गम्यते । आचार्यदासाय वा शूद्राय पर्यवदध्यात् ॥ ४१ ॥
*प्रोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीत ॥ ४२ ॥ यदि शिष्य आचार्यार्थ-
मात्मार्थं वा प्रोषितः स्यात् । तदा भैक्षात् किञ्चिदादायाग्नौ कृत्वा प्रक्षिप्य
शेषं भुञ्जीत । श्रोत्रियाणां सद्भावे असद्भावे च 'अन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्य' इत्ये-
तन्न भवति । यदि स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात् 'तदभावेऽग्नौ कृत्वा भुञ्जीते'ति । य-
द्यपि तत्राचार्यस्य प्रवासः तथापि न्यायसाम्याच्छिष्यस्यापि विप्रवासो भ-
विष्यति ॥ ४२ ॥ अथ ब्रह्मचारिणो यज्ञ विधातुं हविरादीनि सम्पादयति—
*भैक्षं हविषा संस्तुतं तत्राचार्यो देवतार्थं ॥ ४३ ॥ भैक्षं हविष्येन सं-
स्तुतं कीर्तितम् । तत्र तस्मिन् हविषि आचार्यो देवतार्थं देवताकार्यं तत्प्रतीत्य-
र्थत्वात्तस्य ॥ ४३ ॥ *आहवनीयार्थं च ॥ ४४ ॥ तस्य जठराग्नौ हूयमा-
नत्वात् ॥ ४४ ॥ *तं भोजयित्वा ॥ ४५ ॥ गतम् ॥ ४५ ॥

॥ इति तृतीया खण्डिका ॥ प्र० १ प० १ ख० ३ ॥

*यदुच्छिष्टं प्राश्नाति ॥ १ ॥ अनुवादिषु सर्वत्र विधिः कल्प्यते ।
तं भोजयेत् । भोजयित्वा तस्योच्छिष्टं प्राश्नीयात् प्राश्नाति । अकारपाठ
श्छान्दसः । शौदिति चुत्वप्रतिषेधान् ॥ १ ॥ *हविरुच्छिष्टमेव तद् ॥ २ ॥
इडाभक्षणादिस्थानीयमित्यर्थः ॥ २ ॥ *यदन्यानि द्रव्याणि यथालाभ-
मुपहरति दक्षिणा एव ताः ॥ ३ ॥ यदन्यानि द्रव्याणि गवादीनि भिक्षा
चरणे लब्धानि समिदादीनि च स्वयमाहृतानि यथालाभमुपहरति दक्षिणा
एव ताः । दक्षिणासामानाधिकरण्यात्ता इत्युक्तम् ॥ ३ ॥ *स एष ब्रह्म-
चारिणो यज्ञो नित्यप्रततः ॥ ४ ॥ स एष एवभूतो यज्ञः ब्रह्मचारिणा
नित्यं प्रतायते । एव कुर्वता ब्रह्मचारिणा यज्ञ एव नित्यं क्रियते इत्यर्थः ॥ ४ ॥
*न चास्मै श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं दद्यात् ॥ ५ ॥ अस्मै शिष्याय आ-
चार्यः श्रुतिविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न दद्यात् । शास्त्रविप्रतिषिद्धमुच्छिष्टं न
दद्यात् ॥ ५ ॥ किंपुनस्तत्—*यथा क्षारलवणमधुमांसानीनि ॥ ६ ॥

यथेतिवचनाः 'च्छ्रुतिविप्रतिषिद्ध'भिति लक्षणतः प्रतिषेधाच्च क्षारादिग्रहणमेवं-
विधस्योपलक्षणम् ॥ ६ ॥ * एतेनान्ये नियमा व्याख्याताः ॥ ७ ॥ अ-
भ्यङ्गशेषो गन्धशेषो माल्यशेष इत्यादयो ब्रह्मचारिणः प्रतिषिद्धाः आचा-
र्येण न देया इत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥ केचित्तु श्रुतिविप्रतिषिद्धमाचार्यशेष-
मुपयुज्जाना दृश्यन्ते पूर्वः पूर्व अभ्यचारः प्रमाणमिदं वदन्तः । तान्निराकरो-
ति—* श्रुतिर्हि बलीयस्यानुमानिकादाचारात् ॥ ८ ॥ अनुमानाय प्र-
भवतीत्यानुमानिकः । आचाराद्धि श्रुतिः स्मृतिर्वाऽनुमीयते । तस्मादानुमानि-
कादाचारात्प्रत्यक्षश्रुतिर्बलीयसी । तद्विरोधे तु नानुमातुं शक्यते । अनुमान-
बाधित इति न्यायात् । एवं च ब्रुवता ब्रह्मचारिणः क्षारलवणादिप्रतिषेधः
प्रत्यक्षब्रह्मणमूल इति दर्शितं भवति । अद्यपि क्षारादिप्रतिषेधश्रुतेरुच्छि-
ष्टव्यतिरिक्तो विषयः सम्भवति । तथापि सङ्कोचोऽपि तस्या अविशेषप्रवृत्ता-
या आनुमानिकादाचारादयुक्तः ॥ ८ ॥ ननु परस्परविरुद्धा अपि श्रुतय उ-
पलभ्यन्ते 'गृह्णाति न गृह्णाती'ति । तत्किमाचारात् सङ्कोचिका श्रुतिर्नानुमी-
यते । अत आह —* दृश्यते चापि प्रवृत्तिकारेणम् ॥ ९ ॥ स्यादेवं अ-
यमाचारो गृह्यमाणकारणः स्यात् । गृह्यते तु कारणं किं तत् ॥ ९ ॥ * प्री-
तिर्ह्युपलभ्यते ॥ १० ॥ क्षारादिभोजने भुञ्जानस्य प्रीतिर्भवति । ततश्च प्री-
त्युपलब्धतः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति । तदनुवर्तमानो नरकाय राध्वतीति
न्यायान्न सङ्कोचिका श्रुतिरनुमीयत इति ॥ १० ॥ * पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रा-
तुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥ स्पष्टम् ॥ ११ ॥ * धर्मविप्रतिपत्ताव-
भोज्यम् ॥ १२ ॥ यदि तयोर्धर्माद्विप्रतिपत्तिरुपायो भवति ततो न भोज्य-
म् । यद्वा भुञ्जानस्य ब्रह्मचारिणो धर्मविप्रतिषेधो भवति मधुमांसादिमिश्र-
त्वेन ततो न भोज्यमिति ॥ १२ ॥ * सायं प्रातरुदकुम्भमाहरेत् ॥ १३ ॥
आचार्यस्य स्नानपानाद्यर्थम् ॥ १३ ॥ * सदारण्यादेधानाहृत्याधो निद-
ध्यात् ॥ १४ ॥ सदा प्रत्यहमरण्यात् न पित्रादिगृहात् एवान् काष्ठादी-
नि आचार्यगृहे पाकाद्यर्थमाहरेत् आहृत्य चाधो निदध्यात् । अधोनिधा-
नमाचार्यपुत्रादिषु पतनशङ्कया । अपर आह—आत्मनस्समिदाधानार्थमि-
धमाहरणमिति । उक्तं गृह्ये —'एवमन्यस्मिन्नपि सदारण्यादेधानाहृत्य' इति

तदनुवादेनाधोनिधानम् विधीयते दृष्टार्थमदृष्टार्थं वेति ॥ १४ ॥ *नास्त-
मिते समिद्धारो गच्छेत् ॥ १५ ॥ *अस्तमित-आदित्ये समिध आहर्तुं न ग-
च्छेत् । चोरव्याघ्रादिसम्भवात् । 'समिद्धार' इति 'अण् कर्मणि चे'ति तुममर्थे
अण्प्रत्ययः ॥ १५ ॥ *अग्निमिद्धा परिसमूह्य समिध आदध्यात्सायं
प्रातर्यथोपदेशम् ॥ १६ ॥ परिसमूहनं परितो मार्जनम् । विप्रकीर्णस्याग्ने-
रेकीकरणमित्यन्ये । यथोपदेशं यथा गृह्य उक्तं, तथा समिध आदध्यात् ॥ १६ ॥
गृह्ये विहितमपि समिदाधानं विधीयते सर्वाचरणार्थम् । सायं प्रातरित्यादि-
कान्विशेषान्वक्ष्यामीति चाह—*सायमेवाग्निपूजेत्येके ॥ १७ ॥ एके
आचार्यास्सायमेवाग्निपूजां कार्या, न प्रातरिति मन्यन्ते ॥ १७ ॥ *समि-
द्धमग्निं पाणिना परिसमूहेन समूहन्या ॥ १८ ॥ समिदाधाने समिद्ध-
मग्निं पाणिनैव परिसमूहेत् । न समूहन्या । समूहनी सम्मार्जनी दर्भनिर्मिता
वेदाकृतिः । आचार्य ॥ १८ ॥ *प्राक्तु याथाकामी ॥ १९ ॥ प्राक्समिदा-
धानात् परिसमूहने याथाकामी भवति । यथाकामस्य भावो याथाकामी ।
प्यज् षित्त्वादीकारः ॥ १९ ॥ *नाग्न्युदकशेषेण वृथाकर्माणिकुर्वीताचामे-
द्वा ॥ २० ॥ अग्निपरिचर्यायां परिसमूहने परिपचने च यदुपयुक्तमुदकं, तच्छेषेण
वृथाकर्माणि अदृष्टप्रयोजनरहितानि पादप्रक्षालनादीनि न कुर्वीत । नाप्यचा-
मेत् । अवृथकर्मत्वादस्य पुनःप्रतिषेधः ॥ २० ॥ *पाणिसंक्षुब्धेनोदके-
नैकपाण्यावर्जितेन च नाचामेत् ॥ २१ ॥ 'पाणिसंक्षुब्ध पाणिना संक्षोभितं
तेनोदकेन नाचामेत् । इदं तटाकादिषु स्वयमाचमने । यदा पर आचामयति,
तदा एकेन पाणिना यदोवर्जितं तेन नाचामेत् । किं तु उभाभ्यां हस्ताभ्यां
करकादि गृहीत्वा यदावर्जितमुदकं, तेनैवाचामेत् । एवं च स्वयं वामहस्ताव-
र्जितेनापि नाचामेत् (अलाबुपात्रेण नालिकेरजेन वैणवेन चर्ममयेन नाम्रजं यन
वा पात्रेणाचमनमाचरन्ति शिष्टाः) ॥ २१ ॥ *स्वप्नं च वर्जयेत् ॥ २२ ॥ पूर्व-
'मदिवास्वापी'त्यनेन दिवास्वप्नप्रतिषेधः । अनेन रात्रावपि यावदाचार्यो न
स्वपिति, तावन्तं कालं स्वापः प्रतिषिध्यते । स्वप्नकथनं वर्जयेदित्येके ॥ २२ ॥
अथाहरहराचार्यं गोपायेद्धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः ॥ २३ ॥ अथ स्वप्नस्य प्र-
कृतत्वात् स्वप्नानन्तरं ब्राह्मे महर्तु उत्थायेत्यर्थः । अहरहः नित्यमाचार्य

गोपायेत् रक्षेत् । किं दण्डादि मृहीत्वा नेत्याह—धर्मार्थयुक्तैः कर्मभिः ।
 धर्मयुक्तानि कर्माणि समित्कुशपुष्पाहरणादीनि अर्थयुक्तानि युग्यघासाह-
 रणादीनि ॥ २१ ॥ *स गुप्त्वा संविशन्ब्रूयाद्धर्म गोपायमाजुगुपमह-
 मिति ॥ २४ ॥ स ब्रह्मचारी न्याय्यादुत्थानात् न्याय्याच्च संवेशनात् एव-
 माचार्यं गुप्त्वा संविशन् शयनं भुजन् 'धर्मगोपाय माजुगुपमह' गितीमं मन्त्रं
 ब्रूयात् । धर्म गोपायतीति धर्मगोपायः आचार्यः तमहमाजुगुपमाभिमुख्येन
 रक्षितवानस्मि, इदानीं तु संविशामीति मन्त्रार्थः । अपर आह—हे धर्म मा
 मां गोपाय रक्ष आजुगुपमहमाचार्यमेतावन्तं कालमिति ॥ २४ ॥ *प्रमादा-
 दाचार्यस्य बुद्धिपूर्वं वा नियमातिक्रमं रहसि बोधयेत् ॥ २५ ॥ प्र-
 मादोऽनवधानम् । प्रमादात् बुद्धिपूर्वं वा आचार्यस्य यो नियमातिक्रमस्तं
 रहसि बोधयेत् । इत्थमयं नियमः पूज्यपादैरतिक्रम्यत इति ॥ २५ ॥
 * अनिवृत्तौ स्वयं कर्माण्यारभेत ॥ २६ ॥ यदि बोधितोऽप्याचार्य-
 स्ततो न निवर्तते, ततः स्वयमेव कर्तव्यानि ब्रह्मयज्ञादीनि कर्माण्यारभेत
 कुर्यात् ॥ २६ ॥ * निवर्तयेद्वा ॥ २७ ॥ प्रसह्य वा स्वयं निवर्तयेत् । पि-
 त्त्रादिभिर्वा निवर्तयेत् ॥ २७ ॥ *अथ यः पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी त-
 माहुर्न स्वपितीति ॥ २८ ॥ यः पूर्वमाचार्यादुत्तिष्ठति प्रतिबुध्यते । जघ-
 न्यशब्दः पश्चादर्थे । जघन्यश्च संविशति, त ब्रह्मचारिणं न स्वपितीति ध-
 र्मज्ञा आहुः । प्रयोजनमुपनयने 'मा सुषुप्था' इति संशासनस्यायमर्थः ।
 न स्वापस्यात्यन्ताभाव इति । अथशब्दश्च वाक्योपक्रमे ॥ २८ ॥ *स य
 एवं प्रणिहितात्मा ब्रह्मचार्यत्रैवास्य सर्वाणि कर्माणि फलवन्त्य-
 वाप्तानि भवन्ति यान्यापि गृहमेधे ॥ २९ ॥ 'आचार्याधिनिः स्या'
 दित्यारम्भ यस्य नियमा उक्ता, स ब्रह्मचारी, एवमुक्तेन प्रकारेण । प्रकर्षेण
 निहित आचार्यकुले स्थापित आत्मा येन स तथोक्तः । प्रकर्षश्च आत्मन-
 स्तत्रैव शरीरन्यासः । वक्ष्यति च 'आचार्यकुले शरीरन्यास' इति । अस्यैव-
 विधस्य ब्रह्मचारिणः अत्रैव ब्रह्मचर्याश्रमे सर्वाणि फलवन्ति ज्योतिष्टोमा-
 दीनि कर्माणि अवाप्तानि भवन्ति । तत्फलावाप्तिरेव तदवाप्तिः । यान्य-

पि कर्माणि गृहर्मेधे गृह्यशास्त्रे विवाहाष्टकान्तानि, तान्युवाप्तानि भव-
न्ति । तदेवं नैष्ठिकब्रह्मचारिविषयमिदं सूत्रम् ॥ २९ ॥

॥ इति तुरीया खण्डिका ॥ प्र० १-प० १-ख० ४ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

*नियमेषु तपश्शब्दः ॥ १ ॥ 'आचार्याधीन' स्या'दित्यादयो ये
नियमाः अस्मिन्ब्रह्मचारिप्रकरणे, तपश्शब्दस्तेषु द्रष्टव्यः, न कृच्छ्रादिषु
॥ १ ॥ *तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्ववति ब्रह्म सहापत्यादेतस्मात्
॥ २ ॥ तेषां नियमानामतिक्रमे विद्याकर्म विद्याग्रहणं ब्रह्म निःस्ववति
गृहीतं वेदं निःस्ववति । कुतः, एतस्मान्नियमातिक्रमेणाध्येतुं पुरुषात् ।
न केवलान् । किं तर्हि, सहापत्यात् अपत्येन सह वर्तत इति सहापत्यः ।
'वोपसर्जनस्ये'ति समाश्रमाभावे रूपम् । अपत्यादपि ब्रह्म निःसारयति । यद्य-
प्यपत्यं नियमातिक्रमे न भवति, तथापि पितृदोषादेव ततोऽपि ब्रह्म निःसा-
रयति । नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणं कुर्वन् पुरुषात् सहापत्यात् गृहीतं
ब्रह्म निःसरतीति ब्रह्मयज्ञादिष्वप्युज्यमानमप्यकिञ्चित्करं भवतीत्यर्थो विवृ-
क्षितः । स्ववतेः सकर्मप्रयोगो भाष्ये दृष्टः । 'स्ववत्युदकं कुण्डिकेति ।
(विसृजति गम्यत इति)' । अपर आह—तदतिक्रमे विद्याकर्म निःस्ववतीति नि-
यमातिक्रमेण विद्याग्रहणं न कर्तव्यम् । कुतः, निःस्ववति ब्रह्म निःसारयती-
त्यर्थः, शेषं समानमिति । विद्याकर्म निःस्ववति ब्रह्म च निःस्ववतीत्यन्ये ।
कुर्वत इति बाध्याहार्यम् । तदतिक्रमेण विद्याकर्म कुर्वतो ब्रह्म निःस्वव-
तीति ॥ २ ॥ न केवलमकिञ्चित्कर नियमातिक्रमेण विद्याग्रहणम् । प्रत्यु-
तानर्थकारीत्याह—* कर्तव्यमनायुष्यं च ॥ ३ ॥ कर्तुं इति श्वभ्राभि-
धायो नरक उपलक्ष्यते । पतत्यनेनेति पत्यम् । एवभूतं विद्याग्रहणं नरक-
पानहेतुर्भवति । अनायुष्यं च अनायुष्कर च ॥ ३ ॥ तस्मादप्योऽवरेषु
न जायन्ते नियमातिक्रमात् ॥ ४ ॥ अत एवावरेषु अर्वाचीनेषु कलियु-

गवर्तिषु ऋषयो न जायन्ते मन्त्रदृशो न मवर्तत ।। नियमातिक्रमस्येदानी-
मवर्जनीयत्वात् ॥४॥ कथं तर्ह्यद्यत्वे अतिक्रान्तोऽपि नियमानल्पेनैव यत्नेन
चतुरो गृह्णाति वेदान् युगान्तरे सम्यगनुष्ठितस्य नियमकर्मणः फलविशेषे-
णेत्याह—*श्रुतर्षयस्तु भवन्ति केचित्कर्मफलशेषेण पुनःसम्भवै ॥५॥
पुनस्सम्भवः पुनर्जन्म ॥५॥ अत्रोदाहरणम्—* यथा श्वेतकेतुः ॥६॥ श्वे-
तकेतुर्ह्यल्पेनैव कालेन चतुरो वेदाञ्जग्राह । तथा छान्दोग्यम्—“श्वेतकेतुर्ह्यरु-
णेय आस तं ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽन-
नूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति । स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षस्सर्वान्वे-
दानधीत्य महामना अनूचानमानिस्तव एवाधेयै”ति ॥६॥ एवं नियमातिक्रम-
दोषमुक्त्वा तदनुष्ठाने सिद्धिमाह—*यत्किञ्च समाहितोऽब्रह्म व्याचार्या-
दुपयुङ्क्ते ब्रह्मवद्देव तस्मिन् फलं भवति ॥७॥ अब्रह्मपि अब्रह्मापि । प-
ररूपम् । कतन्तवत् । अपेर्वा अक्षरलोपः । पिहितदिनद्धादिवत् । वेदव्य-
तिरिक्तमपि यत्किञ्चित् विषमन्त्राद्भिः समाहितो नियमवान् भूत्वा आचा-
र्यादुपयुङ्क्ते गृह्णाति तस्मिन् वेदव्यतिरिक्ते ब्रह्मवद्देव फलं भवति ॥ ७ ॥
निग्रहानुग्रहशक्तिरप्यस्य भवतीत्याह—* अथो यत्किञ्च मनसा वा-
चा चक्षुषा वा सङ्कल्पयन्ध्यायत्याहाभिविपश्यति वा तथैव तद्भवती-
त्युपदिशन्ति ॥८॥ अथो अपि च यत्किञ्च निग्रहात्मक वा सङ्कल्पयन्
चिकीर्षन् मनसा निर्दयेन शिवेन वा ध्यायति इत्थमिदमस्यास्त्विति तथैव
तद्भवति । तथा यत्किञ्च सङ्कल्पयन्वाचा घोरया मधुरया वा आह इत्थ-
मिदमस्यास्त्विति तथैव तद्भवति । एवं यत्किञ्च सङ्कल्पयन् चक्षुषा घोरेण
वा मैत्रेण वा अभिविपश्यति तथैव तद्भवतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥८॥ अ-
वश्यं धर्मयुक्तेनाध्येतव्यमित्युक्तम् । इदानीं ते धर्मा लक्षणतस्त्रिविधा इत्या-
ह—* गुरुप्रसादनीयानि कर्माणि स्वस्त्ययनमध्ययनसंवृत्तिः ॥९॥
यैरनुष्ठितैः गुरुः प्रसीदति तानि गुरुप्रसादनीयानि पादप्रक्षालनादीनि । स्व-
स्त्येत्यविनाशिनाम् । तत्प्राप्तिसाधनं स्वस्त्ययनम् । तच्च त्रिविधं दृष्टार्थमदृ-
ष्टार्थमुभयार्थं चेति । दृष्टार्थं बाहुनदीतरणादिनिषेधः । अदृष्टार्थं क्षारादिनि-
षेधः । उभयार्थं भिक्षाचरणादि । अध्ययनसंवृत्तिरधीतस्य वेदस्याभ्यासः ॥९॥

* इत्यतोऽन्यानि निर्वर्तन्ते ब्रह्मचारिणः कर्माणि ॥१०॥ इत्येतेभ्य
 अन्यानि कर्माणि निर्वर्तन्ते ब्रह्मचारिणे न कर्तव्यानीत्यर्थः ॥१०॥ * स्वा
 ध्यायधृग्धर्मरुचिस्तपस्व्यजुर्मृदुः सिद्ध्यति ब्रह्मचारी ॥११॥
 स्वाध्यायधृक् अधीतस्य स्वाध्यायस्य धारयिता अविस्मर्ता । धर्मे रुचि-
 र्यस्य स धर्मरुचिः । तपस्वी नियमेषु तपश्शब्दः तद्वान् । ऋजुः अ-
 मायावी । मृदुः क्षमावान् । एवंभूतो ब्रह्मचारी सिद्ध्यति सिद्धीः प्रा-
 प्नोति । 'अथो यत्किञ्चनसे'त्युक्ता सिद्धिः । अत्रोक्तानां पुनर्वचनमादरार्थम् ।
 तदनुष्ठाने फलभूमा अतिक्रमे च दोषभूमेति तात्पर्यम् ॥११॥ * सदा महा-
 न्तमपररात्रमुत्थाय गुरोस्तिष्ठन्प्रातरभिवादमभिवादयितामावहं भो
 इति ॥१२॥ सदा प्रतिदिनं महान्तमपररात्रं रात्रे पश्चिमे याम उत्तिष्ठेत् ।
 उत्थाय च समीपे तिष्ठन् गुरोः प्रातरभिवादनमभिवादयीत । 'अमावहं भो'
 इति ब्रुवन् । असावित्त्र आत्मनो नामविदेशः । यथा 'अभिवादये यज्ञश-
 र्माहं भो' इति ॥१२॥ * समानग्रामे च वसतामन्येषामपि वृद्धतरा-
 णां प्राक्प्रातराशात् ॥१३॥ अन्येषामप्याचार्यव्यनिरिक्तानामप्राक्प्रातरा-
 शात् प्रातर्भोजनात्प्राक् प्रातरभिवादमभिवादयीत । ते चेत् समानग्रामे वस-
 न्ति ॥१३॥ * प्रोप्य च समागमे ॥१४॥ यदा स्वयं प्रोप्य समागतं भ-
 वति आचार्यद्वयो वा तदाप्यभिवादयीत । इदं नैमित्तिकम् । पूर्वमित्यम्-
 ॥१४॥ अथ काम्यम्—* स्वर्गमायुश्चेप्सन् ॥१५॥ अभिवादयितेत्ये-
 व ॥१५॥ अभिवादनप्रकारवर्णानुपूर्व्येणाह—* दक्षिणं बाहुं श्रोत्रस-
 मं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयित्वा नीचैः राजन्यो मध्यमं वैश्यो नी-
 चैश्शूद्रः ॥१६॥ प्राञ्जलि ॥१७॥ ब्राह्मणोऽभिवादयमानः आत्मनो द-
 क्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य अभिवादयीत । उग्रस्मम राजन्यः । दक्षिण म-
 सभ्योऽभिवादयितेत्यत्रानुवर्तते । एवमुत्तरयोरपि । मध्यसममुदरसमम् । उ-
 रुसममित्यन्ये । नीचैः पादसमं शूद्रोऽभिवादयीत । प्राञ्जलि यथा भवति
 तथा अभिवादयीत । अञ्जलि कृत्वेत्यर्थः । प्राञ्जलिरिति युक्तं पाठः ॥१६॥
 ॥१७॥ * प्लावनं च नाम्नोऽभिवादनप्रत्यभिवादाने च पूर्वेषां वर्णा-
 नाम् ॥१८॥ अभिवादनस्य यत्प्रत्यभिवादनं तत्राभिवादयितुर्नाम्नः प्लाव

नं कर्तव्यं प्लुतः कर्तव्य इत्यर्थः । पूर्वेणा वण्णा नाद्रवाजतानामाभेवादय-
मानानाम् । प्रत्यभिवादेऽशूद्र इति पाणिनीयस्मृतिः । तत्र वाक्यस्य टे रित्यनुवृ-
त्तेः प्रत्यभिवादवाक्यस्यान्ते नामप्रयोगः तस्य टेः प्लुतः । 'आयुष्मान् भव
सौम्ये'ति प्रयोक्तव्यम् । स्मृत्यन्तरवशात्ताम्नश्च ५श्चादकारः । तथा च मनुः
—“आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादेन । अकारश्चास्य ना-
म्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥” इति ॥ 'आयुष्मान् भव सौम्य देवः
दत्त ३ अ' इति प्रयोगः । शम्भुर्विष्णुः पिनाकपाणिश्चक्रपाणिरित्यादीनां ना-
म्नां सम्बुद्धौ गुणे कृते 'एचोऽप्रगृह्यम्यादूराद्धते पूर्वस्यार्धस्याहुत्तरस्येदुतौ'
इत्ययं विधिर्भवति । अन्ते अकारः । 'तयोर्ववचिःसंहितायाम्' इति यत्न-
रवकारौ च भवतः । शम्भा ३ व विष्णा ३ व । पिनाकपाणी ३ य । चक्रपा-
णा ३ यु । अत्र सूत्रे 'प्रत्यभिवादेने चे'ति चकारस्यार्थं न पश्यामः । अपर
आह—'अभिवादेने प्रत्यभिवादेने च प्लावन'मिति । अस्मिन्नपि पक्षे द्वन्द्वे-
नाभिहितत्वाच्चशब्दोऽनर्थक एव । अभिवादेने च शास्त्रान्तरे न क्वापि प्लु-
तो विहितः । तस्मादनर्थक एव चकारः । अनर्थकाश्च निपाता बहुलं प्रयु-
ज्यन्ते ॥ १८ ॥ * उदिते त्वादित्य आचार्येण समेत्योपसङ्ग्रहणम् ॥ १९ ॥
उदिते त्वादित्ये आचार्येण अध्ययनार्थं समेत्य वक्ष्यमाणेन विधिनोपसङ्ग्रहं
कुर्यात् ॥ १९ ॥ * सदैवाभिवादनम् ॥ २० ॥ अन्यदा सर्वदा पूर्वोक्तप्रकारे
णाभिवादनमेव ॥ अयमनुवाद उत्तरविश्लेषा ॥ २० ॥ * उपसंग्राह्य
आचार्य इत्येके ॥ २१ ॥ अभिवादनप्रसङ्गे सदैव उपसंग्राह्य
आचार्य इत्येके मन्यन्ते ॥ २१ ॥ किमिदमुपसंग्रहणं तदाह— * दक्षि-
णेन पाणिना दक्षिणं पादमधस्तादभ्यधिमृश्य सकुष्ठिकमुपसंगृ-
हीयात् ॥ २२ ॥ आत्मनो दक्षिणेन पाणिना आचार्यस्य दक्षिणं पादं
अधस्तादभ्यधिमृश्य अधिशब्द उपरिभागे अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाभिमृश्य । स-
कुष्ठिकं सगुल्फम् । साङ्गुष्ठमित्यन्ये । उपसंगृहीयात् । इदमुपसंग्रहणम् ।
एदत्कर्यात् ॥ २२ ॥ * उभाभ्यामेवोभावरभिपीडयत उपसङ्ग्राह्या-
वित्येके ॥ २३ ॥ उभाभ्यां पाणिभ्यां उभावेवाचार्यस्य पादौ अभिपीड-
तो माणवकस्य उपसंग्राह्यावित्येके मन्यन्ते । अभिपीडयतइति कृत्यानां

कर्तरि वेति कर्तुरि षष्ठी । अत्रमनुः—“व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं
गुरोः । सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥” इति ॥ २३ ॥
* सर्वाहं सुयुक्तोऽध्ययनादनन्तरोऽध्याये ॥ २४ ॥ सर्वं च तदहश्च सर्वा-
हम् । “राजाहस्सखिभ्यष्टु ॥” “अहोऽह एतेभ्यः” इत्यहोदेशः ।
“अहोदन्त” इति णत्वम् । “अत्यन्तमयोगे द्वितीया ।” सर्वाहं सदा
सुयुक्तः समाहितः अनन्यचित्तः । अध्ययनादनन्तरः अन्तरयतीत्य-
न्तरः । अध्ययनाद्यथा आत्मानं नान्तरयति यथा अध्ययनं न विच्छिद्यते त-
था स्यात् । अध्याये स्वाध्यायकाले । अध्याय इत्यनुवादः । “मनसा चा-
नध्याय” इति विशेषविधानात् । “अध्याये” इति प्रायेण पठन्ति । तत्र तका-
रोऽपपाठश्छान्दसो वा ॥ २४ ॥ * तथा गुरुकर्मसु ॥ २५ ॥ गुरुकर्मसु च तथा
स्यात् सुयुक्तोऽनन्तरश्च म्यात् ॥ २५ ॥ * मनसा ध्यानध्याये ॥ २६ ॥ अन-
ध्यायकाले मनसा च अध्यायादनन्तरं म्यात् । सन्देहस्थानानि मनसा नि-
रूपयेत् । अध्ययनविषयमेव चिन्ता कुर्यात् ॥ २६ ॥ * आहृताध्यायी च
स्यात् ॥ २७ ॥ आचार्येणाहृतस्सन्नधीयीत नाध्यापने स्वयं प्रवर्तयेत् ॥ २७ ॥

॥ इति पञ्चमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० २ ख० ५ ॥

* सदा निंशायां गुरुं संवेशयेत्तस्य पादा प्रक्षाल्य संवाह्य ॥
१ ॥ सदा प्रत्यहं निशायां अतिक्रान्ते प्रदोषे गुरुं संवेशयेत् । कथं त-
स्य गुरोः पादौ प्रक्षाल्य संवाह्यं च । संवाहनं मर्दनम् ॥ १ ॥ * अनुज्ञातः
संविशेत् ॥ २ ॥ गुरुणानुज्ञातस्तु स्वयं संविशेत् शयीत ॥ २ ॥ * न चैनः
अभिप्रसारयीत ॥ ३ ॥ एनमाचार्यं प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ ३ ॥ * न
वद्व्यायां सतोऽभिप्रसारणमस्तीत्येके ॥ ४ ॥ यदा तु गुरुः खट्वायां शेते
तदा तं प्रति पादयोः प्रसारणं न दोषायेत्यन्ये मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तत्रापि
दोष इति ॥ ४ ॥ * न चास्यं सकाशे संविष्टो भाषेत ॥ ५ ॥ अभ्याचा-
र्यस्य सकाशे स्वयं संविष्टः शयानो न भाषेत । कार्यवेदनादावुत्थायैव
भाषेत ॥ ५ ॥ * अभिभाषितस्त्वासीनः प्रतिवृथात् ॥ ६ ॥ आचार्येणा-

मिमाषितस्त्वासीनः प्रतिब्रूयात् । एतदाचार्ये शयने वा ॥ ७ ॥ * अनू-
 त्थाय तिष्ठन्तम् ॥ ७ ॥ यदा त्वाचार्यस्तिष्ठन् ब्रूते तदा तमनूत्थाय प्रब्रू-
 यात् । उत्तरे द्वे सूत्रे स्पष्टार्थे ॥ ७ ॥ * गृच्छन्तमनुगच्छेत् ॥ ८ ॥ धा-
 वन्तमनुधावेत् ॥ ९ ॥ * न सोपानद्वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वार्त्ता-
 देत् ॥ १० ॥ उत्तरत्रोपानत्प्रतिषेधा 'नसोपान'दित्यनुवादः । 'अध्वापन्न-
 स्त्वि'ति प्रतिप्रस्थातुमाचार्यं न सोपानत्क आसीदेत् । नापि वेष्टितशिराः ।
 अवहितपाणिः दात्रादिहस्तः एवंभूतो नासीदेत् ॥ १० ॥ * अध्वापन्नस्तु
 कर्मयुक्तो वासीदेत् ॥ ११ ॥ अध्वान् प्राप्तोऽध्वापन्नः कर्मणि दात्रा-
 दिसाध्ये प्रवृत्त एवंभूतस्तु सोपानत्कोऽप्यासीदेत् ॥ ११ ॥ * न चेदुपसीदेत्
 ॥ १२ ॥ न चेदाचार्यस्समीपे सीदेत् उपविशेत् । यदि तूपविशेदध्वापन्नः
 कर्मयुक्ता वा द्वादोपानत्प्रभृतीनि विहायोपविशेत् ॥ १२ ॥ * देवमिवा-
 चार्यमुपासीताविकथयन्नविमना वाचं शुश्रूषमाणोऽस्य ॥ १३ ॥
 यो यं देवं मजेत स तद्भावनया तमिवाचार्यमुपासति । अविकथयन् व्यर्था क-
 थामकुर्वन् । अविमनाः अविक्षिप्तमना । अस्याचार्यस्य वाचं शुश्रूषमाणः
 ॥ १३ ॥ * अनुपस्थकृतः ॥ १४ ॥ उपस्थकरणं प्रसिद्धम् । तत्कृत्वा
 नोपासीत ॥ १४ ॥ * अनुवाति वाते वीतः ॥ १५ ॥ वाते अनुवाति सति
 वीतः पर्यायेणेतः उपासीत । प्रतिवातं तु वक्ष्यमाणेन प्रतिषिध्यते । मनुरप्याहु
 'प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सहे'ति ॥ १५ ॥ * अप्रतिष्ठब्धः पाणिना ॥
 १६ ॥ पाणिना प्रतिष्ठब्धो न स्यात् पाणितत्तं भूमौ कृत्वा पाण्यवलम्बनो नासीत ।
 * अनपाश्रितोऽन्यत्र ॥ १७ ॥ अन्यत्र कुड्याद्यपाश्रितो न स्यात् । कु-
 ड्याद्यपाश्रितो नासीत ॥ १८ ॥ * यज्ञोपवीती द्विवस्त्रः ॥ १८ ॥ य-
 दा द्विवस्त्रस्तदा वासमान्यतरेण यज्ञोपवीती स्यात् । अपि वा सूत्रमेवोपवी-
 तार्थ इत्येष कल्पस्तदा न भवति ॥ १९ ॥ * अधोऽनिवीतस्त्वेकवस्त्रः ॥ १९ ॥
 यदात्वध एकवस्त्रो भवति तदा अनिवीतः स्यात् । न तस्य दीर्घस्याप्येक-
 देशेन उत्तरीयं कुर्यात् ॥ २० ॥ * अभिमुखोऽनभिमुखम् ॥ २० ॥ स्व
 यमाचार्याभिमुखः आत्मानं प्रत्यनभिमुखमाचार्यमुपासीत । स्वयमाचार्य-
 मपश्यन् आचार्यस्य पुरत आर्जवेनासीत ॥ २० ॥ * अनासन्नोऽनति-

दूरे च ॥ २१ ॥ अत्यासन्नो न स्यादातेदूरं च न स्यात् ॥ २१ ॥ * या-
वदासीनो बाहुभ्यां प्राप्नुयात् ॥ २२ ॥ यावत्यन्तराले आसीन आ-
चार्यं बाहुभ्यां प्राप्तुं शक्नुयात् तावत्यासीत् ॥ २२ ॥ * अप्रतिवा-
त्सु ॥ २३ ॥ आचार्यस्य प्रतिवातं नासीत् ॥ २३ ॥ * एकाध्यायी द-
क्षिणं बाहुं प्रत्युपसीदेत् ॥ २४ ॥ यदा एक एवासीते तदा आचार्य-
स्य दक्षिण बाहुं प्रति दक्षिणे पार्श्वे उपसीदेत् उपविशेत् ॥ २४ ॥ * य-
थावकाशं बहवः ॥ २५ ॥ बहवस्तु शिष्या यथावकाशमुपसीदेषु ॥ २५ ॥
* तिष्ठति च नासीतानासनयोगविहिते ॥ २६ ॥ आसनयोग आसन-
कल्पना । आसनयोगेन विहितेऽस्मिन्भाविते आसनयोगविहिते । आसन-
योगेनास्मभाविते आचार्ये तिष्ठति सति स्वयं नासीत् ॥ २६ ॥ * आसीने
च न संविशेत् ॥ २७ ॥ आसन इति पूर्वानुसारेण गम्यते । शयनयो-
गेनास्मभाविते आचार्ये आसीने स्वयं न संविशेत् न शयीत् ॥ २७ ॥
* चेष्टति च चिकीर्षस्तच्छक्तिविषये ॥ २८ ॥ न्यत्ययेन परस्मैपद-
म् । आचार्ये चेष्टति सति स्वयमपि तच्चिकीर्षन् स्यात् । किमविशेषेण, श-
क्तिविषये । यदाचार्येण क्रियमाणमात्मनश्शक्तिविषयो भवति । 'चिकीर्ष'-
न्निति सन्प्रयोगादिच्छासंभवात् प्रदर्शयेत् नाच्छिद्य कुर्यात् । प्रदर्शिताया-
स्त्वच्छिद्यमाचार्यश्चेदनुजानीयात् कुर्यात् । अशक्तिविषये नेच्छापि न
दर्शयितव्या । चिकीर्षदिति युक्तः पाठः ॥ २८ ॥ * न चास्य सकाशे-
ऽन्वक्स्थानिन उपसङ्गृहीयन् ॥ २९ ॥ आचार्यव्यतिरिक्ता गुरुवोऽ-
न्वक्स्थानिन इति स्मार्ता व्यवहारः । आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणाम् । तमप-
क्ष्यान्वक्स्थानं पदमेषामिति कृत्वा आचार्यस्य सन्निधौ अन्वक्स्थानिन नोप-
सङ्गृहीयात् ॥ २९ ॥ * गोत्रेण वा कीर्तयेत् ॥ ३० ॥ न चैनमन्वक्स्था-
निनं गोत्रेणामिजनकुलादिना वा कीर्तयेत् न स्तुवीत् 'मार्गवोऽय महाकुलप्र-
सूत' इति ॥ ३० ॥ * न चैनं प्रत्युत्तिष्ठेदनुत्तिष्ठेद्वापि चेत्तस्य गुरुः
स्यात् ॥ ३१ ॥ प्रत्युत्थानमप्यस्य न कर्तव्यमाचार्यस्य सकाशे । यदा-
पुनरमावाचार्यसकाशे त्वामित्वा गमनाद्योत्तिष्ठति तदानुत्थानमपि न कर्तव्य-
म् । यद्यप्यसौ नम्यमाणवक्त्रस्य मातुलादिः गुरु स्यात् । 'आचार्यप्रा-

चार्यसन्निपात' इति वक्ष्यति । तेनैव न्यायेन मातुलादिप्रसङ्गे इदमुक्तम् ॥ ३१ ॥
 *देशास्वासनाच्च संसर्पेत् ॥ ३२ ॥ किं तु देशादासनाच्च संसर्पेत्तस्य स-
 म्मानार्थम् ॥ ३२ ॥ *नाम्ना तदन्तेवासिनं गुरुमप्यात्मन इत्येके ॥ ३३ ॥
 तस्याचार्यस्यान्तेवासिनं नामैव कीर्तयेत् 'यज्ञशर्मन्नि'ति । यद्यप्यसौ-
 वात्मनो गुरुर्भवति इत्येवमेके मन्युन्ते । स्वपक्षस्तु गुरोर्नामग्रहणं न कर्त-
 व्यमिति ॥ ३३ ॥ *यस्मिंस्त्वनाचार्यसम्बन्धादौरवं वृत्तिस्तस्मिन्नन्व-
 कस्थानीयेऽप्याचार्यस्य ॥ ३४ ॥ यस्मिंस्तु पुरुषे शिष्याचार्यभावमन्तरे-
 णापि विद्याचारित्र्यादिनापि गौरवान् लौकिकानां गौरवं तस्मिन्नन्वकस्था-
 नीयेप्याचार्ये या प्रवृत्तिस्सा कर्तव्या । अन्वकस्थानीयोऽप्यन्वकस्थान्ये-
 व ॥ ३४ ॥ *भुक्त्वा चास्य सकाशे नानूत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ ३५ ॥
 आचार्यस्य भुञ्जानस्याभुञ्जानस्य वा सकाशे भुक्त्वा । अनूत्थाय छान्दसेन दीर्घः ।
 उत्थानमकृत्वा उच्छिष्टं न प्रयच्छेत् । 'आर्याय वा पर्यवदध्या'दिति य-
 द्विहितम् ॥ ३५ ॥ *आचामेद्वा ॥ ३६ ॥ आचमनमप्यनुत्थाय न कु-
 र्यात् ॥ ३६ ॥ *किं करवाणीत्यामन्त्र्य ॥ ३७ ॥ ३७ ॥

॥ इति षष्ठी खण्डिका ॥ प्र० १-प० २-ख० ६ ॥

*उत्तिष्ठेत्तूष्णीं वा ॥ १ ॥ किं करवाणीति गुरुमामन्त्र्य उत्ति-
 ष्ठेत् । तूष्णीं वा । विकल्पः । आमन्त्र्येति लिङ्गात् । उत्थायाप्याचा-
 मन्नाचार्यसकाशे एवाचामेत् ॥ १ ॥ *नापपर्यावर्तेत गुरोः प्रदक्षि-
 णीकृत्यापेयात् ॥ २ ॥ उत्थाय कार्यवत्क्षया गन्तुमिच्छन् गुरोरपसव्यं न
 पर्यावर्तेत । किं तु प्रदक्षिणीकृत्यापेयात् ॥ २ ॥ *न प्रेक्षेत नग्नां
 स्त्रियम् ॥ ३ ॥ यां प्रेक्षमाणस्य मनसो विकारो भवति तां नग्नां नेक्षेत ॥ ३ ॥
 *ओषधिवनस्पतीनामाच्छिद्य नोपजिघ्रेत् ॥ ४ ॥ ओषधयः फल-
 पाकान्ताः । वनस्पतयो ये पुष्पैर्विना फलन्ति । वीरुद्रवृक्षाणामप्युपलक्ष-
 णम् । तेषां पत्रपुष्पाण्याच्छिद्य नोपजिघ्रेत् । 'आच्छिद्ये'तिवचनाद्यादृच्छिका-
 घाणे न दोषः ॥ ४ ॥ *उपानहौ छत्रं यानमिति वर्जयेत् ॥ ५ ॥ यानं
 शकटादि । इतिशब्द एवंप्रकाराणामुपलक्षणार्थः । तत्र गौतमः—'वर्जयेन्मधु-

मासगन्धमाल्यदिवास्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जनयानोषोनच्छत्रकामकोधलोभमोहवाद-
 वादनस्नानदन्तभावनहर्षनृत्तगीतपस्त्रिदिभयानी'ति ॥९॥ *न स्मयेत् ॥६॥
 स्मितं न कुर्यात् ॥६॥ *यदि स्मयेतापि गृह्य स्मयेतेति हि ब्राह्मणम् ॥७॥
 'येहि हर्षातिरेकं धारयितुं न शक्यते अपि गृह्य हस्तेन मुखं पिधाय स्मयेत् ।
 इति ब्राह्मणम् । 'न स्मयेते'त्यारभ्य ॥ ७॥ *नोपजिघ्रेत् स्त्रियं मुखेन ॥
 ८ ॥ स्नातामनुलिप्तां वा स्त्रियं बालामपि मुखेन नोपजिघ्रेत् । 'मुखेने'ति
 वचनाद्याट्टच्छिके'गन्धाघ्राणे न दोषः ॥८॥ *न हृदयेन प्रार्थयेत् ॥९॥
 हृदयेन मनसा स्त्रियं न प्रार्थयेत् अर्पय मम म्यादिति ॥९॥ * ना-
 कारणादुपस्पृशेत् ॥ १० ॥ कारणेन विना स्त्रियं नोपस्पृशेत् । कारणं
 योक्त्वमन्नहनविषमपननधारणादि वा १० ॥ *रजस्वलो रक्तदन्मन्यवा-
 दी स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥ रजस्वलो रक्तदन्मन्यवादी । रक्ता दन्ता
 यम्य म रक्तदन् । छान्दसो दन्तादेशः । पङ्क्तिदन्त इत्यर्थः । एवमुभय'मुत्पन्न-
 श्लाव' इत्यनेन गतमपि पुनरुच्यते श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्ययेम् । 'अनृत बो-
 क्त्वे'ति प्रायश्चित्तं वक्ष्यति । मत्यवर्त्ता म्यादिति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥ *यां
 विद्यां कुरुते गुरो तेषां तेषां गुरोर्विद्याः ॥१२॥ आ-
 त्मीये गुरो या विद्या कुरुते अर्थात् तस्या विद्याया गुरोर्विद्यास्तेऽप्यस्य
 मणवकस्यार्चाया . . . यद्यपि मातात्तेभ्यो न गृह्यते विद्या तथापि आचार्य-
 वदुपचरितव्या । 'तस्या'मिति वचनाद्विद्यान्तरे ये वक्ष्यास्तेषु नाय विनि ॥
 १२ ॥ यानन्यान्पश्यतोऽप्यप्येङ्गुलीयात्तदाब्धे त उपमङ्गाद्याः ॥
 १३ ॥ अम्य माणवकस्य पश्यन्तः अस्मिन्माणवके पश्यन्ति यानन्यानाचार्य-
 उपमङ्गुलीयात्ते माणवकस्याप्युपमङ्गाद्याः । किं मरा नेत्याह—तदाब्धे
 तस्या दशायाव । अपर आह—तदाप्रभृति त उपमङ्गाद्याः । तृगुब्दात्
 समावृत्तेनापि ॥ १३ ॥ *गुरुमपवाये भिक्षायामुपपन्नायां यमनुवद्ध-
 स्तदधीना भिक्षा ॥ १४ ॥ यदा द्वितीयं तृतीयं वा वेदस्मृतीयानस्य मा-
 णवकस्य गुरुमपवायो भवति गुरुव समवेता भवन्ति, तदा भिक्षायामुपपन्ना
 यां यं गुरुमिदानीमनुवद्धो माणवकः यतोऽर्थात् तदधीना भिक्षा, यच्च यावच्च
 लब्धं तत्तस्मै निवेदनीयम् । ततश्च विनियोगः ॥ १४ ॥ *समावृत्तो मा-

त्रे दद्यात् ॥ १५ ॥ कृतसमावर्तनो विवाहात्स्त्रीगार्जितं मात्रे दद्यात् ॥ १५ ॥
 * माता भर्तार गमयेत् ॥ १६ ॥ माता पतिं प्रापयेत् ॥ १६ ॥ * भर्ता
 गुरुम् ॥ १७ ॥ प्रापयेत् । माणवकस्य गुरुम् । माणवकगार्जितं द्रव्यं
 तद्रामि युक्तम् ॥ १७ ॥ * धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥ १८ ॥ धर्मकृ-
 त्यानि विवाहादीनि । तेषु वोपयोजयेत् । गुरोरभावे भर्ता तदभावे माता
 सर्वेषामभावे समावृत्तस्वयमेव वा ॥ १८ ॥ * कृत्वा विद्यां यावतीं वेद-
 दक्षिणामाहरेद्धर्मतो यथाशक्ति ॥ १९ ॥ यावतीं विद्यां शक्नुयात् वेदं
 वेदो वेदान्वा तावती कृत्वा अधीत्य गुरवे दक्षिणामाहरेत् दद्यात् । य-
 थाशक्ति धर्मत उपलब्धां न्यामार्जिताम् ॥ १९ ॥ धर्मत इत्यस्यापवादः—
 * विपुमगते न्वाचार्य उग्रतः शूद्रतो ब्राह्मरेत् ॥ २० ॥ यदा त्वाचार्यो
 विपुमगतं आपदुत तदा उग्रतः शूद्रतो वापि प्रतिगृह्य दक्षिणामाहरेत् ।
 वैश्याच्छूद्राया जात उग्र, उग्रकर्म वा द्विजातिः ॥ २० ॥ * सर्वदा
 शूद्रत उग्रतो वाचार्यथिस्वाहरणं धर्म्यमित्येके ॥ २१ ॥ सर्वदा आ-
 पद्यनापदि च । आचार्यथिस्वाचार्याय यो देयोऽर्थः तस्य । उग्रतः शूद्रतो
 वाहरण धर्म्य धर्मादिनपेतमित्येके मन्यन्ते । 'धर्म्य'मिति पाठे स्वार्थं प्यञ्ज-
 ॥ २१ ॥ * दत्त्वा च नानुकथयेत् ॥ २२ ॥ आचार्याय एवमाहृत्य दत्त्वा न
 कर्तयेत्, एतन्मया दत्तमिति ॥ २२ ॥ * कृत्वा च नानुस्मरेत् ॥ २३ ॥
 गुरवे प्राणमंशयादौ महान्तमप्युपकारं कृत्वा नानुस्मरेत् नानुचिन्तयेत् ।
 अहो मैथैतत्कृतमिति ॥ २३ ॥ * आत्मप्रशंसां परगर्हामिति च वर्जयेत्
 ॥ २४ ॥ इतिकरणादेवप्रकाराणामात्मप्रशंसादीनामपि प्रतिषेधः ॥ २४ ॥
 * प्रेषितस्तदैव प्रतिपद्येत ॥ २५ ॥ इदं भुविर्त्याचार्येण प्रेषितस्तदैव
 प्रतिपद्येत कुर्यात् क्रियमाणमपि कर्म विहाय । यद्यपि तदाचार्यस्य भव-
 ति ॥ २५ ॥ * शास्तुश्चानागमाद्वृत्तिरन्यत्र ॥ २६ ॥ तस्मिंश्च 'विद्याकर्मा-
 न्त'मित्यस्यापवादः । यद्यधिगन्तुमिष्टा विद्या शास्तुः शासितुराचार्यस्य स-
 म्यङ्नाधिगच्छति तदा तस्यानागमात् अन्यत्र पुरुषान्तरे वृत्तिर्भवत्येव ।
 यस्य सम्यगागच्छति 'येषामाचार्यविधिप्रयुक्तमध्ययनं तेषामेतन्नोपपद्यत'
 इत्यवोचाम ॥ २६ ॥ * अन्यत्रोपसङ्ग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्चाचार्यवदाचा

र्यदारे वृत्तिः ॥२७॥ अन्वेत्रेत्युभयोः शेषः । आचार्यवदाचार्यदारे वृ-
त्तिः कर्तव्या । किमविशेष । अन्यत्रोपसङ्ग्रहणादुच्छिष्टाशनाच्च, पादोपस-
ङ्ग्रहणमुच्छिष्टाशनं च इत्येतदुभयं वर्जयित्वा । अत्र मनुः—‘गुरुवद्गुरुष-
सु युक्तीर्नाभिवादयेत् ।’ इति । गौतमस्तु, ‘तद्भार्यापुत्रेषु चैवं नोच्छिष्टा-
शनस्नापनसाधनपादप्रक्षालनोन्मर्दनोपसङ्ग्रहणानि’ इति । ‘दार’ इत्येकव-
चनं छान्दसम् ॥२७॥ * तथा समादिष्टेऽध्यापयति ॥२८॥ य आचा-
र्येण समादिष्टो नियुक्तोऽध्यापयति तस्मिन्नाचार्यदारवृत्तिः । ‘अध्यापयती’
ति वर्तमाननिर्देशाद्यावदध्यापनमेवायमतिदेशः ॥ २८॥ * वृद्धतरे च स-
ब्रह्मचारिणि ॥२९॥ अध्यापयतीति नानुवर्तते । तरनिर्देशात् । ज्ञान-
वयोभ्यामुभाभ्यां वृद्धो गृह्यते । सब्रह्मचारी सहाध्यायी, समाने ब्रह्मणि
व्रतं चरतीति । तस्मिन्नपि आचार्यदारवृत्तिः । ‘आचार्यत्पादमादत्ते पा-
दं शिष्यः स्वमेधया । पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादः कालेन पठ्यते ॥’ इ-
त्यध्ययने उपयोगसम्भवात् ॥२९॥ * उच्छिष्टाशनवर्जमाचार्यवदाचा-
र्यपुत्रे वृत्तिः ॥३०॥ ‘उच्छिष्टाशनवर्ज’मिति वचनान् उपसङ्ग्रहणं भव-
ति । एतच्च ज्ञानवयोभ्यामुभाभ्यां वृद्धे । तदर्थं वृद्धतर इत्यनुवर्तते । गौ-
तमीयस्तूपसङ्ग्रहणप्रतिषेधो वृद्धतरादन्यविषयः ॥३०॥ * समावृत्तस्था-
प्येतदेव सामयाचारिकमेतेषु ॥३१॥ कृतसमावर्तनस्याप्येतदेव व-
क्तुमेव । एतेष्व्वाचार्यादिषु पुत्रान्तेषु सामयाचारिकं समाचारप्राप्तं वृत्त-
मान्तात् । समादिष्टे त्वध्यापयतीति विशेष उक्तः ॥

॥ इति सप्तमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० २ ख० ७ ॥

* यथा ब्रह्मचारिणो वृत्तम् ॥ १ ॥ समावृत्तम्येति वतनं ।
ब्रह्मचारिणः कृतविवाहस्य यथा वृत्तं वर्तनं तथा वक्ष्यामः ॥ १ ॥ * मा-
ल्यालिप्तमुख उपलिप्तकेशश्मश्रुरक्तोऽभ्यक्तो वृष्टित्युपवेष्टिनी का-
ञ्चुक्युपानही पादुकी ॥ २ ॥ माली मालवान् । आलिप्तमुखश्चन्द-
नादिना । मुखग्रहणमुपलक्षणम् । ‘मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पती’त्याश्लाय-
नवचनात् । सुगन्धिभिरामलकादिभिर्द्रव्यैरुपलिप्तानि मस्कृतानि केशश्मश्रूणि

यस्य सः । अक्तः अञ्जनेनाक्षणोः । अभ्यक्तः तैलेन । वाष्टी वेष्टितशि-
 राः । काटभदेशो द्वितीयेन वास्मसा वेष्टिभो यस्य सः उपवेष्टितो । कञ्चुकश्चो-
 पानञ्च कञ्चुकोपानहम् । 'द्वन्द्वोपतीपगर्ह्याणिस्थादिनिप्रत्ययः' प्रसिद्धे
 स्तीति कञ्चुकोपानहो । द्वन्द्वोपतीपगर्ह्याणिस्थादिनिप्रत्ययः । प्रसिद्धे
 पाठे कञ्चुकमेव कञ्चुकं तद्वान् ऋञ्चुकी । उपानद्वानुपानहो व्रीह्या
 दित्वादिनिः । पादुके दारुमये पादरक्षणे तद्वान् ॥ २ ॥ * उदाचारेषु
 चास्यैतानि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥ अस्याचार्यदेः पुत्रान्तस्य
 उदाचारेषु दृष्टिगोचरेषु देशेषु एतादृश्यादीनि न कुर्यात्कारयेद्वा ॥ ३ ॥
 * स्वरिकर्मसु च ॥ ४ ॥ एतानि न कुर्यात् कारयेद्वा ॥ ४ ॥ तत्रोदा-
 हरणम्— * यथा दन्तप्रक्षालनोत्सादनावलेखनानीति ॥ ५ ॥ द-
 न्तप्रक्षालनं दन्तश्रावनम् । उत्सादनमुद्धर्तनम् । अवलेखनं कङ्कतादि-
 ना केशानां विभागावस्थापनम् । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । तेन स्नान-
 भोजनमृत्रोत्सारणादिष्वपि प्रतिषेधः ॥ ५ ॥ * तद्रव्याणां च न कथ-
 येदात्मसंयोगेनाचार्यः ॥ ६ ॥ तस्य शिष्यस्य गृहस्थभूतस्य यानि द्र-
 व्याण्युपस्थापितानि तेषां मध्ये एकेनापि द्रव्येण यथात्मा संयुज्यते तथा न
 कथयेत् । आचार्यः शिष्यगृहमेत्य अहो दर्शनीयं भोजनपात्रमित्यादि ई-
 ष्णु यथा गम्यते तथा न कथयेदिति ॥ ६ ॥ * स्नातस्तु काले यथा-
 विध्यभिहृतमंद्गतोऽभ्येतो वा न प्रतिसंहरेदित्येके ॥ ७ ॥ 'वेदमधीत्य
 स्नास्य'न्नित्यनेन विधिना स्नातमन्तस्मिन्काले यथाविध्यभिहृतमाबद्धं स्वगादि
 आचार्येणाहृतं स्वयमेव वा तत्समीपमभ्येतो न प्रतिसंहरेत् न विमुञ्चेदित्ये-
 के मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु तदपि मुञ्चेदिति । 'काले यथाविध्यभिहृत'मिति वच-
 नादपरेद्युर्गम्य प्रतिसहरेदेव ॥ ७ ॥ * उच्चैस्तरां नासीत ॥ ८ ॥ स्वार्थे
 तरप् । आचार्यासनादुच्चासने नासीत ॥ ८ ॥ * तथा बहुपादे ॥ ९ ॥
 नीचेऽप्यासने बहुपादे नासीत ॥ ९ ॥ * सर्वतः प्रतिष्ठिते ॥ १० ॥
 आसने आसीत । आचार्यमपि पीठादावुपवेश्य स्वयं वेत्रासना-
 दावासीत । तद्धि भूमौ सर्वतः प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥ * शय्यासने
 चाचरिते नाविशेत् ॥ ११ ॥ आचार्येणाचरित उपभुक्ते शय्या

सने नाविशेत् । शयने न शयात आसने नासीत् । पित्रादिष्वपि गुरुषु समानमिदम् । तथा च मनुरपि विशेषेणाह—‘शय्यासने अध्येषिति श्रेयसा न समाचरेत् ।’ इति । गतं समावृत्तस्य वैशेषिकम् । अथ ब्रह्मचर्यविधेरेवं शेषः ॥११॥ * यानमुक्तोऽध्वन्यन्वारोहेत् ॥१२॥ यानं शकटादि । आरोहेत्युक्तो गुरुणा पश्चादरोहेत् । ‘छत्रं यानमिति वर्जये’दिति पूर्वोक्तस्य प्रतिषेधस्यापवादः । यानं च गुर्वारूढमन्यद्वा ॥१२॥ * सभानिकषकटस्वस्तुरांश्च ॥१३॥ उक्तोऽध्वन्यन्वारोहेदित्येव । ‘सभास्समाजांश्चे’त्यस्यापवादार्थं सभाग्रहणम् । निकषो नाम कृषीवलानामुपकरणं, कृष्टं क्षेत्रं येन समीक्रियते । यच्च कस्मिंश्चिदारूढे केनचिदाकृष्यते । तत्र गुरुणा आकृष्यमाणेऽपि तेनोक्तस्सन्नासेहेतुः । न त्वनौचित्यभयान्नारोहेदिति । कटो वीरणनिर्मिता शय्या । तत्र गुरुणोक्तस्मिन् सहासीत् । उत्सवादावेष आचारः । स्वस्तरो नाम पलालशय्या । ‘न स्वस्तरे संविशन्ती’ति दर्शनात् । तत्रापि गुरुणोक्तस्मिन् सहासनादि कुर्यात् ॥१३॥ * नानभिभाषितो गुह्यमभिभाषेत प्रियादन्यत् ॥१४॥ गुरुणानभिभाषितो गुरुं प्रति न किञ्चित् ब्रूयात् । प्रियं तु ब्रूयात् । यथा ते पुत्रो जात इति ॥१४॥ * व्युपतोदव्युपजापव्यभिहासोदामन्त्रणनामधेयग्रहणप्रेषणानीति गुरोर्वर्जयेत् ॥१५॥ व्युपतोदः अङ्गुल्यादिघट्टनं यदा आभिमुख्यार्थं क्रियते । व्युपजापः श्रोत्रयोर्मुहुर्मुहुः जपनम् । वकाश्छान्दसोऽपपाठो वा । व्यभिहासः आभिमुख्येन हसनम् । उदामन्त्रणमुच्चैस्सम्बोधनम् । यथा बधिरं प्रति । नामधेयग्रहणं दशम्यां पितृविहितस्य बाम्नो ग्रहणम् । न पूज्यनाम्नो भगवदादेः । प्रेषणमाज्ञापनम् । एतानि गुरुविषये न कर्तव्यानि । इतिकरणादेवप्रकाराणामन्येषामपि प्रतिषेधः । यथाह मनुः — ‘नोदाहरत्तस्य नाम परोक्षमपि केवलम् । न चैवाप्यनुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥१५॥’ इति ॥ * आपद्यर्थं ज्ञापयेत् ॥१६॥ आपदि व्युपतोदादिभिरप्यर्थमभिप्रेतं ज्ञापयेत् । असति पुरुषान्तरे वचनेनैव बोधयेत् । न साक्षात्प्रेषयेत् । यथा शूलतोदो मे भवति स चाग्निना शाम्यति न चात्र कश्चित्सन्निहितः किं करोमि मन्दभा-

य इति ॥ १६ ॥ उत्तरे सूत्रे समावृत्तविषये—* सहवसन्सायं प्रात
 रनाहूतो गुरुं दर्शनार्थो गच्छेत् ॥ १७ ॥ एकस्मिन् ग्रामे वसन् सायं
 प्रस्तरनाहूतोऽपि गुरुं दर्शनार्थो नान्यप्रयोजनो गच्छेत् ॥ १७ ॥ *वि-
 प्रोष्य च तदहरेव पश्येत् ॥ १८ ॥ यदा ग्रामान्तरं गतः प्रत्यगच्छेत्
 तदा तदहरेवाचार्यं पश्येत् ॥ १८ ॥ * आचार्यप्राचार्यसन्निपाते प्रा-
 चार्यायोपसंगृह्योपसञ्जिघृक्षेदाचार्यम् ॥ १९ ॥ आचार्यस्याचार्यः प्रा-
 चार्यः प्रपितामहवत् । यदा आचार्यस्य प्राचार्यस्य च कार्यं
 वशात् सन्निपातो मेलनं भवति, तदा प्राचार्याय द्वितीयार्थे चतुर्थी । प्राचा-
 र्यं पूर्वमुपसंगृह्य पश्चात्प्राचार्यमुपसङ्गृहीतुमिच्छेत् । न केवलं मनसा । कि-
 न्तु यथा आचार्यो जानाति मामयमुपसञ्जिघृक्षतीति तथा चेष्टेत । अन्यथा
 अदृष्टार्थमुपदिष्टं स्यात् ॥ १९ ॥ *प्रतिपेधेदितरः ॥ २० ॥ इतर आ-
 चार्यं प्रतिपेधेत् 'वत्स गोपसङ्गृही'रिति ॥ २० ॥ *लुप्यते पूजा चास्य
 सकाशे ॥ २१ ॥ अस्य प्राचार्यस्य सतिधौ आचार्यस्य पूजा लुप्यते
 न कार्या । न केवलमुपसङ्गृहणमेव । उत्तरसूत्रं समावृत्तविषयम् ॥ २१ ॥
 *मुहुश्चाचार्यकुलं दर्शनार्थो गच्छेद्यथाशक्त्यधिहस्त्यमादायापि
 दन्तप्रक्षालनानीति ॥ २२ ॥ मुहुश्चेत्यनुस्वारदीर्घो छान्दसौ । वीप्सालो-
 पश्चात्र द्रष्टव्यः । ग्रामान्तरे वसन्नपि मुहुर्मुहुराचार्यकुलं दर्शनार्थमागच्छेत् ।
 यथाशक्ति गौरसापूपाद्यधिहस्त्य हस्ते भवमादाय स्वयमेव गृहीत्वेत्यर्थः ।
 अपिशब्दोऽभावे विधिं द्योतयति गौरसाद्यभावे दन्तकाष्ठान्यपीति ।
 इतिशब्दः अन्तेवासिधर्माणां समाप्तिद्योतनार्थः ॥ २२ ॥ *मातरं
 पितरमाचार्यमग्नींश्च गृहाणि च रिक्तपाणिर्नोपगच्छेद्राजानं चेन्न
 श्रुतामिति ॥ २३ ॥ *तस्मिन्गुरोर्वृत्तिः ॥ २४ ॥ तस्मिन्नन्तेवासिनि गुरो-
 र्वृत्तिः प्रकारो वक्ष्यते ॥ २४ ॥ *पुत्रमिवैनमनुकाङ्क्षन्सर्वधर्मेष्वनपच्छा-
 दयमानः सुयुक्तो विद्यां ग्राहयेत् ॥ २५ ॥ एनं शिष्यं पुत्रमिव अस्या-
 भ्युदयः स्यादिति अनुकाङ्क्षन् सर्वेषु धर्मेषु किञ्चिदप्यनपच्छादयमानः
 अगृहन् सुयुक्तः सुप्रवहितः तत्परो भूत्वा विद्यां ग्राहयेत् ॥ २५ ॥ *न-
 चैनमध्ययनविघ्नेनान्मार्थेष्वपरुन्ध्यादनापत्स ॥ २६ ॥ न चैनं शिष्यम-

ध्ययनविघ्नेनात्मप्रयाजनेषूपरुन्ध्यात् । उपरोधः अस्वतन्त्राकरणम् । 'अ-
नापत्स्वि'तिवचनात्पद्यध्ययनविघातेनाप्युपरोधे न दोषः ॥ २६ ॥ *अन्ते-
वास्यनुन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरावनैपुणमापद्यमानः
॥ २७ ॥ *आपद्यमानः इति अन्तर्भावितव्यर्थः । योऽन्तेवासी विनिहितात्मा
द्वयोराचार्ययोर्द्विविधं निहितात्मा गुरावनैपुणमापादयति नानेनायं प्रदेशः
सम्यगुक्त इति सोऽन्तेवासी न भवति । स त्याज्य इत्यर्थः । अपर आह—
योऽन्तेवासी वाङ्मनःकर्मभिरनैपुणमापद्यमानो गुरौ विसदृशं निहितात्मा
भवति अनुरूपं न शुश्रूषते सोऽन्तेवासी न भवति ॥ २७ ॥ * आचार्यो-
ऽप्यनाचार्यो भवति श्रुतात्परिहरमाणः ॥ २८ ॥ त्याज्य इत्यर्थः । कि-
कुर्वन् । श्रुतात्परिहरमाणः । तेन तेन व्याजेन विद्याप्रदानमुकुर्वन् ॥ २८ ॥
* अपराधेषु चैनं सततमुपालभेत ॥ २९ ॥ अपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्य
सततमुपालभेत इदमयुक्तं त्वया कृतमिति ॥ २९ ॥ * अभित्रास उपवास
उदकोपस्पर्शनमदर्शनमिति दण्डा यथामात्रमानिवृत्तेः ॥ ३० ॥ अभि-
त्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनलोपः । उदकोपस्पर्शनं शातोदके
स्नापनम् । अदर्शनं यथात्मानं न पश्यति तथाकरणम् । सर्वत्र प्यन्तात्
प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं यावत्परार्धमात्रा तदनुरूप
व्यस्ताः समस्ताश्च । आनिवृत्तेः यात्रदसौ ततोऽपराधान्निवर्तते तावदेते द-
ण्डाः ॥ ३० ॥ * निवृत्तं चरितब्रह्मचर्यमन्येभ्यो धर्मेभ्योऽनन्तरो भवे-
त्यतिसृजेत् ॥ ३१ ॥ एवं चरितब्रह्मचर्यं निवृत्तं गुरुकुलात् कृतसमा-
वर्तनमित्यर्थः । एवंभूतमन्येभ्यो धर्मेभ्यो यममावाश्रमं प्रपित्सन्तं तत्र ते-
भ्योऽनन्तरो भव यथा त्वमन्तरितो न भवसि तथा भवेत्युक्त्वानिसृजेत् ।
तं तमीश्रमं प्रतिपत्तुमुत्सृजेत् ॥ ३१ ॥

॥ इति अष्टमी खण्डिका ॥ प्र०१ प०२ ख०८ ॥

इति चापस्नम्बधमसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

एकमध्यतुरध्यापयितुश्चर्धर्मा उक्ताः । अथ देशकालकृता अ-
ध्ययनधर्मा उच्यन्ते—*श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं
प्रदोषे नाधीयीत ॥ १ ॥ 'मेपादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।
चान्द्रमामान्तदन्ताश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥ तेषु यस्या पौर्णमासी सा-
सा चैत्रादिका स्मृता । कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥' तदे-
वं सिंहस्थे सवितरि याऽमावास्या तदन्ते चान्द्रमसे मासे या मध्यवर्तिनी
पौर्णमासी सा श्रावणी । श्रवणयोगस्तु भवतु वा मा वा । तस्यां श्रावण्यां पौ-
र्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य गृह्योक्तेन विधिनेपाकर्ष कृत्वा स्वाध्यायमधी-
यीत । अधीयानश्च मासमेकं प्रदोषे प्रथमरात्रिभागं नाधीयीत ग्रहणा-
ध्ययनं धारणाध्ययनं च न कुर्यात् । प्रदोषग्रहणाद्रात्रावप्यूर्ध्वं न दोषः
॥ १ ॥ * तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेद् ॥ २ ॥ तिष्यः पु-
ष्य तेन युक्ता पौर्णमासी तैषी श्रावणीवत् । तस्यां विरमेत् उत्सर्जनं
कुर्यात् । तस्यापि प्रयोगां गृह्य एवांक्त । राहिण्यं वा, तैषमासि तिष्या-
त्पूर्वा या रोहिणी तस्यां वा विरमेत् । अनयोः पक्षयोः पञ्चमासानधीयीत ॥ २ ॥
* अर्धपञ्चमांश्चतुरां मासानित्येके ॥ ३ ॥ अर्ध पञ्चम येषां ते अर्धपञ्चमाः । अ-
र्धपञ्चमाश्चतुरां मासान् । अधीयीतेत्यपेक्ष्यते । इत्येके मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे
प्राष्ठपद्यामुपाकरणं शास्त्रान्तरदर्शनात् । उत्सर्जनस्य वा प्रतिकर्षः । उ-
त्सर्जने च कृतं श्रावण्याः प्राक् शुक्लपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य, कृष्णप-
क्षेषु व्याकरणाद्यङ्गाद्युपाकरणं पुनः श्रावण्यामुपाकृत्यागृहीतभागस्य ग्रहणा-
ध्ययनमिति । प्रपञ्चितमतद्रूपे ॥ ३ ॥ * निर्गमेष्वध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥
निर्गमाश्चत्वरः । निर्गमनमार्गा वा नियमेन गम्यते तेष्विति । तेषु स-
र्वप्रकारमध्ययनं वर्जयेत् ॥ ४ ॥ * आनडुहेन वा शकृत्पिण्डेनोपलिप्तेऽ-
धीयीत ॥ ५ ॥ अनडुत्सम्बन्धिना वा शकृत्पिण्डेनोपलिप्य निर्गमेष्वध्य-
धीयीत ॥ ५ ॥ * श्मशाने सर्वतः शम्याप्रासात् ॥ ६ ॥ श्मशाने चाध्यय-
नं वर्जयेत् । सर्वतः सर्वासु दिक्षु । शम्याक्षिप्ता यावदिदेशे पतति ततोऽर्वा-
गिति पञ्चमीनिर्देशाद्गम्यते ॥ ६ ॥ * ग्रामेणाध्यवसिते क्षेत्रेण वा नान-

ध्यायः ॥७॥ यदा श्मशानं ग्रामतया क्षेत्रतया वा अध्यवसितं स्वीकृतं भवति
तदा अध्येतव्यमेक ॥७॥ * ज्ञायमाने तु तस्मिन्नेव देशे नाधीयीत ॥ ८ ॥
यदा तु तदध्यवसितमपि, श्मशानं ज्ञायते अयं स प्रदेश इति तदा ता-
त्येव प्रदेशे नाधीयीत । न शम्याप्रासात् ॥ ८ ॥ * श्मशानवच्छू-
द्रपतितौ ॥ ९ ॥ शूद्रपतितसकाशेऽपि शम्याप्रासान्नाध्येयम् ॥ ९ ॥
* समानागार इत्येके ॥ १० ॥ एके मन्थन्ते समानागारे शूद्रपतितौ वज्र्यौ,
न शम्याप्रासादिति ॥ १० ॥ शूद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरेवानध्या-
यः ॥ ११ ॥ शूद्रायां तु यदा परस्परं प्रेक्षणं भवति तदैवानध्यायः । न
समानागारे नापि शम्याप्रासादिति ॥ ११ ॥ * तथान्यस्यां स्त्रियां वर्णव्य-
तिक्रान्तायां मैथुने ॥ १२ ॥ शूद्रव्यगिरिक्तापि या स्त्री मैथुने वर्णव्यति-
क्रान्ता नीचगामिन्हे तस्यामपि प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयोरनध्यायः ॥ १२ ॥
* ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्वाससेच्छन सम्भाषितुं ब्राह्मणेन सम्भा-
ष्य तया सम्भाषेत ॥ सम्भाष्य तु ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याधीयीत एवं
तस्याः प्रजानिः श्रेयसम् ॥ १३ ॥ यो वेदमध्येष्यमाणो रजस्वलया सह
सम्भाषितुमिच्छति स पूर्व ब्राह्मणेन सम्भाष्य पश्चात्तया सम्भाषेत ।
सम्भाष्य च पुनरपि ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याधीयीत । किमेव मस्ति भवति । एवं तस्या
मलवद्वासस आर्गमिनी यां प्रजा तस्या नि श्रेयसमभ्युदयो भवति । प्रजारूपं
वा निःश्रेयसं तस्या भवति । 'प्रजानि श्रेयस' मिति वचनात् विधवादिभिः सम्भा-
षणे नैतत्कर्तव्यम् ॥ १३ ॥ * अन्तश्चाण्डालम् ॥ १४ ॥ भन्ति शवा यत्र ग्रामे तत्र ना-
ध्येयम् । एतेनान्तश्चाण्डालमिति व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ * अन्तश्चाण्डालम् ॥ १५ ॥
चाण्डाल एव चाण्डालः । उभयत्र प्रथमा सप्तम्यर्थे । अध्ययीभावां वा विभक्त्यर्थे
द्रष्टव्य ॥ १५ ॥ * अभिनिस्मृतानां तु मीम्न्यनध्यायः ॥ १६ ॥ य-
दा शवाः सीम्नि अभिनिस्मृता भवन्ति तदा तत्रानध्यायः ॥ १६ ॥ * स-
न्दर्शने चारण्ये ॥ १७ ॥ अरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्चाण्डालो वा मन्द-
श्यते तावत्यनध्यायः ॥ १७ ॥ * तदहरागतेषु च ग्रामं वाह्येषु ॥ १८ ॥ बा-
ह्याः उग्रनिषादद्वयः परिपन्थिनः तेषु च ग्राममागतेषु तदहरनध्यायः ।

तस्मिन्नहनि नाध्येतव्यम् ॥ १८ ॥ * अपि सत्सु ॥ १९ ॥ ये विद्याचरित्रा
दिभिर्महान्तः सन्तः तेष्वपि ग्राममागतेषु द्वादहरनध्यायः ॥ १९ ॥ * सन्धाव
नुस्तनिते रात्रिम् ॥ २० ॥ सन्धिः सन्ध्या तस्मिन् सन्धौ । अनुस्तनिते मे
वगर्जिते सति रात्रावनध्यायः ॥ २० ॥ * सर्वा रात्रिं नाधीयीत ॥ २१ ॥ द
र्पताविदम् । अन्यस्मिन्नधिक वक्ष्यति ॥ २१ ॥ * स्वप्नपर्यान्तं विद्युति ।
२२ ॥ अन्त्यो दीर्घ उपान्त्यो ह्रस्वः । विषयसिद्धान्दमोऽपपाठो वा । सन्धौ
विद्युति स्वप्नपर्यन्ता रात्रिमनध्यायः । स्वप्नपर्यन्ता रात्रिः ग्रहरावशिष्टा रा
त्रिः ॥ २२ ॥ एव मायंसन्ध्यायामुक्तं प्रातस्सन्ध्यायामाह—* उपव्युषं याव
ता वा कृष्णां रोहिणीमिति शम्याप्रासाद्विजानीयादेतस्मिन्काले
विद्योतमाने सप्तदोषमहरनध्यायः ॥ २३ ॥ उपव्युष उपस्समीपं तत्र वि
द्योतमाने विद्युतिपत्यामपरेद्युस्सप्तदोषमहरनध्यायः । प्रदोषादूर्ध्वमध्ययनम्
यावता वा कालेन शम्याप्रासादूर्वागवस्थितां गा कृष्णामिति वा रोहिणी
मिति वा विजानीयात् । एतस्मिन्काले उपव्युषं विद्योतमान इत्यन्वयः
रोहिणी गौरवर्णा । इतिशठप्रयोगे द्वितीया प्रयुज्यते । तत्रान्यप्रका
रश्चिन्त्यः ॥ २३ ॥ * दृष्टेऽपररात्रे स्तनयित्नुता ॥ २४ ॥ रात्रिं मृतृती
यो भागः सर्वोऽपररात्रः । तस्य त्रेधा विभक्तम्याद्योऽंशो महागत्रः । अ
न्त्यो दह । तस्मिन्नपररात्रे स्तनयित्नुता निमित्तेन सप्तदोषमहरनध्यायः ।
२४ ॥ * ऊर्ध्वमर्धरात्रादित्येकं ॥ २५ ॥ अर्धरात्रादूर्ध्वमनन्तरोक्तो वि
धिरित्येक मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दहृण्वेति ॥ २५ ॥ * गवां चावरोधे ॥ २६ ॥
दस्युप्रभृतिभिरवरुद्धासु गोषु तावन्त कालमनध्यायः । अवरोधो ग्रामनिर्गम
निरोधः ॥ २६ ॥ * वध्यानां च यावता हन्यन्ते ॥ २७ ॥ वधार्हाणां चो
राक्षीनामवरोधे यावता कालेन ते हन्यन्ते तावन्त कालमनध्यायः ॥ २७ ॥
* पृष्ठारूढः पशूनां नाधीयीत ॥ २८ ॥ हस्त्यश्वादीनां पशूनां पृष्ठा
रूढः सन्नाधीयीत ॥ २८ ॥ * अहोगत्रावमावास्यासु ॥ २९ ॥ अमावा
स्यासु द्वावहोगत्रौ नाधीयीत । तासु च पूर्वद्युश्चतुर्दशीषु च । तथा च
मनु — ‘अमावास्याचतुर्दश्यो पौर्णमास्यष्टकासु च ।’ इति ॥ २९ ॥

*चातुर्मासीषु च ॥ १ ॥ चातुर्षु मासेषु भवाश्चातुर्मास्यः । सज्ञैषा तिसृणां पौर्णमासीनां यासु चातुर्मास्थानि क्रियन्ते । काः पुनः स्ताः फाल्गुन्याषाढीकार्तिक्क्यः । चातुर्मास्यो यज्ञः तत्र भव इति व-
र्त्तमाने 'सज्ञायामणि'त्यणप्रत्ययः । तासु चातुर्मासीषु पूर्ववद्वावहोरात्राव-
नध्यायः । गौतमस्तु, स्वशब्देनाह—'कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्ण-
मासी'ति । पौर्णमास्यनन्तरप्रतिपत्सु च शास्त्रान्तरवशादनध्यायः ।
यथा होशनाः—'पर्वणीतिहासवर्जितानां विद्यानामनध्याय' इति । 'प्रतिप-
त्सु च चिन्तये'दिति च । एकं चतुर्दशीमात्रस्य वर्जने शास्त्रान्तरं मृग्यम् ।
तत्र याज्ञवल्क्यः—'पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।' इति ॥ १ ॥
*वैरमणे गुरुष्वष्टाव्य औपाकरण इति त्र्यहाः ॥ २ ॥ विरमुणमुत्स-
र्जनं तदेव वैरमणम् । तस्मिन् वैरमणे । प्रथमान्ते पाठे सप्तम्यर्थे प्रथमा ।
गुरुषु श्वशुरादिषु । सम्यितेष्विति प्रकरणाद्गम्यते । अष्टकैवाष्टक्यं स्वा-
र्थिकः प्यञ्ज । आदौ प्रीप्ता वृद्धिर्मध्ये कृता । उपाकरणमेवौपाकरणम् ।
एतेषु विहितेषु त्र्यहा अध्ययनरहिता । अत्र गुरुषु मरणदिनमारभ्य त्र्य-
हाः । इतरेषु पूर्वद्युरपरेद्युस्तस्मिंश्च दिने नाधीयीत । अत्र गौतम —'ति-
स्वोऽष्टकास्त्रिरात्रमभितो वार्षिक'मिति । उपाकरणादूर्ध्वं प्रीगुत्सर्जनादध्यय-
नं तद्वार्षिकम् । तदभितस्तस्यादावन्ते च यत्कर्म क्रियेत तत्रापि त्रिरात्रमि-
त्यर्थः । औशनसे च व्यक्तम्—'उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्र्यहमनध्याय' इति ।
मानवे च व्यक्तम्—'उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ।' इति ॥ २ ॥
*तथा सम्बन्धेषु ज्ञातिषु ॥ ३ ॥ ये सन्निकृष्टा ज्ञातयः भ्रातृतत्पुत्रपि-
तृव्यादयः । तेष्वपि मृतेषु त्र्यहमनध्यायः । ब्रह्मचारिणो विधिरयम् । आ-
शौचिवता तु यावदाशौचमनध्यायः शास्त्रान्तरसिद्धः । तत्र मनु —'उभ-
यत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्येत । दानं प्रतिग्रहं यज्ञं स्वाध्यायश्च
निवर्तते ॥' इति । उभयत्र जनने मरणे च ॥ ३ ॥ *मातरि पितर्याचां
र्ये इति द्वादशाहाः ॥ ४ ॥ मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्यायः । अयं
विधिर्गृहस्थानामपि । केचिदाशौचमपि तावन्तं कारयिमच्छीन्ते । नेति वय-

म् । अनध्यायप्रकरणात् ॥ ४ ॥ *तेन चोदकोपस्पर्शनं तावन्तं कालम् ॥ ५ ॥
 मात्रादिष्वधिकं तावन्तं कालमहरहस्स्नानमपि कार्यम् । न केवलमनध्या-
 य ॥ ६ ॥ *अनुभाविनां च परिवापनम् ॥ ६ ॥ अनु पश्चात् भूता जाता
 अनुभाविनः मृतापक्षयावयसः । तेषां परिवापनमपि भवति केशार्थम् ।
 'कृत्यच' इति प्राप्तस्य णत्वस्य 'णेर्विभाषे'ति विकल्पः । अन्ये तु श्रावं
 दुःखमनुभवता सर्वेषां परिवापनमिच्छन्ति । अपर आह — अनुभा-
 विनः उदकाहीः । तेषां मरणे परिवापनमिति ॥ ६ ॥ *न समावृत्ता
 वपेरन्नन्यत्र विहारादित्येके ॥ ७ ॥ विहारो यागदीक्षा । ततोऽन्यत्र न समा-
 वृत्ता वपेरन्नित्यन्ये मन्यन्ते । स्वमतं तु वपेरन्नेवेति ॥ ७ ॥ तत्र वपनस्याङ्गत्वं
 गुणविशिष्टा परिहार च वक्तुं ब्राह्मणमुदाहरति — * अथापि ब्राह्म-
 णम् । रिक्तो वा एषोऽनपिहितोऽयं मुण्डस्तस्मै तदपिधानं यच्छि-
 ग्वेति ॥ ८ ॥ रिक्तं अन्तःशून्यो घृटादिः । सोऽनपिहितः पिधान-
 रहितो यादृशः तादृश एष अयं मुण्डा नाम । तस्य रिक्तस्यापिधानमेतत्
 यच्छिग्विति । अनेन चैतद्वर्णितं निषेधशास्त्रं सह शिखाया वपनप्रतिषेधपर-
 मिति ॥ ८ ॥ कथं तर्हि सत्रेषु शिखाया वपनं; वचनसामर्थ्यादित्याह —
 * सत्रेषु तु वचनाद्वपनं शिखायाः ॥ ९ ॥ स्पष्टम् ॥ ९ ॥ * आ-
 चार्ये त्रीनहोरात्रानित्येके ॥ १० ॥ आचार्ये संस्थिते त्रीनहोरात्रा-
 नध्ययनं वर्जयेदित्येके मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु, द्वादशाहः पूर्वमुक्तः ॥ १० ॥
 * श्रोत्रियसंस्थायामुपरिसंवत्सरायामेकाम् ॥ ११ ॥ श्रोत्रियं वक्ष्य-
 मिति । तस्य संस्थायामुपरिसंवत्सरायां श्रुतायामेकां रात्रिमेकमहोरात्र-
 मध्ययनं वर्जयेत् । अत्र संस्थाश्रवणाद्गुर्वादिष्वपि सैव निमित्तम् ॥ ११ ॥
 *सब्रह्मचारिणीत्येके ॥ १२ ॥ एके तु सब्रह्मचारिणो मरण एवानन्तरी-
 क्तमनध्यायमिच्छन्ति । न श्रोत्रियमामान्तमरणे ॥ १२ ॥ *श्रोत्रिया
 भ्यागमेऽधिजगांसमानोऽधीयानो वानुज्ञाप्याधीयीत ॥ १३ ॥ श्रोत्रिये
 अभ्यागते अभ्येतुकामोऽधीयानश्च तमनुज्ञाप्याधीयीत ॥ १३ ॥ *अध्या-
 पयेद्वा ॥ १४ ॥ अध्यापयितुकामोऽध्यापयन्वेति प्रकरणाद्भ्रम्यते । सोऽपि

तमनुज्ञाप्याध्यापयेदिति ॥ १४ ॥ *गुरुसन्निधौ चाधीहि भो इत्युक्त्वा-
धीयीत ॥ १५ ॥ धारणाध्ययनं पारायणाध्ययनं वा कुर्वन् गुरौ सन्निहिते
सति 'अधीहि भो' इत्युक्त्वाधीयीत ॥ १५ ॥ *अध्यापयेद्वा ॥ १६ ॥ अ-
ध्यापयन्नपि तत्सन्निधौ एवमेवोक्त्वाध्यापयेत् ॥ १६ ॥ *उभयत उपसं-
ग्रहणमधिजिगांसमानस्याधीत्य च ॥ १७ ॥ उभयत अध्ययनस्या-
दावन्ते च उपसंग्रहणं कर्तव्यं यथाक्रमम् ॥ १७ ॥ *अधीयानेषु वा य-
त्रान्यो व्यवेयादेतमेव शब्दमुत्सृज्याधीयीत ॥ १८ ॥ बहुवचनमतन्त्र-
म् । अधीयानेषु च त्रान्यो व्यवेयादन्तरागच्छेत् । तत्राप्यधीहि भो
इत्युच्चार्याधीयीत । प्रत्येकमुपदेशादिकवचनम् । अधीयीरन् ॥ १८ ॥
*श्वगर्दभनादास्सालावृक्येकसृकोलकशब्दास्सर्वे वादितशब्दा रोद-
नगीतसामशब्दाश्च ॥ १९ ॥ शुनां च गर्दभाना च बहूना नादः ।
बहुवचननिर्देशात् । सालावृकी वृकजानाववान्तरमेव । क्रोष्टीत्यन्ये ।
लिङ्गभ्यान्निवसितत्वात्पुंसोऽपि ग्रहणम् । 'इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्य'
इत्यादौ दर्शनात् । सर्वत्रादिस्वरो दीर्घः । स एवाय विवृतः । एकसृकः
एकचरः सृगालः । उलूको दिवाभीतः । एतेषा च शब्दाः । वादितानि
वाद्भिन्नाणि कीर्णावेणुमृदङ्गादीनि । तेषा च सर्वे शब्दाः । रोदनशब्दाश्च
यश्च । एते श्रूयमाणा अनध्ययनस्य हेतवः ॥ १९ ॥ *शास्त्रान्तरे च सा-
म्प्रामनध्यायः ॥ २० ॥ वेदान्तस्सकाशे साम्प्रामनध्ययनम् । गीतिषु सा-
मारुया सद्योगाद्वेदवचन इत्यन्ये ॥ २० ॥ *सर्वेषु च शब्दकर्मसु यत्र
संसृज्येरन् ॥ २१ ॥ आक्रोशपरिहासादिषु सर्वेषु शब्दकर्मसु अनध्या-
यः । यत्राध्ययनशब्देन ते संसृज्येरन् ॥ २१ ॥ *छर्दयित्वा स्वप्नान्तम्
॥ २२ ॥ छर्दने वमनम् । स्मृत्वा स्वप्नान्तं यावन्नाधीर्यात् ॥ २२ ॥ *स-
र्पिर्वा प्राश्य ॥ २३ ॥ अथ वा सर्पिः प्राश्याधीयीत ॥ २३ ॥ *पृतिगु-
न्धः ॥ २४ ॥ दुर्गन्धश्चोपलभ्यमानोऽनध्यायहेतुः ॥ २४ ॥ *शूक्तश्चात्म-
संयुक्तम् ॥ २५ ॥ यत्पक्वं कालपाकेनाम्लं जातं तच्छूक्तम् । तद्वावदात्म-
संयुक्तं स्वीदरस्थमजीर्णं, यावत्तदनुगुणं उद्गारम्नावदनध्यायहेतुः ॥ २५ ॥

*प्रदोषे च भुक्त्वा नाधीयीति ॥ २६ ॥ तेनाधीत्येव भुञ्जीत ॥ २६ ॥
 *प्रोदकयोश्च पाण्योः ॥ २७ ॥ भुक्त्वेत्येव । भुक्त्वा यावत्प्रोदको पा-
 णौ आर्द्रौ तावन्नाधीयीत । केचित् भुक्त्वेति नानुवर्तयन्ति ॥ २७ ॥ *प्रे-
 तसंकलृप्तं चान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ॥ २८ ॥ यो मृतोऽर्क्ष-
 पिण्डीकृतम्म प्रेतः । तदुद्देशेन दत्तमन्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहर्नाधीयीत ।
 प्रदोषादूर्ध्वं न दोषः । अत्र मनुः—'यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्चूति-
 छति । विप्रम्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥' इति ॥ २८ ॥ *आ-
 च विपाकान् ॥ २९ ॥ यदि तावता कालेन तदन्नं पक्वं जीर्णं न भवति,
 तत आविपाकान् तस्य नाधीयीत ॥ २९ ॥ * अश्राद्धेन तु पर्यवदध्यात्
 ॥ ३० ॥ जीर्णे अजीर्णे च तस्मिन् अश्राद्धेनान्नेन पर्यवदध्यात् तस्योपर्य-
 श्राद्धमन्ने भुञ्जीतेत्युक्तं भवति । केचित् अत्र 'अश्राद्धेने'ति वचनात् पूर्वं
 त्रापि प्रेतान्नमिति श्राद्धमात्रं विवक्षितं मन्यन्ते ॥ ३० ॥

॥ इति दशमी खण्डिका ॥ प्र० १-प० ३-ख० १० ।

* काण्डोपाकरणे चामातृकस्य ॥ १ ॥ काण्डोपाकरणं काण्ड-
 व्रतादेशनम् । तस्मिन्नहनि अमातृकस्यान्नं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्यायः ।
 अपर आह—भुक्त्वेति नानुवर्तते । यथाचोत्तरत्र भुक्त्वाग्रहणम् । काण्डोपाक-
 रणे अमातृकस्य माणवकस्य सप्रदोषमहरनध्यायः । एतेनोत्तरं व्याख्यातम्
 ॥ १ ॥ * काण्डसमापने चापितृकस्य ॥ २ ॥ काण्डसमापनं व्रतविसर्गः
 ॥ २ ॥ * मनुष्यप्रकृतीनां च देवानां यज्ञे भुक्त्वेत्येके ॥ ३ ॥ ये मनुष्या
 भुक्त्वा प्रकृष्टेन तपसा देवास्सम्पन्नास्ते मनुष्यप्रकृतयो नन्दिकुबेरादयः । तेषां
 यज्ञे तन्प्रात्यर्थे ब्राह्मणभोजनं भुक्त्वा सप्रदोषमहरनध्याय इत्येके मन्यन्ते ।
 मनुष्यमुखेन देवेष्विज्यमानेष्वित्यन्ये ॥ ३ ॥ * पर्युषितैस्तण्डुलैरामर्षा-
 सेन च नानध्यायः ॥ ४ ॥ प्रेतसंकलृप्तं चान्नमित्यस्यापवादः । पर्यु-
 षिता राज्यन्तरिताः । प्रतिगृहीतेषु तण्डुलेष्वद्य पक्त्वा भुज्यमानेषु नानध्या-
 यः । तथा आमर्षासेन तदहर्भक्षितेनापि नानध्यायः । पर्युषितेनेत्येके ।

‘पर्युषितैरिति’ वचनात्तदहर्भक्षितैः सप्रदाषमहरनध्यायः ॥ ४ ॥ *तथौष-
धिवनस्पतिमूलफलैः ॥ ५ ॥ ओषधिग्रहणेन वीरुधोऽपि गृह्यन्ते ।
वनस्पतिग्रहणेन वृक्षमात्रम् । नेषां मूलैः सूरणकन्दादिभिः फलैश्चाग्रादि-
भिः पक्वैरपक्वैश्च तदहर्भक्षितैरपि नानध्यायः ॥ ५ ॥ * यत्काण्डमुपा-
कुर्वीत यस्य चानुवाक्यं कुर्वीत न तत्तदहरधीयीत ॥ ६ ॥ यस्मि-
न्नहनि यत्काण्डमुपाकृतं न तत्तदहरधीयीत । तथा श्रावण्यां पौर्णमा-
स्यामुपाकृत्य प्रशस्तेऽहरन्तरे यस्य काण्डस्यानुवाक्यमध्येता गुरुरारम्भं कु-
र्वीत न तत्तदहरधीयीत । अहरित्यहोरात्रोपलक्षणम् ॥ ६ ॥ * उपा-
करणसमापनयोश्च पारायणप्य तां विद्याम् ॥ ७ ॥ अनेकवेदाध्या-
यी यद्येकस्य वेदस्य पारायणं कुरुते तदा तस्य पारायणस्य ये उपाक-
रणोत्सर्जने, तयोः कृतयोस्तां विद्यां तदहर्नाधीयीत । एतदेव ज्ञापकं
पारायणस्याप्युपाकरणोत्सर्जने भवत इति । ‘तां विद्यामि’ति वचनाद्वि-
द्यान्तराध्ययने न दोषः ॥ ७ ॥ * वायुर्घोषवान् भूमौ तृणसंवाहो वर्ष-
ति वा यत्र धाराः प्रवहेत् ॥ ८ ॥ घोषवान् कर्णश्रवः । भूमाववस्थितानि
तृणानि संवहति उत्क्षिप्य गमयतीति तृणसंवाहः वर्षति वा देवे धाराः
प्रवहेत् विक्षिपेत् । यत्र देशे एवं विधौ वायुस्तत्र तावन्तं कालं नाधीयीत ।
अत्र मनुः—‘कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा वांसुसमूहने ॥’ इति ॥ ८ ॥ उत्तरे ढे-
त्रे निगदसिद्धे—* ग्रामारण्ययोश्च सन्धौ महापथे च विप्रोष्य
च समध्ययनं तदहः ॥ ९ ॥ यदा सहाधीयानाः कारणवशाद्विप्रव-
सेयुः । केचिच्चाचार्येण वा संज्ञतास्तदा समध्ययनं सहाधीयमानं प्रदेशं
तदहर्नाधीयीत । विप्रोषितानां यदहः पुनर्मेलनं तदहर्नाधीयीतेत्यन्ये ॥ ९ ॥
स्वैरिकर्मसु च ॥ १० ॥ नाधीयीतेत्येव ॥ १० ॥ अत्रोदाहरणम्— यथा
दन्तप्रक्षालनोत्सादनानुलेखणानीति ॥ ११ ॥ णत्वभाकंश्चिकम् । अ-
पपाठो वा ॥ ११ ॥ * तावन्तं कालं नाधीयीताध्यापयेद्वा ॥ १२ ॥ ते-
स्वैरिकर्मसु तावन्तं कालमध्ययनमध्यापनञ्च वर्जयेत् ॥ १२ ॥ *सन्ध्योः ॥ १३
सज्योतिषोऽज्योतिषोऽदर्शनात् उभे सन्ध्ये । तयोस्तावन्तं कालं नाधी-

यीताध्यापयेद्वा । एवमुत्तरत्राध्यनुवृत्तिः ॥ १३ ॥ उत्तरे द्वे सूत्रे निगद-
 सिद्धे— * तथा वृक्षमारूढोऽप्सु चावगाढो नक्तं चापावृते ॥ १४ ॥
 धिवृतद्वारमपावृतम् । तत्र नक्तं नाधीयीत ॥ १४ ॥ * दिवा च पिहिते ॥ १५ ॥
 संवृतद्वारं पिहितम् । तत्र दिवा नाधीयीत ॥ १५ ॥ * अविहितमनुवाकाध्य-
 यनमाषाढवासन्तिकयोः ॥ १६ ॥ वासन्तिको वसन्तोत्प्लवः । स
 च चैत्रे मासि शुक्लत्रयोदश्यां भवति । आषाढशब्देनापि तस्मिन्मासे
 क्रियमाणस्तादृशः कश्चिदिन्द्रोत्सवादिर्विवक्षितः । तस्योस्तदहरनुवाका-
 ध्ययनमविहितम् । अनुवाकग्रहणान्न्यूने न दोषः । अपर आह—
 अनुवाकग्रहणान्मन्त्रब्राह्मणयोरेव प्रतिषेधः , नाङ्गानामिति ॥ १६ ॥
 * नित्यप्रश्नस्य चाविधिना ॥ १७ ॥ नित्यं प्रश्नाध्ययनं यत्र स
 नित्यप्रश्नो ब्रह्मयज्ञः । तस्य चाविधिना वक्ष्यमाणेन प्रकारेण विनानुवाकाध्य-
 यनमविहितम् । यद्यपि नित्यं ब्रह्मयज्ञाध्ययनं तथापि केनचिदप्यङ्गेन विना न
 कर्तव्यम् । तेन विस्मृत्य प्रातराशे कृते प्रायश्चित्तमेव न ब्रह्मयज्ञः । मनुः—
 'स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ।' इति ॥ १७ ॥ * तस्य विधिः ॥ १८ ॥
 तस्य नित्यप्रश्नस्य विधिर्विध्यते ॥ १८ ॥ * अकृतप्रातराश उदकान्तं गत्वा प्र-
 यतः शुचौ देशेऽधीयीत यथाध्यायमुत्सृजन्वाचा ॥ १९ ॥ अकृतदिवाभो-
 जन उदकसमीपं गत्वा प्रयतः स्नानमार्जनादिशुद्धः शुचौ देशे प्राच्छु-
 मुदीच्यां वा दिश्यच्छदिदेशेऽधीयीत । यथाध्यायं यथागठमनुषङ्गरहि-
 तमुत्सृजन् आदित आरुभ्य प्रथमादिष्वहस्सु अधीयीत । द्वितीयादिषूत्सृज्य
 ततः परमधीयीत । वाचा उच्चैरित्यर्थः ॥ १९ ॥ * मनसा चानध्याये ॥ २० ॥
 अनध्याये च मनसाधीयीत नित्यस्वाध्यायम् ॥ २० ॥ * विद्युति चाभ्यग्रा-
 यां स्तनयित्वावप्रायत्ये प्रेतान्ने नीहारे च मानसं परिचक्षते ॥ २१ ॥
 विद्युति अभ्यग्रायामविरतायाम् । स्तनयित्वा चाभ्यग्रे । अप्रायत्ये आत्मनोऽ-
 शुचिभावे । प्रेतान्ने च भुक्ते । नीहारे च नीहारो हिमानी तस्मिंश्च वर्तमाने मा-
 नसमनन्तरोक्तमध्ययनं परिचक्षते वर्जयन्ति ॥ २१ ॥ * श्राद्धभोजन एवैके ॥
 २२ ॥ एके त्वाचार्याः श्राद्धभोजन एव मानसं परिचक्षते न विद्युदादिषु ॥ २२ ॥

*विद्युत्स्तनयितुर्गृष्टिश्चापतौ सन्निपतेर्युस्त्यहमनध्यायः ॥२३॥ अप-
 तौ यस्मिन् देशे यो वर्षाकालः ततोऽन्यस्तत्रापतुः । तत्र यदि विद्युदादय-
 स्सन्निपतेर्युः समुदितास्त्युः सदाऽन्यहमनध्यायः ॥२३॥ * यावद्भूमिर्व्युदके-
 त्येके ॥२४॥ यावता कालेन भूमिर्विगतोदका भवति तावन्तं कालमनध्याय इत्ये-
 के मन्यन्ते ॥२४॥ * एकेन द्वाभ्यां वैतेषामाकालम् ॥२५॥ एतेषां विद्यु-
 दादीनां मध्ये एकेन द्वाभ्यां वा योगे आकालमनध्यायः । अपरेद्युरागतस्य
 कालस्य प्राप्तेरित्यर्थः ॥२५॥ * सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहणे भूमिचलेऽपस्वान
 उल्कायामग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्यानां सार्वकालिकमाकालम् ॥२६॥
 'सूर्याचन्द्रमसो'रिति वचनं बृहस्पत्यादिनिवृत्त्यर्थम् । भूमिचले भूमिकम्पे ।
 अपस्वाने निर्घाते । उल्कायामुल्काभाते । अग्न्युत्पाते ग्रामादिदाहे । एतेषु नि-
 मिजेषु सर्वेषु सर्वासां विद्यानाम् 'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांस'न्यायविस्तरः ।
 पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या होताश्चतुर्दश ॥' इत्युक्तानाम् । सार्वकालिकमृतौ
 चापतौ चाकालमनध्यायः । अत्र 'सर्वासामि'ति वचनादन्यत्र वेदानामेव प्र-
 तिषेधः । 'अङ्गानामपीत्यन्ये ॥२६॥ * अभ्रं चापतौ सूर्याचन्द्रमसोः
 परिवेष इन्द्रधनुः प्रतिसूर्यमत्स्यश्च वाते पूतिगन्धे नीहारे च सर्वेष्वेते-
 षु तावत्कालम् ॥२७॥ अपर्तावभ्रं दृश्यमानं यावद्दृश्यते तावत्कालमन-
 ध्यायः । एवं परिवेषादिष्वपि योज्यम् । अत्रापि बृहस्पत्यादिपरिवेषे न
 दोषः । इन्द्रधनुः प्रसिद्धम् । सूर्यसमीपे तदाकृतिः प्रतिसूर्यः । मत्स्यः पु-
 च्छवन्नक्षत्रम् । समहारद्वन्द्वे छन्दसो लिङ्गव्यत्ययः । सर्वेष्वेतेषु वाता-
 दिषु च त्रिषु तावत्कालमनध्यायः । वाते घोषवति । पूतिगन्धे दुर्गन्धे ।
 नीहारे हिमान्याम् । वातप्रदिग्रहणं पूर्वोक्तानां श्वर्गदिभानामुपपुलक्षणा-
 र्थम् । पुनरिह वचनं तावत्कालमिति विधातुम् । अत्रैव गर्दभादिग्रहणे
 कर्तव्ये पूर्वत्र पाठस्य चिन्त्य प्रयोजनम् ॥ २७ ॥ * मुहूर्तं विरते वाते ॥
 ॥२८॥ वाते घोषवति विरतेऽपि मुहूर्तमात्रमनध्यायः । द्वे नाडिके मुहूर्तम् ।
 ॥२८॥ * सलाहक्यामेकसृक इति स्वप्नपर्यन्तम् ॥२९॥ तावत्काल-
 मित्यस्यापन्नादोऽयम् ॥२९॥ * नक्तं चारण्येऽनग्नावहिरण्ये वा ॥३०॥

रात्रावग्निवर्जिते हिरण्यवर्जिते वाष्प्ये नाधीयीत ॥ ३० ॥ * अनूक्तं चा-
पत्तौ छन्दसां नाधीयीत ॥ ३१ ॥ उत्सर्जनादूर्ध्वमुपाकरणादवर्गपतुः ।
तत्र छन्दसोऽननूक्तमंशमपूर्व नाधीयीत । ग्रहणाध्ययनमपत्तौ न कर्तव्यम् ।
यद्यपि 'तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्या वा विरमे'दित्युक्तम् । तथापि कियदा
कालं तद्विरमण कस्माद्वाऽध्ययनादित्यपेक्षायामिदमुच्यते—एतावत्सं कालं ग्र-
हणाध्ययनं न कर्तव्यम् । धारणाध्ययने तु न दोषः । तथा 'छन्दस' इति
वचनादङ्गानां ग्रहणाध्ययनेऽपि न दोषः ॥ ३१ ॥ * प्रदोषे च ॥ ३२ ॥ प्र-
दोषे चाननूक्तमृतावपि नाधीयीत । 'मासं प्रदोषे नाधीयीते'त्येतत्तु, धार-
णाध्ययनस्यापि प्रतिषेधार्थम् । अपर आह—यस्यां रात्रौ द्वादशी त्रयो-
दशी च मिश्रे भवतः, तस्यां प्रदोषे नाधीयीत । अनूक्तमननूक्तं च ऋता-
वपत्तौ च एष आचार इति ॥ ३२ ॥ * सार्वकालिकमाम्नातम् ॥ ३३ ॥ आ-
म्नातमधीतं तत्सार्वकालिकमपत्तौ प्रदोषे च सर्वस्मिन्कालेऽध्येतव्यम् ॥ ३३ ॥
* यथोक्तमन्यदतः परिपत्सु ॥ ३४ ॥ अत एतस्मादनध्यायप्रकरणादन्य-
दनध्यायनिमित्तम् । परिपत्सु मानवादिधर्मशास्त्रेषु यथोक्तं द्रष्टव्यम् । त-
त्र वासिष्ठः—'दिग्दाहपर्वतप्रपातेषूपलरुधिरपांसुवर्षेष्वेवाकालिक'मिति । य-
मः—'श्लेष्मातकस्य शल्मल्या मधूकस्य तथाप्यधः । कदाचिदपि नाध्ये-
यं कोविदारकपित्थयोः ॥' सङ्ग्रामोद्यानदेवसमीपेषु नाधीयीत ॥ ३४ ॥

॥ इति एकादशी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ३ ख० ११ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हृषदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

* तपः स्वाध्याय इति ब्राह्मणम् ॥ १ ॥ योऽयं नित्यस्वाध्या-
यस्तत्तपः कृच्छ्रादि । कृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणं तपो यावत्फलं साधयति क्षी-
वत्साधयतीत्यर्थः ॥ १ ॥ * तत्र श्रूयते—स यदि तिष्ठन्नासीनः शयानो वा
स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति ॥ २ ॥ तत्रैव
ब्राह्मणे 'स यदि तिष्ठन्नासीन' इत्याप्तकल्पः श्रूयते । तत्र 'दर्भाणां महदुपस्तीर्यो-
पस्थं कृत्वा प्राडासीनः स्वाध्याय'मित्यादिमुख्यः कल्पो ब्राह्मण एवोक्तः ।

इह पुनरासीनवृत्तं यथाकथञ्चिदासनार्थम् । सर्वथाप्यधीयानस्तप एव तत्त-
प्यत इति ब्राह्मणार्थः । मनुरप्याह—‘आहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते
तपः । यस्त्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥’ इति । स्वर्गो
ति स्वैरं दर्शयति ॥ २ ॥ एवं कर्तुं नियमेन पद्यतीवादर्णीय इत्युक्त्वा
कालेऽप्याह— * अथापि वाजसनेयिब्राह्मणम् । ब्रह्मयज्ञो ह वा
एष यत्स्वाध्यायस्तस्यैते वषट्कारा यत्स्तनयति यद्विद्योतते यदव-
स्फूर्जति यद्वातो वायति । तस्मात् स्तनयति विद्योतमानेऽवस्फूर्जति
वाते वा वायत्यधीयतैव वषट्काराणामच्छम्बट्कारायेति ॥ ३ ॥
अथापि अपि च स्वाध्यायो नाम यदेष ब्रह्मयज्ञः ब्रह्म वेदः तत्साधनो या-
गः । यथा दर्शपूर्णमासदयः पुरोडाशादिसाधनाः । हवैशब्दौ षसिद्धि-
द्योतयतः । तस्य यज्ञस्यैवे वक्ष्यमाणाः स्तनयित्त्वादयो वषट्काराः । ब-
हुवचननिर्देशात् । वषट्कारानुवषट्कारस्वांहाकारास्सर्वे प्रदानार्था गृह्यन्ते ।
स्तनितं मेघशब्दः । विद्योतनं विद्युद्व्यापारः । अवस्फूर्जनमशनिपातः । तत्र
‘अवस्फूर्जधुलिङ्ग’मिति दर्शनात् । ‘वायती’ति ‘वै शोषण’ इत्यस्य रूपम् ।
यथा आर्द्रप्रदेशस्तु शुष्को भवति तथा वायतीत्यर्थः । यस्मादेते वषट्काराः
तस्मात् स्तनयित्त्वादिष्वनध्यायनिमित्तेषु सत्स्वप्यधीयतैव । न पुनरन-
ध्ययं इति नाधीयेत । किमर्थं वषट्काराणामेतेषामच्छम्बट्काराय अव्यर्थ-
त्वाय । अन्यथा एते वषट्कारा व्यर्थाः स्युः । ततश्च यथा होत्रा वषट्कृते
अध्वर्युर्न जुहुयात् तद्वगेव तत्स्यात् ॥ ३ ॥ * तस्य शाखान्तरे वाक्यस-
माप्तिः ॥ ४ ॥ तस्य वाजसनेयिब्राह्मणस्य । शाखान्तरे वाक्यसमाप्तिर्भ-
वति न तार्विति पर्यवसानम् ॥ ४ ॥ तदेव शाखान्तरं पठति—* अथ यदि
वा वातो वायात्स्तनयेद्वा विद्योतेत वावस्फूर्जेद्वैकां वर्चमेकं वा यजु-
रेकं वा सामाभिव्याहरेद्भूर्भुवस्सुवस्सत्यं तपःश्रद्धायां जुहोमीति वै
तत् । तेनो हैवास्यैतदहस्स्वाध्याय उपोत्तो भवति ॥ ५ ॥ अन्ते इतिशब्दः
अध्याहार्यः । वातादिषु सत्सु एकामृचमधीयीत । प्राप्ते प्रदेशे यजुर्वेदाध्यायी
एकं यजुः । सामवेदाध्यायी एकं साम । सर्वेषु वा वेदेषु ‘भूर्भुवःसुव’रित्यादिकं

यजुरभिध्याहरेत् । न पुनर्यथापूर्वं प्रश्नमात्रम् । तेनैव तावत्तैवास्याध्ये-
तुस्तदहस्तस्मिन्नहनि स्वाध्यायं उपात्तो भवति अधीतो भवतीति यावत् ॥९॥
केचित् 'भूर्भुवःसुव'रित्यादिकं ब्राह्मणभागाध्ययनविषयं मन्यन्ते न 'सर्वत्रि-
कम् । कस्मात् । पुनर्वाजसनेयिब्राह्मणस्य उदाहृतो शाखान्तरे वाक्यं
समाप्तिराश्रीयते न पुनर्यथाश्रुतमीत्रं गृह्यते । तत्राह—*एवं सत्या-
र्यसमयेनाविप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥ एवं सति एवं वाक्यपरिसमाप्तावा-
श्रीयमाणायामार्यसमयेन आर्याः शिष्टा मन्वादयः तेषां समयो व्यवस्था-
तेन । अविप्रतिषिद्ध भवति । इतरथा विप्रतिषिद्धं स्यात् ॥६॥ कथम्—
*अध्यायानध्यायं ह्युपदिशन्ति । तदनर्थकं स्याद्वाजसनेयिब्राह्मणं
चेदवेक्षेत् ॥ ७ ॥ आर्या अध्यायमनध्यायं चोपदिशन्ति । तदुपदेशन-
मनर्थकं स्यात् यदि वाजसनेयिब्राह्मणं यथाश्रुतमेवेक्षेताध्येता ॥ ७ ॥ अन-
र्थकमेवेदमस्तु । श्रुतिविरोधान् । तत्राह—*आर्यसमयो ह्यगृह्यमान-
कारणः ॥ ८ ॥ योऽयमध्यायानध्यायविषय आर्यसमयः न तत्र किञ्चित्का-
रणं गृह्यते । यथा 'वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्यवे ददाती'त्यत्रागृह्यमाणकारण-
श्चार्यसमयः श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमाणम् । अतो वाक्यपरिसमाप्तिरेव युक्ता ।
एव हि वाजसनेयिब्राह्मणस्यापि नात्यन्तबाधः । अनध्यायोपदेशस्या-
पि प्रभृताध्ययनविषयतया नानर्थक्यमिति । सूत्रे 'अगृह्यमानकारण' इ-
ति गत्वाभावश्छान्दसः ॥८॥ का पुनरसौ स्मृतिः । या ब्रह्मयज्ञेऽप्यनध्याय-
मुपदिशति । मानवे तावद्विपर्ययः श्रूयते—'नैत्यके नास्त्यनध्यायो
ब्रह्मसूत्रं हि तत्स्मृतम् ।' इति । सामान्येनानध्यायोपदेशस्तु, ब्रह्मयज्ञा-
दन्यत्र चरितार्थः । तस्मात्तादृशी स्मृतिर्मृग्या । एवं तर्ह्यग्निहोत्रादिष्व-
पि मन्त्राणामनध्यायः प्राप्नोति । नेत्याह—*विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते
कर्मयोगे मन्त्राणाम् ॥ ९ ॥ विद्या वेदाध्ययनम् । तां प्रत्यनध्यायः श्रूयते ।
न पुनर्मन्त्राणां कर्मयोगे । हेतुः परिभाषायामुक्तोऽर्थान्तरत्वादिति । अर्था-
न्तरं हि कर्मणि प्रयोगो मन्त्राणां न पुनर्ग्रहणार्थमध्ययनम् । पारावणाध्ययन-
मध्येऽनध्यायागमो भवति वा न वेति चिन्त्यम् । एवं श्रीरुद्रजपेऽपि ॥९॥ कथं

पुनरार्यसमर्थः प्रमाणम् । यावता न तेषाम्नीन्द्रियेऽर्थे ज्ञानं सम्भवति । तः
 * ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते ॥ १
 विधीयन्त इति विधयः कर्माणि । ते सर्वे स्मार्ता अपि ब्राह्मणेऽप्येवोक्ता
 न्विदानीं ब्राह्मणानि नोपलभ्यन्ते । सत्यम् । तेषामुत्सन्नाः पाठा
 'अध्येतृदौर्बल्यात् । कथं हि तेषामस्तित्वम् । प्रयोगादनुमीयन्ते ।
 योगः स्मृतिनिबन्धनमनुष्ठानं च । तस्माद्ब्राह्मणान्यनुमीयन्ते । मन्
 दिभिरुपलब्धानीति । अथ पुनरन्यथा स्मरेयुरनुतिष्ठेयुर्वा । सम्भ
 च तेषां वेदसंयोगः ॥ १० ॥ अथ प्रसङ्गादपस्मृतिरुच्यते—* यत्र
 प्रत्यूषलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्र शास्त्रमस्ति ॥ ११ ॥ यत्र पितृष्
 सुतामातुलसुतापरिणयनादौ । प्रत्यूषलब्धितः प्रवृत्तिर्न तत्रोत्पन्नपाठं शा
 मनुमीयते । प्रीतेरेव प्रवृत्तिहेतोः सम्भवात् ॥ ११ ॥ ततश्च—* तदनुवर्तमाना
 नरकाय राध्यति ॥ १२ ॥ तद्विधमनुतिष्ठन्नरकायैव कल्पते ॥ १२ ॥
 * अथ ब्राह्मणोक्ता विधयः ॥ १३ ॥ एकं स्मृत्याचारप्राप्तानां श्रुति-
 मूलत्वमुक्तम् । अथ प्रत्यक्षब्राह्मणोक्ता एव केचिद्विधयो व्याख्यायन्ते ।
 तेषामपि स्मार्ते अनुप्रवेशार्थम् । तेन तदतिक्रमे स्मार्तातिक्रमनिमित्तमेव
 प्रायश्चित्तं भवति ॥ १३ ॥ * तेषां महायज्ञा महासत्राणीति च
 संस्तुतिः ॥ १४ ॥ तेषां वक्ष्यमाणानां महायज्ञा इति संस्तुतिः । स्वा-
 ध्यायब्राह्मणे महासत्राणीति च संस्तुतिर्भवति । बृहदारण्यकादौ सं-
 स्तुतिग्रहणेन संस्तुतिमात्रमिदं नामधेयं धर्मातिदेशार्थमिति दर्शयति । म-
 हायज्ञेषु सोमयागेषु ये धर्माः पुन ज्येष्ठे भ्रातरमन्तरीत्य सोमेन यष्ट-
 व्य' मित्यादयः । ये च महासत्रस्य गवामयनस्य धर्माः ' इष्टप्रथमं-
 यज्ञानामधिकार' इत्यादयः । उभयेऽपि ते वक्ष्यमाणेषु पञ्चमहायज्ञेषु भ-
 वन्ति ॥ १४ ॥ के पुनस्ते तानाह—* अहरहर्भूतबलिर्मनुष्येभ्यो य-
 थाशक्ति दानम् ॥ १५ ॥ त्रैश्वदेवे वक्ष्यमाणेन बलिहरणप्रकारेण भूते-
 भ्योऽहरहर्भूतबलिर्देयः । एष भूतयज्ञः । मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति दानं
 कर्तव्यम् । एष मनुष्ययज्ञः ॥ १५ ॥

*देवेभ्यः स्वाहाकार आ काष्ठात्पितृभ्यः स्वधाकार
ओदपात्रात् स्वाध्याय इति ॥ १ ॥ देवेभ्यः । स्वाहाकारेण
प्रदानमाकाष्ठात् । अशनीयाभावे काष्ठमपि तावद्देयम् । वैश्व-
देवोक्तप्रकारेणैवैष देवयज्ञः । केचिद्वैश्वदेवाहुतीभ्यः पृथग्भूतामि-
मामाहुति मन्यन्ते । 'देवेभ्यः स्वाहे' इति च मन्त्रमिच्छन्ति 'देवयज्ञेन यक्ष्य' इति
मङ्गलमिच्छन्ति । वयं तु न तथेति गृह्य एवावोचाम । केचिदाहुः—'आका-
ष्ठा' इति वचनादशनीयाभावेन भोजनलोपेऽपि यथाकथञ्चित् वैश्वदेवं क-
र्तव्यम् । पुरुषसंस्कारत्वादिति । अपरे तु अशनीयसंस्कार इति वदन्तः भोज-
नलोपे वैश्वदेवं न कर्तव्यमिति स्थितिः । पितृभ्यः स्वधाकारेण प्रदानम् ओ-
दपात्रात् अन्नाद्यभावेऽपि उदपात्रमपि तावद्देयम् । पात्रग्रहणात् सह पा-
त्रेण देयम् । एष पितृयज्ञः । स्वाध्यायः 'तस्य विधिर्नित्यारभ्योक्तो नि-
त्यस्वाध्यायः । ऋषियज्ञः । इति समाप्तौ । इत्येते महायज्ञा इति । न
चायमुपदेशक्रमोऽनुष्ठान उपयुज्यते । अनुष्ठानं तु, ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञो भूत-
यज्ञः पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति ॥ १ ॥ पूजां प्रसङ्गादाह—*पूजा वर्ण-
ज्ययमां कार्या ॥ २ ॥ वर्णतो यो ज्यायान् प्रशस्ततरो भवति तस्याव-
रेण वर्णेन कार्या पूजा । अध्वन्यनुगमनादिका उत्सवादिषु च गन्धलेपा-
दिका ॥ २ ॥ *वृद्धतराणां च ॥ ३ ॥ सजातीनामपि पूजा कार्या । तरनिर्दे-
शात् विद्यावयःकर्मभिर्वृद्धानां ग्रहणम् । हीनानामपीत्येके । तथा च मनु-
'शूद्रोऽपि दशमी गत' इति ॥ ३ ॥ पूजा कार्येत्युक्तम् । तद्विरोधिहर्षो वर्ज्य इ-
त्याह *हृष्टो दर्पति दृप्तो धर्ममतिक्रामति धर्मातिक्रमे खलु पुनर्नरकः । ४ ।
अभिमतलाभादिनिमित्तचित्तविकारो हर्षः । तद्युक्तो हृष्टः । स दर्पति दृप्सति ।
दर्पो गर्वोऽभिमानः । दृप्तो धर्ममतिक्रामति । पूज्यपूजनादिकं प्रति स्तब्ध-
त्वात् । खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे । धर्मातिक्रमे खलु पुनर्नरको भवति निरयं
प्रतिपद्यते । तस्माद्धर्मातिक्रममूलभूतो हर्षो न कर्तव्यः । यद्यपि भूतदाही-
येषु हर्षो वक्ष्यते । तथापि विशेषेण हर्षस्य वर्जनार्थोऽयमारम्भः । यो
गाङ्गत्वान्मुख्यमाणस्य ॥ ४ ॥ *न समावृत्ते समादेशो विद्यते ॥ ५ ॥ स-

मावृत्तं शिष्यं प्रति आचार्येण समादेशो न देयः । इदं त्वया कर्तव्यमिति ।
यथा असमावृत्तदशायामाज्ञा दीयते उदकुम्भमाहरेति । नैवमिदानीम् ।
न स्वेच्छया करणे प्रतिषेध्यम् ॥ ५ ॥ * ओङ्कारस्स्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्मा-
ध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत ॥ ६ ॥ ओङ्कारः प्रणवः । स्वर्गस्य द्वा-
रमिव । यथा द्वारेण गृहाभ्यन्तरं प्राप्यते, तथानेन स्वर्गः । तस्माद् ब्रह्म
वेदं स्वर्गसाधनमध्येष्यमाण एतदादि अनाम्नातमप्योङ्कारमादौ कृत्वा प्रति-
पद्येत उपक्रमेतध्येतुम् ॥ ६ ॥ * विकथां चान्यां कृत्वैवं लौकिक्या वा-
चा व्यावर्तते ब्रह्म ॥ ७ ॥ अध्ययने अनुपयुक्ता कथा विकथा । तां चान्या
कृत्वा तदादि प्रतिपद्येत । एवं सति ब्रह्म वेदः लौकिक्या वाचा व्यावर्तते
तया मिश्रितं न भवति । श्रुतप्योङ्कारमेव स्तौति—* यज्ञेषु चै-
तदादयः प्रसवाः ॥ ८ ॥ यज्ञेषु, दर्शपूर्णमासादिषु । एतदादयः
ओङ्कारादयः । प्रसवा अनुज्ञावाक्यानि भवन्ति । ब्रह्मादीनाम् ।
ॐ प्रणय ॐ विर्वय ॐ स्तुवीध्वमिति ॥ ८ ॥ * लोके च
भूतिकर्मस्वितदादन्येवं वाक्यानि स्युर्यथा पुण्याहं स्वस्त्यु-
द्धिमिति ॥ ९ ॥ यथा यज्ञेष्वोङ्कारादयः प्रसवाः । लोके च भूति-
कर्मस पाणिग्रहणादिषु एतदादीन्येव वाक्यानि स्युः । तान्युदाहरति—
यथा पुण्याहवाचने ॐ कर्मण भवन्तो ब्रुवन्त्विति वाचयिता वदाति ।
ॐ पुण्याहमिति प्रतिवक्तारः । ॐ कर्मणे स्वस्तीति वाचयिता । ॐ स्व-
स्ति कर्मण इतीतरे । ॐ कर्मण रुद्धिमिति वाचयिता । ॐ कर्मर्धतामिती-
तरे । तस्मादेवं प्रशस्त ॐकार इति ॥ ९ ॥ * नासमयेन कृच्छ्रं कुर्वति
त्रिःश्रावणं त्रिस्सहवचनमिति परिहाप्य ॥ १० ॥ समयः शुश्रूषा तेन वि-
ना कृच्छ्रं दुःखावधारणपूर्वं ग्रन्थं न कुर्वति । क्रियासामान्यवचनः क-
रोतिरध्ययनेऽध्यापने च वर्तते । समयेन विना शिष्योऽपि कृच्छ्रं ग्रन्थं
नाधीयीत । आचार्योऽपि नाध्यापयेत् । तथा च मनुः—‘धर्मार्थौ यत्र न
स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा । न तत्र विद्या वस्तव्या ह्युप्तं बीजमिवोपरि ॥’
इति । किमविशेषेण नेत्याह—त्रिःश्रावणं त्रिस्सहवचनमिति परिहाप्य ।

वर्जयित्वा । त्रिःश्रावणमात्रे त्रिस्सहवचनमात्रे चान्यतरापेक्षया क्रियमाणे
 शुश्रूषा नापेक्षया । ततोऽधिके सर्वत्रापेक्षयेति ॥ १० ॥ *अविचिकित्सा-
 यावद्ब्रह्म निगन्तव्यमिति हारीतः ॥ ११ ॥ विचिकित्सा संशयः । त-
 दभावोऽविचिकित्सा सा यावदुत्पद्यते तावद्ब्रह्म निगन्तव्यं नियमपूर्वमर्थि-
 गन्तव्यमिति हारीतः आचार्यो मग्न्यते । अत्र पक्षे त्रिःश्रावणत्रिस्सहवचनयो-
 रपि शुश्रूषितव्यम् । ब्रह्मग्रहणादङ्गेषु नायं विधिः ॥ ११ ॥ *न ब्रह्म-
 वेदे गतिर्विद्यते ॥ १२ ॥ वेदाद्ब्रह्मभूते काव्यनाटकश्रवणे । गतिः शुश्रूषा
 न विद्यते । यद्यपि तदुपयुक्त वेदार्थज्ञाने ॥ १२ ॥ *समादिष्टमध्यापय-
 न्तं यावदध्ययनमुपसंगृहीयात् ॥ १३ ॥ यं आचार्येण समादिष्टोऽध्यापयति
 तं यावदध्ययनं यावदध्यापयते तावदुपसंगृहीयात् । तथा 'समादिष्टेऽध्या-
 पयती'त्यत्राचार्यदारवद्वृत्तिरुक्ता । तत्र चान्यत्रोपसङ्ग्रहणादिति वर्तते ।
 तत उपसङ्ग्रहणार्थोऽयमारम्भः ॥ १३ ॥ *नित्यमर्हन्तमित्येके ॥ १४ ॥
 स चेत्समादिष्टोऽर्हन् भवति विद्यासमाचारादिना । ततो नित्यमुपस-
 गृहीयात् । इत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु यावदध्ययनमिति ॥ १४ ॥ *न
 गतिर्विद्यते ॥ १५ ॥ यद्यप्यसावर्हन् भवति । तथाप्याचार्ये या गतिः शु-
 श्रूषा सा तस्मिन् कर्तव्या ॥ १५ ॥ *वृद्धानां तु ॥ १६ ॥ तुश्रुार्थे । वृद्धानां
 चान्तेवासिनां न गतिर्विद्यते । पूर्ववयसा अन्तेवासिना अन्तरवर्षा अचार्ये न
 शुश्रूषितव्यः । अध्ययनादूर्ध्वमित्येके । अध्ययनकालेऽप्यित्यन्ये ॥ १६ ॥
 *ब्रह्मणि मिथो विनियोगे न गतिर्विद्यते ॥ १७ ॥ ब्रह्मणि वेदवि-
 षये मिथो विनियोगः क्रियते । ब्रह्मचो यजुर्वेदिनः सकाशां यजुर्वेदम-
 भीते सोऽपि तस्मादग्नेदम् । तदा परस्परं शुश्रूषा न कर्तव्या ॥ १७ ॥
 अत्र हेतुं स्वयमेवाह—*ब्रह्म वर्धत इत्युपदिशन्ति ॥ १८ ॥ द्वयं द्वयं
 ब्रह्म वर्धते । सैव ब्रह्मवृद्धिः शुश्रूषेत्युपदिशन्त्याचार्याः ॥ १८ ॥ *निवे-
 शे वृत्ते संवत्सरे संवत्सरे द्वौ द्वौ मासौ समाहित आचार्यकुले व-
 सेद्भूयःश्रुतिमिच्छन्निति श्वेतकेतुः ॥ १९ ॥ भूयःश्रवणमिच्छन् पुरु-
 षो निवेशे दारकर्मणि वृत्तेऽपि प्रतिसंवत्सरं द्वौ द्वौ मासौ समाहितो भू-

त्वाऽचार्यकुले वसदिति श्वेतकेतुराचार्या मन्यते ॥ १९ ॥ अत्र हेतुत्वेन श्वेतकेतोरैव शिष्यान्प्रति वचनम्— 'एतेन ह्यहं योगेन भूयः पूर्वस्मात्कालाच्छ्रुतमकुर्वीति ॥ २० ॥ एतेनानन्तगेत्तेन । योगिनोपायेन । अहं पूर्वस्मात् ब्रह्मचर्यकालात् भूयः बहुतरं श्रुतमकुर्वीति कृतवानस्मि अतो यूयमपि तथा कुरुध्वमिति ॥ २० ॥ तच्छास्त्रैर्विप्रतिपिद्धम् ॥ २१ ॥ तद्विधं श्वेतकेतोर्दर्शनं श्रुत्यादिभिः शास्त्रैर्विप्रतिपिद्धम् ॥ २१ ॥ कथमित्यत आह—
*निवेशे हि वृत्ते नैयमिकानि श्रूयन्ते ॥ २२ ॥ हिशब्दो हेतौ । यस्मान् निवेशे वृत्ते नैयमिकानि कर्माणि श्रूयन्ते ॥ २२ ॥

॥ इति त्रयोदशी खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० ४ ख ० १३ ॥

कानि पुनस्तानि— अग्निहोत्रमतिथयो यच्चान्यदेव युक्तम् ॥ १ ॥ अग्निहोत्रमतिथयः । अतिथयः अतिथिपूजा । 'यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । एव गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः ॥' इति । यच्चान्यदेवं युक्तम् । एवंविधं श्राद्धादि । एवमेतैः कर्मभिरहरहराक्रान्तस्य न शरीरकण्डूयनेष्वप्यवसरो भवति । स कथं द्वौद्वौ मामौ गुरुकुले वसेदिति ॥ ४ ॥ *अध्ययनार्थेन यं चोदयेन्न चैनं प्रत्याचक्षीत ॥ २ ॥ यमोचार्य माणवकोऽध्ययनं प्रयोजनमुद्दिश्य चोदयेत् 'शिष्यस्तेऽहं शाधि मं त्वां प्रपन्न'मिति । स एनं माणवकं नैव प्रत्याचक्षीत । चशब्दोऽवधारणे ॥ २ ॥ किमविशेषेण नेत्याह— *न चास्मिन् दोषं पश्येत् ॥ ३ ॥ पाणिनिद्विपातोऽस्ति—'निपातैर्यद्यदिह हन्तकुविन्नेच्चेच्चणकच्चिद्यत्र युक्त'मिति । स चेदर्थे वर्तते । 'इन्द्रश्च मृच्छयाति न' इत्यादौ दर्शनात् । तस्यायप्रयोगीः न चेदस्मिन् माणवके दोषमनध्याप्यताहेतुं पश्येत् ॥ ३ ॥ *यदृच्छायामसंवृत्तौ गतिरेव तस्मिन् ॥ ४ ॥ सगानमधीयानेषु कस्यचिद्यदृच्छायां दृष्टहेतुमन्तरेण बुद्धिमान्द्यादिनाध्ययनस्य समावृत्तिस्म्यात् अधीतो भागो माणवकान्तरवन्नागच्छेत् तदा तस्यां यदृच्छायामसंवृत्तौ तस्मिन्नाचार्ये गतिरेव शुश्रूषैव माणवकस्य शरणम् । तथा च मनु—

‘यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्याधिगच्छति । तथा गुरुतसं पिद्यां शुश्रूषु-
 राधिगच्छति ॥’ इति । अधिकं शुश्रूषितो हि गुरुस्सर्वात्मना तं शिक्षये-
 दिति ॥ ४ ॥ * मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूषा ॥ ५ ॥ मातृग्रहणेन
 पितामहीप्रपितामह्योरपिग्रहणम् । पितृग्रहणेन पितामहप्रपितामहयोः ।
 ‘सर्वे एते आचार्यवच्छुश्रूषितव्याः’ ॥ ५ ॥ * समावृत्तेन सर्वे गुरव उप-
 सङ्गाह्याः ॥ ६ ॥ उक्ताश्चानुक्ताश्च ज्येष्ठमातुलादयः सर्वे गुरवः समा-
 वृत्तेनोपसङ्गाह्याः ॥ ६ ॥ * प्रोप्य च समागमे ॥ ७ ॥ यदि स्वयं प्रोप्य
 समागतो भवति । गुरवो वा प्रोप्य समागताः । तदापि ते उपसङ्गाह्याः ॥ ७ ॥
 * भ्रातृपु भगिनीपु च यथापूर्वमुपसङ्ग्रहणम् ॥ ८ ॥ पूर्वेणैव सिद्धे
 क्रमार्थं वचनम् । यथापूर्वं ज्येष्ठक्रमेणेति ॥ ८ ॥ * नित्या च पूजा य-
 थोपदेशम् ॥ ९ ॥ ‘पूजा वर्णज्यायसां कार्या वृद्धतराणां च’त्युपदेशानुरोधेन
 या नित्या पूजा सा यथापूर्वं वृद्धक्रमेण ॥ ९ ॥ * ऋत्विक्कृश्वशुरपितृव्यमातु-
 लानवरवयसः प्रत्युत्थायाभिवदेत् ॥ १० ॥ ‘त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादन-
 मर्हती’ति वदति । तेनावरवयस ऋत्विगादयोऽप्यभिवादयन्ते । तानभित्युदयमा-
 नान् प्रत्युत्थायाभिवदेत् । नान्येष्विव सुखमासीनोऽभिवदति । उत्कृष्टानां तेषा-
 मियमेव पूजा ॥ १० ॥ * तूष्णीं वोपसंगृहीयात् ॥ ११ ॥ अथवा प्रत्युत्थाय स्वय-
 मपि तास्तूष्णीमुपसंगृहीयात् । विद्याचारित्र्याद्यपेक्षो विकल्पः ॥ ११ ॥ अं-
 थाभिवाद्या उच्यन्ते— * दशवर्षं पौरसख्यं पञ्चवर्षं तु चारणम् । त्रि-
 वर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति ॥ १२ ॥ पुरोभव पौरम् । पौर च तत्सख्यं
 च पौरसख्यं सेवानिवन्धनं बान्धव तदभिवादनस्य निमित्तम् । कीदृशं द-
 शवर्षान्नराल दशवर्षाधिकं पौरसखा अश्रोत्रियोऽप्यभिवाद्य इति विवक्षि-
 तम् । पञ्चवर्षं तु चारणम् । सख्यमित्युपसमस्तमप्यपेक्ष्यते । चारणशब्दः
 शाखाध्यायिषु रूढः । तेषां सख्यं पञ्चवर्षमभिवादनस्य निमित्तम् । श्रोत्रि-
 यं वैक्ष्यति । त्रिवर्षपूर्वं श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति । स त्रिवर्षपूर्वतामात्रेणाभि-
 वादनमर्हति । न पूर्वसम्भवमपेक्षते ॥ १२ ॥ * ज्ञायमाने वयोविशेषे वृद्धत-
 रायाभिवाद्यम् ॥ १३ ॥ क्रमार्थमिदम् । वयोविशेषे ज्ञायमाने पूर्व-वृद्ध-

तरायाभिवाद्यम् । पश्चाद्वृद्धायेति ॥१३॥*विषमगतायागुरुवे नाभिवा-
द्यम् ॥१४॥ उच्चैस्थाने नीचैस्थाने वावस्थितो विषमगतः । तस्मै गुरु-
व्यतिरिक्ताय नाभिवाद्यम् । गुरुवे त्वभिवाद्यमेव । दर्शने सति तृष्णीमव-
स्थानस्यायुक्तत्वात् ॥१४॥*अन्वारुह्य वाभिवादयीत ॥१५॥ इदं गुरु-
विषयम् । यत्रासावभिवादनीयः स्थितः तत्र त्वन्वारुह्याभिवादयीत । अन्व
वरुह्येत्यपि द्रष्टव्यम् । न्यायस्य तुल्यत्वात् गुरौ तु दृष्टमात्र एवाभिवादन
मित्युक्तम् ॥१५॥*सर्वत्र तु प्रत्युत्थायाभिवादनम् ॥१६॥ सर्वत्र गु-
रावगुरौ प्रत्युत्थायैवाभिवादनं कर्तव्यम् ॥१६॥ उत्तरे द्वे सूत्रे निगदसिद्धे-
*अप्रयतेन नाभिवाद्यं तथा प्रयतायाप्रयतश्च न प्रत्यभिवादेत् ॥१७॥
यद्यज्ञानादप्रयताय कश्चिदभिवादयेत् तथापि सोऽप्रयतो न प्रत्य-
भिवादेत् ॥१७॥*पतितवयसः स्त्रियः ॥१८॥ पत्युर्यद्वयस्तद्व स्त्रीणां वयः ।
तेन तदनुरोधेन ज्येष्ठभार्यादिष्वभिवादनम् ॥१८॥*न सोपानद्वेष्टि-
तशिरा अवहितपाणिर्वाभिवादयीत ॥१९॥ अवहितपाणिः समित्कु
शादिहस्तः । दात्रादिहस्तो वा । अन्यत्प्रसिद्धम् ॥१९॥*सर्वनाम्ना
स्त्रियो राजन्यवैश्यौ च ॥२०॥ सर्वनाम्नैवाभिवादयीत । अभिवाद-
येऽहमिति ॥२०॥*न नाम्ना ॥२१॥ नाम्ना नाभिवादयीत ॥२१॥*मा
तरिमाचार्यदारं चेत्येके ॥२२॥ एते अपि द्वे सर्वनाम्नैवाभिवादयीत । न
नम्नाभिवादयीतेत्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु नाम्नैवेति ॥२२॥ वयोविशेषे-
णाभिवादयन् हीनवर्णे नाम्नीत्याह-
*दशवर्षश्च ब्राह्मणः शतवर्षश्च क्षत्रि-
यः पितापुत्रौ स्म तौ विद्धि तयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥२३॥ शिष्यं प्रत्या-
चार्यस्यायमुपदेशः । स्मशब्दः श्लोकपूरणो निपातः । ब्राह्मण क्षत्रिय इत्यु-
पलक्षणम् । विद्धि जानीहि । स्पष्टमन्यत ॥२३॥*कुशलमवरवयसं व
यस्यं वा पृच्छेत् ॥२४॥ ब्राह्मणविषयमिदम् । इतरेषु विशेषस्य वक्ष्य-
माणत्वात् । वयसा तुल्यो वयस्यः । अवरवयस वयस्यं वा ब्राह्मण पश्या
दिषु सङ्गतं कुशलं पृच्छेत् ॥ 'अपि कुशल'मिति ॥२४॥*अनामयं क्ष-
त्रियम् ॥२५॥ पृच्छेत् । 'अप्यनामयं भवत' इति । आमयो रोगः तदभा-

वोऽनामयम् ॥२५॥ *अनष्टं वैश्यम् ॥२६॥ 'अप्यनष्टपशुर्नोऽसी'ति ॥
 २६॥ *आरोग्यं शूद्रम् ॥२७॥ आरोग्यं पृच्छेत् । 'अप्यरोगो भव'निति
 ॥२७॥ *नामम्भाप्य श्रोत्रियं व्यतिव्रजेत् ॥२८॥ श्रोत्रियं पथि सङ्ग-
 तममम्भाप्य न व्यतिव्रजेत् न व्यतिक्रमेत् ॥२८॥ *अरण्ये च स्त्रियम्
 ॥२९॥ अरण्यग्रहण समयस्य देशस्योपलक्षणम् । ततः स्त्रियमेकाकिनीं दृ-
 ष्ठा अमम्भाप्य न व्यतिव्रजेत् । सम्भाषणं च मातृवद्भगिनीवच्च । 'किं ते
 कर्वाणि न भेतव्यम्' इति ॥२९॥

॥ इति चतुर्दशी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ४ ख० १४ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तामश्रावराचतायाम्
 उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

सर्वेषामेव कर्मणां शेषभूतमाचमन विधास्यंस्तदुपयोगिनो विधीना-
 ह—* उपासने गुरुणां वृद्धानामतिथीनां होमे जप्यकर्मणि भोज-
 न आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात् ॥ १ ॥ गुरुणां माचा-
 र्यादीनाम् । अन्येषां वृद्धादीनां च पूज्यानामतिथीनां च उपासने यदा
 तानुपाम्ने तदा होमे साङ्गे पित्र्यादन्यत्र । जप्यकर्मणि जप्यक्रियायां
 भोजनाचमनयोश्च स्वाध्यायाध्ययने च यज्ञोपवीती स्यात् यज्ञोपवीती
 भवेत् । वासोविन्यासविशेषो यज्ञोपवीतम् । 'दक्षिणं बाहुमद्वरत्नं'
 इत्यादिब्राह्मणविहितम् । वासमोऽसम्भवेऽनुकल्पं वक्ष्यति 'अपि वा सू-
 त्रमेवोपवीतार्थ' इति । मनुरप्याह— 'कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रं श्रोध्व-
 कृते त्रिवृत् । उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते बुधैः ॥' इति । एषु वि-
 धानात्कालान्तरं नावश्यम्भावः ॥ १ ॥ *भूमिगतास्वप्स्वाक्षम्यं प्रयतो
 भवति ॥ २ ॥ 'आपः शुद्धा भूमिगता वेतृष्ण्यं यासु गोर्भवेत् । अव्याप्ता
 श्रेष्ठमेधेन गन्धवर्णरससन्विताः ॥ अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसू-
 तिका । दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥' इति मनुः । 'श्रा-

वणे भासि सम्प्राप्ते सवा नद्या रजस्वलाः^१ इति स्मृत्यन्तरम् । एवंभूतदोष-
 राहितास्वप्स्वाचम्यप्रयसो भवति । प्रायत्यार्थमाचमनं भूमिगतास्वप्सु कर्तव्य-
 मिति ॥ २ ॥ *यं वा भयत् आचामयेत् ॥ ३ ॥ यं वा प्रयतोऽन्य
 आचमयेत् सोऽपि प्रयतो भवति । सर्वथा स्वयं वामहस्तावर्जिताभिरद्भिरा-
 चमनं न भवति । एतेन शास्त्रान्तरोक्त कमण्डलुधारणमप्याचार्यस्यान-
 भिमत्तं लक्ष्यते । अलाबुपात्रेण नालिकेरजेन च स्वयमाचमनमाचरन्ति ॥ ३ ॥
 *न वर्षधारास्वाचामेत् ॥ ४ ॥ पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रायत्यार्थस्याचम-
 नस्य वर्षधारासु प्रसङ्गाभावात् पिपास्निम्य पानप्रतिषेधार्थमिति केचित् ।
 अपर आह—अस्मादेव प्रतिषेधाच्छिक्वादिस्थकरकादेर्या धारा तत्र
 प्रायत्यार्थमप्याचमनं भवतीति ॥ ५ ॥ *तथा प्रदरोदके ॥ ५ ॥ भूमेः
 स्वयं दीर्णः प्रदेशः प्रदरः तत्स्थ उदके भूमिगतेऽपि नाचामेत् ॥ ५ ॥ *त-
 त्ताभिश्चाकारणात् ॥ ६ ॥ उष्णाभिरद्भिर्नाचामेत् अकारणात् । ज्व-
 रादौ सति न दोषः । 'तत्ताभि'रिति वचनात् शृतशीताभिरदोषः । तथा
 चोष्णान्धमेव प्रतिषेधः स्मृतिषु प्रायो भवति ॥ ६ ॥ *रिक्तपाणिर्वय-
 स उद्यम्याप उपस्पृशेत् ॥ ७ ॥ वय इति पक्षिनाम् । यो रिक्तपाणि-
 स्सन् वयसे पक्षिणे उद्यम्य तस्य प्रोत्सारणाय पाणिमुद्यच्छेत् स तत्कृत्वा-
 उपस्पृशेत् तेनैव पाणिना । 'रिक्तपाणि'रिति वचनात् कृष्णलोष्टादिसं-
 हितस्य पाणेरुद्यमने न दोषः । केचिदुपस्पृशेत्तमाचमनमीहुः ॥ ७ ॥
 *शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रवृत्तः स्यात् ॥ ८ ॥ शक्तौ सत्यां मुहूर्त-
 मप्यप्रयतो न स्यात् । आचमनयोग्यजलं दृष्ट्वैव मूत्रपुरीषादिकं कुर्यात्
 यदि वेग धारयितुं शक्नुयात् । इति ॥ ८ ॥ *नग्नो वा ॥ ९ ॥ न मुहूर्त-
 मपि स्यादिति सम्बध्यते । शक्तिविषय इति च । व्रणादिना कौपीना-
 च्छादनाशक्तौ न दोषः ॥ ९ ॥ *नाप्सु सतः प्रयमणं विद्यते ॥ १० ॥ येन
 प्रयतो भवति तत्प्रयमणमाचमनम् । करणे ल्युट् । नदप्सु सतो वर्तमानस्य
 न भवति । जलमध्ये आसीनोऽपि नाचामेत् ॥ १० ॥ *उत्तीर्य त्वाचामेत्
 ॥ ११ ॥ तीर उत्तीर्याचामेत् । न जल इत्यर्थो विधेयः । पूर्वेण गतत्वात् । त

स्मादयमर्थः । यदा नदीमुत्तरति भावा प्रकारान्तरेण वा तदा तामुत्तीर्य ती-
 रान्तरं गतः प्रयतोऽप्याचामेत् । नद्यादेरुत्तरणमाचमनस्य निमित्तमिति ।
 तुरप्यर्थः ॥ ११ ॥ *नाप्रोक्षितमिन्धनमग्रात्तादध्यात् ॥ १२ ॥ श्रौते स्मार्ते
 लौकिके वाग्नौ अप्रोक्षितमिन्धनं तादध्यात्, न प्रक्षिपेत् । केचिल्लौकिके ने-
 च्छन्ति ॥ १२ ॥ *मृदस्वस्तरे चामंस्पृशन्नन्यान्प्रयतान्प्रयतो मन्येत
 ॥ १३ ॥ 'पतितमनिकाचण्डालोदकयाशवस्पृष्टितत्स्पृष्टपस्पर्शने सचेल'मिति
 गौतमः । तस्मिन्विषये इदमुच्यते । आमनतया शयनतया वा सुष्ट्वास्तीर्णः प-
 त्याद्यादिमङ्गवात स्वस्तरः । एषोदरादिषु दर्शनादृषसिद्धिः । यत्रातिश्लक्ष्ण-
 तया पयाद्यादेर्मयाग्रविभागो न ज्ञायते स मृदः । मृदश्चासौ स्वस्तरश्चेति
 मृत्स्पर्शना तस्मिन् । पतितादिना प्रयतेष्वासीनेषु यः कश्चित्प्रयत उपवि-
 शेत् न च तान् स्पृशेत् । तदा स प्रयतो मन्येत । यथा प्रयतमात्मानं
 मन्यते प्रयतोऽस्मीति तथैव मन्येत । नैवविधे विषये तत्स्पृष्टिन्यायः प्रवर्तत-
 इति ॥ १३ ॥ *तथा तृणकाष्ठेषु निखातेषु ॥ १४ ॥ तृणकाष्ठेष्वपि भूमौ नि-
 खातेषु तत्स्पृष्टिन्यायो न भवतीति ॥ १४ ॥ *प्रोक्ष्य वास उर्षयोजयेत्
 ॥ १५ ॥ शुद्धमपि वासः प्रोक्ष्यैवोपयोजयेत् वसीत । अपर आह—अशुद्ध-
 मप्यपि वासमप्रोक्षणमेव शुद्धिहेतुरिति ॥ १५ ॥ *शुनोपहतः सञ्चेलोऽव-
 गाहेत् ॥ १६ ॥ शुना उपहतः स्पृष्टः । यद्यपि चेल न शुना स्पृष्टं तथा-
 पि सञ्चेलोऽवगाहेत् भूमिगतास्वप्सु स्नायात् । नोद्धृतादिभिः । दष्टस्त्र-
 स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तम् । तत्र वसिष्ठः—“ब्राह्मणस्तु शुना दष्टो नदीं ग-
 त्वा समुद्रगात् । प्राणायामशतं कृत्वा वृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥” अङ्गिराः—
 “ब्रह्मधारी शुना दष्टस्त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति । गृहस्थस्तु द्विरात्रेण ह्यका-
 रेणाग्निहोत्रवान् । नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् । तदेव त्रिगु-
 णं वक्त्रे भूर्ध्नि नेत्रयोश्चतुर्गुणम् ॥ क्षत्रविट्क्षूद्रयोनिस्तु स्नानेनैव शुचिर्भवे-
 त् । द्विगुणं तु वनस्थस्य तथा प्रव्रजितस्य च ॥ ब्राह्मणी तु शुना दष्टा
 सोमे दष्टि निपातयेत् । यदा न दृश्यते सोमः प्रायश्चित्तं तदा कथम् । यां
 दिशं तु गतस्सोमस्तां दिशं त्ववलोकयेत् ॥ सोममार्गेण सा पृता पञ्चगव्ये-

न शुद्ध्यति ॥' इति ॥१६॥* प्रक्षाल्य ना तं देशमग्निना संस्पृश्य पुनः प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥१७॥ शुना स्पृष्टं प्रदेशं प्रक्षाल्याग्निना च संस्पृश्य पुनश्च प्रक्षाल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । व्यवस्थितविकल्पोऽयम् ॥ 'ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा बद्धमुपहन्यते । तत्र स्नानविधिः प्रोक्तो ह्यधःप्रक्षालनं स्मृतम् ॥' इति मानवे दर्शनात् ॥१७॥

*अग्निं नाप्रयत आसीदेत् ॥१८॥ अप्रयतस्सन्नग्निं नासीदेत् । आसन्नो न भवेत् । यावन्नि देशे ऊष्मोपलम्भः तत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥१८॥*इषुमात्रादित्येके ॥१९॥ इषुमात्रादवाङ्नासीदेत् । ऊष्मोपलम्भो भवतु वा माभूदित्येके मन्यन्ते ॥१९॥*न चैनमुपयमेत् ॥२०॥ अप्रयत इत्येव । एनमग्निमप्रयतो नोपयमेत् । प्रयतस्य न दोषः । 'मुखेनोपयमेदग्निं मुखाच्छाग्निरजायत ।' इति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् । 'नाग्निं मुखेनोपयमे' इति मानवे दर्शनादुभयोर्विकल्पः । अपर आह—वाजसनेये श्रौतप्रकरणे 'मुखाच्छाग्निरजायत । तस्मान्मुखेनोपसमिन्ध्या' इति दर्शनात् श्रौतेषु मुखेनोपसमिन्धनम् । अन्यत्र स्मार्ते प्रतिषेध इति । अन्येतु, वैणवेनायसेन वा सुषिरेणोपसमिन्धनमिच्छन्ति । एवं मुखस्यान्वयाच्छ्रुतिरप्यनुगृहीता भवति आस्यविन्दूनां पतनशङ्का भवेदिति प्रतिषेधस्मृतिरपीति ॥२०॥*खट्वायां नोर्ध्वं दध्यात् ॥२१॥ खट्वाया अघोऽग्निं नोर्ध्वं दध्यात् । अत्राप्यशक्तौ न दोषः ॥२१॥* प्रभूतैधोदके ग्रामे यत्रात्माधीनं प्रयमणं तत्र वासो धार्म्यो ब्राह्मणस्य ॥२२॥ प्रभूता एधा उदकं च यस्मिन् ग्रामे तत्र वासो धार्म्यः धर्मः । अत्रापि न सर्वत्र । किं तर्हि । यत्रात्माधीनं प्रयमणं प्रायत्यं मूत्रपुरीषप्रक्षालनादीनि यत्रात्माधीनानि तत्र । यत्र तु कूपेष्वेवोदकं तत्र बहुकूपेऽपि न वस्तव्यम् । ब्राह्मणग्रहणाद्वर्णान्तरस्य न दोषः । ग्रामग्रहणादेवंभूतेषु गोपादिष्वपि न वस्तव्यम् ॥२२॥* मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा मूत्रपुरीषलेपानन्नलेपानुच्छिष्टलेपान्नैतसश्च ये लेपास्तान्प्रक्षाल्य पादौ चाचम्य प्रयतो भवति ॥२३॥ मूत्रं पुरीषं वा कृत्वा उत्सृज्य तयोर्मूत्रपुरीषयोर्ये लेपास्तस्मिन्प्रदेशे स्थिताः प्रदेशान्तरे वा पतिताः तान् सर्वान् ।

अन्नलेपांश्चानुच्छिष्टानपि उच्छिष्टलेपांश्चान्नलेपानपि । तथा रेतसश्च ये लेपाः
स्वप्नादौ मैथुने च तान् सर्वानद्भिर्मृदा च प्रक्षाल्य पादौ च लेपवर्तितावपि
प्रक्षाल्य पश्चादाचम्य प्रयतो भवति । अत्र मृत्प्रमाणस्य सङ्ख्यायाश्चानुक्तत्वा-
त् यावता गन्धलेपक्षयो भवति तावदेव विधीक्षितम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—
'गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ।' इति । देवलस्तु, व्यक्तमाह—
'यावत्स शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं समाचरेत् । प्रमाणं शौचसङ्ख्याया न
शिष्टैरुपदिश्यते ॥' इति । पैठीनसिः—'मूत्रोच्चारे कृते शौचं न स्याद-
न्तर्जलाशये । अन्यत्रोद्धृत्य कुर्यात्तु सर्वदैव समाहितः ।' इति ॥ २३ ॥

॥ इति पञ्चदशी खण्डिका ॥ प्र० १-प० ५-ख० १५ ॥

* तिष्ठन्नाचामेत्प्रहो वा ॥ १ ॥ तिष्ठन् प्रहो वा नाचामेत् ।
नाय प्रतिषेधः शक्यो वक्तुम् । कथं 'आसीनस्त्रिराचामे'दिति वक्ष्य-
ति । ततश्च यथा शयानस्याचमनं न भवति तथा तिष्ठतः प्रहस्य च न
भविष्यति । एवं शौचार्थस्याचमनस्य न प्रतिषेधः किं तर्हि पानीय-
पानप्रतिषेधः । तथा च गौतमः—'नाञ्जलिना जलं पिबेन्न तिष्ठन्निति ।
अपर आह—'अस्मादेव प्रतिषेधात्कचित्तिष्ठतः प्रहस्य वाचमनमनुज्ञातं
भवति । तेन 'भूमिगतास्त्रिस्त्रि'त्यत्र तीक्ष्णस्यायोग्यत्वे ऊरुदधौ जानु-
जले स्थितस्योचमनं भवति । गौतमोऽपि 'न तिष्ठन्नुद्धृतोदकेनाचामे'दिति सू-
त्रभेदादुद्धृतोदकेनैव तिष्ठतः प्रतिषेधमाह ॥ १ ॥ अथाचमनविधिः—
* आसीनस्त्रिराचामेद्धृदयङ्गमाभिरग्निः ॥ २ ॥ तृतीया द्वितीयार्थे ।
अत्रानुक्त स्मृत्यन्तरवशादुपस्क्रियते । आसीनः शुचौ देशे नासने भोजना-
न्ते त्वासने दक्षिण बाहुं जान्वन्तरे कृत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा हृदय-
ङ्गमा अपः करतलस्थासु यावतीषु माषो निमज्जन्ति तावतीः फेनबुद्बुदरहिताः
वीक्षितास्त्रिराचामित् । पिबेत् ब्राह्मणः हृदयङ्गमाः क्षत्रियः कण्ठगताः ।
वैश्यस्तालुगताः शूद्रो जिह्वास्पृष्टास्तकृत् ॥ २ ॥ * त्रिरोष्ठौ परिमृजेत्
॥ ३ ॥ परिमृज्यात् ॥ ३ ॥ * द्विरित्येके ॥ ४ ॥ तुल्यविकल्पः ॥ ४ ॥

*सकृदुपस्पृशेत् ॥५॥ मध्यमाभिस्त्रिसृभिरङ्गुलीभिरोष्ठौ ॥५॥ * द्विरित्येके ॥६॥ गतः ॥६॥ * दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाणीत्युपस्पृशेत् चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च ॥ ७ ॥ दक्षिणेन पाणिना सव्यं पाणिं प्रोक्ष्य तथा पादौ शिरश्च इन्द्रियाण्युपस्पृशेत् अङ्गुलीभिः । सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रसङ्गे परिसंश्लेषे 'चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चे'ति । चक्षुरादीनीन्द्रियाणीति वचनं स्वरूपकथनमात्रम् । तत्राङ्गुष्ठानामिकाभ्यां चक्षुषी । केचिद्युगपत् केचित्पृथक् । अङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां नासिके । अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रे । अत्र सहभावस्याशक्यत्वात् पृथगपि क्रियते । अत्र पृथग्भावस्य निश्चितत्वात् पूर्वत्रापि पृथगेवेति युक्तमित्यन्ये ॥ ७ ॥ *अथाप उपस्पृशेत् ॥८॥ इन्द्रियस्पर्शनानन्तरं हस्तौ प्रक्षालयेत् ॥८॥ *भोक्ष्यमाणस्तु प्रेयतोऽपि द्विराचामेद्विः परिमृजेत्सकृदुपस्पृशेत् ॥९॥ भोजनं करिष्यन्प्रयतोऽपि द्विराचमनं कुर्यात् । अत्र विशेषः । द्विःपरिमृजेत् न विकल्पेन त्रिः । सकृदुपस्पृशेत् न विकल्पेन द्विः । 'प्रयतोऽपी'ति वचनादप्रायत्ये सर्वत्र द्विराचमनमाचार्यस्याभिप्रेतम् । तत्र स्मृत्यन्तरम्—'भुक्त्वा क्षुत्त्वा च सुप्त्या च ष्टीवित्वोक्तवानृतं वचः । आचामन्तः पुनरुचामेद्विः सोऽपि परिधाय च ॥' ९ ॥ *श्यावान्तपर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याचामेत् ॥१०॥ दन्तमूलाः प्रभृतिः ओष्ठौ । तत्रालोमकः प्रदेशः श्यावः । तस्यान्तः सलोमकः । तत्पर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याचामेत् । ओष्ठयोर्लोमकप्रदेशमङ्गुल्यात्मकानिष्ठादिना वा उपस्पृश्याचामेदिति ॥१०॥ *न श्मश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये सद्भिः ॥११॥ श्मश्रूणि यदा आस्यान्तर्भवन्ति तदा तैरन्तरास्ये सद्भिरुच्छिष्टो न भवति ॥११॥ *यावन्न हस्तेनोपस्पृशति ॥१२॥ स्पर्शने तृच्छिष्टो न भवति ततश्चाचामेदिति । अस्मादेव प्रतिषेधात् ज्ञायते यत्किञ्चिदपि द्रव्यमन्तरास्ये सत् तदुच्छिष्टताया निमित्तमिति ॥१२॥ *य आस्याह्निन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्वचमनं विहितम् ॥१३॥ भाषमाणस्यास्यात् पतन्तो ये लालाबिन्दव उपलभ्यन्ते चक्षुषा स्पर्शनाद्वा उपलब्धं योग्यास्तेष्वचमनं विहि

तम् । वेदोच्चारणे तु गौतमः— ‘ मन्त्रब्राह्मणमुच्चारयतो ये बिन्दवः
 शरीर उपलभ्यन्ते न तेष्वाचमन’मिति ॥ १३ ॥ * ये भूमौ न तेष्वाच
 मेदित्येके ॥ १४ ॥ ये बिन्दवो भूमौ पतन्ति न शरीरे तेषु नाचांमेदित्ये
 मन्यन्ते । स्वमतं तु तेष्वाचामेदिति ॥ १४ ॥ * स्वप्ने क्षवधौ शि
 ङ्घाणिकाश्चालम्भे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य
 स्त्रियाश्चालम्भे महापथं च गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतं च मनु
 ष्यं नीवीं च परिधायाप उपस्पृशेत् ॥ १५ ॥ स्वप्नं स्वापनम्
 क्षवधुः क्षुतं तयोः कृतयोः । शिङ्घाणिवा नासिकामलम् । अश्रु ने
 त्रजलं तयोरालम्भे स्पर्शः । लोहितस्य रुविरस्य । केशानां शिरोगतानां
 भूगतानां च अन्यादीनां चतुर्णामालम्भे । महापथं च गत्वा । अमेध्यं
 च गोव्यतिरिक्तानां मूत्रपुरीषादि । ताम्बूलनिषेकार्दि चोपस्पृश्य । अ-
 प्रयतं च मनुष्यमुपस्पृश्य । नीवी प्रसिद्धा तद्योगबद्धोवासो लक्ष्यते ।
 तच्च परिधायाप उपस्पृशेत् । केपुचित् स्नानं केपुचिदाचमनं केपुचित्
 स्पर्शनमात्रं यावता प्रयतो मन्यते ॥ १५ ॥ * आर्द्रं वा शकृदोषधीर्भू-
 मि वा ॥ १६ ॥ आर्द्रं वा शकृदुपस्पृशेत् ओषधीर्वा आर्द्राः भूमि वा आ-
 र्द्रास्तु । पूर्वोक्तेष्वेव कल्पेषु वैकल्पिकमिदम् ॥ १६ ॥ एवमाचमनं ~~सुदृढं~~
 मितैरुक्तम् । अथाभक्ष्याधिकारः— * हिंसार्थेनासिना मांसं छि
 न्नमभोज्यम् ॥ १७ ॥ असिग्रहण क्षुरादेरुपलक्षणम् । यन्मांसं पाकवद्
 हिंसार्थेनासिना छिन्नं तदभोज्यम् ॥ १७ ॥ * दक्षिरपूपस्य नापच्छिन्द्या
 त् ॥ १८ ॥ अपूपग्रहणं मूलफलादेरप्युपलक्षणम् । द्वितीयार्थे पष्ठी
 दन्तैरपूपं नापच्छिन्द्यात् । किं तु हस्तादिभिरपच्छिद्य भक्षयेत् ॥ १८ ॥
 * यस्य कुले म्रियेत न तत्रानिर्देशे भोक्तव्यम् ॥ १९ ॥ यस्य
 कुले कश्चिन्म्रियते असपिण्डतायां सत्यां तत्रानिर्गते दशाहे न भो-
 क्तव्यम् । ‘अनिर्देशः’ इत्याशौचकालस्योपलक्षणम् । तेन क्षत्रियादि-
 प्वधिकं पक्षिण्यादिषु न्यूनम् ॥ १९ ॥ * तथानुत्थितायां सूत-
 कायाम् ॥ २० ॥ सूतकैव सृतिका । तस्यामनुत्थितायाम् । उत्थानं नाम

सूतिकागारे निवेशितानामुदकुम्भादीनामपनयनम् । तच्च दशमेऽहनि भव-
ति । 'दशम्यामुत्थिताया' मिति गृह्ये उक्तत्वात् । तत्राप्याशौचकालोप-
लक्षणत्वात् । यावदाशौचमभोजनम् । अत्राङ्गिराः—'ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्त्वा
न दोषस्त्वग्निहोत्रिणाम् । सूतकं शाव आशौचे त्वस्थिसञ्चयनात्परम् ॥' इति ॥
२० ॥ * अन्तःशवे च ॥ २१ ॥ यावद्भामान्तं न निर्हियते शवः तावत्तत्र न
भोक्तव्यम् । आचारस्तु धनुश्शतादवाक् तत्रापि प्रदीपमारोप्य उदकुम्भं
चोपनिधाय भुञ्जते यदि समानं वंशगृहं न भवति ॥ २१ ॥ * अप्रयतोप-
हतमन्नमप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥ २२ ॥ अप्रयतेनाशुचिना उपहतं स्पृ-
ष्टमप्रयतं भवति । किंतु अशुद्धमुप्यभोज्यं न भवति । कः पुनरप्रयतस्या-
भोज्यस्य च विशेषः । उच्यते । अप्रयतमन्नमग्नावधिश्रित्मद्भिः प्रोक्षितं
भस्मना मृदु वा स्पृष्टं वाचा च प्रशस्तं प्रयतं भवति भोज्यं च । अभोज्यं
तु लशुनादि कथञ्चिदपीति ॥ २२ ॥ * अप्रयतेन शूद्रेणोपहतमभोज्यम्
॥ २३ ॥ अप्रयतेन शूद्रेणोपहतमानीतमन्नं न भोज्यम् । स्पृष्टमस्पृष्टं च ।
स्पृष्टमेवेत्यन्ये ॥ २३ ॥ * यस्मिन्श्चान्ने केशः स्यात् ॥ २४ ॥ तदप्य-
भोज्यम् । एतच्च पाकदशायामेव पतितेन केशेन सह यत्पक्वमन्नं तद्विष-
यम् । भोजनकाले तु केशपाते घृतप्रक्षेपादिना संस्कृतं भोज्यम् ॥ २५ ॥
* अन्यद्वा मेध्यम् ॥ २६ ॥ अन्यद्वा नखादि यस्मिन्नन्ने स्यात् तदप्यभो-
ज्यम् । इदमपि पूर्ववत् । अत्र बोधायनः—'केशकीटनखरोमाखुपूरी-
षाणि दृष्ट्वा तावन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं भोज्यं' मिति । वसिष्ठस्तु—'कामं बु-
केशकीटानुत्सृज्याद्भिः प्रोक्ष्य भस्मनावकीर्य वाचा प्रशस्तमुपयुञ्जीते'ति ॥
२६ ॥ * अमेध्यैरवमृष्टम् ॥ २६ ॥ अमेध्यैः करञ्जपलण्डादिभिरवमृष्टमभोज्यम्
॥ २६ ॥ * कीटोऽमेध्यसेवी ॥ २७ ॥ यस्मिन्श्चान्ने कीटः स्यादिति व्यवहि-
तमभिसम्बध्यते । अमेध्यसेवी पूत्यण्डाख्यः ॥ २७ ॥ * मूषिकलाङ्गं वा ॥
२८ ॥ पूर्ववत्सम्बन्धः । मूषिकला मूषिकपूरीषमङ्गं वा उपसमस्तमपि । मूषि-
कग्रहणं सम्बध्यते । यस्मिन्नन्ने मूषिकस्याङ्गं पुच्छपादादि भवति तदप्य-
भोज्यम् ॥ २८ ॥ * पदा वोपहतम् ॥ २९ ॥ प्रयतेनापि पदा यत्स्पृष्टं तद-

स्पातिमूलफलवर्जम् ॥ १९ ॥ अनन्तरोक्तं विधिद्वयं 'फाणिता-
दीन्वर्जयित्वा द्रष्टव्यम् । फाणितं पानविशेषः । इक्षुरस इति कैचित् ।
भृष्टानां ब्रीहीणां तण्डुलाः पृथुकृताः पृथुकाः । करम्बो दधिसक्नुसमा-
हारः यः करम्ब इति प्रसिद्धः । वेदेऽप्युभयं भवति—'यत्करम्बैर्जुहोति वा-
नाः करम्बः परिवाप' इति ॥ भरूजाः भृष्टा यवाः । क्षीरविकारो दध्या-
दि । प्रसिद्धमन्वत् । 'अथाशूक्तं चेत्यस्य विधेः शेषम् ॥ १९ ॥ *शूक्तं चापरयो-
गम् ॥ २० ॥ परेण द्रव्यान्तरेण योगो यस्य तत् परयोगं, ततोऽन्यदपरयो-
गम् । तदेव शूक्तं वर्ज्यं यत्तद्द्रव्यादि द्रव्यान्तरसंसृष्टं शूक्तं तदभोज्यमेव ।
एवं च पूर्वत्रैवापरयोगमिति विशेषणं वक्तव्यम् । इदमेव वा सूत्रमस्तु । सू-
त्रद्वयकैरणं चाचार्यप्रवृत्तिकृतम् । यथा 'सलावृक्येकसृकोलूकशब्दा' इति पू-
र्व सामान्येनाभिधाय 'सलावृक्यामेकसृक' इति 'स्वप्नपर्यन्त'मिति पश्चाद्विशेष-
उक्तः ॥ २० ॥ *सर्वं मद्यमपेयम् ॥ २१ ॥ मद्यं मदकरं तत्सर्वमपेयम् । अ-
त्र स्मृत्यन्तरवशाद्भवस्था । तत्र मनु.—'गौली पैष्टी च माध्वी च विज्ञे-
या त्रिविधा सुरा । यथैवैका न पातव्या तथा सर्वा द्विजोत्तमैः ।' इति ।
सुरैर्व्यतिरिक्तं तु मद्यं ब्राह्मणस्य नित्यमपेयम् । तथा च गौतमः—'मद्यं
'नित्यं ब्राह्मणस्ये'ति 'क्षत्रियवैश्ययोस्तु ब्रह्मचारिणो'रिति ॥ २१ ॥ *तथैलकं प-
यः ॥ २२ ॥ अत्रिः एलका । तस्याः क्षीरमपेयम् ॥ २२ ॥ *उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षरि-
सन्धिनीक्षीरयमसूक्षीराणीति ॥ २३ ॥ उष्ट्रमृगौ प्रसिद्धौ । या गर्भिणी
ग्वे सा सन्धिनी शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा । एककालदोहेत्यन्ये । एकस्मिन् प्र-
सवे या अनेकं गर्भं सूते, सा यमसूः । उष्ट्रादींश्च क्षीराण्यपेयानि । इतिक-
रणमेकशफानां क्षीरमपेयमिति । तथा च मनु.—'आरण्यानां च सर्वेषां
मृगाणां माहिषीं विना । स्त्रीक्षीरं चैव वर्ज्यानि सर्वशूक्तानि जैव'हि ॥ अ-
निर्देशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा । आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्साया-
श्च गोः पयः ॥' इति ॥ २३ ॥ *धेनोश्चानिर्देशायाः ॥ २४ ॥ या धेनुर्नव-
सूतिका गौः । चकारादजामहिष्योश्च । 'अजा गावो माहिष्यश्चे'ति मानवे दर्शनात् ॥ २४ ॥ *तथा कीललोपधीनां च ॥ २५ ॥ कीललोपध्वयः सुरा-

र्था ओषधयः तासां च विकारभूतमन्नमर्नाद्यम् ॥२५॥ *कलञ्जपलण्डुप
 रारीकाः ॥२६॥ कलञ्जं रक्तलशुनेम् । पलण्डुं श्वेतम् । परारीका कृष्ण
 म् । मण्डुं भास्वया म्लेच्छानां असिद्धम् । एते चाभक्ष्याः ॥२६॥ प्रतिप
 दपाठो न शक्यत इति समासेनाह—*यच्चान्यत्परिचक्षते ॥२७॥ य
 चान्यदेवं युक्तं शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति तदप्यभक्ष्यम् । तत्राह मनु.—
 'लशुनं गृञ्जनं चैव पलण्डुकवकानि च । अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्र
 भवानि च ॥' इति ॥२७॥ *क्याकभोज्यमिति हि ब्राह्मणम् ॥२८॥ क्या
 कु छत्राकं तदभोज्यमभक्ष्यम् । ब्राह्मणग्रहणमुत्तरार्थम् ॥२८॥ *एकस्रु
 रोष्ट्रगवयग्रामसूकरशरभगवाम् ॥२९॥ मांसमित्यर्थाद्भूम्येत । एक
 स्रुरा अश्वादयः । गवयो गोसदृशः पशुः । शरभोऽष्टापदः आरण्यो मृ
 गः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषा मांसमभक्ष्यम् ॥२९॥ *धेन्वनदुहोर्भ
 क्ष्यम् ॥३०॥ गोप्रतिपेधस्य प्रतिप्रसवः ॥३०॥ *मेध्यमानदुहामिति
 वाजसनेयिकम् ॥३१॥ अनदुहः मांसं न केवलं भक्ष्यं किं तर्हि मेध्य
 मपीति वाजसनेयिनः समामनन्ति ॥३१॥ *कुक्कुटो विकिराणाम् ॥३२॥
 व्यवहितमप्यभोज्यमिति सम्बध्यते । पादाभ्यां विकीर्य कीटार्थान्यादि
 भक्षयन्ति मयूरादयो विकिरास्तेषां मध्ये कुक्कुटोऽभक्ष्यः । स्मृत्यन्तरवशा
 त् ग्राम्यो नारण्यः ॥३२॥ *प्लवः प्रतुदान् ॥३३॥ तुण्डेन प्रतुद्य ये भ
 क्षन्ति ते दार्वाघाटादयः प्रतुदः । तेषां मध्ये प्लव एवाभक्ष्यः । प्लव
 शकटबल्लभ्यो बकविशेषः ॥३३॥ *क्रव्यादो हंसभासचक्रवाकसुपर्णा
 श्च क्रुञ्चकौञ्च वार्ध्राणसलक्ष्मणवर्जम् ॥३४॥ क्रव्यादः क्रव्यं मांसं तदे
 व केवलं ये अदन्ति ते क्रव्यादः गृध्रादयः । ते अभक्ष्याः । हंसः प्रसिद्धः ।
 भासः श्येनाकृतिः पीनतुण्डः । चक्रवाकः मिथुनचरः । सुपर्णः श्येनः ए
 ते चाभक्ष्याः । क्रुञ्चा वृन्दचाराः । कौञ्चा मिथुनचाराः । ते चाभक्ष्याः ।
 सूत्रे कौञ्चेति विभक्तिलोपश्छान्दसः । किमविशेषेण क्रुञ्चकौञ्चा अभक्ष्याः ।
 नेत्याह—वार्ध्राणसलक्ष्मणवर्जम् । श्वेतो लोहितो वा येषां मूर्ध्नि ते लक्ष्म
 णाः त एव विशिष्यन्ते वार्ध्राणमा इति । वार्ध्रं चर्म तदाकारा नासिका

येषां ते वार्ध्वाणसाः । एवंभूतान् लक्ष्मणान् वर्जयित्वा कुञ्चक्राञ्चा न भक्ष्या
इति । अन्ये त्वाहुः—कव्याद इति प्रीतस्य प्रतिषेधस्य कुञ्चादिषु चतुर्षु
प्रतिषेध इति । तत्र लक्ष्मणा सारसी लक्ष्मणवर्जमेति 'ड्यापोस्संज्ञाच्छन्द-
सो'रिति ह्रस्वः । एवं कुञ्चादिशब्दस्याप्यजादिटाबन्तस्य ॥३४॥ *पञ्च-
नखानां गोधाकच्छपश्वाविट्छर्यकखड्गशशपूतिखषवर्जम् ॥ ३५ ॥
पञ्चनखा नरमाजरादयः । तेषां मध्ये गोधादीन् सप्त वर्जयित्वा अन्ये अ-
भक्ष्याः । गोधा कृकलामाकृतिर्महाकायः । कच्छपः कूर्मः । श्वाविट् वरा-
हविशेषः । यस्य नाराचाकाराणि लोमानि । शर्यकः शल्यकः । यस्मिन् च-
र्मणा तनुत्राणं क्रियते । श्वाविट्शल्यक इति युक्तः पाठः । एके तु छकारं
पठन्ति । छकारात्पूर्वभिकारम् । खड्गो भृगविशेषः । यस्य शृङ्गं तैलमा-
जनम् । पूतिखः शशाकृतिः हिमवति प्रसिद्धः ॥३५॥ *अभक्ष्यश्चेदो
मत्स्यानाम् ॥३६॥ मत्स्यानां मध्ये चेदारूयो मत्स्यो न भक्ष्यः ॥३६॥
*सर्पशीर्षी मृदुरः कव्यादां येचान्ये विकृता यथा मनुष्यशिरसः ॥३७॥
सर्पस्येव शिरो यस्य सोऽपि मत्स्यो न भक्ष्यः । मृदुरो मकरः । ये च क-
र्मेवादान्ति शिशुमारादयः तेऽप्यभक्ष्याः । ये च उक्तेभ्योऽन्ये मत्स्या वि-
कृताकाराः । तत्र्यदाहरणम्—यथा मनुष्यशिरसः जलमनुष्याख्या जलह-
स्योदयश्च तेऽपि सर्वे न भक्ष्याः । अत्र मनुः—'अनुमन्ता विशंसिता निह-
न्ता क्रयविक्रयी । सस्कर्ता चापहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ न मासः
भक्षणे दोषो न मद्यं न च मैयुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफि-
ला ॥' इति । अप्रतिषिद्धेष्वपि भक्षणाद्विवृत्तिरेव ज्यायसीत्यर्थः ॥३७॥

॥ इति सप्तदशी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ५ ग्व० १७ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलास्यां प्रथमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

एवं तावन्निमित्तदुष्टं जातिदुष्टं कालदुष्टं चाभोज्यमुक्तम् । तत्र निमित्तदुष्टं यस्य कुले म्रियेते'त्यादि । जातिदुष्टं करञ्जादि । कालदुष्टं पर्युषितादि । इदानीं प्रतिग्रहात्तु शुचीनि कानिचित् अनुज्ञाय कानिचित् प्रतिषेधति — *मध्वामं मार्गं मांसं भूमिं मूलफलानि रक्षा गव्यूतिर्निवेशनं युग्यघासश्चेत्यतः प्रतिग्राह्याणि ॥ १ ॥ मधु पक्रमपकं वा । आमं तण्डुलादि । मृगस्य विकारो मार्गं मांसम् । भूमिः शालेयादिक्षेत्रम् । विश्रमस्थानमित्यन्ये । मूलफलानि मूलकन्दादीनि । रक्षा अभयदानम् । गव्यूतिर्गोमार्गः । निवेशनं गृहम् । युगं वहतीति युग्यो बलीवर्दः । नस्य घासो भक्षणं पलालादि । एतान्युग्रतोऽपि प्रतिग्राह्याणि अदुर्मिक्षेऽपि । उग्रः पापकर्मा द्विजातिः वैश्याद्वा शूद्रायां जातः । उग्रग्रहणं तादृशानामुपलक्षणम् ॥ १ ॥ *एतान्यपि नानन्तेवास्याहृतानीति हारीतः ॥ २ ॥ एतानि मध्वानीन्यपि अन्तेवास्याहृतान्येव प्रतिग्राह्याणि । न स्वयमुग्रत इति हारीत आचार्यो मन्यते ॥ २ ॥ *आमं वा गृहीरन् ॥ ३ ॥ पूर्वोक्तेष्वामं स्वयमेव वा गृहीरन् द्विजा इति हारीतस्य पक्षः ॥ ३ ॥ *कृतान्नस्य वा विरसस्य ॥ ४ ॥ आमम्यालामे कृतान्नस्यापि लवणादिरसासयुक्तस्य । पृष्ठीनिर्देशान्नस्तोकं स्वयमन्तेवास्याहृतं वा गृहीरन् ॥ ४ ॥ *न सुभिक्षाः स्युः ॥ ५ ॥ अनन्तरीक्तविधामद्वये यद्गृहीतमन्नं तेन सुभिक्षाः सुविहिता न मेवेयुरेव । यावता प्राणयात्रा भवति तावदेव गृहीरन् न यावता सौहित्यतावदिति ॥ ५ ॥ *स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत ॥ ६ ॥ यदा तु दुर्मिक्षतया आत्मनोऽपि वृत्तिर्न लभ्यते प्रागेव पोष्यवर्गस्य तदा स्वयमप्यवृत्तौ यत्रैव वृत्तिर्लभ्यते तत्रैव भुञ्जीत । तत्र गुणविधिः । सुवर्णं दत्त्वा सकृदेवोपकल्पमुपरिष्ठात्सुवर्णेन स्पृष्ट्वा । एतेन पशु वा दत्त्वेत्यपि व्याख्यातम् । 'पशुरग्निः अग्निः पशुरासी'दिति मन्त्रलिङ्गान् गोमूक्तेनाग्रे रूपस्थानदर्शनान् ॥ ६ ॥ *नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ७ ॥ न पुनरत्यन्तमन्ववसीदेत् ॥ ७ ॥ *वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ८ ॥ यदा विहिता वृत्तिर्लभ्यते तदा निषिद्धया विरमेत् । न पुनस्मकृत्प्रवृत्तायाः किमवकुण्ठनेनेति

यायेन तत्रैव रमते । अत्र छाद्गोर्ग्योपनिषत्—‘मटचीहतेषु कुरुप्वाटि
स्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्वाणुक उवास । स हे
म्य कुल्माषान् खादन्तं विभिक्षे’ इत्यादि । मन्त्रश्च भवति—‘अवृत्त्या-
शुन अन्त्राणि पेच’ इति । अवृत्त्या वृत्त्यभावेन । अपर आह—स्व-
यमप्यवृत्तौ आ तन्निवृत्तेर्यत्र कुत्रचिन्नीचे दातरि भुञ्जानो वप्सेत् यां च
यावतीं च स्वर्णमात्रां य कञ्चन पशुं वा तस्मै दत्वा । न पुनरत्यन्तमन्ववस्येत्
वृत्ति प्राप्य विरमेदिति ॥८॥ एवमापदि वृत्तिमुक्त्वा सुभिक्षेऽनापदि वृ-
त्तिमाह—*त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समावृत्तेन न भोक्त-
व्ये प्रकृत्या ब्राह्मणस्य भोक्तव्यम् ॥ ९॥ समावृत्तौ द्विजातिः क्षत्रि-
यादीनां त्रयाणां वर्णानां गृहेन भुञ्जीत । पक्वभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं प्रकृ-
त्या स्वभावेनैव भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥ *कारणादभोज्यम् ॥ १०॥ कारणा-
देव त्वभोज्यम् ॥ १० ॥ कारणमाह—*यत्राप्रायश्चित्तं कर्मासेवते प्रा-
यश्चित्तवति ॥ ११॥ यत्र यदा अग्निहोत्रवैश्वदेवाद्यकरणे प्रायश्चित्तं सु-
क्त्वा तदनुरूपं नित्यमाभ्युदयिक वा कर्मासेवते तात्पर्येण करोति न प्राय-
श्चित्तवत्यात्मनि चोदित प्रायश्चित्तं, तदैतस्मात्कारुणादभोज्यमिति ॥ ११॥
*चरितनिर्वेपस्य भोक्तव्यम् ॥ १२॥ चरितो निर्वेपः प्रायश्चित्तं येन
स्थानं भोक्तव्यं तद्भोजने न दोषः । निष्ठया मृतकालायाभिधानाच्चर्य-
माणेऽपि निर्वेपे न भोक्तव्यम् । किं बहिः । चरिते ॥ १२ ॥ *सर्वव-
र्णानां स्वधर्मे वर्तमानानां भोक्तव्यम् । शूद्रवर्जमित्येके ॥ १३॥ शूद्र-
वर्जितानां स्वधर्मे वर्तमानानां सर्वेषामेव वर्णानामन्नं भोज्यम् । न ब्राह्मण-
म्येवेत्येके मन्यन्ते ॥ १३ ॥ *तस्यापि धर्मोपनतस्य ॥ १४॥ तस्यापि

१ ‘मटचीहतेषु मटन्य अशनय ताभिर्हतेषु नाशितेषु कुरुषु सस्येष्वित्यर्थः ।
ततो दुर्भिक्षे जाते आटिक्या अनुपजातपयोधगादिर्ह्याव्यञ्जनया जायया उपस्तिर्ह नामत
चक्रस्यापत्य चाक्रायण इम हस्ती तमर्हतीतीभ्य ईश्वर हस्त्यागोशो वा तस्य ग्राम-
इभ्यग्राम तस्मिन् प्रद्वाणुक अन्त्रायाभात् । द्रा कुन्मायां गती । कुत्सितां गति गतः अन्त्या-
वस्था प्राप्त इत्यर्थः । उवास उषितवान् कस्याचद्गृहमाश्रित्य । सोऽन्नार्थमटनिभ्य कुल्मा-
षान् कुत्सितान्माषान् खादन्तं भक्षयन्तं यदृच्छयोपलभ्य विभिक्षे याचितवान् ।’ इति शा-
ङ्कभाष्यम् ॥ २. ‘अग्निहोत्रवैश्वदेवादि अप्रायश्चित्तरूपं नित्यं’ इति पाठान्तरम् ॥

शूद्रस्यान्नं भोज्यम् । यद्यसौ धर्मार्थमुपनसः आश्रितो भवति । धर्मग्रहणा-
 दर्थार्थमुपनतस्याभोज्यम् । आपत्कल्पश्चायम् ॥ १४ ॥ तत्र गुणविधिः—
 *सुवर्णं दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत् नात्यन्तमन्ववस्येद्वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥
 १५ ॥ गतम् ॥ १६ ॥ *सङ्घान्नमभोज्यम् ॥ १६ ॥ सङ्घो गणः तस्य यत्
 स्वमन्नं न त्वेकस्य । तदभोज्यं यद्यपि ते सर्वे दधुः ॥ १६ ॥ *परिकुष्टं च
 ॥ १७ ॥ भोक्तुकाम आगच्छ इत्येवं परिकुश्य सर्वत आहूय यदीयते तत्प-
 रिकुष्टं तदभोज्यम् ॥ १७ ॥ *सर्वेषां च शिल्पाजीवानाम् ॥ १८ ॥ चि-
 त्रनिर्माणादिकं शिल्पं यत् तदादिकं ये आजीवन्ति उपजीवति तेन ये जी-
 वन्ति तेषां सर्वेषामपि ब्राह्मणादीनामन्नमभोज्यम् ॥ १८ ॥ *ये च शस्त्रमा-
 जीवन्ति ॥ १९ ॥ ये च शस्त्रेण जीवन्ति तेषामप्यन्नमभोज्यम् । क्षत्रिय-
 वर्णम् ॥ १९ ॥ *ये चाधिम् ॥ २० ॥ आजीवन्तीत्यपेक्षते । भृगृहे परान्वा-
 सयित्वा तेभ्यो भृतिग्रहणमाधिः । यः स्तोम इति प्रसिद्धः । 'परभूमौ कु-
 टि कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः' इति । त चाधि ये आजीवन्ति तेषा
 मप्यन्नमभोज्यम् । ये तु असिद्धमाधिमाजीवन्ति तेषां वार्षुषिकत्वादेव सि-
 द्धो निषेधः ॥ २० ॥ *भिषक् ॥ २१ ॥ अभोज्यान्न इति प्रकरणद्वयते
 भिषक् भैषज्यवृत्तिः । धर्मार्थं तु ये सर्पदंष्ट्रादींश्चिकित्सन्ति ते भोज्यान्नाः
 ॥ २१ ॥ *वार्धुषिकः ॥ २२ ॥ वृद्धाजीवी । सोऽध्यभोज्यान्नः ॥ २२ ॥ *दीक्षि-
 तोऽक्रीतराजकः ॥ २३ ॥ दीक्षितो दीक्षणीयेष्ट्या सस्कृतः सोऽपि यावत्
 क्रीतराजको न भवति सोऽकृत्यं न करोति तावद्भोज्यान्नः ॥ २३ ॥
 *अग्नीषोमीयसंस्थायामेव ॥ २४ ॥ भोक्तव्यमिति वक्ष्यमाणमप-
 क्षेते । अग्नीषोमीये पशौ संस्थिते समाप्त एव भोक्तव्यम् । न प्रा-
 गिति ॥ २४ ॥ पक्षान्तरमह—*हुतायां वपायां दीक्षितस्य भो-
 क्तव्यम् ॥ २५ ॥ अग्नीषोमीयस्म वपायां हुतायां वा दीक्षितस्य भो-
 क्तव्यम् । तथा च बह्वचंब्राह्मणम्—'अशितव्यं वपायां हुता-
 याम्' इति ॥ २५ ॥ पक्षान्तरमाह—*यज्ञार्थे वा निर्दिष्टे शेषा-
 द्भुञ्जीरन्निति हि ब्राह्मणम् ॥ २६ ॥ इदं यज्ञार्थमिति व्यादेशे कृते
 शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणं भवति । ब्राह्मणग्रहणं प्रतियुपलब्धितः प्रवृत्ते-

रपम्पूतिता मा भूदिति प्रत्यक्षमेवात्र ब्राह्मणं भवति ॥२६॥ *कृषिः ॥
 २७॥ षण्डक. । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥२७॥ *राज्ञां प्रेषकरः ॥२८॥
 राज्ञामिति बहुवचनात् ग्रामादेर्यः प्रेषकरः तस्यापि भ्रतिषेधः ॥ २८ ॥
 *अहविर्याजी ॥२९॥ यश्चाहविषा नररुधिरादिना यजेताभिचारादौ
 'यथायमभिचरेत्तस्य लोहितमवदानं कृत्वे'ति सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ २९ ॥
 *चारी ॥३०॥ चारो गूढचारः स्पशः । सोऽप्यभोज्यान्नः ॥ ३० ॥
 *अविधिना च प्रव्रजितः ॥३१॥ यश्चाविधिना प्रव्रजितः शाक्यादि-
 सोऽप्यभोज्यान्नः ॥३१॥ *यश्चाग्नीनपास्यति ॥३२॥ योऽन्नापद्याग्नि-
 त्यक्त्वा प्रायश्चित्तं न करोति सोऽप्यभोज्यान्नः । अपिच अविधिने
 त्येव । यश्चाविधिना उत्सर्गेष्ट्या विनाग्नीनपास्यति सोऽप्यभोज्यान्नः ॥
 ३२॥ *यश्च सर्वान्वर्जयते सर्वान्नी च श्रोत्रियो निराकृतिवृषलीप-
 तिः ॥ ३३ ॥ यश्च सर्वान्वर्जयते भोजने न कचिद्भुङ्क्ते न कश्चिद्रोजयति
 सः सर्ववर्जः । यश्च सर्वान्नी सर्वपामन्नं भुङ्क्ते तावप्युभावभोज्यान्नौ । श्रोत्रिय-
 श्रोत्रियोऽश्रोत्रिय इत्युभयोश्शेषः । श्रोत्रियोऽपि सन्नभोज्यान्न इति ।
 निराकृतिः नि स्वाध्यायः । निर्व्रत इत्यन्ये । सोऽप्यभोज्यान्नेः । वृष-
 लीपतिः क्रमविवाहं यस्य वृषली जीवति इतरां मृताः स वृषलीपतिः । स
 श्रोत्रियोऽप्यभोज्यान्न इति ॥ ३३ ॥

॥ इति अष्टादशी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ६ ख० १८ ॥

* मत्त उन्मत्तो बद्धोऽणिकः पुत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपवेशयते ता-
 वन्तं कालम् ॥१॥ मदकरद्रव्यसेवया अप्रकृति गतो मत्तः । उन्मत्तो
 भ्रान्तः । बद्धो निगलितः । अणिकः पुत्रात् श्रुतग्राही । पुत्राचार्य इति शा-
 स्त्रेषु निन्दितः । प्रत्युपविष्टः ऋणादिना कारणेनाधमर्णादिकं निरुध्य त-
 त्पार्श्वे उपविष्टः । इतरस्तस्य परिहारं कुर्वन्नेन सहासीनः प्रत्युपवेशयि-
 ता । एते मत्तादयस्तावन्तं कालमभोज्यान्नाः । यावन्मदाद्यनुवृत्तिः । अप-
 र आह—अणिकः ऋणस्य दाता प्रत्युपवेष्टुरिदं विशेषणम् इति ॥ १ ॥ *क-
 आज्यान्नः ॥२॥ यद्येते अभोज्यान्नाः कस्तर्हि आश्यान्नः । कस्य तर्ह्यन्न

मशनीयमिति । यद्यप्येते अभोज्यान्ना इत्युक्ते परिशिष्टा भोज्यान्ना इति
 गम्यते । तथाप्यनेकमतीपन्यासार्थं प्रश्नपूर्वक आरम्भः ॥ २ ॥ *य ईप्सेदिति
 कण्वः ॥ ३ ॥ य एव प्रार्थयसे स एवाश्यान्न इति कण्व ऋषिर्मन्यते ॥
 ॥ १ ॥ *पुण्य इति कौत्सः ॥ ४ ॥ सर्ववर्णानां स्वधर्मे वर्तमानानामित्यु-
 क्त्वात् भोज्यान्नास्सर्वे पुण्या एव । इह पुनः पुण्यग्रहणमतिशयार्थम् ।
 तपोहोमजप्यैः स्वधर्मेण च युक्तः पुण्यः । स स्वयं प्रार्थयमानोऽपि भो-
 ज्यान्न इति कौत्सस्य पक्षः ॥ ४ ॥ *यः कश्चिदद्यादिति वाप्यायणिः
 ॥ ५ ॥ यः कश्चित्पुण्योऽपुण्यो वा सतत दानशील स भोज्यान्न इति
 वाप्यायणिराह । तथा च मनुः—‘श्रद्धापूत वदान्यम्य हतमश्रद्धयेतरत् ।’
 इति ॥ ५ ॥ अत्रोपपत्तिः—*यदि हि रजः स्थावरं पुरुषे भोक्तव्यमथ
 चेच्चलं दानेन निर्दोषो भवति ॥ ६ ॥ रजः पापम् । तद्यदि पुरुषे
 कर्तारि स्थावरं स्थिर दोषभागमन्तरेण क्षीयते । तदा तत् प्रतिग्रहे भो-
 क्तारि संक्रमाभावात् भोक्तव्यम् । अथ चेच्चलमुपभोगमन्तरेण च क्षीयते
 तदा सततदानशालि न मुहूर्तमपि पापमवतिष्ठत इति कुतो भोक्तुर्दोष
 इति ॥ ६ ॥ *शुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैककुण्डिका काण्वकुत्सो तथा
 पुष्करसपिदिः ॥ ७ ॥ धार्मिकेणोद्यता आहृता भिक्षा शुद्धा भिक्षा ।
 सा भोज्येत्येकादीनां पञ्चानां पक्षः । पुष्करसादिराचार्य पुष्करसादिः ।
 शुद्धिवृद्धभावश्छान्दसः ॥ ७ ॥ *सर्वतोपेतं वाप्यायणीयम् ॥ ८ ॥
 सर्वत उपेतं सर्वतोपेतम् । छान्दसो गुणः । उपेतमथाचितोपपन्नम् । तत्स-
 र्वतोऽपि भोज्यमिति वाप्यायणीयं मतम् ॥ ८ ॥ इदानीं स्वमतमाह—
 *पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम् ॥ ९ ॥ कण्वकुत्सयोः पक्षो समुच्चितावा-
 चार्यस्य पक्षेण ॥ ९ ॥ *पुण्यस्याप्यनीप्सतो न भोक्तव्यम् ॥ १० ॥
 यः प्रार्थितोऽपि नित्यं सकृदुक्त्वा कथञ्चिदापादितेप्सु मोल्येप्सुस्सन्ननी-
 प्सन्नित्युच्यते तस्य पुण्यस्याप्यभोज्यमिति । अपर आह—अ-
 नीप्सत इति कर्तारि पक्षी । पुण्यस्याप्यन्नं न भोज्यम् । यदि भिक्षमा-
 र्णः पूर्ववैरादिना स्वयमीप्सन्न भवतीति ॥ १० ॥ *यतः कुतश्चाभ्युद्यतं

भोक्तव्यम् ॥ ११ ॥ 'सर्वतोपेत' मित्युक्तमेव पुनरुच्यते विशेषविवक्ष-
या ॥ ११ ॥ तमाह—* नाननियोगपूर्वमिति हरीतः ॥ १२ ॥ अद्य
तुभ्यमिदमाहरिष्यामि तदत्रभवता ग्राह्यमिति निवेदनं नियोगः । तद-
भावः अनियोगः । पुनर्नञसमासः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं गमयतः । अ-
ननियोगो नियोगः तत्पूर्वं तदभ्युपेतं न भोज्यमिति ॥ १२ ॥ *अथ पुरा-
णे श्लोकाबुदाहरन्ति—उद्यतामाहतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् ।
भोज्यां मेने प्रजापतिरपि दुष्कृतकारिणः ॥ न तस्थ पितरोऽश्न-
न्ति दश वर्षाणि पञ्च च । न च हव्यं ब्रह्मत्यग्निर्यस्तामभ्यधिमन्यते
॥ इति ॥ १३ ॥ अथ अपि च । पुराणे 'सर्गश्च प्रतिस्र्गाश्च वंशमन्वन्तरा-
णि च । वशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥' इति । एवंलक्षणे भविष्य-
दादौ । उद्यत् हन्ताभ्यामुद्यभ्य धारिताम् । आहतां स्वयमानिताम् । पू-
र्वमनिवेदिता भिक्षाम् । दुष्कृतकारिणोऽपि सकाशात् भोज्यं प्रजापतिर्म-
नुर्मेने । 'प्रजापतिर्यस्मिन्नि'ति मानवे दर्शनात् । यस्तु तामभ्यधिमन्यते
प्रत्याचष्टे तस्य पितरः कव्यं नाश्नन्ति । कियन्तः कालम् । दशवर्षाणि पञ्च
। अग्निश्च हव्यं न वहति । तावन्मत्र कालमिति प्रत्याख्यातुं निन्दार्थ-
वादः ॥ १३ ॥ *चिकित्सकस्य मृगयोश्शल्यकृन्तस्य पाशिनः । कु-
लटायाप्यष्टकस्य च तेषामन्नमनाद्यम् ॥ १४ ॥ चिकित्सको भिषक् ।
मृगयुर्मृगवाती लुब्धकः । शल्यकृन्तः शस्त्रेण ग्रन्थ्यादीनां छेत्ता अम्बष्ठः ।
पाशी पाशवान् पाशशालेन मृगादीनां ग्राहकः । कुलटकुलमटतीति कुलटा
त्यभिचारिणी । पण्डकः तृतीयाप्रकृतिः । तेषां चिकित्सकादीनामन्नमनाद्यम् ।
चिकित्सकपण्डकयोः पुनर्वचनमुद्यतस्यापि प्रतिषेधार्थम् । पूर्वत्र तर्हि ग्रहणं
शक्यमकर्तुम् । एव तर्हि सूत्रकारस्य स प्रतिषेधः । अयं तु पुराणश्लोक इत्य-
प्यनरुक्त्यम् ॥ १४ ॥ *अथाप्युदाहरन्ति—अन्नादे भ्रूणहा माष्टि अने-
ना अभिशंसति । स्तेनः प्रभुक्तो राजनि याचन्ननृतसङ्करे ॥ इति ॥ १५ ॥
पण्डकस्य वेदस्याध्येता भ्रूणः । तयो हतवान् स भ्रूणहा । सोऽन्नादे माष्टि
लिप्सति किम् । प्रकरणादेन इति गम्यते । भ्रूणघ्नो योऽन्नमत्ति तेस्मिंस्तदेनः

संक्रामति । तस्मात्तस्योद्यतमप्यभोज्यमिति प्रकरणसङ्गतः पादः । इतरत् पुराणैरलोके पठ्यमानेऽपि पाठितम् । अनेनसं योऽभिशंसति मिथ्यैव ब्रूते इदं स्वभा कृतमिति । स तस्मिन्नभिशंसति तदेनो मार्षि । मनुस्तु—‘प-
तितं पतिनेत्युक्त्वा चोरं चोरेति वा पुनः । वचनचतुर्थदोषस्यान्मिथ्या द्वि-
दोषभागभवेत् ॥’ इति द्वैगुण्यमाह । तदभ्यासे द्रष्टव्यम् । ‘स्तेनः प्रकीर्ण-
‘केश’ इति वक्ष्यति । स एव तृतीयस्य पादस्यार्थः । कर्तृभेदादपौनरुक्त्यम् ।
सङ्करः प्रतिज्ञाप्रतिश्रवः । सत्यसङ्कर इति यथा । यः प्रतिश्रुत्य न ददाति
सोऽनृतसङ्कर इति । ककारस्तु छान्दसः । तस्मिन् याचकः स्वयमेनो मा-
र्षि । तस्मात्प्रतिश्रुत देयमिति ॥ १५ ॥

॥ इति एकोनविंशतितमो खण्डिका ॥ प्र० १ प० ६ ख० १९ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वल्ययां प्रथमप्रश्ने पष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

*नमं लौकिकमर्थं पुरस्कृत्य धर्माश्चरेत् ॥ १ ॥ इमं लौकिकं
लोके विदितं ख्यातिलाभपूजात्मकम् । अर्थं प्रयोजनम् । पुरस्कृत्य अभिस-
न्धाय धर्मान् चरेत् ॥ १ ॥ किं कारणम्—*निष्फला अभ्युदये भव-
न्ति ॥ २ ॥ हि यस्मादेवं क्रियमाणा धर्म अभ्युदये फलकाले निष्फला
भवन्ति । लोकमकत्या स हीनो धर्मं चरति । न कर्तव्यमिति श्रद्धया । न च
श्रद्धया विना धर्मः फलं साधयति । ‘यो वै श्रद्धामनारभ्ये’ति श्रुतेः ॥ २ ॥
किमत्रेदानीं दृष्टं फलं त्याज्यमेव नेत्याह—*तद्यथा फलार्थं निमित्ते
छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते । एवं धर्ममपि चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते ॥ ३ ॥
तदिति अकयोपन्यासे । फलार्थं ह्याप्रवृत्तो निर्मायते आरोप्यते । तस्मिन् फ-
लार्थं निमित्ते छाया गन्धश्चानूत्पद्येते । एवं धर्ममपि चर्यमाणमर्थाः ख्यात्या-
दयोऽनूत्पद्यन्ते अनुनिष्पद्यन्ते । तथैव स्वीकार्याः तथा चाह—‘यथेक्षु-
हेतोः सलिलं प्रक्षेप्यंस्तणानि वल्लीरपि च प्रसिञ्चति । तथा नरो धर्मप-

येन वर्तयन् यशश्च कामांश्च वसूनि चाश्नुते ॥' इति ॥३॥ * नो चेदनु-
त्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति ॥ ४ ॥ अद्यपि दैवादर्थं नानूत्पद्यन्ते तथा-
पि धर्मस्तावद्भवति । स च स्वतन्त्रः पुरुषार्थः । किमन्यैरर्थैरिति ॥ ४ ॥

* अनसूयुर्दुष्प्रलम्भः • स्यात्कुहकशठनास्तिकबालवादिषु ॥ ५ ॥

कुहकः प्रकाशे शुचिरेकान्ते यथेष्टचारी । शठः वक्रचित्तः । नास्तिकः प्रे-
त्याभाववादी । बालः श्रुतिरहितः । एतेषां वादिषु अनसूयुः स्यात् । असूय-
या द्वेषो लक्ष्यते । द्वेषा न स्यात् । तान्विषयीकृत्य द्वेषमपि न कुर्यात् ।

तथा दुष्प्रलम्भश्च स्यात् । प्रलम्भनं विसवादनं मिथ्याफलारुखानम् । अ-
थिवञ्च्योः प्रलम्भन' इति दर्शनात् । दुष्प्रलम्भो विसंवादायितुं मिथ्याफ-
लारुखानेन प्रवर्तयितुमशक्यः । कुहकादिवादिषु वञ्चितो न स्यात् । तद्वशो
न स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥ वञ्चनस्य सम्भवमाह—* न धर्माधर्मौ चरत आ-

वं स्व इति न देवगन्धर्वा न पितर इत्याचक्षतेऽयं धर्मोऽयमधर्म
इति ॥ ६ ॥ आवमिति छान्दसं रूपम् । भाषायां तु, 'प्रथमायाश्च द्विवचने

भाषाया'मित्यात्व प्राप्नोति । यदि हि धर्माधर्मौ विग्रहवन्तौ गोव्याघ्रवच्चरेता-

माव स्व इति ब्रुवाणौ यदि वा देवादयः प्रकृष्टज्ञाना ब्रूयुरिमौ धर्माधर्माविति
ततः कुहकादिवादिषु न स्याद्वञ्चना । तदभावात्तु वञ्चनासम्भव इति । इदं

चात्र द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षादेरणोचरौ धर्माधर्मौ । किंतु नित्यनिर्दोषवेद्या-
म्यौ । तदभावे तन्मूलशास्त्रगम्याविति ॥ ६ ॥ यत्र तु प्रायश्चित्तादौ विषय-

व्यवस्था दुष्करा तत्र निर्णयमाह—* यं वार्याः क्रियमाणं प्रशंसन्ति स
धर्मो यं गर्हन्ते सोऽधर्मः ॥ ७ ॥ आर्याः शिष्टास्त्रैवर्णिकाः । बहुवचनाच्च-

वारस्त्रयो वा । यथाह याज्ञवल्क्यः—'चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविध्य-
मेव वा । सा ब्रूते यं स धर्मस्स्यादेको वाध्यात्मवित्तमः ॥' इति ॥ ७ ॥

इदानीं श्रुतिस्मृत्योः प्रत्यक्षयोरदर्शने शिष्टाचारादप्यवगम्य धर्मः कार्य
इत्याह—* सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितभार्याणां वृत्तं सम्यग्वि-

नीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदाम्भिकानां वृत्तसादृश्यं
भजेत ॥ ८ ॥ सम्यग्विनीताः 'आचार्याधीनः स्या' दित्यादिना वित्तयेन सम्प-

ज्ञाः । वृद्धाः परिणतवयसः । यौवने विषयवश्यतापि स्यादित्येदमुक्तम् ।
 आत्मवृत्ती जितेन्द्रियाः । अलोलुषाः अकृपणाः । अदाम्भिका अधर्मध्वजाः ।
 एवंभूतानामार्याणां सर्वजनपदेषु युदेकान्तेनाव्यभिचारेण समाहितमनुमत्तं वृत्तं
 मनुष्ठानम् । न मातुलसुतापरिणयनवत्कतिपयविषयम् । तद्वृत्तसादृश्यं भजेत ।
 तदनुरूपं चेष्टेत । न तेषामनुष्ठानं च निर्मूलम् । सम्भवति च वैदिकानामुत्सन्न-
 षाठब्राह्मणानुभव इति ॥ ८ ॥ *एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ ९ ॥ एवं श्रु-
 तिस्मृतिमूलसदाचरमनुष्ठानं कुर्वन् उभौ लोकावभिजयति इमं चामुं च ॥ ९ ॥
 *अविहिता ब्राह्मणस्य नणिज्या ॥ १० ॥ क्रयविक्रयव्यवहारो वाणि-
 ज्या । सा स्वयं कृता ब्राह्मणस्य वृत्तिर्न विहिता । प्राप्तानुवादोऽयम् ।
 नापदि विधानार्थः ॥ १० ॥ *आवदि व्यवहरेत् पण्यानामपण्यानि व्यु-
 दस्यन् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणवृत्तेरभाव आपत् । तस्यां सत्याम् । पण्यानाम् । 'व्य-
 वहतिपणोः समर्थयो'रिति कर्मणि षष्ठी । व्यवहरेत् । क्रयश्च विक्रयश्च व्य-
 वहारः । पण्यानि क्रीणीयात् विक्रीणीत चेत्यर्थः । अपण्यानि वक्ष्यमाणानि
 व्युदस्यन् वर्जयन् । कृत्स्नाया वैश्यवृत्तेरुपलक्षणमिदम् । क्षत्रियवृत्तिश्च
 दण्डापूर्विकया सिद्धा । तथा च गौतमः — 'तदलाभे क्षत्रियवृत्तिस्तदला-
 वैश्यवृत्ति'रिति ॥ ११ ॥ अपण्यान्याह — *मनुष्यान्वस्मन्वागान्गन्धान-
 न्नः चर्म गवां वशां श्लेष्मोदके तोक्मकिण्वं पिप्पलीमरीचे धान्यं मां-
 म्मायुधं सुकृतांशां च ॥ १२ ॥ मनुष्यां दारदासादयः । रसा गुडलवणादयः ।
 क्षीरादयो वा । रागाः कुमुम्भादयः । रज्यन्तेऽनेनेभि रज्यन्त इति दाउ-
 गा वस्त्रादयः । गन्धाश्चन्दनादयः । गवां मध्ये वशा वन्द्या गौ । श्लेष्म
 जतुवज्रादि । येन विश्लिष्टं चर्मादि सन्धीयेत । यथा 'श्लेष्मणा चर्मण्यं
 वान्यद्वा विश्लिष्ट संश्लेषये'दिति बहुचब्राह्मणे दर्शनात् । उदकं कुम्भज
 लम् । तोक्ममणि ईषदङ्कुरितानि ब्रह्मादीनि । किण्वं सुगन्धद्रव्यम् । सु-
 कृतं पुण्यं तस्य फलं सुकृतांशा । शिष्टानि प्रसिद्धानि । एतान्यापणीयानि
 वर्जयित्वा अन्येषां पण्यानां व्यवहरेत् । मनुष्यादीन्वर्जयित्वेत्येव सिद्धे 'अप-
 ण्यानी'ति वचनमन्येषामप्यपण्यानां व्युदासार्थम् । तत्र मनुः — 'सर्वान् रसा

नपोहेन कृत्तन्नं च तिलैस्सह । अश्मनो लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः ॥
 सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि-च । अपि ज्वेत्स्युररिक्तानि फलमूल
 तथौषधीः ॥ अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः । क्षीरं क्षौद्रं दधि
 घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ आरण्यांश्च पशून् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च
 मद्य नीलीं च लाक्षां च सर्वाश्चैकक्षफान् पशून् ॥' इति ॥ १२ ॥ *तिल
 तण्डुलांस्त्वेव धान्यस्य विशेषेण न विक्रीणीयात् ॥ १३ ॥ धान्यानां मध्ये
 तिलतण्डुलादेर्विशेषतोऽतिशयेन न विक्रीणीयात् न विक्रीणीत अन्येषां वि-
 कल्पः । स्वयमुत्पादितेषु नायं प्रतिषेधः । मानवे हि श्रुतम्—'कामभुत्पाद्य
 कृप्यां तु स्वयमेव कृपीवल् ॥ विक्रीणीत तिलाञ्छुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थि-
 तान् ॥' इति ॥ १३ ॥ *अविहितश्चैतेषां मिथो विनिमयः ॥ १४ ॥
 विनिमयः परिवर्तनम् । येषां विक्रयः प्रतिषिद्धः तेषां न्यस्पर्शेण विनिमयो
 ऽप्यविहितः प्रतिषिद्धः न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तेष्वेव केचिद्विनिम-
 योऽनुज्ञायते—*अन्नेन चान्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यै रसानां च र-
 सैर्गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम् ॥ १५ ॥ अन्नादीनां विद्या-
 न्तानां विनिमयो भवत्येवेत्यर्थः । तथा च वसिष्ठः—'रसा रसैस्समेतो हीन
 तो वा तिलतण्डुलपक्वान्नाविद्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्तिनः' इति । मान
 वे तु विशेष—'रसा रसैर्निमातव्या न त्वेष लवणं रसैः । *कृत्तन्नं च कृत्तन्नं
 न तिला धान्येन्तान्मलशाम्यगच्छन्ति ॥ १६ ॥' इति । गौतमाय तु—'नियमं तु रसानां रसै-
 पशूनां वा दृष्टम् । तत्समाः ॥' इति । गौतमाय तु—'नियमं तु रसानां रसै-
 च न लवणकृत्तन्नयोस्तिलानां च समानेन तु पशून्त्यासम्प्रतिपत्त्य-
 र्थः' इति । तस्मादत्र प्रतिषेधानुवृत्तिर्न शङ्कनीया । पूर्वत्र चोक्तं 'ब्रह्मणि
 मिथोविनियोगे न गतिर्विद्यत' इति । नियमाभ्यनुज्ञानादेव विद्यादीनां विक्र-
 योऽपि प्रतिषिद्धो वेदितव्यः ॥ १५ ॥ *अक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत् ॥ १६ ॥
 अक्रीतानि स्वयमुत्पादितानि अरण्यादाहृतानि वा यानि पण्यानि तैर्व्यवह-
 रेत् ॥ १६ ॥

॥ इति विंशतितमी खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० ७ ख ० २० ॥

* मुञ्जबल्वजैर्मूलफलैः ॥ १ ॥ मुञ्जदिभिः । मुञ्जबल्वजास्तृणविशेषाः ॥ १ ॥ * तृणकण्ठैरविकृतैः ॥ २ ॥ तृणानां विकारो रज्ज्वादिभावकाष्टानां विकारः स्थूणादिभावः । तृणत्वादेव सिद्धे मुञ्जबल्वजग्रहणां विकारार्थम् ॥ २ ॥ * नात्यन्तमन्ववस्येत् ॥ ३ ॥ प्रतिषिद्धानामपि विक्रयविनियमाभ्यां जीवेत् । न पुनरत्यन्तमन्ववस्येत् । तथा च गौतमः—‘सर्वधातुवृत्तिरशक्तावशूद्रेणेति तदप्येके प्राणसंशय’ इति । मनुरपि—‘जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमात्ति यतस्ततः । आकाशमिव पङ्केन स दोषेण न लिप्यते’ ॥ इति ॥ ३ ॥ * वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ॥ ४ ॥ गतम् ॥ ४ ॥ * न प्रतितैस्संव्यवहारो विद्यते ॥ ५ ॥ पतिताः स्तेनादयो वक्ष्यमाणास्तैः सह न कश्चिदपि व्यवहारः कर्तव्यः । तत्र मनुः—‘संवत्सरेण पतति पतिनेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौ न तु यानासनाशनात् ॥ ’ इति । यानादिभिस्संवत्सरेण पतति । याजनादिभिस्तु संघ एव ॥ ५ ॥ * तथापप्राप्तेः ॥ ६ ॥ अपपात्राश्चण्डालादयः । तैश्च संव्यवहारो न कर्तव्यः ॥ ६ ॥ * अथ पतनीयानि ॥ ७ ॥ द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं तस्य निमित्तानि कर्माणि वक्ष्यन्ते ॥ ७ ॥ * स्तेयमाभिशस्त्यं पुरुषवधो ब्रह्मोज्झं गर्भशातनं मातुःपितुरिति योनिसम्बन्धे सहापत्ये स्त्रीगमनं सुरापानमसंयोगसंयोगः ॥ ८ ॥ स्तेयं सुवर्णचौर्यम् । आभिशस्त्यं ब्रह्महत्या । ‘ब्राह्मणमात्रं च हत्वाभिशस्त’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । पुरुषवधो मनुष्यजातिवधः । तेन स्त्रीबंधोऽपि गृह्यते । ब्रह्मोज्झ उज्झउत्सर्गे । भावे घञ् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । ब्रह्म वेदः । तस्याधीतस्य नाशनं ब्रह्मोज्झम् । औपवादिप्रयोगेण गर्भस्य बंधो गर्भशातेनम् । मातृयोनिसम्बन्धे मातृप्वस्त्रादौ मातृयादौ । पितृयोनि-सम्बन्धे पितृप्वस्त्रादौ सहापत्ये अपत्येन सहिते स्त्रीगमनं मातृप्वसृगमनं तत्सुतागमनं मातुलसुतागमनं चैत्यर्थः । गौली माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । तस्याः पानं सुरापानम् । असंयोगाः संयोगानर्हाः प्रतिलोमादयः । तैः संयोग एकगृहवामादिः असंयोगसंयोगः । एतानि पतनीयानि ।

॥८॥ *गुर्वीसखिं गुरुसखिं च गत्वान्यांश्च परतल्पान् ॥९॥ सखी-
शब्दस्य छान्दसो ह्रस्वः । गुर्वीसखी माघादीनां सखी । गुरुसखी पित्रा-
दीनां सखी । तां गत्वा । किं । पतनीत्युत्तरत्र श्रुतमपेक्ष्यते । अन्यांश्च परत-
ल्पान् गत्वा पतति । तल्पशब्देन शयनवाञ्छिना दासा लक्ष्यन्ते ॥ ९ ॥
*नागुरुतल्पे पततीत्येके ॥ १० ॥ गुरुदारव्यतिरेकेण परतल्पगमने पाति
त्यं नाम्नीत्येके मन्यन्ते । यद्यपि सामान्येन पतनीयानीत्युक्तम् । प्रायश्चि-
त्ते तु गुरुलघुभावो द्रष्टव्यः ॥ १० ॥ *अधर्माणां तु सततमाचारः ॥
११ ॥ तुश्चार्थे । उक्तव्यतिरिक्तानां मध्यधर्माणां सततमाचारः पतनहेतुः ॥
११ ॥ *अथाशुचिकराणि ॥ १२ ॥ अशुचिं पुरुषं कुर्वन्मृत्युशुचिकराणि
तानि कथ्यन्ते ॥ १२ ॥ *शूद्रगमनमार्यस्त्रीणाम् ॥ १३ ॥ त्रैवर्णिकस्त्रीणां
शूद्रगमनमशुचिकरम् ॥ १३ ॥ प्रतिपिद्धानां मांसभक्षणम् ॥ १४ ॥ येषां
मांसं प्रतिपिद्धं तेषां मांसस्य भक्षणमशुचिकरम् ॥ १४ ॥ तत्रोदाहरणम्—
*शुनो मनुष्यस्य च कुक्कुटमकराणां ग्राम्याणां क्रव्यादसाम् ॥ १५ ॥
'ग्राम्याणां'मिति वचनादारण्यानामप्रतिषेधः । अदनमदः । मावेऽमुन्मत्ययः ।
क्रव्येविषयमदनं येषां ते क्रव्यादस्य केवलं मांसवृत्तयो गृध्रादयः ॥ १५ ॥
*मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राशनम् ॥ १६ ॥ मूत्रपुरीषग्रहणात्तादृशस्य रे-
तसोऽप्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥ *शूद्रोच्छिष्टमपपात्रगमनं चार्याणाम् ॥ १७ ॥
शूद्रोच्छिष्टं भुक्तमार्याणां त्रैवर्णिकानामशुचिकरम् । अपपात्राः प्रतिलोमस्त्रि-
णः तामां च गमनम् ॥ १७ ॥ *एतान्यपि पतनीयानीत्येके ॥ १८ ॥
यान्येतान्यशुचिकराण्यनुक्रान्तानि एतान्यपि पतनीयान्येवेत्येके मन्यन्ते ॥
१८ ॥ *अतोऽन्यानि दोषवन्त्यशुचिकराणि भवन्ति ॥ १९ ॥ उक्त-
व्यतिरिक्तानि दोषवन्ति कर्माणि दुष्प्रतिग्रहहिंसादीनि तान्यशुचिकराणि
भवन्ति ॥ १९ ॥ *दोषं बुध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य समाख्याने
स्याद्वर्जयेत्त्वेन धर्मेषु ॥ २० ॥ पतितस्य दोषं परैरविदितं बुध्वा परस्य स-
माख्याने पूर्वं न स्यात् । परैरविदितमपि स्वयं विद्वानपि न परेभ्यः पूर्वमा-
चक्षीत । किं तु स्वयं धर्मकृत्येत्वेन वर्जयेत् । यथा परे न जानन्ति । अ

न्यथा दोषवैज्ञ स्यात् ॥ २० ॥

॥ इति एकविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र०१ प०७ ख०२१ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

* 'ॐ' अध्यात्मिकान्योगाननुतिष्ठेन्न्यायसंहिताननैश्वारिकान् ॥ १ ॥ उक्तानि पतनीयान्यशुचिकराणि च कर्माणि । तेषां प्रायश्चित्तादि वक्ष्यन्नादित आत्मज्ञानं तदुपगोगिनश्च योगानधिकुरुते । तस्यापि विपापहरत्वेन मुख्यप्रायश्चित्तत्वात् । श्रूयते हि— 'मिद्यते हृदयग्रन्थि-
श्रेष्ठयन्ते सर्वसशयाः । क्षीयन्त चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' ॥ इति । 'तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रोत प्रद्वयत एव हास्य सर्वे पद्मानः प्रद्वयन्त' इति च । याज्ञवल्क्योऽप्याह— 'सत्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥' इति । अध्यात्मनि भवानध्यात्मिकान् । छान्दमो वृद्ध्यभावः । आत्मलम्भयितृन् । योगान् चित्तसमाधानहेतुन् वक्ष्यमाणानक्रोधादीनुपायान् । अनुतिष्ठेत् सेवेत न्यायसंहितान् उपपद्यन्ते हि ते न्यायतः क्रोधादीना दोषाणा निर्वृते । अनैश्वारिकान् निश्चाराश्चित्तस्य बहिर्विक्षेपः तस्मै यः प्रभवन्ति क्रोधादयो वक्ष्यमाणाः ते नैश्वारिकाः तत्प्रतिपक्षभूतान् । अक्रोधादिषु सत्सु चित्तमनिश्चरणशीलमात्मावलम्बं निश्चल तिष्ठति तस्मात्ताननुतिष्ठेत् । आत्मानं लब्धुमक्रोधादि लक्षणं चित्तममाधानं कुर्यादित ॥ १ ॥ किंपुनरात्मा प्रयत्नेन लब्धव्यः । ओमित्याह— * आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥ २ ॥ आत्मलाभात्परमुत्कृष्ट लाभान्तरं नास्ति । तस्मात्तस्य लाभाय यत्न आस्थेय इति । कः पुनरसावात्मा ॥ नन्वसौ नित्यलब्धः । न हि स्वयमेव स्वम्यालब्धो भवति । सत्यम् । प्रकृतिमेलनात्तद्धर्मतामुपगतो विनष्टस्वरूप इव भवति । प्रकृत्या हि नित्यमम्बद्धः पुरुषः । तथा च यश्च तत्तमम्बद्धः यथा परम्परं विवेको न ज्ञायते । अन्योन्यधर्माश्चान्योऽन्यत्राध्यास्य-

न्ते । यथा क्षीरोदके सम्पृक्ते न क्षायते विवेकः इयत् क्षीरमिदमुदकमित्य-
मुष्मिन्नवकाशे उदकमिति । यथा वा अग्न्ययोगोलकयोरभिसम्बद्धयोर्ये
अग्निधर्मा उष्णत्वभास्वरत्वादयः ते अयोगोलके अध्यस्यन्ते । ये वा-अयो-
गोलकधर्माः काठिन्यर्देहर्मादयः ते अग्नावध्यस्यन्ते । एवं हि तत्र प्रति-
पत्तिः । एकं वस्तु उष्णं दीर्घं भास्वरं कठिनमिति तद्वदिहापि पुरुषधर्मा-
श्चैतन्यादयः प्रकृतावध्यस्यन्ते प्रकृतिधर्माश्च सुखदुःखमोहपरिणामादयः
पुरुषे । ततश्च एकं वस्तु चेतनं सुखादिकलिलं परिणामीति व्यवहारः । व-
स्तुतस्तु तस्मिन् सङ्ख्याते अचेतनीशः परिणामी । चेतनाशस्तु तमनुभावति ।
येनयेन रूपेण परिणमते तेनतेनाभेदाध्यासमापद्यते । यथा क्षीरावस्थागतं घृ-
तं क्षीरे दध्यात्मना परिणमते तामप्यवस्थामनुप्रविशति । तद्वदिदमुच्यते
'तत्सृष्ट्वा तदेवं प्रविश' इति । सर्गेऽप्यात्मनः 'कर्तृत्वमिदमेव । यदुत भो-
क्तृत्वया निमित्तत्वं । तदेव स्वभावतः स्वच्छोऽप्यात्मा प्रकृत्यादावभेद-
मापन्नः तद्धर्मा भवन्ति । एवं तद्विकारेण महता तद्विकारेणाहङ्कारेण । इत्या-
शरीरादृष्टव्यम् । मूलोऽहं कृशोऽहं देवोऽहं मनुष्योऽहं तिर्यगहमिति ।
तस्यैवगत्यापेक्षितव्यम् स्वरूपलाभः नीचैरिव वर्णितस्य राजपुत्रस्य । तद्यथा
शत्रादिभिर्बाल्याङ्गप्रभृति स्वमुतैस्तह संवर्धितो राजपुत्रस्तज्जातीयमात्मान-
मवलोकयन्मात्रा स्वरूपं कथिते लब्धस्वरूप इव भवति । तथैव प्रकृत्या
वेश्ययेव स्वरूपान्तरं नीत आत्मा मांशस्थानगिया 'तत्त्वमसी'ति श्रुत्या
स्वभावः नीयते । यदेवंविधं परिशुद्धं वस्तु तदेव त्वमसि । यथा मन्यसे
'मनुष्योऽहं दृश्यह'मित्यादि न तथेति । यथा य एवंभूतो राजा स
त्वमसीति राजपुत्रः । ननु तत्त्वमसीति ब्रह्मणा तादात्म्यमुच्यते । को
ब्रूते नेति । ब्रह्मापि नान्यदात्मनः । किं पुनरयमात्मा एकः आहो स्विङ्गता ।
किमेनेन ज्ञानेन त्वं तावदेवंविधश्चिदेकरसो नित्यनिर्मलः कलुषवस्तुसंसर्गात्क-
लुपतामिव गतः । तद्वियोगश्च ते मोक्षः । त्वयि मुक्ते यद्यन्ये सन्ति ते संस-
रिष्यन्ति । का ते क्षन्तिः । अथ न सन्ति तथापि कस्ते लाभ इत्यलमियता ।
महत्तेषां कथा ॥ तदप्येते श्लोका भवन्ति—

नीचानां वंसतौ तदीयतनयैः सार्धं चिरं वर्धित-

तज्जातीयमन्वैति राजतनयः स्वात्मानमप्यञ्जसा ।

संवाते महदादिभिस्सहैवसंस्तुतद्वत्परः पूरुषः

स्वात्मानं सुखदुःखमोहकलिलं मिथ्यैव विज्जन्यते ॥ १ ॥

।ता भोगपरः समग्रंविभवो यः शामिता दुष्कृतां

राजा.स त्वमसीति मातृमुखतः श्रुत्वा यथावत्स तु ।

राजीभूय नवार्थमेव यतते तद्वत्पुमान् बोधितः

श्रुत्या तत्त्वमसीत्यपास्य दुरितं ब्रह्मैव सम्पद्यते ॥ २ ॥

इत्येवं बहवोऽपि राजतनयाः प्राप्ता दशामिदृशीं

नैवान्योन्यमिदामुमेत्य सहसा सर्वं भर्जन्त्येकताम् ।

किं तु स्वे परमे पदे स्थगमी तिष्ठन्ति भिन्नास्तथा

क्षेत्रज्ञा इति तत्त्वमादिवचसः कां भेदवादे क्षतिः ॥ ३ ॥

तेष्वेको यदि जातुं मातृवचनम् प्राप्तो निजं वैभवं

नान्येन क्षतिरस्य यत्किल परे सन्त्यन्यथा च स्थिताः ।

यद्वान्ये न भवेयुरेवमपि को लाभोऽस्य तद्वद्भतिः

पुंसामित्यभिदां भिदां च न वयं निर्बद्धा निश्चिन्महे ॥ ४ ॥ इति ॥ २ ॥

तदिहापेक्षितमात्मज्ञानमुपदिश्यते । तच्च त्रिविधम् । श्रुतं मननं निदिध्यासनमिति । 'श्रोतव्या मन्तव्या निदिध्यासितव्या' इति श्रवणात् । तत्र श्रुतमुपनिषदादिशब्दजन्यज्ञानम् । मननमुपपत्तिभिर्निरूपणम् । एवं श्रुते मते चात्मनि साक्षात्कारहेतुर्विक्षिप्तेन चेतसा निरन्तरं भावना निदिध्यासनम् । तत्रात्मसिद्धये श्रौतं ज्ञानं तावदाह—* तत्रात्मलाभीयाञ्छ्लोकानुदाहरिष्यामः ॥ ३ ॥ तत्रेति व्यक्तयोपन्यासे । आत्मलाभीयानात्मलाभप्रयोजनान् । अनुप्रवचनादिषु दर्शनाच्छ्रुत्ययः । श्लोकान् पादबद्धानौपनिषदान् । उदाहरिष्यामः उद्धृत्याहरिष्यामः अन्ये निवेशयिष्यामः ॥ ३ ॥ *पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्याहन्यमानस्य विकल्पस्याचलं चलनिकेतं येऽनुतिष्ठन्ति तेऽमृताः ॥ ४ ॥ गुहेति प्रकृतिनाम । 'यत्तत्स्मृतं कारणमप्रमेय ब्रह्म प्रधानं प्रकृति-

प्रसूतिः । आत्मा गुहायां निरनाद्यनन्तः क्षेत्रं तथैवामृतमक्षरं च ॥' इति पुराणे दर्शनात् । पूः प्राणिनस्सर्व एव । तस्यां शेते तथा सहाविभागमापन्नस्तिष्ठतीति गुहास्य आत्मा । 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते' इति च मन्त्रान्तरम् । अहन्यमानस्य न ह्यसौ शरीरे हन्यमाने हन्यते । त्रिकल्मषस्य निर्लेपस्य । सर्व एव हि धर्माधर्मादिरन्तःकरणस्य धर्मः, आत्मनि त्वध्यस्तः । एवंभूतस्यात्मनः सर्व एव प्राणिनः ब्रह्माद्यास्तिर्यगन्ताः प्राणादिमन्तः संवाताः । पूः पुरम् उपभोगस्थानम् । यथा राजा पुरमधिवसन् सचिवैरानीतान् भोगानुपभुङ्क्ते तथायं देवादिशरीरमधिवसन् करणैरुपस्थापितान् भोगानुपभुङ्क्ते । तमेवंभूतमचलं सर्वगतत्वेन निश्चलम् । चलनिकेतं निकेतं स्वस्थानं शरीरं तदस्य चलतं येऽनुतिष्ठन्ति उपासते एवभूतोऽहमिति प्रतिपद्यन्ते । तेऽमृताः मुक्ता भवन्तीति ॥ ४ ॥ विषयसङ्गत्यागेनायमुपास्य इत्याह—*यदिदमिदिहेदि-
ह लोके विषयमुच्यते विधूय कविरेतदनुतिष्ठेद्गुहाशयम् ॥ ५ ॥ यदिदं विषयमेतदिति सर्वत्र लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । एवमितिशब्दे तकारस्य दकारः । हशब्द आश्चर्ये । इतिशब्देनावृत्तेन शब्दादिषु विषयेष्ववान्तरप्रकारभेदः प्रतिपाद्यते । विषयापहृतचेतसो हि वदन्ति 'इति ह तस्या गीतमिति ह तस्याः सुखस्पर्शः, इति ह तस्या रूपं निष्टम्भमिव कनक, इति ह तस्याः स्वादिष्ठोऽधर्मणिः, इति ह तस्या गन्धो घ्राणतर्पण इति' । एवं दिव्यमानुषभेदोऽपि द्रष्टव्यः । इति ह इति ह । अत्रानन्तरमपर इतिशब्दोऽध्याहार्यः । इति ह इति हेति योऽयं लोके विषय उच्यते । मामान्यापेक्षमेकवचनम् । एतद्विधूय गुहाशयमनुतिष्ठेत् । कविर्मेधोवी ॥ ५ ॥ विषयत्यागहेतुमाह—
*आत्मनेवाहमलब्ध्वैतद्धितं सेवस्व नाहितम् । अथान्येषु प्रतीच्छामि साधुष्ठानमनपेक्षया । महान्तं तेजस्कायं सर्वत्र निहितं प्रभुम् ॥ ६ ॥ शिष्यं प्रत्याचार्यस्य वचनमेतत् । द्वौ चात्र हेतू । विषयाणां पराधीनत्वम-
(नभिमत) हितत्वं च । महान्तं गुण(वन्त)तः । तेजस्कायं तेजश्शरीरं तेजोराशिं स्वयंप्रकाशम् । 'आत्मज्योतिः सम्प्राडिति होवाचे'ति बृहदारण्यकम् । सर्वत्र निहितं सर्वत्र गतम् । प्रभु स्वतन्त्रम् । एवंभूतं गुहाशयं एतादन्तं का-

लं अहमात्मन् सप्तम्यकवचनस्य लुक् । आत्मनि । अस्मिन् मदीये संघाते
 अन्यान्पेक्षयैव लब्धुं योग्यमलब्ध्वा भयान्येषु इन्द्रियादिषु तं तं विषयं
 प्रतीच्छामि । लब्धे लट् । प्रत्येच्छम् । इदानीं तु तं लब्ध्वा न तथाविधोऽ-
 स्मि । त्वमप्येतदेव हितं साधुष्ठानं साधुमार्गं सेवस्व नाहितं विषयानुधा-
 वनमिति ॥ ६ ॥ पुनरप्यसौ कौटश इत्याह—*सर्वभूतेषु यो नित्यो वि-
 पाश्चिदमृतो ध्रुवः । अनङ्गोऽशब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाञ्छुचिः । स
 सर्वं परमा काष्ठा स वैपुवतं स वै वैभाजनं पुरम् ॥ ७ ॥ सर्वेषु भूतेषु म-
 नुष्यादिषु संघातेषु यो नित्यः विनश्यत्स्वपि न नश्यति । विपाश्चित् मयावी-
 चित्स्वरूपः । अमृतः नित्यत्वादेवामरणधर्मा । अतः ध्रुवः एकरूपः विकी-
 ररहितः । न प्रधानवद्विकारिणस्सतो धर्मिरूपेणास्य नित्यत्वमित्यर्थः । अ-
 ङ्गः करचरणाद्यङ्गरहितः । अशब्दोऽस्पर्श इति भूतगुणानामुपलक्षणम् । श-
 व्दादिगुणरहितः अशरीरः सूक्ष्मशरीरेणापि वर्जितः । महाञ्छुचिः महत्त्वं
 शौचस्य विशेषणम् । परमार्थतोऽत्यन्तशुद्धः । स सर्वं प्रकृत्यभेदद्वारेण । स-
 एव परमा काष्ठा । ततः परं गन्तव्याभावात् । स वैपुवतं विपुवान्नाम गवाम-
 यनस्य मध्ये भवमहः । 'एकविंशमेतदहरुपयन्ति विपुवन्तं मध्ये संवत्सर-
 स्ये'ति दर्शनात् । विपुवानेव वैपुवत्तम् । तद्यथा संवत्सरस्य मध्ये भवति एवम-
 ज्ञानामेष मध्ये । 'मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मे'ति बहुचवाह्यम् । स एव च वै-
 भाजनं पुरं विविधैर्भगैर्भजनीयं विभजनम् । तदेव वैभाजनं प्रज्ञाद्विरनुशर्तिका-
 दिश्च । यथा समृद्धं पुरं सर्वैरर्थिभिः प्राप्यमेवमयमपीति ॥ ७ ॥ *तं योऽ-
 नुतिष्ठेत्सर्वत्र प्राध्वं चास्य सदश्चरेत् । दुर्दर्शं निपुणं युक्तो यः पश्ये-
 त्सु मोदेत विष्टपे । इति ॥ ८ ॥ तमेवभूतमात्मानं योऽनुतिष्ठेदुपासीत य-
 श्चास्य सर्वत्र सर्वास्ववस्थामु सदा प्राध्वमानुकूल्यमाचरेत् । आनुकूल्यं प्र-
 तिषिद्धवर्जम् नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं च । यश्च दुर्दर्शं निपुणं सूक्ष्ममेतं
 युक्तः समाहितो भूत्वा पश्येत् साक्षात्कुर्यात् । सः विष्टपे विगततापे स्ये म-
 हिम्नि स्थितो मोदेत सर्वदुःखवर्जितो भवति । ससारदशाया वा तिरंगहित-
 निरतिशयं स्वमानन्दमनुभवतीति ॥ ८ ॥

॥ इति द्वाविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ८ ख० २२ ॥

* आत्मन् पश्यन् सर्वभूतानि न मुह्येच्चिन्तयन्कलिः । आ-
 त्मानं चैव सर्वत्र यः पश्येत्स वै ब्रह्मा नाकपृष्ठे विराजति ॥ १ ॥ स-
 र्वाणि भूतानि आत्मन् आत्मनि शेषत्वेन स्थितानि पश्यन् उपनिषदादि-
 मिजानिन् । पश्चाच्चिन्तयन् युक्तिभिः निरूपयन् यो न मुह्येत् मध्ये मोहं
 न गच्छेत् । कविर्मेधावी । पश्चाच्च सर्वत्रैव शेषत्वेन स्थितमात्मनं पश्येत्
 साक्षात्कुर्यात् । स वै ब्रह्मा ब्राह्मणः नाकपृष्ठे तत्सदृशे स्वे महिम्नि स्थितः
 विराजति स्वयं प्रकाशते ॥ १ ॥ * निपुणोऽणीयान् विसोर्णीया य-
 स्सर्वमावृत्य तिष्ठति । वर्षीयांश्च पृथिव्या ध्रुवः सर्वमारभ्य तिष्ठति ।
 स इन्द्रियैर्जगतोऽस्य ज्ञानादन्योऽनन्यस्य ज्ञेयात्परमेष्ठी विभाजः ।
 तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे समूलं शाश्वतिकः स नित्यः ॥ २ ॥ नि-
 पुणो भेदावी चित्स्वरूपः । विसोर्णीयाः विसतन्तोरप्यणीयान् सूक्ष्मः ।
 यः सर्वमावृत्य जगप्य तिष्ठति । यश्च पृथिव्या अपि वर्षीयान् प्रवृद्धतरः
 सर्वगत्वादेव सर्वमारभ्य विष्टभ्य शेषित्वेनाधिष्ठाय तिष्ठति । ध्रुवः एकरू-
 पः । सः इन्द्रियैरस्य जगतो यदिन्द्रियैर्ज्ञानं इन्द्रियजन्यं ज्ञानं तस्मात् । कीदृ-
 शात् । अनन्यस्य ज्ञेयात् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी ज्ञेया । ज्ञेयात् नीलपीतादेराकाराद-
 नेन्यभूतं नीलपीताद्याकारं, तस्माद्विषयज्ञानादन्य इत्यर्थः । श्रूयते च 'तस्मा-
 द्वा एतस्माद्विज्ञानस्यादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय' इति । 'ज्ञानस्वरूपमत्य-
 न्तनिर्मलं परमार्थतः । तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतस्मिन् स्थितम् ॥' इति पुराणम् ।
 स्वभावस्वच्छस्य चिद्रूपस्यात्मनो नीलपीताद्याकारकालुष्यं तदृपाया बुद्धेरनु-
 रागकृतं भ्रान्तमित्यर्थः । वैषयिकज्ञानादन्य इति विशेषणेन ज्ञानात्मक इत्यपि
 सिद्धम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतिः । एवंभूत आत्मा परमेष्ठी
 परमेश्वर)स्वरूपे तिष्ठति । विभाज इत्यस्य परेण सम्बन्धः । विभजत्यात्मानं
 देवमनुष्यादिरूपेण नानाशरीरानुप्रवेशेनेति विभाजः । तस्माद्विभाजो निमि-
 त्तभूतात् सर्वे काया देवमनुष्यशरीराणि भवन्ति उत्पद्यन्ते । स मूल प्रपञ्च-
 सृष्टेर्भोक्तृतयः मूलं कारणम् । स नित्यः अविनाशी । शाश्वतिक एकरू-
 पः अविकारः ॥ २ ॥ * दोषाणां तु निर्घातो योगमूढ इह जीविते ।
 निर्हृत्य भूतदाहीयान् क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ ३ ॥ दोषाणां वक्ष्यमा-

णानां क्रोधादीनां निर्वातः निर्मूलनाशः । इह जीविते योगमूलः योगा व
क्ष्यमाणः अक्रोधादयः तन्मूलकः । अतश्च तान् भूतदाहीयान् भूतानि दहतः
क्रोधाद्विन्दोषान् निर्हस्य क्षेमं गच्छति आत्मध्यानद्वारेण । पण्डितो लब्धज्ञानः
आत्मसाक्षात्कारी । क्षेमं अभयं मोक्षम् । ‘अभयं वै जनकं प्राप्नोसी’ति
बृहदारण्यकम् ॥ समाप्ताः श्लोकाः ॥ ३ ॥ * अथ भूतदाहीयान्दोषा-
नुदाहरिष्यामः ॥ ४ ॥ भूतानां दाहो भूतदाहः तस्मै हिता भूतदाहीयाः ॥
४ ॥ * क्रोधो हर्षो रोषो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो मृपोद्यमत्याश-
परीवादावसूया काममन्यु अनात्म्यमयोगस्तेषां योगमूलो निर्वातः
॥ ५ ॥ ताडनादिहेतुकोऽन्तःकरणविक्षोभः स्वेदकम्पादिलिङ्गः क्रोधः । हर्षः
इष्टलाभाच्चेतस उद्रेको रोमाञ्चादिलिङ्गः । रोषः क्रोधस्यैव कियानपि भेदः
मात्रादिषु प्रतिकूलेषु मनसो वैलोम्यमात्रकार्यकरः । लोभो द्रव्यसङ्गमः ।
मोहः कार्याकार्ययोरविवेकः । स च प्रायेण क्रोधादिजन्योऽपि पृथगुपदि-
श्यते । कदाचित्तदभावेऽपि सम्भवेदिति । दम्भो धार्मिकत्वप्रदर्शनेन लो-
कवञ्चनम् । द्रोहोऽपकारः । मृपोद्यमनृतवादः । अत्याशोऽत्यशनम् । परी-
वादः परुषोपाभिधानम् । असूया परगुणेष्वक्षमता । कामः स्त्रीसंसर्गः । म-
न्युः गूढो द्वेषः । अनात्म्यं अजितेन्द्रियत्वं जिह्वाचापलगादि । अयो-
गो विक्षिप्तचित्तता । एते भूतदाहीया दोषाः । तेषां योगमूलो निर्वातः ॥
५ ॥ के पुनस्तं योगास्तानाह—* अक्रोधोऽहर्षोऽरोषोऽल्लोभोऽमोहोऽ-
दम्भोऽद्रोहः सत्यवचनमनत्याशोऽपैशुन्यमनसूया संविभागमत्याग
आर्जवं मर्दवं शमो दमः सर्वभूतैरविरोधो योग आर्यमानृभंस्यं
तुष्टिरिति सर्वाश्रमाणां समयपदानि तान्यनुतिष्ठन्विधिना सार्वगामी
भवति ॥ ६ ॥ एते चाक्रोधादयोऽपि भावरूपा । न क्रोधाद्यभावमात्रम् ।
क्रोधादीनां निर्वातहेतुतयोपदेशात् । के पुनस्तं—अलोभः सन्तोषोऽलंबुद्धिः ।
अमोहोऽवधानम् । अदम्भो धर्मानुष्ठानम् । अनसूया परगुणेष्वभिमानम् ।
अद्रोहः पुनः प्रसक्तेष्वपि क्रोधादिषु माकार्षमिति सङ्कल्पः । सत्यवचनं

यथादृष्टार्थवादित्वम् । संविभागः आत्मानमवरुध्यापि दानम् । त्यागोऽप-
रिग्रहः । आर्जवं मनोवाक्कायानामेकरूपत्वम् । मार्दवं सूपगम्यतां शमः
काममन्युपरित्यागः । दमः इन्द्रियजयः । एताभ्यामेव गतत्वात् अस्मिन्
क्रमे अकामः अमन्युः आत्मवत्वमिति नोपदिष्टम् । सर्वभूतैरविरोधः ।
सर्वग्रहणं क्षुद्रैरविरोधार्थम् । योग एकात्म्यम् । आर्याणां भाव आर्य शि-
ष्टाचारानुपालनम् । आनृशंस्यं व्यवहारवचनादौ प्रसक्तस्यापि नैष्ठुर्यवर्ज-
नम् । तुष्टिरनिर्वेदः । समयो व्यवस्था । सा च प्रकरणाद्धर्मज्ञानाम् । पदं
विषयः । एते अक्रोधादयः सर्वेषामाश्रमाणां सेव्याः । न केवलं योगिना-
मेवेति धर्मज्ञानां समय इत्यर्थः । एते हि भाष्यमार्ताः क्रोधादीन् समूलैघातं
घ्नन्ति । अतश्च तान्यनुतिष्ठन् विधिना सार्वगामी भवन्ति । तान्यक्रोधादीनि
तुष्टयन्तानि । विधिना यथाशास्त्रम् । अनुतिष्ठन् सार्वगामी सर्वस्मै हितः आ-
त्मानं गच्छति । 'विधिने'ति वचनात् 'प्राणिना तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं व-
देत् ।' इत्यादिके विषये अनृतवचनादावपि न दोष इति ॥ ६ ॥

इति त्रयोविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ८ ख० २३ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हसदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने अष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

* क्षत्रियं हत्वा गवां सहस्रं वैरयातनार्थं दद्यात् ॥ १ ॥ क्षत्रियं
हत्वा गवां सहस्रं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । किमर्थं वैरयातनार्थं वैरं पापं तस्य
यातने निर्हरणं तदर्थम् । ऋषभश्चात्राहिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थं इति ।
तेन प्रायश्चित्तरूपमिदं दानम् । प्रायश्चित्तं च पापक्षयार्थं तत्किमर्थं वैरया-
तनार्थमित्युच्यते । केचिन्मन्यन्ते—नाभुक्तं क्षीयते पुण्यमपुण्यं च । प्रायश्चित्तं
तु नैमित्तिकं कर्मान्तरं यथा गृहदाहादौ क्षामवत्यादय इति तान्निराकर्तुमि-
दमुक्तम् । अपर आह—यो येन हन्यते, स हतो म्रियमाणस्तस्मिन्वैरं क-
रोति अपि नामाहमेनं जन्मान्तरेऽपि वध्याममिति तस्य वैरस्य यातनार्थमि-
दमिति प्रायश्चित्तार्थत्वमपि वक्ष्यमाणेन सिद्धमिति ॥ १ ॥ * शतं वैश्ये ॥ २ ॥

वैश्ये हते गविं शतं दद्यात् ॥ २॥ *दश शूद्रे ॥ ३॥ शूद्रे हते दश दद्यात् । गौ इति प्रकरणं द्रम्यते ॥ ३॥ *ऋषभश्चात्राधिकः सर्वत्र प्रायश्चित्तार्थः ॥ ४॥ सर्वेष्वेतेषु निमित्तेषु ऋषभोऽप्यधिको दैयः । न केवलं गा एव । इदं प्रायश्चित्तत्रयं मानवेन समानविषयम् । यथाह—‘अकामतस्तु राजस्यं विनिपात्यं द्विजोत्तमः । ऋषभैकसहस्रां गां दद्याच्छुद्ध्यर्थं मात्मनः ॥ त्र्यब्दं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम् । वसन् दूरतरे ग्रामाद्बृक्षमूलनिकेननः ॥ एतदेव चरेदब्दं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः । प्रमाप्य वैश्वं वृत्तस्थं दद्याद्वैकशतं गवाम् ॥ एतदेव व्रतं कृत्स्नं पण्मासांश्चूद्ब्रह्म चरेत् । ऋषभैकादशा वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥’ इति ॥ ४॥ *स्त्रीषु चैतेषामेवम् ॥ ५॥ एतेषां क्षत्रियादीनां स्त्रीषु च हतासु एवमेव प्रायश्चित्तं यथा पुरुषेषु ॥ ५॥ *पूर्वयोर्वर्णयोर्वेदाध्यायं हत्वा सवनगतं वा भिशस्तः ॥ ६॥ प्रकृतेषु यो पूर्वो वर्णो क्षत्रियवैश्यो तयोर्यो वेदाध्यायः अवीतवेदः तं हत्वा अभिशस्तो भवति । अभिशस्त इति ब्रह्मघ्नोऽभिधानम् सवनगतं वा । तयोरेव वर्णयोः यः सवनगतः सवनशब्देन प्रातस्सवनादीन्युच्यन्ते । नापि यागमात्रम् । किं तर्हि सोमयागः । तत्र यो दीक्षितः सवनगतः । ‘ब्राह्मणो वा एष जायते यो दीक्षित’ इति दर्शनात् । तं च हत्वा अभिशस्तो भवति । पूर्वयोर्वर्णयोरिति किम् । ब्राह्मणे मभूत् । इष्यते ब्राह्मणे वक्ष्यति च ब्राह्मणमात्रं चेति । एवं तर्हि शूद्रे माभूत् । न शूद्रो वेदाध्यायः सवनगतो वा भवति । इदं तर्हि प्रयोजनं पूर्वयोर्वर्णयोरेव यथा स्यात्तयोरेव यावन्नुद्योमौ सवर्णाम्बेष्टौ तयोर्माभूदिति । तेनान्ये वर्णधर्मा अनुल्लेखानामपि भवन्ति ॥ ६॥ *ब्राह्मणमात्रं च ॥ ७॥ हत्वा अभिशस्तो भवति । मात्रग्रहणान्नाभिजनविद्यासंस्काराद्यपेक्षा ॥ ७॥ *गर्भं च तस्यान्विज्ञातम् ॥ ८॥ तस्य ब्राह्मणमात्रस्य । गर्भं च स्त्रीपुत्रपुंसकभेदेनाविज्ञातम् । हत्वा अभिशस्ते भवति ॥ ८॥ *आत्रेयीं च स्त्रियम् ॥ ९॥ ऋतुम्नातामात्रेयीमाहुरिति वसिष्ठः । तस्येति वर्तते । आत्रेयीं च ब्राह्मणस्त्रियं हत्वा ब्रह्महा भवति । सम्भवत्यस्यां ब्राह्मणगर्भ इति । अत्रिगोत्रजा आत्रेयीत्यन्ये ॥ ९॥ *तस्य निर्वपः ॥ १०॥ तस्य सर्वप्रकारस्याभिशस्तस्य नि-

वेपः प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ १० ॥ *आरण्यके कुटिं कृत्वा वाग्यतः श-
 वशिरध्वजोऽर्धशाणीपक्षमंधोनाभ्युपरिजान्वाच्याद्य ॥ ११ ॥ कृत्वे-
 ति वषनान्न परकृता कुटी ग्राह्या । वाग्यता, निर्यता येन स वाग्यतः वाचंय-
 मः । आहिताग्न्यादिषु दर्शनात् निष्ठान्तस्य परतिपातः । शवशिरः ध्व-
 जो यस्य स शवशिरोध्वजः । सकारलोपश्छान्दसः । स्वव्यापादितस्य शिरो
 ध्वजदण्डाग्रे प्रोतं कृत्वेत्यर्थः । यस्यकस्यचिच्छवस्येत्यन्ये । शणस्य विका-
 रः शाणी पटी तस्या अर्धमर्धशाणी तस्याः पक्षमर्धशाणीपक्षं आयाम-
 विस्तारयोरुभयोरप्यर्धम् । अधोनाभि उपरिजानु च यथा भवति तथा तावन्तं
 प्रदेशमाच्छाद्य । सापेक्षत्वात् 'ग्रामे प्रतिष्ठेते'ति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । म-
 ध्ये क्रियान्तरावेधिः ॥ ११ ॥ *तस्य पन्था अन्तरा वर्त्मनि ॥ १२ ॥ तस्य
 ग्रामं प्रविशतुः वर्त्मनी अन्तरा शकटादेर्वर्त्मनोर्मध्ये पन्था वेदितव्यः । अ-
 पर आह—यत्र रथ्यादौ उभयोः पार्श्वयोर्वर्त्मनी भवतः तत्र तयोर्मध्ये सू-
 करादिपथेन सञ्चरेतेति ॥ १२ ॥ *दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् ॥ १३ ॥ अन्य-
 मार्यं दृष्ट्वा पथ उत्क्रामेत् । तत्र कौटिल्यः 'पञ्चारत्नी रथपथश्चत्वारो हस्ति
 पथः द्वौ क्षुद्रपशुमनुप्याणा'मिति । तेन मनुष्येषु द्वौ हस्तावुत्क्रामेदिति ॥ १३ ॥
 *खण्डेन लोहितकेन शरावेण ग्रामे प्रतिष्ठेत् ॥ १४ ॥ सर्परमात्रं ख-
 ण्डम् । लोहितं मेनाकताम्रम् । एवम्भूतं शरावं भिक्षापात्रं गृहीत्वा ग्रामे
 प्रतिष्ठेत् ग्रामं गच्छेत् ॥ १४ ॥ *कोऽभिशस्ताय भिक्षामिति सप्ता-
 गाराणि चरेत् ॥ १५ ॥ अभिशस्तो ब्रह्महा । तस्मै मह्यं को धार्मिके भि-
 क्षां ददातीति उच्चैर्बुवाणः सप्तागाराणि चरेत् । सप्तग्रहणमधिक्रानिवृत्त्य-
 र्थम् । द्वित्रेष्वागारेषु यदि पर्याप्तं लभ्येत तदा तवत्येव ॥ १५ ॥ *सा
 वृत्तिः ॥ १६ ॥ सप्तस्वगारेषु या च यावर्ता लभ्यते सैव वृत्तिः अपर्या-
 प्तापि ॥ १६ ॥ *अलब्धोपवासः ॥ १७ ॥ यदि सप्तागारेषु न-
 ञ्चिल्लभ्यते तदोपवास एव तस्मिन्नहनि ॥ १७ ॥ *गाश्च रक्षेत् ॥ १८ ॥
 एवं प्रायश्चित्तं कुर्वन्नहरहर्गाश्च रक्षेत् ॥ १८ ॥ *तासां निष्क्रमणप्रवे-
 शने द्वितीयो ग्रामेऽर्थः ॥ १९ ॥ तासां गवां निष्क्रमणसमये प्रवेशन-
 समये च द्वितीयो ग्रामेऽर्थः । अर्थः प्रयोजनम् । भिक्षार्थं प्रथममुक्तम् । नान्यदा

ग्रामं प्रविशेदित्युक्तं भवति ॥१९॥ * द्वादशवर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा, सिद्धः सद्भिः सम्प्रयोगः ॥ २० ॥ एवं द्वादशवर्षाणि व्रतमेतच्चरित्वा सद्भिः सम्प्रयोगः कर्तव्यः । सद्भिः सम्प्रयुज्यते येन विधिना स कर्तव्यः । स शिष्टांचारे शास्त्रान्तरे च सिद्धः उच्यते—कृतप्रायश्चित्तः स्वहस्ते य-
वसं गृहीत्वा गामाह्वयेत् । सां यद्यागत्य श्रद्धधाना भक्षयति तदा सम्यग्नेन व्रतं चरितमिति जानीयात् । अन्यथा नेति ॥२०॥ * आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगव्योऽपजिगीपमाणो वसेत्त्रिः प्रतिराद्धोऽपजित्य वा मुक्तः ॥ २१ ॥ सङ्ग्रामेण जेतव्या दस्यवो येन पथा ग्रामं प्रविश्य गवादिकमपहृत्यापसरन्ति स आजिपथः । तस्मिन्वा कुटिं कृत्वा वसेत् । किं चिकीर्षन् । ब्राह्मणगव्यः 'वा छन्दसी'ति पूर्वसवर्णस्थिते यणादेशः ब्राह्मणगवीः । अपजिगीपमाणः दस्यूनपजित्य प्रत्याहर्तुमिच्छन् । एवं वसन् दस्युमिहियमाणं गवादिकमुद्दिश्य तैर्युद्धं कुर्वन् त्रिः प्रतिराद्धः तैरपजितः अपजित्य वा तान् गवादिकं प्रत्याहृत्य ब्राह्मणेभ्यो दत्वा मुक्तो भवति तस्मादेनसः । द्वादशवर्षिके प्रवृत्तस्येदम् । एवमुत्तरमपि ॥२१॥ * आश्वमेधिकं वावभृथमवेत्य मुच्यते ॥ २२ ॥ अथ वाश्वमेधावभृथे स्नात्वा मुच्यते ॥ २२ ॥ * धर्मार्थसन्निपातेऽर्थग्राहिण एतदेव ॥ २३ ॥ धर्मस्याग्निहोत्राद्वैरर्थस्य च युगपद्यत्र सन्निपातः तत्रोभयानुग्रहासम्भवे धर्मलोपेन योऽर्थं गृह्णाति तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । अथवा धर्मं हित्वार्थहेतोः कौटसाक्ष्यादि करोति तद्विषयमेतत् । अत्र गौतमः—'कौटसादयं राजगामि पेशुनं गुरोरनृताभिः सन महापातकसमाप्ती'ति । मनुष्ये—'अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पेशुनम् । गुरोश्चात्मीकनिर्वन्ध समानि ब्रह्महत्याया' ॥ इति ॥ २३ ॥ * गुरुं हत्वा श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्तमेतन्नैव विधिनोऽप्युच्छ्रं च्छासाच्चरेत् ॥ २४ ॥ गुरुः पित्राचार्यादिः । श्रोत्रियोऽधीतवेदः । स यदि कर्मसमाप्तो भवति सोमान्तानि कर्माणि समाप्तानि यस्य स कर्मसमाप्तः । तौ हत्वा एतेनैवानन्तरोक्तविधिना ओत्तमाहुच्छ्रंसात् उत्तम उच्छ्रंसाः प्राणवियोगः । आ तस्माच्चरेत् ॥ २४ ॥ * नास्यास्मिद्धां कं प्रत्याप्राप्तिर्विद्यते कल्मषं तु निर्हियते ॥ २५ ॥ अश्वमेधावभृथादिषु सम्भवत्स्वपि अस्या-

स्मिँल्लोके जीविते प्रत्यापत्तिः शुद्धिर्नास्तीत्यर्थः । कल्मषं तु निर्हण्यते ।
तस्य पुत्रादिभिः संस्कारादिः कर्तव्य इति भावः । अन्ये तु पूर्वं सूत्रं त-
न्निवृत्त्यर्थं मन्यन्ते । प्रत्यापत्तिः पुत्रादिभिः पित्रादिभावेन सम्बन्ध इति ॥ २९ ॥
॥ इति चतुर्विंशतितृती खण्डिका ॥ प्र० १ प० ९ ख० २४ ॥

* गुरुतल्पगामी सवृषणं शिश्रं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिण
दिशमनावृत्तिं व्रजेत् ॥ १ ॥ गुरुरत्र पिता । नाचार्यादिः । तल्पशब्देन
शयनवाचिना भार्या लक्ष्यते । सा च साक्षाज्जननी । न तत्पत्नी । तां ग-
त्वा सवृषणं माण्डं शिश्रं परिवास्याञ्जलावाधाय दक्षिणां
दिशं व्रजेत् । अनावृत्तिम् आवृत्तिर्न क्रियते यस्या तां दिशमनावर्तमानो
गच्छेदिति । अग्रे ये दक्षिणम्योदधेस्तीरे वसन्ति तेऽपि यावद्देशं गत्वा उ-
दधिमेव प्रवेशयन्ति । मरणं ह्यत्र विवक्षितम् । अत्र सर्वतः—‘पितृदारं
समारुह्य मातृवर्जं नराधमम् । भगिनीं मातुराप्तां वा स्वसारं वान्यमातृजा-
म् ॥ एतां गत्वा स्त्रियो मोहात् तप्तकृच्छ्रान् समाचरेत् ।’ इति । नार-
दस्तु—‘माता मातृप्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृप्वसा । पितृव्यसखिशेष्यस्त्री-
भगिनी तत्पत्नी स्नुषा ॥ दुहिताचार्यभार्या च सगीत्रा शरणागता । राज्ञी
प्रव्रजिता धात्री माध्वी वर्णोत्तमा च या ॥ आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पम्
उच्यते । शिश्रम्योत्कृन्तनं तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥’ इति ॥ १ ॥

* ज्वलितां वा सृमिं परिप्वज्य समाप्नुयात् ॥ २ ॥ आयसी ताम्रम-
यी वा अन्तस्सुपिरा स्त्रीवतिकृतिरत्र सृमिः । तां ज्वलितामग्नौ तप्ताम् ।
परिप्वज्य । समाप्नुयात् समाप्तिं गच्छेत् श्रियेत ॥ २ ॥ * सुरांपोऽग्नि-
स्पर्शां सुरां पिबेत् ॥ ३ ॥ ‘गौली पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुराः’
तस्याः पाता सुरापः । अग्निस्पर्शा अग्निक्लिप्तां सुरां पिबेत् । तया
दग्धकायः शुद्धयति ॥ ३ ॥ * स्तेनः प्रकीर्णकेशोऽसे मुसलमाधाय
राजानं गत्वा कर्माचक्षीत । तेनैनं हन्याद्वधे मोक्षः ॥ ४ ॥ स्तेनो
ब्राह्मणः स्वर्णहारी । अमे स्वे स्कन्धे । मुसलमाधाय आयसं खादिरं वा-
धाय । राजानं गत्वा कर्माचक्षीत एवकर्माग्निं शाधि मामिति । स तेन मु-

सलेन एनं स्तेनं हन्यात् । यथा मृतो भवति । वधे सति स्तेनस्य मोक्षो मुक्तिर्भवत्येनसो नान्यथेति ॥ ४ ॥ * अनुज्ञातेऽनुज्ञातारमेनः स्पृशति ॥ ५ ॥ यदि राज्ञा दयादिना तमनुजानीयात् गच्छेति, तदा तमनुज्ञातारं राजानमेव नदेनः स्पृशति ॥ ५ ॥ * अग्निं वा प्रविशेत् ॥ ६ ॥ गतम् ॥ ६ ॥ * तीक्ष्णं वा तप आयच्छेत् ॥ ७ ॥ तीक्ष्णं नपः महापराकादि । तद्वा आयच्छेत् आवर्तयेत् ॥ ७ ॥ * भक्तापचयेन वात्मानं समाप्नुयात् ॥ ८ ॥ भक्तमन्नम् । तस्यापचयो हासः । प्रथमे दिने यावन्तो ग्रासा ते एकेन न्यूना द्वितीये । एवं तृतीयादिष्वपि । आ एकस्माद्ग्रासात् । तत्रापि यदि न समाप्तिः ततस्तत्रैव परिमाणोपचयः कर्तव्यः । एव भक्तापचयेनात्मानं समाप्नुयात् समापयेत् ॥ ८ ॥ * कृच्छ्रसंवत्सरं वा चरेत् ॥ ९ ॥ अथवा संवत्सरमेकं नैरन्तर्येण कृच्छ्रांश्चरेत् । एषामेनम् गुरुषु गुरुषु लघूपु लघूनीति व्यवस्था ॥ ९ ॥ * अथाप्युदाहरन्ति ॥ १० ॥ अस्मिन्नेव विषये पुराणश्लोकमप्युदाहरन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ * स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारं च गत्वा ब्रह्महस्यामकृत्वा । चतुर्थकाला मितभोजिनः स्युरपोऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पम् । स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैरपपापं नुदन्ते ॥ ११ ॥ ब्रह्महत्याव्यतिरिक्तानि स्तेयादीनि कृत्वा चतुर्थकालाश्चतुर्थो भोजनकालो येषाम् । यथा अद्य दिवा भुङ्क्ते श्वे नक्तमिति ते तथोक्ताः । तथापि मितभोजिनः न मिष्टाशिनः । अपोऽभ्युपेयुः भूमिगतास्वप्नुश्मानं कुर्युः । सवनानुकल्पं यथा सवचानि प्रातस्सवनादीन्यनुकल्पन्तानि अनुमृताभिः भवन्ति तथा त्रिपवणवित्यर्थः । तिष्ठेयुरहनि रात्रावासीरन् । एव स्थानासनाभ्यां विहरन्तः कालक्षेपं कुर्वन्तः । एते त्रिभिर्वर्षैस्तत्पापमनुदन्ते ॥ ११ ॥ * प्रथमं वर्णं परिहाप्य प्रथमं वर्णं हत्वा सङ्ग्रामं गत्वा वेतिष्ठेत् तत्र न हन्युः ॥ १२ ॥ प्रथमो वर्णो ब्राह्मणः । तं हत्वा सङ्ग्रामं गत्वा सेनयोर्मध्येऽवतिष्ठेत् । किंमेव नेत्याह—प्रथमं वर्णं परिहाप्य ब्राह्मणवर्जमितरो वर्णः क्षत्रियादिरित्यर्थः । तत्र स्थितमेनं तं मैत्रिका हन्युः त एनं हतं विदधुः । अघ्नन्त एनस्त्रिनः स्युः । यथा राजा स्तेनम् । स मृतः शुद्धयति ॥ १२ ॥ * अपि वा लोमानि त्वचं मांसमिति हाव-

‘यित्वाग्निं प्रविशेत् ॥ १३ ॥ अनन्तरोक्त एव विषये प्रायश्चित्तान्तरम् ।
इति शब्द उपलक्षणार्थः । आत्मनो लोमीदीन्युत्कृत्य पुरोहितेन हावीयित्वा
होमं करयित्वा स्वयंतस्मिन्नग्नौ प्रविशेत् मृतः शुद्धयति । तत्राग्निमुपसमाधाय
जुहुयात् ‘लोमानि मृत्योर्जुहोमि लोमभिः मृत्युं वायते स्वाहा । त्वचं मृत्यो-
र्जुहोमि त्वच्य मृत्युं वायवे स्वाहा । लोहितं मृत्योः, स्नायवादीनि मृत्योः, मां-
सानि मृत्योः, अस्थीनि मृत्योः, मज्जा मृत्योः, मेदो मृत्योर्जुहोमि मेदसा मृत्युं वा-
यवे स्वाहा’ इत्येते मन्त्राः वसिष्ठेन पठिताः ॥ १३ ॥ *वायसप्रचलाकबर्हि-
णत्तक्रवाकहंसभासमण्डूकनकुलडेरिकाश्वहिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्त-
म् ॥ १४ ॥ वायसः काकः । प्रचलाकः कामरूपी कृकलासः । बर्हि-
णो मयूरः । चक्रवाको दिवमैथुनचरः रात्रौ विरह्नी । हंसो मानसवासी ।
भासो गृध्रविशेषः । नकुलमण्डूकादयः प्रसिद्धाः । डेरिका गन्धमूषिका ।
एतेषां समुदितानां वधे शूद्रवत्प्रायश्चित्तम् । प्रत्येकं वधे तु कल्प्यम् । के-
चित् प्रत्येकं वध एतदित्याहुः ॥ १४ ॥

॥ इति पञ्चविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र ० ६ प ० ९ ख ० २५ ॥

*धन्वनडुहाश्वाकारणात् ॥ १ ॥ धेनुः पयस्विनी गौः । अनड्वान् अ-
नोवहनयोग्यो बलीवर्द्धः । तयोः कारणमन्तरेण हिंसायां शूद्रवत्प्रायश्चित्तं कृ-
तव्यम् । कारणं कोपो मांसेच्छा वा । ताभ्यां विना अबुद्धिपूर्वमित्यर्थः । बु-
द्धिपूर्वं तु ‘गाश्च वैश्यव’दित्यादि स्मृत्यन्तरे द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ *धुर्यवाहप्रवृ-
त्तौ चतरेषां प्राणिनाम् ॥ २ ॥ धुरं वहतीति धुर्यो बलीवर्द्धः । अन्तेन वो-
हं शक्या धुर्यवाहाः । तावत्सु हिंसायाः प्रवृत्तौ सत्याम् इतरेषां प्राणिनां
केवलं प्राणा एव येषां नास्थीनि तेषां हिंसायाः शूद्रवत्प्रायश्चित्तमिति । अ-
त्र गौतमः—‘अधन्वतां सहस्रं हत्वा अनस्थिमन्तामनुदुद्धारं चे’ति ॥ २ ॥
*अनाक्रोश्यमाक्रुश्यान्तं वोक्त्वा त्रिरात्रं क्षीराक्षारलवणभोजनम्
॥ ३ ॥ येन यो न कथञ्चनाक्रोशमर्हति स पित्राचार्यादिरनाक्रोश्यः । तमा-
क्रुशय । अनृतं वोक्त्वा पातकोपपातकवर्जं, त्रिरात्रं क्षीरादि भोजने वर्जयेत्

क्षीरग्रहणेन तद्विकाराणां दध्यादीनामपि ग्रहणमित्याहुः ॥ ३ ॥ *शूद्रस्य
 सप्तरात्रमभोजनम् ॥ ४ ॥ शूद्रस्त्वेनन्तरोक्तविषये सप्तरात्रमुपवसेत् ॥ ४ ॥
 *स्त्रीणां चैवम् ॥ ५ ॥ क्षात्रियं हत्वेत्यादिषु अनृतवचनान्तेषु निमित्तेषु या-
 नि प्रायश्चित्तान्युक्तानि तानि स्त्रीणामप्येवमेव कर्तव्यानि । एतच्चत्वारो
 वर्णा इति जात्यभिधानादेव प्राप्तं सन्नियमार्थमुच्यते । अत ऊर्ध्वं पुरुषस्यै-
 वं न स्त्रीणामिति । अपर आह—‘जात्यभिधानादेव सिद्धे अतिदेशार्थं व-
 चनम् । अतिदेशेषु चार्धं प्राप्यत इति स्मार्तो न्यायः । तेन स्त्रीणामर्धप्राप्त्य-
 र्थं वचनमिति । तथा च भार्गवः—‘अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यून-
 षोडशः । प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो व्याधित एव च ॥’ इति ॥ ५ ॥
 *येष्वाभिशस्त्यं तेषामेकाङ्गं छित्वा प्राणहिंसायाम् ॥ ६ ॥ येषु हते-
 पुः सवनगतं वाभिशन्ति इत्यादिना अभिशस्तत्वमुक्तं तेषामेकाङ्गं छित्वा शू-
 द्रवत्प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अप्राणहिंसायां यदि छेदनेन तस्याङ्गस्य शक्ति-
 र्न हन्यते ॥ ६ ॥ *अनार्यवपैशुनप्रतिपिद्धाचारैर्वभक्ष्याभोज्यापेयप्रा-
 शने शूद्रायां च रेतस्सिक्त्वा योनौ च दोषवच्च कर्माभिसन्धिपूर्वं
 कृत्वानभिसन्धिपूर्वं वाळिलङ्गाभिरप उपस्पृशेद्धारुणीभिर्वान्यैर्वा पवि-
 त्रमन्त्रैर्यथा कर्माभ्यासः ॥ ७ ॥ आर्याणां भाव आर्यम् । तद्यन्मित्रा-
 चैरेऽस्ति तदार्यवम् । मत्वर्थीयो वप्रत्ययः । ततोऽन्यदनार्यवम् असत्य(भ्य)-
 भाषणादि । पैशुनं परदोषकथनं राजगामि । प्रतिपिद्धाचारः ‘ष्ठेवनमैशु-
 नयोः कर्माप्सु वर्जये’ इत्यादिरेनुष्ठानम् । अमश्यं तन्माकृसरादि । अमोज्यं
 केशकीटाक्षुपहतम् । अपेयम् अविर्दशायाः गोः क्षीरादि । एतेषां प्राशने ।
 शूद्रायां च वेश्याप्रभृतौ रेतः सिक्त्वा । अयोनौ च जलादा रेतः सिक्त्वा ।
 दोषवच्च कर्म श्रौतमाभिचारिकम् । अभिसन्धिपूर्वं बुद्धिपूर्वं कृत्वा । अनं
 भिसन्धिपूर्वं वा परपीडादिकं कर्म कृत्वा । अळिलङ्गामि. ‘आपो हिष्ठाम-
 योभुव’ इति तिसृभिः. ‘हिरण्यवर्णाश्शुचयः पावका’ इति चतसृभिः. अप
 उपस्पृशेत् । तूष्णीं प्रथमं स्नात्वा पश्चादेतैर्मन्त्रैर्मार्जनं कुर्यात् । वारुणी-
 मिर्वा ‘इमं मे वरुण तत्त्वा यामि त्वन्नो अग्रे’ इत्येताभिरन्यैर्वा पवित्रैः ‘पव-
 मानस्सुवर्जन’ इत्येतानानुवाकेन शुद्धवतीमिस्तरत्समं दीयेन च । यथा कर्माभ्या-

सः कृतः तथा उपस्पृशेत् । अम्नासेन रहस्यप्रायश्चित्तमेतद्वित्याहुः ॥७॥
 *गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेत ॥८॥ यो ब्रह्मचारी स्त्रि-
 यमुपेयात् सः अवकीर्णी । गर्दभेन निर्ऋतिं यजेत । पाकयज्ञेन स्याद्धीपा-
 कविधानेन । अत्र मनुः — ‘अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे । पाक-
 यज्ञविधानेन यजेत्तिर्ऋतिं निशि ॥’ इति । हारीतस्तु — “स्त्रीष्ववकीर्णी
 निर्ऋत्यै चतुष्पथे गर्दभं पशुमालमेत पाकयज्ञधर्मेण भूमौ पशुपुरोडा-
 शश्रपणमवदानैः प्रचार्याज्यस्य जुहोति ‘कामावकीर्णीऽस्म्यवकीर्णी-
 ऽस्मि कामकामाय स्वाहा कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि कामकामाय
 स्वाहा’ इति ॥ ८ ॥ *तस्य शूद्रः प्राश्नीयात् ॥९॥ तस्य गर्दभस्य स-
 पिप्पद्धविन्निष्ठं शूद्रः प्राश्नीयात् । तेन सपिप्पद्धा ब्राह्मणमित्यस्यापवा-
 दः ॥९॥ *मिथ्याधीतप्रायश्चित्तम् ॥ १० ॥ नियमनिक्रमेणाधीत मि-
 थ्याधीतम् । तद्वापनिर्हरणप्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ १ ॥ *संवत्सरमाचा-
 र्यहिते वर्तमानो वाचं यच्छेत्स्वाध्याय एवात्सृजमानो वाचमाचार्य
 आचार्यदारे वा भिक्षाचर्ये च ॥ ११ ॥ आचार्यहिते वर्तमानो मृत्वा सं-
 वत्सरं वाचयाम स्यात् । स्वाध्यायादिष्वेव वाचमत्सृजमानः आचार्यं तं प्र-
 ति कार्यनिवेदने । एवमाचार्यदारे भिक्षाचर्यं भिक्षाचरणं तत्र च ‘भवति भि-
 क्षां देही’ति । अस्मादेव ज्ञायते अममावृत्तविषयमेतदिति ॥११॥ *एव-
 मन्येष्वपि दोषवत्स्वपतनीयेषु त्तराणि यानि वक्ष्यामः ॥ १२ ॥ यथा
 मिथ्याधीतस्येदं प्रायश्चित्तमेवमुत्तराणि यानि प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामः तान्य-
 न्येषु ६ अपिशब्दान्मिथ्याधीतेऽपि । दोषवत्स्वपतनीयेषु पतनीयवृत्तिरिक्ते-
 षु कर्मसु येष्वहृत्य प्रायश्चित्तं नोक्तं तद्विषयाणि द्रष्टव्यानि ॥१२॥ *कां-
 ममेत्युभ्यां वा जुहुयात्कामोऽकार्पीन्मन्युरकार्पीदिति ॥ १३ ॥ स्वाहा
 कारान्ताभ्यां होमः । आज्यं द्रव्यम् ॥१३॥ *जपेद्वा ॥१४॥ अग्नि-
 पक्षे न स्वाहाकारः । केचित्तु कामाय स्वाहा मन्यवे स्वाहेति होममिच्छ-
 न्ति । जपपक्षे तु सूत्रोपदिष्टो मन्त्राविति । दोषाभ्यामानुरूपं जपहोमयो-
 रावृत्तिः ॥१४॥ *पर्वाणि वा तिलभक्ष उपोष्य वा श्वोभूत उदकमुप-
 स्पृश्य सावित्रीं प्राणायामशस्महसकृत्वा आवर्तयेदप्राणायामशो वा

॥१५॥ पर्वणि पौर्णमास्याममावास्याया वा । तिलानेव भक्षयति नान्यदो
दनादिकमिति तिलभक्षः । उदकमुपस्पृश्य स्नात्वा सावित्रीं प्राणायामश-
प्राणायामेन एकस्मिन्प्राणायामे यावत्कृत्वा आवर्तयितुं शक्यं तत्र त्वत्कृ-
त्वा आवर्तयेत् । एवमा सहस्रपूर्तेः प्राणायामावृत्तिः १ अप्राणायामशो वा
जपकाले प्राणानायच्छेत् तूष्णीं जपेद्वेति ॥ १५ ॥

॥ इति षड्विंशतितमी खण्डिका ॥ प्र०१ प०९ ख०२६ ॥

*श्रावण्यां पौर्णमास्यां तिलभक्ष उपोष्य श्वो वा भूते महानदमुद-
कमुपस्पृश्य सावित्र्याः सप्तिहस्रमादध्याज्जपेद्वा ॥ १ ॥ गिरिप्रभ-
वा समुद्रगामिनी नदी महानदी तत्र भव महानदयः । सप्तिहस्र इति याज्ञि-
कस्य वृक्षस्य । 'आदध्या'दिति वचनान्न होमवर्मः स्वाहाकारं ॥ १ ॥ * इष्टि-
यज्ञकतून्वा पवित्रार्थानाहरेत् ॥ २ ॥ पवित्रार्थाः शुद्धार्थाः मृगाराद्या
दृष्टयः । यज्ञाः क्रतवः सामयागाः अग्निष्टोमादयः । तान्येतानि पट् प्राय-
श्चित्तानि । एतस्मृगुरुषु गुरुणि लघुषु लघूनि ॥ २ ॥ * अभोज्यं भुक्त्वा
नैप्पुरीप्यम् ॥ ३ ॥ अभोज्यस्य मार्जारादिमासस्य भक्षणे निप्पुरीपभावः
कर्तव्यः । यावद्दुदर निप्पुरीप भवति तावदुपवस्तव्यम् ॥ ३ ॥ तत्क्रियता
कालेनावप्यते तदग्रह— *तन्मसरात्रेणावप्यते ॥ ४ ॥ मसरात्रमुपवसे-
दित्येव सिद्धे नैप्पुरीप्यवचनाद्येषा त्रिरात्रेणैव तदवाप्यते तेषां तावदेव शु-
द्धिः । तथा च गौतम — 'अभोज्यभोजने निप्पुरीपभावः त्रिरात्रावरमभो-
जन मसरात्रं वेति ॥ ४ ॥ * हेमन्तशिशिरयोर्वर्षयोस्मन्धयोर्वर्षिक-
मुपस्पृशेत् ॥ ५ ॥ उभयोः मन्धयोः साय प्रातश्च । उदकमुपस्पृशेत् भू-
मिशमाम्बुम् स्नायात् । उद्धृताभिर्वा शीताभिः ॥ ५ ॥ * कृच्छ्रद्वादशसं-
त्रं का चरेत् ॥ ६ ॥ द्वादशरात्रमाध्यां व्रतविशेषः कृच्छ्रद्वादशरात्रः ॥ ६ ॥
तस्य विधिमाह— *व्यहमनक्ताश्रयदिवाशी ततस्व्यहं • व्यहमयाचित-
व्रतस्व्यहं नाश्नाति किञ्चनेति कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः ॥ ७ ॥
आदितस्त्रिष्वहम्सु नक्त नाश्नीयात् । दिवैव भुञ्जीत । ततस्व्यहमादिवाशी-
रात्रावेव भुञ्जीत । न दिवा । ततस्व्यहमयाचितमेव भुञ्जीत । याचनाप्रतिपे-

धोऽयम् । तेन स्वद्रव्यस्याप्रतिषेधः । तथा च गौतमः—‘अयं न किञ्चन
याचे’दिति । ततश्चयं नान्नाति निश्चयं फलादिकमपीति । एवं कृच्छ्रद्वाद-
शरात्रस्य विधिः । तत्र स्मृत्यन्तरवशाद्धविष्यमर्त्तं ब्रह्मचर्यं स्त्रीशूद्रादिभि-
रसम्भाषणं च ॥ ७ ॥ * एतमेवाभ्यस्येत्संवत्सरं स कृच्छ्रसंवत्सरः ॥
८ ॥ एतमेव व्रतं संवत्सरं निरन्तरमभ्यस्येत् । स एष कृच्छ्रसंवत्सरो वेदि-
तव्यः । यः पूर्वाक्तः ‘कृच्छ्रसंवत्सरं वाचरे’दिति ॥ ८ ॥ * अथापरं
बहून्यप्यपतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनश्वत्पारायणैः कृतप्रायश्चित्तो
भवति ॥ ९ ॥ अथापरं प्रायश्चित्तमुच्यते । अनश्वतैव निरन्तरं त्रीणि पा-
रायणानि कर्तव्यानि । आदित आरभ्याऽस्तमाप्तेर्ब्रह्मस्यध्ययनं पारायणम् ।
बहून्यपि अश्वपिशब्दात्किं पुनरेकं द्वे वा ॥ ९ ॥ * अनार्या शयने वि-
भ्रदददृद्धिं कृपायपः । अब्राह्मण इव वन्दित्वा तृणेष्वासीत् पृष्ठतप्
॥ १० ॥ अनार्या शूद्रा शयने निभ्रत् उपगच्छन् । दददृद्धिं वृत्त्यर्थं द्रव्यं
ददत् । वृद्ध्याजीव इत्यर्थः । मुराव्यनिरिक्तं मद्यं कृपायः । तस्य पाता क-
पायपः । यश्चाब्राह्मण इव सर्वान् वन्दी भूत्वा स्तौति स सर्वोऽपि तृणेपूदया-
दारभ्यासीत् । यावदादित्यः पृष्ठं पश्चाद्भागं तपति आदित्ये तपति तदानु-
गुण्याचरणान् स्वयमेव पृष्ठतपित्युच्यते । अभ्यासे अभ्यासो यावता शुद्धिं
मन्यते ॥ १० ॥ * यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः
सेवमानश्चतुर्थकाल उदकाभ्यवाग्नी त्रिभिर्वर्षैस्तदपहन्ति पापम् ॥
११ ॥ कृष्णो वर्णः शूद्रः । तमाजाकरो भूत्वा वृत्त्यर्थं सेवमानः । शिष्टं
स्पष्टं गतं च । अपर आह—‘शूद्रात्मैयुने सेवमान’ इति । अस्मिन्पक्षे
श्रुतावुपगमे अपत्योत्पत्ताविदं द्रष्टव्यम् । ‘नृपशैकेनपीतस्य निश्वातोप-
हितस्य च । तस्या चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विव्रियते ॥’ इति ॥ ११ ॥

इति सप्तविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० ९ प० ९ ख० २७ ॥ -

— — —

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्ता हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने नवमः पटलः ॥ ९ ॥

*यथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह भवतीति कौ-
त्सहारीतौ तथा कण्ठपृष्करसादी ॥१॥ यथा कथा च आपद्यनापदि
वा । भूयासमल्पं वा परपरिग्रहं परस्वमभिमन्यते ममेदमस्त्विति बुद्धौ कुं-
रुते बुद्धौ कृत्वादत्त इत्यर्थः । सर्वथा स्तेन एव भवतीति कौत्सादयो म-
न्यन्ते ॥१॥ *सन्त्यपवादाः परपरिग्रहेष्विति वाप्यायणिः ॥२॥ वाप्या-
यणिस्तु मन्यते केपुचित्परपरिग्रहेषु स्तेयस्यापवादाः सन्तीति ॥२॥ तानेवो-
दाहरति—*शम्योपा युग्ययासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति ॥३॥ शमी-
बीजकौशो तस्यामुप्यन्ते (दह्यन्ते) कालवशेन पच्यन्त इति शम्योपाः
कौशीधन्यानि मुद्रमापचणकादीनि । युग वहतीति युग्यः शकटवाही बु-
लीवर्द । तस्य यासो भक्षणनृणानि युग्यवाम । एत आर्क्ष्यमाना स्वामि-
नो न प्रतिषेधयन्ति स्वामिभि प्रतिषेधं न कारयन्ति । एतन्प्राक्ष्यमानेषु
स्वामिनो न प्रतिषेधमर्हन्तीत्यर्थः । स्वयंग्रहणेऽपि न स्तेयदोष इति याव-
त् । अत्र स्मृत्यन्तरे विशेष — ‘अणकब्रीहिगोधूमयवानां मुद्रमापयो । अ-
निपिद्धैर्ग्रहीतव्यो मुष्टिर्गर्कोऽध्वनि स्थितः ॥’ इति । मनुस्तु,—‘द्विजोऽध्व-
गः क्षीणवृत्तिर्द्वाविंश द्वे च मुलके । आददान परस्तेत्रान्न दण्डं द्युतुमर्हति ॥’
॥ ३ ॥ *अतिव्यवहारो वृद्धो भवति ॥४॥ शम्योपादिष्वपि अतिव्य-
वहारो वृद्धो वृष्टो भवति अतिमात्रापहारे स्तेयदोषो भवतीत्यर्थः ॥४॥
*सर्वत्रानुमतिपूर्वमिति द्वारीतः ॥५॥ सर्वेषु द्रव्येषु सर्वास्ववस्थासु स्वा-
म्यनुमतिपूर्वमेव ग्रहणमिति हारीद आचार्या मन्यन्ते ॥ ५ ॥ *न पतितमा-
चार्यं ज्ञांति वा दर्शनार्थो गच्छेत् ॥ ६ ॥ ‘न पतितः सव्यवहारो विद्यत’
इत्युक्तेऽपि पुनरुच्यते आचार्यादिषु विशेष वक्ष्यामीति ॥ ६ ॥ *न चा-
स्माद्भोगानुपयुञ्जीत ॥ ७ ॥ अस्मात्पतितादाचार्यान् ज्ञातेर्वा पित्रादेर्भोगा-
न् भोगसाधनानि दायप्राप्तान्यपि नोपयुञ्जीत न गृह्णीयात् ॥ ७ ॥ *यद-
च्छासन्निपात उपसंगृह्य तूष्णीं व्यतिव्रजेत् ॥ ८ ॥ यदि पतितैराचार्या-
दिभिर्यदच्छया मन्निपातः सङ्गतिः स्यात् तदा विविनोपसंगृह्य तूष्णीं तैस्स-
ह किञ्चिदप्यसम्प्राप्य व्यतिव्रजेत् गच्छेत् । न क्षणमपि सह तिष्ठेत्
॥ ८ ॥ *माता पुत्रत्वस्य भूयांसि कर्मण्यारभते तस्यां शश्रपा

नित्या पतितायामपि ॥ ९ ॥ पुत्रत्वस्य स्वार्थिकस्त्वः । यथा देह-
त्वमेवान्यदिति । पुत्रस्य कृते माता भूयांसि दृष्टार्थानि गर्भधारणाशुचि-
निर्हरणमन्यदाभप्रदक्षिणनमस्कारोपवस्तादीनि कर्माणि करोति तस्मात्तस्यां
पतितायामपि शुश्रूषा अग्न्यङ्गमनापनादिका । नित्या नित्यमेव कर्तव्या ॥
१० ॥ * न तु धर्ममन्निवापः स्यात् ॥ १० ॥ एकस्मिन् वर्मे महान्वयो ध-
र्ममन्निवापः । स पतितया मात्रा सह न कर्तव्यः । नाममुब्रह्मण्यायां
मानुर्नामग्रहण वरुणप्रयामेषु यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्ताव-
न्त्येकानिरिक्तानीत्येवमादिकमुदाहरणम् । किं पुनरेवमादिषु मातुरन्वयः
शुश्रूषा, ओमित्याह । अन्विनाह मा सम्पत्ता गन्धर्वे निरस्ता तु विमर्ता वै
स्वदेवार्थे च । मा न भोजयितव्या । मृतायाम्नु तस्याः सस्कारादिकाः
क्रियाः कर्तव्यम् निति विप्रतिपत्ता ॥ १० ॥ * अधर्माहृतान्भोगाननुज्ञा-
य न वयं चाधर्मश्चेत्यभिव्याहृत्याधोनाभ्युपरिजान्वाच्छाद्य त्रि-
पवणमुदकमुपस्पृशन्नक्षीराक्षारलवणं भुञ्जानां द्वादशवर्षाणि नागा-
रं प्रविशेत् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणम्वहरणम् । 'चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा
न प्रतिगृह्यन्ते । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥' इत्येवमादि-
कमुदाहरणम् । ये त्वधर्माहृता भोगास्तान्भ्यनुज्ञाय परित्यज्य न वयं चाध-
र्मश्चेति प्रैषं वृथात । तस्यार्थः - वयं चाधर्मश्च सह न वर्तमहे इति । अधो-
नाभीत्यादि गतेषु । नात्रावेशाणेषु तस्मिन्नाचार्यं वा ॥ ११ ॥ * ततः सिद्धिः
॥ १२ ॥ एतस्य द्वादशवर्षाणि कस्यान्ते सिद्धिः शुद्धिर्भवति ॥ १२ ॥ * अथ
सम्प्रयोगस्स्यादार्यः ॥ १३ ॥ प्रायश्चित्तोपदेशान् सिद्ध्युपदेशान् सिद्धेः
पूर्ववचनं 'ज्ञानात्साम्यं तु गच्छतीत्यस्यापवादार्थम् ॥ १३ ॥ * एतदेवा-
न्येषामपि पतनीयानाम् ॥ १४ ॥ उक्तव्यतिरिक्तानि यानि पतनीयानि
पूर्वमुक्तानि तेषु यत्राहत्य प्रायश्चित्तमनुक्तं तेषामप्येतदनन्तरोक्तमेव प्राय-
श्चित्तं वेदितव्यम् । उक्तविषये विकल्प इत्यन्ये । तत्र ज्ञानाज्ञानादिकृतो
विकल्पः ॥ १४ ॥ * गुरुतल्पगामी तु सुषिरां सृमिं प्रविश्योभयत आ-
दीप्याभिदहेदात्मानम् ॥ १५ ॥ यस्तु गुरुतल्पगामी सोऽन्तःप्रवेशयो-
ग्या सुषिरां सृमिं कृत्वा प्रविशेत् प्रविश्योभयतः पार्श्वयोरादीपयेत् । आ-

दीप्यात्मानमग्निदहेत् । ज्वलितां वा सृभिर्भारिष्वज्य समाप्नुयादित्यत्रैव कि-
यानपि विशेषः । अतन्तर्गम्य वैकल्पिकस्य निवृत्त्यर्थं वचनम् ॥ १५ ॥

*मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ १६ ॥ हारीतस्त्वृषिर्मन्यते एतदनन्तरेक्तं मं-
रणान्तिकप्रायश्चित्तं मिथ्या न कर्तव्यमिति ॥ १६ ॥ कुत इत्यत आह-

*यो ह्यात्मानं परं वाभिमन्यतेऽभिशस्त एव स भवति ॥ १७ ॥ हिं-
यंस्मात् य आत्मानं परं वाभिमन्यते मारयति सोऽभिशस्त एव भवति ब्रह्महैव
भवति । न च महापातकस्य ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तं भवितुमर्हतीति हेत्वभिना-
नादभिशस्तवचनाच्चान्येषां मरणान्तिकानां ब्राह्मणविषये निवृत्तिः ॥ १७ ॥

किं तर्हि तस्य प्रायश्चित्तमित्याह - *एतेनैव विधिनोत्तमादुच्छ्रामाच्चरे-
न्नास्यास्मिहोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्पपं तु निहण्यते ॥ १८ ॥

‘अवोनाभ्युपरिजान्ति’त्यादि यदनन्तरोक्तमेतेनैव विधानात् शिष्टं गतम्
॥ १८ ॥ *दारव्यतिक्रमी स्वर्गाजिनं बहिर्लोमं परिधाय दारव्यतिक्र-
मिणे भिक्षामिति सप्तगाराणि चरेत् । सा वृत्तिः पणमाप्तान् ॥ १९ ॥

यस्त्वन्तरेणैव निमित्तं कौमारान् दारान् परित्यजान् स दारव्यतिक्रमी । गृ-
रस्य गर्दभस्याजिनं बहिर्लोमं परिधाय वभित्वा दारव्यतिक्रमिणे भिक्षां द-
त्तेति सप्तगाराणि भिक्षा चरेत् । ‘कौमारदारपरित्यागिनं भिक्षां दत्ते’ति
वासिष्ठे । ‘मा वृत्तिः पणमाप्तान् । नत मिद्धि ॥ १९ ॥ *स्त्रियास्तु भ-
तृ(तु)व्यतिक्रमे कृच्छ्रद्वादशगत्रभ्यामस्त्रावन्तं कालम् ॥ २० ॥ भतृ-
(तु)व्यतिक्रम इति छान्दोग्ये कथ्यते । व्यतिक्रमं परित्यागं । या तु स्त्री
भर्तारं परित्यज्यन्तरेण निमित्तं, तस्या कृच्छ्रद्वादशगत्रभ्याम प्रायश्चित्त-
म् । तावन्तं कालं पणमाप्तानिति ॥ २० ॥

इति अष्टाविंशतिन्मपी खण्डिका ॥ प्र० १ प० १० ख० २९ ॥

* अथ भ्रूणहा व्याजिनं स्वर्गाजिनं वा बहिर्लोमं परिधाय पुरु-
षागिरः प्रतीपानार्थमादाय स्वदाज्ञे दण्डार्थं कर्मभामधेयं प्रवृत्वाण-
श्चङ्क्रम्येत को भ्रूणघ्नो भिक्षामिति । ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्य शन्या-
गारं वृक्षमूलं वाभ्युपश्रयेन्न हि स आर्यः सम्प्रयोगो विद्यते ॥ १ ॥ एते-
नैवोत्तमादुच्छ्रामाच्चरेन्नास्यास्मिहोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते । कल्पपं तु

निर्हण्यते ॥२॥ षडङ्गस्य वेदसाध्येता तदर्थवित् प्रयोगशास्त्रस्य च व्याख्या-
 नस्यार्थवित् कर्मणामनुष्ठाता अनुष्ठापयिता च ब्राह्मणो भ्रूणः । तथा च बो-
 धयनः—‘वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः । एकं शस्त्रमधीत्य श्रोत्रियः ।
 अङ्गाध्याय्यनूचानः । कल्पाध्याय्यवृषि । कल्पसूत्रप्रवचनाध्यायी भ्रूणः’ इति ।
 तं यो हतवान् स भ्रूणहा । सः शूनः खरस्य वाऽजिनं बहिर्लोम परिधाय
 पुरुषस्य यम्यंकम्यचिन्मृतस्य शिरः । प्रतीपानार्थम् । प्रतिधात्वर्थानुवादी ।
 ‘उपसर्गस्य वज्रमनुष्ये बहुल’मिति बाहुलको दोषः । पानमेव प्रतीपान-
 म् । पानग्रहणमुपलक्षणम् । भोजनमपि तत्रैव । खट्वाङ्गं दण्डार्थं खट्वाया
 अङ्गभीपादि तदण्डकृत्ये आदाय । भ्रूणहास्मात्त्येव ‘कर्मनिबन्धनमात्मना ना-
 मधेयं भ्रष्टुवाणश्चङ्क्रम्येत इतस्ततश्चरेत् । कापालिकतन्त्रप्रसिद्धस्य खट्वा-
 ङ्गस्य वा ग्रहणम् । भिक्षाचरणकाले च को भ्रूणक्लेभिक्षा नृदातीति चरेत् ।
 चरित्वा ग्रामे प्राणवृत्ति प्राणयात्रामात्र प्रतिलभ्य शून्यागार वृक्षमूलं वा
 निवासार्थमभ्युपश्रयेत् न हि म आर्यैः सम्प्रयोगो विद्यत इत्येव मन्य-
 मान ॥१॥ कियन्त कालमेव चरितव्यमित्यत आह—एतेनैवेत्यादि । गतम् ।
 ‘श्रोत्रियं वा कर्मसमाप्त’मित्यत्र यः श्रोत्रियः श्रद्धिधारी अर्थज्ञश्च न भवति
 अनुष्ठापयिता च न भवति तस्य ग्रहणम् ॥२॥ * यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्तं
 दोषफलम् ॥३॥ ‘क्षत्रियं हत्वे’त्येवमादिकेऽनुक्रान्तेऽपि विपर्येयः प्रम-
 त्तो हन्ति प्रमादेनाबुद्धिपूर्व वा हन्ति तस्यापि दोषफलं प्राप्नोमव । न तु प्र-
 मादकृतमिति दोषाभावः ॥३॥ * सह सङ्कलेन भूयः ॥४॥ सङ्कलेन
 सह वधे कृते भूयः प्रभूततर भवति । तेन तमादकृते लघु प्रायश्चित्तम् । बुद्धि-
 पूर्वं तु गुर्विति । यत्पुनः पूर्वमुक्तं ‘दोषवच्च कर्माभिमन्धिपूर्वं कृत्वानभिंसन्धि-
 पूर्वं वेति तत् तेषु प्रायश्चित्तेषु विशेषाभावादुक्तम् ॥४॥ * एवमन्येष्वपि
 दोषवत्सु कर्मसु ॥५॥ अन्येष्वपि हननव्यतिरिक्तेषु दोषवत्सु कर्मसु एव-
 मेव द्रष्टव्यम् । अबुद्धिपूर्वकृतेऽल्पो दोषः । बुद्धिपूर्वं महानिति ॥५॥ *
 तथा पुण्यक्रियासु ॥६॥ पुण्यक्रियामवप्येव एव न्यायः । अबुद्धिपूर्वेऽ-
 ल्पं बुद्धिपूर्वं महानिति । तद्यथा ब्राह्मणम्बान्यपहत्य चोरेषु धावत्सु यद्व
 च्छया कश्चिच्छर आगतस्तान् हन्यात् स्वयमेव वा शूरं दृष्ट्वा चौरा अप-

हृतानि द्रव्याण्युत्सृज्य पलायेरन् तदा शूरस्यारूपं पुण्यफलम् । यदा तु बुद्धिपूर्वं स्वयमेव चोरेभ्यः प्रत्याहृत्य स्वानि स्वामिभ्यो ददाति तदा महदिति । एवं स्वभायाबुद्ध्या परदारगमनेऽल्पम् । अन्यत्र महदिति ॥६॥ *परीक्षा-
र्थोऽपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत ॥ ७ ॥ गुणदोषज्ञान परीक्षा । तथा
अर्थः प्रयोक्तुं यस्य सः । एवभूतोऽपि भूत्वा ब्राह्मण आयुधं न गृहीयात्
किं पुनर्हिंसार्थ इत्यपिशब्दार्थः ॥ ७ ॥ अस्य प्रतिप्रसवः— *यो हिंसार्थ-
मभिक्रान्तं हन्ति मन्युरेव मन्युं स्पृशति न तस्मिन् दोष इति पुरा-
णे ॥ ८ ॥ यस्तु हिंसार्थं गरणार्थमभिक्रान्तमभिपतितं हन्ति न तस्मिन् दो-
षो विद्यत इति पुराणे श्रुतम् । दोषाभावे हेतुः—यस्मान्मन्युरेव मन्युं स्पृ-
शति न पुनः पुरुषः पुरुषम् । अत्र वसिष्ठबोधायनौ—‘स्वाध्यायिन् कुले
जातं यो हन्यादावतायिनम् । न तेन भ्रूणहा स म्यान्मन्युस्तं मन्युमृच्छ-
ति ॥’ इति । मनुस्तु, ‘शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुञ्च्यते । द्विजा-
तीनां च वर्णानां विप्लवे कालकार्पिते । आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च
सङ्गरे ॥ स्त्रीविप्राभ्युपपन्नौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥’ इति । गौतमः—
‘प्राणसंज्ञे ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीते’ति । वसिष्ठ—‘अग्निदो गरदश्चैव
शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः ॥ आततायिन
मायान्तमपि वेदान्नपारगम् । जिघांसन्त जिघांसीन्नान्न तन् भ्रूणहा भवेत् ॥’
इति ॥ ८ ॥ पवित्रैरकृतप्रायश्चित्तैरुत्प्रादितानां पुत्राणामपि पातित्यमस्तीति
प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षमाह— * अथाभिगताः सुमन्त्रमाय चरेयुर्धार्म्य-
मिति सन्निहित्येतरतरयाजकाः इतरतराध्यापका मिथो विर्वहमा-
नाः ॥ ९ ॥ अर्थशब्दोऽर्थान्तरप्रस्ताव सूचयति । अभिशस्ता पतिता
समुवसाय चरेयुः । अवमानं गृहम् । समित्येकीभावे । ग्रामाद्वहिर्गर्भम्
प्रदेशे गृहाणि कृत्वा चरेयुः । धार्म्यं धर्म्यं वदयमाणं वृत्तमिति । साशित्य
सगीतां तीक्ष्णा बुद्धि कृत्वा । निश्चिन्त्येत्यर्थः । इतरतराः याजयन्त इतर-
तरमध्यापयन्तः परस्परं विवाहसम्बन्धं च कुर्वन्तश्चरेयुः वर्तेरन्निति ॥ ९ ॥
* पुत्रान् सन्निपाद्य द्रव्यविप्रव्रजतास्मदेवं ह्यस्मन्स्वार्यासंस्पृत्यप-
त्स्यतेति ॥ १० ॥ अथ ते पुत्रान् सन्निपाद्य द्रव्यं । हे पुत्राः । अ-

स्मत् अस्मत्तः । विप्रव्रजत विविधं प्रकर्षेण च स्नेहमुत्सृज्यार्यसमीपं
 गच्छत । एवं ह्यस्मत्सु अस्मास्वार्योः शिष्टाः सम्प्रत्यपत्स्यत । आशं-
 सायां भूतवच्चेति भाविष्यति लुङ् । सकारात्परो यकारोऽपपाठं च्छन्दसो
 वा । सम्प्रतिपत्तिं करिष्यन्ति । आर्याणामप्येतदभिप्रेतं भाविष्यति ।
 गस्माद्गस्माभिरेव पतनीयं कर्मानुष्ठितं न भवद्भिः ॥ १० ॥ न च पतितेनोत्पा-
 दितस्य पातित्यम् । अन्यत्वात् । एतदेवोपपादयति—*अथापि न से-
 न्द्रियः पतति ॥ ११ ॥ न हि पतितो भवन् सहेन्द्रियेण पतति पुरुष एव
 पतति नेन्द्रियं शुक्लमिति । अथापिशब्दोऽपि चेत्यस्यार्थे ॥ ११ ॥ कथं न
 सेन्द्रियः पततीत्याह—*तदेतेन वेदितव्यमङ्गहीना हि साङ्गं जनयति
 ॥ १२ ॥ तदनन्तरोक्तमर्थरूपमेतेन वक्ष्यमाणेन निर्देशेन वेदितव्यम् । च-
 क्षुराद्यङ्गहीनः साङ्गं चक्षुरादिमन्तं जनयति । एवमधिकारविकलः साधि-
 कारं जनयिष्यति ॥ १२ ॥ स्त्रिया अपि कारणत्वात् तस्याश्च दोषाभावा-
 त् । दूषयति—*मिथ्यैतदिति हारीतः ॥ १३ ॥ एतदनन्तरोक्तमर्थरूपं
 मिथ्या न युक्तमिति हारीतो मन्यते ॥ १३ ॥ कुत इत्याह—*दधिधा-
 नीसधर्मा स्त्री भवति ॥ १४ ॥ दधि धीयते यस्यां सा दधिधानी स्थाली
 तथा सधर्मा सदृशी स्त्री भवति ॥ १४ ॥ ततः किम्—*यो हि दधि-
 धान्यामप्रयतं पय आतर्च्य मन्यति न तेन धर्मकृत्यं क्रियते एवम-
 शुद्धिं शुक्लं यन्निवर्तते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते ॥ १५ ॥ यो हि
 पुरुषः दधिधान्यां स्थान्याम् । अप्रयतं श्वाद्युपहतम् । पय आतर्च्य त-
 क्रुद्ध्यातञ्चनेन सम्कृत्य मन्यति न तेन तदुत्पन्नेन घृतादिना धर्मकृत्यं स्ना-
 नंदिक् क्रियते एवमशुचि शुक्लं यन्निवर्तते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते । प-
 तितमम्बन्धेनाशुचि शुक्लं स्त्रिया निषिक्तं शोणितेनाक्तं यन्निवर्तते येन रू-
 पेण निष्पद्यते न तेन सह सम्प्रयोगो विद्यते शिष्टानाम् । अत्र चाशुचि शु-
 क्लमित्येतदथापि न सेन्द्रियः पततीत्यस्य दूषणम् । न हि वाचनिकेऽर्थे यु-
 क्तयः क्रमन्ते । तथा च समानायामप्युत्पत्तौ पुत्र एव पतति न दुहिता ।
 यथाह वसिष्ठ—‘पतितोत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः । सा हि प-
 रगामिनो तामरिकथामुपेयात् ।’ इति ॥ १५ ॥ *अभीचारानुव्यवहारा-

वशुचिकरवृत्तपतनीयौ ॥ १६ ॥ अभिचार एवाभिचारः । उपसर्गस्य घा-
 जीतिर्दीर्घः । अभिचारः श्येनादिः । अनुष्यवहारः शापः । तौ ब्राह्मण-
 विप्रयौ क्रियमाणावशुचिकरावेव । न तु पतनीयौ ॥ १६ ॥ *पतनीयावि-
 ति हारीतः ॥ १७ ॥ हारीतस्तु, तावपि पतनीयाविति मन्यते ॥ १७ ॥
 *पतनीयवृत्तिस्त्वशुचिकराणां द्वादशमासान् द्वादशार्धमासान् द्वाद-
 श द्वादशाहान् द्वादश सप्ताहान् द्वादश त्र्यहान् द्वादशाहं सप्ताहं त्र्य-
 हमेकाहम् ॥ १८ ॥ अशुचिकराणामपि कर्मणां येषामाहत्य प्रायश्चित्तं
 नोक्त तेषामपि पतनीयेषु कर्मसु या वृत्तिः प्रायश्चित्तं सैव प्रायश्चित्तम् ।
 कियन्ते काल द्वादशमासाद्येकाहान्तम् ॥ १८ ॥ किमविशेषण सर्वेष्वेवाशु-
 चिकरेष्वयं कालविकल्पः । नेत्याह—*इत्यशुचिकरनिर्वेषा यथा कर्मा-
 भ्यासः ॥ १९ ॥ इत्येषोऽशुचिकरनिर्वेषा यथा कर्माभ्यासस्तथा वेदितव्यः ।
 बुद्धिपूर्व सानुबन्धेऽभ्यासे भ्यासं कालमशुचि । विपरीते विपर्यय इति ॥ १९ ॥

॥ इति एकोनत्रिंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० १० ख० २९ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तां हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने दशमः पटलः ॥ १० ॥

‘न समावृत्तं वपेरन् स्नातस्तु काल’ इत्यादिषु प्रसक्तस्य स्नात-
 कालमाह—*विद्यया स्नातीत्येके ॥ १ ॥ वेदविद्या विद्या । तया स-
 म्पन्न स्नानं कुर्यादित्येके मन्यन्ते । मनुरप्याह—‘वेदानधीत्य वेदो वा वे-
 द वापि युयाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मनर्गो गृहस्याश्रममीवमेत ॥’ इति ॥ १ ॥
 *अथाघृतेनाष्टान्वत्वारिंशत्परीमाणेन ॥ २ ॥ परिमाणमेव परीमाणम् ।
 छान्दसो दीर्घः । अष्टाचत्वारिंशद्ब्रह्मण ‘पाद्वनमर्धने’त्यादिपूर्वाक्तस्याष्टुपलं-
 क्षणम् । अष्टाचत्वारिंशदादिपरिमाणेन व्रतेन वा सम्पन्न स्नायात् अ-
 सम्पन्नोऽपि विद्यया ॥ २ ॥ *विद्याकृत्वेन चेत्येके ॥ ३ ॥ विद्येति तृतीयै-
 कवचनस्याकारस्य ‘सुपां सृष्टु’गित्यादिना लुक् । विद्यया व्रतेन चोभाभ्यां
 सम्पन्नः स्नायादित्येके मन्यन्ते । एवं च ‘वेदमधीत्य स्नास्य’न्नित्यत्र वेदम-
 धीत्येत्युपलक्षणम् । अत्र याज्ञवल्क्यः—‘वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वाप्युभ-

‘यमेव वा । अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियमुद्धहेत् ॥’ इति । अत्र व्रत-
शब्देनाग्निधनभैक्षाचरणादयो ब्रह्मचारिधर्मा उच्यन्ते । तेषु हि कालपरि-
माणस्थं श्रुतत्वात् पार नीत्वेति युज्यते । दृश्यते च तेषु व्रतशब्दः । ‘य-
था व्रतेषु समर्थस्याद्यानि वक्ष्याम’ इति । न तु सावित्र्यादीनि वेदव्रतान्यु-
च्यन्ते । तेषां तत्तत्प्रदेशाध्ययनशेषतया तदभावेऽभावाद्देदं व्रतानि वेति
विकल्पानुपपत्तेः । अतः कालविशेषावच्छिन्नानि व्रतानि वेदमुभयं वा पारं
नीत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥ *तेषु सर्वेषु स्नातकवद्वृत्तिः ॥ ४ ॥ विद्यास्नातको
व्रत्स्नातक उभयस्नातक इति त्रयः स्नातका उक्ताः । तेषु सर्वेषु स्नातक-
वत् ‘तदर्ह’मिति वतिः स्नातकार्हा वृत्तिः पूजा । ‘यत्रास्मा अपचिति’ मित्यादिः
कार्या ॥ ४ ॥ ननु व्रतस्नातकं न्यूनाप्युभयस्नातकेऽधिका यद्यप्येवं तथापि
पूजयितुं फलत्रशेषोऽस्तीत्याह — *समाधिविशेषाच्छ्रुतिविशेषाच्च पू-
जायां फलविशेषः ॥ ५ ॥ कर्तव्येषु कर्मस्ववधानं समाधिः । श्रुतिः श्रुतम् ॥
५ ॥ *अथ स्नातकव्रतानि ॥ ६ ॥ इत उत्तर स्नातकव्रतान्यधिकृतानि
वेदितव्यानि । यद्यपि वक्ष्यमाणेषु कानिचित् साधारणान्यपि भवन्ति तथा-
पि भूम्ना स्नातकव्रतान्यधिक्रियन्ते ॥ ६ ॥ *पूर्वेण ग्रामान्निष्क्रमणप्रवे-
शनानि शीलयेदुत्तरेण वा ॥ ७ ॥ यदा ग्रामान्निष्क्रामति ग्रामं प्रविश-
ति तदा पूर्वेण द्वारेणोत्तरणं वा कुर्यात् । न द्वारान्तरेण शीलयेदिति वच-
नाद्यदृच्छया द्वारान्तरेण निष्क्रमणप्रवेशनयोरपि न प्रायश्चित्तम् ॥ ७ ॥
*सन्ध्योश्च बहिर्ग्रीमस्तासनं वाग्यतश्च ॥ ८ ॥ अहोरात्रयोः सन्धानं
सन्धिः । तौ च द्वौ सायं प्रातश्च । सज्योतिषोऽज्योतिषोऽदर्शनात् । तयो-
स्तन्ध्योर्ग्रीमाद्वहिरासीत् । वाग्यतश्च भवेत् । मनु. पुनराह — ‘पूर्वा सन्ध्या
जर्पस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमां तु समासीत् सम्यगृक्षावेभ्रव-
नात् ॥’ इति तत् ब्रह्मचारिविषयम् । स्नातके आसनस्य वाग्यमनस्य
चात्र विधानात् । अन्ये तु, आसनग्रहणं स्थानस्याप्युपलक्षणम् । वाग्य-
मन च लौकिक्या वाचो निवृत्तिः । न सावित्रीजपस्येति वर्णयन्ति ॥ ८ ॥
आहिताग्निविषयेऽस्यापवादः — *विप्रतिषेधे श्रुतिलक्षणं बलीयः ॥ ९ ॥
तिरोधो विप्रतिषेधः । अग्निहोत्रिणो बहिरासन् अग्निहोत्रहोमश्च विरु-

ध्येते । तत्र श्वातेलक्षणमग्निहोत्रमेवं कर्तव्यम् । न स्मार्तं बहिरासनम् ।
 तस्य कल्प्यमूलत्वादितुरस्य च वल्लभमूलत्वादिति ॥९॥ * सर्वाङ्गा-
 न्वासंसि वर्जयेत् ॥१०॥ कुसुम्भादयस्सर्वे रागाः वाससि वर्जनीयाः ।
 न केनचिद्रक्तं वासो विभृयादिति ॥१०॥ * कृष्णं च स्वाभाविकम् ॥
 ११॥ यच्च स्वभावतः कृष्णं कम्बलादि । तदपि न वसीत ॥११॥ * अन्न-
 द्वासि वासो वसीत ॥१२॥ उद्वासनशीलमुद्वासि उल्बणम् । ततोऽ-
 न्यदनूद्वासि । छान्दसो दीर्घः । एवंभूतं वासो वसीत आच्छादयेत् ॥१२॥
 * अप्रतिकृष्टं च शक्तिविषये ॥१३॥ प्रतिकृष्टं निकृष्टं जीर्णं मलवत्
 स्थूलं च । तद्विपरीतमप्रतिकृष्टम् । तादृशं च वासो वसीत । शक्तौ स-
 त्याम् ॥१३॥ * दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेन्मूत्रपुरीषयोः कर्म
 परिहाप्य ॥१४॥ चकारः पूर्वाक्षया समुच्चयार्थः । दिवा शिरसः प्रावरणं
 पटादिना न कुर्यात् । किमविशेषेण । मूत्रपुरीषयोः कर्म क्रियां परिहाप्य
 वर्जयित्वा ॥१४॥ * शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्यात् भूम्यां किञ्चि-
 दन्तर्धाय ॥१५॥ दिवा रात्रौ च मूत्रपुरीषे कुर्वन् शिरः प्रावृत्य कुर्या-
 त् । भूम्यां किञ्चिदन्तर्धाय तृणादिकम् । न साक्षात् भूम्यामेव । इह काम-
 चारे प्राप्ते 'दिवा च शिरसः प्रावरणं वर्जये'दित्युक्तम् । तस्य पर्युदासः कृतः
 'मूत्रपुरीषयोः कर्म परिहाप्ये'ति । तत्र मूत्रपुरीषकाले स एव कामचारः स्थि-
 तः । अत आरभ्यते 'शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्या'दिति । एवं नहि इ-
 दमेवास्तु न पूर्वतः पर्युदासः सोऽप्यवश्यं कर्तव्यः । अन्यथा 'शिरस्तु प्रावृत्ये'-
 त्यस्य रात्रौ चरितार्थत्वात् दिवाप्रतिषेध एव स्यात् । गतमस्तु, रात्रौ सदेव
 प्रावरणमाह 'न प्रावृत्य शिरोऽहनि पर्यटेत्प्रावृत्य रात्रौ मूत्रोच्चारणे चे'ति ॥१५॥
 * छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥१६॥ 'न चोपजीव्यच्छायास्वि'-
 ति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् । न्यस्यां पथिकादयो विश्राम्यन्ति सा गृह्यते । तेन
 छत्रच्छायादेरप्रतिषेधः । मेघच्छायाया अप्यप्रतिषेधः । अवर्जनीयत्वात् ॥
 १६॥ * स्वां तु छायामवमेहेत् ॥१७॥ छान्दसस्तुगमावः । द्वितीयाश्रु-
 तेः प्रतिशब्दाध्याहारः । अवमेहनं मूत्रकर्म । अनुपजीव्यत्वान्नयं पूर्वस्य
 प्रतिषेधस्य विषय इति । प्रतिप्रसवोऽयं न भवति । तेन सति सम्भवे स्वामेव

ठायां प्रत्यक्मेढव्यम् ॥ १७ ॥ * न सीपानन्मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ १८ ॥
 * कृष्टे ॥ १९ ॥ * पथि ॥ २० ॥ * अग्निं ॥ २१ ॥ * तथा ष्टेवनमैधुनयोः ॥
 २२ ॥ * ~~अग्निं~~ ॥ २३ ॥ स्पष्टानि षट् ॥ १८-२३ ॥ * अ-
 ग्रम् ॥ २४ ॥ * आदित्यम् ॥ २५ ॥ * अपः ॥ २६ ॥ * ब्राह्मणम् ॥ २७ ॥
 * गा देवताश्च ॥ २८ ॥ * अभिमुखो मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ॥ २९ ॥
 स्पष्टानि षट् । ष्टेवनमास्यश्लेष्मादीनामुत्सर्गः । देवताः देवताप्रतिमाः ॥ २४
 -२९ ॥ * अश्रमानं लोष्टमार्द्रानोषधिवनस्पतीनूर्ध्वान्छिद्य मूत्रपु-
 रीषयोः शुन्धने वर्जयेत् ॥ ३० ॥ फलपाकावसाना ओषधयः । ये पु-
 ष्पैर्विना फलन्ति ते वनस्पतयः । 'आर्द्रा' निति वचनात् शुष्केषु न दोषः ।
 'ऊर्ध्वानि' निति वचनाद्वातादिनिमित्तेन भग्नेषु न दोषः । 'एतैरश्मादिभिर्मूत्र-
 पुरीषयोः शोधने न कुर्यात् ॥ ३० ॥ * अग्निमादित्ययो ब्राह्मणं गा
 देवता द्वारं प्रति पादं च शक्तिविषये नाभिप्रसारयति ॥ ३१ ॥ अग्न्या-
 दीन्प्रति पादौ न प्रसारयेत् ॥ ३१ ॥ * अथाप्युदाहरन्ति ॥ ३२ ॥ ३२ ॥

॥ इति त्रिंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र०१ प०११ ख०३० ॥

* प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतोच्चरेद्दक्षिणामुख उदङ्मुखो
 मूत्रं कुर्यात्प्रत्यक्पादावनेजनमिति ॥ १ ॥ उच्चारः पुरीषकर्म ।
 पादावनेजनं 'पादप्रक्षालनम्' । भोजनादिषु चतस्रो दिशो नियम्य-
 न्ते । मनुस्तु— 'आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियं
 प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्त उदङ्मुखः ॥' इति । याज्ञवल्क्यश्च— 'दि-
 वा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः । कुर्यान्मूत्रपुरीषे गुरात्रौ चेद्दक्षि-
 णामुखः ॥' इति ॥ १ ॥ * आराच्चावसथान्मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिशं
 दक्षिणापरां वा ॥ २ ॥ आवसथो गृहम् । तस्य दूरतो मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।
 दक्षिणां दिशम् । द्वितीयादर्शनादुपनिष्क्रम्येति गम्यते । दक्षिणापरा नैर्ऋती ॥
 २ ॥ * अस्तमिते च बहिर्ग्रामादारादावसथाद्वा मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्ज-
 येत् ॥ ३ ॥ अस्तमित आदित्ये बहिर्ग्रामान्मूत्रपुरीषे न कुर्यात् । तथा अन्त-
 र्ग्रामेऽपि गृहस्य दूरतो न कुर्यात् । दृष्टार्थोऽयं प्रतिषेधः । चोरज्याघादि-

शङ्कया । नित्यं देशं नास्ति दोषः ॥ १ ॥ * देवताभिधानं चाप्ययत्नः ॥ ४ ॥
 अप्रयत्नस्तन् देवताभिधानं वर्जयेत् । अपिधानमित्यपि पाठे एष एवार्थः ॥ ४ ॥
 * पशुं चोभयोर्देवतानां राज्ञश्च ॥ ५ ॥ देवतानां राज्ञश्चेत्युभयोः । राज्यपेक्षं
 या द्विवचनम् । पशुं निन्दां वर्जयेत् ॥ ५ ॥ * ब्राह्मणस्य गोरिति प-
 दोपस्पर्शनं वर्जयेत् ॥ ६ ॥ ब्राह्मणं गां च पदेन नोपस्पृशेत् । इतिशब्दः
 प्रकारे । तेन विद्यावयोवृद्धानां ब्राह्मणानामपि वर्जयेत् ॥ ६ ॥ * हस्तेन
 चाकारणात् ॥ ७ ॥ कारणमभ्यङ्गकण्डूयनादि । तेन विना हस्तेनाप्युप-
 स्पर्शने वर्जयेत् पूर्वोक्तानाम् ॥ ७ ॥ * गौर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परी-
 वादान्वर्जयेत् ॥ ८ ॥ गौरदक्षिणाया अपि दक्षिणानां गवामपि हिरण्यादी-
 नां कुमार्याः कन्यायाश्च दोषान् सतोऽपि न कथयेत् । अध्यात्मप्रकरणे
 योगाङ्गतया परीवादः प्रतिषिद्धः । अनन्तरं च वक्ष्यति 'क्रौञ्चादीश्चे'त्यादि ।
 इदं च वचनं गवादिषु प्रायश्चित्तातिरेकार्थम् ॥ ८ ॥ * स्तृहतीं च गां
 नाचक्षीत ॥ ९ ॥ सस्यन्नान्यादिवं भक्षययन्तीं गां स्वामिने न ब्रूयात् ॥
 ९ ॥ * संसृष्टां च वत्सेनानिमित्ते ॥ १० ॥ या च गौर्वत्सेन संसृज्यते
 तामपि न ब्रूयादनिमित्ते । इयं द्वे गौर्वत्सेन पीयत इति । 'अनिमित्त' इति-
 वचनात् यस्य हविषं वत्सा अपाकृता धेययुरित्यादिके निमित्ते सति वक्तु-
 र्नास्ति दोषः ॥ १० ॥ * नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् ॥ ११ ॥ या च गौरधेनुः
 पयस्विनी न भवति तामप्यधेनुरिति न ब्रूयात् ॥ ११ ॥ किं तर्हि—* धेनु-
 भव्येत्येव ब्रूयात् ॥ १२ ॥ भविष्यन्ती धेनुर्धेनुमव्या । धेनोर्मव्याय
 वक्तव्य इति मुम् न भवति । चव्यन्तत्वेनाव्ययत्वात् । वक्तव्यत्वे च सति श-
 ब्दनियमोऽयम् । न पुनरधेनुर्दर्शनं एवं वक्तव्यम् ॥ १२ ॥ * न भद्रं भद्रं
 मिति ब्रूयात् ॥ १३ ॥ यत् भद्रं तत् भद्रमिति न ब्रूयात् ॥ १३ ॥ किं तु—
 * पुण्यं प्रशस्तमित्येव ब्रूयात् ॥ १४ ॥ पुण्यं प्रशस्तमित्यनयोरन्यतरेण
 शब्देन ब्रूयात् । प्रशस्तं प्रशस्तम् । छान्दसो दीर्घः ॥ १४ ॥ * वत्सन-
 न्तीं च नोपरिगच्छेत् ॥ १५ ॥ वत्सानां बन्धनरज्जुर्वत्सनन्ती । तस्या उ-
 परि न गच्छेत् । तां न लङ्घयेत् । वत्सग्रहणं गोजानेरुपलक्षणम् ॥ १५ ॥
 * प्रेङ्खान्तरेण च नातीयात् ॥ १६ ॥ प्रेङ्खौ डोलास्तम्भौ । तोरणस्तम्भ-

वित्यन्ये । तत्रान्तरेण नातीयात् । 'तयोर्मध्ये न गच्छेत्' ॥ १६ ॥ * नासौ
 मे सपत्न इति ब्रूयाद्यदसौ मे सपत्न इति ब्रूयाद्विषन्तं भ्रातृव्यं ज-
 ङ्गयेत् ॥ १७ ॥ असौ देवदत्तो मे सपत्न इति न ब्रूयात् सदसि । किं कल-
 रणम् । यत् यद्यसौ सपत्न इति ब्रूयात्, द्विषन्तं क्रिमाशब्दोऽयम् । द्विषाणं
 भ्रातृव्यं सपत्नं जनयेत् । एवं हुक्ते स मन्यते नाकस्मादसावेदं ब्रूते
 नूनमस्य मयि द्वेषो वर्तत इति । ततश्च तत्प्रतीकारार्थं यतमानस्सपत्न एव
 जायत इति ॥ १७ ॥ * नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रब्रूयात् ॥ १८ ॥ इन्द्रधनु-
 राकाशे पश्यन् परस्मै तेन शब्देन न ब्रूयात् । यद्यवश्यं वक्तव्यं मणिधनु-
 रिति ब्रूयात् । गौतमीये दर्शनात् ॥ १८ ॥ * न पततः सञ्चक्षीत ॥ १९ ॥
 पततः प्रक्षिणः सङ्घीभूय स्थितान्न सञ्चक्षीत न गणयेत् इयन्त इति । अ-
 पर आह—'पुण्यक्षये स्वर्गात्पततः सुकृतिनः परस्मै न सञ्चक्षीत ज्योतींषि
 पतन्तीति न कथयेत् ॥ १९ ॥ * उद्यन्तमस्तं यन्तं चादित्यं दर्शने व-
 र्जयेत् ॥ २० ॥ उदयसमये अस्तमयसमये वा आदित्यं न पश्येत् । मनु-
 स्तु,—'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न
 मध्यं न भसो गतम् ॥' इति ॥ २० ॥ * दिवादित्यः सत्त्वानि गोपायति
 नक्तं चन्द्रमास्तस्मादमावास्यायां निशायां स्वाधीय आत्मनो गुप्ति-
 मिच्छेत् प्रायत्यब्रह्मचर्यकाले चर्यये च ॥ २१ ॥ दिवा अहनि । आ-
 दित्यः सत्त्वानि गोपायति प्राणिनो रक्षति आलोकदानेन । नक्तं चन्द्रमाः ।
 तस्मादमावास्यायां निशायां रात्रौ स्वाधीयः । वकारश्छान्दसः ।
 अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । बाढतरं भृशतरं आत्मनो गुप्तिं रक्षण-
 मिच्छेत् । केन प्रकारेण प्रायत्यब्रह्मचर्याभ्यां काले चर्यया च ।
 अयं त्वदर्थानुरूपः पाठः । अधोयमानस्तु प्रमादश्छान्दसो वा । प्रयत-
 स्य भावः प्रायत्यं नित्यप्रायत्यादधिकेन प्रायत्येन स्नानादिभेदेन । ब्रह्मचर्ये-
 ण मैथुनत्यागेन । काले कृतया चर्यया देवार्चनजपादिकया च । कस्मात्पुनरस्यां
 रात्रौ चन्द्रमा न गोपायतीत्याह—॥ २१ ॥ * सह होता रात्रिं सूर्याच-
 न्द्रमसौ वसतः ॥ २२ ॥ एतां रात्रिम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वमे-
 तां रात्रिं सूर्याचन्द्रमसौ सह वसतः । न च सूर्येण सह वसतश्चन्द्रमसः प्र-

काशोऽस्ति ॥ २२ ॥ *न कुसृत्या ग्रामं प्रविशेत् ॥ २३ ॥ कुसृतिः कुं
मार्गः ॥ तथा ग्रामं न प्रविशेत् ॥ २३ ॥ *यदि प्रविशेन्नमो रुद्राय वा
स्तोष्यतथ इत्येतामृचं जपेदन्यां वा रौद्रीम् ॥ २३ ॥ यदि गत्यन्तरं
भावात् प्रविशेत् 'नमो रुद्राये'त्यादिकामृचं जपेत् अन्यं वा रौद्रीम् 'इमं
रुद्राय तवस'इत्यादिकाम् । अत्र वाजसनेयगृह्ये—'वनं प्रवेक्ष्यन्ननुमन्त्रयते'न
मो रुद्राय ववसदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति पन्थानमारोक्ष्यन्ननुमन्त्रयते 'नमो
रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति अपः प्रवेक्ष्य 'न्ननुमन्त्रयते नमो रुद्रा-
याप्सुषदे स्वस्ति मा सम्पारये'ति तस्माद्यत्किञ्चन कर्म कुर्व 'न्नमो रुद्राये'त्येव
कुर्यात् 'सर्वो ह्येष रुद्र' इति श्रुतेरिति । भारद्वाजगृह्येऽप्यस्मिन्विषये किय-
नेव भेदः ॥ २४ ॥ *नाब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् ॥ २५ ॥ अब्राह्म-
णः शूद्रः । 'न शूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्या'दिति वासिष्ठे दर्शनात्
तस्मा उच्छिष्टं न प्रयच्छे'दित्यनाश्रितविषयम् ॥ २५ ॥ *यदि प्रयच्छे
दन्तान्स्कुप्त्वा तस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् ॥ २६ ॥ इदमाश्रितविषय-
म् । दन्तान्नखेन स्कुप्त्वा प्रयच्छेत् दन्तान्नखेनावलिख्य तन्मल तस्मिन्नु-
च्छिष्टे निधाय प्रयच्छेत् । 'स्कृप्त्वे'ति स्कुभ्रोतेः क्त्वाप्रत्यये छान्दसं भ-
कारस्य चत्वंम् । स्कुभ्रोतेर्वा पकार उपसर्जनः ॥ २६ ॥ *क्रोधादीश्च भू-
तदाहीरग्नन्दोषान्वर्जयेत् ॥ २७ ॥ क्रोधादयो भूतदाहीया अध्यात्मपटले
व्याख्याताः । तद्वचनं योगिविषयमित्ययोगिनोऽपि स्नातकस्य क्रोधादि-
निवृत्त्यर्थमिदं वचनम् । इदमेव तद्वचनमस्तु योग्यर्थमयोग्यर्थश्च । एवं
सिद्धे तद्वचनं क्रोधादिवर्जनस्य योगाङ्गत्वंप्रतिपादनार्थम् । तेन क्रोधाद्यनु-
ष्ठाने योगसिद्धिर्न भवति । न पुनः स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तमिति ॥ २७ ॥
॥ इति एकत्रिंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र ० १ प ० ११ ख ० ३१ ॥

*प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदं मैथुनं वर्जयेत् ॥ १ ॥ प्रवचनमध्यापनम् ।
तेन युक्तो वर्षासु शरदि च मैथुनं वर्जयेत् ऋतावपि ॥ १ ॥ *मिथुनीभू-
य च न तथा सह सर्वा रात्रिं शयीत ॥ २ ॥ मिथुनीभूय मैथुनं कृत्वा
तथा भार्यया सह तां रात्रिं सर्वा न शयीत ॥ २ ॥ *शयानश्चाध्यापनं

वर्जयेत् ॥ ३ ॥ दिवा नक्तं च शयानस्याध्यापनप्रतिषेधः । स्वयं तु धार-
णार्थमधीयानस्य नास्ति दोषः ॥ ३ ॥ *न च तस्यां शय्यायामध्यपये-
त्स्यां शयीत ॥ ४ ॥ यस्यां शय्यायां भार्याया सह शयीत रात्रौ तस्यां
शय्यायामासीनोऽपि नाध्यापयेत् ॥ ४ ॥ *अनाविःस्वगनुलेपणस्स्यात् ॥
५ ॥ आविर्भूते प्रकाशिते स्वगनुलेपने यस्य एवंभूतो न स्यात् । गत्वं पूर्वव-
त् ॥ ५ ॥ *सदा निशायां दारं प्रत्यलङ्कुर्वीत ॥ ६ ॥ 'दारं प्रती'ति व-
चनादुपगमनार्थमलङ्करणम् । तेन भार्याया अशक्त्यादिना उपगमनायोग्य-
त्वे नायं नियमः ॥ ६ ॥ *सशिरा वमज्जनमप्सु वर्जयेत् ॥ ७ ॥ वम-
ज्जनमवमज्जनम् । 'वष्टि वागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो'रित्यकारलोपः । त-
त्सशिरा अवमज्जनं वर्जयेत् सह शिरसा स्नानं न कुर्यात् । अवगाहनवि-
धयः सर्वे स्नातृकव्यतिरिक्ते चरितार्थाः नैमित्तिकाश्च । स्नातकस्य तु नि-
त्यस्नानमवगाहनरूपं न भवतीत्यर्चायस्य पक्षः ॥ ७ ॥ *अस्तमिते च स्ना-
नम् ॥ ८ ॥ अस्तमित आदित्ये सर्वप्रकारं स्नानं वर्जयेत् ॥ ८ ॥ *पाला-
शमासनं पादुके दन्तप्रक्षालनमिति च वर्जयेत् ॥ ९ ॥ पालाशमासना-
दि वर्जयेत् । दन्तप्रक्षालनं दन्तकाष्ठम् । इतिशब्दः प्रकारे । तेनान्यदपि
गृहोपकरणं पालाशं वर्जयेत् ॥ ९ ॥ *स्तुतिं च गुरोस्समक्षं यथा सुस्ना-
तमिति ॥ १० ॥ 'सुस्नात'मित्यादिकां च स्तुतिं गुरोस्सन्निधौ वर्जयेत् ॥ १० ॥
*आ निशाया जागरणम् ॥ ११ ॥ निशा रात्रेर्मध्यमो भागः । आ तस्मा-
त् जागृतात् न स्वप्यात् ॥ ११ ॥ *अन्ध्यायो निशायामन्यत्र धर्मोप-
देशाच्छिष्येभ्यः ॥ १२ ॥ निशायामनध्यायः अध्ययनमध्यापनं च न कु-
र्यात् । शिष्येभ्यस्तु धर्मोपदेशोऽनुज्ञायते ॥ १२ ॥ *मनसा वा स्वयम् ॥
१३ ॥ निशायामनध्यायस्य प्रतिप्रसवः मनसा वा स्वयं चिन्तयोदेति ॥
१३ ॥ *ऊर्ध्वमर्धरात्रादध्यापनम् ॥ १४ ॥ अयमपि प्रतिप्रस-
वः । निशायामपि षोडश्या नाटिकाया आरभ्याध्यापनं भवतीति ॥
१४ ॥ *नापररात्रमुत्थायानध्याय इति संविशेत् ॥ १५ ॥ रात्रेस्तृ-
तीयो भागोऽपररात्रः । ऊर्ध्वमर्धरात्रादुत्थायाध्यापयन्नपररात्रं न संविशेत्
न शयीत । यद्यपि तस्मिन्नष्टम्यादिरनध्यायः प्राप्तो भवति । किंपुनः स्वा-

ध्याये । तथा च मनुः—‘न निशान्तिं परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्’
 इति ॥ १५ ॥ *काममुपाश्रयं ॥ १६ ॥ अनेन स्तम्भाद्युपाश्रयणेनासी-
 नस्यः स्वप्नोऽनुज्ञायते । तत्र रेफलोपश्रान्तसः । तथा शकारस्य द्विर्वचनं-
 म् ॥ १६ ॥ *मनसा वार्ध्याग्रीत ॥ १७ ॥ अयमभ्यूर्ध्वमर्धरात्रादुत्थायाध्या-
 पयतोऽनध्यायप्राप्तावेवोच्यते । मनसा प्राप्तं प्रदेशमधीयीत स्वयं चिन्त-
 येत् । अपाश्रित्य वा स्वप्यात् ॥ १७ ॥ *क्षुद्रान् क्षुद्राचरितांश्च देशा-
 न्नं सेवेत ॥ १८ ॥ क्षुद्रानल्पकान् । पुरुषान्न सेवेत । क्षुद्रैर्निषादादिभिर-
 धिष्ठित्वाश्च देशान्न सेवेत ॥ १८ ॥ *सभास्समाजांश्च ॥ १९ ॥ सभास्समा-
 जाश्च व्याख्याताः । तान्न सेवेत ॥ १९ ॥ *समाजं चेद्गच्छेत्प्रदक्षिणीकृ-
 त्यापेयात् ॥ २० ॥ यद्यर्थात् समाजं गच्छेत् तं प्रदक्षिणीकृत्यापेयं पग-
 च्छेत् ॥ २० ॥ *नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ॥ २१ ॥ बहुवचननिर्देशात्
 बहुकृत्यो नगरं न प्रवेष्टव्यम् । यदाकदाचिद्यादृच्छिके प्रवेशे न प्रायश्चि-
 त्तम् ॥ २१ ॥ *प्रश्नं च न विब्रूयात् ॥ २२ ॥ विविच्य वचनं विवचनं नि-
 र्णयः । पृष्टमर्थं न विविच्य ब्रूयादिदमित्थमिति । दुर्निरूपार्थविषयमिदम् ॥
 २२ ॥ *अथाप्युदाहरन्ति ॥ २३ ॥ अपि चास्मिन्नर्थे श्लोकमुदाहरन्ति ॥
 २३ ॥ *मूलं तूलं बृहति दुर्विवक्तुः प्रजां पशुनायतनं हिनस्ति । धर्म-
 प्रह्लादन कुमालनाय रुदनं ह मृत्युर्व्युवाच प्रश्नम् । इति ॥ २४ ॥ दुर्निरू-
 पमर्थं सहसा निर्णयं यो दुर्विवक्ति अन्यथा निर्णयति तस्य दुर्विवक्तुस्त-
 देव दुर्वचनं मूलं तूलं च बृहति । मूलं पितृधनम् । तूलमागामिनी सम्पत् ।
 तदुभयमपि बृहति उत्पाद्यति । दन्तोष्ठ्यो वकारः । किमेतावदेव ।
 न । प्रजां पुत्रादिकाम् । पशून् गवाँदिकान् । आयतनं गृहं हिनस्ति ।
 अतो दुर्वचनसम्भवात् मन्त्रमात्रमेव न विब्रूयादिति । अत्रेतिहासः ।
 कस्यचिदृषेर्धर्मप्रह्लादः कुमालनश्चेति द्वौ शिष्यावास्ताम् । तौ कदाचिदर-
 प्यान्महान्तौ समिद्धारावाहृत्य श्रमादृष्टिपथ एवाचार्यगृहं प्राक्षिपताम् । त-
 योरेकेनाक्रान्त आचार्यस्य शिशुः पुत्रो मृतः । ततः शिष्यावाहूयाचार्यः
 पप्रच्छ । केनायं मारित इति । तावुभावपि न मयेत्युचतुः । पतितस्य प-

रित्यागमदुष्टस्य परिग्रहं कर्तुमशक्नुवन्निर्मृत्युमाहूय पप्रच्छ ॥ केनायं व्या-
पादित इति । ततो धर्मसङ्कटे पतितो मृत्युरुदन्नेव प्रश्नं व्युवाच त्रिविच्य-
कथितवान् । हे धर्मप्रह्लाद न कुमालनाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । कुमाश्चनस्य
नेदं पतनीयमिति । धर्मप्रह्लाद त्वयेदं कृतमिति वक्तव्ये इतरस्य नास्तित्यु-
क्तम् । तथापीतरस्यास्तीत्यर्थाद्भिष्यते । इति रुदन् ह व्युवाचेति ॥ हशब्द ऐ-
तिह्यत्वद्योतनार्थः । प्रह्लादशब्दे हकारात्परो रेफः ॥ २४ ॥ * गार्दभं यानं
मारोहणे विषमारोहणावरोहणानि च वर्जयेत् ॥ २५ ॥ गर्दभयुक्तं यानं
गार्दभं शकटादि । आरोहणे वर्जयेत् नारोहेत् । तथा विषमेषु निम्नोन्न-
तेष्वारोहणमवरोहणं च वर्जयेत् । उन्नतेष्वारोहण निम्नेष्वेवावरोहणम् ॥
२६ ॥ * बाहुभ्यां च नदीतरणम् ॥ २६ ॥ तरणं तरः । बाहुभ्यां नद्या-
स्तरणं वर्जयेत् । 'बाहुभ्या'मिति वचनात् नावादिना न दोषः ॥ २७ ॥ * ना-
वं च सांशयिकीम् ॥ २७ ॥ भिद्यते न वेति सशयमापन्ना सांशयिकी नौः ।
जीर्णा नावं वर्जयेत् । 'नावा'मिति षष्ठ्यन्तपाठे नावा मध्ये सांशयिकी नावं
वर्जयेत् ॥ २७ ॥ * तृणच्छेदनलोष्टविमर्दनष्टेवनानि चाकारणात् ॥
२८ ॥ तृणच्छेदनादि चाकारणाद्वर्जयेत् न कुर्यात् । तृणच्छेदनस्याग्न्यभि-
ज्वलनादि कारणम् । ष्टेवनस्य कारण प्रतिश्यायादि । इतरत्तस्य मृग्यम् ॥
२८ ॥ * यच्चान्यत्परिचक्षते यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ २९ ॥ 'यच्चान्यदेवं
युक्तमाचार्याः परिचक्षते वर्जयन्ति तदप्यक्षक्रीडादि वर्जयेत् । द्विरुक्तिः
प्रश्नपरिसमाप्तिकृता ॥ २९ ॥

॥ इति द्वात्रिंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र० १ प० ११ ख० ३२ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्राविरचितायाम्

उज्ज्वलायां प्रथमप्रश्ने एकादशः पटलः ॥ ११ ॥

प्रथमः प्रश्नश्च समाप्तः

द्वितीयप्रश्नप्रारम्भः

*पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्व्रतम् ॥ १ ॥ पूर्वस्मिन् प्रश्ने आद्ययोः पटलयोः प्रायेण ब्रह्मचारिणो धर्मा उक्ताः । इतरेष्वष्टसु सर्वाश्रमाणाम् । एकांशे समावृत्तस्य । इदानीं पाणिग्रहणादारभ्य कर्तव्यानि कर्माप्युच्यन्ते । पाणिर्धम्मिन्नहनि गृह्यते तत्पाणिग्रहणम् । अधिशब्द ऊर्ध्वार्थे वर्तते । तस्मादूर्ध्वं गृहमेधिनोर्गृहस्थाश्रमवतोर्यद्व्रतं नियतं कर्तव्यम् । जातावेकवचनम् । तदुच्यते । 'पाणिग्रहणादधी'ति वचनं 'भार्यादिरग्निदध्यादिर्वे'ति शास्त्रान्तरेक्तो विकल्पो मा भूदिति । 'गृहमेधिनो'रिति द्विवचनमन्यतरमरणे मा भूदिति । (अनेकभाष्यस्य एकस्यामपि सत्यां भवत्येव । अनेकाश्रितस्याधिकारस्य विद्यमानत्वाच्छास्त्रान्तरत्वाच्च ।) वैश्वदेवं तु न विधुरा अपि कुर्वन्ति ॥ १ ॥ *काल्योर्भोजनम् ॥ २ ॥ काल्योरुभयोरपि भोजनं कर्तव्यम् । सायं प्रातश्च । नन्तरोत्तरं पश्चिमह्णश्च । भोजनस्य रागप्राप्तत्वात् । मानवे च स्पष्टमुक्तम् — 'सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रमग्रे विधिः ॥' इति । अन्ये तु नियमं मन्यन्ते । शकौ सत्यामपि गृहमेधिनोरुभयोरपि काल्योरवश्यं भोक्तव्यं प्राग्निहोत्रमग्रेष्वप्येति । तथा च बोधायनः — 'गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्वंस्तु तपश्चरन् । प्राग्निहोत्रलोपेन ह्यवकीर्णो भवेत्तु सः ॥' इति । (ऋग्यजुः प्रायश्चित्तात् । प्रायश्चित्ते तु नैव विधानमिति) ॥ २ ॥ *अतृप्तिश्चान्नस्य ॥ ३ ॥ मुहितार्थयोगे करणे पृष्ठा भवति । 'पूरणगुणमुहितार्थ'ति ज्ञापनात् । अन्नेन तृप्तिं न गच्छताम् । यावत्तृप्तिं न भोक्तव्यम् ॥ ३ ॥ *पर्वसु षोडशयोरुपवासः ॥ ४ ॥ पक्षमन्विः पर्व । इह तु तद्वत्कर्महर्गृह्यते । तेषु पर्वसु षोडशयोरुपवासः कर्तव्यः । उपवासो भोजनलोपः ॥ ४ ॥ अविशेषादुभयोरपि काल्योः प्राप्तावाह — *औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् ॥ ५ ॥ यत्कालान्तरं एकस्मिन् काले भोजनं तदप्यौपवस्त

म्य उपवास एव । 'औषवस्त तूपवसः' इति निघण्टुः । तदपि, द्विवा न रा-
त्रौ । श्रौते तथा दर्शनात् । 'न तस्य सायनश्रीया' इति । 'तदिह एवम्त ऊ-
र्ध्व'मित्यादि गृह्ये यदुक्त तत्रत्य उपवासा व्याख्यातः ॥ ९ ॥ *तृप्तिश्चा-
न्नस्य ॥ ६ ॥ पर्वसु सकृद्भुज्जानौ यावत्तृप्तिः भुज्जीयाताम् ॥ ६ ॥ *यच्चै-
नयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि भुज्जीयाताम् ॥ ७ ॥ 'एतस्मिन्नहनी'ति
न वक्तव्यम् । प्रकृतत्वाद्यथा 'तृप्तिश्चान्नस्य'ति पर्वसु भवति, एवमिदमपि भ-
विष्यति । किं च 'पर्वस्वि'ति बहुवचनात्तस्य प्रकृतस्य 'एतस्मिन्नहनी'त्येक-
वचनान्तेन प्रत्यवमर्शो नातीव समञ्जसः । तस्माद्व्यवहितमपि पाणिग्रहण-
मूह प्रत्यवमृश्यते । एतदर्थमेव च गृह्ये 'एतदहर्विजानीयाद्यदहर्भार्यामावहत'
इत्युक्तम् । एतस्मिन् पाणिग्रहणेऽहानं यदहर्भार्यामावहत्वा प्रियं तत् भुज्जी-
याताम् । न तु 'तृप्तिर्भार्यामभिष्टमन्न पाचये' इति निषेवस्यायं विषय इति ।
प्रतिसवत्सरं चैतत्कर्तव्यम् । यथा चैत्रे मासे स्वातो कृतविवाहस्य परस्मिन्नपि
संवत्सरे तस्मिन्मासे स्वातो । एव हि तद्विवाहरिति भवति । प्रतिमासं तु
नक्षत्रागमेऽपि चैत्रादिभेदान्न तदेतेति प्रतिपत्तिः । तस्मात् प्रतिसवत्सरमिदं
विवाहनक्षत्रे कर्तव्यम् । यथा राज्ञामभिषेकनक्षत्रमेव हि गृहमेधिना विवाहन-
क्षत्रमिति ॥ ८ ॥ *अथश्च शयीयाताम् ॥ ८ ॥ एतस्मिन्नेवाहनि स्थण्डि-
लशायिनौ स्याताम् ॥ ८ ॥ *मथूनवर्जनं च ॥ ९ ॥ एतस्मिन्नहन्नि न क-
र्तव्यम् ॥ ९ ॥ *श्वो भूते स्थालीपाकः ॥ १० ॥ स्थालीपाकश्च कर्तव्यः
परेद्युः ॥ १० ॥ *तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः ॥ ११ ॥ तस्य
स्थालीपाकस्योपचारः प्रयोगप्रकारः पार्वणेन व्याख्यातः । एतदेव ज्ञाप-
यति न सामयाचारिकेषु पार्वणातिदेशः प्रवर्तते इति । केचित्तु सर्वमेवैतत्पर्व-
विषयं मन्यन्ते । तेषामुक्तो दोषः । 'पार्वणेन व्याख्यातः' इति चानुपप-
न्नम् । न हि स एव तेन व्याख्यातो भवति । 'श्वो भूते स्थालीपाकः' इति च
व्यर्थम् । 'उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यं' इति पूर्वमेवोक्तत्वात् । 'एतदहर्विजानीया-
दिति चास्य प्रयोजनं तत्पक्षे चिन्त्यम् ॥ ११ ॥ *नित्यं लोक उपदिशन्ति ॥
१२ ॥ लोके शिष्टाचारसिद्धमेतत्कर्म नित्यं प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यमिति शि-

ष्टा उपदिशन्ति । अपर आह—वक्ष्यमाण कर्म शिष्टाचारसिद्धं नित्यं सां
र्वत्रिकं शिष्टा उपदिशन्ति ॥ १२ ॥ * यत्र क चाग्निमुपसमाधास्यन्स्या
त्तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिस्रस्तिस्रो रेखा विलिखेत् । तत्र उदगग्रास्तिस्त्र । ए
वं तिस्रो लेखा विलिखित्वाद्भिरवोक्षेत् । अथोपाग्नि श्रोत्रियागारादाहृत्य
प्रतिष्ठाप्योपसमित्युत्सममिद्वीत काष्ठैरभिज्वलेत् । तत्र 'पुरस्तादुद्भवो
पक्रमस्तथापवर्ग' इति परिभाषितपा उपदेशक्रमाच्च प्राच्य, पूर्व लेखा लेखनी
याः ततश्चोदीच्यः । 'प्राची पूर्वमुदक्रमस्य दक्षिणारम्भमालिखेत् ।' अथो-
दीची पुरस्सम्य पश्चिमारम्भमालिखेत् ॥ अन्ये तु प्राचीरुद्गारम्भ दक्षिणा
न्तमालिखन्ति ॥ १३ ॥ * उत्तिसर्चयेत्तदुदकमुत्तरेण पूर्वेण वान्यदुपद-
ध्यात् ॥ १४ ॥ एतदवोक्षणशेषेऽहकगग्रेरुत्तरतः पूर्वतः वा उत्तिसर्चेत् । उ-
त्तिसर्चगान्यदुदकं पात्रस्यमुपदध्यात्तत्रैव ॥ १४ ॥ * नित्यमुदधानान्यद्भि-
ररिक्तानि स्युर्गृहमेधिनोर्व्रतम् ॥ १५ ॥ गृहे उदधानान्यदुपात्राणि व-
टादीनि । तानि सदाद्भिररिक्तानि स्युः । एतदपि गृहमेधिनोर्व्रतम् । पुनः
'गृहमेधिनो'रिति वचनमस्मिन् कर्माणि स्वयं कर्तृत्वेमेव यथा स्यात् प्रयोज-
ककर्तृत्वं मा भूदिति । अन्य आह—पुनर्'गृहमेधिनो'रिति वचनात् पूर्वसूत्र
ब्रह्मचारिविषयेऽपि 'माविद्या समित्समहस्वमादध्या'दित्यादौ भवति । पाके तु
स्त्रिया न भवति । 'उपसमाधाम्य'न्निति लिङ्गस्य अवक्षितत्वात् । 'आर्गा-
प्रयतां' इत्यादौ भवतीति ॥ १६ ॥ * अहन्यसंवेशनम् ॥ १६ ॥ संवेशनं
मैथुनं तदहनि न कर्तव्यम् ॥ १६ ॥ कर्ता च सन्निपातो दारेणान्व्रत-
म् ॥ १७ ॥ जोदशनाशस्य षोडशाहंगत्रा कर्तुं । तत्र च सन्निपात-
संयोगो दारेण सह कर्तव्यः । छान्दोग्ये कवचनम् । अनुव्रतं शास्त्रतो निय-
मो व्रतं तदनुगोचेन । तत्र मनु—'कर्तुं स्वाभाविक स्त्रीणां रात्रय षो-
डश स्मृता । चतुर्भिरितरैस्मान्महोभिर्माद्विगर्हितैः ॥ तामासाद्याश्चतस्र-
स्तु नित्या एकादशी च या । त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशमना दश रात्र-

यः । अमावस्यामष्टमी च पौर्णमासी 'चतुर्दशीम् ॥' ब्रह्मधारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ।' इति । याज्ञवल्क्यस्तु,—एवं गच्छन् स्त्रियं क्षमां मवां मूलं च वर्जयेत् ।' इति । आचार्यस्तु, चतुर्थीप्रभृति गमनमाह—'चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मा प्रजानिश्रेयसमत्रं तु गर्भन'।मप्युपदिशन्ति । तदिह षोडशेषु रात्रिष्वादितन्निस्त्वस्त्वर्थः' वर्ज्याः । चतुर्थ्येकादशी त्रयोदशी चाचार्येणानुज्ञाता । मनुना निषिद्धाः । इतरामुदशमु युग्मासु पृथा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु । तत्र चो'त्तरामुत्तरा'मिति वचनात् । षोडश्या रात्रौ मवादियोगाभावे गच्छत उत्कृष्टपुत्रो भवति । चतुर्थ्यामवम । मध्ये कल्प्यम् । एव पञ्चदश्यामुत्कृष्टा दुहिता । पञ्चम्यामवगा । मध्ये कल्प्यम् । षोडशमेव गमनं गर्भहेतु । तत्रापि प्रथमम् । एवं स्थिते नियमविधिरयं योग्यत्वे मृत्युनाववश्य सन्निपतेत् । असन्निपतन् पुत्रोत्पत्ति निरुन्धानः प्रत्यवेयादिति । तथा च दोषमृति—'ऋगुस्नाता तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति । तस्या रजसि तं मासं पितरस्तस्य शेरते ॥' इति । पुत्रगुणाभितया पूर्वा पूर्वा वर्जयतो न दोषः अन्ये तु परिसङ्ख्या मन्यन्ते । कृतावैव सन्निपतेन्नान्यत्रेति । तेषामृतावनियमादगमनेऽपि दोषाभावादोषस्मरणमन्वपन्न स्यात् । सर्वथा विविर्न भवति । रागप्राप्तत्वात्सन्निपातस्य ॥ १७ ॥ *अन्तरालेऽपि दार एव । १८ । अन्तराल मध्यम् । कृत्वोरन्तराले मध्येऽपि सन्निपात स्यात् दार एव स कामे सति । यद्यप्यात्मनोऽजितेन्द्रियतया न तादृशं पारवश्यम् । तथापि भार्यायामेवमिच्छन्त्या तद्वक्षणीयमवश्यं सन्निपतेदिति । वदयति चा'प्रगृह्णा रक्षथ तन्तुमेत'मित्यादि । अनुव्रतमित्यनवृत्ते प्रतिषिद्धेषु दिनेषु न भवति । १८ ॥ *ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनम् ॥ १९ ॥ यदिदमनन्तरोक्त संवेशनं तत्र ब्राह्मणवचन प्रमाण 'काममावजनितोऽसम्भवामे'ति ॥ १९ ॥ ३ स्त्रीवासमेव सन्निपातस्स्यात् ॥ २० ॥ एवकारो भिन्नक्रम । मृत्युपभोगार्थं वासः स्त्रीवास । तेन सान्नपात एव स्यात् । तेन वासमा न सुप्रक्षालितेनापि ब्रह्मयज्ञादि कर्तव्यमिति यावत् ॥ २० ॥ *यावत्सन्निपातं चैव सहशय्या ॥ २१ ॥ यावत्सन्निपातमेव दम्पत्योऽसहशयनम् ॥ २१ ॥

*ततो नान्मनो ॥ २२ ॥ ततः पृथक्शयीयाताम् ॥ २२ ॥ * उदक्नेपस्प
र्शनम् ॥ २३ ॥ ततो द्वयोरप्यदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । इदमृतका
ले ॥ २३ ॥

॥ इति प्रथमा खण्डिका ॥ प्र० २ प० १ ख० १ ॥

अपि वा लपान्प्रक्षाल्याचम्य प्रोक्षणमङ्गानाम् ॥ १ ॥ अपि वां रेत-
सो रजसश्च येलिपाम्भानद्भिर्भृशं च प्रक्षाल्याचम्य अङ्गानां शिरःप्रभृती-
नां प्रोक्षणं कर्तव्यम् । रुचितो व्यवस्था । यावता प्रयता मन्यते ॥ १ ॥
*सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखम् ॥ २ ॥ सर्वेषामेव व-
र्णानां ब्राह्मणादीनां चतुर्णां ये स्वधर्मा वर्णप्रयुक्ता आश्रमप्रयुक्ता उभय-
प्रयुक्ता वा तेषामवैगुण्येनान्तानुष्ठाने सति परमुत्कृष्टम् अपरिमितमक्षयं
सुखं स्वर्गाख्यं भवति ॥ २ ॥ न केवलमेतावत् । किं तर्हि—*ततः परि-
वृत्तौ कर्मफलशेषेण ज्ञातिरूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानु-
ष्ठानमिति प्रतिपद्यते तच्चक्रबहुभयोल्लोकयोः सुख एव वर्तते ॥ ३ ॥
ततः सुखानुभवानन्तरं परिवृत्तिरिह लोके जन्म भवति । तस्या च कर्मणो यः
फलशेषोऽनुभुक्ताशस्तेन । ज्ञाति ब्राह्मणादिका विशिष्टे वा कुले जन्म । रूपं
कान्तिम् । वर्णं हेमादितुल्यम् । बलं प्रतिपदानिग्रहसमम् । मेधा ग्रन्थग्रहण-
शक्तियः । द्रव्याणि स्वर्णादीनि । धर्मानुष्ठानम् । इतिकरणाच्छ्रमदेव यत्क-
मेतत्सर्वं प्रतिपद्यते । सर्वत्र धर्मशेषो हेतुः । कर्मणि भुज्यमानानि सावशेषाणि
भुज्यन्ते । ऐहिकस्य शरीरग्रहणादिरपि । कर्मफलत्वाद्धर्मानुष्ठानं प्रतिपद्यते
इत्युक्तम् । यदा चैव तदा सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठानं इत्यादि प्रतिपद्यते इ-
त्यन्तं पुनर्भवतीत्यनुक्तमिदम् । तच्चक्रबहुभयोल्लोकयोरिह चामुष्मिश्च सुख ए-
व वर्तते न ज्ञातुं दुःखे वर्तते सुखानुबन्धनैवावृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ततो-
रोत्पत्तिमस्कारा अप्यावश्यक इति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह—*यथापधि-
वनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषे फलपरिवृद्धिरेवम् ॥ ४ ॥ चलो-
पोऽत्र द्रष्टव्यः । यथा चौषधीनां ब्रीह्यादीनां वनस्पतीनां चामादीनां बी-
जस्य क्षेत्रविशेषे कर्मविशेषे मस्कारविशेषे च क्षेत्रस्य वा कृष्यादौ कर्म-
विशेषे फलपरिवृद्धिर्भवति । न एव ब्रीहय उपर उप्ता न प्रतिरोहन्ति । कृ

प्यादिपरिकर्मिते तु क्षेत्रे उप्ता स्मम्बकंरयो भवन्ति । एवं पुंरुतेऽपि गर्भा-
 • धानादिसंस्कारमम्पन्ने द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ * एतेन दोषफलपरिवृद्धिरुक्ता
 ॥ ५ ॥ एतेनैव न्यायेन दुष्टकर्मफलपरिवृद्धिरप्युक्ता वेदितव्या । तद्ब्रूहेन
 पठनीयं 'सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं दुःखं ततः परिवृत्तौ कर्मफ-
 लशेषेण दुष्टं जात्यादिकामद्रव्याभ्यामधर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते । तच्चक्र-
 वदुभयोर्दुःख एव वर्तते । यथौषधिवनस्पतीनां बीजस्य क्षेत्रकर्मविशेषामावेक-
 लहानरेवमिति ॥ ५ ॥ दोषफलपरिवृद्धावुदाहरणमाह — * स्तेनोऽभिशस्तो
 ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा परस्मिंल्लोके परिमिते निरये वृत्ते जा-
 यते चाण्डालो ब्राह्मणः पौलकसो राजन्यो वैष्णो वैश्यः ॥ ६ ॥ स्तेनः
 सुवर्णचोरः । अभिशस्तो ब्रह्महा । स्तेनोऽभिशस्तो वा ब्राह्मणादिरमुष्मि
 ल्लोके परिमिते निरये दोषफलमनुभूय तस्मिन् वृत्ते परिक्षीणे ब्राह्मणश्चाण्डा-
 लो जायते । राजन्यः पौलकसः । शूद्रात्क्षत्रियायां जातः पुलकसः । स एव
 पौलकसः । प्रज्ञादित्वादणः । वैश्यो वैष्णः । वैष्णुना वर्तको वैष्णः ॥ ६ ॥ * ए-
 तेनान्ये दोषफलैः कर्मभिः परिध्वसा दोषफलासु योनिषु जायन्ते
 वर्णपरिध्वंसायाम् ॥ ७ ॥ वर्णपरिध्वंसा वर्णभ्यः प्रच्यवन तस्या वर्ण-
 परिध्वसायाम् । यथा ब्राह्मणादयश्चाण्डालाद्या जायन्ते । एतेन प्रकारेण
 स्तेनाभिशस्ताभ्याम् अन्येऽपि दोषफलैः कर्मभिर्दोषफलासु सूकरादिषु यो-
 निषु जायन्ते । परिध्वसा स्वजातिपरिभ्रष्टा इत्यर्थः । ते तथावगन्तव्ये इ-
 ति ॥ ७ ॥ * यथा चाण्डालोपस्पर्शने सम्भाषायां दर्शने च दोषस्तत्र
 प्रायश्चित्तम् ॥ ८ ॥ चाण्डालोपस्पर्शने दोषो भवति । तथा सम्भाषायां द-
 र्शने च । उपसमस्तमपि चाण्डालग्रहणमभिसम्बध्यते । तत्र सर्वत्र प्राय-
 श्चित्तं वक्ष्यते ॥ ८ ॥ * अवगाहनमप्यामुपस्पर्शने सम्भाषायां ब्राह्मण
 सम्भाषा दर्शने ज्योतिषां दर्शनम् ॥ ९ ॥ उपस्पर्शने सत्यवगाहनमपि
 प्रायश्चित्तम् । ऋजुनी उत्तरे द्वे । स्वकर्मप्रशसाप्रकरणे, प्रायश्चित्ताभिधानं
 स्वकर्मच्युतानां निन्दार्थम् । एवंताम निन्दितश्चाण्डालः । यस्य दर्शनेऽपि प्रा-

याश्चत्त स एव जायते स्वकर्मच्युतो ब्राह्मण इति ॥ ९ ॥

॥ इति द्वितीया खण्डिका ॥ प्र ० २ प ० १ ख ० १ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

आर्याः प्रयता वैश्वदेवेऽन्नसंस्कर्तारः स्युः ॥ १ ॥ आर्यास्त्रैव-
र्णिकाः । 'आर्याधिष्ठिता वा शूद्रा' इत्युत्तरत्र दर्शनात् । प्रयताः स्नाना-
दिना शुद्धाः । वैश्वदेवे गृहमेधिनो भोजनार्थे पाके । 'गृहमेधिनो यदक्षनी-
यस्ये'ति दर्शनात् । अन्नसंस्कर्तारः स्युः । अन्न भक्ष्यमाज्यपेयादिकं संस्कु-
र्युः । न स्वयं नापि स्त्रियः ॥ १ ॥ *भाषां कामं क्षवधूमित्यभिमुखोऽ-
न्नं वर्जयेत् ॥ २ ॥ भाषा शब्दोच्चारणम् । कामः कण्ठे गुरुवुराशब्दः
क्षवधुः क्षुतम् । एतत्त्रितयमन्नाभिमुखो न कुर्यात् । 'संस्कर्तारः स्यु'रिति ब-
हुवचनं प्रकृते 'वर्जये'दित्येकवचनं प्रत्येकमुपदेशार्थम् ॥ २ ॥ *केशानञ्ज-
वासश्चालभ्याप उपस्पृशेत् ॥ ३ ॥ केशादीनात्मीयानन्यदीयान्वा । आ-
लभ्य स्पृष्ट्वा । अप उपस्पृशेत् । नद स्नानम् । किं तर्हि । स्पर्शनमात्रम् ।
केशालम्बे पूर्वमप्युपस्पर्शनं निहितम् । इदं तु तत्रोक्तं वैकल्पिकं शकृदा-
द्युपस्पर्शनं वा भूतिरिति ॥ ३ ॥ *आर्याधिष्ठिता वा शूद्रास्संस्कर्तारः स्युः ॥
४ ॥ त्रैवर्णिकैराधिष्ठिता वा शूद्रास्संस्कर्तारः स्युः । प्रकरणादन्नस्येति गम्यते
॥ ४ ॥ *तेषां स एवाचमनकल्फः ॥ ५ ॥ तेषां शूद्राणामन्नसंस्कारेऽधि-
कृतानो स एवाचमनकल्पो वेदितव्यः यस्यान्नं पचन्ति । यदि ब्राह्मणस्य
हृदयज्जमाभिराग्ने, यदि क्षत्रियस्य कण्ठगाभिराग्नि, यदि वैश्यस्य तालुगाभि-
रिन्द्रियोपस्पर्शनं भवति ॥ ५ ॥ *अधिकमहरहः केशमश्रुलोमनखवृण्डमम्
शूद्राः पचन्तः प्रत्यहं केशादि वापयेयुः । इदमेवामत्रिकमार्यभ्यः ॥ ६ ॥
*उदकोपस्पर्शनं च सह वाससा ॥ ७ ॥ सहैव वाहसी स्नानं कुर्युः ।
आर्याणां तु परिहितं वासो निधाय कौपीनाच्छादनमात्रेणापि स्ना-
नं भवति । शूद्राणामपि पाकादन्यत्र । तथा च मनुः—'न वासोपिस्सहा-
जस्रं नाविज्ञाते जलाशये ।' इति ॥ ७ ॥ *अपि वाष्पपीप्वेव पर्वसु वा

वपेरन् ॥८॥ यदि वाष्टमीप्वेत् वपेरन् केशादीन् पर्वस्वेवः । न प्रत्यहम्
 'वपेर'न्निति अन्तर्भावितण्यर्थः । वापयेरन्नित्यर्थः । तथा च लोमनखवापनमि
 ति पूर्वणिचप्रयुक्तम् ॥८॥ *परोक्षमन्त्रं संस्कृतमग्नावधिश्रित्याद्भिः
 प्रोक्षेत्तदेवपवित्रमित्याचक्षते ॥ ९ ॥ यदि शूद्राः परोक्षमन्त्रं संस्कुर्युः आ
 यैरधिष्ठिताः । तदा तत्परोक्षमन्त्रं संस्कृतं स्वयमग्रावधिश्रयेत् । अधिश्रि
 त्याद्भिः प्रोक्षेत् । तदेवंभूतमन्त्रं देवपवित्रमित्याचक्षते । देवानामपि तत्पवि
 त्रं किं पुनर्मनुष्याणामिति ॥ ९ ॥ *सिद्धेऽन्नें तिष्ठन् भूतमिति स्वामि
 ने प्रब्रूयात् ॥ १० ॥ सिद्धे पक्वेऽन्ने तिष्ठन् पाचकोऽविष्ठाता वा भूतमि
 ति प्रब्रूयात् । यस्य तदन्नं तस्मै स्वामिने भूते निष्पन्नमित्यर्थः ॥ १० ॥
 *तत्सुभूतं विराडन्नं तन्मा क्षायीति यतिवचनः ॥ ११ ॥ तत्सुभूतमि
 त्यादिप्रतिवचनो मन्त्रः । तदन्नं सुभूतं सुनिष्पन्नम् । विराट् विराजनसाधनम् ।
 अन्नमशनम् । तच्च मा क्षायि क्षणि माभूदित्यर्थः ॥ ११ ॥ *गृहमेधिनो यदश
 नीयस्य होमा बलयश्च स्वर्गपुष्टिसंयुक्ताः ॥ १२ ॥ गृहमेधिनो यदशनीयं
 पक्वमपक्वं वा उपस्थितं तस्यैकदेशेन होमा बलयश्च वक्ष्यमाणाः कर्तव्याः ।
 स्वर्गं पुष्टिश्च तेषां फलमिति ॥ १२ ॥ *तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वाद
 शाहमधश्शय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च ॥ १३ ॥ तेषां होमानां
 बलीनां च ये मन्त्रास्तेषामुपयोगे । उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । तत्
 द्वादशाहमधश्शय्या स्यण्डिलशायित्वम् । ब्रह्मचर्यं मैथुनवर्जनम् । क्षारलवण
 वर्जनं च भवति । उपयोक्तुरेव ब्रतम् । अध्ययनाङ्गत्वात् । अन्ये तु, पत्न्या अ
 पीच्छन्ति उपयोगः प्रथमयोगः । तत्र च पत्न्या अपि सहाधिकार इति वद
 न्तः ॥ १३ ॥ *उत्तमस्यैकरात्रमुपवासः ॥ १४ ॥ उत्तमस्य 'उत्तमेन वैहा
 थस'मिति वक्ष्यमाणस्य 'ये भूताः प्रचरन्ती'त्यस्य एकरात्रमुपवासः कर्त
 व्यः ॥ १४ ॥ *बलीनां तस्यतस्य देशे संस्कारो हस्तेन परिमृज्यावो
 क्ष्य न्युप्य पश्चात्परिषेचनम् ॥ १५ ॥ बलीनां मध्ये तस्यतस्य बलेर्देश
 संस्कारः कर्तव्यः । क. पुनरसौ । हस्तेन परिमार्जनमवोक्षणं च । तं कृत्वा
 बलिं निवपति । न्युप्य पश्चात् परिषेचनं कर्तव्यम् । उपदेशक्रमादेव सिद्धे
 पश्चाद्ग्रहणं मध्ये गन्धमालयादिदानार्थमित्याहुः । 'तस्यतस्ये'ति दत्तं सत्य-

पि सम्भवे. छन्देव परिमार्जनमवाक्षणे च माभूदेकस्मिन्देशे समवेतानामपि
 पृथक्पृथग्यथा स्यादिति ॥ १५ ॥ * औपासने पचने वा षड्भिराद्यैः
 प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयात् ॥ १६ ॥ अत्र पच्यते स पचन्नोऽग्निः । औषा
 सन्वतामौपासने विधुरादेः पचन इति व्यवस्थितो विकल्पः । अन्ये तु, तुल्य
 विकल्पं मन्यन्ते । षड्भिराद्यैः 'अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्य-
 स्वाहा, ध्रुवाय भूमाय स्वाहा, ध्रुवक्षितये स्वाहा, अच्युतक्षितये स्वाहंत्यन्ते ।
 एते हि मन्त्रपाठे पठिता प्राग्विवाहमन्त्रेभ्यः विशिष्टनियममापक्षत्वग्रहण-
 त्वात्तैस्सह न गृह्यन्ते । केचित् सौविष्टकृममपि सप्तमं जुह्वति अग्नये स्विष्टकृत-
 स्वाहेति औषधहविकिषु तस्य सर्वत्र प्रवृत्तिरिति वदन्त । अन्ये तु सोमाय
 स्वाहेति न पठन्ति । सौविष्टकृत् पष्ठं पठन्ति । हस्तग्रहणं देव्यादिनिवृत्त्यर्थम्,
 ॥ १६ ॥ * उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥ १७ ॥ उभयतः पुरस्तादुपरि-
 षाच्च परिषेचनं कर्तव्यम् । कथम् । यथा पुरस्तात् उक्तं गृही 'अदितेऽनुमन्य
 स्वेत्यादि अन्वमःस्थाः प्रामावीरिति मन्त्रसन्नाम' इति च । सामयाचारि-
 केषु पार्वणेनातिदेशो न प्रवर्तत इति ज्ञापितत्वादप्राप्तविधिरयम् । अन्ये
 तु परिसिद्ध्यां मन्यन्ते । परिषेचनमेव वैश्वदेवे, नान्यत्तन्त्रमिति ॥ १७ ॥
 * एवं बलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते परिषेचनम् ॥ १८ ॥
 यथा षष्ठाभाहृषीनां परिषेचनं तन्त्रमेवं बलयाऽपि य एकास्मिन् देशे समवे-
 ता 'उत्तरैर्ब्रह्मसदन' इत्यादयस्तेषां न्यदन्ते परिषेचनं प्राप्नोति 'पश्चात्परिषेचन' ।
 मित्यनेन विहितं तत्सर्वान्ते सकृत्कर्तव्यं न प्रत्येकं पृथगिति । अमत्यस्मिन्
 सूत्रे पूर्वञ्च तस्य तस्येति वचनार्थं परिमार्जनमवाक्षणे च प्रत्येकं पृथक्पृ-
 थग्भवति तथा परिषेचनमापि स्यात् । अत्र उपदेशादेव य एकादेशं भा-
 वल्यस्तेषामेव सकृत्परिषेचनं यादृच्छिकममवेतानाम् । तेन यद्यप्यन्तरम्यो-
 त्तरपूर्वदेशशय्यादेश, तथापि कामालङ्कस्य पृथक्परिषेचनं भवति ॥ १८ ॥
 * सति संप्रसृष्टेन कार्याः ॥ १९ ॥ सति सृपे तत्समृष्टा बलयः कार्याः ।
 अन्ये त्वन्यैरपि व्यञ्जनैर्ममर्गमिच्छन्ति । तथा च बोधायनः—'काममि-
 तरेऽप्यतने' ऽपि । एष एव व्यञ्जनानां सम्कारस्यापि व्यञ्जनैरप्यतने च
 संसृष्टेन च बलयः कार्यास्मिति सम्भव इति ॥ १९ ॥ * अपरणाग्नि स-

सप्तमाभ्यामुदगपवर्गम् ॥ २० ॥ अपरेणाग्रिमग्नेः पश्चात् ॥ सप्तमाष्ट-
माभ्यां 'धर्माय स्वाहाऽधर्माय स्वाहे'त्येताभ्यां बलिहरणं कर्तव्यम् । उदग-
पवर्गम् । न प्रागपवर्गम् ॥ २० ॥ *उदधानसन्निधौ नवमेन ॥ २१ ॥
उदकं यत्र धीयते तदुद्धानम् । मणिकारुयम् । तस्य सन्निधौ नवमेन अ-
ज्य स्वाहे'त्यनेन ॥ २१ ॥ *मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागप-
वर्गम् ॥ २२ ॥ दशमैकादशाभ्यां ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा, रक्षोदेवजने-
भ्यः स्वाहेत्येताभ्याम् ॥ २२ ॥ *उत्तरपूर्वे देशेऽगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः ॥
२३ ॥ अगारस्य य उत्तरपूर्वो देशस्तत्रोत्तरैश्चतुर्भिः 'गृह्याभ्यः स्वाहा, अव-
मानेभ्यः स्वाहा, अवमानपतिभ्यः स्वाहा, सर्वभूतेभ्यः स्वाहे'त्येतेश्चतुर्भिः
प्रागपवर्गमित्येव ॥ २३ ॥

ति'तृतीया खण्डिका ॥ प्र०२ प०२ ख०३ ॥

*शय्यादेशे कामलिङ्गेन ॥ १ ॥ कामाय स्वाहा ॥ १ ॥ *देहि-
न्यामन्तरिक्षलिङ्गेन ॥ २ ॥ देहिनी देहर्ता द्वारस्याधस्तादारुः । तस्या
ध्रुवेदिकेत्यन्ये । अन्तर्द्वारस्य च ग्रहणम् । तत्रान्तरिक्षलिङ्गेन 'अन्तरिक्षाय
स्वाहे'त्यनेन ॥ २ ॥ * उत्तरेणापिधान्याम् ॥ ३ ॥ येनापिधीयते द्वारं
सापिधानी कवाटम् । तदगलमित्यन्ये । ततोत्तरेण मन्त्रेण 'यदेजति जगति
यच्छेष्टति नाम्नो मागो यन्नाम्न स्वाहे'त्यनेन ॥ ३ ॥ * उत्तरैर्ब्रह्मसदने ॥
४ ॥ अगारस्येत्यनुवृत्तेः । तत्र यो ब्रह्मसदनाख्यो देशः वास्तुविद्या-
प्रसिद्धः मध्येऽगारम् । तत्रोत्तरैर्दशभिः 'पृथिव्यै स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहा,
दिवे स्वाहा, सूर्याय स्वाहा, चन्द्रमसे स्वाहा, नक्षत्रेभ्यः स्वाहा, इन्द्राय स्वा-
हा, बृहस्पतये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, ब्रह्मणे स्वाहेत्येतैः प्रागपवर्ग-
मित्येव । अपर आह । ब्रह्मा यत्र सीदति गार्ह्येषु कर्मसु अग्रेर्दक्षिणतो ब्र-
ह्मसदनं तत्रेति ॥ ४ ॥ *दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीत्यवाचीन-
पाणिः कुर्यात् ॥ ५ ॥ अनन्तराणा बलीनां दक्षिणतः पितृलिङ्गेन 'स्वधा
पितृभ्यः' इत्यनेन बलि कुर्यात् । प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिश्च भूत्वा दक्षिणं
पाणिमुत्तानं कृत्वा अङ्गुष्ठतर्जन्योरन्तरालेन ॥ ५ ॥ *रौद्र उत्तरो यथा-

देवताभ्यः ॥६॥ पितृबलेरुत्तरतो रौद्रबलिः कर्तव्यः । अथा देवताभ्य
स्तथी प्राचीनावीत्युक्तीनापाणिरिति नानुवर्तेत इत्यर्थः । 'नमो रुद्राय प-
शुपतये स्वाहे'ति मन्त्रः । अत्र यद्यपि पशुपतिलिङ्गमप्यस्ति, तथापि तद्गुद्र-
स्यैव विशेषणमिति रौद्र इति व्यपदेशो नानुपपन्नः । देवतास्मरणमपि रु-
द्रायेत्येव कुर्वन्ति । रुद्राय पशुपतय इत्यन्ये । केचित्तु उत्तरो मन्त्रो रौद्रः
न पशुपतिर्देवतेत्याचक्षते । तस्य देशः प्राग्वोदग्वा पित्र्यात् ॥६॥ *त-
योर्नाना परिषेचनं धर्मभेदात् ॥७॥ तयोरनन्तराक्तयोर्बल्योरेकस्मिन्
देशे समवेतयोरपि नाना पृथक् परिषेचनं कर्तव्यम् । कुत । धर्मभेदात्
पित्र्यस्याप्रदक्षिण परिषेचनं कर्तव्यम् । इन्द्रस्य दैवत्वात्प्रदक्षिणमिति ॥७॥
*नक्तमेवोत्तमेन वैहायसम् ॥८॥ उत्तमेन 'य भूता प्रचरन्ति नक्तं ब-
लिमिच्छन्तो विनुदम्य प्रेप्याः । तेभ्यो बलिं पृष्टिकामा हरामि मयि पृष्टि-
पृष्टिपतिर्दधातु स्वाहे'ति । अनेन वैहायसं बलिं दद्यात् । वच्च 'नक्तमेव वै-
हायसमि'ति वचनाद्भाकाश एव बलिं न छदिपरिप्लुते देशः । तथाच
बोधाद्यन — 'अथाकाश उत्क्षिपति ये भूता प्रचरन्ती'ति । अपर आह ।
एवकारो भिन्नक्रमः । नक्तमुत्तमेनैव बलिरिति तत्र बल्यन्तराणां रात्रौ
निवृत्तिः । अन्ये तु ऊहेन दिवा बलिं हरन्ति 'दिवाबलिमिच्छन्त' इति ।
आश्वलायनके तथादर्शनात् । 'दिवाचारिभ्यः' इति दिवा । 'नक्तचारिभ्यः'
इति बलिमाकाशे उत्क्षिपेन्नक्तमिति । तथा च मनु — 'दिवाचारिभ्यो
भूतेभ्यो नक्तं चारिभ्य एवच ।' इति ॥८॥ *य एतानव्यग्रे यथोप-
देशं कुरुते नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च ॥९॥ य एताननन्तरोक्तान् होमान् ब-
लीश्वः । अव्यग्रं समाहितमना भूत्वा यथोपदेशमुपदेशानतिक्रम्य कुरुते ।
य इति वचनात्तस्येति गम्यते । तस्य नित्यं स्वर्गं पुष्टिश्च नित्या । 'स्वर्गपुष्टि-
सयुक्ता' इति यत् पूर्वमुक्तं तस्यार्थवादताशङ्कामा भूदति पुनर्वचनम् ।
पुष्टिस्वर्गौ नित्यावेव भवन्तः । न प्रबलैरपि कर्मभिरबीधनमिति ॥९॥
*अग्रं च देयम् ॥१०॥ बलिहरणानन्तरं अग्रं च देयं भिक्षवं ॥१०॥
*अतिथीनेवाग्रे भोजयेत् ॥११॥ अतिथीन्वक्ष्यति । तानेवाग्रे भोजयेत्
न स्वयं सह वा भुञ्जीत । एवमतिथिव्यतिरिक्तानन्यानापि भोजयितव्यान्

पश्चादेव भोजयेत् ॥ ११ ॥ * बालान्निद्रान्नागसम्बन्धान्स्त्रीश्चान्तर्वत्नीः
 ॥ १२ ॥ ये च गृहवर्तिनो बालादयः तानप्यग्र एव भोजयेत् । अन्तर्व-
 त्नीरित्येवं सिद्धे स्त्रीग्रहणं स्वम्वादीनामपि ग्रहणार्थम् । अन्तर्वत्नीर्ग्रहणं
 सर्वत्र पूजार्थम् ॥ १२ ॥ * काले स्वामिनावनार्थिनं न प्रत्याचक्षीया-
 ताम् ॥ १३ ॥ काले वैश्वदेवान्ते अन्नार्थमुपस्थितः स्वामिनो गृहपतां न प्रत्या-
 चक्षीयानाम् । अवश्यं तस्मै किञ्चिद्देयमिति ॥ १३ ॥ अभावे किं कर्तव्यं
 तत्राह—* अभावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागित्येतानि वै
 सतोऽगारं न क्षीयन्ते कदाचनेति ॥ १४ ॥ भूमिरुपवेशनयोग्या ।
 उदकं पादप्रक्षालनादियोग्यम् । तृणानि शयनासनयोग्यानि । कल्याणी
 वाक् स्वागतामायुष्मन्त इहाम्यन्तामित्यादिका । एतानि भूम्यादीनि । सतो-
 ऽगारं भवत्स्मत्पुरुषस्य निर्धनस्यापि गृहे कदाचिदपि न क्षीयन्ते ।
 वैशब्दं प्रसिद्धौ । अत एव तैरुपचारं कर्तव्यः । इतिशब्दप्रयो-
 गादेवं धर्मज्ञा उपदिशन्तीति ॥ १४ ॥ * एवंवृत्तावनन्तलोका भव-
 तः ॥ १५ ॥ यो गृहमेधिनो आन्तादेववृत्तौ भवत तयोरनन्तलोका भ-
 वन्ति । ज्येतिष्ठोमादिभ्योऽपि कतिपयदिनमाध्येभ्यो दण्डकरमेतदान्ता-
 द्रवम् ॥ १६ ॥ * ब्राह्मणाया नर्धायान्नामनमुदकमन्नमिति देयं
 न प्रत्युत्तिष्ठेत् ॥ १६ ॥ 'यद्यभधीयानो' ब्राह्मणाऽतिथिर्धर्मणागच्छेत् त-
 दा तस्मै आसनादिकं देयम् । प्रत्युत्थानं तु न कर्तव्यम् । अस्मादेव
 ज्ञायते अधीयाने प्रत्युत्थानमिति ॥ १६ ॥ * अभिवादनायैवात्तिष्ठेद-
 भिराद्यथेत् ॥ १७ ॥ यदि पुनरसौ अनधीयानोऽपि दशवर्षं पौरमरुय-
 म्भित्वादिना अभिवाद्यो भवति तदा अभिवादनायैवात्तिष्ठेत् ॥ १७ ॥ * राज-
 जन्यवैश्यौ च ॥ १८ ॥ नर्धायानावपि राजजन्यवैश्यौ न प्रत्युत्तिष्ठेत् ब्रा-
 ह्मण । आसनादिकं तु देयमिति ॥ १८ ॥ * शूद्रमभ्यागतं कर्मणि
 नियुञ्ज्यात् ॥ १९ ॥ यदि शूद्रो द्विजानि प्रत्यतिथिरागच्छति तदा न-
 मुदकाहरणादौ कर्मणि नियुञ्ज्यात् ॥ १९ ॥ * अथास्मै दद्यात् ॥ २० ॥
 अथ तस्मिन् कृते भोजनं दद्यात् ॥ २० ॥ * दासा वा राजकुलादा-
 हृत्यातिथिवच्छदं पूजयेयुः ॥ २१ ॥ अथवा यस्य गृहमेधिनो दासा

ते राजकुलाराहृत्य तं शूद्रमतिथिवत्पूजयेयुः । अत एव जायते 'शूद्रा-
णामविधानां पूजार्थं व्रीह्यदिकं राज्ञा ग्रामेग्रामे स्थापयितव्यमिति ॥२१॥
* नित्यमुत्तरं वासः कार्यम् ॥ २२ ॥ 'उपासनं गुरुणा'मित्यादिना के-
षुचित्कालेषु यज्ञोपवीतं विहितम् । इह तु प्रकरणात् गृहस्थस्य नित्यमु-
त्तरं वासो धार्यमित्युच्यते ॥ २२ ॥ अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे ॥ २३ ॥
अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतकृत्ये भवति न वास एव । तच्च 'कार्पास-
मुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्वकृतं त्रिवृ'दिति मनूक्तं द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥ * यत्र
भुज्यते तत्समूह्य निर्हृत्योर्वोक्ष्य तं देशममत्रेभ्यो लेपान् मङ्कप्याद्भिः
संसृज्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्राय निनयेद्वं वास्तु शिवं भवति
॥ २४ ॥ यत्र स्थाने भुज्यते तत् समूह्य समूहन्या तत्रैवमुच्छिष्टादिकं
राशिकृत्य निर्हरेदन्यतः । निर्हृत्य तं देशमवोक्षेत् । अवोक्ष्य ततोऽमत्रेभ्य
येषु पाकः कृतः तान्यमत्राणि तेभ्योऽन्नलेपान् वृक्षनलेपाश्च मङ्कप्य का-
ष्ठादिनावकृष्य अद्भिः संसृजेत् । संसृज्य गृहस्थोत्तरतः शुचौ देशे
रुद्राग्नेदमभित्विति निनयेत् । एव कृते वास्तु शिवं समृद्धं भवतीति ॥ २४ ॥
* ब्राह्मणस्त्वाचार्यः स्मर्यते तु ॥ २५ ॥ तृशब्दोऽवधारणार्थं भिन्नक्र-
मश्च । ब्राह्मण एव सर्वेषामाचार्यः स्मर्यते धर्मशास्त्रेषु । इहापि वक्ष्यति 'स्व-
कर्म ब्राह्मणस्येत्यादि । अनुवादोऽयम् ॥ २५ ॥ आपदि कल्पान्तरं वक्तुं
न दाहः - * आपदि ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाध्ययनम् ॥ २६ ॥
कर्तव्यमित्यध्याहार्यम् । ब्राह्मणस्याध्यापयितुरल्पमि आपत् । तत्रापदि
ब्राह्मणेन राजन्ये वैश्ये वाध्ययनं कर्तव्यम् । न त्वनधीयानेन स्थातव्य-
म् । 'ब्राह्मणेन' इति वचनाद्वैश्यवैश्ययोर्भियमनुकल्पः ॥ २६ ॥ * अ-
नुगमनं च पश्चत् ॥ २७ ॥ अनुगमनं च पृष्ठतः कर्तव्यं यद्विदध्य-
यनम् । पश्चाद्ब्रह्मण लज्जादिना कियत्यपि पार्श्वं गतिर्माप्नुति । सर्वत्र शुश्रू-
पाप्रमङ्गे नियमः ब्राह्मणस्यानुगमनमेव शुश्रूषेति । तथा च गान्तम -
'अनुगमनं शुश्रूषे'ति ॥ २७ ॥ * तत ऊर्ध्वं ब्राह्मण एवाग्रे गता स्या-
त् ॥ २८ ॥ ततोऽध्ययनादूर्ध्वं समाप्तेऽध्ययने ब्राह्मण एवाग्रे गच्छेत् ॥ २८ ॥

इति चतुर्थी खण्डिका ॥ प्र० २ प० २ ख० ४ ॥

* सर्वविद्यानामप्युपनिषदामुपाकृत्यानध्ययनं तदह
 ॥१॥ कर्मणि षष्ठी । सर्वविद्या अङ्गविद्या, अप्युपनिषद्, उपा
 कृत्याध्येतुमारभ्य तदहरनध्ययनं तस्मिन् हनि अध्ययनं न कर्तव्यम् । उ
 पनिषद्ग्रहण प्राधान्यरूपापनार्थम् । ब्राह्मणा आयता वसिष्ठोऽप्यायात इति
 वत् ॥ * अधीत्य चाविप्रक्रमणं सद्यः ॥२॥ अधीत्य 'वेदमधीत्य स्नास्यु'
 न्नित्यवसरे आचार्यसकाशात् सद्यो विप्रक्रमणं न कर्तव्यं नापगन्तव्यम् । प्रा
 येण मकारात्परमिकारमधीयते । तत्राप्येष एवार्थः । ईकारस्तु छान्दसो
 ऽपपाठो ना ॥ २ ॥ * यदि त्वरेत गुणेः समीक्षायां स्वाध्यस्यमधी
 त्य कामं गच्छेदेवमुभयोः शिवं भवति ॥ ३ ॥ यदि कार्यवशात् ग
 न्तुं त्वरेत तदा गुणेराचार्यस्य समीक्षाया सन्दर्शने संश्रये स्वाध्यायं प्र
 शनावरमधीत्य यथाकाम गच्छेत् । एव कृते उभयोः शिष्याचार्ययोः शि
 वं भवतीति ॥ ३ ॥ * समावृत्तं चेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्तर्माभिमुखोऽ
 भ्यागम्य तस्योपसङ्गृह्य न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् पुरस्कृ
 त्योपस्थाप्य यथोपदेशं पूजयेत् ॥ ४ ॥ समावृत्तं चेत् शिष्यः कृत
 दारमाचार्योऽभ्यागच्छेत् अतिथिवर्मणं । तदभिमुखोऽभ्यागम्य । त
 स्योपसंगृह्य । कर्मणि षष्ठी । तमुपसंगृह्य । यद्यपि तस्य त्रपङ्गलादिस्पर्श
 सम्भाव्यते । तथापि न बीभत्समान उदकमुपस्पृशेत् न स्नायात् । उप
 संग्रहणे वा धूलिधूसरौ पादौ स्पृष्ट्वा न बीभत्समान उदकमुपस्पृशे
 त् । तनस्तं पुरस्कृत्य गृहप्रवेशे अग्रे कृत्वा । पूजासावनान्युपस्थाप्य यथो
 पदेशं गृह्योक्तेन मार्गेण मधुपर्केण पूजयेत् । पूजाविधानं गृह्योक्तम्यानु
 वद ॥ ४ ॥ आमनादिषु विशेषं वक्तुं तदाह— * आसने शयने भक्ष्ये
 भोज्ये वाससि वा सन्निहते निहीनतरवृत्तिः स्यात् ॥ ५ ॥ स
 न्निहित आचार्यः तस्मिन्नेव गृहे अन्तरकादिकं प्रविष्टे आसनादिषु निही
 नतरवृत्तिः स्यात् । तरनिर्देशात् नीच आसनं गुणतोऽपि निकृष्टं आसी
 त । एवं शयनादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ * तद्वन् सव्येन पाणिनानु
 गृह्याचार्यमाचामयेत् ॥ ६ ॥ निष्ठात्रिणि प्रह्व उच्यते । म्यानशेयान् । न
 हि साक्षात्तिष्ठन्नाचमयितुं प्रभवति । सव्येन पाणिना करकादिकमनुगृह्याध

स्ताद्रुहीत्वा हस्तेन द्वारमवमृश्येत्यर्थसिद्धत्वादनक्तम् । एवमुक्त्वाचार्यं
 माचमयेत् स्वयमेव शिष्यः । एवं हि स सम्मतो भवति । आचार्ये प्र-
 कृते. सुनराचार्यग्रहणं मार्तिशयः अन्यत्रापि आचार्यमाचमयन्नेवमाचमयेदि-
 ति ॥ ६ ॥ * अन्यं वा समुदेतम् ॥ ७ ॥ वाशिष्ठः समुच्चये । अ-
 न्यमप्येवमेवाचमयेत् । स चेत् समुदेतः कलशीलवृत्तविद्यावयोभिरुपेतो
 भवति ॥ ७ ॥ * स्थानासनचक्रमणस्मितेष्वनुचिकीर्षन् ॥ ८ ॥
 व्यवहितमपि स्यादित्यपेक्षते । चिकीर्षया करणं लक्ष्यते । स्थानादिप्रा-
 चार्यस्य पश्चाद्भावी स्यात् । न पूर्वभावी । न युगपद्भावी ॥ ८ ॥ * स-
 न्निहिते मूत्रपुरीषवातकर्मोच्चैर्भाषाहासप्लवनदन्तस्कवननिःशृङ्खणभ्रु-
 क्षेपणतालननिष्ठयानीति ॥ ९ ॥ वातकर्म अपानवायोरुत्सर्गः । उच्चैर्भाषा
 महता स्वनेन सम्भाषणम् । कनापि हामो हसनम् । प्लवनं श्लेष्मादिनिरसनम् ।
 दन्तस्कवनं दन्तमलापकर्षणम् । परस्परवद्वनमित्यन्ये । निःशृङ्खणं नासिकामल-
 निस्सारणम् । भ्रुक्षेपणं भ्रुविक्षेपः । छान्दसां ह्रस्वः । तालनं हस्तयोरांस्फालनम् ।
 निष्ठयमङ्गुलिस्फोटनम् । इतिशब्दादन्यदपि स्वैरामनादिकं वर्जयेदित्यपे-
 क्ष्यते । एतानि मूत्रकर्मणि आचार्यस्य सन्निधौ न कुर्यादिति ॥ ९ ॥
 * दारं प्रजायां चोपस्पर्शनभाषा विस्रम्भपूर्वाः परिवर्जयेत् ॥ १० ॥
 उपस्पर्शनमल्लिङ्गनाद्याणादि । भाषा सम्भाषणं । दारं प्रजायां च । एता अप्या-
 चार्यं सन्निहिते दारं प्रजाविषयेऽपि विस्रम्भं न कुर्यात् । ज्वरादिपरीक्षायां
 न दोषः ॥ १० ॥ * वाक्येन वाक्यस्य प्रतिघातमुच्चार्यस्य वर्जयेच्छे-
 यसां च ॥ ११ ॥ आचार्यवाक्यस्य समीचीनस्येतरस्य वा आत्मीयेन वा-
 क्येन तादृशेन प्रतिघातं न कुर्यात् । श्रेयसा च अन्येषामपि प्रशस्ततुरा-
 णां वाक्येन वाक्येन न प्रतिहन्यात् ॥ ११ ॥ * सर्वभूतपरीवादाक्रोशाश्च
 ॥ १२ ॥ सर्वेषामपि भूतानामपि निरश्चाम् । परीवादान् दोषवादान् । आ-
 क्रोशान् अश्लीलवादाश्च वर्जयेत् । परीवादस्य पुनः पुनर्वचनमतिशयेन व-
 र्जनार्थम् ॥ १२ ॥ * विद्यया च विद्यानाम् ॥ १३ ॥ परीवादाक्रोशान्
 वर्जयेत् । ऋग्वेद एव श्रोत्रमुखः । अन्ये श्रवणकट्टका इति परीवादाः ।
 तैत्तिरीयमुच्छिष्टशाखा यज्ञवल्क्यादिब्राह्मणादिरिदानीन्तन इत्याद्या-

क्रोशः ॥ १३ ॥ * यथा विद्यया न विरोचेत पुनराध्यर्गमुपेत्य नियमेन साधयेत् ॥ १४ ॥ यथा विद्ययाऽर्धतया श्रुतया वा न विरोचेत न यशस्वी स्यात्तामित्यर्थाद्ब्रूम्यते । ता विद्यां पुनःसाधयेत् । यथा सम्यक् सिद्धा भवति तथा कुर्यात् । कथम् । आचार्य तमेवान्य वा उपेत्य उपसाद्य । नियमेनापूर्वाधिगमे विद्यार्थस्य यो नियम उक्तः तेन श्रुश्रुषादिना । अस्मिन्विषये अध्यापयितुर्नियमः ॥ १४ ॥ * उपाकरणाद्योत्सजनादध्यापयितुर्नियमो लोमसंहरणं मांसं श्राद्धं मथुनमिति वर्जयेत् ॥ १५ ॥ लोमसंहरणं लोमत्रापनम् । इदमनाहिताग्निविषयम् । आहिताग्नेस्तु 'अप्यल्पशो लोमानि वापयत' इति वाजसनेयकम् ॥ १५ ॥ * ऋत्वे वा जायाम् ॥ १६ ॥ ऋतुकाले वा जायामुपयात् । स्त्रीणामृतुदिनानि षोडश । तत्र भवः कालः ऋत्वे । भावो लुन्दसीति यत्प्रत्यये ऋत्ववासेति यणादेशसूत्रेऽणादेशो निपातितः । ऋत्वे इति रूपसिद्धिः । अत्र यलोपशब्दस्य । चातुर्मस्येषु प्रयुक्तमृत्वे वा जाया नोपर्याम् इति यथा म्यात् ॥ १६ ॥ * यथागमं शिष्येभ्यो विद्यासम्प्रदाने निदमेषु च युक्तः स्यादेवं वर्तमानः, पूर्वापरान् सम्बन्धानात्मानं च क्षेमे युनक्ति ॥ १७ ॥ येन प्रकारेणागम पाठ्युर्ययोः तथैव शिष्येभ्यो निमित्सरेण विद्या सम्प्रदेया । एव 'भूते विद्य'सम्प्रदाने युक्तो विहितः स्यात् । ये च गृहस्थेत्य नियमा अध्यापने अन्यत्र च तेऽपि युक्तः स्यात् । एव युक्तो वर्तमानः पूर्वान् पितृपितामहप्रपितामहान् । अपरान् पुत्रपौत्रनप्तृन् । सम्बन्धान् कर्मणि वृत् । सम्बन्धिनः पुरुषान् । आत्मानं च क्षेमे अपूये स्थाने नाकस्य पृष्ठे । युनक्ति स्थापयति ॥ १७ ॥ * मनसा वाचा व्याणेन चक्षुषा श्रोत्रेण त्वं किञ्चिद्विशोदरारम्भणानास्त्रावान् परीवृज्जानोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १८ ॥ ये पुरुषा अस्त्रावृते बहिराकृष्यते । आस्त्रावाः शब्दादयो विप्रयाः । ते विशेष्यन्ते त्वं किञ्चिद्विशोदरारम्भणान् आरम्भते आलम्बयन् इत्यारम्भणा । तत्र त्वगालम्बना स्त्रक्चन्दनादयः । शिश्मालम्बनं मयुपभोगः । उदरालम्बना अभोज्या अभक्ष्यादयः । उपलक्षणं त्वगादिग्रहणम् । एवभूतानां स्त्रावान् मनआदिभिः पञ्चभिरिन्द्रियैः परिवृज्जान सर्वतो वर्जयन् । अ-

मृतत्वाय भक्षाय । कल्पते । तत्र वागिति रसनेन्द्रियम् । शण-इति घ्रा-
णम् ॥ १८ ॥

इति पञ्चमी भण्डिका ॥ प्र० २ प० २ ख० ५ ॥

इति चाप्रस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

• उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्नेऽद्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

* ज्ञात्याचारसंशये धर्मार्थमागतमग्निमुपसमाधाय जातिना
चारं च पृच्छेत् ॥ १ ॥ अविज्ञातपूर्वो यो धर्मार्थमध्ययनार्थमागच्छेत् उपसी
देत् । उपसन्नोऽस्मि भगवन्मैत्रेण चक्षुषा पश्य शिवेन मनसानगृहाण प्र-
सीद मामध्यापयेति । तस्य ज्ञात्याचारसंशये सति । अग्निमुपसमाधाय यत्र क
चाग्निमित्याद्यन्यदुपदध्यादित्यन्त कृत्वा । तत्सन्निवौ जार्तिभ्यो चारं च पृच्छेत् ।
किं गोत्रोऽसि सौम्य किमाचारश्चरसीति ॥ १ ॥ * साधुतां चेत्प्रतिजा
नीतेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रोताऽऽदित्योऽनुख्याता साधुतां चेत्प्रति-
जानीते साध्वस्मा भस्तु वितथ एष एनस इत्युक्त्वा शास्तुं प्रति-
पद्येत ॥ २ ॥ स चेत्साधुत्वं प्रतिजानीते साधुजन्माभ्यमुप्य पुत्रोऽनुप्य पौत्रो-
ऽमुप्य नत्ता साध्वाचारश्चास्मि पित्रैवोपानेषि शिक्षिताचारश्चास्मि सम्य-
कुचावर्तिषि विप्रिबलेन तु बाल्य एव सर्वे दिष्टा गति गता एतध्मात्केव
लमनधीतत्वेद इति ततोऽग्निरुपद्रष्टेत्यादिक, मन्त्रमुक्त्वा शास्तुं शासितुम-
ध्यपयितुं धर्माश्चोपदेष्टुं प्रतिपद्येत् उक्त्वमेत ॥ ३ ॥ पृश्नयज्ञान्ते अतिथीने
वाग्ने भो जयेदित्युक्तम् । तत्सर्वश्रकारं वक्तुं तस्यावश्यकतव्यतामर्ननाह—
* अग्निरिव ज्वलन्नतिथिरभ्यागच्छति ॥ ३ ॥ अतिथिर्गृहानभ्यागच्छ-
न्नग्निरिव ज्वलन्नभ्यागच्छति तस्मादसौ भोजनादिभिरवश्यं तर्पयितव्यः ।
निराशस्तु गतो गृहान् दहेदिति ॥ ३ ॥ इदानीमतिथिलक्षणं वक्तुं तदुप-
योगिश्रोत्रियलक्षणमाह— * धर्मण वेदानामेकैकां शाखामधीत्य
श्रोत्रियो भवति ॥ ४ ॥ विद्यार्थस्य यां नियमः स धर्मः । तेन वेदानां यां
काञ्चन शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति । पुरुषस्य हि प्रतिवेदमेकैका शाखा
भवति या पूर्वेः परिगृहीत्वा अध्ययनानुष्ठानाभ्यां सा प्रतिवेदं स्वशाखा ता

मधीत्य श्रोत्रियो भवति न तु प्रतिवेदमैकैकामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति । लो-
कविरोवात् । लोके हि यां कांचनैकां शाखामधीयानः श्रोत्रिय इति प्रसिद्धः
॥५॥ अतिथिलक्षणमाह—*स्वधर्मयुक्तं कुडुम्बिनमभ्यागच्छति • धर्मपु-
रस्कारो नान्नप्रयोजनः सोऽतिथिर्भवति ॥५॥ आदितो यच्छब्दो द्र-
ष्टव्यः । अन्ते स इति दर्शनात् । मध्ये च श्रोत्रियलक्षणोपदेशात् । तदु-
पजीवनेन सूत्रं योज्यम् । यः श्रोत्रियः स्वधर्मयुक्तं स्वधर्मनिरतम् । कुडु-
म्बिनं भार्यया सह वसन्नं गृहस्थम् । आश्रमान्तरनिरासार्थमिदमुक्तम् ।
न हि ते पचमाना भवन्ति । भिक्षवो हि ते । अभ्यागच्छति उद्दिश्यागच्छ-
ति । धर्मपुरस्कारः, आचार्याद्यर्थं भिक्षणं धर्मः तं पुरस्करोतीति धर्मपुर-
स्कारः । कर्मण्यण् । धर्मप्रयोजनः । य एवंभूतः एवंभूतमुद्दिश्यागच्छति
नान्नेच्छया सोऽतिथिरिति ॥५॥ *तस्य पूजायां शान्तिः स्वर्गश्च ॥६॥
तस्यातिथेः पूजायां कृतायां शान्तिरुपद्रवाणामिह भवति प्रेत्य च स्वर्गलाभः ॥
६॥ *तमभिमुखोऽभ्यागम्य यथावयस्समेत्य तस्यासनमाहारयेत् ॥
७॥ तमतिथेनभिमुखोऽभ्यागच्छेत् । अभ्यागम्य यथावयः वयसोऽनुरूपं
प्रेत्युत्थायाभिवादिनादिना समेयात् सङ्गच्छेत् । समेत्य च तस्यासनमाहारयेत्
शिष्यादिभिः । अभावे स्वयमाहरेत् ॥७॥ *शक्तिविषये नाबहुपादमासनं
भवतीत्येके ॥८॥ शक्तौ सत्यां अबहुपादमासनं न देयम् । किं तु बहुपादमेत-
पीठादिकमित्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु बहुपादमपीति ॥८॥ *तस्य पादौ प्र-
क्षालयेच्छूद्रमिथुनात्रित्येके ॥९॥ शूद्रौ तस्य पादौ प्रक्षालयेत्प्रमि-
त्येके मन्यन्ते । दासवन इदम् । बोधायनसु, श्रौतो दृष्टपूर्वः केवलमन्त्रार्थी
नोन्नयनयोजनो वेत्यातिथिर्भवति । अथ वा सर्ववर्णानामन्यतमः काले यथोप-
पन्नः सर्वेषामतिथीनां श्रेष्ठोऽतिथिर्भवतीति ॥९॥ अत्र विशेषः—*अन्य-
तरोऽभिषेचने स्यात् ॥१०॥ अभिषेचनं करकादिना जलावसेकः । तमेकः
कुर्यात् । इतरं प्रक्षालनम् ॥१०॥ *तस्योदकमाहारयेन्मृण्मयेनेत्येके ॥११॥
मृण्मयेन पात्रेण तस्योदकमाहर्तव्यमित्येके मन्यन्ते । स्वमतं तु तैजसेन ॥११॥
*नोदकमाहारयेदसमावृत्तः ॥१२॥ यदा असमावृत्तो ब्रह्मचारी आचार्य-
प्रेषितः स्वयमेव वा अतिथिरभ्यागच्छति तदानासावुदकमाहारयेत् तदा नासा-

बुदकाहरणस्य प्रयोजकः । नास्माउदकाहर्तव्यमिति ॥ १२ ॥ * अध्ययन-
 सावृत्तिश्चात्राधिका ॥ १३ ॥ अत्र असमावृत्तेऽतिथौ अध्ययनसंवृत्तिश्चा-
 धिकम् इतरस्मादतिथेः । अध्ययनस्य सह निष्पादनमध्ययनसंवृत्तिः । यः प्रदे-
 तस्तेस्यागच्छति स तेन सह कियन्तश्चित्कालं वक्तव्यं इति । प्रसिद्धे तु पाठे
 पूर्वपदान्तस्य समोऽकारस्य छान्दसो दीर्घः ॥ १३ ॥ * सान्त्वयित्वा तर्पे-
 येद्रसैर्भक्ष्यैरद्भिरवराध्यैनेति ॥ १४ ॥ तत्पादप्रक्षालनस्य समध्ययनस्य वा-
 नन्तरमतिथिं प्रियंवचनेन सान्त्वयेत् । सान्त्वयित्वा गव्यादिभिरसैः फला-
 दिभिश्च भक्ष्यैरन्ततोऽद्भिरपि ब्रावत्तर्पयेत् । 'अवराध्यैने'ति जवन्यतां सूचय-
 ति । अप्यन्तत इत्यर्थः । इतिशब्दादेवमादिभिरन्यैरपि ॥ १४ ॥ * आवसथं
 दद्यादुपरिश्रय्यामुपस्तरणमुपधानं सावस्तरणमभ्यञ्जनं चेत्ति ॥ १५ ॥
 आवसथो विश्रामस्थानम् । उपरिश्रय्या खट्वा । उपस्तरणं तृलिका ।
 उपधानमुपबर्हणम् । अवस्तरणमुपरिपटः । तत्प्रहितमुपधानमुपस्तरणं च ।
 अभ्यञ्जनं पादयोः तैले घृतं वा एतत्सर्वं दद्यात् । भोजनान्प्रागूर्ध्वं वा अ-
 पेक्षिते कलि । इतिशब्दादन्यदप्यपेक्षितम् ॥ १५ ॥ * अन्नसंस्कर्तारिमाहूय
 ब्रीहीन् यवान्वा तदर्थान्निर्वपेत् ॥ १६ ॥ यः पचति तमन्नग्रंस्कर्तारिमाहू-
 य तदर्थानुतिथ्यर्थान् ब्रीहीन्यवान्वा निर्वपेत् पृथक्कृत्य दद्यात् । अमुष्मै प-
 चेति । ब्रीहियवग्रहणमुपलक्षणम् । इदं भुक्तवत्सु सर्वेष्वभिश्चावुपस्थिते द्र-
 ष्यम् ॥ १६ ॥ भोजनकाले त्वाहं—* उद्धृतान्यन्नान्यवेक्षते दंभूयाऽऽऽ इ-
 दऽऽऽमिति ॥ १७ ॥ ग्रावन्तो भोक्तारस्तवद्वा अन्नान्युद्धृत्य पृथक्पात्रेषु कृ-
 त्वा स्वयं संविभागं कृत्वा तान्यन्नान्यवेक्षेत किमिदं भूयः प्रभूतमिदं वेति वि-
 चारे भ्रुतिः । पूर्वं तु भाषायामिहोतदापेक्षितम् । छान्दसोऽयं प्रयोग इति ॥ १७ ॥
 * भूय उद्धरेत्येव ब्रूयात् ॥ १८ ॥ एवमवेक्ष्यातिशयं भूय उद्धरस्येव ब्रूया-
 त् ॥ १८ ॥ * द्विषन्दिषतो वा नान्नमश्नीयादोषेण वा मीमांसमानस्य
 मीमांसितस्य वा ॥ १९ ॥ यं स्वयमतिथिं द्विषन्भवति श्रेयात्मानं द्वेष्टि यो वा-
 त्मानं दोषेण मीमासते आत्मनि स्तेयादिदोषं सम्भावयति यो वा दोषेण मीमांसि-
 तः यत्र लौकिकादोषं सम्भावयन्ति । तस्याभ्यः सर्वम्यान्नं नाश्नीयात् ॥ १९ ॥
 अत्र हेतुः—* पाप्मानं हि स तस्य भक्षयतीति विज्ञायते ॥ २० ॥ य-

एवंविधस्यान्नमृशनाति, स तस्य पाप्यान्मेव भक्षयतीति विज्ञायते ॥२०॥

इति षष्ठी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ३ ख० ६ ॥

*स एष प्राजापत्यः कुडुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततः ॥१॥ स
एषोऽभिहितो मनुष्ययज्ञः प्राजापत्यः प्राजापदिना दृष्टः, तद्देवत्यो वा ।
कुडुम्बिनो यज्ञो नित्यप्रततो, नाग्निहोमादिवत् कादाचित्कः ॥१॥ तस्या-
ग्नीन् सम्पादयति — * योऽतिथीनामग्निः स आहवनीयो यः कुडुम्बं
स गार्हपत्यो यस्मिन्पच्यते सोऽन्वाहार्यपचनः ॥ २ ॥ योऽतिथीन
जाठरोऽग्निः स एवाहवनीयः । तत्र हि हूयते । यः कुडुम्बे गृहे अग्निरौ-
पामनः स गार्हपत्यः, नित्यवार्थत्वात् । यस्मिन् पच्यते आष्टाग्नौ सोऽ-
न्वाहार्यपचनः दक्षिणाग्निः । तत्र ह्यन्वाहार्यं पच्यते ॥२॥ *ऊर्जं पुष्टिं
प्रजां पशूनिष्टापूर्त्तमात गृहाणामश्नाति यः पूर्वोऽतिथेरश्नाति ॥३॥
यः अतिथे पूर्वमश्नाति, स गृहाणां कुलस्य सम्बन्धि ऊर्जादिकमश्नाति
भक्षयति विनाशयति । ऊर्जनम् । इष्टमग्निहोत्रादि । पूर्तं स्मार्तं कर्म कू-
पवातादि । अन्ये प्रसिद्धाः ॥३॥ *पयउपसेचनमन्नमग्निष्टोमसम्मितं
सौरिपोक्थयसम्मितं मधुनातिरात्रसम्मितं मांसेन द्वादशाहस-
म्मितमदकेन प्रजावृद्धरायुषश्च ॥ ४ ॥ पय उपसेचन यस्य तदन्नम-
ग्निष्टोममृग्यमूलं सौरिषा उपमित्तमिति प्रकरणाद्भवति । मांसैर्ज सह दत्तम् ।
उदकेन सह दत्तेन प्रजावृद्धिर्भवति । आयुषश्च वृद्धिः । उपसमस्तमपि ।
वृद्धिगिति सम्बध्यते ॥४॥ *प्रियदप्रियांश्चातिथयः स्वर्गं लोकं गम-
यन्तीति विज्ञायते ॥५॥ अप्रिया 'उदासीनाः । द्विषतो निषिद्धत्वात् ॥
५॥ *स यत्प्रातर्मध्यंदिने सायमिति ददाति सवनान्येव तानि भ-
वन्ति ॥६॥ त्रिषु कालेषु दीयमानान्यन्नानि अस्य यज्ञस्य प्रातःसव-
नादीनि त्रीणि भवन्ति । तस्मात्सर्वेषु कालेषु दातव्यमिति ॥६॥ *सदनु-
तिष्ठत्यदवस्यत्येव ॥ ७ ॥ यत् गन्तुमुत्तिष्ठन्तमतिथिमनूत्तिष्ठति तदु-
दवस्यत्येव उदवसानायम्य यज्ञस्येति । प्रायेणोच्छब्दं न पठन्ति । केवलमनु-
दः एव पठन्ति । तत्र प्यर्थः स एव ॥ ७ ॥ *यत्सान्त्वयति सा दक्षिणा
प्रशसा ॥ ८ ॥ यत्सान्त्वयति प्रशसति सा प्रशसा दक्षिणा ॥ ८ ॥

* यत्संसाधयन्ति ते विष्णुक्रमाः ॥ ९ ॥ संसाधनमनुव्रजनम् ॥ ९ ॥
 * यदुपवर्तते सोऽवभृथः ॥ १० ॥ उपवर्तनम् अनुव्रज्य प्रत्याव्र-
 जनम् ॥ १० ॥ * इति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥ इति ब्राह्मणमित्यस्य स-
 र्वेण सम्बन्धः ॥ ११ ॥ * राजानं चेदतिथिरभ्यागच्छेच्छ्रेयसीमस्मै पूजा-
 मात्मनः कारयेत् ॥ १२ ॥ राजा अभिषिक्तः क्षत्रियः । सोऽतिथयेऽ-
 भ्यागताय आत्मनोऽपि सकाशात् श्रेयसी पूजां कारयेत् पुरोहितेन ॥ १२ ॥
 * आहिताग्निं न्वेदतिथिरभ्यागच्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयाद्ब्रात्य
 क्वावात्सीरिति ब्रात्योदक्रमिति ब्रात्य तर्पयस्त्वात् ॥ १३ ॥ यद्याहिता-
 ग्निमहिष्यातिथिरागच्छेत्, तत एनमतिथि स्वयमेवाभिमुख उपसर्पेत् । अत्र
 स्वयमिति वचनादनाहिताग्निरन्येन शिष्यादिना कारयन्नपि न दूष्यति ।
 अभ्युदेत्य ब्रूयान् । ब्रात्य क्वावात्सीरिति कुशलप्रश्नः । वर्त साधुर्वेत्यः ।
 स एव ब्रात्य इति पूजाभिधानम् । क्वपूर्वस्यां रात्र्यामुषितवानसीति ।
 ब्रात्योदकमित्युदकदानम् । ब्रात्य तर्पयस्त्विति रसादिभिस्तर्पयति । अनु-
 स्वारसकारौ छान्दसौ । क्रियाभेदात्प्रतिमन्त्रमिति शब्दः । एतत्सर्वेषु कालेषु
 कर्तव्यम् ॥ १३ ॥ * पुराग्नेहोत्रस्य होमादुपांशु जपेद्ब्रात्य यथा ते मन-
 स्तथास्त्विति ब्रात्य यथा ते वशस्तथास्त्विति ब्रात्य यथा ते प्रियं तथा-
 स्त्विति ब्रात्य यथा ते निकामस्तथास्त्विति ॥ १४ ॥ स यद्वि होमकलेऽ-
 प्यासीत्, तदान्पुरा होमादपरेणाग्निं दर्भेषु प्रादयित्वा ब्रात्य यथा ते मन-
 इत्यादिमन्त्रानुपाशु जपेत् ब्रूयात् । तत्र प्रतिमन्त्रमिति शब्दप्रयोगार्थप्रयोगा-
 र्थभेदाच्चतुर्णां विकल्पाः । समुच्चय इत्यन्ये । अत्र चाध्वर्युर्गजमानो वा यो हो-
 तां, स जपेत् ततो जुह्यात् ॥ १४ ॥ * यस्योद्धृतेष्वहुतेष्वग्निष्वतिथिरभ्याग-
 च्छेत्स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् ब्रात्यात्सृज होप्यामीत्यात्सृष्टेन होत-
 व्यमनंतिसृष्टं चेज्जुहुयाद्दोषं ब्राह्मणमाह ॥ १५ ॥ उद्धृताप्यति बहुव-
 चन सम्भावसंशयापेक्षम् । यस्यांगनयस्त्रयं, तस्याहुतेष्वित्यनेन सामानाधि-
 करण्यात् । होमोऽपि त्रिष्वपि भवति । तेनाहवनीयं होमानन्तरमतिथावाग-
 तेऽपि त्रिषु होमा न कृता इति वक्ष्यमाणो विनिर्भवत्येव । क. पुनरसौ
 स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयात् । ब्रात्यात्सृजानुजानाहि होप्यामीति ततो जु

धुषोत्यतिसृजेत् । अतिसृष्टेन होतव्यम् । यदि पुनरनतिसृष्टोऽननुज्ञातो जुहु-
यात्, तस्य दोषं ब्राह्मणवाक्यमाह । तन्न पठितं प्रत्येतव्यम् । अत्र पक्षे स्वयं हो-
मो नियतः ॥१५॥ * एकरात्रं चेदतिथीन्वस्यैत्पांथिवाँल्लोकानभज-
यति द्वितीययान्तरिक्ष्यांस्तृतीयया दिव्यांश्चतुर्थ्या परावतो लोकान-
परिमिताभिरपरिमिताँल्लोकानभजयतीति विज्ञायते ॥१६॥ य एकां
रात्रिमतिथीन् गृहे वासयति, स पृथिव्यां भवान् लोकानभजयति । द्विती-
यया रात्र्या आन्तरिक्ष्यान् । तृतीयया दिव्यान् । चतुर्थ्या परावतः सुख-
स्य परमात्रा येषु लोकेषु तानभजयति । अपरिमिताभीरात्रिभिरपरिमितान्
लोकानिति विज्ञायते ब्राह्मण भवति ॥१६॥ * अंसमुदेतश्चेदतिथिर्ब्रुवाण
आगच्छेत्तदासनमुदकमन्नं श्रोत्रियाय ददामीत्येव दद्यादेवमस्य समृ-
द्धं भवति ॥१७॥ विद्यादिभीरहितोऽसमुदेतः । स चेदतिथिरिति ब्रुवाण
आगच्छेत्तदा तस्मै आसनादिकं श्रोत्रियायैव ददामीत्येव मनसि कृत्वा द-
द्यात् । एवमुदतोऽस्य दानं समृद्धं भवति श्रोत्रियायैव दत्तं भवति ॥१७॥

इति सप्तमो खण्डिका ॥ प्र०२ प०३ ख०७ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हृदयमिश्रविरचितायम्
‘उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥३॥’

* येन कृतावसथः, स्यादतिथिर्न तं प्रत्युत्तिष्ठेत्प्रत्यवरोहेद्वा
पुरस्ताच्चेदभिवादितः ॥१॥ येन गृहस्थेन अतिथिः कृतावसथः स्यात्
कृतवासः दत्तवासः स्यात् । द्वितीययान्तरिक्ष्यानित्यादिवचनात् द्वितीया-
दिष्वहम्सु तं प्रति न प्रत्युत्तिष्ठेत् । नाप्यासनात् प्रत्यवरोहेत् । स चेत्त-
स्मिन्नहनि पूर्वमेवाभिवादितः । अनभिवादिते तु अभिवादानाय प्रत्युत्तिष्ठेत् ।
प्रत्यवरोहेच्च ॥१॥ * शेषभोज्यतिथीनां स्यात् ॥२॥ अतिथिर्नैवाग्रे
भोजयेदित्येकमिदं वचनमिदं प्रमादोद्यदत्तमतिथये, तन्न भुञ्जीतेत्येवमर्थम् ॥
२॥ * न रसान गृहे भुञ्जीतानवशेषमतिथिभ्यः ॥३॥ आगामिभ्यो
ऽतिथिभ्यो यथा न किञ्चित् गृहेऽवशिष्यते, तथा गव्यादयो रसान भो-
ज्या इति । सद्यः सम्पादयितुमशक्यत्वाद्रसेष गृहस्थस्य ॥३॥ * ना-

त्पार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् ॥ ४ ॥ आत्मानमुद्दिश्याभिरूपमन्नं स्वा-
 द्दूपादि न पाचयेत् ॥ ४ ॥ गोमधुपर्काहो वेदाध्यायः ॥ ५ ॥ सा-
 ङ्गस्यः वेदस्याध्येता वेदाध्ययः । सोऽतिथिर्मधुपर्कमहेति गां च द-
 क्षिणाम् ॥ ५ ॥ * आचार्य ऋत्विक्स्नातको सजर वा धर्मयुक्तः ॥
 ६ ॥ अवेदध्याया अप्याचार्यादयो मधुपर्काहो । अत एव ज्ञायते
 एकदेशाध्यायिनावप्यृत्विगाचार्यो भवत इति । धर्मयुक्त इति राज्ञो वि-
 शेषणम् । वाशब्दः समुच्चये ॥ ६ ॥ * आचार्यायर्त्विजे श्वशुराय राज्ञ
 इति परिसंवत्सरादुपानिष्ठञ्चो गोमधुपर्कश्च ॥ ७ ॥ एतत् गृह्य व्याख्या-
 तम् । गौरत्र दाक्षणाधिका विधीयते ॥ ७ ॥ कोऽसौ मधुपर्क इत्यत आह—
 * दधिमधुसंसृष्टं मधुपर्कः क्यो वा मधुसंसृष्टम् ॥ ८ ॥ गृह्योक्तम्यानु-
 वादोऽयम् । उत्तरविवक्षया ॥ ८ ॥ * अभाव उदकम् ॥ ९ ॥ दधिपयसोर-
 लाभ उदकमपि देयम् । मधुसंसृष्टमित्येके । नेत्यन्ये । पूर्वत्र पुनर्मधुसंसृ-
 ष्टग्रहणम् ॥ ९ ॥ वेदाध्याय इत्यत्र विवक्षित वेदमाह—* षडङ्गो वेदः
 ॥ १० ॥ षड्भिपरङ्गैर्युक्ताऽन वेदो गृह्यत इति ॥ १० ॥ कानि तान्यङ्गानि
 स्यत आह—* छन्दःकल्पो व्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शीक्षा
 छन्दोविचितिरिति ॥ ११ ॥ छन्दो वेदः । तत्कल्पयति प्रतिशाख शा-
 खान्तरावीचनै न्यायेप्राप्तेन जाङ्गकलोपेन उपेतम् कर्मण प्रयोगात्कल्पन
 योपस्कुरुत इति छन्दःकल्पः कल्पभूत्राणि । व्याकरणम् अर्थविशेष-
 माश्रित्य पदमन्वाचक्ष्ण पदपदार्थप्रतिपादनेन वेदम्योपकारकं विद्यास्थान
 म् । सूर्यादौ ज्योतीष्यधिकृत्य अवृत्तं शास्त्रं ज्योतिषम् । आदिवृच्चभा-
 वे यत्नः कार्यः । तदप्यध्ययनोपयोगिनननुष्ठानोपयोगिनं च कालवि-
 शेषं प्रतिपादयदुपकारकम् । निरुक्तमपि व्याकरणमैव कार्यम् । शीक्षा
 वर्णानां स्थानप्रयत्नादिकमध्ययनकाले कर्मण च मात्राणामुच्चारणप्रकार शि-
 क्षयतीति । पृषोदरादित्वादभिवे । गार्थव्यादीनि छन्दामि यथा विधीयन्ते
 विविच्य ज्ञायन्ते, सा छन्दोविचिति । एतान्यङ्गानि अङ्गसम्भवादङ्गत्व-
 म् । 'मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते । निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छ-
 न्दांसि विचितिः पदे ॥ शीक्षा घ्राणं नु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते ।' इ-

नि । उपकारकत्वाच्चोक्त उपकारः ॥ ११ ॥ अत्र चोदयते—*शब्दार्थारम्भाणां तु कर्षणां समाम्नायस्समाप्तौ वेदशब्दस्तत्र सङ्ख्या विप्रतिषिद्धा ॥ १२ ॥ शब्दार्थतया यान्यारम्भ्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरतया, तानि शब्दार्थारम्भणानि कर्माणि ग्रिहोत्पादीनि । तेषां समाम्नाय उपदेशः । तस्य समाप्तौ यावता गूढजातेन समाप्तोऽनुष्ठानार्थ्यन्तो भवति, तत्र वेदशब्दो वर्तते । वेदयात धर्मं विन्दत्यनेनेति वा धर्ममिति । न मन्त्रब्राह्मणमात्रेणानुष्ठानपर्यन्त उपदेशो भवति । किं तु कल्पसूत्रैरपि सह । ततश्च तेषामपि वेदस्वरूप एवानुपवेशात् पञ्चैवाङ्गानि । तत्षट्सङ्ख्या विप्रतिषिद्धेति ॥ १२ ॥ परिहरति—*अङ्गानां तु प्रधानैरव्यपदेश इति न्यायवित्समं ॥ १३ ॥ अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि न वेदस्वरूपाणि । पौरुषेयतास्मरणात् । कतिपयान्येव तेषु ब्राह्मणवाक्यानि भूयिष्ठानि स्ववाक्यानि । अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिभिर्देशब्दै छन्दो वेदो ब्राह्मणमित्यादिभिर्व्यपदेशो न न्याय्य इति न्यायविदां सिद्धान्तः । ताविमौ पूर्वपक्षे सिद्धान्तौ कल्पसूत्राधिकरणे स्पष्ट द्रष्टव्यौ । यत्तुक्तं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्ण उपदेश इति । नैष स्थाणोरपराधः, यदेनमन्वो न पश्यतीति पुरुषापराधसम्भवति । इदं तु भवानाचष्टां कल्पसूत्रकाराणामियं श्रयोगकल्पना कुतोऽस्तीति । न्यायोपबृहिताभ्यां मन्त्रब्राह्मणाम्यामिति वक्तव्यम् । नान्यां गतिः । एवं सति भवानपि यतता तादृशम्यामिति । ततोऽन्तब्राह्मणाम्यामेव पूर्णमवमोत्स्यत इति ॥ १३ ॥ *अतिथिं निराकृत्य यत्रगते भोजने स्मरेत्ततो विरम्योपोष्य ॥ १४ ॥ अतिथिमागतं केनचित्प्रकारेण निराकृत्य भोजने प्रवृत्तो यत्रगते यदवस्थाप्राप्ते भोजने स्मरेत् विष्मया स निराकृत इति । तत्रैव भोजनाद्विरम्य तन्मित्रहन्त्युपोष्य ॥ १४ ॥

इति अष्टमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ३ ख० ८ ॥

* श्वो भूते यथामनसं तर्पयित्वा संसाधयेत् ॥ १ ॥
अपरेद्युस्तमन्विष्य यथामनसं यथेच्छ तर्पयित्वा संसाधयेत् गच्छन्त
मनुव्रजेत् ॥ १ ॥ कुत इत्याह— * यावद्वन्तमा यानात् ॥ २ ॥

स चेदतिथिर्नैव भवति, तदा तस्या रीहणादनुव्रजेत् ॥ २॥ *यावन्नानुजानीयादितरः ॥ ३॥ इतरो यानरहितो यावन्नानुजानीयात् गच्छेत्, तं तावदनुव्रजेत् ॥ ३॥ *अप्रतीभायां सीम्नो निवर्तेत ॥ ४॥ यदि तस्यान्यपरतस्तनुज्ञाया प्रतीभा बुद्धिर्न जायते, ततस्सीम्नि प्राप्तायां ततो निवर्तेत । प्रतेर्दीर्घश्छान्दसः । 'संसाधये'दित्यादि सर्वातिथिसाधारणम् । न निराकृतमात्रविषयम् ॥ ४॥ *सर्वान्वैश्वदेवे भागिनः कुर्वीता श्वचण्डालेभ्यः ॥ ५॥ वैश्वदेवान्ते भोजनार्थमुपस्थितान् सर्वानेव भागिनः कुर्वीता श्वचण्डालेभ्यः । अभिविधावाकारः । तेभ्योऽपि किञ्चिद्देयम् । तथा च मनुः — 'शुना च पतिताना च श्वपचा प्रापरोणिणाम् । वयसा च कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥' इति ॥ ५॥ *नानर्हज्यो दद्यादित्येके ॥ ६॥ अनर्हज्यश्चाण्डालादिभ्यो न दद्यादित्येके मन्यन्ते । तत्र दाने अभ्युदयः । अदानेन प्रत्यवाय इति ॥ ६॥ *उपेतः स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् ॥ ७॥ उपेतः कृतोपनयनोऽसमावृत्तः । स स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं न भक्षीत । एव सति समावृत्तस्योच्छिष्टं भुञ्जामस्य न दोषः स्यात् । एवं तर्हि उपेत आन्तात् कृतदारोऽंकृतदारश्च स्त्रीणामनुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत् । एवमप्युपेतस्य यस्य कस्मैचिदपि यदुच्छिष्टं तद्भोजने न दोषः स्यात् । 'पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यमित्येतन्नियमार्थं भविष्यति पितुरेव भ्रातुरेवेति । यद्येवं सूत्रमेवेदमनर्थकं तस्मादेव नियमादन्यत्राप्रसङ्गः । इदं तर्हि प्रयोजनं यदा पितुर्नुपेतः पुत्रस्तु प्रायश्चित्तं कृत्वा कृतोपनयनः तदा तं प्रति पितुर्नुपेतस्योच्छिष्टं प्रतिषिध्यते । एवं ज्येष्ठोऽपि द्रष्टव्यम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उक्तं हि 'धर्मविप्रतिपत्तावभोज्य'मिति । 'तेषामभ्यागमत्रं भोजनं विवाहमिति च वर्जये'दिति च । तथा स्त्रीणामित्येतत् किमर्थम् । मातुरुच्छिष्टं प्रतिषेधार्थम् । कथं प्रसङ्गः । 'मातरि पितर्याचार्यवच्छुश्रूष'ति वचनात् 'यदुच्छिष्टं प्राश्नाति हविरुच्छिष्टमेव न'दित्याचार्योच्छिष्टस्य हविष्टेन मन्तवाच्च । एवमपि 'पितुर्ज्येष्ठस्ये'त्यत्र ग्रहणादेव सिद्धम् । तस्मात् केषु चिज्जनपदेषु भार्ययानुपेतेन च सह भोजनमाचरन्ति । तथाह बोधायनः—

‘यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्यातो यथैतदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया-
सह भोजन’मिति । तस्य दुराचारत्वमनेन प्रतिपाद्यते ॥७॥ *‘सर्वाण्युदक-
पूर्वाणि दानानि ॥८॥ सर्वाणी’ति वचनात् भिक्षाप्युदकपूर्वमेव देया ॥८॥
*यथाश्रुति विहारे ॥९॥ विहारे यज्ञकर्मणि यानि दानानि दक्षिणादीना-
म् । तानि यथाश्रुत्येव । नोदकपूर्वाणि ॥९॥ *यं नित्यभाक्तिकास्त्रे-
षामनुपरोधेन संविभागो विहितः ॥१०॥ ये नित्यभाक्तिकाः भक्ता-
र्हाः कर्मकरादयः तेषामुपरोधो यथा न भवति तथा वैश्वदेवान्तैः अभ्यागृतेभ्यः
सविभोगः कर्तव्यः ॥ १० ॥ *काममात्मानं भार्यां पुत्रं वोपरुन्ध्यान्न
त्वेव दासकर्मकरम् ॥ ११ ॥ दासो भूत्वा शू कर्म करोति स दासकर्म-
करः तम् । आत्मण्युपरोधेनापि नोपरुन्ध्यात् । किं पुनरागतार्थमुपरुन्ध्या-
दिति । अतस्तं केवलं कर्मकर नोपरुन्ध्यात् ॥ ११ ॥ *तथा चात्म-
नोऽनुपरोधं कुर्याद्यथा कर्मसु समर्थस्स्यात् ॥१२॥ कर्मसु अग्निहो-
त्रादिषु आर्जनेषु च यथा स्वयं समर्थो भवति तथात्मानं नोपरुन्ध्यात्
कुडुम्बी ॥१२॥ अथाप्युदाहरन्ति—‘अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षो-
डशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशत् गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः ।
‘आहिताग्निर्नृणांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः । अश्नन् एव सिध्यन्ति
नैषां सिद्धिरनश्नता’मिति ॥१३॥ अथैतस्मिन्नात्मानं नोपरुन्ध्यादिति वि-
षये श्लोकावुदाहरन्ति । मुनेः सन्न्यासिनः । भक्ष्या अष्टौ ग्रासाः आस्यातिका-
रेण । अरण्यवासी वानप्रस्थे । तस्य षोडश । द्वात्रिंशत् ग्रासा गृहस्थस्य । प्रथ-
मार्थे द्वितीया । ब्रह्मचारिणस्तु विद्यार्थस्य नैष्ठिकस्य च ग्रासनियमो नास्ति ।
द्वितीयेन श्लोकेनाहिताग्निविषये ‘कालयोर्भोजन’मित्ययमपि नियमो ना-
स्तीति प्रतिपाद्यते । अनुदुद्ग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । ब्रह्मचारिग्रहणं दृढार्थम् ।
सिध्यन्ति स्वकार्यक्षमा भवन्ति ॥१३॥

इति नवमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ४ ख० ९ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥४॥

*भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञो मातापितृभूषार्हतश्च
नियमविलोपः ॥१॥ भिक्षणं याचनम् । तत्ताचार्यादयो निमित्तम् । बु-
भूषाः भर्तुमिच्छा । अर्हतो विद्यादिमतः अग्निहोत्रादेर्नियमैर्योग्यस्यार्थस्या-
भावेन लोपः ॥१॥ *तत्र गुणान्समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥२॥ तत्रै-
वंभूते भिक्षणे याचतः श्रुतवृत्तादिकान् गुणान् समीक्ष्य शक्त्यनुरूपमवश्यं
देयम् । अदाने प्रत्यवायात् । गौतमस्तु निमित्तान्तरमप्याह—गुर्वर्थनिवे-
शौषधार्थवृत्तिक्षेपयक्ष्यमाणाध्ययनध्वसयोगवैश्वजितेषु द्रव्यसविभागो ब-
हिर्वेदिभिक्षमाणेषु कृतान्नमितरे'प्विति । वैश्वजितो विश्वजिद्यागस्य कर्ता
सर्वस्वदक्षिणः ॥३॥ *इन्द्रियप्रीत्यर्थस्य तु भिक्षणमनिमित्तम् ॥३॥ इ-
न्द्रियद्वारा आत्मनः प्रीतिरिन्द्रियप्रीतिः । तामर्थयमानो यो भिक्षत स्तत्र च-
न्दनादि तन्मूल्यं वा । तद्भिक्षणं नियमेन दानस्य निमित्तं तु भवति ॥३॥
*तस्मान्न तदाद्रियेत ॥४॥ अदानेऽपि न प्रत्यवायः । विवाहोऽपि द्विती-
यो न निमित्तं सत्या प्रथमाया धर्मप्रजासम्पन्नायाम् । तदर्थमिदं वचनम् ।
अन्यत्र प्राप्त्यभावात् ॥ ५ ॥ *स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं य-
ज्ञो याजनं दानं प्रविग्रहणं दायार्थं शिलोञ्छः ॥५॥ सर्ववर्णानां म्य-
धर्मेऽनुष्ठान इत्युक्तम् । तेऽमी स्वधर्मा उच्यन्ते । पुत्राय दीयते इति दायः ।
तुमादत्त इति दायार्थः । तस्य भावो दायार्थम् । दायस्त्रीत्यादि । क्षेत्रादि-
षु पतितानि मञ्जरीभूतानि ततश्च्युतानि धान्यानि मिलिशब्दस्यार्थः । ते-
षामुच्छ्रनमंगुलीभिर्नैव आदानं मिलोञ्छः । एतान्यध्ययनादीन्यष्टौ ब्रा-
ह्मणस्य स्वकर्म । तेष्वध्ययनगल्बदानानि द्विजातिसामान्यन कर्तव्यतया नि-
यम्यन्ते । इतराण्यर्थितया द्रव्यार्जने प्रवृत्तस्योपायान्तरनिवृत्त्यर्थान्युप-
दिश्यन्ते । अध्यापनादिभिरेव द्रव्यमार्जने चौर्यादिभिरिति ॥ ६ ॥ *अ-
न्यच्चापरिगृहीतम् ॥६॥ यच्चान्यम् केनाप्यपरिगृहीतमारण्यमृत्फलादि ।
तेनापि जीवेदिति प्रकरणानं गम्यते । एतन् विविर्व्याख्यातः ॥ ६ ॥
* एतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति परिहाप्य
दण्डयुद्धाधिकानि ॥ ७ ॥ एतान्येव क्षत्रियस्यापि स्वकर्म । अध्याप-
नादीनि त्रीणि वर्जयित्वा । दण्डलब्ध युद्धलब्धं चाधिकम् ॥ ७ ॥ *क्ष-

त्रियवद्वैर्यस्य दण्डयुद्धवर्जं कृषिगौरक्ष्यवाणेज्याधिकम् ॥ ८ ॥ गो-
 रक्ष्यं गवां रक्षणम् । भावे ण्यत्प्रत्ययः । वणिजो भावो वणिज्या कृष्यवि-
 क्रयव्यवहारः । कुसीदं च । 'द्युतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्य' मिति यत्प्रत्ययः । ८ ॥
 *नाननूचानमृत्विजं वृणीते न पणमाणम् ॥ ९ ॥ साङ्गस्य वेदस्याध्ये-
 तां प्रवक्ता नानूचानः । अतादृशमृत्विजं न वृणीते नाप्येतावद्देयमिति
 परिभाषमाणम् ॥ ९ ॥ *अयाज्योऽनधीयानः ॥ १० ॥ अनधीतवेदं न
 याजयेत् । तदानीमपेक्षितं मन्त्रं यथाशक्ति वाचयन् । अत्रियस्य युद्धं
 स्वकर्मैत्युक्तम् ॥ १० ॥ तत्कथं कर्तव्यमित्याहुः— *युद्धे तद्योगा
 यथोपायमुपदिशन्ति तथा प्रतिपत्तव्यम् ॥ ११ ॥ युद्धविषये तथा प्रति-
 पत्तव्यं यथा तद्योगा उपायमुपदिशन्ति तस्मिन् युद्धकर्मणि युद्धशास्त्रे वा
 यथामभियोगः । ते तद्योगाः ॥ ११ ॥ *न्यस्तायुधप्रकीर्णकेशप्राञ्ज-
 लिपराडावृत्तानामार्या वृधं परिचक्षते ॥ १२ ॥ शास्त्रैरधिगताना-
 मिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नानां शास्त्रं निर्वेषमुपदिशेद्यथाकर्म य-
 थोक्तम् ॥ १३ ॥ तस्य चेच्छास्त्रमतिप्रवर्तेरन् ॥ १४ ॥ न्यस्ता-
 युधः त्यक्तायुधः । प्रकीर्णकेशः केशा अपि नियन्तुमक्षमः । प्राञ्ज-
 लि कृताञ्जलिः । पराडावृत्तः पराङ्मुखः । सर्व एते भीताः । ए-
 तेषां युद्धे रक्षसायास्सन्तो गर्हन्ते । परिगणनादन्येषां वृधं न दोषः ।
 तथा च गौतमः—'न दोषो हि सायामाहव' इति । न्यस्तायुधः प्रकी-
 र्णकेश इति विसर्जनीयं केचित्पठन्ति । 'सोऽपपाठः । 'पराडावृत्त इति ड-
 कारश्छान्दसः । शास्त्रैर्यथोक्तं यथाशास्त्रं धर्माधानादिभिः सस्फुरैः संस्कृ-
 ताः शास्त्रैरधिगता तेषामिन्द्रियदौर्बल्यात् अजितेन्द्रियतया विप्रतिपन्नानां
 स्वकर्मैतश्च्युताना निषिद्धेषु च प्रवृत्तानाम् । शास्त्रं शासित्वा आचार्यादिः ।
 निर्वेषं प्रायश्चित्तमुपदिशेत् । यथाकर्म 'कर्मानुरूपम् । यथोक्तं धर्मशा-
 स्त्रेषु । तस्य चेच्छासितुः शास्त्रं शासनं अतिप्रवर्तेरन् निवर्तेरन् न तत्र
 तिष्ठेयुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ *राजानं गमयेत् ॥ १५ ॥ एव-
 मसौ करोतीति ॥ १६ ॥ *राजा पुरोहितं धर्मार्थकुशलम् ॥ १६ ॥
 स राजा धर्मशास्त्रेष्वर्थशास्त्रेषु कुशलं पुरोहितं गमयेत् । विनियम्य

तामसाविति ॥ १६ ॥ * स ब्राह्मणाभियुज्यात् ॥ १७ ॥ पुरोहितः ब्राह्मणाश्चेदतिक्रमणकारिणः प्रापिताः तान्नियुज्यात् अनुरूपेषु प्रायश्चित्तेषु नियुज्यात् ॥ १७ ॥ यदि ते तत्रापि न तिष्ठेयुः तदा किं कर्तव्यमित्यत आह— * बलविशेषेण वधदास्यवर्जं नियमैरुपशोषयेत् ॥ १८ ॥ तत्रस्तान्नियमैरुपवासादिभिरुपशोषयेत् । बलविशेषेण बलानुरूपम् । वधदास्यवर्जं वधस्ताडनादि वधं दास्यं च वर्जयित्वा । सर्वमन्यत् बन्धनादिकं बलानुरूपं कारयेत् । यावत्ते मन्येरन् चरेम प्रायश्चित्तमिति ॥ १८ ॥

इति दशमी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ५ ख० १० ॥

एवं ब्राह्मणविषये उक्तम् । इतरेषामाह— * इतरेषां वर्णानामप्राणविप्रयोगात्समवेक्ष्य तेषां कर्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ १ ॥ इतरेषां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां वर्णानां राजा पुरोहितोक्तदण्डं स्वयमेव प्रणयेत् । तेषां कर्माणि समवेक्ष्य तदनुरूपमा प्राणविप्रयोगात् । अभिविधावाकारः ॥ १ ॥ * न च सन्देहे दण्डं कुर्यात् ॥ २ ॥ अपराधसन्देहे राजा दण्डं न कुर्यात् ॥ २ ॥ * किन्तु सुविचितं विचित्या दैवप्रश्नेभ्यो राजा दण्डाय प्रतिपद्येत ॥ ३ ॥ आ दैवप्रश्नेभ्यः साक्षिप्रश्नादिभिः श्रुपथान्तैः सुविचितं यथा भवति तथा विचित्य निरूप्य । राजा दण्डाय प्रतिपद्येत उष्क्रमेन ॥ ३ ॥ एवमुक्तं फलमाह— * एवंवृत्तो राजोभौ लोकावभिजयति ॥ ४ ॥ एवं भूतं वृत्तं यस्य स एववृत्तः । अत्र मनुः— 'अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशा महदप्राप्तिं प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥' इति ॥ ४ ॥ गच्छता प्रतिगच्छता च पृथिं समवागे तेन कस्मै पन्थादेय इत्यत आह— * राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनां समेत्य ॥ ५ ॥ राजा अभिषिक्तः । स यदि ब्राह्मणेन समेतो न भवति, तदा तस्य पन्थां दातव्यः । क्षत्रियैरप्यनभिषिक्तैः । एतदर्थमेव चेदं वचनम् । अन्यत्र 'वर्णज्यायसां चे'ति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ॥ ५ ॥ * समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ ६ ॥ आपदि शिष्यभूतब्राह्मणविषयमिदम् । शिष्यभूतेनापि ब्राह्मणेन समेत्य तस्यैव राजा पन्था देय इति ॥ ६ ॥ * यानस्य भा-

राभिनिहितस्यातुरस्य स्त्रिया इति सर्वेदोक्तव्यः ॥ ७ ॥ यन् शकटा-
दि । भारभिनिहितो भारक्रान्तः । आतुरो व्याधितः । स्त्रियाः यस्याः क-
स्याश्चिदपि । एतेभ्यस्सर्वैरेव वर्णैः पन्था दातव्यः । इतिशब्दात् स्थविर-
बालकशादिभ्यश्च ॥ ७ ॥ * वर्णज्यायसां चेतुरैर्वर्णैः ॥ ८ ॥ वर्णेनो-
त्कृष्टा वर्णज्यायांसः । तेषां चेतुरैरपकृष्टैर्वर्णैर्बाह्यैश्च दातव्यः ॥ ८ ॥ * अ-
शिष्टपतितमत्तोन्मत्तानामात्मस्वस्त्ययनार्थेन सर्वैरेव दातव्यः ॥ ९ ॥
अशिष्टो मूर्खः । अन्ये प्रसिद्धाः । एतेषां सर्वैरेव सजातीयैरुत्कृष्टैरपकृष्टैर्व-
र्णैर्बाह्यैश्चात्मस्वस्त्ययनार्थेन सर्वैरेव दातव्यः । आत्मस्वस्त्ययनमात्मत्राणमा-
त्रम् । तेन प्रयोजनेन तदर्थम् । न त्वदृष्टार्थमिति । अत्र कौटिल्येन देय-
स्य पथः प्रमाणमुक्तम्—‘पञ्चारत्नी रथपथश्चत्वारो हस्तिपथः द्वौ द्वौ क्षुद्रपशु-
मनुष्याणां’ मिति ॥ ९ ॥ * धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्व पूर्व वर्ण-
मापद्यते जातिपरिवृत्तौ ॥ १० ॥ धर्मचर्यया स्वधर्मानुष्ठानेन । जघन्यो
वर्णः शूद्रादि । पूर्व पूर्व वर्णमापद्यते वैश्यादि प्राप्नोति । जातिपरिवृत्तौ
जन्मनः परिवर्तने । शूद्रो वैश्यो जायते । तथापि स्वधर्मनिष्ठः क्षत्रियो जा-
यते । तत्रापि स्वधर्मपरो ब्राह्मण इति । एतं क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम् ॥
१० ॥ * अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जाति-
परिवृत्तौ ॥ ११ ॥ पूर्वोक्तम् । महापातकव्यातिरिक्ताधर्मानुष्ठानं विधायमेतत् ।
महापातकेषु ‘स्तेनोऽपिशस्त’ इत्यादिना नीचजातिप्राप्तेरुक्तत्वात् ॥ ११ ॥
* धर्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्यां कुर्वीत ॥ १२ ॥ श्रौतेषु गार्ह्येषु स्मृतिषु
च कर्मसु श्रद्धा भक्तिश्च धर्मसम्पत्तिः । प्रजासम्पत्तिः पुत्रवत्त्वम् । एवं भूते
दारे सति नान्यामादार इति प्रकृतम् । अन्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । अत्रार्थाद्धा-
र्यामिति सम्यग्मानेनान्यां भार्यां कुर्वीत नोद्वहेत् ॥ १२ ॥ * अन्यतरीभावे का-
र्या प्रागग्न्याधेयात् ॥ १३ ॥ धर्मप्रजयोरन्यतरम्याभावे कार्या उद्वाह्या । त-
त्रापि प्रागग्न्याधेयात् नोर्ध्वमाधानात् । एतदर्थमिवेद वचनम् । उभयसम्प-
त्तौ न कार्येत्युक्ते अन्यतराभावे कार्येत्यस्यांशस्य प्राप्तत्वात् । यदा चान्य-
तराभावे कार्या तदा का शङ्का उभयाभावे कार्येति ॥ १३ ॥ प्रागग्न्याधे-
यादित्यत्र हेतुः— * आधाने हि सती कर्मभिस्सम्बध्यते येषामेतदङ्ग-

म् ॥१४॥ हिं यस्मात् आधाने सती विद्यमाना सहान्विता कर्मभिस्सम्ब-
 ध्यते, अधिक्रियते । येषामग्निहोत्रादीनामेतदाधानमङ्गमुपकारकम् : तैः ।
 अत्र 'दारैः सती'ति वचनान् मृते तस्मिन्प्रागूर्ध्वं चाधानात् सत्यामपि पुत्रस-
 म्पत्तौ धर्मसम्पत्त्यर्थं दारग्रहणं भवत्येव । तथा च मनुः—'भार्यायै पूर्वमा-
 ग्निष्यै दत्वाग्नानित्यकर्मणि । पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च ॥' इति ।
 याज्ञवल्क्योऽपि—'आहरेद्विधिवद्दाराग्नीश्रैवाविलम्बयन् । इति । न हि
 वाचनिकेऽर्थे युक्तं यं क्रमन्ते । तेनैतन्न चोदनीयम् । यजमानः पूर्वमन्वा-
 रम्भणीयया संस्कृतो न तस्यायं संस्कारः पुनरापादयितुं शक्यः । या च
 भार्या आधानात्पस्पृष्टा सती सा च पूर्वमसंस्कृता, न तस्या दर्शपूर्णमासा-
 दिप्रधिकारः । स कथं तथा तैर्यष्टुमर्हतीति अन्वारम्भणीयाज्ज्यश्च सं-
 स्कारो यदि संयोगवद्बुभयनिष्ठः तदा भार्यानाशे नश्यतीति तस्य पुन-
 रसंस्कारोऽपि नोपपन्नः । यानि च नान्वारम्भणीयामपेक्षन्ते स्मार्तानि
 गार्ह्याणि यतोऽधिकारस्तस्याविरुद्धः । ननु च प्रागप्याधानात् कर्मभि-
 स्सम्बध्यते गार्ह्येस्मार्तैश्च, तत्किमुच्यते आधाने हि सती कर्मभिस्सम्ब-
 द्यते इति । सत्यम् । अस्मादेव च हेतुनिर्देशादवसीयते प्रागाधानात्
 सत्यामपि धर्मसम्पत्तौ प्रजासम्पत्तौ च रागान्वम्य कस्यचिद्दारग्रहणे ना-
 तीव दोष इति । अथ यस्याहिताग्नेर्भार्या सत्येव कर्मण्यश्रद्धाना अ-
 शक्ता वा भवति पुत्राश्च मृता अनुत्पन्ना वा तस्य कथम् । यद्येषा यु-
 क्तिः 'धर्ममजासम्पन्न' इति 'कर्मभिस्सम्बध्यत' इति च तदा कर्तव्यो विवाहः ।
 न च 'प्रागग्न्याधेया' इत्येष विराधः । अन्यतराभावं कार्येत्यस्यैव स शेषः ।
 न पुनरुभयारम्भाभावे कार्येत्यस्य । (दृष्टीर्थं शेषत्वे सम्भवति गम्यमानार्थशि-
 षत्त्वं कल्पनानुपपत्तेः । सम्भवति च तात्पर्यपर्यवसानम् । भारद्वाजसूत्रस्या-
 प्ययमेव विषयः ।) भारद्वाजसूत्रे तु यद्यप्यविशेषेणाहिताग्नेर्दा-
 रानुज्ञा प्रतीयते—“अथ यद्याहिताग्निः पुनर्दारक्रियां कुर्वीत यद्य-
 ग्नित्रोत्सृजेत् लौकिकाम्बभ्यद्येन तस्य पुनरग्न्याधेयं कुर्वीतेत्याश्मरथ्यः, पु-
 नराधानमित्यालेखनः, पुनरग्न्याधेयमित्यौडलोमि' इति । तथापि तस्याप्ययमे-

व विषयः ॥ १४ ॥ * सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत् ॥ १५ ॥ कन्यागोत्र-
मेव गोत्रं यस्य तस्मै कन्या न देया ॥ यथा—हारीताय हारीती वात्स्याय कत्सी-
मिक्षादि ॥ १५ ॥ * मातुश्च योनिसम्बन्धेभ्यः ॥ १६ ॥ मातुर्योनिसम्बन्धाः
कन्याया मातुलादयः । चकारात् पितुरप्येवम् । तेभ्यः असगोत्रेभ्योऽपि
न देया कन्यका । अत्र मनुः—‘अतपिण्डा च या मातुरसगोत्री च या पि-
तुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मण्यमैथुनी ॥ व्यासः—‘स्नात्वा
समुद्वेहेत्कन्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् । यवीयसी भ्रातृमतीमसगोत्रां
प्रयत्नतः ॥ ’ मातुस्सगोत्रामप्येके नेच्छन्त्युद्धाहकर्मणि । जन्म-
नाम्नोरविज्ञाने नोद्वेहदविशङ्कितः ॥ मातुस्सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्वि-
जातिभिः । इति ।’ गौतमः—‘असमानप्रवरैर्विवाह ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धु-
भ्यो बीजिनश्च’ मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात् । इति । कात्यायनः—‘प्रव-
र एषामविवाह इत्येतेषु प्रव्यध्यायमाहृत्य वचनं येषामेव प्रवरः तेषामेवा-
विवाह इति । कारिका च भवति—रातीक्षानामविवाह एषामिति येषां सू-
त्रकृदब्रवीत्तेषामेव विवाहः स्यात् नान्येषामिति धारणे’ति शङ्खः—‘दाराणां
हरेत्सदृशानसमानार्षेयानसम्बन्धानासप्तमपञ्चमात्पितृमातृबन्धुभ्यः । इति ।’
सिष्ठः—‘गृहस्थो विनिनक्रोधहर्षो गुरुणानुज्ञातः स्नात्वाऽसमानार्षेयामस्पृ-
ष्टमैथुनामैवरतयसी भ्रातृमती’ सदृशी भार्या विन्देत् । पञ्चमी मातृबन्धुभ्यः स-
प्तमी पितृबन्धुभ्यः ।’ हारीतः—‘श्वित्रो कुष्ठद्युदरी यक्ष्मा मया व्यल्पायुरनार्षेयं
ब्राह्मसमानार्षेयमित्येतान्यण्डितान्यपि कुलानि वर्जनीयानि भवन्ति । तुला-
नुरूपाः प्रजा भवन्तीत्यादितषडयं ज्ञित्वोदनार्षेयमोदत्वादब्रह्म एक-
कुलत्वात् समानार्षेयमिति तस्मात् सप्त पितृतः परीक्ष्य पञ्च मातृतोऽनूनकां
श्रेष्ठां भ्रातृमती भार्या विन्देत् ।’ पैठीनसिः—‘असमानार्षेयां कन्यां व-
रयेत् । पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृतः त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वध’भ्याज्ञ-
वल्क्यः—‘अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वेहेत् । अनन्यपूर्विकां
कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् । अरोगिणी भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ।
पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥’ विष्णुः—‘असगोत्रामसमानप्रवरां
भार्या विन्देत् मातृतः पञ्चमात्पितृतः सप्तमात् ।’ नारदः—‘आसप्तमा-

त्पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः । अविवाह्यास्सगोत्रास्स्युस्समानप्रवरास्त-
था । १३॥ शंतातपः—परिणीय सगोत्रा तु समानप्रवरां तथा । कृत्वा तः
स्यास्समुत्सर्गमतिकृच्छ्रो विशोधनम् ॥ मातुलस्व सुभामूढा मातृगोत्रां त-
थैव च । समानप्रवरा चैव द्विजश्चान्द्रायणचरेत् ।' मनु —पैतृष्वसेयी भगिनी-
स्वस्वीयां मातुरेव च । मातुश्च भ्रातुस्तनया गत्वा चान्द्रायणं चरेत् । ए-
तास्तिस्वस्तु भार्ग्यर्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् । ज्ञातित्वेनानुपेयाम्ताः पतति
ह्युपयन्त्रयः ॥' बोधायनः—'सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेत् मातृवदेनां विभृया-
त् । सगोत्रां गत्वा चान्द्रायणमुपदिशेत् । व्रते परिनिष्ठिते ब्राह्मणी न त्य-
जते मातृवद्भगिनीवद्भर्ता न दुष्यतीति विज्ञायते । अयं मन्त्रिपाते अविग्रहः
तदाध्यायं वर्जयेत् । बोधायनस्य तत्प्रमाणं कर्तव्यम् । मानव्यो हि प्रजा
इति विज्ञायते' इति । गोत्राणां तु सहस्रतणि प्रयुतान्यर्चुदानि च । उनप
श्चाशदेभ्यः प्रवरा ऋषिर्दर्शनात् । एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । ता
वत्समानगोत्रत्वमन्यद्भृशज्जिरोगणात् ॥' इति । सुमन्तुः—'पितृपत्न्यस्सर्वा मा-
तरस्तद्भ्रातरो मातुलाः तत्सुता मातुलमुतास्तम्मात्ता नोपयन्तव्या' इति ॥
१६॥ कन्यादानप्रसङ्गाद्विवाहभेदानाह—*ब्राह्मे विवाहे बन्धुशीलश्रु-
तारोग्यापि ब्रुवा प्रजां सहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेच्छक्तिविप्रयेणालं-
कृत्य ॥ १७॥ ब्रह्मणा दृष्टो ब्राह्म १० तस्मिन् विवाहे वरस्य बन्धादीन्
ब्रुवा परीक्ष्य प्रजां दुहितर सहत्वकर्मभ्यः सहकर्तव्यानि यानि कर्माणि
तेभ्यः तानि कर्तुम् । प्रतिपादयेत् दद्यात् । शक्तिविषयेण विभक्तिप्रतिरू-
पोऽयं निष्ठातः यथाशक्तित्यस्यार्थे द्रष्टव्यः । यथाशक्त्यलंकृत्य दद्यादि-
त्येष ब्राह्मो विवाहः । 'प्रजामहत्वकर्मभ्यः' इति पाठे प्रजाय सहत्वकर्मार्थे
चेति ॥ १७॥ *आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयौ ॥ १८॥ ऋषि-
भिर्दृष्टे विवाहे मिथुनौ गावास्त्रोगवी पुङ्गवश्च दुहितृमते देयौ । एष आ-
र्षः ॥ १८॥ *दैवे यज्ञतन्त्रे ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ॥ १९॥ दैवदृष्टे वि-
वाहे यज्ञतन्त्रे वितते ऋत्विजे कर्म कुर्वते कन्या दद्यात् । एष दैवो विवा-
हः ॥ १९॥ *मिथः कामान्सांवर्तते स गान्धर्वः ॥ २०॥ यत्र कन्या-
वरौ रहसि कामात् परम्पर रागात् सांवर्तते मिथुनीमृतः स गान्धर्वो वि-

वाहः । मर्मा दीवः पूर्ववत् । अत्र सयोगोत्तरकालं विवाहसंस्कारः कर्तव्यः ॥ २० ॥

इति एकादशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ५ ख० ११ ॥

*शक्तिविषयेण द्रव्याणि दत्त्वावहेरन् स आसुरः ॥ १ ॥ यत्र विवाहे कन्यावते यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वावहेरन् कन्या स आसुरः । 'वित्तनानतिस्त्रीमतामासुर' इति गौतमः । तेन कथ्यार्थे गृहक्षेत्राभरणदिदानेन विवाहो नासुरः ॥ १ ॥ *दुहितृभूतः प्रोथयित्वावहेरन् स राजसः ॥ २ ॥ दुहितृभूतः कन्यावतः पुत्रादीन् प्रोथयित्वा प्रमथय यत्रावहेरन् स राजसो विवाहः । 'दत्त्वा भित्वा च शीर्षाणि रुदती रुदज्यो यत्रावहेरन् स राजसः' इत्याश्वलायनः । अत्रापि विवाहसंस्कारः कर्तव्यः । द्वौ चाप्येव विवाहौ शास्त्रान्तरेष्वुक्तौ । तत्राश्वलायनः— 'सह धर्मं चरन्मातः प्राजापत्यं मुक्ता समस्ता वत्सहरेत्स पैशाचः' इति । तत्राह पृथङ्नोक्तौ । ब्राह्मणक्षत्रियोरन्तर्मावादिषि ॥ ३ ॥ *तेषां त्रय आद्याः प्रशस्ताः पूर्वः पृथः त्रेयान् ॥ ३ ॥ तेषां विवाहानां मध्ये आद्यास्त्रयो ब्राह्मणैरेवा प्रशस्ताः । तत्रापि पूर्वः पूर्वोऽतिशयेन प्रशस्त इति ॥ ३ ॥ *यथायुक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति ॥ ४ ॥ प्रशस्ते विवाहे जाता प्रजापि प्रशस्ता भवति । निन्दिते निन्दिता । तत्र मनु — 'ब्राह्मणैर्षु त्रयोदशेषु चतुर्ष्वेवानुगृहीतः । ब्रह्मवर्चमिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टमम्मता ॥ स्वयमत्त्वगुणोपेता वनवन्तो गशस्विनः । पर्यष्टभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समूहि ॥ उत्तरेषु च जायन्ते नृशंसानृतवर्चिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मवर्मसमुज्जिता ॥' इति । प्राजापत्येन सह ब्राह्मणाश्चत्वारो ब्राह्मणस्य । गान्धर्वराजसौ क्षत्रियस्य । आसुरस्तु पैश्याशूद्रयोः । पैशाचो न कस्यचिदपि ॥ ४ ॥ *पाणिसमूहं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्षितमभितिष्ठेत् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणस्य पाणिना समूहमुपलिप्तं समूहं वा भूप्रदेशमप्रोक्षितं नाभितिष्ठेत् नाधितिष्ठेत् । प्रोक्ष्यैवाभितिष्ठेदिति ॥ ५ ॥ *अग्निं ब्राह्मणं चान्तरेण नातिक्रामेत् ॥ ६ ॥ अग्नेर्ब्राह्म-

णस्य च मध्येन न गच्छेत् ॥ ६ ॥ * ब्राह्मणांश्च ॥ ७ ॥ अन्तरेण ना-
तिक्रामेदित्येव । ब्राह्मणानां च मध्येन न गच्छेत् ॥ ७ ॥ * अनज्ञाप्य वाति
क्रामेत् ॥ ८ ॥ स्पष्टम् ॥ ९ ॥ * अग्निमपश्च न युगपद्धारयेत् ॥ १० ॥
अग्निमुदकञ्च न युगपद्धारयेत् ॥ ११ ॥ * नानाग्नीनां च सन्निवापं वर्ज-
येत् ॥ १० ॥ दृष्टव्यमस्मिन्नागग्नीनामेकत्र समावपनं न कुर्यात् । अग्नावग्नि-
प्रक्षिपेदित्यन्ये ॥ १० ॥ * प्रतिमुखमग्निमाद्वियमाणं नाप्रतिष्ठितं भूमौ
प्रदक्षिणीकुर्यात् ॥ ११ ॥ यदास्य गच्छेत् प्रतिमुखमग्निमाद्वियते तदा न त-
प्रदक्षिणीकुर्यात् । स चेद्भूमौ प्रतिष्ठितो न भवति । प्रतिष्ठिते त्वग्नौ दृष्टे प्रद-
क्षिणीकुर्यादिति ॥ ११ ॥ * पृष्ठतश्चान्मनः पाणी न सश्लेषयेत् ॥ १२ ॥
स्वे पृष्ठभागे स्वपाणिद्वयं न सश्लेषयेत्त बध्नीयात् ॥ १२ ॥ स्वपन्नभिनि-
र्मुक्तो नाश्वान्वाग्यतोऽरात्रिमासीत् श्वो भूत उदकमुपस्पृश्य वाच-
विसृजेत् ॥ १३ ॥ 'सुप्तं यस्मिन्नस्तमेति' मुते यस्मिन्नर्हति न । अशुमानभि-
निर्मुक्ताभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् । स्वपन्नभिनिर्मुक्तो नाश्वामभूतानमृत्पर्ण-
भूतो रात्रिः सर्वाः प्राप्तीत न शयीत । अयापरेण प्रातः स्नात्वा वाचं विसृ-
जेत् । अयमस्य निर्वपः ॥ १३ ॥ * स्वपन्नभ्युदितो नाश्वान्वाग्यतोऽङ्क-
स्तिष्ठेत् ॥ १४ ॥ पूर्वेण गतवान् उदकमुपस्पृश्य वाचं विसृजेदिति चात्रापि
क्ष्यते । तत्रास्तिमिते स्नानप्रतिपत्तौ मायमेव स्नात्वा वाचं विसृज्यमनसा
मुपासीत ॥ १४ ॥ * अतमितः प्राणमायच्छेदित्येके ॥ १५ ॥ यावत्
ज्ञानी ग्लानिर्भवति तावत्प्राणमायच्छेत् प्राणवायुमाकुर्यात् वारयेत् । प्राणा-
यामं कथ्येदित्येके मन्त्रान्ते । शक्त्यंशो विकल्पः तत्र मनु-मन्याद्वर्त-
मप्राणञ्च गायत्री शिखाम्बुम् । त्रि पठेदप्यतप्राण प्राणायामम् उच्यते ॥
इति । एतमावर्तयेद्यावद्गुह्यानिः ॥ १५ ॥ * स्वप्नं वा पापकं दृष्ट्वा ॥ १६ ॥ पा-
पकस्वप्नो दुस्स्वप्नः सर्कटास्कन्दनादिः । तच्च दृष्ट्वा ॥ १६ ॥ * अर्थं वा
सिसाधयिष्य ॥ १७ ॥ अर्थं प्रयाजनम् । तच्च दृष्ट्वादृष्टं वा साधयितुं
मिच्छन् ॥ १७ ॥ * नियमातिक्रमे चान्यस्मिन् ॥ १८ ॥ नियमानाम्
, उदहमुखो मूत्रं कुर्यादिति'त्येवमादीनामतिक्रमे च आनमिता प्राणमायच्छेदि-
ति सर्वशेषः ॥ १८ ॥ * दापफलमशये न तत्कर्तव्यम् ॥ १९ ॥ यस्मि

नर्कर्मणि कृते पक्षे दोषः फलं न सम्पाद्यते न तत् कुर्यात् । यथा संशये त्वसहाये
 देशे एकाकिनो गमनमिति ॥ १९ ॥ * एवमध्यायानध्याये ॥ २० ॥ संशय
 इत्युपसङ्गस्तमप्यपेक्ष्यते । अध्यायोऽनध्याय इति संशयऽप्येवं न तत् कर्त-
 व्यमिति । 'सन्धावनुस्तनित' इत्युदाहरणम् । पूर्वस्यैतायं प्रपञ्चः ॥ २० ॥
 * न संशये प्रत्यक्षवद्व्यात् ॥ २१ ॥ सशयितमथेमात्मनोज्ञानपरिहारा
 य प्रत्यक्षं निश्चितवन्न द्र्यात् ॥ २१ ॥ अभिनिर्मुक्ताभ्युदितकुलखीश्याव
 दाग्रदिधिपुदिधिपूपतिपर्याहितपरीष्टपारिवित्तपारिविन्नपारिविविदा -
 नेषु योत्तरोत्तरस्मिन्नशुचिकरनिर्वेषो गरीयाः गरीयान् ॥ २२ ॥
 आद्यो द्वौ गतौ । कुलखी कृष्णनख । श्यावा दन्ता यस्मात् स श्यावदन् वि-
 वर्णदन्ते । 'विभाषा श्यावारोकाभ्यामिति दत्रादेशः' । तस्य नलोपश्छान्दसुः ।
 ज्येष्ठायामनूदायोः पूर्व कनीयस्या वोढा अग्रदिधिपुः । पश्चादितरस्या वोढा
 दिधिपूपतिः । ज्येष्ठे अकृतध्वाने कृताधानः कनिष्ठः पर्याधाता । ज्येष्ठः प-
 र्याहित । ज्येष्ठे अकृतसोमयागे कृतसोमयाग कनिष्ठः परियष्टा । ज्येष्ठः
 परीष्ट । अकृतविवाहे ज्येष्ठे कृतविवाहः कनिष्ठः पारिविविदान् । परिवेत्तेति
 प्रोसेद्ध । ज्येष्ठ परिवित्तः । ज्येष्ठभाग्यमुपयच्छमानः परिविन्नः । यस्मिन्
 ऋहीतभागे वा कनिष्ठो भाग गृह्णाति स ज्येष्ठ परिविन्नः । चकारः पर्या-
 यात्प्रभृतौनासमुच्चयार्थः । एतेष्वभिनिर्मुक्तादिपुंयो य उप्तस्तस्मिस्तस्मि-
 न्द्वादशमासादिरशुचिकरनिर्वेषो य पूर्वमुक्तं तत्र तत्र गरीयान् गरीयान्
 भवति । पूर्वत्र पूर्वत्र लयायान् । अभिनिर्मुक्ताभ्युदितयोरनन्तरोक्तं प्राथम्यश्रित्ति-
 द्यमपि विकल्पेन भवति ॥ २२ ॥ * तच्च लिङ्गं चरित्वोद्धार्यमित्येके ॥ २३ ॥
 यस्मिन् कौनख्यादिके लिङ्गे यन् प्रायश्चित्तमुक्तं तच्चरित्वा तत् कौनख्या-
 दिक लिङ्गमुद्धरोदित्येके मन्यन्ते । अन्यत्राहिताग्निभ्य इति 'मृत्यन्तरम्' ॥
 २३ ॥

इति द्वादशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ५ ख० ॥ १२ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचिता याम्
 उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

सवर्णापूर्वशास्त्राविहतायां यथर्तु गच्छतः पुत्रास्तेषां कर्म-
 भिस्सम्बन्धः ॥ १ ॥ सवर्णा चासावपूर्वा च शास्त्रविहितां चेति कर्मधारयः
 सवर्णा सजातीया । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणीत्यादि । अपूर्वा अनन्यपूर्वा अन्य-
 स्मै अदत्ता । न विद्यते पूर्व पतिरस्या इति । शास्त्रविहिता शास्त्रोक्तेन
 विवाहकर्मणा संस्कारेण संस्कृता 'सगोत्राय दुहितर न प्रयच्छे'दित्यादि
 शास्त्रानुगुणा वा । एवम्भूतायां भार्याया यथर्तु गृह्योक्तेन कृतगमनकल्पे-
 न गच्छतो ये पुत्रा जायन्ते तेषां 'स्वकर्म ब्राह्मणस्येत्यादिना पूर्वमृक्तै-
 कर्मभिस्सम्बन्धो भवति । गच्छथ इति श्चकारोऽपपाठः ॥ १ ॥ * दाये-
 न चाव्यतिक्रमश्चाभ्याः ॥ २ ॥ उभयोर्भातापित्रोर्दायितुं च तेषां सम्ब-
 न्धो भवति अव्यतिक्रमश्च । च इति चेदर्थः । अव्यतिक्रमश्चेत् यदि ते मा-
 तरं पितरं च न व्यतिक्रमेयुः । व्यतिक्रमे तु दायहानिर्गतिः । अपर आह -
 'उभयोरपि दायेन तेषां व्यतिक्रमो न कर्तव्यः । अवश्यं देयो दायः' इति ।
 ॥ २ ॥ * पूर्ववत्यामसंस्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः ॥ ३ ॥
 अन्येन पाणिग्रहणेन तद्वती पूर्ववती । असंस्कृता विवाहसंस्काररहिता ।
 वर्णान्तरे ब्राह्मणदेः क्षत्रियादिम् । तेषु पूर्ववत्यर्थादपि मैथुने सति दोषो भ-
 वति । कस्य तयोरेव मिथुनीभवत्ता ॥ ३ ॥ * तत्रापि दोषवान् पुत्र एव ॥
 ४ ॥ तत्रेति सप्तम्यास्त्रल् । 'इतरंभ्योऽपि दृश्यते' इति । ताम्यामुमाभ्या-
 पुत्र एकातिशयेन दोषवान् । तत्र पूर्ववत्यामुत्पन्नो कुण्डगोल्कः । 'पत्या
 जीवति कुण्डं स्म्यान्मृते भर्तारि गोल्कः' इति । असंस्कृतस्यामुत्पन्नस्य नामा-
 न्तरं नास्ति । किं तु मुष्टत्वं च । वर्णान्तरे तु जात्यन्तरम् । तत्र गौतमः—
 'अनूलोमा पुनरनन्तरैर्गान्तरद्वयान्तरा • मुजातामवर्णास्वष्टाग्रनिपादकैः
 प्यन्तपारशवाः । प्रतिलोमास्तु सप्तमागदायांगपक्षत्तृवेदहकचण्डालाः' इति ।
 एवकारो दुहितृनिवृत्त्यर्थः । तथा च वामिष्ठ — पतितेनेत्स्यादित् पतितो
 भवत्यन्यत्र स्त्रियास्माहि परगामिनी तामरिक्यामुपेयमिति । स्त्रीरत्नं
 दुष्कुलादपीति मनुः ॥ ४ ॥ पुत्रेभ्यो दायमाग वदयन् अन्यस्य भार्याया-
 मन्येनेत्स्यादित् किमुत्पादयितुर्गर्हास्त्विन क्षेत्रिण इति विचारो निर्ण-
 यमाह—*उत्पादयितुः पुत्र इति हि ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥ १ ॥ न केवलं

ब्राह्मणमेव । वैदिकगाथा अप्यत्रोदाहरन्तीत्याह — * "अथाप्युदा
हरन्ति । इदानीमेवाहं जनकस्त्रीणामीप्यामि तो पुरा । यदा यमस्य
सादने जनयितुः पुत्रमब्रुवन् । रेतोधाः पुत्रं नयति परेत्य यमसादने
तस्माद्भार्या रक्षन्ति विभ्यन्नः पररेतसः । अग्रमत्ता रक्षथ तन्तुमे
मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः । जनयितुः पुत्रो भवति साम्पराये
मोयं वेत्ता कुरुते तन्तुमेतमिति ॥ ६ ॥ जनयितुः पुत्रः क्षेत्रिणो वेति
विवादं पराजितस्य क्षेत्रिणो वचनम् । एतावन्तं कालं जूनको मन्यमान
इदानीमेव स्त्रीणामीप्यामि परपुरुषससर्गं न सहे । तदानीं कुत
इति चेत् यदा यमस्य सादने पितृलोके जनयितुः पुत्रो भवति पुत्रकृत्य
परलोकगतस्य जनयितुरेव न क्षेत्रिण इत्यब्रुवन् धर्मज्ञाः । युक्त एवार्थ
किञ्चिद्विशेषेणोच्यते । रेतोधा बीजप्रदः पुत्रं नयति पुत्रदत्तं पिण्डा
दिकमात्मानं नयति प्राप्नोति । परेत्य मृत्वा । यमसादने यमलोके । त
स्मात्कारणात् भार्या रक्षन्ति पररेतसो विभ्यन्तु । छान्दसो नुम्
विभ्यत । अतो यमस्य प्रमत्ता अवहिता मृत्वा एत तन्तुं प्रजासन्तानं र
क्षथ । लोडूर्ध्वं लट् । रक्षतेत्यर्थः । व युष्माकम् । क्षेत्रे परबीजानि पर
रेतांसि मावाप्सु । व्यत्ययेनाय कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । मावाप्सत उमानि
मा भूवन् मोप्येहन् । कथमिति साम्पराये परलोके जनयितुरेव पुत्रो
भवति वेत्ता परिणेतुः क्षेत्री तु एत तन्तुं कुडुम्बं मोत्र निष्प्रयोजनं कुरुते
नात्मसात्करोति । इति शब्दो गाथायमाप्तौ । एतच्च क्षेत्रिणोऽनुज्ञामिन्त-
रेण पुत्रोत्पादनविषयम् । यदा तु क्षेत्री वन्द्यो रुग्णो वा प्रार्थयते मम
क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति । यदा वा रुग्णानक्षये विश्वा निर्युञ्जते यथा विचि-
त्रवीर्यस्य क्षेत्रे सत्यवत्या व्यामेन । तदुत्पन्नं पुत्र उभयोरपि पुत्रा भवति
बीजिनः क्षेत्रिणश्च व्यामुप्यायणश्च स भवति । तथाचाचार्य एवाह — यदि
द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्ष्येदिति । याज्ञवल्क्योऽ
प्याह — अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितं सुत । उभयोरप्यसौ रि-
क्थी पिण्डदाता द्विधमेत ॥ इति । व्यामुप्यायणको दद्याद्वाभ्यां पिण्डो-
दके पृथक् । रिक्थादर्नं समादद्याद्बीजक्षेत्रवतोऽतथा ॥ इति ॥ ६ ॥ यदि

पूर्ववत्यादमथुन दोषः कथं ताह उच्यते भारद्वाजौ व्यत्यस्य भार्ये ज
 म्मत्तु १० वसिष्ठश्चाण्डालीभिक्षमालाम् । प्रजापतिश्च स्वां दुहितरम् । तत्रा-
 ह— * दृष्टो धर्मव्यतिक्रमस्साहसं च पूर्वेषाम् ॥ ७ ॥ सत्यं दृष्टोऽ-
 यमाचारः पूर्वेषाम् । स तु धर्मव्यतिक्रम न धर्म । गृह्यमाणकारण
 त्वान् ॥ ७ ॥ न चैतावदेव साहसं च पूर्वेषां दृष्टम् । यथा जामदग्न्येन रामेण
 पितृवचनाद्विचारेण मातुश्शिराश्छिन्नं किमिदानीं तेषामपि दोषो नेत्याह
 —* तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ॥ ८ ॥ नादृश हि
 तेषां तेजः । यदेवविधैरपि पाप्मभिर्न प्रत्यवयन्ति । तद्यथापीकातृल-
 मग्नौ प्रोत प्रदूयते एव ह्येषा पाप्मानः प्रदूयन्ते ॥ ८ ॥ न चैतावता अर्वा
 चीनानामपि तथा प्रसङ्ग इत्याह—* तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानस्सदित्य
 वरः ॥ ९ ॥ तदिति नपुंसकमनपुंसकनेत्येकशेष एकवद्भाविश्च । न व्य-
 तिक्रम तच्च साहसमन्वीक्ष्य दृष्ट्वा स्वयमापि तथा प्रयुञ्जानोऽपि इदानी-
 न्तनः सीदति प्रत्यवति । न ह्यग्निः सर्वं दहतीत्यस्माकमापि तथा शक्ति
 रिति ॥ ९ ॥ पुत्रप्रसङ्गेनाह—* दानं क्रयधर्मश्चापत्यस्य न विद्यते ॥
 १० ॥ दानग्रहणेन विक्रयोऽपि गृह्यते । त्यागमामान्यात् । क्रयधर्म इति
 च प्रतिग्रहस्याग्निं ग्रहणम् । धर्मग्रहणात् स्यात्कारसम्मान्याच्च । अपत्यस्य
 दानप्रतिग्रहक्रयविक्रया न कर्तव्याः । द्वादशांशेषु पुत्रेषु दत्तकानयोर-
 पि पुत्रयोर्भन्वादिभिः पठितत्वाच्चायं मामाग्न्येन प्रतिपेयः । किं ताह । ज्ये-
 ष्ठपुत्रविषय एकपुत्रविषयः स्त्रीविषयो वा । तथा च वसिष्ठ — 'न ज्येष्ठं पु-
 द्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा न तत्कं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि मन्तव्यना-
 यः पूर्वेषां न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुजानाद्भर्तु मुत्र प्र-
 तिग्रहीष्यन् धन्वूनाहूय राज्ञे निवेद्य निवेशनस्य मन्त्रे अग्निमुपसंभवा-
 सम्परिस्तीर्य व्याहृतीभिर्हुत्वा हरे ज्ञान्वय सन्निकृष्टेष्वप्रतिगृह्णीया' इति
 विश्वजिति च सर्वस्वदानं गवादिवदपत्यं न दद्यान्निति । विक्रयस्तु स-
 र्वत्र निषिद्धः । नत्र उपपातकं पु याजवल्क्य आह—'नाम्नित्य व्रतले-
 पश्च सुप्तानां चैव विक्रयः ।' इति । बह्वृचब्राह्मणेऽपि शून्यशेषाख्याने
 दृश्यते—'स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान् उवाच' इत्यादि । पुत्रप्रकरणे अपत्य,

शब्दोपादानमपि ज्येष्ठपुत्रविषयत्वस्य लङ्गम् । न पतन्त्यननेत्यपत्य-
मिति । 'ऋणमस्मिन् सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति' । पिता पुत्रस्य आ-
तस्य पर्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥' इति ॥ १० ॥ विवाहे दुहितृमते दानं
काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्मादुहितृमतेऽतिरथं शतं देयं तन्मिथुयाकु-
र्यादिति तस्यां क्रयशब्दसंस्तुतिमात्रं धर्माद्धि सम्बन्धः ॥ ११ ॥
आर्षे विवाहे दुहितृमते दानं क्वचिद्वेदे श्रूयते । तस्मादुहितृमते रथेना-
धिकं गवां शतं देयम् । तच्च दुहितृमान् मिथुया कुर्यात् मिथ्या कुर्यात्
मा देवानां मिथुया कर्मागधेयमिति दृश्यते । मिथुया कुर्यादिति कोऽर्थः
वरायैव पुनर्दद्यादिति । तद्दानं काम्यं कामानिमित्तम् । 'यथा युक्तो विवा-
हस्तथायुक्ता प्रजा भवती'ति ऋषितुल्याः पुत्रा यथास्युरिति । ततश्च धर्म-
र्थेन क्रयार्थम् । यस्तु तस्यां विक्रयक्रियायां क्रयशब्दः कचिन् स्मृतौ
दृश्यते, स संस्तुतिमात्रम् । द्रव्यप्रदानसाम्यात् । न मुख्यक्रयत्वप्रतिपा-
दनार्थम् । कुतः, हि यस्मात् धर्मादेव हेतोः सम्बन्धो दुम्पत्योरित्यार्षे दुहि-
तृमते मिथुनौ गावौ देयाविति । अत्राप्येष एव न्यायः । अत्र मनुः—
'यासामाददते तुलकं ज्ञातयो न स विक्रयः' । अर्हणं तुत्कुमारीणामानृश-
स्यं च केवलम् ॥' इति । एतच्च सर्वं दानं 'क्रयधर्मश्चापत्यस्य न विद्यत'
इत्यस्य व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्युक्तम् ॥ ११ ॥

इति त्रयोदशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ६ ख० १३ ॥

अथ दायविभागः— * एकाधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा जीविन्
पुत्रेभ्यो दायं व्यभजेत् समं स्त्रीवमुन्मरां पतितं च मरिहाप्यं
॥ १ ॥ एकेन प्रधानेन गवादिना ज्येष्ठं पुत्रं तोषयित्वा तृप्तं कृत्वा
जीवन्नेव पुत्रेभ्यो दायं व्यभजेत् । सममात्मना परस्परं च तेषां सा-
मान्याभिधानात् क्रमागतं स्वयमार्जितं च । स्त्रीवादीन् वर्जयित्वा । स्त्री-
वादिग्रहणं जात्यन्धानामुपलक्षणम् । यथाह मनुः—'अनंशौ स्त्रीवपतितौ
जात्यन्धवधिरौ तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥' इति ।
अन्धादीनां पुत्रसद्भावे त्वंशहराः । उन्मत्तपतितौ निवृत्ते निमित्ते स्त्री-

नादयस्तु धर्तव्याः । अत्र विभागकालः स्मृत्यन्तरवशाद्वाह्यः । तत्र ना-
 दः—मातुर्निवृत्ते इच्छति प्रत्तासु भगिनीषु च । निवृत्ते चापि मरणा-
 त्पितर्युष्मतस्पृहे ॥ इति । यद्वा पुत्राणां पृथक्पृथक् धर्मानुष्ठाने शक्तिश्रद्धे
 भवतः सोऽपि कालः । तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रियेति दर्शनात् । 'जीवन्नि'ति
 वचनात् जीवन्नेवावश्यं पुत्रान् विभजेत् एष धर्म इति प्रतिपादनाय । अन्यथा
 तद्धर्मकम् । अजीवतोऽप्रसङ्गात् अजीवन्निति स्मृत्यन्तरेषु स्वयमार्जिते पि-
 तुरिच्छया विभज्यविभागो दर्शितः । न स धर्म्य इत्याचार्यस्य पक्षः । भा-
 र्यायां अप्यंशो न दर्शितः । आत्मन एवांशस्तस्या अपीति मन्यन्ते ।
 वक्ष्यति च 'जायापत्योर्न विभागो विद्यत' इति । केचित्तु पितुर्द्वावशावित्या-
 हुः । 'द्वावंशौ प्रतिपद्येत् विभजन्नात्मनः पिते'ति दर्शनात् । अयमप्या-
 चार्यस्य पक्षो न भवति । यथा पुत्राणामेकैक एवांशस्स भर्ग्या तथा पि-
 तुरपीति । यद्वा पुत्राणामेवांशसाम्यं आत्मनस्त्वाविक्रयेऽपि न दोषः
 तत्र हारीतः—पिता ह्याग्रयणः पुत्रा इतरे ग्रहाः यद्याग्रयण स्कन्देऽपद-
 स्येदितरेभ्यो गृह्णीयादिति । विभागादूर्ध्वं पित्रोर्जीवनाभावे पुत्रभागेभ्यो
 ग्राह्यमित्युक्तं भवति । इति जीवद्विभागः ॥ १ ॥ अथ मृते कुडुम्बिनि-
 तेऽनेस्य गतिमाह—पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सपिण्डः ॥ २ ॥ 'पुत्रा-
 भाव' इति वचनात् सत्सु पुत्रेषु तु एव गृह्णीयुरतिशेषात्समम् । अत्र नार-
 दीये विशेषः—यच्छिष्टं प्रीतिदामेभ्यो दत्त्वाणं पैतृकं च यत् । भ्रातृ-
 भिस्तद्विभक्त्यमृणी स्यादन्यथा भिन्ना ॥ इति । कात्यायनस्तु—भ्रात्रा
 पितृव्यमैतृभ्यां कुडुम्बार्थमृण कृतम् । विभागकाले देयं तद्विधिशिस्सर्वमे-
 व तु इति ॥ अत्र यज्ञवल्क्यः—पितुरुर्ध्वं विभजतां माताप्यश समं ह-
 रेदिति । तदत्र नोक्तम् । पुत्रैरेवं सह वृत्तिरस्या इति । तथा च मनुः—पि-
 ता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थविरीभावे न स्त्रा म्वोत-
 न्यमर्हति ॥ इति । एवं मातुरप्यभावे तद्धनं भर्तृकुल्लेखं स्वयमार्जितं
 च तत्पुत्रा अपत्ता दुहितरस्सम गृह्णीयुः । 'स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहिता च
 तदंशिनी ॥ अपत्ता चेत्समूदा तु लभते सा न मातृक'मिति बृहस्पतिः ।
 'पितृकुल्लेखं चापत्ता एव दुहितरः' । 'तुस्तु यौतकं यत्स्यात् कुमा-

रीमाग एव संः ।' इति । मनुः 'अथ प्रजाहुहेतरः पुत्राश्च शनभी तदा ।
 जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ॥ भजेरत्मानृकं रिक्थं भगिन्य-
 श्च सनाभियः ।' इति मानवमेव । अत्र व्यासः—'असंस्कृतास्तु ये नत्र
 पैतृकादेव ते धनात् । संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्यैष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ॥' इति ।
 अत्र क्रमविवाहे बृहस्पतिः—'ब्रह्मक्षत्रियविट्क्षूद्रा विप्रोत्पन्नास्त्वेनुक्रमात् ।
 चतुस्त्रिद्येकभागेन भजेयुस्ते यथाक्रमम् ॥ क्षत्रजास्त्रिद्येकभागा विड्जौ
 तु द्येकभागिनौ ।' इति । मानवे च स्पष्टमुक्तम्—'सर्वं वा रि-
 क्थजस्तं तद्दशधा प्रविभज्य तु । धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिना तेन
 धर्मवित् ॥ चतुरोऽशान् हरेद्विपः त्रीनशान् क्षत्रियासुतः । वैश्यापु-
 त्रो हरेद्व्यशमंशं शूद्रासुतो हरेत् ॥' इति । यस्मात्तु ब्राह्मणी बन्ध्या मृता-
 या तत्र क्षत्रियैर्द्विसुतास्त्रिद्येकभागाः । यस्य त्वैकस्यामेव पुत्रस्सर्वं हरेत्
 शूद्रापुत्रवर्जम् । यथाह देवलः—'आनुलोम्येकपुत्रस्तु पितुस्सर्वस्वभागमेवेत् ।
 निषाद एकपुत्रस्तु विप्रस्त्वस्य तृतीयभाक् ॥ द्वौ सपिण्डस्सकुल्यो वा' स्व-
 धादाता तु संहरेत्' इति । निषादः पारशवः । शेत्रविषये बृहस्पतिः—
 'न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै । यत्प्रप्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्र-
 सुतो हरेत् ॥ शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति । सजातावाप्नुया-
 त्सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥' इति । धाज्ञवल्क्यः—'जाती हि दास्यां
 शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्वागिकम् ॥'
 इति । भार्याविषये विष्णुः—'मातरः पुत्रभागानुसारतो भागहारिण्य'
 इति । अत्र, औरसः पुत्रिकाबीजक्षेत्रजौ पुत्रिकासुतः । पुनर्भरश्च कूनी-
 नस्सहोढो गूढसम्भवः । दत्तः क्रीतस्त्वयंदत्तः कृत्रिमश्चापदिद्धकः ।
 यत्र कचोत्पादितश्च पुत्रारूपा दश पञ्च च । अनेनैव क्रमेणैषां पूर्वाभावे
 परःपरः । पिण्डदोऽशहरश्चेति प्रायेण स्मृतिषु स्थितिः ॥ तत्रौरसो धर्म-
 पत्नीजः । 'सवर्णापूर्वशास्त्रविहिताया'मिति पूर्वमुक्तः । गौतमः—'पितो-
 त्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिं चेष्टास्मदर्धमपत्यमिति संवाहो'ति ।
 बृहस्पतिः—'एक एवौरसः पित्र्ये धने त्वामी प्रकीर्तितः । तत्तुल्या पुत्रिका
 प्रोक्ता भर्तव्यास्त्वपरे स्मृताः ॥' इति । मनः—'पुत्रिकायां कृतायां त

यदि पुत्रीऽनुजायते । समस्तत्र विभागः स्यात् ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः
 इति ॥ याज्ञवल्क्यः—‘अपरेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभ-
 योरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता ज धर्मतः ॥’ इति । अयमेक एवोत्पादयितुर्वा-
 जतः क्षेत्रजस्तु क्षेत्रिणः । बृहस्पतिः—‘पुत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रस्त्वर्गप्राप्ति-
 करावुभौ । रिक्थे पिण्डाम्बुदाने च समौ सम्परिकीर्तितौ ॥’ इति । का-
 श्यपः—‘सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः । वाचा दत्ता म-
 नोदत्ता कृतकौलुकमङ्गला । उदकं स्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतका ।
 अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च ये’ति ॥ ‘क्लीबं विहाय पवित्रं या
 पुनर्लभते पतिम् । तस्यां पौनर्भवो जातः व्यक्तमुत्पादक इत्यस्य सुः ॥’ इति ।
 मनुः—‘पितृवेश्मनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः । तं कानीनं वदेन्नाम्ना’
 वोढुः कन्यासमुद्भवः ॥’ इति । नारदः—‘कानीनश्च सहोदश्च गूढाका-
 यश्च जायते । तेषां वोढा पिता ज्ञेयस्ते च भामहराः पितुः ॥’ इति । व-
 सिष्ठः—‘अप्रज्ञां दुहिना यस्य पुत्रं विन्देत तुल्यतः । पौत्री मातामहस्तेन
 दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ॥’ इति । अनूढायामेव मृतायां मातामहस्य पुत्रः
 अत्युत्था वोढुः । मनुः—‘या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा
 सती । वोढुस्स गर्भो भवति सहोद इति चोच्यते । उत्पद्यते गृहे यस्य
 न च ज्ञेया न कस्यचित् । स गृहे गूढउत्पन्नस्तस्य स्याद्युस्य तल्लजः ॥
 दत्तः पूर्वमेवोक्तः । पैठीऽसिः—‘अथ दत्तक्रीनकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः पर-
 परिग्रहणे आर्षेयेण जाताः ते अप्रहृतकुलीना द्यामुप्यायणा भवन्ती’ति ।
 मनुः—‘प्राप्तुणामेकनातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पु-
 त्रिणो अनुरव्वीत् ॥ क्रीणिश्राद्यस्त्वपत्यर्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात् । स
 क्रीतकस्मृतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा । मातापितृविहीनो यस्य क्तो वा स्या-
 दकारणात् । आत्मानं स्पर्शयेद्यस्य स्वयं दत्तस्तु स स्मृतः ॥’ इति । स
 दृशं तु प्रकुर्यात्तां गुणदोषविवर्जितम् । पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृ-
 त्रिमः ॥ मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं प्रतिगृहीयादप-
 विद्धः स उच्यते ॥’ इति । सर्वे एते सजातीयः । ‘सजातीयेष्वयं प्रो-
 क्तस्तनयेषु यथाविधि ॥’ इति याज्ञवल्क्यवचनान् । विष्णुः—‘यत्र क-

चर्नात्पादितस्तु द्वादश' इति । याज्ञवल्क्यः—'पिण्डदोऽशहस्त्रैषां पूर्वाभावे परः परः ।' इति । मनुः—'श्रेयसःश्रेयसोऽभावे पापीयान् रिक्थमर्हति ।' इति । नारदः—'कृमादेते प्रवर्तन्ते मृतेऽपितरि तद्धने । ज्यायसोऽज्यायसोऽभावे जवन्यस्तदवाप्नुयात् ॥' इति । देवलः—'सर्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्रा दान्यहराः स्मृताः । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न तिष्ठति । तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः । शेषास्तमुपजिवेयुर्ग्रासाच्छादनसम्भृताः ॥' इति । मनुः—'षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् । औरसे विभजन् दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥' इति । बृहस्पतिः—'क्षेत्रजाद्यास्मुतास्त्वन्ये पञ्चषट्सप्तभागिनः ।' इति । हारीतः—'विभजिष्यमाणः एकविंशं कानीनाय दद्याद्विंशं पौनर्मवायैकोनविंशं द्यामुष्यायणाष्टादशं क्षेत्रभाग्यं सप्तदशं पुत्रिकापुत्रायेतरानौरसाये'ति । वसिष्ठः—'पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्निति प्रकल्प्य तन्मिश्रेत्प्रतिगृहीते औरसउत्पद्येत चतुर्भागभागि'ति । एवमेतेषु शास्त्रेषु विद्यमानेषु यदाचार्येण पूर्वमुक्तं 'तेषां कर्मभिस्सम्बन्धो दायेनाव्यतिक्रमश्चोभयो'रिति तद्धर्मपक्षजे पुत्रे सति क्षेत्रजादीनां समांशहरत्वप्रतिपेक्षपर वेदितव्यम् । अथोविभाक्यम् । अत्र मनुः—'अनुपघ्नन् पित्रुद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् । स्वयमर्हति लब्धं तन्नाकामो दातुमर्हती'ति । कात्यायनः—'नानविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनात् कश्चित् । समं विद्याधनानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥ परमक्तप्रदानेन प्राप्तविद्यां यदान्यतः । तथा प्राप्तं तु विधित्वा विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥' इति । व्यासः—'पितामहापितृभ्यां च दत्तं मात्रा च यद्धेतुः । तन्मित्रं तन्नापहर्तव्यं शौर्यहर्षं तथैव च ॥' इति । याज्ञवल्क्यः—'क्रणादुभ्यागतं द्रव्यं ह्यनमभ्याहरेत् यः । दाय्यदेभ्यो न तदद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥ पत्यौ जीवति यस्त्रीभिर्गलङ्कारो धृतो भवेत् । न तं भूजेरन् दायान् भजमानाः पतन्ति त ॥' व्यासः—'साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् । शौर्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः ॥ तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः ॥' इति पुत्रद्वयविभागः ॥ तदभावे तु मृतस्य यः प्र

त्यासन्नः संपिण्डः संः किं दायं हरेतेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । 'लेपभाज-
 श्वतुर्ध्याः पित्राद्याः पण्डभागिनः । सप्तमः पिण्डदातैषां सापिण्ड्यं साप्त-
 पूरुषम् ॥' इति सपिण्डलक्षणम् । तेषु योयः प्रत्यासन्नस्सप्त गृहीयादिति ।
 भार्या तु रिक्थग्राहिणस्सपिण्डाद्या रक्षयुर्न तु दायग्रहणमित्याचार्यस्य पक्षः ।
 श्रूयते हि तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया 'अदायादाइति । मनुरपि—'अनि-
 न्द्रिया अदायादाः स्त्रियो नित्यमिति स्थिति'रिति । अत्र सपिण्डाद्यभावे बृ-
 हस्पतिः—'अभ्यन्त्र ब्राह्मणात्किं तु राजा धर्मपरायणः । तत्स्त्रीणां जीवनं
 दद्याद्देष दायविधिस्मृतः ॥ अन्नार्थं तण्डुलप्रस्थमपराह्णे तु सेन्धनम् । व-
 सनं त्रिपणक्रीतं देयमेकं त्रिमासतः ॥ एतावदेव साध्वीनां चोदितं विधवा-
 धनम् । वसनस्याशनस्यैव तथैव रजकस्य च । धनं व्यपोह्य तच्छिष्टं दा-
 यादानां प्रकल्पयेत् । धूमावसानिकं ग्राह्यं सभायां स्नातः परा । वसन-
 शनवासांसि विगणय्य धेवे मृते ॥' इति । व्यासः—'द्विषाहस्रः परो दा-
 यः स्त्रियै देयो धनम् तु । यच्च भर्त्रा धनं दत्तं सा यथाकाममाप्नुयात् ॥'
 इति । पणानां द्वे सहस्रे परिमाणस्य द्विषाहस्रः । एष परो दायः स्त्रियो ना-
 धिक इति । एतच्च प्रभूते धने ज्ञानयश्च न रक्षेयुरिति शङ्कायाम् । एवं 'पत्नी दु-
 हितैरश्व'त्यादीनि यानि पत्न्याः दायप्राप्तिपराणि तान्येवमेव द्रष्टव्यानि ।
 गौतमस्तुः पुत्राभावे पत्न्यास्सपिण्डादिभिस्समांशमाह—'पिण्डगोत्रविसम्बन्धा-
 रिक्थं भजेरन् स्त्री चान्मत्यस्येति । अस्यार्थं अनपत्यस्य रिक्थं पिण्डस-
 म्बन्धास्सगोत्रास्तदभावे त्रैविसम्बन्धास्समानप्रवराः स्त्री च पत्नी च । अ-
 त्र स्त्रिया सहितास्सपिण्डा भजेरन् तदा स्त्री सह तैरेकमंशं गृहीयात् । ततश्च
 'पितुस्त्वर्ध्वं विभजता माता ग्यंशं समाहरे'दिति सपिण्डादिभिस्सह ग्रहणमुक्तं-
 मिति । वयमप्येतमेव पक्षं रोचयामहे । अत्र मितरि भ्रातरि चासौदर्ये जीव-
 ति सौदर्यो भ्राता गृहीयादित्येके मन्यन्ते । तथा च शङ्खः—'अपुत्रस्य स्व-
 र्यातस्य द्रव्यं भ्रातृगामि सदभावे मातापितरौ लभेयात् पत्नी वा ज्येष्ठे'ति
 देवलः—'ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन् सहोदराः । कुलया दुहितरो वापि
 धियमाणः पितापि च । सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति यथाक्रमम् ॥' इ-
 ति । याज्ञवल्क्यः—'संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः । दद्याच्चाप-

हरेच्चांशं जातस्य च मृतस्य च । अन्योर्दयस्तु संसृष्टी नाम्योर्दयधर्मं हरेत् ।
 'असंसृष्ट्यपि चाद्यात्सोदर्यो नान्यमातृजः ॥' इति । अत्र सोदरविषय-
 मिति प्रत्यासत्त्यतिशयात् पितैवेत्याचार्यस्य पक्षः । तदभावे सोदर्यस्तद-
 भावे तत्पुत्रस्तदभावे भिन्नोदरास्तदभावे पितृव्यं इत्यादि द्रष्टव्यम् । मात्रा-
 दयोऽपि स्त्रियो जीवनमात्रं लभेरन्निते ॥ २ ॥ *तदभाव आचार्य आ-
 चार्याभावे अन्तेवासी हत्वा तदर्थेषु धर्मकृत्येषु वोपयोजयेत् ॥ ३ ॥
 सपिण्डाभावे आचार्यो दायं हरेत् तस्याप्यभावे अन्तेवासी हरेत् । हत्वा
 तदर्थेषु धर्मकृत्येषु तटाकखननादिषूपयोजयेत् । वाशब्दात् स्वयं वा उपयु-
 ज्ञीत ॥ ३ ॥ *दुहिता वा ॥ ४ ॥ दुहिता वा दायं हरेत् । पुत्राभाव इत्येके
 'अनन्तेरोक्ते विषय इत्यन्ये ॥ ४ ॥ *सर्वाभावे राजा दायं हरेत् ॥ ५ ॥
 'संग्रहणात् बन्धूनां सगोत्राणां चाप्यभावे ॥ ५ ॥ *ज्येष्ठो दायाद इत्येके
 ॥ ६ ॥ एक एव मन्यन्ते ज्येष्ठ एव पुत्रो दायहरः । इतरे तु तमुपजीवे-
 युः । सोऽपि तान् पितेव परिपालयेदिति । तथा च गौतमः— 'सर्वं
 वा पूर्वजस्येतरान् बिभृयात्पितृव' इति ॥ ६ ॥ *दशविशेषे सुवर्णं कृ-
 ष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य ॥ ७ ॥ कचिद्देशे सुवर्णादि ज्येष्ठस्य
 भाग इत्याहुः । भूमौ ज्ञातं भौमं धान्यं कृष्णं माषादि । कृष्णायसमि-
 त्यन्ये ॥ ७ ॥ *रथः पितुः परिभाण्डं च गृहे ॥ ८ ॥ रथः पितुरंशः
 गृहे च यत् परिभाण्डमुपकरणं पीठादि तदपि ॥ ८ ॥ *अलङ्कारे भा-
 र्यायाः ज्ञातिधनं चेत्येके ॥ ९ ॥ भार्यास्तु धृतोऽलङ्कारोऽशः ज्ञातिभ्य
 पित्रादिभ्यश्च यल्लब्धं धनं तच्चेत्येवमेके मन्यन्ते ॥ ९ ॥ *तच्छास्त्रवि-
 प्रतिषिद्धम् ॥ १० ॥ ज्येष्ठो दायाद इति यदुक्तं तच्छास्त्रविरुद्धम् ॥ १० ॥
 येन विरुद्धं तद्दर्शयति— *मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजति
 त्वविशेषेण श्रूयते ॥ ११ ॥ पुत्रेभ्य इति बहुवचननिर्देशादविशेषेण श्रव-
 णमत्र चोद्यम् ॥ ११ ॥ अथापि तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाय-
 यन्तीत्येकवच्छ्रूयते ॥ १२ ॥ अथापि ननु चेत्यर्थः । ज्येष्ठं पुत्रं धनेन
 निरवसाययन्ति पृथक्कुर्वन्तीत्येकवदपि श्रूयते । यथा 'एक एव ज्येष्ठो
 दायादः तदनुरूपमपि श्रूयत इति ॥ १२ ॥ परिहरति— *अथापि

नित्यानुबन्धमविधिमाहुर्न्यायविदो यथा तस्मादजावयः पशूनां सहचरन्तीति । तस्मात् स्नातकस्य मुखं रेफायतीव । तस्मात् वस्तश्च श्रोत्रियश्च स्त्रीकामतमावेति ॥ १३ ॥ अथापीति परिहारेपिकमेव शूनो मध्ये अजाश्चावयश्च जातिभेदेऽपि सहचरन्ति । रेफा शोभा । इह तु तद्व्यभिचारः । ततः कथम् । स्नातकस्य मुखं कुण्डलाद्विना शोभते । इतिशब्दो वाक्यालङ्कारे । श्रोत्रियस्य स्त्रीकामतमत्वमाचार्यकुले चिरकालं ब्रह्मचरिवासात् । यथैतानि वाक्यानि दृष्टमात्रमनुवदन्ति न किञ्चिदधति तस्मात् ज्येष्ठं पुत्रमित्यादिकमपि अविधिरिति न्यायविद आहुः । न केवलमग्रेमेवानुवादः, किं तर्हि 'मनु पुत्रेभ्यः' इत्ययमप्यनुवादः ॥ १३ ॥ *सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनः ॥ १४ ॥ हि शब्दो हेतौ । यस्मादेवानुवादो न कस्याचिद्विधायकौ तस्माद्ये धर्मयुक्ताः पुत्रास्सर्वे भागिनः । १४ ॥ यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोऽपि तम भागं कुर्वीत ॥ १५ ॥ यस्तु ज्येष्ठोऽप्यधर्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति विनियुक्ते तमभागं कुर्वीत जीवादिभागे पिता भागं न दद्यात् । ऊर्ध्वं विभागे पितुर्भातरः । अपिशब्दात् किमुतान्यमिति ज्येष्ठस्य प्राधान्यं ख्याप्यते । जीवन् पुत्रेभ्य इत्यनेन दम्पत्येस्सहभावो दर्शितः । तत्र कारणमाह— ॥ १५ ॥

जायापत्योर्न विभागो विद्यते ॥ १६ ॥ स्पष्टम् ॥ १६ ॥ कस्मात्— पाणिग्रहणादि सहत्वं कर्मसु ॥ १७ ॥ कर्मार्थं द्रव्यम् । जायायीश्च न पृथक्कर्मस्वधिकारः । किं तर्हि सहभावेन यस्त्वया धर्मश्च कर्तव्यस्तेऽनया सहेति वचनात् । तत्र किं पृथक् द्रव्येणेति ॥ १७ ॥ *तथा पुण्यफलेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १८ ॥ पुण्यफलेषु स्वर्गादिष्वपि तथा सहत्वमेव । 'दिवि ज्योतिरजरमरमेता'मित्यादिभ्यो मन्त्रलिङ्गेभ्यः । द्रव्यपरिग्रहेषु च द्रव्यार्जनेष्वपि तथा सहत्वमेव तद्वत् । पतिरार्जयति जायां गृहे विवहतीति योमक्षेमावुभयं यत्ताविति द्रव्यपरिग्रहेऽपि सहत्वम् । ॥ १८ ॥ एतदेवोपपादयति * न हि भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ति ॥ १९ ॥ हि यस्मात् भर्तुर्विप्रवासे सति नैमित्तिके छिन्दत्पाणि दद्यादित्यादिके दाने कृते भार्याया न स्तेयमुपदिशन्ति धर्मज्ञाः । यदि भर्तुरेव

द्रव्यं स्यात् स्यादेव स्तेयं नैमित्तिके दाने इति वचनात् । विपश्चान्धरे स्तेयं भवत्येव । एतदेव द्रव्यसाधारण्येऽपि दम्पत्योर्वैषम्यं यत् पतिर्यथेष्टं विनियुङ्क्ते जाया त्वेतावदेवेति । न च पत्युस्त्वयमार्जितस्य विनियोगे जायाया अनुमत्यपेक्षा । स्वतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रां ह्यसौ गृहे यथा राजा राष्ट्रे । अत एव भार्यायास्तेयशङ्का न भर्तुः ॥ १९ ॥

इति त्रयोदशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ६ ख० १३ ॥

* एतेन देशकुलधर्मो व्याख्याताः ॥ १ ॥ ज्येष्ठो दायाद इत्यादिकं शास्त्रविप्रतिषेधादप्रमाणमित्युक्तम् । एतेन देशधर्माः कुलधर्माश्च व्याख्याताः । शास्त्रविप्रतिषिद्धा मातुलसुतापारेणयर्नादयो प्रमाणं विपरीताः अप्रमाणमिति । गौतमोऽप्याह—‘देशकुलधर्माश्चास्त्रायैरविरुद्धाः प्रमाणमिति ॥ १ ॥ * मातृश्च योनिसम्बन्धेभ्यः पितुश्चासप्तमाद्यावता वा सम्बन्धो ज्ञायते तेषां प्रेतेषूदकोपस्पर्शनं गर्भान्परिहाप्यापरिसंवत्सरान् ॥ २ ॥ मातृयोनिसम्बन्धा मातुलादयः पितुश्चासप्तमात्पुरुषात् सम्बन्धास्सपिण्डादयः पैतृष्वस्त्रेयादयश्च तेभ्य आरभ्यसप्तमादित्यन्वयः । यावता वान्तरेण सम्बन्धो ज्ञायते स्मर्यते जन्मना न स्मृता मुष्यायमस्मत्कूटस्थस्य वंश्य एव नामेति । तथा च मधुः—‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरुद्देशेने ॥’ इति । य एवंभूताः पुरुषास्तेषां प्रेतेषु मृतेषु उदकोपस्पर्शनं कर्तव्यम् । गर्भान् बाञ्छान् अपारिसंवत्सरानपरिपूर्णसंवत्सरान् परिहाप्य वर्जयित्वा । बालेषु स्नानं कर्तव्यम् इति ॥ २ ॥ * मातापितरावेव तेषु भर्तारश्च ॥ ३ ॥ बालेषु मृतेषु मातापितरावेवोदकस्पर्शनं कुर्यातां भर्तारश्च ये च तान् बालान् मृतान् हरन्ति निर्हरन्ति तेऽप्युदकोपस्पर्शनं कुर्युरिति । एवमाचार्यस्य पक्षः ॥ ३ ॥ * भार्यायां परमगुरुसंस्थायां चाकालमभोजनम् ॥ ४ ॥ भार्या पत्नी । परमगुरुवः आचार्यमातापितरः । संस्था मरणम् । भार्यायां संस्थितायां परमगुरूणां च संस्थायां सत्यां न केवलमुदकोपस्पर्शनं, किं तर्हि अपरेद्युः आ तस्मात्कालात् अभोजनं च ॥ ४ ॥ किं च—आतुरव्य-

अनानि कुर्वीरन् ॥५॥ औतुह्यत्वं व्यज्यते येस्तानि च कुर्वीरन् भार्यादिमर-
णे ॥५॥ कानि पुनस्तुति— *केशान्प्रकीर्य पांसूनोप्यैकवाससो दाक्षि-
णांमुखांस्सकृदुपमज्ज्योत्तीर्योपविशन्त्येवं त्रिः ॥ ६ ॥ प्रकीर्य केशान्
पांसूनावपन्ति । ओष्य एकवामसः अनुत्तरीयाः । दक्षिणामुखाः दक्षिणां दिश
निरीक्षमाणः सकृदुपमज्ज्य उदकादुत्तीर्य तीर उपविशन्ति दक्षिणामुखा
एवं । एवं त्रिः एवमुक्तप्रकारेण त्रिरुपमज्ज्योपविशेयुः ॥ ६ ॥ *तत्प्रत्य
यमुदकमुत्तिसंच्याप्रतीक्षा ग्राममेत्य यत्स्त्रिय आहुस्तत्कुर्वन्ति ॥ ७ ॥
ततः तत्प्रत्ययं तेषां मृत्नानां भार्यादीनां यथा प्रत्यया भवति मल्लमुदकं
दत्तमिति तथोक्तमुत्तिसञ्चति । त्रिरित्यनुवृत्तेस्त्रि । अत्राचार्यात्पञ्चत्वाच्च
तिलमिश्रं त्रिर्वाससा हस्ताभ्यां भारद्वाजाय यज्ञशर्मणे एतत्तिलोदकं ददा-
मीति त्रिः प्रयोगः । उत्तिसंच्याप्रतीक्षाः पृष्ठत्वेऽनिरीक्षमाणां ग्राममेत्य
हं प्रविश्य । अनेन बहिरिदं कर्मेति गम्यते । यत्स्त्रियः कर्तव्यमित्याहुः त
त्कुर्वन्ति । अग्न्युपस्पर्शनगवालम्भनादीनि । एतत्प्रथमेऽहनि । द्वितीयादि-
ष्वञ्जलिनैकोत्तरवृद्धिरैकादशाहरिति पितृमेध उक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥
* इतरेषु चैतदेवैक उपदिशन्ति ॥८॥ आकालमभोजनमित्यादि यदुक्तं
तदितरेषु भार्यादिभ्योऽन्येष्वपि सपिण्डेषु मृतेषु कर्तव्यमित्येके आचार्या
उपदिशन्ति ॥ ८ ॥ * शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत् ॥ ९ ॥
एकान्तेऽपि विधिप्रतिषेधानुसारिणः शुचयः । तान् । मन्त्रवतः अवीत-
चेदान् । सर्वकृत्येषु श्रौतेषु गार्होप्येष्मर्तेषु च कर्मसु दैवेषु पित्र्येषु मानुषेषु
च भोजयेत् । 'अन्ते ततो ब्राह्मणभोजन'मिति स्मृत्यन्तरे दर्शनात् ॥ ९ ॥
* देशतः कालतः शौचतः सम्यक्प्रतिग्रहीतुं इति दानानि प्रति-
पादयति ॥ १० ॥ सप्तम्यर्थे तसिल् । देशः प्रयागादिः । कालः सूर्यग्र-
हणादिः । शौचं कृच्छ्रादिपरिसमाप्तिः । समीचीनः प्रतिग्रहीता 'तुल्य-
गुणेषु वयोवृद्धश्चेया'नित्यादि । एतेषु दानानि देयानि । प्रतिपादयति
दद्यादिति ॥ १० ॥ * यस्याग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते न तद्भोक्त-
व्यम् ॥ ११ ॥ यस्यान्नस्यैकदेशः अग्नौ न क्रियते न ह्रियते यस्य ब्राह्मणभ्यान्न
न दीयते यस्माद्वोद्धृत्यान्नं न दीयते न ब्रह्मोक्तव्यम् ॥ ११ ॥ * नक्षत्रगणहो-

मो विद्यति ॥ १२ ॥ यत् मक्ष्यमाणं पश्यतो लालोत्पद्यते तत् क्षारं गुडलिकु-
 च्चादि । क्षारं लवणसंसृष्टं न होतव्यम् ॥ १२ ॥ * तथावरान्नसंसृष्ट-
 स्य च ॥ १३ ॥ अवरान्नं कुलुत्थादि । तत्संसृष्टस्याप्यन्नस्य हीमो न
 विद्यते ॥ १३ ॥ अथ यस्यैवनिधमेव भोज्यमुपस्थितं तस्य कथं होम-
 स्तत्राह—*अहविष्यस्य होम उदीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिञ्जुहु-
 तं तद्धृतमहुतं चाग्नौ भवति ॥ १४ ॥ औपासनात् पचनाद्वा अग्रेह
 दीचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन् भस्मनि जुहुयात् वैश्वदेवमन्त्रैः । एषोऽ
 हविष्यस्य होमः । तदेवं क्रियमाणं हुतं च भवति हवनार्थानिर्वृत्तेः । अहुतंचाग्नौ
 भवति । भस्ममात्रत्वादिति । अत्र बोधायनः—“अथ यद्येतदेवान्नं स्यादुत्तरतो
 भस्मस्मिश्रानङ्गैरान्निरुह्य तेषु जुहुयादिति । अपर आह—“यान्यहविष्या-
 णि व्यञ्जनान्यहरहर्भोज्यानि तेषामेष संस्कारस्तच्छ होमोऽमन्त्रक’ इति
 ॥ १४ ॥ उत्तरे द्वे सूत्रे स्पष्टे—*नन्त्री जुहुयात् ॥ १५ ॥ नानुपेतः ॥ १६ ॥
 आन्नप्राशनाद्गर्भा नाप्रयता भवन्ति ॥ १७ ॥ अन्नप्राशनत्प्राक् ग-
 र्भा बाला नाप्रयता भवन्ति रजस्वलादिस्पर्शनेऽपि । गौतमस्तु अपां मार्ज-
 नादिकमिच्छति । यथाह ‘अन्यत्रापां मार्जनप्रधावनोक्षणेभ्यः’ ॥ १७ ॥
 *आ परिसंवत्सरादित्येके ॥ १८ ॥ यावत् संवत्सरो ऽथ परिपूयते ता-
 वन्नाप्रयता गर्भा इत्येके मन्यन्ते ॥ १८ ॥ * यावता वा दिशो न प्र-
 जानीयुः ॥ १९ ॥ यावद्दिग्विभागज्ञानं नास्ति तावन्नाप्रयता भवन्ति ।
 * ओपनयनादित्यपरम् ॥ २० ॥ उपनयनादर्वाक् नाप्रयता गर्भा इत्य-
 परदर्शनम् ॥ २० ॥ अत्रोपपत्तिः—*अत्र ह्यधिकारश्चास्त्रैर्भवेति ॥ २१ ॥
 हि यस्मादलोपनयने सति विधिनिषेधशस्त्रैरधिकारो भवति ॥ २१ ॥
 * सा निष्ठा ॥ २२ ॥ उपनयनमपि परामृष्टस्तच्छब्दस्थ निष्ठाशब्द-
 सामानाधिकरण्यात् स्त्रीलिङ्गता । सा निष्ठा तदुपनयनमवसानमधिकार-
 स्योते ॥ २२ ॥ * स्मृतिश्च ॥ २३ ॥ अस्मिन्नर्थे स्मृतिरपि भवति । ‘प्रागुप-
 नयनात्कामचारवादभक्ष’ इति गौतमः ॥ २३ ॥

इति पञ्चदशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ६ ख० ॥ १५ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
 उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

*सहदेवमनुष्या अस्मिन्लोके पुम्न बभूवुः । अथ देवाः कर्मभिर्दिवं जग्मुरहीयन्त मनुष्याः । तेषां ये तथा कर्माण्यारभन्ते सह देवैर्ब्रह्मणा चामुष्मिन् लोके भवन्ति । अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच । प्रजानिश्श्रेयसाय च ॥ १ ॥ श्राद्धविधित्सया तस्य प्ररोचना-र्थोऽयमर्थवादः । पुरा किल देवाश्च मनुष्याश्चास्मिन्नेव लोके सहैव बभूवुः । अथ तं सहभावमसहमाना देवाः कर्मभिः श्रौतैस्मार्तैर्गार्ह्यैश्च यथाददनुष्ठितैर्दिवं जग्मुः । मनुष्यास्तु तथा कर्तुमसमर्था अहीयन्त हीना अभवन् इहैव लोके स्थिताः । एवं कर्मणां सामर्थ्यम् । अत इदानीमपि तेषां मनुष्याणां मध्ये ये तथा कर्माण्यारभन्ते कुर्वन्ति यथारभन्त देवास्ते देवैः ब्रह्मणा च सहामुष्मिन् लोके भवन्ति त्रिविष्टपे मोदन्ते । अथैवं हीनान्मनुष्यान् दृष्ट्वा मनुर्वैवस्वतः श्राद्धशब्दं श्राद्धमिति शब्दमाज्जमेतत्कर्म प्रोवाच किमर्थं प्रजानिश्श्रेयसाय तादर्थ्यं चतुर्थम् । प्रजानिश्श्रेयसार्थं । निश्श्रेयसा-ति पाठे छान्दसो यकारस्य चकारः । अपर आह—छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । प्रजानिश्श्रेयसं चास्य कर्मणः फलमिति ॥ १ ॥ तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे ॥ २ ॥ तत्र श्राद्धकर्मणि पितरः पितृपितामहप्रपितामहा देवताः । ब्राह्मणास्तु भुज्जाना आहवनीयार्थे आहवनीयकृत्ये वेदितव्याः । त्रीणि श्राद्धे करणानि होमे ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानं चेति । अत्र भोजनस्य प्रधानकरणत्वरूप्यप्रनार्थोऽयमर्थवादः ॥ २ ॥ * मासिमासि कार्यम् ॥ ३ ॥ तदिदं कर्म मासेमासे कर्तव्यम् । वाप्सावचनाच्चावज्जीवकोऽयमसः ॥ ३ ॥ अपरपक्षस्यापराहः श्रेयान् ॥ ४ ॥ अपरपक्षस्य धान्यहानि तेष्वपराहः प्रशस्ततरः ॥ ४ ॥ * तथापरपक्षस्य जघन्यान्बहानि ॥ ५ ॥ अपरपक्षस्य धान्यहानि पञ्चदश तेषमुत्तरमुत्तरं प्रशस्ततरम् ॥ ५ ॥ * सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहस्सु क्रियमाणे पितृन् प्रीणाति । कर्तुस्तु कालाभिनिनियमात्फलविशेषः ॥ ६ ॥ अस्मिन् सर्वेष्वेवाहस्सु पितृपितृपितरविशिष्टा । यस्तु कर्ता प्रतिपदादिके काले नियमेन श्राद्धं करोति सर्वेषु मासेषु प्रतिपद्येव द्वितीयाया मेवेत्यादि तस्य कर्तुस्तस्मात्कालाभिनिनियमान् फलविशेषो भवति ॥ ६ ॥ कोऽसावि-

त्याह—*प्रथमेऽहनि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्ये जायते ॥१७॥ यः प्र-
 तिपदि नियमेन श्राद्धं करोति तस्यापत्ये प्रजा सन्ताने स्त्रीप्रायं जायते । प्राये-
 ण स्त्रियो जायन्ते ॥१७॥ *द्वितीये स्तेनाः ॥१८॥ जायन्ते पुत्राः ॥१८॥ *तृतीये
 ब्रह्मवर्चसिनः ॥१९॥ वृताध्ययनसंपत्तिर्ब्रह्मवर्चसम् ॥१९॥ चतुर्थे
 क्षुद्रपशुमान् ॥२०॥ क्षुद्राः पशवोऽजाव्यादयः तद्वान् कर्ता भवति ।
 उत्तरत्राप्येकवचने कर्तुर्वादो द्रष्टव्यः ॥२०॥ पञ्चमे पुमांसो बहु-
 पत्यो न चानपत्यः प्रमीयते ॥२१॥ पुमांस एव भवन्ति बहवश्च भव-
 न्ति न चानपत्यः प्रमीयते जीवत्स्वेवं पुत्रेषु सन्निहितेषु च स्वयं क्रियते
 न तेषु मृतेषु न देशान्तरं गतेषु नापि स्वयं देशान्तरं गत इति
 ॥२१॥ *षष्ठेऽध्वशीलोऽक्षशीलश्च ॥२२॥ अध्वशीलः पान्थः ।
 इतरः किंतवः ॥२२॥ *सप्तमे कर्षे राद्धिः ॥२३॥ कर्षः कृ-
 षिः । राद्धिः सिद्धिः ॥२३॥ अष्टमे पुष्टिः ॥२४॥ स्पष्टम् ॥२४॥
 *नवम एकश्वराः ॥२५॥ अश्वादयः ॥२५॥ *दशमे व्यव-
 हारे राद्धिः ॥२६॥ व्यवहारो वाणिज्यम् । व्यवहारः शास्त्रपरिज्ञानं
 वा ॥२६॥ *एकादशे कृष्णायसं त्रपुसीसम् ॥२७॥ कृष्णमयः
 कृष्णायसम् । त्रपुसीसे लोहविशेषौ ॥२७॥ *द्वादशे पशुमान्
 ॥२८॥ द्वादश्यां बहवः पशवो भवन्ति ॥२८॥ *त्रयोदशे बहुपुत्रो-
 बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारिणस्तु भवन्ति ॥२९॥ त्रयोदश्यां
 बहवः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । अपत्यानि च दर्शनीयानि भवन्ति
 किं तु पुत्रा युवमारिणः धुवान् एव म्रियन्ते ॥२९॥ *चतुर्दशे आयुधे
 राद्धिः ॥२०॥ सङ्ग्रामे जयः ॥२०॥ *पञ्चदशे पुष्टिः ॥२१॥ स्प-
 ष्टम् ॥२१॥ *तत्र द्रव्याणि तिलमाषा व्रीहियवा आपो मूलफ-
 लार्धन च ॥२२॥ तत्र श्राद्धे तिलादीनि द्रव्याणि यथायथमवश्यमुप-
 योज्यानि ॥२२॥ *स्नेहवति त्वेवान्ने तीव्रतरा पितॄणां प्रीतिर्द्राघी-
 यांसं च कालम् ॥२३॥ यद्वा तद्वा भन्नं भवतु स्नेहवति तु तस्मा-
 दाज्यादिभिरुपसिक्ते पितॄणां तीव्रतरा प्रकृष्टतरा प्रीतिर्भवति । सा च
 द्राघीयांसं च कालमनुवर्तते ॥२३॥ *तथा धर्माहनेन द्रव्येण तीर्थ

प्रतिपक्षेण ॥ २४ ॥ धर्माभितुं यः शत्रे च प्रतिपादितं तेनपि
तीव्रतया पितृणां प्रीतिर्दीर्घीयांसं च कालमिति ॥ २४ ॥ *संवत्सरं ग-
व्येन प्रीतिः ॥ २५ ॥ उत्तरत्र मांसग्रहणं यदिहाणि मौसम्यग्रहणम् ।
गव्येन मांसेन संवत्सरं पितृणां प्रीतिर्भवति ॥ २५ ॥ *भूयांसमतो मा-
हिषेण ॥ २६ ॥ माहिषेण मांसेनातः संवत्सरात् भूयांसं बहुतरं कालं
पितृणां प्रीतिर्भवति ॥ २६ ॥ *एतेन ग्राम्यारण्यां पशूनां मांसं मे-
ध्यं व्याख्यातम् ॥ २७ ॥ एतेन माहिषेण मांसेनाप्येषामपि ग्राम्याणाम-
जादीनामारण्यानां च शशादीनां मांसं मेध्यं व्याख्यातम् ॥ पितृणां प्री-
तिकरमिति मेध्यग्रहणं प्रतिषिद्धानां मा भूदिति ॥ २७ ॥

इति षोडशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ७ ख० १६ ॥

*खड्गोपस्तरण खड्गमांसेनानन्त्यं कालम् ॥ १ ॥ खड्गचमा-
पस्तरणेष्वाप्तनेषूपविष्टेभ्यो ब्राह्मणेभ्योदत्तेन खड्गमांसेनानन्त्यं कालं प्री-
तिर्भवति । आनन्त्यमिति पाठे स्वार्थे ण्यञ् ॥ १ ॥ *तथा शतवलिर्मत्स्यस्य
मांसेन ॥ २ ॥ शतवलिर्बहुशल्को रोहिताख्यः ॥ २ ॥ *वाध्राणस्य
च ॥ ३ ॥ व्याख्यातो वाध्राणसः । तस्य मांसेनानन्त्यं कालं प्रीतिर्भवति ॥
३ ॥ *प्रयतः प्रसन्नमनासृष्टी भोजयेद्ब्राह्मणान् ब्रह्मविदो योनि-
गोत्रमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान् ॥ ४ ॥ प्रयतः स्नानचर्मनार्दिना शु-
द्धः । प्रसन्नमनाः अव्यक्तुलमनाः । सृष्टः उत्साहवान् । सृष्टश्चेद्ब्राह्मण-
वधे हृत्वं प्रीतिदर्शनान् । 'वृत्तिसर्गतायेनेषु क्रमः' इत्यत्र च सर्ग उत्साहः
एवंभूतो ब्राह्मणान् भोजयेत् । कौटशान् ब्रह्मविदः आत्मविदः । योन्मा-
दिभिरसम्बन्धान् योनिसम्बन्धाः मातुलद्वयः । गोत्रसम्बन्धाः सगोत्राः ।
मन्त्रसम्बन्धाः ऋत्विजो याज्याश्चान्तेवासिसम्बन्धादिशय्या आचार्याः ॥ ४ ॥
*गुणहीन्यां तु परेषां समुदेतः सोदर्योपि भोजयितव्यः ॥ ५ ॥ य-
दि परे योनिगोत्रादिभिरसम्बन्धा वृत्तादिगुणहीना एव लभ्यन्ते, तदा समु-
देतो विद्यावृत्तादिभिर्युक्तः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः । किमुत मातुलादय इ-
त्यपिशब्दस्यार्थः ॥ ५ ॥ *एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः ॥ ६ ॥ एते

न सोदर्येण अन्नेवासिनः बहुवचननिर्देशात् पूर्वत्र निर्दिष्टा योन्ध्यादिभिः
 सम्बन्धमस्मिन् एव व्याख्याताः । अन्ने मर्भवे समुदेतो भोजयितव्य इति ।
 अत्र मनु — 'एष वै प्रथमः कर्त्तव्यदाने हृद्यकव्ययोः । अनुकर्तव्यस्तु
 विज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः । आतामहं मातुलं च स्वर्त्रीयं श्वशुर गुरुषु ।
 दौहित्रं त्रिपतिं बन्धुत्वेन गज्यौ च भोजयेत् ॥' इति ॥ ६ ॥ *अथा-
 प्युदाहरन्ति ॥ ७ ॥ 'स्वन्विनो न भोज्या इत्यस्मिन्नर्थे धर्मज्ञा वचनमु-
 दाहरन्ति ॥ ७ ॥ *सम्भुजनी नाम पिशाचभिक्षा नैषा पितॄन् गच्छ-
 ति नोऽथ देवा इहैव सा चरति क्षीणपुण्या शालान्तरे गौरि-
 व नष्टवत्स ॥ ८ ॥ परस्परं भुञ्जतेऽभ्यामिति सम्भोजनी । अधिकरणे-
 लुपट् । होमभ्याः पिशाचभिक्षायाः नैषा पितॄन् गच्छति नापि देवान् ।
 'किं त' गपुण्या परलोकप्रयोजनरहिता सती इहैव चरति, लोके यथा गौ-
 रासा गृहाम्भन्तर एव चरति न बहिर्गच्छति तद्वदेतद्व्याचष्टे ॥ ८ ॥
 *इहैव सम्भुजनीति दक्षिणाकुशात्कुलं विनश्यतीति ॥ ९ ॥ सम्भुज-
 ती परस्परभोजनस्य निमित्तभूता दक्षिणा श्राद्धं दानक्रिया गृहान् गृहं
 गत्वा इहैव लोके नश्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अथ बहुषु तुल्यगुणेषूपस्थितेषु कः
 परिग्राह्यः — *तुल्यगुणेषु वयोवृद्धः श्रेयान्द्रव्यकृशश्चेप्सन् ॥ १० ॥
 यो वयसा वृद्धस्तथावद्ग्राह्यः । तत्रापि यो द्रव्येण कृशः हृप्सन् लिप्समानश्च
 भवति स ग्राह्यः । अद्रव्यकृशोऽपि अद्रव्योऽपि द्वयोर्द्रव्योस्तु समवायेऽथ-
 थारुचीति ॥ १० ॥ *पूर्वेद्युर्निवेदनम् ॥ ११ ॥ श्राद्धदिनात्पूर्वेद्युरेव ब्राह्म-
 णेभ्यो निवेदयितव्यः । श्रु. श्राद्धं भविता तत्र भवताहवनीयार्थं प्रसादः
 कर्त्तव्य इति ॥ ११ ॥ *अपरेद्युर्द्वितीयम् ॥ १२ ॥ अपरेद्युः श्राद्धदिने द्वि-
 तीयगिवेदनं कर्त्तव्यमद्य श्राद्धमिति ॥ १२ ॥ *तृतीयमामन्त्रणम् ॥ १३ ॥
 अमन्त्रणमाह्वानं भोजनकाले सिद्धमागम्यतामिति तत्तृतीयम्भवति ॥ १३ ॥
 *त्रिःप्रायमेके श्राद्धमुपादिशन्ति ॥ १४ ॥ न केवलं निवेदनमेकं त्रिर्भवति ।
 किं तर्हि यच्च यावच्च श्राद्धे तत्सर्वं त्रिरावर्त्यमित्येके मन्यन्ते । अत्र पक्षे
 होमभोजनपिण्डदानमप्यावृत्तिस्तस्मिन्नेवापराह्णे ॥ १४ ॥ *यथाप्रथममेवं
 द्वितीयं तृतीयं च ॥ १५ ॥ येन प्रकारेण प्रथमश्राद्धं तथैव द्वितीयं तृती-

यं च कर्मव्यम ॥ १५ ॥ *सर्वेषु वृत्तेषु सर्वतस्समवदाय शेषस्य ग्रासा
 वराध्यः प्राश्नीयाद्युक्तम् ॥ १६ ॥ सर्वेषु श्राद्धेषु त्रिष्वपि वृत्तेषु समा-
 प्तेषु सर्वतस्त्रयाणां श्राद्धानां य ओदनशेषस्तत्समवदाय ग्रासावराध्यं
 प्राश्नीयात् युक्तम् उत्तरेण यजुषा शेषस्य ग्रासावराध्यं प्राश्नीयादित्यु-
 क्तं गृह्ये । तत्र प्रयोगः पूर्वद्युध्या निवेदनं तद्वत् परेद्यु प्रातर्भोजनकाले आ-
 मन्त्रेण सिद्धमागम्यतामिति ततो होमपिण्डनिधानान्तमैकैकमपवृज्य ततः
 सर्वतस्समवदायं ग्रासावराध्यस्य प्राणे निविष्टेति मन्त्रेण प्राशनमिति १६ ॥
 *उदीच्यवृत्तिस्त्वसन्नगतानां हस्तेषु दपात्रानयनम् ॥ १७ ॥ मागुद-
 श्वौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा । विदुषा शब्दमिच्छन् सा नः पातु श-
 रावती ॥' इति वैयाकरणाः । तस्याः शरावत्या उदक्तीरवर्तिन उदीच्याः
 तेषां वृत्तिराचार आसनेषु विष्टानां ब्राह्मणानां हस्तेषु दपात्रादध्यपात्रादाद्य-
 याध्यदानमिति पितरिदं तेऽध्यं पितामहेदं तेऽध्यं प्रपितामहेदं तेऽध्यमिति म-
 न्त्रा आश्वलायनके यद्यप्युदीच्यवृत्तिरित्युक्तं, तथापि प्रकरणसामर्थ्यात् सर्व-
 षामपि भवति ॥ १७ ॥ उद्ध्यतामग्नौ च क्रियतामित्यामन्त्रयते ॥ १८ ॥ हो-
 मकाले 'उद्ध्यतामग्नौ च क्रियतामि'त्येतेन मन्त्रेण ब्राह्मणानामन्त्रयते ।
 'अग्निष्टे च'ति लोट्प्रत्ययः ॥ १८ ॥ काममुद्ध्यतां काममग्नौ च क्रियतामि-
 त्येतिसृष्ट उद्धरंजुहुयाच्च ॥ १९ ॥ अथ ब्राह्मणः काममुद्ध्यतां काममग्नौ
 च क्रियतामिति प्रतिब्रूयः अनुजुनीयुः । तैश्चातिसृष्ट उद्धरंजुहुयाच्च । उ-
 द्घरणं नाम ब्राह्मणार्थं वक्तादन्नादग्नौ पाले पृथक्करणम् ॥ १९ ॥
 श्वभिरपंपात्रैश्च श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते ॥ २० ॥ अपपात्राः पतिता-
 दयः । प्रतिलोमादयश्च । तैः श्राद्धस्य दर्शनं परिचक्षते गर्हन्ते शिष्टाः ।
 अंतो यथा ते न पश्येयुस्तथा परिश्रितेन कर्तव्यमिति ॥ २० ॥ श्वित्रि-
 शिपिविष्टः परतल्पगाम्यायुधीयपुत्रश्शूद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामित्येते
 श्राद्धे भुञ्जानाः पक्विदूषणा भवन्ति ॥ २१ ॥ श्वित्रिः श्वेतकुष्ठी ।
 शिपिविष्टः खलतिः । विवृतशोक इत्यन्ये । परतल्पगामी यः परतल्पं ग-
 त्वा अकृतप्रायश्चित्तः तस्य ग्रहणम् । आयुधीयपुत्रः क्षत्रियवृत्तिमाश्रितो
 य आयुधेन जीवति ब्राह्मण, तस्य पुत्रः आयुधीयपुत्रः । शूद्रेण ब्रा-

ह्यप्यामृत्पञ्चश्रण्डालः । न तस्य प्रमत्तः । ब्राह्मणान् ब्रह्मविदं ह्युक्तत्वा-
 त् । तस्मादेव व्याख्येयम् क्रमविवाहे शूद्रायां पूर्वमृत्पञ्च पश्चात् ब्राह्मण्या-
 मुवाच्यमिति तस्य म पुत्रः शूद्रोत्पन्नो ब्राह्मण्यामिति स हि पिता शूद्रः
 सम्पन्नः । श्रूयते हि 'तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनरिति । स्म-
 र्यते च—'यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रदारपरिग्रहः । न तन्मभं मृतं यस्मा-
 त्त्रायं जायते स्वयम् ॥' इति । एते शिव्यादयः श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिदू-
 षयन्ति । अतस्ते न भोज्या इति ॥ २१ ॥ *त्रिमधुस्त्रिसुपर्णस्त्रिणाचि-
 केनश्चतुर्मेधः पञ्चाग्निर्ज्येष्ठसामिको वेदाध्याय्यनूचानपुत्रः श्रोत्रिय
 इत्येते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिपावना भवन्ति ॥ २२ ॥ 'मधुर्वाता ऋतायत'
 इत्येष व्युत्पत्तिमधुः । तत्र हि प्रत्युचं त्रयो मधुशब्दाः । इह तु तदध्या-
 षी पुरुषस्त्रिमधुः । त्रिसुपर्णः 'चतुर्दिशखण्डा युवतिः सुपेशा' इत्यादिकस्यु-
 चः बहुचः । अन्ये तु तैत्तिरीयके ब्रह्ममेतु मामित्यादयः त्रयोऽनुवाका इ-
 त्याहुः । तत्र हि 'य इमं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यादिति' श्रूयते
 आसहस्रात् पङ्क्तिं पुनन्तीति च पूर्ववत्पुरुषं वृत्तिः त्रिणाचिकेनः नाचिके
 तोऽग्निर्वह्नीषु शखासु विधीयते । तैत्तिरीयके कठवल्लीषु शूतपथे च तं यो-
 वेऽं मन्त्रब्राह्मणेन सह स त्रिनाचिकेतः नाचिकेतानुवाकान् त्रीनित्यन्ये विर-
 जीऽनुवाकाध्यायीत्यन्ये । प्राणापानेत्यादिषु अश्वमेधः सर्वमेधः, पुरुषमेधः
 पितृमेध इति चत्वारो मेधाः । तदध्याशी, चतुर्मेधः । चतुर्णां गृह्णानामाह-
 र्तेत्यन्ये । पञ्चाग्निः सम्यावसथ्याभ्यां सह पञ्चागां काठकाग्नीनां मध्ये त-
 न् ज्येष्ठसामतलवकारिण अभिद्धम् । उदत्तं चित्रमित्येतयोर्गतिं, तद्वायती-
 ति ज्येष्ठसामग । ज्येष्ठसामिक इति पाठे व्रीह्यादित्वान् ठन् । वेदाध्या-
 यी स्तोत्राध्यायपरः । अनूचानपुत्रः त्रैविद्यपुत्रः श्रोत्रिय इत्यपि पठन्ति ।
 तद्वदित्यर्थं द्रष्टव्यम् । एते श्राद्धे भुञ्जानाः पङ्क्तिं शोधयन्ति । वेदाध्यायीत्य-
 म्यानन्तरमिति शब्दं पठन्ति । सोऽपवादः । एतेन पञ्चाग्नीत्यविभक्तिकण-
 ठो व्याख्यातः ॥ २२ ॥ न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीत ॥ २३ ॥ श्राद्धकर्म-
 ण्यारब्धे कारणाद्विलम्बे मध्ये यदादित्योऽस्तमियात् तदा श्राद्धशेषं न कु-
 र्वीत अपरेद्युर्दिवैव कुर्वीतेति ॥ २३ ॥ आरब्धे चाभोजनमासमापना

दन्यत्र राहुदर्शनात् ॥२४॥ पूर्वैर्दुर्निवेदनप्रभृत्यापिण्डनिधानान्मध्ये कर्तुं
भोज्यप्रतिषेधः । अन्तरमन्यत्र राहुदर्शनादिति पठन्ति । न च नक्तमि
त्यस्यापवादः । राहुदर्शने नक्तमपि कुर्वीतेति । उदीच्यास्त्वेतत्प्रायेण
पठन्ति । तथा च पूर्वैर्न व्याख्यातम् । प्रत्युत न च नक्तमित्येतत् सोमग्र
हणविषयमिति व्याख्यातम् । पठ्यमानस्तु न च नक्तमित्यस्यानन्तरं पठि-
तुं युक्तः ॥२४॥

इति सप्तदशी खण्डिका ॥ प्र० २ प० ७ ख० १७ ॥
इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
• उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥७॥

* विलयनं मथितं पिण्याकं मधु मांसं च वर्जयेत् ॥ १ ॥ । व
लयनं नवनीतमलम् । दध्नो हस्तादिना मन्थनमात्रं न जलेन मिश्रं तन्मथि-
तम् । तथा च नैखण्डिकाः—‘तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्बुधाम्बु निर्जल-
मिति’ । यन्त्रपीडितानां तिलानां कल्काः पिण्याकम् । मधुमांसे प्रसिद्धे ।
मांसमप्रतिषिद्धमपि एतद्विलयनादिकं वर्जयेत् ॥ १ ॥ * कृष्णधान्यं शू-
द्रान्नं ये चान्ये नाश्यसम्मतः ॥ २ ॥ कृष्णधान्यं माषादि । न कृष्णा
ब्रूह्यः । शूद्रान्नं एकमपक्रं । ये चान्ये नाश्यत्वेनाभोज्यत्वेन सम्मतः
तांश्च वर्जयेत् ॥ २ ॥ * अहविष्यं मृतं क्रोधं येन च क्रोधयेत् स्मृति-
मिच्छम् यैशी मेधां स्वर्गं पुष्टिं द्वादशैतानि वर्जयेत् ॥ ३ ॥ अहविष्य
क्रोधवादि । अनृतं मिथ्यावचनम् । क्रोधः कोपः । येन च कृतेनांकेन
वा परं क्रोधयेत् तच्च वर्जयेत् । स्मृतिरधिगतस्य स्मरणम् । यशः स्वर्गपुष्टिः ।
मेधा प्रज्ञा । द्वादशैतानि विलयनादीनि वर्जयेत् स्मृत्यादिकमिच्छन् पुनः
वर्जयेदिति । गृणार्थोऽनुवादः । स्मृत्यादिकं फलं विधातुं द्वादशैतानि विज्ञेय-
म् । विलयनादेरपि परिग्रहार्थम् अहविष्यादिकमेवानन्तरं उक्तं माग्राहीदिति । ३ ।
* अधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्य • त्रिषवणमुदकमुषस्पृशन्ननाग्निपक्ववृ-
त्तिरच्छायोपगतस्थानासनिकस्संवत्सरमेतद्व्रतं चरेदेतदष्टाचत्वारिंश-
त्सम्पितमित्याचक्षते ॥ ४ ॥ अधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्यात् व्याख्या

तम् । त्रिषवणं त्रिषु सवनेषु प्रातर्मध्याह्ने सायमिति उदकमुपस्पृशन्
 स्नानं कुर्वन् । अनग्निपक्ववृत्तिः वृत्तिः शरीरयात्रा सा अग्निपक्वेन नु का
 र्या । अग्निग्रहणात् कालपक्वस्याग्रादेरदोषः । अच्छायापगतः छाधामनुप
 गच्छन् । स्थानासनिकः स्थानासनवान् । दिवास्थानं रात्रावासनं न कदा
 विच्छेदयन् एतद्विलयनम् मथितमित्यारभ्यानन्तरमुक्तं संवत्सरं द्रुतं चरेत् ।
 एतद्व्रतमष्टाचत्वारिंशद्वर्षसाध्येन ब्रह्मचारिव्रतेन सम्मितं सदृशं यावत्तस्य
 फलं तावदस्यापीत्याचक्षते धर्मज्ञाः, न केवलं स्मृत्यादिकमेव प्रयोजनमिति ।
 अपर आह—विलयनं मथितमित्यादिकं व्रतान्तरं स्मृत्यादिकामस्य । अ-
 धोनामीत्यादिकं तु सम्मितं व्रतमिति । एतच्च ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्यैव भु-
 व्रति । तथा च बोधायनः—‘अष्टाचत्वारिंशत्सरे तमित्याचक्षते तस्य सं-
 वत्सरः संवत्सरः । तं संवत्सरमनुव्याख्यास्यामः । स यदि ब्रह्मचारी स्यान्नि-
 द्रमेव प्रतिपद्यते । अथ यद्यपि ब्रह्मचारी स्यात् केशान् श्मश्रुलोमनखानि
 वापयित्वा तीर्थं गत्वा स्नात्वे’त्यादि ॥४॥ *नित्यश्राद्धम् ॥५॥ अथाहरः
 कर्तव्यं श्राद्धमुच्यते । तस्य नित्यश्राद्धमिति नाम ॥५॥ *बहिर्ग्रीमाच्छुच-
 यः शुचौ देशे संस्कुर्वन्ति ॥६॥ तन्नित्यश्राद्धं बहिर्ग्रीमात्कर्तव्यं तस्यान्न-
 संस्कारः शुचौ देशे अन्नं संस्कुर्वन्ति । शुचय इति वचनेमाधित्यार्थम् । आर्याः
 प्रयता इति पूर्वमेव प्रागत्यस्य विहितत्वात् ॥६॥ *तत्र नवानि द्रव्याणि
 ॥७॥ तत्र नित्यश्राद्धे द्रव्याणि नवान्येव ग्राह्याणि ॥७॥ कानि पुनस्तानि-
 *यैरन्नं संस्क्रियते येषु च भुज्यते ॥८॥ यैर्माण्डैरन्नं संस्क्रियते येषु च
 कांस्यादिषु भुज्यते तानि नवानीति ॥८॥ *तानि च भुक्तवद्भ्यो दद्यात् ॥
 ९॥ तानि माण्डानि कांस्यादीनि च भुक्तवद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । एवं
 प्रत्यहम् ॥९॥ *समुदेतांश्च भोजयेत् ॥ १० ॥ समुदेतवचनं गुणाधिक्य-
 र्थम् ॥ १० ॥ *न चातद्गुणायोच्छिष्टं मयच्छेत् ॥ ११ ॥ भाण्डेषु यत् भुक्तं
 शिष्टं तादिहोच्छिष्टम् । तदप्यतद्गुणाय भुक्तवतः ये गुणास्तद्रहितानि न द-
 द्यात् तद्गुणायैव दद्यादिति ॥ ११ ॥ * एवं संवत्सरम् ॥ १२ ॥ एवमेतन्नित्य-
 श्राद्धं संवत्सरं कर्तव्यमहरहः ॥ १२ ॥ * तेषामुत्तमं लोहेनाजेन कार्यम् ॥
 १३ ॥ तेषां संवत्सरस्याह्ना उत्तममहस्समाप्तिदिनम् । लोहेन लोहितवर्णेन

अग्नेन श्राद्धं कर्तव्यम् । दृश्यते चाप्यन्यत्रास्मिन्नर्थे लोहशब्दः—‘लोहस्तु परोऽवत्यप्यतूपरः कृष्णसारङ्गो लोहितसारङ्गो वे’ति । चमकेषु च भवति ‘इयामं च मे लोहं च म’इति ॥ १३ ॥ *मानं च कारयेत्प्रतिच्छन्नम् ॥ १४ ॥ मानं धिष्ण्य वेदिका । दृश्यते हि मनोतेरस्मिन्नर्थे प्रयोगः—अग्नेनाग्निध्वं चतुर उपस्त्राव विमितं विमिनन्ति पुरस्तद्विन्नतं पश्चान्नितमि’ति । स एवायमुपसर्गरहितः । तं मानं कारयेत् कर्मकरैः प्रतिच्छन्नं च तद्वति तिरस्करिण्यादिना । ॥ इदमपि ग्रामाह हिरेव ॥ १४ ॥ * तस्योत्तरार्धे ब्राह्मणान् भोजयित् ॥ १५ ॥ तस्य मानस्योत्तरस्मिन्नर्थे ब्राह्मणा भोजयितव्याः ॥ १५ ॥ *उभयान्पश्यति ब्राह्मणांश्च भुञ्जानान्माने च पितृनित्युपदिशन्ति ॥ १६ ॥ तस्यैवं कृतस्य कर्मणो महिम्ना उभयान् पश्यति कांश्च क्कांश्च ब्राह्मणान्भुञ्जानान् तस्मिन्नेव च माने पितृन् यथा ब्राह्मणान् भुञ्जानान् प्रत्यक्षेण पश्यति तथा माने समामतान् पितृनपि प्रत्यक्षेण पश्यतीत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः ॥ १६ ॥ *कृताकृतमत ऊर्ध्वम् ॥ १७ ॥ अत ऊर्ध्वं मासिंश्चाद्धं क्रियता मावाकारि अकरणे नपि प्रत्यवाय इति ॥ १७ ॥ * श्राद्धेन तृप्तिं निवेदयन्ते पितरः ॥ १८ ॥ हि अस्मादन्त्येऽहनि यद्दर्शनमुपगच्छन्ति, तं च्छ्राद्धेन तृप्तिं हि वेदयन्ते ज्ञायन्ति कर्तारम् । ताम्नात् तत् कृताकृतमिति । अथ पुष्टिकामस्य प्रयोगस्तिष्येणेत्यादिरुच्छिष्टं दद्युरित्यन्त एकः ॥ १८ ॥ तिष्येण पुष्टिकामः ॥ १९ ॥

इति अष्टादशी खण्डिका ॥ अ० २ प० ८ ख० १८ ॥

*गोस्सर्षपाणां घूर्णानि कारयित्वा तैः पाणिपादं प्रक्षाल्य मुखं कर्णौ प्राश्य च यद्वाती नातिव्र्णाति तदासनोऽजिनं बभूव प्रथमः कल्पो वाग्यतो दक्षिणामुखो भुञ्जीत ॥ १ ॥ पुष्टिकामः पुरुषो वक्ष्यमाणं प्रयोगं कुर्यात् । तिष्येण नक्षत्रे च लुपीत्याधिकरणे तृतीया । तिष्ये नक्षत्रे गौराणां सर्षपाणां सम्बन्धानि घूर्णानि किङ्करैः कारयेत् । कारयित्वा तैश्चूर्णैः पाणी पादौ प्रक्षाल्य मुखं कर्णौ च प्रक्षाल्य चूर्णशेषं प्राश्रियात् । प्रास्येदिति पाठं प्रास्येन विकिरेत् । एतावत् प्रतितिष्यम् ।

विशेषकृत्यं परं प्रत्यहं कर्तव्यम् । आश्व च यद्वाता नातिवाति तदासनः
 यदासनं वातो नातिवाति तदासनस्तादृशासनः । भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणेन
 सम्बन्धः । तस्य वस्ताजिनमासनं स्यादिति मुख्यः कल्पः । वाग्यतो दे
 क्षिणां दिशमभिमुखो भुञ्जीत ॥१॥ *अनायुष्यं त्विवंमुखस्य भोजनं मार्तुरि-
 त्युपदिशन्ति ॥२॥ यदेवमुखस्य दक्षिणामुखस्य भोजनं कर्तुं भोक्तुर्या
 माता तस्या अनायुष्यमनायुष्करमिति धर्मज्ञा उपदिशन्ति । तस्मान्मा-
 तृतो नैतद्वत् कार्यमिति ॥२॥ *औदुम्बरश्चमसः सुवर्णनामः प्रशातः
 ॥३॥ त्रमु भक्षणे यत्र चम्यते स चमसो भोजनपात्रम् । औदुम्बरस्ता-
 प्रमयः सुवर्णेन मध्येऽलंकृतम् प्रशातः प्रशस्तो भोजने ॥३॥ *न
 न्येनापि भोक्तव्यः ॥४॥ नचान्येनापि कर्तुः पित्रापि तत्र पात्रे भा-
 क्तव्यम् । अपिः धातुवर्थानुवादी । भोक्तव्य इति पुल्लिङ्गपाठेऽप्यप्य एवार्थः ॥४॥
 *यावद्ग्रासं सन्नयन्नस्कन्दयन्नापजिहीतापजि-हित वा कृत्स्नं ग्रासं
 ग्रसीत सहाङ्गुष्ठम् ॥५॥ यावदेव सकृत् ग्रहातु शक्य तावदेव सन्नयन्
 पिण्डो कुर्वन् । अस्कन्दयन् भूमावन्नलेपात्रपातयन् कृत्स्नं ग्रासं ग्रसीते-
 त्यन्वयः । सहाङ्गुष्ठम् आस्थेऽपि ग्रासप्रवेशे यथाङ्गुष्ठोऽप्यनुप्रविशति तथा
 सर्वानेव ग्रासानुक्तेन प्रकारेण ग्रसीत ग्रस्ते मध्यं क्रियान्तरविधिः नापजि-
 हीत । भोजने पात्रं सव्येन पाणिना न विमुञ्चेत् । अपजिहीत वा विमुञ्चे-
 द्वा । किमर्थमिदं यावता न प्रकारान्तरं सम्भवति, सध्यं, क्रमात्तु नियम्यत
 इति न्यायेन य एव प्रकारः प्रथमं भोजने स एवान्तादनुष्ठातव्य इत्येवम-
 र्थमिदम् ॥५॥ *न च मुखशब्दं कुर्यात् ॥६॥ भोजनदशभ्यामिदमेव
 मुत्तरम् ॥६॥ पाणिं च नावधूमुयात् ॥७॥ पाणिरत्र दक्षिणे ॥७॥
 *आचम्य चोर्ध्वो पाणी धारयेदाप्रोदकीभावात् ॥८॥ भुक्त्वाऽऽचम्य
 पाणी उर्ध्वो धारयेत् यावत् प्रगतेदकौ शुष्कोदकौ भवत ॥
 ८॥ ततोऽग्निमुपस्पृशेत् ॥९॥ भुक्त्वा नियमेनाग्निरुपस्पृष्टव्य ॥९॥
 *दिवाच न भुञ्जीतान्यन्मूलफलेभ्यः ॥१०॥ मूलानि कन्दा । फ-
 लान्याम्रादीनि । तेभ्योऽन्यद्दिवा न भुञ्जीत । तद्भक्षणे न दोषः ॥१०॥

* स्थालीपाकानुद्देश्यानि च वर्जयेत् ॥११॥ तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेदित्यादौ ब्राह्मणो भूत्वा न भुञ्जीत अनुद्देश्यानि च पितृभ्यो देवताभ्यश्च संकल्पितानि च न भुञ्जीत ॥११॥ सोत्तराच्छादनश्चैव यज्ञोपवीती भुञ्जीत ॥१२॥ उत्तराच्छादनमुपरिवासं । तेन यज्ञोपवीतेन यज्ञोपवीतं कृत्वा भुञ्जीत । नास्य भोजने अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थ इत्ययं कल्पो भवतीत्येके । समुच्चय इत्यन्ये ॥१२॥ *नैयमिकं तु श्राद्धं स्नेहवदेव दद्यात् ॥१३॥ यन्नियमेन कर्तव्यं मासि श्राद्धं, तत् स्नेहद्रव्ययुक्तमेव दद्यात् । न शुष्कम् । तत्र विशेषः ॥१३॥ *सर्पिर्मांसमिति प्रथमः कल्पः ॥१४॥ स्पष्टम् ॥१४॥ *अभावे तैलं शाकमिति ॥१५॥ सर्पिषोऽभावे तैल मांसस्याभावे शाकम् । इतिशब्दाद्यच्चान्यदेव युक्तम् ॥१५॥ *मघासु चाधिकं श्राद्धकल्पेन सर्पिर्ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥१६॥ मघासु पूर्वपक्षेऽपि श्राद्धविधानेन सर्पिर्मिश्रमन्त्रं ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥१६॥
* इति एकोनविंशतितमो खण्डिका ॥ प्र०२ प०८ ख०॥१९॥

*मासि श्राद्धं तिलानां द्रोणद्रोणं येनोपायेन शक्नुयात् तेनोपयोजयेत् ॥१॥ येनोपायेनोपयोजयितुं शक्नुयात् अम्यङ्के उद्धर्तने मक्ष्ये मक्ष्ये चेति तेनोपायेन मासिश्राद्धं तिलानां द्रोणमुपयोजयेत् । तत्रैकैकस्य ब्राह्मणस्य तिलानां द्रोणद्रोणमुपयोजयितुमशक्यत्वात् समुदितानुपयोजयेत् ॥२॥ द्रोणद्रोणमिति वीष्मावचनं तु प्रतिमांसिश्राद्धमुपयोजनार्थमिति केचित् । अन्ये तु एवभूता बालाः प्रयत्नेनान्विध्य भोजयितव्या इति ॥१॥ *समुद्देश्याश्च भोजयेन्न चित्तद्रूणायोच्छिष्टं दद्यात् ॥२॥ व्याख्यातमिदम् । दद्यादिति बहुवचनं तथैविधकर्तृबहुत्वापेक्षम् । वचनव्यत्ययो वं ॥२॥ अथ पुष्टिकामस्यैवापरो गंग आ. पटलममाप्ति — *उदगयनं आपूर्यस्त्रणपक्षस्यैकरात्रमवराध्यमुपोष्य तिप्येण पुष्टिकामः स्थालीपाकं श्रपयित्वा महाराजमिष्ट्वा तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयित्वा पुष्ट्यर्थेन सिद्धिं वाचयति ॥३॥ पुष्टिकामः पुरुष एकरात्रावरमुपवासं कृत्वा उदगयनं आपूर्यमाणपक्षस्य पूर्वपक्षस्य सम्बन्धिना तिप्येण तस्मिन्नक्षत्रे

स्थालीपाकं श्रपयित्वा । महाराजं वैश्रवणं स्रजं आज्यभागानि ।
जाय स्वाहेति प्रधानहोमः स्विष्टकृदादिजयादयः परिषेचनान्ते नेकसर्पि-
प्मता स्थालीपाकेन ब्राह्मणं भोजयेत् । उत्तरविवक्षयेदं वचनम् । भोजयि-
त्वा सिद्धिं वाचयति पुष्टिरस्त्विति ॥ ३ ॥ * एवमहरहरापरस्मात्तिष्यात्
॥ ४ ॥ एवमिदं स्थालीपाकश्रपणादासिद्धिवाचनान्तमहरहः कर्तव्यमापर-
स्मात्तिष्यात् यावदपरस्तिष्य आगच्छति ॥ ४ ॥ * द्वौ द्वितीये ॥ ५ ॥ द्वि-
तीये तिष्ये प्राप्ते द्वौ भोजयेत् । अन्यत्समानमेवमातृतीयात् ॥ ५ ॥ * त्री-
स्तृतीये ॥ ६ ॥ तृतीये तिष्ये त्रीन् भोजयेदाचतुर्थात् ॥ ६ ॥ * एवं संव-
त्सरमभ्युच्चयेन ॥ ७ ॥ एवमेतत्कर्म यावत्सवत्सरः पूर्यते तावत् कर्तव्य-
म् । ब्राह्मणभोजनं चाभ्युच्चयेन भवति चतुर्थाप्रभृति चत्वारः पञ्चमप्रभृति
पञ्चेत्यादि ॥ ७ ॥ एवकृते फलमाह—* महान्तं पोषं पुप्यति ॥ ८ ॥ मह-
त्या पुष्ट्या युक्तो भवति ॥ ८ ॥ * आदित एवोपवामः ॥ ९ ॥ उपवास-
स्त्वादित एव पुप्ये भवति न प्रतिपुप्यम् ॥ ९ ॥ * आत्ततेजसां भोजनं
वर्जयेत् ॥ १० ॥ आत्ततेजांसि तक्रवाजिनादीनि । तानि नोपभुञ्जीत ॥ १० ॥
* भस्मतुषाधिष्ठानम् ॥ ११ ॥ वर्जयेदित्येव । भस्मतुषाश्च नाधितिष्ठत् ना-
क्रामेत् ॥ ११ ॥ * पदं पादस्य प्रक्षालनं अधिष्ठानं च वर्जयेत् ॥ १२ ॥
एकेन पादेन पादान्तरस्य प्रक्षालनं अधिष्ठानं च न कुर्यात् ॥ १२ ॥
* प्रेङ्खोलनं च पादयोः ॥ १३ ॥ प्रेङ्खोलनं दोलनमितस्ततश्चालनम् ॥ १३ ॥
* जानुनि चात्याधानं जङ्घायाः ॥ १४ ॥ एकस्मिन् जानुनि इतरस्या
जङ्घायाः आत्याधानमवस्थापनं च वर्जयेत् ॥ १४ ॥ * नखैश्च नखवादनः
॥ १५ ॥ स्पष्टम् ॥ १५ ॥ * स्फोटनानि चाकारणात् ॥ १६ ॥ सर्वमन्धी-
नां स्फोटनानि वर्जयेत् अकारणात् कारण श्रमवर्तितादि । वादनस्फोट-
नानीति समासपाठेऽप्येष एवार्थः ॥ १६ ॥ * यच्चान्यत्परिचक्षते ॥ १७ ॥
यच्चान्यदेवं युक्तं तृणच्छेदनादि शिष्टाः परिचक्षते गर्हन्ते तदपि वर्जयेत् ॥
१७ ॥ * योक्ता च धर्मयुक्तेषु द्रव्यपरिग्रहेषु च ॥ १८ ॥ एकश्चशब्दोऽनर्थ-
कः । केचिन्नैव पठन्ति । धर्माविरुद्धा ये द्रव्यपरिग्रहास्तेषु च योक्ता उ

त्पादयिता स्यान्निराहस्यात् ॥ १८ ॥ *प्रातेपादयिता च तीर्थे ॥ १९ ॥
 तीर्थं गुणवत्पात्रं युज्यते वा । तत्र द्रव्यस्यार्जितस्य प्रतिपादयिता स्यात् ॥
 १९ ॥ *यन्ता चातीर्थे यतो न भयं स्यात् ॥ २० ॥ यन्ता नियन्ता अप्रदा-
 ता अतीर्थे यन्ता च स्यात् १ यतः पुरुषादप्रदानेऽपि न भयं स्यात् । भ-
 यसम्भवे तु पिशुनादिभ्यो देयम् ॥ २० ॥ *सङ्ग्रहीता च मनुष्यान् ॥ २१ ॥
 अर्थप्रदानप्रियवचनानुसारादिभिर्मनुष्याणां सङ्ग्रहणशीलस्स्यात् ॥ २१ ॥
 *भोक्ता च धर्माविप्रतिषिद्धान् भोगान् ॥ २२ ॥ धर्माविरुद्धा ये भो-
 गाः स्वकचन्दनस्वभार्यसेवादयः , तेषां च भोगशीलस्स्यात् ॥ २२ ॥ *ए-
 नमुर्भौ लोकावभिजयति ॥ २३ ॥ एव महत्या पुष्ट्या युक्त उक्तप्रका-
 रमनुतिष्ठन्नुभौ लोकावभिजयति भोगेनेमं लोकं तीर्थे प्रतिपादनेनामु लोक-
 मिति ॥ २३ ॥

इति विंशतितमी खण्डिका ॥ प्र०२ प०८ ख० २० ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
 उज्ज्वलीयां द्वितीयप्रश्ने अष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

सर्वाश्रमाणां समयपदानात्युक्तं पुरस्तात् । के पुनस्ते आश्रमा इत्यत-
 आह—*चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थय-
 मिति ॥ १ ॥ आश्राम्यन्त्येषु श्रेयोऽर्थिनः पुरुषा इत्याश्रमाः । एषां सामा-
 न्यसंज्ञा । उत्तरा विशेषसंज्ञाः । गृहे तिष्ठति कुटुम्बरक्षणपर इति गृहस्थः ।
 तस्य भावो गार्हस्थ्यम् । स एक आश्रमः । आचार्यकुलं तत्र वासो लक्ष-
 णम् । सोऽप्येकः । 'मनु अवबोधने' मनुत इति मुनिर्ज्ञानपरः । तस्य भावो
 मौनम् । सोऽपरः । वनं प्रतिष्ठित इति वनप्रस्थः स एव वानप्रस्थः । प्र-
 क्षादित्वादण् । तस्य भावो वानप्रस्थ्यम् । इति शब्दः परिसमाप्त्यर्थः । ए-
 तावन्त एवाश्रमा इति चतुर्णामेवापदेशोऽपि चत्वार इति वचनमैकाश्रम्यं
 त्वाचार्यप्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यम्येति स्मृत्यन्तरोक्तमाग्राहीदिति ॥ १ ॥
 *तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति ॥ २ ॥ तेष्वश्र-
 मेषु चतुर्ष्वपि यथाशास्त्रमव्यग्रस्समाहितमना भूत्वा यो वर्तते, स क्षेममव-

यं पदं गच्छति । अनेनाश्रमविकल्पे उक्तो वेदितव्यः । निश्चिन्तयन् नान्यतमस्मिन्नाश्रमे यथाशास्त्रमवहितेन वर्तितव्यमिति । तथा च गौतमः—
 'तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवत' इति ॥ २ ॥ * सर्वेषामुपनयनप्रभृतिः समानाचार्यकुले वासः ॥ ३ ॥ उपनयनप्रभृति य आचार्यकुले वासोऽष्टा-
 चत्वारिंशदादीनामन्यतमस्स सर्वेषामाश्रमाणां समानः ॥ ३ ॥ * सर्वेषाम-
 नूत्सर्गो विद्यायाः ॥ ४ ॥ अनूत्सर्गः छान्दसो दीर्घः । विद्याया अनूत्स-
 र्गोऽपि सर्वेषामाश्रमाणां समानः । तस्मादाचार्यकुले वासस्त्वमान इति ॥ ४ ॥
 * बुध्वा कर्माणि यत्कामयते तदारभेत ॥ ५ ॥ श्रत्याश्रमं यानि कर्मा-
 णि विहितानि, तानि बुध्वा गृहस्थस्यैतानि कर्तव्यानि । एषामननुष्ठाने प्र-
 त्यवायः फलं चेदमेषामेतान्यशक्यान्यनुष्ठानुं नैतान्नीत्याचार्यादुपश्रुत्य यत्क-
 र्मफलं वा कामयेत् तदारभेत न्तमाश्रमं प्रतिपद्येतेति ॥ ५ ॥ तत्र गार्हस्थ्यस्य
 पूर्वमेव प्रपञ्चनत्वादध्ययनानन्तरं प्रापित्सितस्याचार्यकुलस्य स्वरूपमाह—
 * यथा विद्यार्थस्य नियम एतेनैवान्तमनूपसीदत आचार्यकुले शरी-
 रन्यासो ब्रह्मचारिणः ॥ ६ ॥ यथा विद्यार्थस्य उपकुर्वाणस्य ब्रह्मचा-
 रिणः 'अथ ब्रह्मचर्यविधि' रित्यारम्याग्नेध्वनादिनियम उक्तः, 'अतस्ते-
 नैव नियमेनान्तमाशरीरपातादुपसीदतः उपसदनमेवानूपसदनं तत्कुर्वतु
 'आचार्यकुले' शरीरन्यासः परित्यागो भवति । ब्रह्मचारिणो नैष्ठिक-
 स्य तत्रैवामरणात्तिष्ठन्, माश्रमान्तरं गच्छेत् । यदि तमेवाश्रम-
 मात्मनः क्षेमं मन्येतेति । मनुः—'आचार्ये तु खलु मेते गुरुपुत्रे गुणा-
 न्विते । गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ एषु त्वविद्यमानेषु ध्या-
 नासनविहारवान् । प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां स्ताधयेद्देहमात्मनः ॥ एवं चरति
 यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्लुत' । स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेहाजायते पुनः ॥'
 इति ॥ ६ ॥ * अथ परिव्राजः ॥ ७ ॥ अथानन्तरं परिव्राजो धर्म उच्यते ।
 दृष्टादृष्टाथान् सर्वानिवारम्भान् परित्यज्यात्मलाभाय संन्यासाश्रमं प्रव्रजतीति
 परिव्राट् संन्यासी ॥ ७ ॥ * अत एव ब्रह्मचर्यवान् प्रव्रजति ॥ ८ ॥ अत
 एव ब्रह्मचर्याश्रमादेव ब्रह्मचर्यवानविप्लुतब्रह्मचर्यः परिव्रजति परिव्रज्यां

कुयद्यदि तैवेवंपक्कं कं वा सो भवति । श्रूयते च 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृ-
 हाद्वा वानाद्धे'ति 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति च । अत्र कश्चिद-
 दुः—अत एवेति वचनं त गृहाश्रमं प्रविष्टस्य तत्परित्यागेनाश्रमान्तरे
 गतिराचार्यस्याभिमतमिति लक्ष्यते । तत्रायमभिप्रायः—दारपरिग्रहे सति
 यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रुत्या विरुध्यते स कथं प्रव्रजेदिति ।
 आत्सत्यपि वैराग्ये काम्यस्य कर्मणः परित्यागेन नित्यानि नैमित्तिकानि
 च कर्माणि कुर्वन् प्रतिषिद्धानि वर्जयन् गृहस्थ एव मुच्यते इति । यथाह
 याज्ञवल्क्यः—'न्यायान्नितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रिय । श्राद्धकृतस-
 त्यवादी च ग्रहस्थोऽपि विमुच्यते ॥' इति ॥ अथ योऽनाहिनाग्निस्तस्य
 विरक्तस्य मुन्याश्रमप्रवेशो को विरोधः । ऋणश्रुतिविरोधः । 'जायमानो
 वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते । ब्रह्मचर्येणपिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रव्रज-
 पितृभ्यः' इति । मनुर्पि—'ऋणानि त्रीण्यपूकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
 अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्ययः ॥' इति । मोक्षो मोक्षाश्रमः । नन्वेव
 ब्रह्मचर्यादपि प्रव्रज्या नोपपद्यते । अथ तत्र 'यदहरेव विरजेदिति श्रुत्या
 युक्तं प्रव्रजितुं विरक्तस्य, गृहस्थ्यादपि भविष्यति । स्मर्यते च—'प्रभा-
 ग्न्योन्निरूपेष्टिः सर्ववेदसदाक्षिणाम् । आत्मन्यग्नेन् समारोप्य ब्राह्मण
 प्रव्रजेदिति । तथा यो गृहस्थो बृद्धो मृतभार्यः पुनर्दुर्गक्रियाभामसमर्थः
 तस्यापि युज्यते प्रव्रज्या । तस्माद्यदहरेव विरजेदित्येष एव कालः प्रव्र-
 ज्यायाः, पूर्वमन्यदविरक्तस्येति युक्तम् । पूर्वकास्तु सूत्रे श्रुत्यनुसारण
 प्रयुक्तः । यथा गृहाद्वा वानाद्धेनि ब्रुवाणैव श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याहः
 तथेति ॥८॥ *तस्योपदिशन्ति ॥९॥ तस्य परिव्राजः कर्तव्यमुपादेशन्ति
 धर्मज्ञा ॥१०॥ *अनग्निरनिकेतस्स्यादशमशरणो मुनिः स्वाध्याय ए-
 चोत्सृजमानो वाचं ग्रामे प्राणवृत्तिं प्रतिलभ्यानिहाऽनमुत्रश्चरेत् ॥१०॥
 ब्रह्मचारिणस्समिदाधानाद्यग्निकार्यं, गृहस्थस्यौपासनाद्यग्निहोत्रादि, वान-
 प्रस्थस्य 'श्रामणकेनाग्निमावाये'ति विहितेऽग्नौ होमादि, तस्य तु नैवावयं
 किञ्चिदग्निकार्यमस्तीत्यनग्निः । निकेतो निवासस्थानं स्वयम् न तदभावादि-

केतः । शर्म सुख तदस्य नास्तीत्यशना । काञ्चदाप शरणं न प्रातपन्नः
 न वा कस्यचिच्छरणभूत इत्यशरणः । स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जुषः ।
 तत्र बोधायनः—‘धृशमूलिको वेद सन्न्यासी वेदो वृक्षस्तस्य मूलं प्रणवः
 प्रणवात्मको वेदः प्रणवो ब्रह्मभूयाय कल्पन इति होवाच प्रजापति’रिति ।
 तत्रैव वाचं विसृजेत् । अन्यत्र मौनव्रतः स्यात् । यावता प्राणः ध्रियन्ते
 सा प्राणवृत्तिः । तावती भिक्षां ग्रामे प्रतिलभ्य । एतावानस्य ग्रामे प्रवेशः
 अन्यदा बहिर्वामः । इहार्थाः कृष्यादयः परलोकार्थाश्च जपहोमादयो
 यस्य न सन्ति सोऽनिहोऽनमुत्र इत्युक्तः । एवभूतश्चरेत् । नैकस्मिन् ग्रामे
 ब्रह्मपि वसेत् । अत्र गौतमः— ‘न द्वितीयामपवर्तुरात्रि ग्रामे वसेच्छिति
 ‘वर्षासु ध्रुवशील’ इति च ॥ १० ॥ * तस्य मुक्तमाच्छादनं विहितम् ॥ ११ ॥
 यत् परैर्मुक्तं परित्यक्तमयोग्यतया, तत् तस्य विहितमाच्छादनं, तद्वास आ-
 च्छादयेत् । निर्णिज्येति गौतमः ॥ ११ ॥ * सर्वतः परिमोक्षमेके ॥ १२ ॥
 सर्वैरेव वासोभिः परिमोक्षमेकं उपदिशन्ति । न किञ्चिदपि वासो विभृष्टा-
 त् । अनग्न एव चरेदिति । अपरआह—सर्वत्रे विधितो निषेधतश्चास्य परि-
 मोक्षमेके ब्रुवते । न किञ्चिदस्य कृत्य न किञ्चिदस्य वर्ज्यमिति ॥ १२ ॥ एत-
 द्वादाहरणैः प्रपञ्चयति—* सत्यानृते सर्वदुःखे वेदानिमं लोकम्
 मुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् ॥ १३ ॥ सत्यं वक्तव्यमिति योऽयं नि-
 गमस्तं परित्यज्य तथा तत्र वक्तव्यमनृतं तद्धि सत्याद्विशिष्यत इत्यादिकं
 विषये अनृतं वक्तव्यमिति योऽयं नियमस्तं च परित्यज्य । पुखं मृष्टमोज्वलं
 दिजन्यम् । दुःखं शीतवातादिजन्यम् । वेदान् स्वाध्यायाध्ययनम् ।
 दम् लोकम् ऐहलौकिकं काम्यं कर्म । अपुञ्च लोकः पारलौकिकं
 काम्यं कर्म । सर्वमेतत् परित्यज्य आत्माभिमध्यात्मपटलोक्तमन्विच्छेत्
 उपासीतिति । तदेव ज्ञानबलावलम्बनेन, सत्यानृतादिविधिनानिषद्धा ये
 स्वैर प्रवर्तन्ते सिद्धाः तेषां मतमुपन्यस्तम् ॥ १३ ॥ अथैतेषामेवं स्वैरचा-
 रिणां किं तदत्र प्रमाणं तत्राह—* बुद्धे क्षेमप्रापणम् ॥ १४ ॥
 आत्मनि बुद्धेऽवगते सति तदेव ज्ञानं सर्वमशुभं प्रक्षाल्य क्षेमं
 प्रापयति । श्रूयते हि— ‘न कर्मण्य धर्मे नो कनीयान् । त

स्यैवात्मा मदन्ति । वादत्वा । न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति । तद्यथेषी
कातुलमशौ प्रोतं प्रदूयते एवं हास्य सर्वं पाप्मानं क्षीयन्तं इति च ॥
स्वयते च — ‘यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । । ज्ञानीऽपि
सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥’ इति ॥ १४ ॥ तदिदं निराकरोति -
* तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् ॥ १५ ॥ यानि यतैरेव कर्तव्यप्रतिपादवपरा-
णि शास्त्राणि, तैरेव तद्विप्रतिषिद्धम् । तत्र मनु — ‘क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रु-
ध्येदक्रुष्टः कुशलं वदेत् । सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृता वदेत् ।
न व्योत्पातनिमित्ताभ्यां न नशत्राङ्गविद्यया । नानुशासनवादाभ्यां भि-
क्षुः लिप्सेत कर्हिचित् ॥’ अतो यतिमेव प्रकृत्य यानि विहितानि कर्माणि
तानि कर्तव्यानि । यानि च निषिद्धानि तानि न वर्जनीयानि ॥ १६ ॥
शुद्धे क्षेमप्रापणमित्येतत् प्रत्यक्षविरुद्धमित्याह — * बुद्धे चेतुःक्षेम-
प्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत ॥ १६ ॥ आत्मबोधमात्रेण चेतुःक्षेम
प्राप्यते, तदा इहैव शरीरे दुःखं नोपलभेत ज्ञानी । न चैतन्मनः । न
हि ज्ञानिनां मूर्धाभिषिक्तमन्योऽपि क्षुधादुःखमेव तावत् क्षणमात्रमपि सं-
सोढुं प्रभवति ॥ १६ ॥ * एतेन परं व्याख्यातम् ॥ १७ ॥ परलोके भ-
वषुपि दुःखमेतेन व्याख्यातं न स्वैरचारिणां निवर्तत इति । तस्मात् कर्म-
भिः परिपक्वकृपाय एक श्रवणमनननिदिध्यासैः साक्षात्कृत्वात्मस्वरूपं प्र-
तिषिद्धेषु कंटाक्षमप्युनिक्षिपन्नष्टाङ्गयोगनियतो मुच्यते इति ॥ अत्रादाह-
तं ज्ञानेन सर्वं दह्यते इति ब्रह्मज्ञानदशाया प्रागर्जितानि कर्माणि
प्रायश्चित्तेन ज्ञानेन वा दह्यन्ते इत्युच्यते, न पुनर्ज्ञानदशाया स्वैरचारोऽनु-
ज्ञायते । तस्य हि स्वशरीरेऽपि बीमत्सा स कथं पृश्नादिभिरविशेषस्त्रास-
ङ्गमादौ प्रवर्तत इति । अत्र बोधायन — ‘एकदण्डी त्रिदण्डी वे’ति । गौ-
तमः — ‘मुण्डश्चिखण्डी वे’ति ॥ १७ ॥ * अथ वानप्रस्थः ॥ १८ ॥
अनन्तरं वानप्रस्थाश्रमं उच्यते ॥ १८ ॥ * अत एव ब्रह्मचर्यावान् प्र-
व्रजति ॥ १९ ॥ प्रव्रजति प्रकर्षेण व्रजति अपुनः प्रवेशाय वनं प्रतिष्ठित
इति । तथा च गौतमः — ‘ग्रामं च न प्रविशेदिति । गतमन्यत्

उत्तरं च ॥१९॥ *तस्यापदिशन्येकंगग्निरग्निकेतस्स्यादशर्माशरणो
 मुनिःस्वाध्याय एवैत्सृजमानो वाचम् ॥२०॥ किंपुनरेकोऽग्निः । न
 तावदौपासनः । ब्रह्मचारित्वात् तस्माच्छौकिकेऽग्नौ यथापूर्वं सायंप्रातस्स-
 मिधं आदध्यादित्यर्थो विवक्षितः । अपर आह— ‘श्रामणकेनाग्निमा-
 धाये’ति गौतमः । अस्यार्थः— श्रामणक नाम वैखानससूत्रम् ; तदुक्तेन
 प्रकारेण एकोऽग्निराधेयः । तस्मिन् सायंप्रातरग्निकार्यमिति । तथाच ब्र-
 धायनः—‘वानप्रस्थो वैखानसशास्त्रसमुदाचारेण वैखानसे वने मूलफला-
 शी तपश्शीलस्सवनेषुदकमुपस्पृशन् ‘श्रामणकेनाग्निमुपसमाधाये’त्यादि
 अन्यद्वतम् ॥२०॥

इत्येकविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र० २ सू० १२ ॥

* तस्यारण्यमाच्छादनं विहितम् ॥१॥ अरण्ये भवमा-
 जिनं वल्कलादि ॥१॥ *ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयंश्चरेत् ॥
 २॥ ततो मूलादिभिर्वर्तयन् वृत्तिः प्राणपाना तं कुर्वंश्चरेच्चरणशीलः
 स्यात् ॥२॥ *अन्ततः प्रवृत्तानि ॥३॥ मूलादिभिः स्वयंगृहीतैः कञ्चि-
 त्कालं वर्तयित्वा अन्ततः अन्तैः प्रवृत्तानि स्वयमेव पतितानि अभिनिश्रये-
 दिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । तान्यभिनिश्रित्य तैर्वर्तयेदिति ॥३॥ *ततोऽ-
 पो वायुमीकांशदित्यभिनिश्रयेत् ॥४॥ ततः कियन्तश्चिन्तकालमवमक्ष-
 णः ततो वायुभक्षः तत आकाशमभिनिश्रयेत् न । केचित् भक्षयेदिति
 अभिनिश्रयणं सेवनम् ॥ ४॥ *तेषां मुक्षरं उत्तरस्संयोगः फलतो वि-
 शिष्टः ॥ ५॥ संयुज्यते संश्रयत इति संयोगः । तेषां मूल्यदीनां मध्ये
 उत्तरात्तरसमाश्रयणं फलतो विशिष्टमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५॥ *अथ वामं
 प्रस्थस्यैवामुपूर्वमेक उपदिशन्ति ॥ ६॥ अथेति पक्षान्तरोपन्यासे ।
 पूर्वं ब्रह्मचर्यादेव वनप्रवेश उक्तः । एते त्वाचार्यास्तस्यैव वानप्रस्थस्यानु-
 पूर्व्यं कर्मापदिशन्ति ॥ ६॥ कथं—*विद्यां समाप्य दारं कृत्वाग्नीना-
 धाय कर्माण्यारभते सोमावराध्यानि यानि श्रूयन्ते ॥ ७॥ ब्रह्मचर्ये
 स्थितो विद्या समाप्य गृहस्थश्च भूत्वाग्नीनाधाय कर्माणि कुर्यात् । कानि सो-

मावराध्यानि अवराध्यां पश्चाद्भुं तन्नं भोऽवराध्य. सोमः अवराध्यां येषां
 तानि सोमावराध्यानि सोमान्तानि हविर्यज्ञाख्यानि चातुर्मास्यादीनि हविर्य-
 ज्ञान् सोमं चेत्यर्गः । यानि श्रूयन्ते तानि श्रुतौ विहितानि ॥७॥ * गृहान्
 कृत्वा सदा रस्सप्रजं सहाग्निभिर्बहिर्गामाद्वसेत् ॥८॥ अथ ग्रामाद्वहि-
 ररण्ये गृहान् कृत्वा सकुटुम्बस्यैव चाग्निभिर्गामाद्वहिर्वसेत् । अस्मिन्पक्षे
 प्रागुक्तमेकाग्निरत्येतन्नास्ति ॥८॥ * एको वा ॥९॥ अथवा पुत्रेषु भार्या
 निक्षिप्य स्वयमेक एव वसेत् । अस्मिन् पक्षे प्राजापत्यान्निरुप्येष्टिमिति परि-
 ब्राजः उक्तेन न्यायेन भौतानानीनात्मनि समारोप्य श्रामणकेनाग्निमाधाय
 एकाग्निर्भवेत् ॥९॥ * सिलोज्छेन वर्तयेत् ॥१०॥ व्यख्यातः सिलोज्छ ।
 तेन वर्तयेत् प्राणयात्रां कुर्यात् । इदं सकुटुम्बस्य एकाकिनश्च साधारणम्,
 एकाकिन एवेत्यन्ये ॥१०॥ * न चात ऊर्ध्वं प्रतिगृहीयात् ॥११॥ य-
 दा सिलोज्छेन वृत्तिर्जता अत ऊर्ध्वं न कुतश्चिदपि प्रतिगृहीयात् ॥११॥
 * अभिषिक्तश्च जुहुयात् ॥१२॥ यदा जुहुयात्तदा अभिषिक्तः
 स्नातः । अनुवादोऽयं स्नाने विशेष विधातुम् ॥१२॥ * शनैरपोऽभ्यु-
 पेयादभिघ्नन्भिमुख आदित्यमुदकमुपस्पृशेत् ॥१३॥ शनैरवेगेन ज-
 लशये प्रक्षिपेत् । प्रविश्य चाभिघ्नन् हस्तेनोदकं ताडयन् उदकमुपस्पृशेत्
 स्नीयात् आदित्याभिमुखः ॥१३॥ * इति सर्वत्रोदकं पस्पृशनविधिः
 ॥१४॥ सर्ववर्णाश्रमसधिरुणमेतत् । तथा चोत्तरत्र तस्य ग्रहणम् ॥१४॥
 * तस्यः द्वन्द्वं द्रव्याणामेक उपदिशन्ति पाकार्थभोजनार्थवासिपर-
 शुदात्रिकाजान्तरम् ॥१५॥ यानि पाकार्थानि तानि मृद्भाण्डादीनि । यानि
 च भोजनार्थानि कांस्यादीनि । वासिर्द्रव्यादि । तेषां सर्वेषां वास्यादीनां
 चतुर्णामेकैकम्य द्वे द्वे द्रव्ये उपाद्ये इत्येकं उपदिशन्ति । काजमपि
 वास्यादिबहुपकरणविशेषो दारुण्यः ॥१५॥ * द्वन्द्वानामेकैक-
 मादायेतराणि दत्त्वारण्यमवातिष्ठेत् ॥१६॥ तेषां पाकादिभावनानां
 द्रव्याणामेकैकं द्रव्यं स्वयमादायेतराणि मार्यायै दत्त्वा अरण्यमवातिष्ठेत् उ-
 पतिष्ठेत् आश्रयेदिति ॥१६॥ तस्यारण्येनैवात ऊर्ध्वं होमो वृत्तिः

प्रतीक्षाच्छादनं च ॥ १७ ॥ तस्मै वातप्रस्थस्यातोऽरण्यप्रवेक्षादूर्ध्वं आर-
ण्येनैव नीवारादिनाहोमः वृत्तिः प्राणयात्रा प्रतीक्षा अतिशिपूजा च आ-
च्छादनं वहकलादिना ॥ १७ ॥ *येषु कर्मसु पुरोडाशाश्चरवस्तेः कार्यः
॥ १८ ॥ येषु दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशा विहिताः गृहस्थस्य, तेष्वस्य
तस्स्थाने चरवः कार्याः ॥ १८ ॥ *सर्वं चोपांशुसह स्वाध्यायेन ॥ १९ ॥
सर्वं च कर्मकाण्डं साङ्गं प्रधानमुपांशु भवति ! पारायणब्रह्मज्ञाध्ययनेन
सह तदप्युपांशु कर्तव्यमिति ॥ १९ ॥ *नारण्यमभ्याश्रवयेत् ॥ २० ॥ उ-
पांशुवचनादेव सिद्धे वचनमाभिमुख्यप्रतिषेधार्थम् । तेनारण्यस्था यथा ना-
भिमुख्येन शृणुयुः तावदुपाश्र्विति ॥ २० ॥ *अग्न्यर्थं शरणम् ॥ २१ ॥
शरणं गृहं तदग्न्यर्थमेव ॥ २१ ॥ *आकाशे स्वयेम् ॥ २२ ॥ स्वयं चा-
काश एव वसेत् ॥ २२ ॥ *अनुपस्तीर्णे शय्यासने ॥ २३ ॥ शयनं न्वा-
सनं चानुपस्तीर्णे देशे कुर्यात् न तु किञ्चित् उपस्तीर्य ॥ २३ ॥ *नवे स
स्ते प्राप्ते पुराणमनुजानीयात् ॥ २४ ॥ नवे धान्ये श्यामाकनीवरादौ
प्राप्ते जाते पुराणं पूर्वसञ्चितं सस्यमनुजानीयात् परित्यजेत् । तत्र मनुः-
'त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम् । आर्णानि चैव वासांसि पुष्प-
मूलफलानि च ॥' इति ॥ २४ ॥

इति ध्रुवार्विशतितमी खण्डिका ॥ प्र०२, प०९ ख०२२ ॥

*भूयांसं वा नियममिच्छन्नन्वहमेव पात्रेण सायंप्रातरभ्युमाह-
रेत् ॥ १ ॥ इदमेकाकिनो ज्ञानप्रस्थस्थं भूयांसं नियममिच्छन्नं सस्यं सञ्चितं
नुधात् । किं तर्हि अन्वहमेव पात्रेण येन केनचित् सायंप्रातश्चार्थमसंख्यः
धात्रमीहरेत् वानप्रस्थेभ्य एव । एवं किरन्तचित्कालं वर्तयित्वा ॥ १ ॥
* ततो मूलैः फलैः पर्णैस्तृणैरिति वर्तयंश्चरेदन्ततः प्रवृत्तानि ततोऽपो
वायुमाकाशमित्यभिनिश्रयेत् । तेषामुत्तर उत्तरस्संयोगः फलतो विशि-
ष्टः ॥ २ ॥ तर्हि गतमा निरूपिता आश्रमाः ॥ २ ॥ *अथ पुराणे श्लोकावुदाहर-
ति—अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजामीषिरऋषयः । दक्षिणेनार्यम्णः
पन्थानं ते श्मशानानि भेजिरे ॥ ३ ॥ अथेदानीं पक्षप्रतिपक्षरूपेण तेषां

मेव प्राधान्यं न प्राधान्यं च निरूप्यते । अष्टाशीतिसहस्राणि ये गृहस्था ऋ-
 ण्यः प्रजाभीष्टिरे प्रजातिभ्यूनन्दन् ते अर्थम्णो यो दक्षिणेन पन्थां दक्षि-
 णायनमार्गः तं प्राप्य छान्दोग्योक्तेन धूमादिमार्गेण गत्वा पुनरपि सम्भूय
 प्रशंसानि भेजिरे मरणं प्रतिपेदिरे । जायस्व द्वियस्त्वेत्याजीव जाविभावमा-
 ऽदिर इति गृहस्थाना निन्दा ॥३॥ *अष्टाशीतिसहस्राणि ये प्रजां नेषिरे
 ऋषयः । उत्तरेणार्यम्णः पन्थानं तेऽमृतत्वं हि कल्पते ॥४॥ ये तु प्रजा-
 ति नाभ्यूनन्दन् ते उत्तरायणमार्गेण प्राप्य अचिरादिमार्गेण गत्वा अमृतत्वं
 विभक्तिव्यत्ययः अमृतत्वाय कल्पते वचनव्यत्ययः कल्पन्ते समर्थाः सम्मद्यन्ते
 ॥४॥ *इत्यूर्ध्वरेतसां प्रशंसा ॥५॥ गृहस्थादन्ये त्रयोऽपि ऊर्ध्वरेतसः । ते-
 षामेषा प्रशंसेति पुनरपि तेषामेव प्रकारान्तरेण प्रशंसा ॥५॥ * अथा-
 पि सङ्कल्पासद्भ्यो भवन्ति ॥ ६ ॥ अथापि अपि सङ्कल्पादेव सिद्धयौ
 भवन्ति तेषामूर्ध्वरेतसाम् ॥६॥ तत्रोदाहरणम्—*यथा वर्षे प्रजा दानं दू-
 रेदर्शनं मनोजवता यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥ ७ ॥ यदि महत्यामनावृष्टौ
 सत्यां वर्षतु देव इति ते कामयेरन् तदा कामवर्षे पर्जन्यो भवति । यदि
 वा कश्चिदपुत्रमनुगृहीयुः पुत्रोऽस्य जायतामिति स पुत्रवाननेन भवति ।
 यदि चोलेष्ववस्थितास्तदैव हिमकन्तं हिदक्षेरन् तथैव तद्भवति । मनस इव ज-
 वो येषां ते मनोजवाः तेषां भावो मनोजवतां । यदि कामयेरन् अमुं देशं
 मियत्सुमेव कालकलायां प्राप्नुयामिति ततो यावता कालेन मनस्तं देशं प्रा-
 प्नोति वाक्ता तं देशं प्राप्नुयुरिति । यच्चान्यदेवं युक्तम् ॥ ७ ॥ *तस्मा-
 च्छ्रुतिः प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टानां श्रमानेतानं के ब्रुवते ॥ ८ ॥ गौ-
 गिणां मारोग्यादि तदपि सङ्कल्पादेव तथा भवति । यस्मादेवं तस्माच्छ्रुति-
 तः श्रूयते श्रुतेः 'यदहरं विरंजेत्तदहरं प्रव्रजेदि'त्यादिश्रुत्यनुगतत्वादुक्ते-
 न प्रकारेण प्रत्यक्षफलत्वाच्च एतानूर्ध्वरेतसामाश्रमान् विशिष्टान् गार्हस्थ्य-
 दुत्कृष्टानेके ब्रुवत इति ॥ ८ ॥ तदिदं गार्हस्थ्योत्कर्षप्रतिपादनेन निराकरोति
 —*त्रैविद्याविद्वानां तु वेदाः प्रमाणमिति निष्ठा तत्र यानि श्रूयन्ते ॥९॥
 व्यवयवा विद्या त्रिविद्या त्रयो वेदाः १ तां ये पाठतश्चार्थतश्च विन्दन्ति ते

त्रैविद्याः तेषु पक्वज्ञानास्त्रैविद्यवृद्धाः । तेषां वेदाः प्रमाणं तेषां वेदशा-
स्त्रविदां वेदा एव प्रमाणम् अतीन्द्रियेऽर्थ इति । निष्ठा निर्णयः । यथात् भग-
वान् जैमिनि — 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः प्रत्यक्षमनिमित्तमिति च । तैतश्च
तत्र वेदे यानि कर्माणि श्रूयन्ते किलक्षणानि ॥९॥ *ब्रीहियवपश्वाज्यपं-
यः कपालपत्नीसम्बन्धान्युच्चैर्नीचैः कार्यामिति तैर्विरुद्ध आचारीऽप्रमा-
णमिति मन्यन्ते ॥ १० ॥ किलक्षणाणि ब्रीहियवादिभिस्सम्बन्धान्युच्चैः ऋ-
चा क्रियते उपांशु यजुषेत्येवंप्रकाराणि तैर्विरुद्ध आचारः प्रमाणं न भव-
तीति मन्यन्ते । एतदुक्तं भवति । सर्वेषु वेदेषु सर्वासु च शाखासु अग्नि
होत्रादीनि विश्वरुजामयनपर्यन्तानि कर्माण्येव तात्पर्यतो विधीयन्ते । अतो
गार्हस्थ्यमेव श्रेष्ठम् । ऊर्ध्वरेतसां त्वाश्रमास्ताद्विरुद्धा नैवाश्रयणीयाः । यदि
वेदाः प्रमाणमिति । तथा च गौतमः — 'एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षवि-
धानात् गार्हस्थ्यस्येति । एतं गार्हस्थ्यं प्रशस्यते ॥ १० ॥ श्मशानानि भेजिर
इति निन्दां परिहरति — *यत्तु श्मशानमुच्यते नानाकर्मणामेषां ऽन्ते पुरुष-
संस्कारो विधीयते ॥ ११ ॥ यत्तु गृहस्थानां श्मशानं श्रूयते त एष ना-
नौकर्मणामग्निहोत्रादीनामन्ते पितृमेधाम्यः पुरुषसंस्कारो विधीयते । न तु
पिशाचा भूत्वा श्मशानमेव सेवन्त इति ॥ ११ ॥ कुत इत्याह — *तत्-
परमनन्त्यं फलं स्वर्ग्यशब्दं श्रूयते ॥ १२ ॥ ततः परं श्मशानकर्मणा ऽ-
नन्तरम् । अनन्त्यमपरिमित स्वर्गशब्दवाच्य फलं श्रूयते । *एष यज्ञायु-
धो यजमानोऽञ्जमा स्वर्गं लोकमेतन्नि । स्वर्गमिति यकारश्छान्दसः । उ
पसर्जनः अपवाठो वा ॥ १२ ॥

॥ इति त्रयोविंशतितमी खण्डिका ॥ प्र०२ प०९ ख०२३ ॥

पुनरपि गार्हस्थ्यमेव प्रकारान्तरेण स्तौति — *अथाप्यस्य प्रजातिममृ-
तमाप्नाय आह ः प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतमिति ॥ १ ॥
अथापि अपि च । अस्य गृहस्थस्य । प्रजाति प्रजासन्तानम् । अमृतम्
अमरणम् । लग्नायो वेद आह । हे मर्त्य मरणधर्मिन् । प्रजा जायमाना-
सनु त्वं प्रजायसे त्वमेव प्रजारूपेण जायसे । तदेव ते मरणधर्मिणः अमृ-

तममरणमिति न त्वं त्रियम्, यतस्त्वं प्रजारूपेण तिष्ठसीति ॥ १॥ उपपन्न-
 चनादित्याह— * अथापि स एवायं विरुद्धः पृथक्प्रत्यक्षेणोपलभ्यते
 दृश्यते चापि सारूप्यं देहत्वमेवान्यत् ॥ २ ॥ अपि च स एवायं पृथ-
 ग्विरुद्धः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स एव द्विवाभूत् इत्वं लक्ष्यते । दृश्यते हि
 सारूप्यं द्वयम् । देहमात्रं तु भिन्नम् । देहत्वमिति स्वार्थिकम् ॥ २ ॥
 यदि पुत्ररूपेणावस्थानं किमेतावतेत्याह— * ते शिष्टेषु कर्मसु वर्तमा-
 नाः पूर्वेषां साम्परायेण कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ ३ ॥ ते पुत्रादिश-
 ष्टेषु बोधितेषु कर्मसु वर्तमाना अवस्थिताः पूर्वेषां पितृपितामहादीनां साम्प-
 रायेण परलोकेन सम्बन्धानां कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति । अस्यायं पुत्र एव
 कर्मा अस्यायं पौत्र इति स्वर्गं च वर्धयन्ति । कीर्तिमत्ता हि स्वर्गवासश्च
 यने ॥ ३ ॥ * एवमवरोऽवरः परेषाम् ॥ ४ ॥ एवमनेन श्रुतरेण अवरोऽवरः
 परेषां कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति ॥ ४ ॥ * आभूतसम्प्रवात्ते स्वर्गजितः ॥ ५ ॥
 भूतसम्प्रवो महाप्रलयः । आ तस्मात्ते पुत्रिणस्त्वर्गजितो भवन्ति ते च ॥ ५ ॥
 * पुनस्सर्गे बीजार्था भवन्तीति भविष्यत्पुराणे ॥ ६ ॥ प्रलयानन्तरं सर्गः
 तत्र संसारस्य बीजार्थाः प्रज्ञार्थाः प्रजापतयो भवन्तीति भविष्यत्पुराणे श्रूयते
 ॥ ६ ॥ * अथापि प्रजापतेर्वचनम् ॥ ७ ॥ अपि च प्रजापतेरपि
 वाक्यमस्मिन्नर्थे भवति । गार्हपत्यमेव वरिष्ठमिति ॥ ७ ॥ * त्रयी विद्यां
 ब्रह्मचर्यं प्रजातिं श्रद्धां तपो यज्ञमनुप्रदानम् । य एतानि कुर्वते तै-
 रित्सह संमो रजो भूत्वा ध्वंसस्तद्व्यत्प्रशंसन्निति ॥ ८ ॥ त्रयी विद्यां
 त्रयाणां वेदानामध्ययनम् । ब्रह्मचर्यमष्टाचत्वारिंशदादेकम् । प्रजातिं प्र-
 जेत्पौदनम् । श्रद्धामास्तिक्यम् । तप उपवासादि । यज्ञमग्निहोत्रादिकं
 संमथांगान्तम् । अनुप्रदानम् अन्तर्वेदि, बहिर्वेदि च दानम् । य एतानि
 कर्माणि कुर्वते, तैरित् तैरेव सह ययं स्मः त एवास्माकं सहाया । अन्यत्तु
 ऊर्ध्वरेतसामाश्रमादिकं प्रशंसन् पुरुषो रजः पासुर्भूत्वा धासते नश्यति ।
 इतिशब्दो वचनसमाप्त्यर्थः । यथैव तर्हि शिष्टेषु वर्तमानाः पुत्राः पूर्वेषां
 कीर्तिं स्वर्गं च वर्धयन्ति, तथा प्रतिपिण्डेषु वर्तमाना अकीर्तिं नरकं च वर्ध-
 येयुः ॥ ८ ॥ तत्राह— * तत्र ये तापकृतस्त एव ध्वंसन्ति यथा पर्ण-

वनस्पतेर्भू परान् हिंसन्ति ॥९॥ तेन भजामस्तान् ये वनस्पतेः कर्तारः, त
 एवं ध्वंसन्ते न परान् पित्रादीन् हिंसन्ति । यथा यदेव पर्णवनस्पतेः की-
 टादिभिर्दूषितं तदेव पतति न वनस्पतिः शाखान्तरं वा पतयति ॥१०॥ तद्वदेतदे-
 वोपपादयति—*नास्यास्मिन्लोके कर्मभिस्सम्बन्धो विद्यते तथा परस्मिन्
 कर्मफलेः ॥१०॥ अम्येति सामान्यापेक्षमेकवचनम् । अम्यः पित्रादेः पूर्व
 पुरुषस्य अस्मिन् लोके पुत्रकृते कर्मभिः सम्बन्धो न विद्यते । दृष्टान्तोऽयं
 यथा पुत्रकृतेषु कर्मसु पित्रादेः कर्तृत्वं नास्ति, तथा परस्मिन्नपि लोके कर्म
 फलैरपि सम्बन्धो नास्तीत्यर्थः ॥१०॥ *तदन्तेन वेदितव्यम् ॥११॥ यदुक्तं
 ये पापकृन्त एव ध्वंसन्ति न परान् हिंसन्तीति तदर्थं रूपमेतेन वक्ष्यमा-
 णेन हेतुना वेदितव्यम् ॥११॥ *भजापतेर्ऋषीणादमेति सर्गोऽयम् ॥१२॥
 भजापतेर्हिरण्यगर्भस्य ऋषीणां च मरीच्यादीनामयं सर्गो देवादिभिर्य-
 गश्च । ते चाध्वस्ता एव स्वे स्वे पदे वर्तन्ते । यदि च पुत्राः
 पापकृन्त स्वयं ध्वंसमाना परानपि ध्वंसयेयुः तदैतन्नोपपद्यते पुण्य-
 कृतः सुखेनाद्यपि वर्तन्त इति ॥१२॥ अत्रादाहरणमाह—*तत्र ये
 पुण्यकृतस्तेषां प्रकृतयः परा ज्वलत्युपलभ्यन्ते ॥१३॥ तत्र स्वर्गे ये
 पुण्यकृता वसिष्ठादयस्तेषां प्रकृतयश्शरीराणि परा उत्कृष्टाः ज्वलत्य
 दीप्यमाना उपलभ्यन्ते । दिवि यथा सप्तर्षिमण्डलम् । श्रूयते च 'सूकृता
 वा एतानि द्योतीषि यन्मक्षत्राणि'ति । इदमपि प्रमाणं न भुवनाणां ध्वंस-
 पूर्वेषां प्रध्वंस इति ॥१३॥ *स्यात्तु कर्मावयवेन तपसा वा कश्चित्सं-
 शरीरोऽन्तवन्तं लोकं जयति सङ्कल्पसिद्धिश्च स्यान्न तु तज्जयैष्यमा-
 श्रमाणाम् ॥१४॥ कर्मावयवेन पूर्वाजैस्तानां कर्मणामेकदेशेन भुक्तशेषेण त-
 पसा वा तीव्रेण कश्चिदूर्ध्वरेतास्सहंशरीरेणान्तवन्तं लोकं जयतीति क्तत्
 इत्यात्सम्भवेऽपि यच्च सङ्कल्पादेश्च सिद्धिस्म्यादिति, तदपि स्यात् । भूतु
 तदाश्रमणां ज्यैष्ठ्यकारणमिति । तदेव 'मैकाश्रम्यं तदाचार्या' इत्ययमेव पक्षः
 स्थापितः । अन्ये मन्यन्ते—सर्वे आश्रमाः दूषिता भूषिताश्च । ततस्तेषु सर्वेषु
 यथोपदेशमव्यभो वर्तमानः क्षेमं गच्छतीत्येतदेव स्थितमिति ॥१४॥

इति चतुर्विंशतितमो खण्डिका ॥ प्र०२ प०९ ख०२४ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्राविराचितायां
 उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने नवमः पटलः ॥९॥

-याख्याताः सर्ववर्णानां साधारणवैशेषिका धर्मा राक्षस्तु
 विशेषाद्वक्ष्यामः ॥१॥ उक्तवक्ष्यमाणसङ्कीर्तनं श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थम् ।
 अहिंससत्यास्तेयादयः सर्ववर्णानां साधारणधर्माः । अभ्ययनारयस्त्रयार्णम् ।
 अध्यापनादयो ब्राह्मणस्य । धृष्ट्यादयः क्षत्रियस्य । कृपादयो वैश्यस्य । शु-
 श्रूषा शूद्रस्य । राजा त्वामिषिक्तो विवक्षितः । तस्यैवहि वक्ष्यमाण धर्मजातं
 सम्भवति । तस्य विशेषाद्विशेषतो यद्वक्तव्यं तद्वक्ष्यामः । विशेषानिति
 द्वितीयान्तपाठस्तु युक्तः ॥१॥ * दक्षिणाद्वारं वेश्म पुरं च मापयेत् ॥
 २॥ वेश्मं गृहं पुरं नगरं तदुभयमपि दक्षिणाद्वारं मापयेत् कारयेत् स्थापत्या-
 दिभिः । दक्षिणपार्श्वे द्वारं यस्य तत्तथोक्तम् ॥ २ ॥ * अन्तरस्यां पु-
 रि वेश्म ॥ ३॥ सर्वेषामेव प्र काराणां मध्ये या पूम्तम्यामन्तस्या पुरि वे-
 श्मं मापयेदात्मनः ॥ ३ ॥ * तस्य पुरस्तादावसथस्तु दामन्त्रणमित्याहं-
 क्षते ॥ ४॥ तस्य वेश्मनः पुरस्तादावसथः कारयितव्यः । एतय वसन्त्यस्मि-
 न्नित्यावसथः आस्थानमण्डपः । तम्यामन्त्रणमिति सज्ञा ॥ ४ ॥ * दक्षि-
 णेन पुरं सभा दक्षिणोदग्द्वारा यथोभयं सन्दृश्येत वहिरन्तरं चेति ॥ ५॥
 दक्षिणेनेत्येनर्वाहम् । पुरमिति एनपा द्वितीयेति द्वितीयान्तम् । पुरस्य द-
 क्षिणतः अदूरे सभा कारयितव्या । दक्षिणोदग्द्वारा दक्षिणस्यामुत्तरस्या च
 दिशि द्वारे यस्यास्ता तथोक्ता । किमयमुभयत्र द्वारमिति चेत् यद्वहिवृ-
 त्तं यच्चाभ्यन्तरं तदुभयमपि गृह्यं सन्दृश्येत्येवमर्थमिति सैषा सभा । तस्य
 द्युतायिनः प्रविशन्तीति तदास्थानं राज्ञः ॥ ५ ॥ * सर्वेष्वेवाजस्रा अ-
 ग्नयस्स्युः ॥ ६॥ वेश्मन्यावसथे समाम्यामित्येतेषु सर्वेष्वेव स्थानेषु लौकिका
 अग्नयोऽजस्राः स्युः । अविच्छेदेन धार्याः ॥ ६ ॥ * अग्निपूजां च
 नित्या यथ गृहमेधे ॥ ७॥ तेषु चाग्निपूजा नित्यमग्निपूजा कुर्यात् । यथा
 गृहमेधे आपासने सायंप्रातर्होम इत्यर्थः । मन्त्रावपि तावत् द्रव्यमपि तदे-
 व ॥ ७ ॥ * आवसथं श्रोत्रियावराध्यानतिथीन् वामयन् ॥ ८॥
 आवसथारूये स्थाने अतिथीन् वासयेत् । ते विशेष्यन्ते श्रोत्रियावरा-
 ध्यानिति । अवरपर्यायोऽवराध्यशब्दः । यदि सर्वान्वापयितुं न शक्नोति

श्रोत्रियानपि तावद्वासयेदिति ॥ ८ ॥ *तेषां यथागुणमावसथाः शय्या
 न्नपदनं च विदेयम् ॥ ९ ॥ तेषामतिथानां यथागुणं विद्यावृत्ताद्यगुणमावस-
 भादि देयं विशेषेण देयम् । आवसथा अपवरकादयः । शय्या खट्वादयः ।
 अन्नमादनादि । पान तक्रादि मूपादि ॥ ९ ॥ *गुरुनमात्यांश्च नाति-
 जीवेत् ॥ १० ॥ गुरवः पित्रादयः । अमात्या मान्त्रिणः । तांश्चातिजीवे-
 त् मक्ष्यभोज्याच्छादनादिषु तान्नातिशयीत ॥ १० ॥ *न चास्य विष-
 ये क्षया रोगेण हिमातपाभ्यां वा सीदेदभावाद्बुद्धिपूर्वं वा कश्चित्
 ॥ ११ ॥ अस्य राज्ञो विषये राष्ट्रे आहाराभावेन बुभुक्षया रोगेण व्याधि-
 ना हिमेन नीहारेण वर्षादीनामप्युपलक्षणमेतत् । अतः आदिर्ऋ-
 श्मिताः । एतैः प्रकारैरमावान् बुद्धिपूर्वं वा न कश्चिदब्राह्मणोऽप्यवसी-
 देत् असन्नो न स्यात् । राज्ञो हायमपराधो यदाहाराद्यभावेन कश्चिदव-
 सन्नः स्यात् । बुद्धिपूर्वं वेत्यत्रोदाहरणम्—यदा कश्चित् करमृणं वा दाप्यो
 भवति, तदा नासौ हिमातपर्योरुपनिवेशयितव्यः भोजनाद्वा निरोद्धव्यः ।
 तथा कुर्वाणं राजा दण्डयेदिति ॥ ११ ॥ *सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्ध-
 त्यात्रोक्ष्याक्षान्निवपेद्युग्मान् वैभीतकान् यथार्थान् ॥ १२ ॥ पूर्वोक्तायाः
 सभाया मध्ये अधिदेवन यस्योपरि कित्वा अक्षैर्दीव्यन्ति तत्स्थानमधिदेवन-
 म् । तत् पूर्वकाष्ठादिनां उद्धन्ति उद्धृत्यावोक्षति । अवोक्ष्य तत्रोक्ष्यान् यु-
 ग्मसङ्ख्याकान्वैभीतकान् विभीतकवृक्षस्य विकारभूतान् यथार्थान् यावद्वि-
 द्युतं निर्वर्तते, तावतो निवपति । कः ? यस्तत्र राजा नियुक्तः ।
 सहि को नाम ॥ १२ ॥ *आर्याः शृचयस्सत्यंशीला दीनिसा-
 रुस्स्युः ॥ १३ ॥ आर्याः द्विजातयः । शृचयोऽर्थशब्दाः । सत्यशीलास्सत्य-
 वादिनः । एवभूता एव पुरुषास्तत्र दीनितारः दीवितारः स्युः त एव तत्र
 दीव्येयुरित्यर्थः । तेच तत्र देवित्वा यथाभाषितं पाणिफं सभिकाय दत्वा
 गच्छेयुः । स च राज्ञे त्मायमहरहः प्रतिमसं प्रतिसंवत्सरं दद्यात् । स
 एव च स्थानान्तरे दक्षियतो दण्डयेत् समास्थाने च कलहकारान् । तत्र
 याज्ञवल्क्यः—‘गच्छेदन्तिकवृद्धैस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् । गृहीयाद्धू-
 र्तकितवादितरादृशकं शतम् ॥ स सम्यक्पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृ-

तम् । जितं बुद्धादये जेत १४५ एतत्क वृत्तः क्षमम् ॥' इति ॥ १३॥ * आ-
युधग्रहणं नृत्तगीतवादित्राणीति राजाधीनेभ्योऽन्यत्र न विद्येरन्
॥ १४॥ आयुधग्रहणोदीनि राजाधीनेभ्यो राजाश्रया ये पुरुषास्तेभ्योऽन्य-
त्र न विद्येरन् न भवेयुः । उत्सवादिष्वन्यत्तापि भवत्याचारः ॥ १४॥
* क्षेमकृद्वाक्यस्य विषये ग्रामेऽरण्ये वा तस्करभयं न विद्यते ॥ १५॥
। राज्ञो विषये ग्रामेऽरण्ये च चोरभय नास्ति स एव राजा क्षेम-
कृत् क्षेमङ्करः । न त्वन्यः शतं तुभ्यं शतं तुभ्यमिति ददानोऽपि ॥ १६॥
इति पंचविंशतितमो खण्डिका ॥ प्र० २ प० १० ख० २१ ॥

* भृत्यानामनुपरोधेन क्षेत्रं वित्तं च ददद्वाह्मणेभ्यो यथार्हमनन्ता-
ल्लोकानभिजयति ॥ १०॥ भृत्यानामनुपरोधेन भृत्यवर्गस्य यथोपरोधो न
भवति तथा ब्राह्मणेभ्यो यथार्हं विद्यावृत्ताद्यनुरूपं क्षेत्रं वित्तं च दद्यात् ।
एव ददन्तान् ल्लोकानभिजयति ॥ १ ॥ * ब्राह्मणस्वान्गुपजिगीषमा-
णो राजा यो हन्यते तमाहुरात्मयुषो यज्ञोऽनन्तदक्षिण इति ॥ २ ॥
ब्राह्मणत्वानि चोरादिभिरपहृतानि अपजिगीषमाणः ब्राह्मणेभ्यो दानां-
य पजित्य ग्रहीतुमिच्छन् यो राजा युद्धे चोरैर्हन्यते तमाहुरात्मयुषोऽन-
न्तदक्षिणो यज्ञ इत्याहुर्वर्मज्ञाः । सङ्ग्रामे यज्ञः । तस्य आत्मा यूपस्थानीय आ-
त्मेति शरीरमाह । अन्तरात्मा तु पशुस्थानीयः । प्रत्यानिर्नीयत
तु ब्रह्मं दक्षिणा । सूत्रं कृतं यज्ञं इत्याहुरिति गौणो वादः ॥ २ ॥ * ए-
तेनान्त्रं क्षुरा व्याख्याताः प्रयोजने युध्यमानास्तनुत्यजः ॥ ३ ॥ प्र-
योजने चोरादिभिरपहृतानां ब्राह्मणत्वानां प्रत्यानयनादि, तदर्थं युध्यमाना-
ये शूरास्तनुत्यजो भवन्ति तेष्वेतेन राज्ञा व्याख्याता आत्मयुषां यज्ञो-
अनन्तदक्षिणा इति ॥ ३ ॥ * ग्रामेषु नगरेषु चार्याञ्छुचान् सत्यशी-
लान् प्रजागुप्तये निदध्यात् ॥ ४ ॥ आर्याञ्छुचान् सत्यशीलानिति व्या-
ख्यातम् । एवंभूतान् पुरुषान् ग्रामेषु नगरेषु च प्रजानां रक्षणार्थं निद-
ध्यात् नियुञ्जीत वा ४ ॥ * तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः ॥ ५ ॥ ते
॥ नियुक्तानां ये पुरुषा नियोज्याः तेऽपि तथागुणा आर्यादिगुणा एव

स्युः ॥ ९॥ * सर्वतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्षणीयम् ॥ ६ ॥ सर्वतः
 सर्वासु दिक्षु योजनमात्रं नगरं तस्करेभ्यो रक्षणीयम् । रक्षेत्रित्युपप-
 पाठः ॥ ६ ॥ * क्रोशो ग्रामेभ्यः ॥ ८ ॥ ग्रामेभ्यस्तु सर्वासु दिक्षु क्रोशो
 रक्ष्यः । ग्रामेभ्य इति 'यत्तूर्ध्वपरिमाणं तत्र पञ्चमी' वक्तव्ये'ति पञ्चमी
 ॥ ७ ॥ * तत्र यन्मुष्यते तैस्तत्प्रतिपाद्यम् ॥ ८ ॥ तत्र योजनमात्रे क्रा-
 शमात्रे वा यन्मुष्यते चोर्यते ते नियुक्ताः स्वामिभ्यस्तत्प्रतिदद्या राज्ञा तैस्तै-
 त् प्रतिदाप्य राजा तैः प्रतिदापयेदिति । प्रायेण दन्त्योष्ठ्यं वक्कारं पठन्ति
 ॥ ८ ॥ * धर्म्यं शुल्कमपहारयेत् ॥ ९ ॥ तत्र गौतमः—'विशतिमा-
 गरशुल्क पुण्ये इति यद्वणिग्भिविक्रियते हिङ्गादि, तस्य विशतितमं
 भागं राजा गृह्णीयात् । तस्य शुल्क इति मंज्ञा । एष धर्म्यशुल्कः । त-
 मधिकृतैरेव हारयेत् आहयेदिति । मूलादिषु विशेषस्तेनैवोक्तः । मूल-
 फलपुष्पौषविमधुमांसतृणनवनाना पाष्टिक्यमिति ॥ ९ ॥ * अकरः श्रोत्रि-
 यः ॥ १० ॥ श्रोत्रिय कर न दाप्यः । अन्य दाप्याः ॥ १० ॥ * सर्व-
 वर्णीनां च स्त्रियः ॥ ११ ॥ अकराः । वर्ण्यहर्णात् स्मृत्योमादिस्त्रि-
 यो दाप्याः ॥ ११ ॥ * कुमाराश्च प्राक् व्यञ्जनेभ्यः ॥ १२ ॥ व्यञ्जना-
 नि श्मश्रादीनि । यावेत्तानि नोत्पद्यन्ते तावदकराः ॥ १२ ॥ * ये च
 विद्यार्थी वसन्ति ॥ १३ ॥ विद्यामुद्दिश्य ये गुरुषु वसन्ति ते जातव्यञ्ज-
 ना अपि असमाप्नवेदा अकराः ॥ १३ ॥ * तर्पास्त्र्यश्च ये धर्मपराः ॥ १४ ॥
 धर्मपरा इति किं ? ये अभिचारकामा मन्त्रसिद्धये तपस्तप्यन्ते ते अकरा
 सार्थवन्निति ॥ १४ ॥ * शूद्रश्च पादावनेक्ता ॥ १५ ॥ अस्त्रैर्वणिक्कानां
 पादावनेक्ता स शूद्रोऽप्यकरः ॥ १५ ॥ * अन्धमकवधिररोगविष्टाश्च
 ॥ १६ ॥ एतेऽप्यकराः यावेदांध्यादि ॥ १६ ॥ * ये व्यर्थं द्रव्यपरि-
 ग्रहैः ॥ १७ ॥ ये च परिव्राजकादयः 'द्रव्यपरिग्रहैर्व्यर्था निष्प्रयोजनाः
 शास्त्रतो येषां द्रव्यपरिग्रहः प्रतिषिद्धः तेऽप्यकराः । तथा च वसिष्ठः—
 अकरः श्रोत्रियो राजा पुमाननाथः प्रव्राजितो बालवृद्धतरुणप्रशान्ता इ-
 ति ॥ १७ ॥ * अगृह्णन् पूर्वमलङ्कृतो युवा परदारमनुप्रविशन् कुमारीं

वा वान्वाबाध्यः ॥ १८ ॥ यत्र परशरा आसते कुमारी वा पतिवरा, तल
 सुयु अलङ्कृतः अबुद्धिपूर्वमज्ञानादनुप्रविशन् वाचा बाध्यः अत्रेयमास्ते
 माऽत्र प्रविक्ष इति ॥ १८ ॥ * बुद्धिपूर्वं तु दुष्टभावां दण्ड्यः ॥ १९ ॥
 यंस्तु जानन्नेव दुष्टभावः प्रलम्बितार्थी प्रविशति स दण्ड्यो द्रव्यानुकूल-
 परावानुसूचि च । दुष्टभावग्रहणमाचार्यादिप्रेषितस्य प्रवेशे दण्डो ग्राभू-
 तिति ॥ १९ ॥ * सन्निपाते वृत्ते शिश्नच्छेदनं सवृषणम्य ॥ २० ॥
 सन्निपातो मैथुनं तस्मिन् वृत्ते शिश्नच्छेदनं दण्डः । सवृषणमेत्युपमर्ज-
 नम्प्रापि शिश्नस्य विशेषणम् । सवृषणम्य शिश्नस्य छेदनमिति ॥ २० ॥
 * कुमार्यो तु स्वान्यादाय नाश्यः ॥ २१ ॥ कुमार्यो तु सन्निपाते वृ-
 त्ते सर्वस्वहरणं कृत्वा देशान्निवास्य न शिश्नच्छेदः ॥ २१ ॥ * अथ
 भृत्ये राज्ञाम् ॥ २२ ॥ अथ सन्निपातात्प्रभृति तेषु परदारकुमार्यो राज्ञां
 भृत्ये आसाच्छादनप्रदानेन भर्तव्ये ॥ २२ ॥ * रक्ष्ये चात ऊर्ध्वमैथुना
 त् ॥ २३ ॥ अथ प्रथमात् सन्निपातात् ऊर्ध्वमैथुनाच्च रक्ष्ये यथा मैथुन
 नाचरतस्तथा कार्ये ॥ २३ ॥ * निर्वेषाभ्युपाये तु स्वामिभ्योऽवसृजे-
 त् ॥ २४ ॥ यदि ते एवं निरुद्धे निर्वेषणमभ्युपेतं अभ्युपगच्छत तदा नि-
 र्वेषाभ्युपाये तु स्वामिभ्यस्ते अवसृजेत् दद्यात् । परदारभर्त्रे श्वशुराय
 जा कुलगे पित्रे भ्रात्रे वा । अन्त्येष्ट्यगच्छेत् तस्मादश्रितस्य आतृर्जीव वि-
 रोधः ॥ २४ ॥

इति पञ्चविंशतितमोऽङ्गण्डिका ॥ प्र० २ प० १० ख० २८ ॥

* अस्ति यथापुं धर्मादि सम्बन्धः ॥ १ ॥ ज्ञाते तु निर्गु-
 णभापुर यथापूर्वं धर्मान् नृतीयार्थे पञ्चमी । यमेण सम्बन्धो भवति । तं
 शब्दे हेतौ । यस्मादेव तस्मात् अवश्यं प्रायश्चित्तं कारयितव्यं । युज-
 विवाहादौ न कश्चिदोष इति ॥ १ ॥ परदारप्रसङ्गादुच्यते — * सगो-
 त्रस्थानीयान्न परेभ्यस्समाचक्षीत ॥ २ ॥ योऽनपत्यं भ्रातृनश्नक्त्य-
 मावनिश्चित्य क्षत्रजं पुत्रमिच्छन् भार्यां परस्मै निगृह्णे मृते वा तस्मिन् न
 त्पितृनादयस्सन्तानकमङ्गिणस्त्रिपयमेतत् । कुलान्तगन्प्रविष्टा सगोत्रस्था

नीया । सा हि पूर्वं पितृगोत्रा सती भर्तृगोत्रा भ्रमेरधिक्रियते । अतः भर्तृप-
 क्ष्याणां सगोत्रस्थानीया भवति । भर्ता तु साक्षात्सगोत्रः । तां सगोत्रस्थानी-
 यां न परंभ्योऽसगोत्रेभ्यस्समाचक्षीत । इयमनपत्या अस्यामपत्यमुत्पादि-
 तामिति सगोत्रायैव तू समाचक्षीत । तत्रापि देवराय तदभावे सपि-
 ण्डेभ्यः ॥२॥ क. पुनस्सगोत्रस्य विशेषस्तमाह— * कुलाय हि स्त्री
 प्रदीयत इत्युपदिशन्ति ॥ ३ ॥ हि यस्मात् स्त्री कन्या प्रदीयमाना कु-
 लायैव प्रदीयत इत्युपदिशन्ति धमेज्ञाः । तस्मात् सगोत्रायैव समाचक्षीतेति
 ॥३॥ तमिमं नियोगं दूषयति— * तदिन्द्रियदौर्बल्याद्विप्रतिपन्नम् ॥४॥
 यद्यप्येवं पूर्वं कृतवन्तः, तथापि तदद्यत्वे विप्रतिपन्नं विप्रतिषिद्धम् । कु-
 तः इन्द्रियदौर्बल्यात् । दुर्बलेन्द्रिया ह्यद्यत्वे मनुष्याः । ततश्च शास्त्रव्या-
 जेनापि भर्तृव्यतिक्रमेऽतिप्रसङ्गस्यादिति ॥४॥ सगोत्रविषयेऽपि यो वि-
 शेषस्सोऽपि नास्तीत्याह— * अवशिष्टं हि परत्वं पाणेः ॥ ५ ॥
 येन पाणिना पृथमग्निसाक्षिकं पाणिर्गृहीतः कन्यायाः, तस्मात् "पाणेरभ्यो
 भवति । सगोत्रस्यापि पाणिर्यस्मादेवं पाणेः परत्वंमवशिष्टं समानं, तस्मा-
 दविशेष इति । अवशिष्टनित्यपपाठः ॥ ५ ॥ पाणिरभ्यो संपातुः, को दोषः
 * तद्व्यतिक्रमे खलु पुनरुभयोर्नरकः ॥ ६ ॥ तस्य पाणेर्व्यतिक्रमे उभ-
 योर्दम्पत्योः नरको भवति । खलु पुनरिति प्रसिद्धिद्योतकौ निपातौ । अतः
 पत्यापि न स पाणिस्त्याज्यः । यः पूर्वं गृहीतः भार्ययापि, न स पाणिस्त्याज्यः । ये-
 न पूर्वमात्मनः पाणिः गृहीतः ॥६॥ * नियमारम्भणो हि वर्षीयान्भ्युक्ष्य
 एवमारम्भणादपत्यात् ॥७॥ अपत्या आरम्भ्यतेऽनेनेत्यारम्भणः यांऽयं दम्पत्योः
 परस्परनियमः, स आरम्भणो यस्य स नियमारम्भणः । एतन्नो योऽभ्यु-
 क्ष्यन् एव वर्षीयान् वृद्धतरः । कस्मात् वर्षीयान् एवमुक्तप्रकारेण निथोः
 गलक्षणेन यदपत्यमारम्भ्यते तस्मादेवमारम्भणादपत्याद्वर्षीयानिोते । अपत्या-
 दिति पाठः । आपत्यादिति प्रायेण पठन्ति ॥७॥ * नास्य आर्यशूद्रा-
 याम् ॥ ८ ॥ आर्यस्त्रैवर्णिकः शूद्रायां परभार्यायां प्रसक्तो राज्ञा राष्ट्रा-
 न्नास्य निर्वास्यः ॥ ८ ॥ * वध्यशूद्र आर्यायाम् ॥ ९ ॥ शूद्रस्तु त्रैव-
 र्णिकस्त्रिधा प्रसक्तो वध्यः । एतच्च सोऽन्तःपुरादिष्वधिकृतो रक्षकस्सन्

स्वयं गच्छति, तस्य भवति । अन्यस्य तु पूर्वोक्त शिश्नच्छेदनमेव । तथा च
 शूद्रार्थिकारं गौतमः—‘आयस्यभिगमने लिङ्गोद्धारं स्वहरणं च गोप्ता चे-
 द्वर्थाऽधिकं’ इति । पाज्ञं वल्क्येन तु प्रातिलोभ्येन गमनभात्रे कथं उक्तः—
 ‘सच्चातावुत्तमो कण्ड्यः आनुलोभ्ये तु मध्यमः । प्रातिलोभ्ये वधः पुंसां स्त्री-
 णां रासादिक्लन्तनम् ॥’ इति । सोऽनुबन्धाभ्यासाद्यपेक्षो द्रष्टव्यः । तथा ‘नश्य-
 र्यश्शूद्रं यामि’त्याचार्यवचनमप्यभ्यासापेक्ष ब्राह्मणादेः क्रमेविवहे या शू-
 द्रा, तद्विषयं वा द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ * दारं चास्य कर्शयेत् ॥ १० ॥ अ-
 स्य शूद्रस्य या दारभूता तेन भुक्ता त्रैवर्णिकस्त्री ता च कर्शयेत् । व्रतनि-
 यमोपासैः न्या प्रजातः न भवति तद्विषयमेतत् । ‘ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रिय-
 शूद्रेण सङ्गताः । अप्रजाता विशुध्यन्ति प्रायश्चित्तेन नेतुराः ॥’ इति स्मरणात्
 ॥ १० ॥ * संवर्णायां न्यपूर्वायां सकृत्सन्निपातं पादः पततीत्यु-
 पदिशन्ति ॥ ११ ॥ अन्यः पूर्वः पततिः यस्यास्सा अन्यपूर्वा परभार्या
 तस्मां संवर्णायां सकृद्गर्भे पादः पतति । पतितस्य द्वादशवार्षिक प्राय-
 श्चित्तं तस्य तुर्योऽशस्त्रीणि वर्षाणि प्राकृत ब्रह्मचर्यमस्य प्रायश्चित्तम् । ए-
 तच्च श्रोत्रियभार्यायामृतकाले कामतः प्रथमं दूषकस्य । तत्र गौतमः—
 ‘परदारे श्रीणि श्रोत्रियस्ये’ति ॥ ११ ॥ * एवमभ्यासे पादः पादः ॥ १२ ॥
 एवमभ्यासे अत्यभ्यासे पादः पादः पतति ॥ १२ ॥ अतः * चतुर्थे सर्वम्
 ॥ १३ ॥ चतुर्थे सन्निपाते सर्वमेव पतति । ततश्च पूर्णद्वादशवार्षिकं कर्तव्य-
 मस्मृत्यैः नव वर्षाणि । द्वितीये षड्वर्षाणि । एतच्च प्रतियोग स्त्रीभेदेन प्रथ-
 मदूषकस्य । एकस्यामेव त्वभ्यासे कल्प्यम् । तत्र ‘यतः पुमः परदारेषु तच्च-
 नां चाप्येद्वत्स्मिन् स्मरणीयम् । स्त्रिया अपि प्रतियोग पादः पादः पतति-
 तदनुरोधेन कल्प्यम् ॥ १३ ॥ * जिह्वाच्छेदनं शूद्रस्यार्थं धार्मिकं पात्री-
 शतः ॥ १४ ॥ शूद्रो द्विजातीनामन्यतमं धार्मिकं स्वकर्मस्थं यथाक्लेशं
 निन्दति गर्हते, तदा तस्य जिह्वा छेत्तव्येति । मनुस्तु सामान्येनाह—‘ये-
 नाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणभ्यापराधनुयात् । तदङ्गं तस्य छेत्तव्यं तन्मनोरनु-
 शासनम् ॥’ गौतमस्तु—‘शूद्रो द्विजातीनामिमन्वायामिहत्य च दण्डपारु-
 ष्याभ्यामङ्गं मोच्यो येनोपहन्या’दिति ॥ १४ ॥ * वाचि पथि शय्यायामा-

सनं इति समीभवतो दण्डताडनम् ॥ १५ ॥ यस्तु शूद्रो वाणादिष्वार्यै-
 समीभवति न तु न्यग्भूतः तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यम् । स दण्डेन ताड्यः
 येतव्यः । अयमस्य दण्डः ॥ १६ ॥ *पुरुषवधे स्तेर्य भूम्यादानं इति
 स्वान्यादाय वध्यः ॥ १६ ॥ भूम्यादानं परक्षेत्रस्य बलात्स्वीकारः, पुरु-
 षवधादिषु निमित्तेषु शूद्रस्सर्वस्वहरणं कृत्वा पश्चाद्वध्यः मारितव्यः ॥ १६ ॥
 *चक्षुर्निरोधस्त्वेतेषु ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥ ब्राह्मणस्य त्वेतेषु निमित्तेषु
 चक्षुषोर्निरोधः कर्तव्यः । पट्टबन्धादिना चक्षुषी निरोद्धव्ये । यथा यावज्जी-
 वं न पश्यति । न तूत्पाटयितव्ये । न शरीरो ब्राह्मणदण्डः । अक्षतो ब्राह्मणो
 ब्रजे'दिति स्मरणात् । चक्षुर्निरोध इति रेफलोपश्रृङ्खान्दम् ॥ १७ ॥ *निर्यमा-
 तिक्रमिणमन्यं वा रहसि बन्धयेत् ॥ १८ ॥ यो वर्णाश्रमप्रयुक्तान्नियमा-
 न्तिक्रामति तं नियमातिक्रमिणमन्यं वा प्रतिषिद्धानां कर्तारं रहसि बन्धयेत्
 निगलितं निरुन्ध्यात् ॥ १८ ॥ *आसमापत्तेः ॥ १९ ॥ यावदसौ नियमान्
 प्रतिपत्स्ये प्रतिषिद्धेभ्यो निवर्तिष्य इति ब्रूयात् ॥ १९ ॥ *असमार्पत्तौ
 नाशयः ॥ २० ॥ यद्यसौ दीर्घकालं निरुद्धोऽपि न समापद्येत, ततो नाशयः
 निर्वर्त्तयः ॥ २० ॥ *आचार्यऋत्विक्स्नातको राजेति शौणं स्युरन्यत्र
 वध्यात् ॥ २१ ॥ यदि दण्डे प्रवृत्तं राजानुष्माचार्यो ब्रूयात् 'अहमेनमृतः परं नार-
 णिष्मामि सुच्यतामयमिति । अतोऽङ्गदण्डे प्राप्तेऽर्थदण्डमर्थदण्डे प्राप्ते ताडनं
 ताडने प्राप्ते धिग्दण्डमिति कृत्वा तद्वशे विस्तृजेत् । एवमृत्विजि । ऋत्विग्भूचा-
 र्यो राजस्वभूतौ न दण्ड्यस्य । स्नातको विद्यावृत्ताभ्याम् । राजा अनन्तरादिः ।
 सर्व एते राजस्वम्मान्याः । अतस्ते दण्ड्यस्य त्राणं स्युः । उक्तं न प्रकीर्ण-
 क्षुफा भवेयुः । नान्यः कश्चित् । तेष्वन्यत्र वध्यात् यस्य वधानुगुणोऽ-
 वराधः न तस्याचार्यादयोऽपि त्राणम् । हन्तव्यः एवम् इति ॥ २१ ॥

सप्तविंशद्विंशतमी खण्डिका । प्र० २ प० १० ख० ॥ २७ ॥

इति चापस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्

उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने दशमः पटलः ॥ १० ॥

* क्षेत्रं परिगृह्योत्थानाभावात्फलाभावे यस्समृद्धस्स भावि
 तत्कर्महार्यः ॥ १ ॥ वैश्यो वैश्यवृत्तिर्वा परस्य क्षेत्रं कृष्यर्थं परिगृह्य
 उत्थानं कृषिविषयं गत्न न कुर्यात् तदभावाच्च फलं न स्यात् तत एत
 स्मिन्निमित्ते स कर्षकस्समृद्धश्चेत्तस्मिन् भोगे यत्तद्वाविफलं तदपहार्य अप-
 हारयितव्यः । राज्ञा क्षेत्रस्वामिने दाप्य ॥ १ ॥ * अवशिष्टः कीना-
 शस्य कर्मन्यासे दण्डताडनम् ॥ २ ॥ कीनाश कर्षकः । तस्यावशिष्ट-
 स्वतन्त्रस्य निर्धनस्य दासस्य कर्मन्यासे स चेत् कृषिकर्म न्यसेत् विच्छि-
 न्द्यन्तु तस्य दण्डेन ताडनं कर्तव्यं स दण्डेन ताडयितव्यः । अर्थाभावा-
 द्दण्डः । अपर आह—अवशी अवश्य अविधेयः यः क्षेत्रं परिगृ-
 ह्यावशिष्टः कीनाशस्य कृषिकर्म न्यसेत् न स्वयं कुर्यात् तदा स परिग्राह-
 को दण्डेन ताडयितव्य इति । यदि वा अवशिष्ट इति बहुव्रीहिः । यस्य
 कीनाशस्य वशी स्वतन्त्रः क्षेत्रवान्नास्ति, स यदि पूर्वकृष्टस्य क्षेत्रस्य कृ-
 षिकर्म न्यसेत् न कुर्यात् तस्य दण्डताडनं दण्ड इति राजपुरुषस्योपदेशः
 ॥ २ ॥ * तथा पशुस्य ॥ ३ ॥ पशुर्गोपालः तस्यापि कर्मन्यासे पशु-
 नस्याकरणे दण्डेन ताडनं दण्डः ॥ ३ ॥ * अवगोश्वनं चास्य पशुनाम् ॥
 ४ ॥ यि चास्य पशवो रक्षणाय समर्पितास्तेषां चावनेशनमपहरणं कर्तव्यमेव
 स्य गोपस्य समर्पणीयम् इति ॥ ४ ॥ * हित्वा ब्रजमादिनः कर्षयेत्पशुन
 ॥ ५ ॥ ये पशवो ब्रजे गुप्ते निरुद्धास्ते ब्रजं हित्वा आदिनस्सम्यादेर्भक्षयि-
 तारो भवन्ति, तान् कर्षयेत् बन्धनान्दिना कृशान् कुर्यात् । कः यत् भक्षितं न
 द्दाम्, राजपुरुषो वा ॥ ५ ॥ * नातिपार्तयद्वरुध्य पशुन्प्राणं नाशने वा
 स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ६ ॥ नातिनिर्भिः कुर्यात् न तु दंयद्वेति । अवसृजेत्
 यदि पशुपः पशूनवरुध्य मालयितुं गृहीत्वा समयस्थाने विमुक्त्यपेक्षया
 मारयेत् नाशयेद्वा । नाशने चरादिभिरपहरणम् । स्वामिभ्यः पशुनवसृ-
 जेत प्रत्यर्पयेत् । पश्वभावे मूल्यम् ॥ ६ ॥ * प्रमादाद्वरण्यं पशुनत्सृष्टा-
 न् दृष्ट्वा ग्राममाणीय स्वामिभ्योऽवसृजेत् ॥ ७ ॥ यदि स्वामिनः प्रमादा-
 दरण्ये पशुनत्सृजेयुः वनपालकेन ततस्तान् दृष्ट्वा ग्राममाणीय स्वामिभ्यः
 अर्पयेत् । कः यस्मिन् रक्षकत्वेन राज्ञा नियुक्तः ॥ ७ ॥ * पुनः प्रमादे

सकृद्वरुध्य ॥८॥ पुनः प्रमाद्यादुत्सृष्टेषु सकृद्वरुध्य स्वामिभ्योऽनुस-
 ॥८॥ *तत ऊर्ध्वं न सृक्षेत् ॥९॥ ततो द्वितीयात् प्रयोगादूर्ध्वं ग्रंथ-
 नीयेत्यादि यदुक्तं तत्र सृक्षेत् नाद्रियेत तस्मिन् विषये उपेक्षेत ॥९॥
 *परपरिग्रहमविद्वानाददान एधोदके मूले पुष्पे फले गन्धे ग्री-
 शाक इति घाचा बाध्यः ॥१०॥ एधाश्चोदकं च एधोदकम् । आसी गवा-
 र्थो यवस्यदि । सर्वत्र विषयसप्तमो । यः परंपरिग्रहोऽयमित्यविद्वानजानं
 एधादिमादत्ते गृह्णाति, स तस्मिन्विषये तत्र नियुक्तेन राजपुरुषेण निष्ठुर-
 वाचा बाध्यः निवार्य ॥१०॥ *विदुषो वाससः परिमोषणम् ॥११॥
 यस्तु विद्वानेवादत्ते तस्य वाससोऽपहारः कर्तव्यः ॥११॥ *अदण्ड्य-
 कामकृते तथाप्राणसंशये भोजनमाददानः ॥१२॥ तथाशब्दस्य भो-
 जिनमित्यनेन सम्बन्धः । प्राणसंशयदृशांयामेधोदकादेरादाने कामकृतेऽप्य-
 दण्ड्यः । तथा भोजनमप्याददान प्राणसंशये न दण्ड्य इति ॥१२॥
 *प्राप्तनिमित्तं दण्डाकर्मणि राजानमेनस्स्पृशति ॥१३॥ प्राप्तं दण्ड-
 निमित्तं यस्य तस्मिन् पुरुषे दण्डाकर्मणि दण्डस्याद्रिः प्रायां यदि दयया-
 र्यलोभिन वा प्राप्तदण्डं न कुर्यात् तदा तदनोरजानमेव मृच्छाति ॥१३॥

ति अष्टाविंशतितमो खण्डिकः ॥ ५०२ प० १२ ख० २८ ॥

ननु शास्त्रफलं प्रसाक्तार, तत्कथमन्यक्तमनाऽन्यः स्पृशतु, बहु-
 विधत्वात् कर्तृभेदस्येत्याह—*प्रयोजयित्वा मन्तां कर्तेति स्वर्गनरकफ-
 लेषु कर्मसु भागिनः ॥१॥ धर्ममधर्मं वा प्रकुर्वाणं यः प्रयुङ्क्ते इ-
 त्थमित्यर्थं कुर्विति स प्रयोजयिता । स नानेकप्रकारः । आश्रितोऽभ्यर्थयि-
 ता अनुग्राहक इति । भृत्यादेर्निकृष्टार्थं प्रवर्तना अज्ञा । गुर्वादेरीराध्यस्य
 प्रवर्तनाभ्यर्थना । अनुग्रहो द्विविधः उपदेशस्तत्सधर्माचरणं चेति ।
 तत्र य इत्थमर्थमुपदिशति त्वं शत्रुमित्थं व्यापादय धर्मान्निनेऽयं तेऽ-
 भ्युपाय इति स उपदेशः । यः पुनः केनचिज्जिघासितं पलायमानं वा निरु-
 णद्धि निरुद्धश्च हन्यते स निरोद्धानुग्राहकः । मन्ता अनुमन्ता यस्यानुम-
 तिमन्तरेणार्थो न निवर्तते स राजादिको धर्माधर्मयोरनुमन्ता । कर्ता सा

पात्क्रियायां निवर्तकः । एते त्रयोऽपि स्वर्गफलेषु नरकफलेषु च कर्मसु
 धर्मेषु च भागिनः फलस्यांशभागिनः फलस्यांशभाजः । सर्वेषु च
 यथाकथञ्चित् कर्तृत्वम् ॥ १॥ यद्यप्येवम् *यो भूय आरभते तस्मिन्
 फलविशेषः ॥ २॥ तेषु प्रयोजकादिषु यो भूय आरभते । यस्य व्यापा-
 रोऽर्थनिवर्तनावधिकमुपयुज्यते, तस्मिन् फलविशेषो भवति ॥ २॥ *कुटु-
 म्बिनौ धर्मस्येशाते ॥ ३॥ कुटुम्बिनौ दम्पती । तौ धनस्य परिग्रहे
 विनियोगे च ईशाते । यद्यप्येव, तथापि भर्तुर्गुणज्ञया विना स्त्री
 विनियोजितुं प्रभवति । मर्ता तु प्रभवति । तदेतेन वेदितव्यं न हि
 भर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्तीति ॥ ३॥ *तयो-
 रनुमतेऽन्येऽपि तद्विधेषु वर्तेरन् ॥ ४॥ तयोरनुमतेऽनुमनौ सत्या-
 मन्येऽपि पुत्रादयः तयोरैहिकेषु आमुष्मिकेषु च हितेषु वर्तेरन् द्रव्यविनि-
 योगेनापि ॥ ४॥ *विवादे विद्याभिजनसम्पन्ना वृद्धा मृधाविनो धर्म-
 प्वविनिपातिनः ॥ ५॥ अर्थिप्रत्यर्थिनोर्विप्रतिपद्धे वादो विवादः । तत्र
 विद्यादिगुणसंयुक्ता निर्णेतारस्म्युरिति वाक्यशेषः । विद्या अन्ययनसम्पन्ना
 अध्ययनसहितशास्त्रज्ञानं वा अभिजनं कूलशुद्धे । वृद्धा परिणतशिरसि ।
 मेधाविनः ऊहापोहकुशलाः । धर्मेषु वर्णाश्रमप्रयुक्तेषु अविनिपातिन-
 विनिपातः प्रमादः तद्वहिता ॥ ५॥ *मन्दं हि लिङ्गं देवेनेति विचि-
 त्य ॥ ६॥ वे च निर्णयन्तमन्देहम्भेषु लिङ्गं देवमनेन देवन तत्प्रमापादिना
 इतिशब्दः प्रकारे । यच्चान्यदेवं मुक्तं भवन व्याघातादि तेन च विचित्यार्थ-
 स्थितिमन्विष्य निर्णेतारस्म्युस्त्यव्याहृतेन वाक्यपरिममपि ॥ ६॥ *अ-
 साक्ष्यविधिः *पुण्याहे प्रातरग्राहिदेऽपामन्ते राजवन्मभयनम्भ्यां
 ख्याप्य सर्वानुमते मुख्यस्मृत्यं प्रश्नं वृथा ॥ ७॥ पुण्याहः देवन
 क्षेत्रं प्रातर्मध्याह्नादिषु अग्राहिदेः अग्निमिवा तत्समीपे अपामन्ते उदकमु-
 पनिधाय तत्समीपे राजवति राजाधिष्ठिते मदमि । राजप्रहण प्रादिवा-
 कादेरुपलक्षणम् । उभयतः उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोस्ममाख्याप्य किमह युव-
 योः प्रमाणयूतः साक्षीत्यात्मानं ख्यापयित्वा । यदिवा उभयत उभयो-
 रपि पक्षयोस्सत्यवचने च असत्यवचने च साक्षिणो यद्वाविफल तत्पक्षं न

ह्यनृतं त्यक्त्वा सत्येन स्वर्गमेप्स्यसि । अनृतेन बहाधोरं मरेकं प्रतिपत्स्य
 इत्यादिनां प्रकारेण समाख्याप्य प्राङ्निपातादिभिः पृष्ट इति शेषः । अनृतं
 नुमते आर्थप्रत्यर्थिनोस्सम्यानां चानुमतौ सत्यां सम्यो मुख्यः साक्षिगुणै
 रूपेतो दोषैश्च वर्जितस्साक्षीप्रश्नं पृष्टमर्थं सत्यं यथस्त्यना ज्ञातं तथा व्युत्थात्
 ७॥ *अनृते राजा दण्डं प्रणयेत् ॥ ८॥ साक्षिणानृतमुक्तमोक्षे प्रतिपदं
 राजा तं दण्डयेत् । अत्र मनुः—‘यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तसाक्ष्यस्य साक्षिणः
 रोगोऽग्निर्जातिमरणं दाप्यो दण्डं च तत्समम् ॥’ इति ॥ ८॥ न केवलमसत्यवच
 ने राजदण्डः, किं तर्हि—*नरकश्चात्राधिकः साम्पराये ॥ ९॥ साम्प
 रायः परलोकः । तत्र नरकश्च भवति न तु ‘राजमिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पा
 णिर्मानवा । निर्मलास्वर्गमायान्ति सन्तस्सुकृतिनो यथेत्यस्यायं विषय
 इति ॥ ९॥ *सत्येन स्वर्गस्सर्वभूतप्रशसा च ॥ १०॥ सत्य उक्ते स्वर्गो
 भवति । सर्वाणि च भूतान्येनं यशमन्ति अपि देवाः ॥ १०॥ *सा निष्ठा या
 विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु च ॥ ११॥ स्त्रीषु शूद्रेषु च या विद्या सा निष्ठा समाप्ति-
 स्तस्यामप्यधिगताया विद्याकर्म परितिष्ठतीति ॥ ११॥ *अथर्वणस्य वेदस्य
 शेष इत्युपदिशन्ति ॥ १२॥ अथर्वणा प्रोक्तामधीयते ये ते आथर्वणिकाः ।
 वसन्तादिभ्यष्टके । तेषां सामान्नायः आथर्वणः । आथर्वणिकस्यैकलोपः
 आथर्वणः । तस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति धर्मज्ञाः । या विद्या स्त्रीषु शू-
 द्रेषु चेति ॥ १२॥ *कृच्छ्रा धर्मसमाप्तिस्सामान्नायेन लक्षणकर्मणा तु
 समाप्यते ॥ १३॥ सामान्नान् प्रतिपदपठः । तेन धर्मसमाप्तिः कृच्छ्रान् श-
 क्यार्कतुम् । किं तु लक्षणकर्मणा समाप्यते येन सामान्येन न भिन्नानीमधिगमो
 भवति सल्लक्षणः, तस्य कर्मणा करण्येन समाप्यते । कर्मणा त्विति द्वितकार
 पाठोऽयमार्षः । आदिति वा निपातस्य प्रश्लेषः । स न सत्यइत्यस्यार्थे द्रष्ट-
 व्यः ॥ १३॥ *तत्र लक्षणं सर्वजनपदेष्वेकान्तसमाहितमार्याणां वृत्तं
 सम्यग्विनीतानां वृद्धानामात्मवतामलोलुपानामदाग्भिकानां वृत्तं
 सादृश्यं भजेत । एवमुभौ लोकावभिजयति ॥ १४॥ पूर्वेण गतम् ॥ १४॥
 *स्त्रीभ्यस्सर्ववर्णभ्यश्च धर्मशेषान्प्रतीयादित्येक इत्येके ॥ १५॥ उ-
 क्तव्यतिरिक्ता ये धर्मा धर्मशेषास्तान् स्त्र्यादीनामपि सकाशात् प्रतीया

दित्येके मन्त्रान्ते च प्रतिजनपद प्रतिकुलं च मित्रास्तथैव प्रतिप्रत्तव्या ।
तत्र द्वाविडाः कन्यामेषस्य सविवर्यादित्यपूजामाचरन्ति । भूमौ मण्डलमालि
ख्येत्यादौ न्युदाहरणानि । द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्था ॥ १५॥

इति एकोनविंशत्तमी खण्डिका ॥ प्र० २ पं० ११ ख० २९ ॥

इति आपस्तम्बधर्मसूत्रवृत्तौ हरदत्तमिश्रविरचितायाम्
उज्ज्वलायां द्वितीयप्रश्ने एकादशः पटलः ॥ १६ ॥

॥ द्वितीयप्रश्नश्च समाप्तः ॥

आपस्तम्बधर्मसूत्रमुज्ज्वला
महितं समाप्तिमंगात्
शुभमस्तु

शेवाभ्या नमः ।